

บทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม:
กรณีศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี

นางสาวพรทิพย์ อันทิวโรทัย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชาสารัตถศึกษา

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-17-2489-6

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

**THE ROLES OF EDUCATION IN CULTURAL TRANSMISSION
AND DEVELOPMENT: A CASE STUDY OF THON BURI
ORCHARDISTS' CULTURE**

Miss Porntip Andhivarothai

**A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Doctor of Philosophy of Development Education**

Department of Foundations of Education

Faculty of Education

Chulalongkorn University

Academic Year 2002

ISBN 974-17-2489-6

หัวข้อวิทยานิพนธ์ บทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม:

กรณีศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี
โดย นางสาวพรทิพย์ อันทิวโรทัย
สาขาวิชา พัฒนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สัจกุล
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม รองศาสตราจารย์ ดร. ศิราพร ณ ถลาง

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาคุศุภบัณฑิต

..... คณบดีคณะครุศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร. ไพฑูรย์ สีนลารัตน์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จุมพล พูลภัทรชีวิน)

.....อาจารย์ที่ปรึกษา
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สัจกุล)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(รองศาสตราจารย์ ดร. ศิราพร ณ ถลาง)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ สุกัญญา สุจนายา)

.....กรรมการ
(อาจารย์ ดร. อมรวิรัช นาคทรพรพ)

พรทิพย์ อันทิวโรทัย: บทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม: กรณีศึกษา
วัฒนธรรมชาวสวนฝรั่งธนบุรี (THE ROLES OF EDUCATION IN CULTURAL TRANSMISSION
AND DEVELOPMENT: A CASE STUDY OF THON BURI ORCHARDISTS' CULTURE)

อาจารย์ที่ปรึกษา: ผศ. ดร. กรรณิการ์ สัจกุล, อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม: รศ. ดร. ศิราพร ณ ถลาง, 350 หน้า.
ISBN 974-17-2489-6

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝรั่งธนบุรีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อวิเคราะห์
การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนในรูปแบบการศึกษาตามอักษาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ
และเพื่อนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝรั่งธนบุรี พื้นที่ศึกษาคือ
แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน และแขวงบางมด เขตจอมทอง วิธดำเนินการวิจัยมี 4 ขั้นตอน คือ 1) ศึกษาเอกสาร
2) ศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่า 3) ศึกษาภาคสนาม โดยการสังเกต สัมภาษณ์เจาะลึก สัมภาษณ์กลุ่ม และสนทนา
กลุ่ม และ 4) นำเสนอผลการวิเคราะห์ให้ผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษาดูตรวจสอบ

ผลการวิจัย พบว่า วัฒนธรรมชาวสวนฝรั่งธนบุรีเป็นมรดกของสังคมไทยสืบมาหลายชั่วอายุคน ชาวสวนมี
ความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ชีววิถีแบบแผนประเพณี มีระบบเครือญาติที่แน่นแฟ้น เอื้อเพื่ออาหารต่อกัน เลื่อมใสใน
พุทธศาสนา รักษาขนบธรรมเนียมประเพณีในรอบปี สังคมภูมิปัญญาสืบทอดกันมา การทำสวนมีลักษณะเฉพาะ
คือยกร่อง และทำสวนผสม มีทั้งสวนไม้ผล สวนผัก และสวนไม้ดอกไม้ประดับ สวนฝรั่งธนบุรีมีความหลากหลาย
ทางชีวภาพ เป็นถิ่นกำเนิดพันธุ์ไม้ผลชั้นดี วิถีชีวิตของชาวสวนได้รับผลกระทบมาจากปัญหาน้ำท่วม น้ำเค็ม
น้ำเสีย และปัญหาการขยายตัวของเมืองอย่างต่อเนื่อง โดยมีได้คำนึงถึงมิติด้านสังคมและวัฒนธรรม พื้นที่สวนลดลง
ทุกที ชุมชนชาวสวนที่เคยพึ่งตนเองได้กลับอ่อนแอลง มีการละทิ้งถิ่นไปทำสวนในจังหวัดต่างๆ ใช้ภูมิปัญญา
เดิม ช่วงนี้จึงเป็นเรื่องสำคัญในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม เพื่อพลิกฟื้นชุมชนให้ดำรงอยู่ได้ต่อไป

ในการสืบทอดวัฒนธรรม พบว่า การศึกษาตามอักษาศัยมีบทบาทสำคัญที่สุด เป็นกระบวนการขัดเกลา
ทางสังคมที่เกิดขึ้นภายในชุมชนชาวสวนสืบทอดกันมา แต่ปัจจุบันบทบาทนี้ลดน้อยลงมากจนกระทั่งขาดผู้สืบทอด
ชาวสวนซึ่งมีอายุ 45 ปีขึ้นไปอาจจะเป็นรุ่นสุดท้ายที่ยึดอาชีพนี้ การจัดการศึกษานอกระบบมีหลักสูตรที่เอื้อต่อการ
สืบทอด แต่การนำหลักสูตรไปใช้ยังไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวน บางหน่วยงานของรัฐใช้แนวคิดใหม่ในการ
ถ่ายทอดเทคโนโลยีให้กับชาวสวนโดยอาศัยกระบวนการกลุ่ม ส่วนการศึกษาในระบบตั้งแต่ในอดีตเอื้อต่อการ
สืบทอดองค์ความรู้ด้านการเกษตร แต่ผู้สืบทอดอาชีพนี้มีน้อยลง และในปัจจุบันไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวน
เท่าที่ควร แต่มีแนวโน้มที่ดีที่จะเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตชาวสวนมากขึ้นในการสร้างหลักสูตรสถานศึกษาปี 2546

ในการพัฒนาทางวัฒนธรรมเพื่อให้ชุมชนชาวสวนดำรงอยู่ได้ ทุกฝ่ายจำเป็นต้องร่วมมือกันจัดการศึกษา
คือ 1) กลุ่มชาวสวน สร้างบัณฑิตชาวสวนและจัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาศักยภาพของคน 2) กลุ่มโรงเรียน
สร้างหลักสูตรสถานศึกษาและจัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนานักเรียน 3) เครือข่ายการเรียนรู้ เชื่อมประสาน
กลุ่มทั้งสองในการแสวงหาความรู้และรังสรรค์ความรู้ใหม่ และชุมชนชาวสวนควรจัดตั้ง "ศูนย์วัฒนธรรม
ชาวสวนฝรั่งธนบุรี" ขึ้น เพื่อเป็นแม่ข่ายประสานงาน เป็นแหล่งรวมวิทยากร และเผยแพร่ความรู้อย่างต่อเนื่อง

ภาควิชา.....สารัตถศึกษา.....

ลายมือชื่อนิติ.....

สาขาวิชา.....พัฒนศึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

ปีการศึกษา...2545.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

##4184922727: MAJOR DEVELOPMENT EDUCATION

KEY WORD: ROLES OF EDUCATION/ CULTURAL TRANSMISSION/ THON BURI/ ORCHARDISTS' CULTURE

PORNTIP ANDHIVAROTHAI: THE ROLES OF EDUCATION IN CULTURAL TRANSMISSION AND DEVELOPMENT: A CASE STUDY OF THON BURI ORCHARDISTS' CULTURE. THESIS ADVISOR: ASSIST. PROF. KANNIGA SACHAKUL, Ph.D., THESIS CO-ADVISOR: ASSOC. PROF. SIRAPORN NATALANG, Ph.D. 350 pp. ISBN 974-17-2489-6

This research aims to study the Thon Buri orchardists' culture, to analyze their cultural transmission in informal, formal and non-formal education, and to present the roles of education in cultural transmission in their community. The field areas covered are Bang Ramat and Bang Mot, respectively in Taling Chan and Chom Thong Districts, Bangkok. The research method employed consists of four stages: (1) documentary study, (2) oral history, (3) field study (conducted through observation, individual and group interviews, and focus group discussions), and (4) critical appraisal and approval by education experts.

It was found that Thon Buri orchardists' culture indeed represents the age-old social heritage of Thai people. They lead a simple way of life, adhere to traditions and customs, have closely-knit extended family systems, are generous and mutually supportive, observe annual rituals and ceremonies, are devout Buddhists, and hand down their local wisdom from generation to generation. In orchard farming, orchardists use specific methods of making ridges and integrated farming. Orchards in Thon Buri are original sources of fruit trees. However, big floods and urban development have caused much damage to the farms and thus discouraged orchardists from their occupation. Some of the orchardists have abandoned their farms altogether, while others have relocated to new orchards in other provinces. As a result, the Thon Buri orchardists' community has been weakened, which poses a threat to the survival of this unique culture. To counter this tendency, serious measures need to be implemented with a view to the sustained development of the culture.

The study also found that informal education plays the most important role in Thon Buri orchardists' cultural transmission. With its decreasing role, however, there is a growing concern that orchardists of 45 years of age or older might eventually be the last generation of recipients of their culture. Although non-formal education has focused on the application of knowledge and local wisdom, the implementation of the curriculum is not in line with the orchardists' way of life. Group dynamics are the principal method employed by the Thai government to transfer innovative farming techniques. As far as formal education is concerned, a positive trend is indicated, as the new curriculum in the year 2003 is partially based on local wisdom.

To sustain the Thon Buri orchardists' community, it is necessary that all parties concerned collaborate in educating people and promoting cultural development. The strategic plan for educational development is proposed as follows: (1) Orchardists document their culture, and organize learning activities to actualize their own potentials; (2) School groups design their own curriculum for their own students in each group; (3) All existing learning networks should be linked to promote cooperation between orchardists and school groups with a view to generating new knowledge and techniques. The establishment of an orchardists' community center is thus called for to serve as a liaison for coordination and cultural promotion.

Department...Foundations of Education.....

Student's signature.....

Field of study...Development Education.....

Advisor's signature.....

Academic year.....2002.....

Co-advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี ด้วยความช่วยเหลือจากท่านอาจารย์หลายท่าน โดยเฉพาะผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สักกุล และรองศาสตราจารย์ ดร. ศิราพร ณ ถลาง ทั้งสองท่านเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ซึ่งได้กรุณาให้คำแนะนำและข้อคิดเห็นต่างๆ เป็นอย่างดี รองศาสตราจารย์สุกัญญา สุจฉายา และศาสตราจารย์ ดร. สุภางค์ จันทวานิช ผู้ร่วมจุดประกายทางปัญญาในเบื้องต้น ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุวัฒนา สุวรรณเขตนิคม ผู้มีส่วนร่วมอย่างดียิ่งในฐานะผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา ตลอดจนคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่าน จึงขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ และขอขอบพระคุณ “ชาวสวนตลิ่งชันและจอมทอง” นักวิชาการเกษตร รวมทั้งผู้บริหารและครูในโรงเรียนทุกคนที่ได้กรุณาให้ข้อมูลที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์อย่างมากในเชิงวิชาการ

ขอขอบคุณมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี และบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้มอบทุนอุดหนุนเพื่อใช้ในการค้นคว้าวิจัยครั้งนี้

นอกจากนั้น ผู้วิจัยได้รับความร่วมมือและกำลังใจอย่างมากจากเพื่อนๆ พี่ๆ น้องๆ ผู้เป็นกัลยาณมิตรชาวพัฒนศึกษาทั้งหลาย โดยเฉพาะบาทหลวง ดร.วิวัฒน์ แพร์สิริ อาจารย์สาธิต ผลเจริญ นาวาเอก ดร. อนงค์นุช ภูยานนท์ และอีกหลายๆ ท่านที่มีโอกาสได้ทราบทั้งหมด ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งใจเป็นอย่างยิ่ง

ส่วนคุณความดีของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอมอบแด่ “ชาวสวน” ในฐานะ “ผู้หว่าน” ผู้ซึ่งจรรโลงโลกฝั่งธนบุรีให้งดงามสดสวยด้วยสีเขียว

นางสาวพรทิพย์ อันทิวโรทัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฎ
สารบัญแผนภาพ.....	ฐ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
2. ปัญหาการวิจัย.....	7
3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	8
4. ขอบเขตของการวิจัย.....	8
5. คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	9
6. วิธีดำเนินการวิจัย.....	10
7. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	10
2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	11
1. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวน.....	11
1.1 การทำสวน ทำไร่ ทำนา.....	11
1.2 ชุมชนชาวสวน.....	17
ชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี.....	20
ชุมชนชาวสวน แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน.....	22
ชุมชนชาวสวน แขวงบางมด เขตจอมทอง.....	23
งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวน.....	26
2. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทบาทการศึกษาในการสืบทอดวัฒนธรรม....	30
2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาตามวิถีชีวิตชุมชน.....	31
2.2 แนวคิดการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน.....	32
2.3 บทบาทการศึกษาในการสืบทอดวัฒนธรรม.....	34
การศึกษาในระบบด้านการเกษตรจากอดีตสู่ปัจจุบัน.....	35

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
2.4 แนวคิดตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542.....	46
3. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทางวัฒนธรรม.....	48
3.1 วัฒนธรรมกับการพัฒนา.....	48
3.2 แนวคิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม.....	54
งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชุมชนกับการพัฒนาวัฒนธรรม.....	55
4. ทิศทางการวิจัยในมิติวัฒนธรรม.....	58
3 วิธีดำเนินการวิจัย.....	59
1. การศึกษาเอกสาร.....	65
2. การศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่า.....	67
3. การศึกษาภาคสนาม.....	68
4. การตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา.....	72
ระยะเวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งหมด.....	73
4 สภาพบริบทของชุมชนที่ศึกษา.....	74
1. เขตดลิ่งชั้น.....	74
1.1 ข้อมูลพื้นฐานของเขตดลิ่งชั้น.....	74
1.1.1 ประวัติความเป็นมา.....	74
1.1.2 ลักษณะโดยทั่วไปของเขตดลิ่งชั้น.....	75
1.1.3 ลักษณะชุมชน.....	80
1.1.4 การคมนาคม.....	84
1.1.5 ศาสนา.....	87
1.1.6 การศึกษา.....	87
1.2 ข้อมูลพื้นฐานของแขวงบางระมาด เขตดลิ่งชั้น.....	88
1.2.1 ความเป็นมา.....	88
1.2.2 ลักษณะทั่วไป.....	89
1.2.3 ลักษณะชุมชน.....	89
1.2.4 สภาพบ้านเรือนริมคลองบางระมาด.....	91
1.2.5 สภาพสวน.....	92

1.2.6 การคมนาคม.....	93
----------------------	----

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

1.2.7 ศาสนา.....	95
1.2.8 สาธารณูปโภคและอนามัย.....	97
1.2.9 การศึกษา.....	98
2. เขตจอมทอง.....	99
2.1 ข้อมูลพื้นฐานของเขตจอมทอง.....	99
1.1.7 ประวัติความเป็นมา	99
1.1.8 ลักษณะโดยทั่วไปของเขตจอมทอง.....	100
1.1.9 ลักษณะชุมชน.....	104
1.1.10 การคมนาคม.....	106
1.1.11 ศาสนา.....	110
1.1.12 การศึกษา.....	111
2.2 ข้อมูลพื้นฐานแขวงบางมด เขตจอมทอง	112
2.2.1 ความเป็นมา.....	112
2.2.2 ลักษณะทั่วไป.....	112
2.2.3 ลักษณะชุมชน.....	113
2.2.4 สภาพบ้านเรือน.....	115
2.2.5 สภาพสวน.....	115
2.2.6 การคมนาคม.....	116
2.2.7 ศาสนา.....	116
2.2.8 สาธารณูปโภคและอนามัย.....	116
2.2.9 การศึกษา.....	117
5 วัดนครรหมชาวสวนฝั่งธนบุรี.....	118
1. สวนฝั่งธนบุรี.....	118
1.1 ลักษณะของสวน.....	121
1.2 ประเภทของสวน.....	124

1.3	พืชพันธุ์ในสวนฝั่งธนบุรี.....	126
1.4	พืชพันธุ์ในแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน.....	136
1.5	พืชพันธุ์ในแขวงบางมด เขตจอมทอง และพื้นที่ใกล้เคียง.....	141

สารบัญ (ต่อ)

		หน้า
2.	แบบแผนในการทำสวน.....	145
2.1	กิจวัตรประจำวันของชาวสวน.....	146
2.2	งานในสวน.....	148
2.3	อุปกรณ์ในการทำสวน.....	154
2.4	พาหนะของชาวสวน.....	155
2.5	วิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินเพื่อทำสวนจากอดีตสู่ปัจจุบัน.....	156
3.	สภาพเศรษฐกิจกับการดำรงชีวิต.....	158
3.1	ภาษีอากรและรายได้.....	158
3.2	ทุนและแรงงาน.....	160
3.3	การจำหน่ายผลผลิต.....	163
4.	สภาพสังคมชาวสวน.....	174
4.1	โครงสร้างสังคม.....	174
4.2	ความเชื่อ.....	175
4.3	มหรสพที่ชาวสวนนิยม.....	181
4.4	อาหารของชาวสวน.....	182
4.5	ประเพณีในรอบปี.....	187
5.	ภูมิปัญญาชาวสวนฝั่งธนบุรี.....	195
6.	สภาพปัญหาและแนวทางแก้ไข.....	211
6.1	ปัญหาเรื่องน้ำ: น้ำท่วม-น้ำเค็ม-น้ำเสีย.....	211
6.2	ปัญหาสภาพดินเสื่อมโทรม.....	219
6.3	ปัญหาโรคและแมลงระบาด: การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช.....	220
6.4	ปัญหาการตลาด: ผลผลิตราคาต่ำ.....	221
6.5	ปัญหาขาดแคลนแรงงาน.....	222
6.6	ปัญหาเงินทุน.....	222

6.7 ปัญหาการขายที่ดินและผลกระทบที่ตามมา.....	222
6 บทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาวัฒนธรรมชาวสวน.....	230
1. บทบาทการศึกษาตามอรรถศาสตร์ในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน.....	231
1.1 ลักษณะของกระบวนการเรียนรู้.....	233
สารบัญ (ต่อ)	
	หน้า
1.2 แหล่งการเรียนรู้.....	237
1.3 ปัจจัยที่เอื้อต่อการเรียนรู้.....	246
1.4 อุปสรรคต่อการเรียนรู้.....	247
2. บทบาทการศึกษานอกระบบในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน.....	253
2.1 กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ.....	254
2.2 ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตคลองสานและเขตจอมทอง.....	267
2.3 สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร.....	268
2.4 สำนักงานเกษตรเขตคลองสาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.....	275
3. บทบาทการศึกษาในระบบในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน.....	280
3.1 การศึกษาในระบบด้านการเกษตร.....	280
3.2 การจัดการเรียนการสอนปัจจุบันกับการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน.....	281
3.2.1 ด้านหลักสูตร.....	281
3.2.2 ด้านการนำหลักสูตรไปใช้ในการเรียนการสอน.....	284
4. ปัญหาสำคัญที่พบในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี.....	295
5. การนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรม.....	297
5.1 ทิศทางของการพัฒนาทางวัฒนธรรม.....	298
5.2 บทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี.....	298
7 สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	310
ผลการวิจัย.....	311
อภิปรายผล.....	319
ข้อเสนอแนะ.....	328
รายการอ้างอิง.....	329

ภาคผนวก.....	338
ภาคผนวก ก.....	339
ภาคผนวก ข.....	344
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	350

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	แสดงจำนวนพื้นที่ หมู่บ้าน ประชากรและครอบครัวในปี พ.ศ. 2542 จำแนกตามแขวงในเขตดลิ่งชัน.....	76
2	แสดงจำนวนครัวเรือนเกษตรกร และพื้นที่ทำการเกษตร ของเขตดลิ่งชันในปี พ.ศ. 2541 จำแนกตามแขวง.....	78
3	แสดงจำนวนครัวเรือนเกษตรกร และพื้นที่ทำการเกษตรของเขตดลิ่งชัน ในปี พ.ศ. 2544 จำแนกตามแขวง.....	79
4	แสดงจำนวนประชากร ที่มาของกลุ่ม และจำนวนสมาชิกในเขตดลิ่งชัน.....	83
5	แสดงจำนวนครัวเรือน พื้นที่ทำการเกษตร จำแนกตามแขวง เขตจอมทอง ปี พ.ศ. 2537.....	102
6	แสดงจำนวนครัวเรือนเกษตรกร พื้นที่ทำการเกษตร และพื้นที่ถือครอง จำแนกตามแขวง เขตจอมทอง ปี พ.ศ. 2543 – 2544.....	103
7	แสดงชนิดของพืช ชื่อพันธุ์ และลักษณะเด่นของพืช ที่ปลูกในแขวงบางระมาด....	137
8	แสดงชนิดของพืช ชื่อพันธุ์ และลักษณะเด่นของพืช ที่ปลูกในแขวงบางมด และพื้นที่ใกล้เคียง.....	142
9	แสดงกิจกรรมการทำสวนในรอบปี จำแนกรายเดือน.....	145
10	แสดงกิจวัตรประจำวันของชาวสวน.....	147
11	แสดงประเพณีในรอบปีของชาวสวน จำแนกตามเดือนไทย เดือนสากล วันสำคัญและกิจกรรม.....	188
12	แสดงผลการตรวจวิเคราะห์คุณภาพน้ำคลองสนามชัย แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง.....	218
13	สรุปกิจกรรมของศูนย์บริการการศึกษาออกโรงเรียนที่จัดการศึกษานอกระบบ	

	ในเขตคลังชั้นและเขตจอมทอง.....	266
14	แสดงตารางการฝึกอบรมวิชาชีพการเกษตรหลักสูตรระยะสั้น ประจำเดือน กุมภาพันธ์ 2546 ณ โรงเรียนฝักอาชีพกรุงเทพมหานคร อาทร สังขะวัฒนะ เขตทุ่งครุ.....	271

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพ		หน้า
1	การเรียนรู้แบบบูรณาการ วิชาวิถีชีวิตชาวสวน.....	304
2	การจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทางวัฒนธรรม ของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี.....	309

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

จากแนวคิดในการพัฒนาประเทศไทยให้ทันสมัยก้าวหน้า โดยยึดประเทศทางตะวันตกเป็นแบบฉบับนั้น ได้เริ่มขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 ดังปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เรื่อยมาจนฉบับที่ 9 ในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าแทบทุกฉบับกำหนดเป้าหมายสำคัญว่าด้วยการเร่งรัดการผลิต การส่งผลผลิตออกไปจำหน่ายให้มาก รวมทั้งการส่งเสริมการท่องเที่ยว เพื่อสร้างรายได้เข้าประเทศ เป็นเหตุให้มีการเร่งรัดทุกวิถีทาง ด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูก การใช้วิทยาการแผนใหม่ในการเกษตรเพื่อเพิ่มจำนวนผลผลิตให้ได้สูงสุด ขณะเดียวกันได้ปรับปรุงพัฒนาเส้นทางคมนาคมสมัยใหม่ให้เชื่อมต่อกันได้ทั่วประเทศ เพื่อขนส่งผลผลิต มีการตัดต้นไม้ถมนำน้ำคูคลองเพื่อสร้างถนนหนทางมากมายหลายสาย ทำให้พื้นที่สีเขียวลดน้อยลงอย่างรวดเร็ว และพื้นที่เกษตรกรรมกลายเป็นชุมชนเมืองมากขึ้น กล่าวได้ว่าภาคเกษตรกรรมได้รับผลกระทบหลายด้านจากการพัฒนาประเทศในช่วง 40 ปีที่ผ่านมา

จากผลสรุปของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-7 คือ เศรษฐกิจดี สังคมมีปัญหา และการพัฒนาไม่ยั่งยืน ซึ่งให้เห็นว่า อาจเป็นผลของการพัฒนาที่ขาดความสมดุลระหว่างภาคอุตสาหกรรม ภาคเกษตรกรรม และภาคธุรกิจบริการ ในปัจจุบันประชากรภาคเกษตรกรรมมีฐานะยากจนที่สุด มีรายได้เฉลี่ยต่ำกว่าประชากรนอกภาคเกษตรกรรมถึง 15 เท่า อย่างไรก็ตาม ภาคเกษตรกรรมยังคงเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการพัฒนาประเทศ เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ของประเทศประกอบอาชีพการเกษตร ถ้าสังคมในภาคเกษตรกรรมต้องล่มสลายไป จะนำความเสื่อมไปสู่สังคมโดยรวม ปัญหาสารพิษตกค้างในผลผลิตและในแหล่งน้ำ ตลอดจนการเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันเป็นผลการพัฒนาการเกษตรที่ไม่ยั่งยืน ย่อมส่งผลกระทบต่อทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อคุณภาพชีวิตของทุกคนในสังคม (ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์, 2538: 77-78) ด้วยเหตุนี้ ภาคเกษตรกรรมหรือชุมชนเกษตรกรรมจึงเป็นฐานรากของระบบเศรษฐกิจและสังคมโดยรวม ซึ่งจะมีผลต่อการพัฒนาประเทศในระยะต่อไปอย่างแน่นอน

ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549) สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2543: ก) ได้สรุปสาระสำคัญไว้ว่า

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549) เป็นแผนที่ได้อัญเชิญแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ตามพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาเป็นปรัชญานำทางในการพัฒนาประเทศ ให้เป็นไปในทางสายกลาง อันจะทำให้ประเทศรอดพ้นจากวิกฤต สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง และนำไปสู่การพัฒนาที่สมดุล การพัฒนาที่มีคุณภาพและการพัฒนาที่ยั่งยืน...

จะเห็นได้ว่า การพัฒนาประเทศไทยโดยยึดแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงนั้น มุ่งที่จะฟื้นฟูเศรษฐกิจของชาติให้หลุดพ้นจากภาวะวิกฤต และปูพื้นฐานระบบเศรษฐกิจภายในประเทศให้มีความเข้มแข็ง มีเสถียรภาพ มีภูมิคุ้มกันต่อกระแสการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก และสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น ภายใต้การดำเนินงานของแผนดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่ารัฐเห็นความสำคัญของภาคเกษตรกรรมมากขึ้น เป็นโอกาสดีที่ภาคเกษตรกรรมจะได้รับการพัฒนาหรือแก้ไขปัญหาอย่างจริงจังต่อไป

เมื่อกล่าวถึงภาคเกษตรกรรม ส่วนใหญ่มักจะนึกถึง “ชาวนา” ในฐานะที่เป็น “กระดูกสันหลังของชาติ” และผู้ก่อให้เกิด “วัฒนธรรมข้าว” น้อยคนนักที่จะนึกถึง “ชาวสวน” แท้จริงแล้วชาวสวนก็เป็นกลุ่มเกษตรกรที่มีความสำคัญยิ่งเช่นเดียวกัน นอกเหนือจากการเป็นผู้ผลิตอาหารหลากหลายเลิศรส หล่อเลี้ยงชีวิตคนทั้งประเทศแล้ว ยังเป็นฐานรากของระบบเศรษฐกิจของชาติตลอดมา เพราะผลผลิตของชาวสวนสามารถสร้างรายได้เข้าประเทศเป็นจำนวนไม่น้อยในแต่ละปี แต่สภาพปัจจุบัน คนส่วนใหญ่กลุ่มนี้กำลังถูกละทิ้งให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ “ทั้งตกต่ำและแตกต่าง” กว่าคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมมากขึ้นทุกขณะ (เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก, 2539: 8) จึงนับว่าเป็นจุดอ่อนที่สำคัญของสังคมไทย ซึ่งจะต้องร่วมมือกันแก้ไขให้หลุดพ้นจากภาวะวิกฤตนี้

ในคำกล่าวโบราณบทหนึ่งของคนไทยได้พรรณนาไว้ว่า “อ้อยจินบางใหญ่ อ้อยไทยบางโควด ข้าวหลามตัดวัดระฆัง ฝรั่งบางเสาชิง มะยงท่าอิฐ ลางสาตคลองสาน ส้มเขียวหวานบางมด และเงาะบางยี่ขัน” (วิทย์ พิณคันเงิน, 2508: 9) แสดงว่า แม้ชาวสวนจะเป็นเพียงชุมชนเล็กๆ แต่ก็มีความสำคัญอันยาวนานที่ทรงคุณค่า ในฐานะที่ชาวสวนได้อุทิศความหลากหลายของพันธุกรรมพืชให้กับโลก ซึ่งเป็นคุณค่าที่ไม่อาจประเมินได้

เดชา ศิริภัทร (อ้างถึงใน สุคารา สุจฉายา, 2542: 66) เจ้าหน้าที่ระดับผู้บริหารขององค์กรพัฒนาเอกชน ผู้มีความเชี่ยวชาญอย่างยิ่งทางการเกษตร เคยให้ข้อสังเกตไว้ว่า ชาวสวนเมืองไทย โดยเฉพาะชาวสวนย่านฝั่งธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี มีความสามารถและความชำนาญเป็นเยี่ยมในการทำสวนแบบยกร่อง ยิ่งถ้าเป็นการคัดพันธุ์ผลไม้แล้วจะแข่งหน้าชาติอื่นๆ ในเอเชียอาคเนย์

ที่เดียว เพราะแม้แต่ทุเรียนที่นำเข้ามาจากอินโดนีเซียและมาเลเซีย ชาวสวนย่านฝั่งธนบุรี นนทบุรี ได้ปรับปรุงคัดพันธุ์ไว้ได้หลากชนิด ดังที่ปรากฏในหนังสือพรรณพฤกษา ซึ่งพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้แต่งไว้เมื่อปี พ.ศ. 2427 ได้กล่าวถึงพันธุ์ทุเรียนเป็นคำกลอนไว้ มีพันธุ์ทุเรียนที่ดีๆ ต่างๆ กันถึง 68 พันธุ์ รัชชาติของทุเรียนย่านนี้เคลื่อนออกไปทั่วและถูกนำไปขยายพันธุ์ในหลายจังหวัด โดยเฉพาะจันทบุรี ตราด และระยอง ไปจนถึงหลายจังหวัดในภาคใต้ขณะนี้

ไม่เพียงแต่ชุมชนชาวสวนบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเท่านั้น แต่ชุมชนชาวสวนลุ่มน้ำแม่กลองก็มีความรุ่งเรืองมานับแต่อดีตเช่นกัน ดังคำกล่าวที่ว่า “สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง” ซึ่งจะอยู่บริเวณจังหวัดสมุทรสงคราม เป็นที่รู้จักกันดีว่าเป็นแหล่งผลิตและค้าขายแลกเปลี่ยนพืชผลทางเกษตรที่สำคัญของประเทศ โดยอาศัยเส้นทางแม่น้ำคลองเป็นหลัก ซึ่งให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน และสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของชาวสวนที่พึ่งลำน้ำสืบทอดมาจนทุกวันนี้

ชุมชนชาวสวนเป็นสังคมที่อยู่กันเป็นเครือญาติ อาศัยแรงงานร่วมกัน และอุดหนุนช่วยเหลือเอื้อจางกัน ชาวสวนแต่ละถิ่นแต่ละบางรู้จักสนิทสนมกันดีถึงโคตรเหง้าเหล่ากอ ชีวิตของชาวสวนผูกพันอย่างแน่นแฟ้นกับวิถีธรรมชาติอย่างแท้จริง เพราะการทำสวนอันเป็นอาชีพหลักต้องอาศัยดินและน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ต้องเรียนรู้จากธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง ตั้งสมเป็นองค์ความรู้เพื่อใช้ประโยชน์ในการทำมาหากินสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน ดังเช่นชาวสวนฝั่งธนบุรีที่อยู่ใกล้ริมน้ำคูคลอง ต้องรู้จักสังเกตระดับน้ำขึ้นน้ำลงที่หมุนเวียนเป็นวงจรชีวิตของสายน้ำ ซึ่งจะเปลี่ยนไปตามการโคจรของดวงจันทร์และจะสัมพันธ์กับปริมาณน้ำในทะเล ต้องนำมาปรับให้เข้ากับวิถีชีวิต ตั้งแต่การขุดคูคลอง ขอร่องสวน ทำคันกันน้ำ การเลือกชนิดพันธุ์ไม้ที่แข็งแรง ทนทาน เหมาะกับสภาพดินและน้ำ รวมทั้งการเฟีรอ “น้ำอาบาว” สีแดงเข้มขึ้นที่ไหลมาทุกครั้งยามน้ำเหนือหลากปลายปี (นิพัทธ์พร เเพ็งแก้ว, 2542: 126) ซึ่งจะพัดพาอินทรีย์วัตถุต่างๆ ที่เหมาะกับการเพาะปลูกมากมาย ทำให้พืชผลงอกงามดี

แต่เมื่อยุคสมัยเปลี่ยนไป ชุมชนชาวสวนปัจจุบันเผชิญกับปัญหาท้าทายในรูปของการพัฒนาเมืองมากขึ้นทุกขณะ โดยเฉพาะเมื่อประตูระบายน้ำถูกสร้างขึ้นในลำคลองสายต่างๆ เพื่อป้องกันน้ำเหนือหลากและน้ำทะเลหนุน หรือเมื่อเขื่อนขนาดใหญ่ถูกสร้างกั้นลำน้ำเจ้าพระยาและลำน้ำสาขา ส่งผลให้แม่น้ำเจ้าพระยามีน้ำน้อยลงและไหลช้าลง ตะกอนที่เคยสร้างความอุดมสมบูรณ์ให้กับผืนดินต่างหายไปจากลำน้ำ และเมื่อน้ำทะเลหนุน สายน้ำเอื่อยไม่สามารถต้านทานน้ำเค็มอีกต่อไป ไม่มีน้ำขึ้นน้ำลง มีแต่น้ำนิ่งจากเมือง สัตว์น้ำหลายชนิดสูญหายไปจากลำน้ำ (อนรรตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, 2542: 26-28) ระบบนิเวศที่เคยสมดุลตามธรรมชาติถูกทำลายลงอย่างเห็นได้ชัด

ชนบุรีที่เคยอุดมด้วยเรือสวนไร่นาในวันนี้กำลังกลายเป็นเมืองใหญ่ มีถนนใหญ่ตัดผ่านหลายสาย พื้นที่สีเขียวที่เหมาะสมกับการปลูกพืชถูกแทนที่ด้วยหมู่บ้านจัดสรรมากขึ้นทุกที

ไม่ต่างไปจากพื้นที่สวนในจังหวัดนนทบุรีซึ่งได้เปลี่ยนแปลงเป็นโรงงานอุตสาหกรรมหมู่บ้านจัดสรร ศูนย์การค้า และอื่นๆ (ญาติ สรประไพ, 2538)

เช่นเดียวกับ พื้นที่ทำการเกษตรของจังหวัดสมุทรสาครเริ่มลดลง ในปีพ.ศ. 2537 พื้นที่เพาะปลูกของจังหวัดมีประมาณ 137,643 ไร่ ลดลงจากปีพ.ศ. 2536 ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกประมาณ 144,143 ไร่ จำนวน 6,500 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 4.72 (สำนักงานพาณิชย์จังหวัดสมุทรสงคราม, 2537: 13) และในปี พ.ศ. 2540 มีพื้นที่เพาะปลูกเหลือประมาณ 134,425 ไร่ เท่านั้น (สำนักงานเกษตรจังหวัดสมุทรสงคราม, 2540)

ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเหล่านี้ เป็นผลให้ชุมชนชาวสวนดั้งเดิมสูญเสียความเป็นปึกแผ่นอันเป็นหัวใจสำคัญของความเป็นชุมชน และอาจเกิดขึ้นกับชุมชนชาวสวนอีกหลายแห่ง จึงน่าสนใจศึกษาว่า ปรากฏการณ์ดังกล่าวมีผลกระทบต่อวัฒนธรรมชุมชนชาวสวนอย่างไร และชาวสวนจะมีการปรับตัวและแสดงออกถึงศักยภาพในการปรับปรน วิถีชีวิตอย่างไรเพื่อมิให้วัฒนธรรมของตนล่มสลายไปในยุคนี้ ซึ่งประสบการณ์จากกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนย่อมมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อทิศทางการพัฒนาของชุมชนเอง

ในอดีต รัฐเป็นผู้กำหนดระบบการศึกษาไทยให้ใช้แบบแผนเดียวกันทั่วประเทศ ซึ่งไม่สอดคล้องกับสภาพแท้จริงของสังคมแต่ละท้องถิ่นที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ดังที่ ประเวศ วะสี (2538: 26) กล่าวว่า “การศึกษาของไทยในปัจจุบันตัดขาดจากรากทางวัฒนธรรมของตนเอง” เป็นเหตุให้คนไทยขาดการเรียนรู้เรื่องราวที่เป็นจริงใกล้ตัว ขาดสำนึกและภาคภูมิใจในท้องถิ่นของตน พลังยึดเหนี่ยวภายในชุมชนอ่อนแอลงจนไม่สามารถต้านทานกระแสสังคมโลกได้ และเป็นเหตุสำคัญของความเสื่อมสูญหรือล่มสลายทางวัฒนธรรมในที่สุด เช่นเดียวกับชาวสวนฝั่งธนบุรีหรืออีกหลายพื้นที่ที่กำลังตกอยู่ในสภาพปัญหาดังกล่าวอันยากที่จะหลีกเลี่ยงได้

ดังนั้นเพื่อให้การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนดำเนินต่อไป จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาประวัติชุมชน รวบรวมองค์ความรู้ที่เป็นแก่นแกนของวิถีการดำรงชีวิตอย่างลึกซึ้ง และหาแนวทางแก้ไขหรือสร้างกระบวนการพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมให้เกิดขึ้น โดยเฉพาะคนในแถบฝั่งธนบุรีจะต้องตระหนักถึงคุณค่า เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ หรือรักถิ่นฐาน และเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาร่วมกันอย่างเป็นระบบ ร่วมกันคิด ร่วมกันทำ เพื่อให้เกิดความรอบรู้และเห็นรอยต่อที่จะทำให้เกิดการพัฒนาต่อ

เนื่องกันไป เพราะชุมชนชาวสวน ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม ย่อมเป็นผู้ที่รู้เรื่องวัฒนธรรมของตนดีที่ สุด และเป็นผู้รับผิดชอบต่อการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนเอง

ภายใต้บริบทการพัฒนาที่เน้นการจัดการแบบรวมศูนย์อำนาจ ชาวสวนหรือเกษตรกรไม่ได้ มีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางการพัฒนาอย่างที่ควรจะเป็น เท่าที่ผ่านมาชาวสวนมักได้รับบทบาท ในฐานะผู้รอรับผลจากการพัฒนา เป้าหมายของการพัฒนามุ่งออกห่างไกลจากชาวสวนมากขึ้นทุกที อาจกล่าวได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคของประเทศ ซึ่งแฝงนัยสำคัญ คือ อาชีพ ทำสวนจะไร้ผู้สืบทอด หรือชาวสวนในปัจจุบันจะเป็นเพียงชาวสวนรุ่นสุดท้ายเท่านั้น จึงควรที่จะ หันมาทบทวนศึกษาให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในส่วนต่างๆ ของวิถีชีวิตชุมชนชาวสวน ซึ่งย่อมมีการ เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง ปรับตัวไปตามบริบทและเงื่อนไขของสังคม และประเด็นที่ควรได้รับการ สนใจศึกษา คือ การมีส่วนร่วมของชุมชนในการแสวงหาแนวทางการพัฒนาที่เหมาะสมและ สอดคล้องกับวัฒนธรรมของตนในอนาคต

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (ม.ป.ป.: 4) ได้กำหนดยุทธศาสตร์ในการดำเนินงานตามแผนแม่บทวาระแห่งชาติว่าด้วย “ทศวรรษสืบสานวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา” ในข้อ 5 ไว้ว่า

5. ปฏิรูปการศึกษาให้เชื่อมโยงกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ปฏิรูปการศึกษาทั้งในและนอกระบบโรงเรียน การศึกษาตามอัธยาศัยให้ สามารถทำหน้าที่ในการสืบทอดและสร้างสรรค์วัฒนธรรมได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ เพื่อเสริมสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ให้ทุกคนมีโอกาสเรียนรู้ สืบสาน และสร้างสรรค์ วัฒนธรรมและภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต เพื่อให้มีทางเลือกที่หลากหลาย โดยต้องจัดการศึกษาให้มุ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นวิถีชีวิตชุมชนเข้ากับความรู้สมัยใหม่ มากกว่าการ มุ่งเน้นเนื้อหาความรู้สำเร็จรูปเป็นหลัก

ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 หลายหมวด หลายมาตราเน้นความ สำคัญของชุมชนกับการจัดการศึกษา ดังปรากฏใน หมวด 1 มาตรา 8 และ 9 หลักการจัดการ ศึกษายึดหลักให้สังคมมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา และในหมวด 4 มาตรา 23, 25, 29, 57 สรุปได้ว่าแนวทางการจัดการศึกษาต้องให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เกี่ยวกับตนเอง ความสัมพันธ์ของตนเองกับ

สังคม ภูมิปัญญาไทย ความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพ มีการจัดตั้งแหล่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตทุกรูปแบบ และระดมทรัพยากรบุคคลในท้องถิ่นเพื่อประโยชน์ทางการศึกษา

แนวคิดจากยุทธศาสตร์และพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่าสถาบันการศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบโรงเรียน ควรจะต้องมีบทบาทสำคัญยิ่งในการทำหน้าที่สืบทอดและถ่ายทอดวัฒนธรรมนี้ ด้วยการปรับการศึกษาให้เชื่อมโยงกับวัฒนธรรม ผ่านหลักสูตรท้องถิ่นหรือกิจกรรม การเรียนการสอนที่หลากหลายรูปแบบ ชาวสวนรุ่นใหม่จะได้มีโอกาสเรียนรู้ และเห็นคุณค่าของความเป็นชาวสวน ได้รู้จักตัวเองหรือตัวตนที่แท้จริงโดยผ่านภูมิปัญญาที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ของชาวสวนรุ่นก่อนๆ

อาจกล่าวได้ว่า เพื่อสนองตอบต่อนโยบายการปฏิรูปการศึกษาของชาติในปัจจุบัน จึงเป็นโอกาสอันดีที่ชุมชนชาวสวนจะได้แสดงศักยภาพของตนในการที่จะเข้ามาจัดการศึกษาในรูปแบบต่างๆ ให้สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน หรือมีส่วนร่วมในการสร้างหลักสูตรท้องถิ่นขึ้น ซึ่งบรรจุเนื้อหาสาระสำคัญที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวนและทักษะการทำสวน

การทำสวนถือเป็นรากเหง้าของชีวิตชาวสวนที่ดำรงสืบเนื่องกันมานาน จนก่อให้เกิด “วัฒนธรรมชาวสวน” ขึ้นมา แต่ปัจจุบันมีผู้ศึกษาเรื่องนี้น้อยมาก เมื่อเทียบกับองค์ความรู้ที่มีมานานกว่าศตวรรษ ความสนใจเรื่องวัฒนธรรมชาวสวนได้เริ่มก่อตัวเมื่อ 5-6 ปีก่อน จึงมีผลงานการวิจัย บทความ เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเผยแพร่ ออกมาบ้าง แต่ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาในแนวมานุษยวิทยา ยังขาดประเด็นในมุมมองเชิงพัฒนาศึกษา ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาและรวบรวมองค์ความรู้เรื่องวัฒนธรรมชาวสวนอย่างเป็นระบบ พร้อมกันนั้นจะศึกษาบทบาทของการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม ในรูปแบบการศึกษาตามอัชฌาตัย การศึกษานอกระบบ และการศึกษาในระบบ

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยสนใจกรณีศึกษาในพื้นที่สวนฝั่งธนบุรี เพราะพื้นที่แถบนี้เป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำสวนมาช้านานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุของลาโลแบร์ ได้กล่าวถึงสวนผลไม้ที่ฝั่งธนบุรีว่า “สวนผลไม้ค้ำไปในเขตแขวงบางกอกยาวไปตามลำน้ำ 4 ลิก (560 เส้น) ขึ้นไปทางจะไปพระมหานครสยาม ถึงที่ซึ่งมีนามว่าตลาดขวัญ (เมืองนนทบุรี) นั้น เลี้ยวเมืองนี้ให้เอรีดอ้อย สมที่พลเมืองสยามชอบกินเป็นอย่างดีที่สุด ข้าพเจ้าหมายความว่าผลไม้หลายอย่างต่างชนิดกัน” (ส. พลายน้อย, 2535: 13) ธนบุรียังเป็นแหล่งกำเนิดไม้ผลพันธุ์ดีจำนวนมาก ซึ่งได้มาจากความชาญฉลาดและความชำนาญของชาวสวนที่สั่งสมความรู้และประสบการณ์ในการปรับปรุงคัดเลือกพันธุ์ และมีผู้นำไปขยายพันธุ์จนแพร่หลายทั่ว

ประเทศ แต่ขณะนี้ฝั่งธนบุรีกำลังเผชิญกับปัญหารอบด้าน ซึ่งเป็นผลพวงของความเจริญในภาคเมืองและอุตสาหกรรม การแก้ไขปัญหาความแออัดของการจราจรในฝั่งธนบุรี หลายโครงการกำลังเร่งรัดให้สัมฤทธิ์ผลโดยเร็ว ดังเช่น โครงการพัฒนาโครงข่ายคมนาคมในพื้นที่เขตจอมทอง และบริเวณรอบๆ เขต การก่อสร้างถนนเพชรเกษม-นครินทร์ เส้นทางถนนตัดเชื่อมระหว่างซอยต่างๆ อีกเป็นจำนวนมาก ความเจริญเหล่านี้ได้เข้ามาแทนที่พื้นที่สีเขียวมากมาย ทัศนียภาพแห่งความงามของบ้านเรือน เรือกสวน คูคลองใสสะอาด ความสงบร่มเย็นของบ้านเมือง และน้ำใจของผู้คนกำลังเหือดแห้งหายไป ภูมิปัญญาชาวสวนอันเป็นความรู้เลิศค่าอาจสูญไปอย่างไม่หวนคืน

ต้นทุนทางวัฒนธรรมของฝั่งธนบุรีที่ยังพอเหลืออยู่จะดำรงให้อยู่รอดต่อไปได้อย่างไร จึงเป็นสิ่งที่ทำทนายต่อผู้รักสวนทั้งหลายและนักการศึกษา ในฐานะเป็นผู้ที่จะต้องจรดโลงวัฒนธรรมนี้ไว้ให้เป็นมรดกของชาติและของโลกต่อไป

กล่าวโดยสรุป งานวิจัยชิ้นนี้ เป็นกรณีศึกษาหนึ่งของอาชีพทำสวน ซึ่งแต่ละอาชีพย่อมมีลักษณะที่แตกต่างกันไป และเป็นการศึกษาเรื่องราวของชุมชนที่ต้องปรับตัวในกระแสการพัฒนา ในฐานะที่ชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี เป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีอายุยาวนานมาก และตั้งอยู่ในชานเมืองของกรุงเทพมหานคร วัฒนธรรมดั้งเดิมที่หลงเหลืออยู่จากวันวานกำลังได้รับผลกระทบจากกระแสการพัฒนาเมืองค่อนข้างรุนแรง และอาจจะถูกทำลายจนสูญสิ้นได้ในไม่ช้า ช่วงเวลานี้จึงเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านที่สำคัญ ซึ่งจะเห็นรอยต่อของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม นับว่าเป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจและค่อนข้างหายาก

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการวิจัยในชุมชนที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ร่วมกันพัฒนา โดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือ จึงเป็นการกระตุ้นพลังของชุมชน อันจะนำไปสู่การกำหนดทิศทางในการพัฒนาชุมชนและสร้างชุมชนให้สำนึกรักถิ่นฐานของตน ฉะนั้น ชุมชนจะได้รับประโยชน์จากงานชิ้นนี้โดยตรง

นอกจากนั้นแล้ว องค์ความรู้เรื่องวัฒนธรรมชาวสวนได้รับการสังคมนานกว่าศตวรรษ แต่มีผู้สนใจศึกษาเรื่องวัฒนธรรมชาวสวนน้อยมาก โดยเฉพาะในบริบทของการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรมผ่านระบบการศึกษาฯ ยังไม่มีใครวิจัยประเด็นนี้ จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาเรื่องนี้อย่างจริงจัง และสามารถที่จะสนองตอบต่อพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ได้ด้วย

2. ปัญหาการวิจัย

2.1 ปัญหาการวิจัยทั่วไป

ในฐานะที่การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนา การศึกษามีบทบาทอย่างไร ต่อการพัฒนาทางวัฒนธรรม ที่สอดคล้องกับความต้องการของชาวสวนฝั่งธนบุรี ซึ่งจะก่อให้เกิดความรักท้องถิ่นและภาคภูมิใจในวัฒนธรรมของตน

2.2 ปัญหาการวิจัยเฉพาะ

2.2.1 วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีมีลักษณะอย่างไร

2.2.2 องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาชาวสวนฝั่งธนบุรีมีอะไรบ้าง และมีการสืบทอดผ่านระบบการศึกษากันมาอย่างไร

2.3.3 ชาวสวนฝั่งธนบุรีจะมีแนวทางในการพัฒนาทางวัฒนธรรมอย่างไร จึงจะทำให้ชุมชนชาวสวนสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคม

3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

3.1 เพื่อศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

3.2 เพื่อวิเคราะห์การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ

3.3 เพื่อนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี

4. ขอบเขตของการวิจัย

4.1 ขอบเขตเชิงเนื้อหา

เป็นการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนหรือวิถีการดำรงชีวิตของชาวสวนที่มีความเคลื่อนไหว ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพสังคม สิ่งแวดล้อม และกาลเวลา ข้อมูลด้านคติชนวิทยา อันได้แก่ ความเชื่อ ตำนาน พิธีกรรม เป็นต้น รวมทั้งการสืบทอดวัฒนธรรมในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในและนอกระบบ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ตลอดจนบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมอย่างมีส่วนร่วมของชุมชน

4.2 ขอบเขตเชิงพื้นที่

ภาคสนามของการศึกษารั้งนี้ คือ พื้นที่แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน ซึ่งอยู่ทางตอนบนของฝั่งธนบุรี และพื้นที่แขวงบางมด เขตจอมทอง ซึ่งอยู่ก่อนไปทางตอนล่างของฝั่งธนบุรี รวมทั้งบริเวณใกล้เคียงที่เชื่อมต่อกับพื้นที่ทั้งสองแห่ง

5. คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

บทบาทการศึกษา หมายถึง การจัดกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนที่ประกอบอาชีพทำสวน ผ่านระบบการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบคือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ เพื่อที่จะนำไปสู่การสืบทอดและการพัฒนาทางวัฒนธรรม

การสืบทอดวัฒนธรรม หมายถึง การถ่ายทอดความรู้และทักษะที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวสวนทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งสืบทอดกันมา ในรูปแบบของการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษานอกระบบ และการศึกษาในระบบ

การพัฒนาทางวัฒนธรรม หมายถึง การปรับวิถีชีวิตของชาวสวน ด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ การปรับปรุงวิถีชีวิต การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต การสร้างเครือข่ายหรือความสัมพันธ์กับชุมชนอื่น

สวน ในที่นี้ หมายถึง พื้นที่ทางการเกษตรที่ปลูกพืชนานาชนิดผสมกัน แบ่งเป็น 3 ประเภทคือ สวนไม้ผลยืนต้น สวนผัก และสวนไม้ดอกไม้ประดับ ส่วนประกอบที่สำคัญของสวน ได้แก่

โคก หมายถึง เนินดินที่พูนสูงขึ้น ส่วนมากใช้ปลูกพืชหลัก เช่น มะม่วง มะไฟ ทุเรียน ส้ม ลิ้นจี่ เป็นต้น ริมโคกมักขุดเป็นร่องหรือร่องสวนเพื่อขังน้ำ เนินดินที่เป็นโคกเรียกว่า หลังร่อง หรือออร่อง

คันสวน หมายถึง ดินที่ถมให้สูงเป็นคันตามบริเวณสวน คันสวนสำหรับกั้นน้ำ ทำให้รากต้นไม้ไม่แช่น้ำ และเพื่อป้องกันน้ำเข้าสวนในหน้าน้ำ รวมทั้งเป็นเครื่องแสดงอาณาเขตของสวนด้วย ตามปกติใช้เป็นทางเดินสาธารณะ

แควร่อง หมายถึง ที่ดินอ่อนขายน้ำหรือริมท้องร่องสวน

ชาวสวน หมายถึง ผู้ประกอบอาชีพทำสวนในความหมายของ “สวน” ที่กล่าวข้างต้น

ชุมชนชาวสวน หมายถึง กลุ่มคนที่ประกอบอาชีพทำสวนสืบทอดกันมา มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่คล้ายคลึงกัน ตั้งบ้านเรือนอยู่ในละแวกท้องถิ่นเดียวกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีกิจกรรมทางสังคมร่วมกันอย่างสม่ำเสมอ โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของสังคม และมีความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณีในรอบปีเป็นสื่อประสาน

วัฒนธรรมชาวสวน หมายถึง วิธีการดำรงชีวิตในสังคมของผู้ประกอบอาชีพทำสวน อันมีแบบแผนการประเพณี ที่ได้รับการสั่งสมประสบการณ์ ความรู้ ความสามารถ ภูมิปัญญา และ สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

ฝั่งธนบุรี หมายถึง พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นส่วนหนึ่งของที่ราบลุ่ม ภาคกลางตอนล่าง ที่เรียกกันว่า ที่ราบลุ่มบางกอก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปาก แม่น้ำเจ้าพระยาที่เกิดจากการทับถมของดินตะกอนแม่น้ำหลายสาย คือ เจ้าพระยา ท่าจีน แม่กลอง และบางปะกง จนกลายเป็นที่ราบกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ที่สุดในประเทศ จึงเป็นบริเวณที่มีการทำสวน โดยเฉพาะสวนผลไม้ที่สมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศไทยตั้งแต่อดีตมาช้านาน ปัจจุบันธนบุรีอยู่ในเขตปกครองของกรุงเทพมหานคร ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 13.50-13.80 องศาเหนือ กับเส้นแวงที่ 110.20-100.50 องศาตะวันออก ประกอบไปด้วยเขตต่างๆ 15 เขต คือ คลองสาน จอมทอง คลิ่งชัน ทุ่งครุ ทวีวัฒนา ธนบุรี บางกอกน้อย บางกอกใหญ่ บางขุนเทียน บางบอน บางพลัด บางแค ภาษีเจริญ ราษฎร์บูรณะ และหนองแขม

6. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มี 4 ขั้นตอน คือ

6.1 การศึกษาเอกสาร เพื่อค้นคว้ารวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวสวนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในย่านฝั่งธนบุรีและบริเวณใกล้เคียง รวมทั้งบทบาทการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับ วัฒนธรรมและการเกษตร โดยใช้แหล่งเอกสารอ้างอิง เอกสารปฐมภูมิ และเอกสารทุติยภูมิ

6.2 การศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่า เพื่อให้เข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม โดยการสัมภาษณ์ กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญคือผู้อาวุโสของชุมชน พระสงฆ์ ผู้นำท้องถิ่น และชาวสวน

6.3 การศึกษาภาคสนาม เพื่อศึกษาสภาพบริบทของชุมชนและวิถีชีวิตของคนในชุมชน ในพื้นที่ศึกษา รวมทั้งบทบาทการศึกษา ทั้งในระบบ นอกกระบบ และตามอัธยาศัย ที่เกี่ยวข้องกับ วัฒนธรรมชาวสวนโดยใช้การสังเกต การสัมภาษณ์เจาะลึก การสัมภาษณ์กลุ่ม และการสนทนากลุ่ม

6.4 การตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา ผู้วิจัยได้สังเคราะห์และวิเคราะห์ข้อมูล ที่ได้ทั้งหมด รวมทั้งสรุปข้อมูลแบบอุปนัย จากนั้นนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทาง วัฒนธรรมต่อผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษาเพื่อตรวจสอบและให้ความเห็น

7. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

7.1 ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

- 7.2 ได้ทราบบทบาทการศึกษาในการสืบทอดและการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชาวสวน
ฝั่งธนบุรี
- 7.3 ได้แนวทางการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาบนพื้นฐานของวัฒนธรรมชาวสวน
- 7.4 ได้ทราบข้อมูลทางด้านศักยภาพของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการกำหนดกรอบแนวคิดสำหรับการวิจัย ผู้วิจัยได้ศึกษาและรวบรวมข้อมูลต่างๆ จากเอกสาร ตำรา บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยมีเนื้อหาครอบคลุมเรื่องต่างๆ ดังนี้

1. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวน

ประเทศไทยเป็นประเทศที่คนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมมาช้านาน เนื่องจากสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศเอื้ออำนวยต่ออาชีพนี้เป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะทำสวน ทำไร่ หรือทำนา ดังมีคำกล่าวที่แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกพืชนานาพันธุ์ เช่น ดินแดนแหลมทอง อู่ข้าวอู่น้ำ ในน้ำมีปลาในนามีข้าว ข้าวเหลือเกลืออ้อม เวนิสตะวันออก เป็นต้น หรือคำกล่าวที่แสดงถึงปรากฏการณ์ธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลงในรอบปีอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งเป็นผลดีต่อการเจริญเติบโตของพืช เช่น เดือนสิบเอ็ดน้ำนอง เดือนสิบสองน้ำทรง เดือนอ้ายเดือนยี่น้ำกรี้ไหลลง

1.1 การทำสวน ทำไร่ ทำนา

การทำสวน การทำไร่ หรือการทำนา ก็คือ ล้วนเป็นการเพาะปลูกพืชทั้งนั้น แต่เรียกชื่อแตกต่างกันออกไป และวิธีทำก็มีความต่างกันด้วย ราชบัณฑิตยสภา (เนื่อง จงโยธา, 2475: 34-42) ได้อธิบายถึงลักษณะของสวน นา และไร่ ไว้อย่างชัดเจน เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2435 ดังนี้

...ทำสวน ต้องมีท้องร่องเป็นของสำคัญ และสำหรับปลูกไม้ผลมีอายุยืนยาวตลอดกาลนาน ล้วนแล้วไปด้วยผลไม้ที่เป็นประ โยชน์ทั้งสิ้น รวมปลูกไว้ต่างๆ หลายอย่าง หลายชนิด อาศัยเหตุนี้จึงเรียกว่า “สวนผลไม้” และสวนอีกชนิดหนึ่ง ปลูกไม้เป็นประ โยชน์จะเพาะแต่อย่างเดียว มิได้มีไม้อื่นนอกนั้นมาเจือปนอยู่ด้วย เมื่อจะปลูกไม้ อย่างใดชนิดใดลงก็เพาะมีแต่ไม้อย่างนั้นชนิดนั้นเป็นพื้น อาศัยเหตุนี้จึงสำคัญ จึงได้นามว่า “สวน” อีกอย่างหนึ่ง แต่ต้องเรียกประกอบเข้ากับนามไม้นั้นด้วย เช่นกับ สวนอ้อย สวนหมาก สวนมะพร้าว สวนส้ม เป็นต้น จึงได้นามที่เรียกว่า “สวน” แตกต่างออกไปเป็น 2 ชนิดดังนี้ “สวนผลไม้” อย่างหนึ่ง สวนที่เรียกประกอบเข้ากับ

นามไม้อย่างหนึ่ง ฝ่ายสวนดอกไม้ก็เหมือนกัน มีชื่อเป็น 2 อย่าง ฉะนั้น แปลกแต่เรียกสวนดอกไม้ หรือเอานามไม้มาเรียกด้วย ดังสวนมลิ เป็นต้น

นา ก็ย่อมมีคัน (คือชอบทำด้วยมูลดิน) เป็นสำคัญ และมีเป็นอันๆ อันหนึ่ง (คือไร่หนึ่ง) นาชนิดนี้ก็ย่อมมีวิธีทำแตกต่างกันไปเป็นสองอย่าง มีชื่อเรียกต่างกัน คือ “นาหว่าน” อย่างหนึ่ง “นาดำ” อย่างหนึ่ง แต่นาเหล่านี้สำหรับจะเพาะแต่ปลูกเข้าเป็นพื้น จึงได้นามเรียกว่า “นา” และนาอีกอย่างหนึ่งสำหรับทำเกลือ แต่มีคันและอันเป็นสำคัญเหมือนกัน จะเพาะทำแต่เกลือสิ่งเดียว จึงได้นามสิ่งของประกอบเข้ากับนา เรียกว่า นเกลือ อาศัยเหตุดังกล่าวมานี้ นาจึงมีชื่อแตกต่างกันไปเป็นสองอย่าง คือ “นา” (ที่เพาะปลูกเข้าชนิดเดียว) อย่างหนึ่ง “นาเกลือ” (สำหรับทำเกลือชนิดเดียว) อย่างหนึ่ง

วิธีทำไร่ ก็ได้นามเป็นสองอย่างเหมือนกัน คือ ไร่เพาะปลูกผักและไม้ที่ปลูกเป็นคราวเป็นครั้ง หลายอย่าง หลายชนิด รวมลงปลูกในพื้นที่เดียวกัน เรียกว่า “ไร่” อย่างหนึ่ง และ ไร่ที่จะเพาะปลูกแต่ผักหรือไม้ชนิดเดียวเป็นพื้น ก็เรียกว่า “ไร่” แต่ต้องประกอบนามสิ่งของเข้าด้วย เช่นกับไร่ถั่ว, ไร่แดง, ไร่ฝ้าย, ไร่พริก เป็นต้น มีวิธีเพาะปลูกผิดกันกับทำสวนผลไม้คือ พื้นที่ๆใดเป็นที่ว่า ยังไม่มีผู้จับจองหรือมีผู้จับจองแล้ว แต่ยังไม่มีเป็นประโยชน์ก็ซื้อขาย แลกเปลี่ยนกัน แล้วต้องหักล้างพงก่น โคนต้นไม้ใหญ่ๆ ลงทิ้งไว้จนแห้ง เห็นว่าเป็นเชื้อไฟดีแล้วก็เอาไฟจุดเผาที่นั้น เพื่อประสงค์ให้ไหม้เดียน และพื้นที่ดินก็จะสุกเป็นพื้นที่อันดีด้วย การทำไร่มิได้ปลูกไม้ใหญ่ (คือไม่มีแก่น) เป็นแต่ใช้ปลูกผักต่างๆที่ควรปลูกได้เป็นครั้งเป็นคราว เพราะฉะนั้น ผักทั้งปวงเป็น ไม้้ออนเล็ก ต้องอาศัยพื้นที่เป็นดินชุยและดินสุก จึงจะงอกงาม มีผลดี ผู้ที่ทำไร่จึงต้องใช้จุดเผาเชื้อที่สะสมอยู่ในพื้นที่เพื่อจะให้เป็นที่ดินอันดี...

จะเห็นได้ว่า การทำสวน ทำนา และทำไร่ ของคนไทยนั้น มีลักษณะเฉพาะ ทั้งในด้าน การเตรียมพื้นที่ปลูก ชนิดของพืชที่ปลูก และวิธีการเพาะปลูก ถ้าเป็น “การทำสวน” ต้องมี ท้องร่องและปลูกไม้ผลยืนต้นชนิดเดียวหรือหลายชนิดก็ได้ ถ้าเป็น “การทำนา” ต้องทำคัน ดินและอัน สำหรับปลูกข้าวเป็นหลัก และถ้าเป็น “การทำไร่” ต้องปรับพื้นที่เป็นที่โล่ง ใช้ไฟเผา เหมาะสำหรับปลูกผักต่างๆ หรือพวกไม้้ออนเล็ก ชนิดเดียวหรือหลายชนิด

การทำสวน ทำไร่ หรือทำนา ของคนไทยมีมานานหลายศตวรรษแล้ว อาจกล่าวได้ว่าเป็น อาชีพที่อยู่คู่กับประวัติศาสตร์ชาติไทย ดังปรากฏในงานวิจัยของเรศ ศรีสถิตย์ และธำรง เปรมปรีดี (2534: 94-101) เรื่อง “ความคิดและภูมิปัญญา ชุดความเป็นอยู่และการทำมาหากิน” ได้กล่าวถึง

การทำสวน ทำไร่ และทำนาของคนไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น
สรุปได้ดังนี้

สมัยสุโขทัย มีการทำนาข้าว ทำไร่ ทำสวน ปลูกมะพร้าว มะม่วง มะขาม ขนุน หมาก
พลู รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ อาณาจักรสุโขทัยมีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเกษตรเป็นจำนวนน้อย บริเวณที่
ทำนา ทำไร่ ทำสวน แยกออกได้ดังนี้

1. ด้านตะวันออก ประกอบด้วย ป่าหมาก ป่าหมากกลาง ป่าพลู ป่ามะม่วง ป่ามะขาม มี
ไร่นา มีบ้านเรือนราษฎรอาศัยอยู่มาก
2. ด้านเหนือ มีป่าหมาก ป่ามะพร้าว ป่าหมากกลาง (ภาษาไทยใหญ่แปลว่าขนุน) มี
ไร่นาและมีบ้านเรือนราษฎรอาศัยอยู่มาก เหมือนด้านตะวันออก
3. ด้านใต้ มีป่าหมากกลาง ป่ามะพร้าว ป่ามะม่วง ป่ามะขาม และมีเขื่อนกั้นน้ำใช้
เรียกว่า สรีคกงส์

ส่วนบ้านเรือนราษฎรที่อยู่ห่างไกลออกไปนอกเขตตัวเมือง ส่วนใหญ่ก็คงทำนา
ทำสวน ทำไร่ เช่นกัน บริเวณซึ่งสามารถเพาะปลูกได้ผลดีที่สุด คือ บริเวณรอบตัวเมืองสุโขทัยซึ่ง
เป็นเมืองหลวง คือ ทางตะวันออกและตอนเหนือของเมืองสุโขทัยเท่านั้น แต่วิธีการทำสวนไม่
สามารถจะบอกได้ว่ามีวิธีการอย่างไร เนื่องจากไม่สามารถค้นหาหลักฐานที่ชัดเจนได้

สมัยอยุธยา อาณาจักรสมัยอยุธยาตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ เนื้อดินเป็น
ดินเหนียวปนทรายเล็กน้อย เก็บกักน้ำได้ดีเมื่อมีน้ำขัง เหมาะแก่การปลูกข้าวแบบนาลุ่ม มาสมัยนี้มี
การปลูกข้าวเป็นจำนวนมากถึงขั้นส่งขายต่างประเทศ พืชชนิดอื่นที่ปลูกคงจะมีจำนวนน้อย เมื่อดู
จากภาพจิตรกรรมพระนารายณ์มหาราช มีการเก็บอาหารสวน โดยเก็บตามชนิดผลไม้ เก็บจากต้นทั้ง
ที่มีผลและไม่มีผล เช่น มะพร้าว เก็บต้นละ 2 สสิ่งต่อปี ส้ม มะม่วง มังคุด เก็บต้นละ 1 บาทต่อปี ก็
พอจะทราบได้ว่า สมัยนี้มีการทำสวนมะพร้าว มะม่วง ส้ม มังคุด และในสมัยรัชกาลนี้เป็นระยะที่
การค้าขายเจริญรุ่งเรืองที่สุด สินค้าพืชสวน ได้แก่ หมาก ส่งไปขายให้กับมาเก๊า และกวางตุ้ง
พริกไทย ทำให้กับตั้งเกีย น้ำตาลส่งไปญี่ปุ่นและมะละกา ซึ่งน้ำตาลคงเป็นน้ำตาลที่ทำมาจาก
ต้นตาลหรือต้นมะพร้าวก็ได้

การทำสวนพอจะสรุปได้ว่า มีการปลูกหมาก ตาล มะพร้าว มะม่วง ส้ม มังคุด หรือ
ไม้ผลชนิดต่างๆ ตามริมแม่น้ำ และเป็นที่ดอน เพราะไม้ผลมีความต้องการน้ำมาก แต่น้ำต้องไม่ท่วม
ราก ดังนั้น จึงปรากฏว่ามีสวนผลไม้ของชาวอยุธยาอยู่ริมแม่น้ำและคลองสายต่างๆ

การทำไร่สมัยอยุธยา ส่วนใหญ่จะปลูกพืชล้มลุกประเภทต่างๆ ได้แก่ ถั่ว งา ข้าว
โพด กล้าย อ้อย ผักต่างๆ โดยจะเน้นการปลูกเพื่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีหลักฐานที่แสดง
ให้เห็นถึงการนำสินค้าพืชไร่เหล่านี้มาค้าขายในตลาดสดเข้าเย็น เพราะมีการเก็บอาหารที่เรียกว่า

“สมปัสตรา” แสดงว่าคงจะปลูกกันมาก พืชไรที่มีความสำคัญมากและมีหลักฐานอ้างอิงในประวัติการค้า คือ พริกไทย ปลูกกันมากที่นครศรีธรรมราชและเมืองต่างๆ ในแถบภาคใต้

การทำสวนนั้น ลาดูแบร์ บันทึกไว้ว่า “ชาวสยามมีความสนใจการทำสวนมากเท่าๆ กับการทำไร่ไถนาเหมือนกัน” เดอร์ ชัว ซีร์ กล่าวว่า “เมืองไทยมีผลไม้มานานาชนิด เช่นทุเรียน สับปะรด มะม่วง มังคุด มะเดื่อ ส้ม มันทเทศ ส้มโอ อ้อย ซึ่งมีการปลูกมาก” และแซร์แวงส ได้กล่าวเพิ่มเติมไว้อีกว่า “ผลไม้ในประเทศไทยมีรสดีกว่าในฝรั่งเศส” และเขียนถึงชนิดของผลไม้ที่ปลูกกันมากในไทยว่ามี “มะนาว ส้มโอ กล้วย มังคุด ขนุน น้อยหน่า มะม่วง ทุเรียน มะละกอ สับปะรด” ในสมัยอยุธยา นี้มีย่านขายผลไม้ที่เรียกว่า “ป่า” เช่น ป่าหมาก ป่ามะพร้าว รวมทั้งยังมีการเก็บอากรสวนด้วย

สมัยธนบุรี ปัญหาในการผลิตทางการเกษตรที่สำคัญ คือ การขาดแคลนแรงงานคน เนื่องจากถูกฆ่า ถูกกวาดต้อนและหลบหนีจากสงคราม

การเกษตรกรรมสมัยนี้มีทั้งการทำนา การทำไร่ และการทำสวน เช่นเดียวกับสมัยอยุธยา แต่เนื่องจากการทำนาเป็นอาชีพเกษตรกรรมที่สำคัญที่สุดของคนไทย การทำไร่ทำสวนนั้นมีส่วนน้อย ข้อมูลเกี่ยวกับการทำไร่ทำสวนจึงมีน้อยมาก เพียงแต่ระบุถึงชนิดของพืชไร่และพืชสวน ซึ่งกล่าวถึงในเรื่องของภาษีอากร คือ หมาก มะพร้าว พลุค่าง ทองกลาง มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด ลางสาด และพริกไทย ต่อมาเพิ่มส้มอีกชนิดหนึ่ง

ในสมัยธนบุรีมีปัจจัยสำคัญที่ช่วยเพิ่มผลผลิต คือ การแก้ไขปัญหาด้านแรงงาน การปราบศัตรูพืช การตรึงราคา รวมทั้งการคุ้มครองผลประโยชน์ในการผลิต แรงงานทางด้านเกษตรกรรมคงใช้แรงงานไพร่กับทาสเชลย จึงเชื่อว่าแรงงานเกษตรกรรมส่วนใหญ่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นแรงงานสตรี เพราะผู้ชายถูกเกณฑ์ไปรบ ผู้หญิงจึงต้องทำนาเลี้ยงผู้ชาย บางครั้งก็ไม่พอกิน

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พื้นที่เพาะปลูกของสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีความอุดมสมบูรณ์ เพราะมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแม่น้ำสำคัญ จากโคลนตมที่แม่น้ำเจ้าพระยาพามาจากทางเหนือ ทำให้แผ่นดินอุดมไปด้วยปุ๋ยทุกปี ส่งผลให้ดินข้าวและพืชพันธุ์อื่นๆ งอกงาม นับว่าเป็นปัจจัยขั้นพื้นฐานที่สำคัญต่อการเกษตรกรรม

การทำไร่ ก) อ้อย เป็นพืชที่เริ่มมีความสำคัญขึ้นมาในต้นรัชกาลที่ 2 ชาวจีนอพยพได้ทำให้อ้อยกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญขึ้นมา ชาวจีนแต่จิวเป็นกลุ่มที่ริเริ่มปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลขาย แหล่งที่ปลูกมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ชลบุรี ฉะเชิงเทรา และนครปฐม ในปัจจุบัน ข) ฝ้าย เป็นพืชอีกประเภทหนึ่งที่ปลูกกันทั่วไปเพื่อการทอผ้า เครื่องนุ่งห่ม ปลูกกันมากและแพร่หลายที่สุด ผู้ปลูกฝ้ายต้องเสียภาษีให้รัฐไร่ละ 1 บาท ค) พริกไทย ปลูกมากในแถบ

ภาคตะวันออก โดยเฉพาะจันทบุรีและตราด นอกนั้นก็ปลูกแถบฝั่งทะเลตะวันตก โดยเฉพาะจังหวัด
ตรังและจังหวัดสตูล ง) ยาสูบ เป็นสิ่งบริโภคที่จำเป็นในครอบครัวเช่นเดียวกับหมาก และพลู
แทบทุกครอบครัวจะปลูกยาสูบเพื่อทำยาเส้นไว้สูบ

การทำสวน พืชสวน ได้แก่ บรรดาผลไม้ที่มีอยู่มากมายหลายชนิด เช่น ทุเรียน
เงาะ มะม่วง มะเดื่อ ละมุด ตะขบ ลิ้นจี่ ลำไย ส้ม สับปะรด มะตูม ฝรั่ง มะขาม มะละกอ น้อยหน่า
กล้วย ส้มโอ ส้มเกลี้ยง มะกรูด มะนาว มะเฟือง ฯลฯ ผลไม้เหล่านี้จะผลิติดอกออกผลอยู่ตลอดปี
สลับกันไป แหล่งปลูกผลไม้เหล่านี้มีอยู่ทั่วไป ที่สำคัญ ได้แก่ แถบนนทบุรี และหัวเมืองภาค
ตะวันออก ราษฎรไทยทุกครัวเรือนจะปลูกผลไม้ไว้บริโภคในครอบครัว ที่เหลือก็นำออกไปขาย
หรือแลกเปลี่ยนตามตลาดนัด นอกจากผลไม้ก็มีพืชผักต่างๆ หมาก พลู กานพลู ดีปลี กระวาน
 เป็นต้น พืชสวนนอกจากจะปลูกโดยราษฎรเพื่อไว้บริโภคและขายในตลาดแล้ว พระมหากษัตริย์ก็
มีสวนกลางส่วนพระองค์อีกหลายอย่าง เช่น สวนดีปลีหลวง สวนทุเรียนหลวง เป็นต้น การทำสวน
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ยังคงดำเนินวิธีการคล้ายคลึงกับสมัยอยุธยา และเมื่อพิจารณาด้าน
ของเศรษฐกิจแล้ว การทำสวนก่อให้เกิดรายได้ คือ ภาษีพืชสวนแก่รัฐอย่างมาก

นายยอน ครอบเฟ็ด เล่าว่า เขาลงเรือออกจากที่พักรับรองชุด ไปชมทิวทัศน์ใน
กรุงเทพฯ หลายแห่ง เห็นแต่สวนผลไม้ซึ่งมีอยู่ทั่วไปทุกหนทุกแห่ง เขาไม่เห็นท้องนาเลย แสดงว่า
ในปลายรัชกาลที่ 2 สภาพของกรุงเทพฯ ผิดกับเมื่อครั้งตั้งกรุงใหม่ๆ ในต้นรัชกาลสมเด็จพระบรม
ธรรมิกราชาธิราช ครั้งนั้นรัฐบาลปรับปรุงสวนให้เป็นท้องนา เพราะบ้านเมืองกำลังประสบ
ทุกข์ภัยอย่างรุนแรง นอกกำแพงเมืองออกไป ถ้าไม่ไร่ที่ริมแม่น้ำลำคลองแล้ว จะเห็นท้องไร
ท้องนากว้างใหญ่ไพศาลแทบทุกทิศทุกทาง เหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา คือ รอบพระนครศรีอยุธยา
เป็นทุ่งไปทั้งนั้น เช่น ทุ่งหันตราทางทิศตะวันออก ทุ่งภูเขาทอง ทุ่งแก้ว ทุ่งขวัญ ทุ่งลมพลี ทาง
ทิศเหนือ และทุ่งประเทศทางทิศตะวันตกทางกรุงเทพฯ เมืองหลวงใหญ่ก็มีทุ่งล้อมรอบพระนคร
เช่นเดียวกัน คือ ทุ่งสามเสนอยู่ทางด้านเหนือ ทุ่งบางกะปิอยู่ทางด้านตะวันออก ทุ่งวัวลำพองอยู่
ทางใต้ ทุ่งวัดแจ้งอยู่ทางตะวันตก

การที่นายยอน ครอบเฟ็ดไม่เห็นทุ่งนาในกรุงเทพฯ นั้น แสดงว่า ทุ่งนอกกำแพง
พระนครระยะไกลๆ ได้แปรสภาพเป็นที่อยู่อาศัยและเป็นสวนไปเสียหมดแล้ว ที่ดินทำเป็นสวน
เห็นจะมีเนื้อที่เพิ่มขึ้นกว่าก่อนเป็นอันมาก และเชื่อได้เป็นแน่แท้ที่สวนจะเพิ่มขึ้นๆ เป็นลำดับ เพราะ
ชาวกรุงเทพฯ รู้ดีว่าท้องที่ในกรุงเทพฯ เป็นทำเลเหมาะที่สุดในการทำสวน เนื่องจากอยู่ใกล้ทะเลใน
ระยะพอควร มีน้ำขึ้นลงทุกๆ วัน และน้ำทะเลที่เข้ามาปนกับน้ำทำเป็นปุ๋ยวิเศษ ซึ่งชาวสวนไม่ต้อง
ซื้อไม่ต้องหา ปลูกต้นไม้อะไรๆ ลงไปก็เจริญเติบโตให้ผลทันอกทันใจ ไม่ต้องเหนื่อยยากเหมือน
อย่างทำนา และได้ผลประโยชน์ดีกว่าทำนามาก

นายยอน ครอเฟ็ด ยกย่องผลไม้บางชนิดที่ปลูกในสวนกรุงเทพฯ มีทุเรียน มังคุด ลิ้นจี่ สับ มะม่วง และสับปะรด ว่ามีรสอร่อยกว่าผลไม้ของแคว้นบังกะหล่า บอมเบย์ แหลมมลายู ลังกา และชวา เขาอ้างจดหมายเหตุของชาวฝรั่งเศสว่า เมืองธนบุรีขึ้นชื่อทางผลไม้มาช้านานแล้ว สำหรับผลผลิตของพืชที่ไม่ใช่ข้าว เมื่อเทียบกับข้าวแล้ว ก็มีจำนวนน้อยกว่ามาก คาดว่าเนื้อที่ที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมดมีเพียง 5% เศษๆ ที่ใช้ปลูกพืชชนิดอื่นที่ไม่ใช่ข้าว อีก 95% เป็นเนื้อที่สำหรับใช้ปลูกข้าว

สำหรับอ้อย ปลูกมากในแถบนครชัยศรี แปรริ้ว เพราะแถบนี้พบหลักฐานมีการทำโรงหีบอ้อยหลายสิบโรง ไร่อ้อยสร้างความประทับใจให้กับนายบาวริงมาก เขาถึงกับทำนายไว้ว่า น้ำตาลจะเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศสยามทีเดียว และได้ให้เห็นว่ามีการผลิตน้ำตาลกันทั่วอาณาจักรทีเดียว เมื่อปาลเลอกัวท่องเที่ยวไปตามหัวเมือง (ที่นครชัยศรี) เขานับได้ประมาณ 30 โรงงาน และแต่ละโรงงานจ้างคนงานประมาณ 200-300 คน

พริกไทย เป็นผลิตผลทางการเกษตรที่มีชื่อเสียงของประเทศสยามมาตั้งแต่ได้ติดต่อกับประเทศตะวันตกในศตวรรษที่ 16 มาแล้ว ท้องที่ที่ปลูกพริกไทยคงไม่เกิน 40,000 ไร่ เขตที่ปลูกพริกไทย ได้แก่ จันทบุรี

นอกจากนี้ ประเทศสยามยังปลูกยาสูบเพื่อบริโภคนอก และส่งออกนอกเพียงเล็กน้อย อย่างไรก็ตาม ภายหลังปี 2393 ชาวไทยกลับนิยมยาสูบนอกมากกว่า

ฝ้าย ฝ้ายไม่ชอบขึ้นในที่ที่มีน้ำท่วม ปลูกกันมากในเมืองนครศรีธรรมราช กาญจนบุรี (ปากแพรก) และที่ดอน แหล่งปลูกฝ้ายที่ใหญ่ที่สุดอยู่ในแขวงเมืองหล่มสัก ถัดมาคือราชบุรี ฝ้ายราคาค่อนข้างแพง คือฝ้ายที่ยังไม่ได้เอาเมล็ดออก ขายกันถึงหาบละ 8 บาทขึ้นไปจนถึง 13 บาท ขายให้แก่เมืองไหหลำได้ปีหนึ่งๆ ถึง 20,000 หาบ เป็นฝ้ายที่เอาเมล็ดออกหมดแล้ว

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นสมัยที่เปิดประกาศทำการค้ากับต่างประเทศอย่างเสรีและไทยยอมให้มีการซื้อขายข้าวออกนอกประเทศ ก็มีได้หมายความว่าภาวะการค้าข้าวและผลิตข้าวจะกระตือรือร้นอย่างจับพลัด โดยข้อเท็จจริงแล้ว หลังจากการทำสัญญาบาวริง ภาวะการค้าน้ำตาลยังขึ้นหน้ากว่าสินค้าประเภทอื่น ดังนั้น การขาดแคลนในระยะนี้จึงมีเป้าหมายเพื่อการขนส่งอ้อยและน้ำตาลเป็นสำคัญ เช่น คลองเจดีย์บูชา ภาษีเจริญ และดำเนินสะดวก ก็เพื่อให้สามารถลำเลียงน้ำตาลจากแหล่งผลิตมาสู่ตลาดได้อย่างสะดวก

หลังจากภาวะการค้าน้ำตาลของไทยพุ่งขึ้นถึงขีดสุดในช่วง พ.ศ. 2394-2410 ก็เริ่มเสื่อมลงตั้งแต่ปลาย พ.ศ. 2410 เป็นต้นมา เนื่องจากราคาน้ำตาลตกต่ำ เพราะตลาดโลกสตราลงและตลาดน้ำตาลของไทยเองถูกฟิลิปปินส์แย่งชิงไปได้โดยเสนอขายน้ำตาลในราคาที่ถูกลงกว่าของไทย ในขณะที่เดียวกันข้าวก็เริ่มมีบทบาทเข้ามาแทนที่ และเพิ่มพูนความสำคัญมากขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็น

เป็นสินค้าที่ทำรายได้หลักแก่ประเทศแทนน้ำตาลไปในที่สุด ภาวะการค้าข้าวของไทยเติบโตขึ้นรวดเร็วมาก ปริมาณการส่งออกนอกประเทศในช่วงระยะเวลาเพียง 50 ปี เพิ่มขึ้นจาก 5% ใน พ.ศ. 2393 เป็น 50% ใน พ.ศ. 2443 ซึ่งเพิ่มสูงขึ้นถึง 25 เท่าตัว

จากผลการวิจัยดังกล่าวข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่า คนไทยรู้จักการทำสวน ทำไร่ และทำนามาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ได้สั่งสมความรู้ ประสบการณ์ รวมทั้งภูมิปัญญาอันเลิศล้ำมายาวนาน อีกทั้งสามารถพัฒนาวิถีชีวิตให้ดำรงคงอยู่อย่างยั่งยืนจนถึงทุกวันนี้ อีกประการหนึ่ง จะเห็นว่าภาคเกษตรกรรมนี้อยู่คู่กับสังคมไทย ผลผลิตที่ได้สามารถสร้างรายได้ให้กับประเทศ มาโดยตลอด จึงเป็นฐานรากทางเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศมาช้านาน

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะเห็นได้ชัดว่า ชาวสวนเป็นกลุ่มคนไทยที่ได้ลงหลักปักฐานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำลำคลองสายต่างๆ ทำมาหากินด้วยการทำสวนมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในสมัยก่อนที่ยังไม่มีเทคโนโลยีหรือวิทยาการด้านการเกษตรที่ทันสมัย ชาวสวนได้อาศัยภูมิปัญญาของตนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และปรับปรุงพันธุ์พืชตลอดมาจนมีผลผลิตที่เลื่องลือ แม้ชาวต่างประเทศก็ชื่นชมรสชาติของผลไม้ไทย

1.2 ชุมชนชาวสวน

ชุมชนชาวสวนเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่เป็นรากฐานของสังคมไทย ซึ่งได้พัฒนาขึ้นตามสภาพการเปลี่ยนแปลงรอบด้านมาเป็นลำดับ

สุมน อมรวิวัฒน์ (2537) ได้ให้ความหมายของชุมชนว่า

ชุมชน คือ อาณาบริเวณแห่งหนึ่งที่มีครอบครัวหลายครอบครัวมาตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกันเป็นระยะเวลาต่อเนื่องยาวนาน มีองค์กรและสถาบันต่างๆ ที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์และให้บริการต่อสมาชิกของชุมชนซึ่งมีวิถีดำเนินชีวิตคล้ายคลึงกัน มีอาชีพการทำมาหากิน ถึงแม้จะหลากหลายแต่ต้องอาศัยสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและสิ่งอำนวยความสะดวกร่วมกัน แต่ละชุมชนย่อมมีผู้นำและมีความผูกพันกันในหมู่สมาชิก โดยมีขนบธรรมเนียมประเพณี ความคิด ความเชื่อ เป็นสื่อประสาน

หากพิจารณาชุมชนในด้านวัฒนธรรม สุมน อมรวิวัฒน์ (2537) เห็นว่า ชุมชนมีเพียง 2 ประเภท คือ ชุมชนที่มีชีวิตกับชุมชนที่ตายแล้ว

ชุมชนที่มีชีวิตนั้นยังคงมีองค์กรและสมาชิกของชุมชนอาศัยอยู่ครบถ้วน เช่น ครอบครัว วัด โรงเรียน กลุ่มอาชีพ กลุ่มอุดมการณ์ กลุ่มสังคม มีวิญญาณของชุมชน อันได้แก่ ความคิด ความเชื่อ ประเพณีพิธีกรรมที่เป็นมรดกตกทอด มีลมหายใจของชุมชนคืออาชีพ การทำมาหากิน

รายได้ การคบหาสมาคม และกิจกรรมต่างๆ ซึ่งทำให้สมาชิกของชุมชนดำเนินชีวิตอยู่ได้ พออยู่พอกิน และสงบสุข

ชุมชนที่เจ็บป่วย ใกล้ตาย หรือตายแล้ว เป็นชุมชนที่สมาชิกและองค์กรของชุมชนขาดความสมบูรณ์ เป็นการละทิ้งถิ่นฐานของแรงงานในครอบครัว วัดร้าง ขาดพระสงฆ์ หรือไม่มีกิจกรรมทางศาสนา โรงเรียนขนาดเล็กถูกปิด ถูกยุบรวมกับโรงเรียนที่ใหญ่กว่า ชุมชนถูกรอบงำโดยกระแสความคิดความเชื่อที่แปลกปลอม ไร้คุณธรรมเป็นพื้นฐาน อาชีพในชุมชนถูกประเมินค่าต่ำ และสมาชิกของชุมชนขาดความผูกพันกับถิ่นเกิด หมู่บ้านรกร้าง ไม่มีความหมายต่อชาวบ้านอีกต่อไป พลังอันเคยเข้มแข็งของชุมชนได้ถูกสาด ถูกดึงเอาคุณค่าอันดีงามไปโดยชุมชนอื่นที่ใหญ่กว่า ทันสมัยกว่า และเปลี่ยนแปลงเร็วกว่าอย่างขาดความสมดุล อาการป่วยของชุมชนมีหลายระดับ และผู้ที่ซบพลังชุมชนให้ฟื้นขึ้นได้ คือ ทุกคนในชุมชน ทุกหน่วยงาน ทุกองค์กร ทั้งที่เป็นภาคของ รัฐและเอกชนจะต้องร่วมมือกัน

ขณะนี้แนวคิดเรื่องชุมชนและการพัฒนาชุมชนเป็นกระแสที่อยู่ในความสนใจเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในยามที่บ้านเมืองกำลังเผชิญภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจ ชุมชนชาวสวนเป็นชุมชนหนึ่งที่จะต้องเข้ามามีบทบาทช่วยแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของประเทศทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังเช่นในอดีตที่ผ่านมา ถ้าชุมชนชาวสวนสามารถช่วยเหลือตนเองได้และช่วยเหลือกันเอง ได้ย่อมส่งผลให้ชาติรอดพ้นจากภาวะวิกฤตระดับหนึ่ง แต่ถ้าชุมชนชาวสวนอ่อนแอลงทุกขณะเมื่อเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงรอบด้านในบริบทการพัฒนา จนสูญเสียความเป็นชุมชนในที่สุดแล้ว ย่อมจะสร้างปัญหาให้แก่ชาติเพิ่มขึ้นอีกอย่างแน่นอน

ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาวิจัยให้ทราบถึงปรากฏการณ์ที่แท้จริงของชุมชนชาวสวนว่าเป็นอย่างไร และจะมีแนวทางพัฒนาชุมชนชาวสวนให้คงอยู่เป็นปึกแผ่นได้อย่างไร ในบริบทของการพัฒนา

ในภาคกลาง ร่องรอยของชุมชนชาวสวนยังพบเห็นได้ในแถบชานเมืองกรุงเทพฯ และปริมณฑล เช่น ธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี ซึ่งเดิมเป็นแหล่งผลิต ไม้ผล ไม้ดอก ไม้ประดับ ที่สำคัญของประเทศ แต่ได้ถูกบุกรุกเป็นที่อยู่อาศัย โรงงานอุตสาหกรรม ตลอดจนรองรับการขยายตัวทางด้านคมนาคมและสาธารณูปโภค และมีแนวโน้มว่าจะขยายตัวออกไปมากขึ้นในรัศมี 150 กิโลเมตร จากกรุงเทพฯ อาทิ แถบจังหวัดนครนายก อยุธยา อ่างทอง สิงห์บุรี นครปฐม ราชบุรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ซึ่งบริเวณดังกล่าวนับว่าเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่สมบูรณ์ที่สุดของประเทศและอยู่ในเขตชลประทานหรือเขตจัดรูปที่ดิน ผลที่ตามมา คือ มลภาวะจากชุมชน และ

โรงงานอุตสาหกรรมโดยเฉพาะน้ำเน่าเสียส่งผลกระทบต่อโดยตรงต่อการทำสวน ดังที่เคยเกิดขึ้นในหลายพื้นที่ เช่น กรณีของชาวสวนบางมดที่เคยขึ้นชื่อว่าเป็นแหล่งผลิตส้มเขียวหวานคุณภาพดีในอดีต (พายัพ ปั่นเกตุ, 2537: 12-16) ปรากฏการณ์เหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงความไม่ชัดเจนและการบังคับใช้มาตรการในการคุ้มครองพื้นที่เกษตรกรรม รวมทั้งขาดการวางแผนการใช้ที่ดินอย่างเหมาะสม

ในระดับครัวเรือน บางพื้นที่ยังคงรักษาพื้นที่สวนไว้ได้ แต่ในภาพรวม ชุมชนชาวสวนที่เหลืออยู่ได้เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตไปมากมายเมื่อเทียบกับอดีตที่เคยรุ่งเรือง ทั้งในแง่ของความสัมพันธ์ในชุมชน ทศนคติในการประกอบอาชีพทำสวน การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต ซึ่งเห็นได้ชัดจากการเปลี่ยนชนิดของพืชที่ปลูกเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดเป็นหลัก ทำให้ความหลากหลายของพันธุ์พืชน้อยลง (จิราภรณ์ คชเสนี, นันทนา คชเสนี และเมื่อง โลกทุ่ง, 2539) ดังนั้น ชาวสวนเริ่มมีปัญหาและอุปสรรคในการทำสวนมากขึ้นทุกที ผลผลิตที่ได้มีน้อยลงในขณะที่ค่าครองชีพสูงขึ้น ปัจจัยเหล่านี้ล้วนผลักดันให้ชาวสวนแสวงหาอาชีพอื่น บ้างก็ขายสวนแล้วย้ายถิ่นที่อยู่ใหม่ ทศนคติที่ว่าการทำสวนเป็นงานต่ำ ยากลำบาก ทำให้ชาวสวนส่งเสริมลูกหลานให้เรียนหนังสือสูงขึ้น โอกาสที่จะสืบทอดอาชีพนี้จึงเป็นไปได้ยากยิ่ง ดังที่ปรากฏในชุมชนชาวสวนบางขุน จังหวदनนทบุรี (ญาณิ สรประไพ, 2538: ๗)

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว นอกจากจะเกิดในจังหวัดนนทบุรีแล้ว ยังเกิดในพื้นที่สวนในเขตอื่นๆ โดยเฉพาะในจังหวัดสมุทรสงครามด้วย ซึ่งพบว่ามีการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยมากขึ้น การปลูกพันธุ์พืชชนิดใหม่ๆ เป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดเป็นหลัก ความหลากหลายของพืชพันธุ์น้อยลง แต่การเปลี่ยนแปลงนั้นอาจอยู่ในอัตราเร่งที่น้อยกว่า เพราะทำเลที่ตั้งอยู่ห่างจากศูนย์กลางเมืองออกมา จึงยังคงพบเห็นพื้นที่สวนของจังหวัดสมุทรสงครามเป็นบริเวณกว้างขวาง (อาภาภรณ์ จันทรมวงศ์, 2541: 38)

เมื่อพิจารณาความเป็นชุมชน ในแง่ของโครงสร้างทางสังคม นิธิ เอียวศรีวงศ์ (อ้างถึงในกุสุมา รักษาณี, บรรณาธิการ, 2537: 10) ได้ให้ทัศนะว่า ชุมชนชาวสวนจังหวัดนนทบุรีเป็น “ชุมชนตกค้าง” เพราะยังคงดำรงความเป็นชุมชนอยู่ได้

เมื่อชาวสวนรวมตัวกัน ก่อเกิดเป็นชุมชนชาวสวนขึ้น และดำรงรักษาชุมชนสืบต่อกันมานานกว่าศตวรรษได้ แสดงว่าชุมชนชาวสวนจะต้องมีวัฒนธรรมอันเป็นแบบแผนเฉพาะของชุมชนชาวสวนมีโครงสร้างทางสังคมที่แตกต่างจากชุมชนแบบอื่นๆ ดังที่ ศรีศักร วัลลิโภดม (อ้างถึงใน ญาณิ สรประไพ, 2538: 50) อธิบายไว้ว่า โครงสร้างของสังคมชาวสวนมีวัฒนธรรมที่แตกต่างกับสังคมชาวนาชาวไร่อยู่มาก โดยเฉพาะการตั้งหลักแหล่งอยู่ริมน้ำ การมี

ระบบครอบครัวและเครือญาติที่แน่นแฟ้น มีวิถีชีวิตและการประกอบอาชีพที่พึ่งพาตนเอง จนมีเอกลักษณ์ของท้องถิ่น มีวัฒนธรรมเฉพาะของตนเอง เรียกว่า “วัฒนธรรมชาวสวน” และยังเป็นสังคมที่ค่อนข้างจะพัฒนาแล้ว นอกจากนี้ ชาวสวนยังมีภาษาหรือ “ศัพท์ชาวสวน” ของตนเอง มีภูมิปัญญาที่สั่งสมสืบทอดกันมาเป็นระบบความรู้ทางการเกษตรที่แยกคาย ซึ่งเห็นได้ชัดที่สุดในเรื่องของการปรับปรุงพันธุ์ คัดพันธุ์พืช ทำให้มีผลไม้พันธุ์ดีใหม่ๆ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งการสร้างลักษณะสวนที่มีต้นไม้หลายลำดับชั้นในระบบเกษตรผสมผสาน อย่างเช่นที่สวนนนทบุรี ซึ่ง เฉลา ศิริภัทร (2531) ได้ให้ทรรศนะในเรื่องนี้ว่า

...ความสัมพันธ์ระหว่างพืชแต่ละชนิด ทั้งในแง่การควบคุมโรคแมลง การให้ร่มเงา การให้ความชื้นและธาตุอาหารนั้น มีความละเอียดซับซ้อน และมีใช้จะทำได้ตามใจชอบ แต่จะต้องศึกษาจนถึงธรรมชาติของไม้แต่ละชนิดว่าเหมาะสมกับการปลูกร่วมกันแค่ไหน วิทยาการเหล่านี้เป็นความรู้ใหม่ที่นักวิชาการเพิ่งจะได้เรียนรู้เมื่อไม่นานมานี้ ทั้งๆที่ชาวสวนของเราได้ปฏิบัติมานานับร้อยๆปีแล้ว...

ชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี

ธนบุรี เป็นเมืองราชธานีเก่า ปัจจุบันเหลือฐานะเพียงเขตหนึ่งของกรุงเทพมหานคร พื้นที่ในแถบนี้ นั้น สมัยก่อนได้ชื่อว่าเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติที่เอื้ออำนวยแก่การทำสวนผลไม้มานานชนิดอย่างยากจะหาที่อื่นเทียบได้ ดังคำกล่าวติดปากที่ว่า “สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง” ผลไม้จาก “สวนใน” เป็นที่นิยมกันมาก เช่น ลิ้นจี่บางขุนเทียน เงาะบางยี่ขัน ฝรั่งบางเสาธง สับปะรดบางบำหรุ ส้มเขียวหวานบางมด เป็นต้น

เมื่อคนไทยได้ตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบลุ่มริมน้ำแห่งนี้แล้ว ลักษณะชุมชนได้พัฒนาขึ้นสู่ชุมชนเกษตรกรรมหรือชุมชนชาวสวน เพราะ ยึดอาชีพทำสวนมาหลายชั่วอายุคน ได้สั่งสมภูมิปัญญามากมายหลายด้านสืบทอดกันมา เป็นชุมชนที่มีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย สงบสุข สภาพความเป็นอยู่ตั้งแต่เกิดจนตายผูกพันกับ “สวน” และสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติที่สมดุล มีวัฒนธรรมของตนเองที่เป็นมรดกตกทอด แหล่งน้ำซึ่งรวมถึงแม่น้ำลำคลองหลายสายมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิต นอกเหนือจะใช้อุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวันแล้ว ยังใช้น้ำในการเกษตรกรรม และใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งผลผลิตจากสวนลำเลียงไปสู่ตลาดภายในและภายนอกชุมชนด้วย การค้าขายตามลำคลองในชีวิตประจำวันที่เราเรียกกันว่า ตลาดน้ำ เป็นภาพแปลกตาชวนให้ชาวต่างชาติตื่นตื้นตันมาตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนบัดนี้

ต่อมาเมื่อรัฐบาลได้เร่งรัดการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-7 การพัฒนาประเทศชาติให้เจริญเติบโตและทันสมัยตามแบบตะวันตกนั้น ทำให้เกิดการขยายเมืองโดยรอบกรุงเทพมหานคร กลายเป็นปัญหาใหญ่ของฝั่งธนบุรีเรื่อยมาจนบัดนี้ ดังที่ นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว และสุตารา สุจนายา (2542: 70-71) ได้เล่าถึงสภาพปัญหาต่างๆ สรุปได้ว่า

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีการสร้างโครงข่ายถนนที่แผ่ออกไปทุกทิศทาง และในช่วงหลังปี พ.ศ. 2512-2513 มีการตัดถนนสายต่างๆ ผ่านใจกลางพื้นที่เรือกสวนไร่นาคูคลองของฝั่งธนบุรี อาทิ ถนนเพชรเกษม พระราม 2 ประชาอุทิศ เอกชัย-บางบอน ถนนเลียบคลองทวีวัฒนา ปิ่นเกล้า-นครชัยศรี สุขสวัสดิ์ ราษฎร์บูรณะ ฯลฯ ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2531-2534 มีการกว้านซื้อที่ดิน เพื่อทำหมู่บ้านจัดสรร และในช่วงภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจนี้ ยิ่งทำให้พื้นที่ที่เคยมีสีเขียวและถูกกำหนดจะให้เป็นโรงงานและบ้านจัดสรร กลายเป็นโรงงานร้าง บ้านจัดสรรร้าง ผืนดินรกร้าง อสังหาริมทรัพย์โทรมๆ ไม่มีใครซื้อ ไม่มีใครเช่า

นอกจากนั้น ธนบุรียังเผชิญกับปัญหาเรื่องน้ำ เมื่อวันวานแม่น้ำลำคลองมากมายเป็นแหล่งพักพิงของผู้คน น้ำใสสะอาดมากจนชาวสวนคั้นน้ำจากท้องร่องสวนได้ แต่วันนี้ ต้องประสบกับความตื้นเขินของคูคลอง น้ำเน่า น้ำเสีย น้ำท่วม น้ำเค็ม และแม้แต่ท่อระบายน้ำอุดตัน

ชาวบางขุนเทียนต้องรบกับปัญหาน้ำเค็ม สูญเสียพื้นที่เพาะปลูก ไม่มีแม้กระทั่งน้ำอุปโภคบริโภค เพราะส่วนใหญ่ระบบน้ำประปายังเข้าไปไม่ถึง ต้องเสียเงินซื้อน้ำจืดจากแหล่งต่างๆ ปีหนึ่งบ้านละหลายพันบาท

ที่จอมทองและทุ่งครุ สัมบางมดและผลไม้หลายชนิดต้องเลิกปลูกเพราะน้ำจืดไม่พอพืชชนิดเดียวที่ทนความเค็มและสามารถนำเข้ามาปลูกได้คือมะพร้าว

ส่วนปัญหาน้ำเน่านั้นเป็นไปโดยทั่วถึงกันในเกือบทุกลำคลอง คลองสายต่างๆ กลายเป็นท่อระบายน้ำเสียของชุมชน โรงงาน ร้านอาหาร และบ้านจัดสรร มีเพียงคลองชายขอบตอนบนของฝั่งธนบุรีไม่กี่สาย เช่น คลองบางระมาด คลองทวีวัฒนา เป็นต้น ซึ่งน้ำยังสะอาดใสพอใช้รดพืชผักผลไม้ไม่ได้

ปัญหาน้ำท่วมขังจากฝนตกในพื้นที่เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ไม่น่าเชื่อว่าจะเกิดขึ้นทั้งๆ ที่ฝั่งธนบุรีเคยอยู่ในตำแหน่งเขมประบายน้ำอันเกิดจากประสิทธิภาพของโครงข่ายคูคลองจำนวนมาก เหตุหลักของปัญหาเกิดจากการเข้าอยู่อาศัยในพื้นที่สวนเดิมจนกลายเป็นชุมชนแออัด โดยไม่มีการปรับพื้นที่ ไม่มีการจัดสาธารณูปโภคให้เพียงพอ จากที่เป็นท้องร่องอย่างไรก็ปลูกอยู่ลงไปอย่างนั้น หรือเปลี่ยนแปลงโดยถมท้องร่อง ลำกระโดง และคูคลอง ทำเป็นถนนและท่อระบายน้ำ เมื่อมีขยะมูลฝอยเกิดขึ้นก็ทิ้งลงถมทับอยู่บนอุดตัน ทำให้น้ำไหลผ่านไม่ได้ พอฝนตกแม้ไม่หนักก็อาจเกิดน้ำท่วมขัง

สภาพปัญหาของชนบุรีดังกล่าวข้างต้น ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีการผลิตและวิถีชีวิตของชุมชนชาวสวนโดยตรง เห็นได้ชัดว่า พื้นที่สวนถูกทำลายไปมาก การคมนาคมทางบกทำให้รากของพืชต้นสะเทือนตลอดเวลาและไม่สามารถติดดอกออกผลได้ ผลผลิตที่ได้มีน้อยลงมาก ทำให้รายได้เพื่อเลี้ยงชีพลดลงมากตามไปด้วย ประการสำคัญ คือ วัฒนธรรมหรือขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งสอดคล้องกับการทำสวนย่อมต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยอย่างแน่นอน

นั่นหมายถึง ชุมชนชาวสวนชนบุรีเริ่มมีอาการเจ็บป่วยเกิดขึ้น และอาการยิ่งกำเริบมากขึ้นทุกขณะ จำเป็นต้องรีบรักษาเยียวยา ดังนั้น เพื่อช่วยให้ชุมชนชาวสวนแห่งนี้มีลมหายใจยืนยาวต่อไป ทุกคนและทุกฝ่ายจะต้องร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ร่วมกันแก้ไขฟื้นฟูชุมชน โดยชุมชนเพื่อชุมชน ด้วยเหตุนี้ การพัฒนาทางวัฒนธรรมจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญต่อชุมชนชาวสวนในอนาคต

ปัจจุบัน ชนบุรีแบ่งออกเป็น 15 เขต แต่ละเขตยังมีชุมชนชาวสวนเหลืออยู่บ้าง ซึ่งอาจเรียกว่าเป็น “ชุมชนตกค้าง” และไม่ใช่ “ชุมชน” ที่จัดตั้งขึ้นตามประกาศของกรุงเทพมหานคร ซึ่งกำหนดว่า “ชุมชน หมายถึง ชุมชนแออัด ชุมชนชานเมือง เคหะชุมชน หมู่บ้านจัดสรร และชุมชนเมือง” ในที่นี้ จะได้กล่าวถึงเฉพาะชุมชนชาวสวนเก่าแก่ 2 แห่ง คือ ชุมชนชาวสวนแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน และชุมชนชาวสวนแขวงบางมด เขตจอมทอง

ชุมชนชาวสวน แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน

จากการสำรวจพื้นที่เบื้องต้น พบว่า สภาพทั่วไปของบางระมาด เขตตลิ่งชันมีความเป็นธรรมชาติที่อุดมไปด้วยสายน้ำและเรือกสวนผลไม้ บรรยากาศสงบเงียบและร่มเย็น มีพื้นที่สวนมากกว่าแขวงอื่นๆ ในเขตเดียวกัน ส่วนใหญ่ปลูกไม้ผลยืนต้นมากที่สุด รองลงมาเป็นสวนผัก และสวนไม้ดอกไม้ประดับ มีไม้ผลพันธุ์เก่าแก่เหลือชื่อหลายชนิด เช่น มะไฟพันธุ์ครุฑินและพันธุ์ตาเจือมะม่วงพันธุ์พราหมณ์ชายเมียบ และกระท้อนพันธุ์ทับทิม เป็นต้น

ชุมชนชาวสวนบางระมาดเป็นชุมชนเก่าแก่ ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นี้มาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังจะเห็นได้จากวัดโบราณซึ่งสร้างในสมัยนั้นเรียงรายสองฟากฝั่งคลองบางระมาด ชาวสวนที่นี่มีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับลำคลองและต้องพึ่งพิงธรรมชาติตามแบบอย่างที่ยสืบทอดมาจากบรรพบุรุษจนถึงทุกวันนี้ ขณะเดียวกันต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมต่างๆ รอบด้านอย่างน่าวิตก

ด้วยเหตุดังกล่าว ชุมชนแห่งนี้ จึงเป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจว่าวัฒนธรรมชาวสวนที่นี่มีลักษณะอย่างไร สืบทอดมาได้อย่างไร และการศึกษามีบทบาทในการพัฒนาทางวัฒนธรรมท่ามกลางกระแสเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทุกขณะได้อย่างไร

ชุมชนชาวสวน แขวงบางมด เขตจอมทอง

นอกจากชุมชนชาวสวนบางระมาดแล้ว ยังมีชุมชนชาวสวนแขวงบางมด เขตจอมทอง อีกแห่งหนึ่งที่เป็นชุมชนเก่าแก่มาเช่นกัน ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองบางมดและคลองบางขุนเทียน ชาวสวนแถบนี้รู้จักทำสวนมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และยังคงประกอบอาชีพนี้อยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ เมื่อย้อนไปในอดีต วิทย์ พิณคันเงิน (2508: 6) ได้กล่าวถึงสภาพของสวนแถบนี้ว่า

...ตามลำคลองบางขุนเทียนอันคดเคี้ยวในจังหวัดธนบุรี สองฟากฝั่งคลอง เต็มไปด้วยไม้ผลนานาชนิด เช่น มะพร้าว มะม่วง มะปราง สะท้อน กล้วย ตลอดจนทุเรียน เงาะ มังคุด ละครุด ลำไย สวนในคลองบางขุนเทียนนี้เก่าแก่มากตั้งแต่ยังไม่สร้างกรุงธนบุรีทีเดียว ถ้าจะสืบขึ้นไปถึงสมัยคั้นๆ แห่งกรุงศรีอยุธยา ก็จะได้ความว่า เมื่อน้ำเจ้าพระยาแต่ก่อนนั้นก็คือ คลองบางกอกน้อยและคลองบางหลวงนั่นเอง แผ่นดินตรงที่ตั้งวัดแจ้งกับท่าเดียนั้นเป็นแผ่นดินผืนเดียวกัน ดังนั้น สวนในแถบคลองบางขุนเทียนจึงอุดมสมบูรณ์ เพราะน้ำในแม่น้ำไหลหล่อเลี้ยงต้นผลไม้โดยรอบ...

วิทย์ พิณคันเงิน (2508: 7-8) ยังได้เล่าถึงการทำสวนและพืชพันธุ์ไม้ผลที่ชาวสวนแถบนี้ปลูก ในราวปี พ.ศ. 2508 ว่า

...การทำสวนในแถบคลองบางขุนเทียนดูจะลดลงกว่าสมัยก่อน ชนิดสวนต่างๆ เหล่านี้มีบ้านเรือนผู้คนเพิ่มขึ้น แต่ความร่มรื่นจากต้นไม้ยังคงมีอยู่ ตามลำคลองจะมีเรือต่างๆ บรรทุกผลไม้และสิ่งของผ่านไปมาเสมอ ที่สำคัญก็คือเป็นที่ทัศนารของชาวต่างประเทศซึ่งล่องเรือเข้ามาตามลำคลองบางหลวงแล้ววกเข้าคลองบางขุนเทียน โดยผ่านท่าน้ำตลาดพลูเข้ามา สวนในคลองบางขุนเทียนมีผลไม้ยาวนานาชนิด และดูเหมือนว่าจะเป็นที่รวมพันธุ์ไม้ผลที่มีชื่อของตำบลต่างๆ ไว้มาก แต่จะเป็นด้วยเนื้อดินผิวกันหรืออย่างไรไม่ทราบได้ ผมไม่เหล่านั้นจึงไม่ค่อยจะดีเท่าแหล่งเดิม ถึงกระนั้นก็ยังพอมีผลไม้จากสวนในย่านนี้ขายทุกๆ ปี เช่น ชมพู่ สาแทรก ชมพู่แก้วแหลม ชมพู่ปาก และอื่นๆ...

ผลไม้ที่มีราคามากก็เห็นจะได้แก่ทุเรียน ชาวสวนแถบบางขุนเทียนก็ปลูกทุเรียนมากเหมือนกัน แต่ในระยะหลังนี้ถูกน้ำท่วม ทนไม่ได้ก็ขายลงจนเกือบจะไม่มีเหลือ สมัยก่อนเล่าลือกันว่า ทุเรียนที่ตำบลวัดทองล่างมีรสดีกว่าที่อื่นหมด

ก่อนหน้าขึ้นไปก็เถลไถลกันว่าทุเรียนบางบนและบางผักหนามในคลองบางกอกน้อย
ดีวิเศษยิ่ง แต่มีรสมันมากกว่าหวาน ผลโต พูใหญ่ เนื้อเหลืองแต่หยาบ ซื่อขายได้
ราคานัก ต่อมาก็เสื่อมลงเพราะทนน้ำท่วมไปไม่ได้ กลับไปมีที่บางล่าง ซึ่งเนื้อ
เหลืองอ่อน และละเอียด รสหวานสนิทดีกว่าบางบน...

...แต่อะไรก็ไม่มากเท่ากับมะม่วง เพราะรักษาง่ายและทนน้ำ ในสวน
แถบบางขุนเทียน ได้พันธุ์มะม่วงมาจากที่แหล่งต่างๆ หลายแห่ง เช่น มะม่วงทุเรียน
จากทางสมุทรสงคราม มะม่วงกะล่อนเขียวจากชลบุรี และมะม่วงกะล่อนทองจาก
เมืองเพชร เป็นต้น...

จะเห็นได้ว่า สวนในคลองบางขุนเทียนเป็นสวนเก่าแก่มากและมีความอุดมสมบูรณ์
สามารถปลูกผลไม้ได้หลากหลายชนิดหลายพันธุ์ และมักเป็นพันธุ์ที่นำมาจากแหล่งอื่น อุปสรรค
ใหญ่ของการทำสวนที่นี้ก็คือน้ำท่วม ทำให้ผลผลิตเสียหายหรือสวนล่ม

นอกจากนี้ วิทย์ พิณคันเงิน (2508: 8) ยังได้เล่าถึงชีวิตความเป็นอยู่ของชาวสวน
แถบนี้ว่า

...เวลาว่างงานหลังจากลอกท้องร่องแล้ว ชาวสวนก็จะนอนพักผ่อนอยู่แถบ
กระต๊อบท้ายสวน บางทีเขาก็เป่าขลุ่ยโหยหวานมากับสายลม การลอกท้องร่องสวน
นั้นปีหนึ่งหรือสองปีจึงจะทำสักหนหนึ่ง โคลนในท้องร่องก็คือปุ๋ยอย่างดี เพราะ
เนื่องมาจากใบไม้ที่ตกลงไปทับถมกันอยู่ เขาก็ตัดเอาโคลนในท้องร่องนั้นขึ้นมาใส่
บนพื้นดินที่ปลูกพืช และแน่ละ กว่าโคลนนั้นจะแข็งกลายเป็นดินก็กินเวลาหลายวัน

บ้านของชาวสวนนี้ส่วนมากเขาปลูกกันอยู่ริมคลอง ที่เป็นเช่นนี้ก็เพื่อให้
สะดวกในการไปมาค้าขาย บ้านใดเรือนใหญ่ ฝากระดานเป็นเรือนแฝด เรือนหมู่ ก็
เชื่อได้ว่าเป็นเจ้าของสวนหลายสิบขนัดและเป็นคหบดีใหญ่ทีเดียวแหละ บ้านของ
ชาวสวนพวกนี้ก็เป็นบ้านแบบไทยนั่นเอง แต่ค่อนข้างสะอาดสะอาดบ้าน เขามักจะไม่
เลี้ยงสัตว์ไว้ในบ้านหรือได้ดูบ้านอย่างบ้านชาวนา ชาวสวนพวกนี้เขาพายเรือแจว
เรือเก่งเหลือเกิน แจวเรือพายเรือเป็นกันมาตั้งแต่อายุยังน้อยๆทั้งนั้น การใช้จ่ายก็
กระเหม็ดกระแหม่ แล้วเขามักจะทำมาหากินด้วยตัวเอง ไม่ค่อยมีลูกจ้างลูกออน
เหมือนพวกที่ทำนา เดี่ยวนี้พวกลูกหลานชาวสวนแถบนี้ทำงานทำการเป็นใหญ่เป็น
โตกันมากแล้ว ไม่ค่อยมีใครรับช่วงทำสวนต่อไปอีกก็มากนัก...

ชีวิตของชาวสวนที่นี่เรียบง่าย ผูกพันกับสายน้ำอย่างแน่นแฟ้น นิยมปลูกบ้านแบบไทยใต้ถุนสูง การติดต่อกับสัญจรไปมาใช้เรือเป็นสำคัญ และมักจะทำสวนด้วยตัวเอง แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าลูกหลานเริ่มทิ้งสวน หันไปประกอบอาชีพอื่นแทน เช่นเดียวกับชุมชนชาวสวนแถบคลองบางระมาดและชุมชนอื่นหลายแห่ง

วิทย์ พินกันเงิน (2508: 8) ยังได้เล่าถึงความเชื่อและภูมิปัญญาชาวสวนว่า

“คุณนายเจ้าขาๆ นั่งก่อนซิเจ้าคะๆ”

เสียงนี้คือเสียงนกขุนทองในกรงบนชานบ้านแห่งหนึ่งนั่นเอง แต่คงไม่แปลกอะไร เพราะนกขุนทองพูดได้นั้นมีมากมายหลายแห่ง แต่ที่แปลกสำหรับที่นี่ก็คือ เขาทำห้วงทองคำสวมเท้าให้มันทั้งสองข้าง เขาบอกว่ามันนำโชคลาภมาให้ ทำให้ผลไม้ได้ผลดีขึ้นอย่างไม่น่าเชื่อ...

ชาวสวนเขามีวิธีช่วยให้ต้นไม้โตเร็ว ซึ่งดูก็น่าแปลกเหมือนกัน คือ เขาเอาพร้าวได้ฟันตำต้นพอเบาๆ เขาวางมันทำให้ต้นไม้เบ่งลำต้นและพุ่งยอดได้เร็ว

คราวนี้พอต้นไม้ออกลูก เขาก็มีวิธีดูแลเพื่อเก็บอีกเหมือนกัน เช่นจะดูว่ามะม่วงเข้าไคลแล้วหรือยัง ก็ใช้มีดปลายแหลมแทงปักลงไปตรงด้านข้างที่เรียกว่าแก้มของผลมะม่วง ถ้าแข็งแทงไม่ทะลุเมล็ดก็รู้ว่าเข้าไคลแล้ว ต่อจากนั้นอีกราว 10 วัน ก็เก็บได้ทันเวลาขนส่งไปขายสุก รับประทานกับข้าวเหนียวได้ทันที

ศัตรูของผลไม้ในสวนก็คือพวกนกและค้างคาว ดังนั้นเขาจึงเอาปิบเอาระบือไปผูกรวมกันเข้าไว้กลางสวนเป็นแห่งๆ แล้วต่อสายลวดเข้ามาที่บ้าน เวลาดึกๆ ก็ไปดึงสายลวดให้ดังเสียงทีหนึ่ง เป็นการไล่กวดไล่ค้างคาว...

จากข้อเขียนของวิทย์ พินกันเงิน ดังกล่าวข้างต้นทั้งหมด สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนชาวสวนแห่งนี้เป็นชุมชนเล็กๆ มีอายุยืนยาวสืบทอดกันมาไม่น้อยกว่า 200 ปี มีความคิด ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับอาชีพของตน มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่เป็นแบบแผนเฉพาะและมีภูมิปัญญาที่จะปรับตัวให้สามารถอยู่รอดมาได้จนทุกวันนี้

ปัจจุบันความรุ่มร้อนของสวนแถบนี้ถูกบดบังด้วยความเจริญของเมืองที่มีถนนตัดผ่านสวนหลายสาย พื้นที่สีเขียวของแมงบางมดลดน้อยลงไปมาก ไม้ผลที่เลื่องลือชื่อมากคือส้มบางมดเกือบจะสูญหายไปจากถิ่นนี้ ชาวสวนเฝ้ารอวันเวลาที่จะฟื้นกลับมา

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาว่า ชุมชนชาวสวนแขวงบางมดแห่งนี้สามารถ สืบทอดวัฒนธรรมเฉพาะของตน ไว้ได้อย่างไรท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงแต่ละยุคสมัย ในระยะ เปลี่ยนผ่านอาณานิคมที่คล้ายคลึงหรือแตกต่างกับชุมชนชาวสวนอื่นหรือไม่ อย่างไร ผลกระทบ จากการเปลี่ยนแปลงตลอดจนศักยภาพของชุมชนในการเผชิญปัญหาล้วนเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องคำนึง ถึง และการศึกษาในฐานะเครื่องมือพัฒนา จะมีบทบาทในการพัฒนาทางวัฒนธรรมอย่างไร เพื่อให้ ชุมชนนี้ดำรงอยู่ได้ต่อไป

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวน

งานวิจัยค้นคว้าที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวนโดยตรง พบว่า เพิ่งเกิดขึ้นในระยะ 7-8 ปีที่ ผ่านมานี้ และมีงานวิจัยในรูปของวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวนอยู่เพียง 2 ชิ้น คือ งานวิจัยของญาติ สรประไพ และของอากาศรณ์ จันทร์สมวงศ์ ซึ่งศึกษาชุมชนชาวสวนในจังหวัด นนทบุรีและสมุทรสงคราม และงานวิจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องอีกไม่กี่ชิ้น ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ญาติ สรประไพ (2538) ได้วิจัยเรื่อง “การสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและ วัฒนธรรมชาวสวน จังหวัดนนทบุรี” ผลการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมชาวสวนเป็นที่น่าสนใจว่า ชาวสวนที่ตำบลบางขุน อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี เป็นกลุ่มคนไทยที่ได้ตั้งหลักฐานทำมา หากินมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงขณะนี้เป็นเวลาไม่น้อยกว่า 400 ปี ในขณะที่สมัยก่อนยังไม่มี เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัยและวิทยาการที่ก้าวหน้า ชาวสวนก็สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติและ สติปัญญาปรับปรุงวิธีการทำสวนและปรับปรุงพันธุ์พืชตลอดมาจนมีผลผลิตที่เลื่องลือในชื่อของ “ทุเรียนเมืองนนท์” ปัญหาอุปสรรคที่เกิดแก่ชาวสวนที่สำคัญคือการพัฒนาประเทศของรัฐบาล กำหนดโยแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-7 ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ซึ่งจะสิ้นสุดใน พ.ศ.2539 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติทุกฉบับมีวัตถุประสงค์เพื่อเร่งรัดพัฒนาโดยใช้ เทคโนโลยีที่ทันสมัยเพื่อเพิ่มผลผลิตส่งเป็นสินค้าออก เกิดการขยายเมืองโดยรอบกรุงเทพฯ ทำลาย สวนผลไม้ ถมคูคลอง เฉพาะในจังหวัดนนทบุรี พื้นที่สวนเป็นบริเวณกว้างขวางได้เปลี่ยนแปลง เป็นโรงงานอุตสาหกรรม หมู่บ้านจัดสรร ศูนย์การค้า และอื่นๆ สิ่งเหล่านี้ทำให้สภาพแวดล้อม เสื่อมโทรม ระบบนิเวศขาดความสมดุล ซึ่งเป็นผลกระทบต่อการทำสวนโดยตรง ชาวสวนเปลี่ยน ไปประกอบอาชีพอย่างอื่น ที่พอทำสวนต่อไปได้ ต้องเปลี่ยนแปลงการทำสวนทุเรียนเป็นการขยาย พันธุ์ไม้เพื่อจำหน่ายเป็นกิ่งพันธุ์และได้ผลผลิตเล็กๆ น้อยๆ จากสวนเป็นรายได้ สังคมและวัฒนธรรม ที่กระทบกระเทือนไปด้วยคือระบบครอบครัวเครือญาติที่เริ่มมีบทบาทน้อยลง ทศนคคิคำนิยมติ เห็นว่าอาชีพทำสวนเป็นงานลำบาก งานที่ต่ำ ลูกหลานชาวสวนจึงเรียนหนังสือสูงขึ้น และไม่ ประกอบอาชีพทางการเกษตรเช่นเดียวกับบรรพบุรุษ สิ่งที่น่าสังเกตสำหรับการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ คือ

ชาวสวนที่ตำบลบางขุนมีความสามารถพึ่งตนเอง ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต และสามารถผสมผสานการทำสวนตามแบบประเพณีกับการเลือกใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ผู้หญิงชาวสวนมีบทบาทในการทำสวนและรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีไว้ได้ถึงขณะนี้

อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์ (2541) ได้วิจัย เรื่อง “วิถีชีวิตและสวนไทยในบริบทการพัฒนา: กรณีศึกษาชุมชนชาวสวนในจังหวัดสมุทรสงคราม” การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการเปลี่ยนแปลงวิถีชุมชนชาวสวนและระบบสวนรอบบ้าน ภายใต้บริบททางเศรษฐกิจสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเลือกชุมชนเป็นกรณีศึกษา 2 แห่ง คือ ชุมชนบางน้อยและชุมชนบางสะแก อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม และใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ อันประกอบด้วยการศึกษาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม การสนทนาอย่างไม่เป็นทางการและการสัมภาษณ์ระดับลึก ซึ่งดำเนินการในระหว่างเดือนกรกฎาคม 2540 – กุมภาพันธ์ 2541 ผลการศึกษาดังกล่าวชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนชาวสวนเป็น 3 ช่วงใหญ่ คือ 1) ก่อนพ.ศ. 2510 เป็นช่วงที่วิถีการผลิตยังคงพึ่งพาฐานทรัพยากรในท้องถิ่นอยู่มาก ชีวิตวัฒนธรรมชุมชนยังคงแบบแผนของสังคมประเพณีที่ดำเนินควบคู่ไปกับระบบการผลิตเพื่อการค้า 2) พ.ศ. 2510-2530 เป็นช่วงที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงปรับตัวของชุมชนเข้าสู่วิถีชีวิตสมัยใหม่อย่างเต็มตัว ไม่ว่าจะพิจารณาจากวิถีการผลิตที่พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากขึ้น อาชีพนอกภาคเกษตร ลูกหลานชาวสวนได้รับการศึกษามากขึ้น ฯลฯ โดยมีโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า เขื่อน เป็นต้น เป็นปัจจัยสนับสนุนและรองรับการขยายตัวของกลไกรัฐและตลาด และ 3) พ.ศ. 2530-2540 เป็นช่วงการเปลี่ยนแปลงของชุมชนที่มีทั้งเหตุและผลสืบเนื่องจากช่วงที่ 2 แต่เป็นไปในอัตราเร่งมากขึ้น ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชุมชนในหลายด้าน เช่น สวนที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวมากขึ้น ขณะที่สวนจำนวนมากไม่ได้รับการดูแล ครัวเรือนชาวสวนมีอาชีพที่หลากหลายขึ้น เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงชีวิตชุมชนดังกล่าวสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงระบบคิดหรือระบบคุณค่าในการจัดความสัมพันธ์ ทั้งระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนที่ห่างเหินกันมากขึ้น นอกจากนี้พบว่า โครงสร้างทางสังคมวัฒนธรรมชุมชน โดยเฉพาะระบบเครือญาติ การจัดระเบียบสังคมที่มีพื้นฐานจากพุทธศาสนา รวมทั้งระบบนิเวศชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้แต่ละชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวที่ต่างกัน โดยระบบนิเวศชุมชนนั้นเป็นปัจจัยลำดับต้นๆ ที่ผลักดันให้ชุมชนเปิดตัวรับการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะชุมชนบางน้อย การศึกษาชี้ให้เห็นนัยสำคัญอย่างน้อย 2 ประการ คือ 1) วิถีชีวิตชุมชน ความเป็นชุมชน ถือเป็นมรดกทางสังคมที่ต้องอาศัยเวลา ผ่านกระบวนการเรียนรู้ พัฒนา การสร้างสภาพแวดล้อมและความสัมพันธ์ของผู้คนในการดำรงอยู่ร่วมกัน ความเป็นชุมชนที่มีที่มา

ดังกล่าวย่อมเป็นรากฐานสำคัญของสังคม และ 2) กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีแง่มุมหรือเงื่อนไขที่ซับซ้อน แม้ว่าอาจมีผลกระทบจากปัจจัยต่างๆ ภายใต้บริบทการพัฒนาที่คล้ายคลึงกัน หากแต่ละชุมชนก็มีเนื้อหาต่างกัน ดังนั้นวิธีคิดที่ไม่แยกส่วน การตระหนักถึงพื้นฐานของสังคมวัฒนธรรม ควรเป็นสิ่งที่กำกับทิศทางการพัฒนา ไม่ว่าจะในระดับใดก็ตาม

สิริพร สมบูรณ์บุรณะ (สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2541) ได้วิจัยเรื่อง “วิถีชีวิตของชุมชนชาวสวนในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑลกับสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลง” โดยได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ปีงบประมาณ 2538 เพื่อให้เข้าใจถึงวิถีชีวิตของชุมชนชาวสวนในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ชานเมืองที่กำลังมีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว พร้อมทั้งชี้ให้เห็นพัฒนาการและประวัติศาสตร์ของพื้นที่สวนตลอดจนการปรับตัวของชุมชนชาวสวนที่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง โดยเฉพาะนโยบายของรัฐ การศึกษานี้ได้มุ่งเน้นพิจารณาออกเป็น 2 ประเด็น คือ 1) การวิเคราะห์ในเชิงพื้นที่และสถานที่ ในฐานะพื้นที่สังคมที่มีความสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมนั้นๆ รวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทั้งหมด 2) การวิเคราะห์วิถีการดำเนินชีวิตภายในพื้นที่สังคม ซึ่งเป็นการปฏิบัติการทางสังคมของผู้ที่อาศัยอยู่ภายใต้พื้นที่ทางสังคมที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ตลอดจนการสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ และผลของการเปลี่ยนแปลง เช่น การปรับตัวทางสังคมและอื่นๆ ผลจากการศึกษาชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ และปริมณฑลทางกายภาพพื้นที่กรุงเทพฯ บริเวณชานเมืองนั้น พบว่า มีการขยายตัวของพื้นที่ชานเมืองเพิ่มขึ้น โดยเห็นได้ชัดจากการเปลี่ยนแปลงจากพื้นที่ที่ไม่ใช่เมืองซึ่งส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เกษตรกรรมมาเป็นพื้นที่เมือง จากผลของปัจจัยภายนอกที่มีปฏิสัมพันธ์กับการปฏิบัติการทางสังคมในพื้นที่ทางสังคม ซึ่งในที่นี้คือสวน ทำให้ชาวสวนต้องปรับตัวโดยการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและบริบททางสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป ส่วนผู้ที่ยังคงทำสวนก็พยายามปรับปรุงทุกวิถีทาง เพื่อดำรงอาชีพของตนและที่ดินทำกินไว้ เช่น การปรับปรุงพืชพันธุ์ที่ปลูก การปรับปรุงที่ดิน การพัฒนาวิธีการหรือกระบวนการหรือการจัดการในการผลิต รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงคนกลาง และด้วยความคาดหวังว่าตนเองสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางการขยายตัวของเมือง ขณะเดียวกันชาวสวนก็คาดว่าจะล้มตาอำปากได้มีรายได้เพิ่มขึ้น แต่เหนือยน้อยลง ซึ่งจากผลการศึกษาทำให้เราเข้าใจปฏิสัมพันธ์ของการปฏิรูปทางสังคมเชิงโครงสร้างของสังคมกับการปฏิบัติทางสังคมในชุมชนชาวสวนมากขึ้น และนำไปสู่กระบวนการทางสังคมเชิงพื้นที่ต่อการเปลี่ยนแปลงทางระบบของสังคม จากจุดนี้เองเป็นหนทางที่ทำให้เราสามารถค้นหาปัญหาและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ในสังคมนั้นๆ ได้

สุกัญญา สุจนายา (2544) ได้วิจัยเรื่อง “ความเชื่อและพิธีกรรมในวิถีชีวิตของชาวสวนคลองบางระมาด” เสนอต่อสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาวิถีชีวิตของชาวสวนคลองบางระมาด เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะในด้านความเชื่อและพิธีกรรมของชาวสวน และเพื่อรวบรวมองค์ความรู้ด้านวัฒนธรรมของชาวสวนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร การเก็บข้อมูลเบื้องต้นเป็นการสำรวจข้อมูลประวัติชุมชนและประวัติวัดจากเอกสารต่างๆ และการเก็บข้อมูลระยะที่ 2 เป็นการเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยการสัมภาษณ์ชาวชุมชนบางระมาดจำนวน 31 คน โดยสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ การสังเกตกิจกรรมและพิธีกรรมต่างๆ ตามโอกาส ตั้งแต่เดือนมกราคม 2543- ต้นกุมภาพันธ์ 2544 ผลการวิจัย สรุปได้ว่า ชาวสวนคลองบางระมาดยึดมั่นในพระพุทธศาสนาซึ่งนับถือมาแต่บรรพบุรุษ ในรอบ 1 ปี ชาวสวนจะมีประเพณีพิธีกรรมใน 3 ระดับ คือ ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับอาชีพการทำสวน ประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวชาวสวนส่วนใหญ่ยังคงเชื่อถือและปฏิบัติอยู่ แม้ว่าบางอย่างจะเปลี่ยนแปลงไป เช่น ประเพณีสลากภัต ทูเรียน พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับการเกิด เป็นต้น นอกจากนี้ชาวสวนยังมีความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องกับอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องพระภูมิเจ้าที่ ความเชื่อเรื่องเจ้าพ่อ-เจ้าแม่ ฯลฯ ซึ่งเป็นความเชื่อในหมู่คนบางกลุ่มเท่านั้น ส่วนในด้านการประกอบอาชีพทำสวน พบว่า ชาวสวนบางระมาดต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงในหลายด้าน ทั้งด้านการผลิต การจำหน่าย และการสืบทอด โดยเฉพาะหลังน้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. 2526 ได้ทำให้สวนผลไม้ขึ้นต้นดั้งเดิมล้มไปเป็นจำนวนมาก จนชาวสวนต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตกลายเป็นสวนพืชสวนครัวไปในที่สุด

งานวิจัยทั้งหมดที่ได้กล่าวมาข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่า วัฒนธรรมชาวสวนมีมาแต่ดั้งเดิมสืบสานกันมาหลายชั่วอายุคน เมื่อมีการพัฒนาประเทศ ชาวสวนจำเป็นที่จะต้องปรับตัวเพื่อความอยู่รอด และพยายามที่จะสืบทอดวัฒนธรรมของตนไว้โดยการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนชาวสวน งานวิจัยเหล่านี้มิได้เน้นถึงความสำคัญของบทบาทการศึกษาในฐานะที่เป็นเครื่องมือของการพัฒนา จึงควรที่จะศึกษาต่อไปในเชิงพัฒนศึกษา

นอกจากงานวิจัยแล้ว ยังมีความเคลื่อนไหวเชิงวิชาการที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวนอีกด้วย ได้แก่ การเสวนา เรื่อง “ชาวสวนฝั่งธนฯ: สองฝั่งคลองแห่งการเปลี่ยนแปลง” จัดโดยสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ชมรมผู้สูงอายุ วัดสมร โภกีย์ บางระมาด ร่วมกับสถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา สำนักพิมพ์สารคดี ชมรมเรารักธนบุรี กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2543 ณ ศาลาเฉลิมพระเกียรติ วัดมณฑป คลองบางระมาด เขตตลิ่งชัน (สถาบัน

ไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543) ผู้เข้าร่วมการเสวนามีทั้งนักวิชาการและชาวสวน บางระมาด การเสวนาครั้งนี้จึงเป็นเวทีของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันเพื่อความเข้าใจอันดี ช่วยกระตุ้นให้ทุกฝ่ายตระหนักถึงคุณค่าของวัฒนธรรมชาวสวนที่ควรแก่การอนุรักษ์ สืบสานต่อไป

2. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทบาทการศึกษาในการสืบทอดวัฒนธรรม

ความหมายหนึ่งของคำว่า “การศึกษา” คือ การถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่นักเรียนต่อไป หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า “การสืบทอดวัฒนธรรม” (cultural transmission) (สุมน อมรวิวัฒน์, 2537)

สุมน อมรวิวัฒน์ (2536) อธิบายถึงความสัมพันธ์ของการศึกษาและวัฒนธรรมว่า

...วัฒนธรรม เป็นภาวะที่เจริญงอกงามซึ่งปรากฏในวิถีชีวิตมนุษย์ วัฒนธรรมจึงมิใช่สิ่งที่คิดปกติและแปลกแยกออกจากวิถีชีวิตมนุษย์ การศึกษาจึงเป็นการพัฒนาวิถีดำเนินชีวิต (สุขภาวะ) การพัฒนาวิถีดำเนินชีวิตที่ดี (คุณภาวะ) และวิถีดำเนินชีวิตที่มีแก่นสารสาระ (อิสริภาวะ) ของมนุษย์ทั้งปวง ดังนั้น การศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม จึงเป็นเสมือนเกลียวเชือก 3 เกลียวที่เกี่ยวข้องประสานกันสนิท โดยที่วัฒนธรรมเป็น ways of life ศาสนาเป็น ways of good life และการศึกษาเป็น ways of life development ...

เอกวิทย์ ฌ กลาง (2536) กล่าวถึงการศึกษาและวัฒนธรรมว่า

... การศึกษาคือการถ่ายทอดวัฒนธรรม อย่างไรก็ดี การใช้การศึกษาเป็นมรรคไปสู่ผลดังกล่าวนี้ การศึกษาจะต้องไม่เพียงแต่ให้ความรู้ ความคิดที่จะให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงของโลก แต่ต้องให้คุณธรรม ศีลธรรม เพื่อเป็นสติเหนี่ยวรั้งมิให้ผู้มีความรู้เอาเปรียบผู้ไม่มีดีมิให้ผู้มีอำนาจและมีความสามารถผลาญทรัพยากรธรรมชาติมาบำรุงบำเรอความสุขตัวเองเกินขอบเขต และเพื่อให้ผู้มีปัญญาทั้งหลาย เข้าใจความเป็นมนุษย์ เข้าใจธรรมชาติ และรู้จักปรับตัวให้ผสมกลมกลืนกับสิ่งแวดล้อมทั้งกายภาพของสังคมอย่างเหมาะสม พร้อมกันนั้นก็ให้เข้าถึงศิลปะอันมนุษย์สร้างสรรค์เพื่อกล่อมเกลาจิตใจให้มีสุนทรียภาพสมกับความเป็นมนุษย์ที่เจริญแล้ว การใช้การศึกษาเพื่อสืบทอดและพัฒนาวัฒนธรรมให้เหมาะสมกับยุคสมัยจึงมีรายละเอียด เนื้อหาสาระ และวิธีการเป็นอันมาก...

จะเห็นได้ว่า การศึกษามีบทบาทสำคัญในการสืบทอดวัฒนธรรมและเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาวัฒนธรรมให้เหมาะสมกับยุคสมัย

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดศึกษาตามวิถีชีวิตชุมชน

จากการศึกษาของประเทศอัฟริกาตะวันออก พบว่า การนำภูมิปัญญาเข้าสู่ระบบการศึกษา ต้องจัดในรูปของการศึกษาชุมชน ผลการศึกษาได้แนวทางในการส่งเสริมและพัฒนา ดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541: 133-136)

1. หลักการจัดการศึกษาในวิถีชุมชนเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมพื้นบ้าน หรือ ภูมิปัญญาชาวบ้านสืบทอดจากอดีตสู่ปัจจุบัน รูปแบบการจัดการศึกษามีรูปแบบแตกต่างกันไปตามยุคสมัย แต่ปรัชญาในการจัดการศึกษายังคงยึดหลักการเดิม คือ การเชื่อมโยงการศึกษาเข้ากับวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญคือ

1.1 การถ่ายทอดวัฒนธรรมเป็นมิติสำคัญของการศึกษาในวิถีชีวิตชุมชน

1.2 การศึกษาชุมชนเป็นพลังขับเคลื่อนทางวัฒนธรรม

1.3 การศึกษาในวิถีชุมชนเป็นฐานแห่งการศึกษาตามอัธยาศัย

2. การประยุกต์การศึกษาในวิถีชีวิตชุมชนในปัจจุบัน สามารถนำไปประยุกต์และขยายผลในการพัฒนาศักยภาพของบุคคลและชุมชนได้ โดยมีประเด็นการพิจารณาดังนี้

2.1 การจัดการศึกษาในวิถีชุมชนเชิงสถาบันการศึกษา

2.2 การจัดการศึกษาในวิถีชุมชนเชิงวงจรชีวิต

2.3 การจัดการศึกษาในวิถีชุมชนเชิงห้วงชีวิต

3. การศึกษาในวิถีชุมชนเชิงบริบทสังคมเป็นการศึกษาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของอิทธิพลของสภาพแวดล้อมทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อมทางจิตใจและธรรมชาติของแต่ละท้องถิ่น

4. ในการจัดหลักสูตรการศึกษาในวิถีชุมชน จะต้องคำนึงถึงองค์ประกอบในด้านวัฒนธรรม ค่านิยมของสังคม ซึ่งได้แก่ ประเพณีและความเชื่อ องค์ประกอบด้านวงจรชีวิต ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านแบบอย่างทางอุดมการณ์ของชายและหญิง และด้านเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

จากแนวคิดข้างต้น จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าจะเป็นการจัดการศึกษาในรูปแบบใด คือทั้งในระบบนอกระบบ และตามอัธยาศัย จะต้องสอดคล้องกับวิถีชีวิตชุมชนอย่างแท้จริง เปิดโอกาสให้ทุกคนในชุมชนได้เรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง เน้นการถ่ายทอดวัฒนธรรมเป็นมิติสำคัญ จึงจะเป็นการศึกษาของชุมชนที่แท้จริง

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน

อุทัย คุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์ (2540: 84-96) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน โดยมีปัจจัยและเงื่อนไขที่จะทำให้โรงเรียนสามารถทำหน้าที่หรือแสดงบทบาทได้ ดังนี้

1. บุคลากรในชุมชนจะต้องมีวิสัยทัศน์ในเรื่องของการศึกษาของชุมชนร่วมกัน ซึ่งเกิดจากการร่วมกันคิด ร่วมกันวางแผน และทำงานร่วมกันของชุมชนและโรงเรียน จึงควรแสวงหากระบวนการสร้างวิสัยทัศน์ของผู้ที่เกี่ยวข้องร่วมกัน
2. การมีส่วนร่วมและสนับสนุนจากภาคีอื่นๆ เช่น ครอบครัว สถาบันศาสนา กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มอาชีพ องค์การบริหารส่วนตำบล องค์การพัฒนาเอกชน นักวิชาการ ชุมชนอื่น ฯลฯ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความรู้ ความคิด กำลังใจ ประสบการณ์ บทเรียน งบประมาณ ฯลฯ เพื่อเป็นแนวทางให้เกิดความร่วมมือและพัฒนาไปสู่การผลักดันให้การศึกษาทำหน้าที่สร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน
3. โครงสร้างของการจัดการศึกษาดำเนินการตามแนวราบ ได้แก่ การเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นชุมชนได้มีอำนาจในการบริหารมากขึ้นและมีการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับภาคีอื่น เช่น ครอบครัว ชุมชน วัด อบต. ฯลฯ เปลี่ยนจากโรงเรียนเป็นศูนย์กลางมาเป็นแนวราบ มีลักษณะความเสมอภาคมากขึ้น และเปิดโอกาสให้ภาคีอื่นได้เข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้น มีการกระจายความรู้ให้หลากหลายโดยไม่ผูกขาดกับโรงเรียน การศึกษาจึงเป็นเรื่องของชุมชนที่จะต้องร่วมกันรับผิดชอบและช่วยกันแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นร่วมกัน
4. นโยบายการจัดการศึกษาของรัฐ จะต้องปรับปรุงในเรื่องเป้าหมายที่มาจากรัฐฝ่ายเดียวมาสู่ความต้องการของผู้เรียนและชุมชน กระจายการศึกษาจากโรงเรียนไปสู่แหล่งเรียนรู้ที่หลากหลายหลาย ส่วนในด้านปรับปรุงระบบบริหารจัดการโรงเรียนให้เปลี่ยนจากระบบแนวตั้งมาเป็นแนวราบมากขึ้น เพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างจริงจังของภาคีอื่นและให้ความสำคัญในการพัฒนาระบบโรงเรียน การพัฒนาครู ให้มุ่งที่การศึกษาเพื่อพัฒนาผู้เรียนและชุมชน มีการปรับปรุงหลักสูตร กระบวนการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับการพัฒนาวิถีชีวิตของบุคคลและชุมชน และเอื้อให้เกิดการถ่ายทอดสติปัญญาอย่างต่อเนื่องของชุมชน
5. ชุมชนมีเงื่อนไขพื้นฐานในการพัฒนา เช่น มีทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรบุคคล ผลิตผล รายได้ ฯลฯ มีปัจจัยแห่งความเข้มแข็งบางส่วนเหลืออยู่ เช่น กลุ่มผู้นำตามธรรมชาติ ความสัมพันธ์ทางสังคม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ฯลฯ ที่จะพัฒนาได้ หากชุมชนมีปัจจัยเหล่านี้ก็ทำให้โรงเรียนหรือภาคีอื่นเข้าร่วมในการพัฒนาชุมชนในด้านต่างๆ ได้ และช่วยให้เกิดกิจกรรมที่จะพัฒนาความเข้มแข็งได้ง่ายขึ้น

กระบวนการเกิดความร่วมมือและทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนและชุมชนจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัย “เงื่อนไขที่จำเป็น” นอกเหนือจาก “ปัจจัยพอเพียง” ดังที่กล่าวไปแล้ว ซึ่งความยั่งยืนของการพัฒนานั้น เงื่อนไขทั้งสองจะต้องอยู่ในลักษณะสมดุล เงื่อนไขจำเป็นที่จะทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน มี 3 ประการ คือ

1. บุคลากรที่เกี่ยวข้องเห็นคุณค่าและความสำคัญของการเรียนรู้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาความรู้และจิตสำนึก การเรียนรู้จะต้องมีการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างบุคคล มองเห็นประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับตนเองและชุมชน จึงจะทำให้เกิดการร่วมมือกันขึ้น การเรียนรู้ไม่ได้มุ่งที่ความสำเร็จของงานเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการให้ความสำคัญในเรื่องการเรียนรู้แก่ทุกฝ่ายที่จะสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาความรู้และจิตสำนึกของชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีความผูกพัน มีทัศนคติและวิสัยทัศน์ร่วมกันที่จะเสริมความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน

2. บุคลากรมีทัศนคติที่เคารพและเชื่อมั่นในศักยภาพของกันและกัน เกิดความร่วมมือกันอย่างเสมอภาค ปราศจากการครอบงำ ช่วยส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพและเป็นการสร้างสัมพันธภาพให้เกิดขึ้นภายในชุมชน

3. บุคลากรให้การยอมรับความแตกต่างระหว่างบุคคล มีความคิดเห็นที่ยืดหยุ่น สามารถยอมรับความคิดเห็นที่ไม่ตรงกัน และเมื่อสามารถลดความขัดแย้งหรือความรุนแรงต่างๆ ได้ ก็เป็นผลให้การทำงานร่วมกันนั้นดำเนินไปได้อย่างราบรื่น

กระบวนการเกิดและการดำเนินงานความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนมีลำดับขั้นดังต่อไปนี้

1. การแสวงหาระบบหรือกลไกที่จะสร้างหรือพัฒนาบุคลากรให้มีทัศนคติ หรือวิสัยทัศน์ที่เอื้อต่อการเกิดความร่วมมือและการทำงานร่วมกัน

2. เมื่อผ่านการปรึกษาและมองปัญหาร่วมกันแล้ว จึงค่อยขยายไปสู่การร่วมกันคิด วิเคราะห์ กำหนดแนวทางแก้ปัญหาและวางแผนกิจกรรมการพัฒนาต่างๆ ที่จะแก้ปัญหาที่ประสบอยู่และพัฒนาทัศนคติ ความสามารถ และสติปัญญาของบุคคล

3. จัดกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติและจัดการตามกิจกรรมที่กำหนด โดยการสรุปและประเมินผลการดำเนินการกิจกรรมร่วมกันอย่างสม่ำเสมอ เพื่อนำมาพัฒนากิจกรรมและการเรียนรู้ใหม่อย่างต่อเนื่อง

4. แสวงหาแนวทางของการขยายความคิด กิจกรรม การเรียนรู้ไปสู่ประชาชนในชุมชนและภาคีต่างๆ เพื่อขยายการมีส่วนร่วมให้ทั่วถึงและผลักดันให้เกิดโครงสร้างของกิจกรรมแบบแนวราบอย่างต่อเนื่องในชุมชน

5. สำรวจหารูปแบบและระบบของการร่วมมือและสัมพันธ์กับภาคอื่นๆ ภายนอกชุมชน ที่จะพัฒนาศักยภาพของท้องถิ่น เพื่อความเข้มแข็งของบุคคล โรงเรียน และชุมชน โดยมุ่งให้เกิดการพัฒนาอย่างบูรณาการ

2.3 บทบาทการศึกษาในการสืบทอดวัฒนธรรม

อันที่จริงแล้ว การสืบทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งสืบต่อกันมาหลายต่อหลายรุ่นนั้น มักเกิดขึ้นในการศึกษาตามอัยาศัยและการศึกษานอกระบบมากกว่าการศึกษาในระบบโรงเรียน หรือกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นในครอบครัว ชุมชน มากกว่าการสอนในโรงเรียน เพราะชีวิตในครอบครัวและชุมชนมีลักษณะเป็นธรรมชาติ เป็นจริง และเป็นประสบการณ์ตรงที่เด็กได้เรียนรู้ ซึมซับรับเอาได้มากกว่าการเรียนรู้เนื้อหาในหนังสือ สื่อมวลชน ประเภทหนังสือ หนังสือพิมพ์ วิทยุโทรทัศน์ ยังมีอิทธิพลมากต่อความรู้สึกนึกคิดของเด็กและการยอมรับทางวัฒนธรรมทั้งด้านดีและด้านเลว วัฒนธรรมจึงเป็นเนื้อหาสาระในตัวของมันเอง (สุนทรวิวัฒน์, 2537) เช่นเดียวกับที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2537) กล่าวว่า “วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีชีวิตและมีพลัง ย่อมเสริมสร้างตัวเอง ไม่ว่าจะวัฒนธรรมนั้นจะดีหรือชั่ว จะควรหรือไม่ควรอย่างไร จะอยู่ที่ไหน จะมีใครศึกษาหรือไม่ ถ้าวัฒนธรรมนั้นยังมีชีวิต ยังมีพลังอยู่แล้ว บุคคลก็ย่อมได้รับวัฒนธรรมนั้นในที่สุด”

การศึกษาตามอัยาศัย เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตของชาวสวนตลอดเวลา จึงมีความสำคัญยิ่งต่อการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนตั้งแต่เกิดจนตาย โดยเฉพาะบทบาทของบิดามารดาและวงศาคณาญาติที่มีต่อการเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนบุตรหลาน คุณค่าทางวัฒนธรรมที่เด็กได้เรียนรู้มากจากครอบครัว ได้แก่ (สุนทรวิวัฒน์ และคณะ, 2527)

1. ความคิด ความเชื่อ และการนับถือศาสนา
2. ระบบอาวุโส การมีสัมมาคารวะ กิริยามารยาท
3. ความกตัญญู การตอบแทนผู้มีบุญคุณ
4. บุคลิกภาพและสุนทรีย์ภาพ
5. ลักษณะนิสัย
6. บทบาทหน้าที่ของสมาชิกในครอบครัว

ชาวสวนจะผูกพันอยู่กับ “สวน” เป็นกิจวัตรประจำวัน ดังนั้น บทบาทหน้าที่หลักของสมาชิกในครอบครัวคือการทำงานในสวน เด็กจะได้รับการฝึกหัดและฝึกฝนให้ทำงาน เริ่มจากงานง่ายๆ ที่ละเอียดถี่ถ้วนไปจนถึงงานยาก จนกระทั่งทำงานได้ทุกอย่าง ชาวสวนมักติดต่อกันเสมอ และเวียนไปมาหากัน หรือพบปะกัน ก็มักสนทนาถึงเรื่องการทำมาหากิน ปัญหาอุปสรรคต่างๆ

วิธีแก้ไขปัญหา (ญานี สรประไพ, 2538: 93) แสดงให้เห็นว่า คนในชุมชนได้แลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน นับว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ในชีวิตจริง หรือเป็นศึกษาตามอัธยาศัยนั่นเอง

เมื่อพิจารณาถึงการศึกษาในระบบ ซึ่งเป็นการศึกษาสำหรับผู้ที่ต้องการเพิ่มพูนความรู้ ผู้พลาดโอกาส และผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษานั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นขึ้นมาจากปราชญ์ชาวบ้านของแต่ละท้องถิ่น เพื่อเป็นการส่งเสริมให้เกิดการถ่ายทอดองค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านอันล้ำค่าของสังคมไทยให้แพร่หลายมากขึ้นและสนับสนุนให้เกิดการสร้างงานแก่แรงงานที่ตกงาน หรือช่วยให้แรงงานเหล่านี้ได้ปรับทักษะให้สอดคล้องกับอาชีพที่มีอยู่ในท้องถิ่น ดังงานวิจัยของ กนกวรรณ รุกขชาติ (2541) เรื่อง “แนวโน้มการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นการศึกษานอกโรงเรียนสายอาชีพจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ในศตวรรษที่ 21” ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวโน้มการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น การศึกษานอกโรงเรียนสายอาชีพ จากภูมิปัญญาชาวบ้านในศตวรรษที่ 21 ในด้านจุดมุ่งหมาย ด้านเนื้อหาและประสบการณ์ ด้านการจัดการเรียนการสอน และด้านการวัดและประเมินผล ตามความเห็นและแนวคิดของผู้เชี่ยวชาญที่มีความรู้และประสบการณ์ทางภูมิปัญญาชาวบ้านที่เป็นปราชญ์ชาวบ้านและที่เป็นนักวิชาการ พร้อมทั้งผู้เชี่ยวชาญและประสบการณ์ทางด้านการพัฒนาหลักสูตร จำนวน 20 คน และเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้เทคนิคเดลฟาย 3 รอบ ผลการวิจัยพบว่า หลักสูตรท้องถิ่นการศึกษานอกโรงเรียนสายอาชีพจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ในศตวรรษที่ 21 มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ผู้เรียนมีทักษะในการจัดการต่อชีวิต และทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น เกิดความตระหนักและเห็นคุณค่าภูมิปัญญาไทยที่มีความสำคัญต่อชีวิต สังคม ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมเพิ่มขึ้น และจะเป็นหลักสูตรที่ให้องค์กรชุมชนมีส่วนร่วมมากขึ้นตั้งแต่การกำหนดวัตถุประสงค์ไปจนถึงการประเมินผล เนื้อหาความรู้จะเป็นเนื้อหาที่มีการเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของผู้เรียน สอดคล้องกับชุมชนอย่างแท้จริง ลักษณะการเรียนการสอนเป็นการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้ผู้เรียนปฏิบัติจริง เพื่อให้เกิดประสบการณ์ตรง บทบาทของผู้สอนจะเป็นผู้นำด้านความคิด วิธีการเรียนรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน การเรียนการสอนมีการใช้สื่อที่เป็นของจริง สื่อที่ให้ผู้เรียนได้ปฏิบัติจริง การวัดและประเมินผลเป็นการประเมินจากการปฏิบัติจริง หลังจากเรียนรู้ไปแล้วสามารถนำสิ่งที่เรียน ไปใช้ในชีวิตประจำวันได้

การศึกษาในระบบด้านการเกษตรจากอดีตสู่ปัจจุบัน

การสืบทอดองค์ความรู้ด้านการเกษตรผ่านการศึกษาในระบบ เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากโครงการศึกษาและแผนการศึกษาแห่งชาติแต่ละฉบับ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิวัฒนาการทางการศึกษาด้านการเกษตรต่อไปนี้

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่ประเทศชาติกำลังเผชิญกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทรงปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย มีการปฏิรูประบบราชการ

พร้อมกับระบบการศึกษา จากการศึกษาแบบโบราณเข้าสู่ระบบโรงเรียนเป็นครั้งแรก มีการจัดตั้งกรมศึกษาธิการในปี พ.ศ. 2430 เพื่อควบคุมดูแลโรงเรียน การศึกษามัธยมนั้นมุ่งผลิตคนเข้ารับราชการ ซึ่งกลายมาเป็นรากฐานการจัดการศึกษาหรือค่านิยมที่ติดแน่นในสังคมไทยเป็นเวลานาน โรงเรียนในระยะแรกเริ่มที่วัด มีพระสงฆ์เป็นครู นอกจากสอนหนังสือแล้ว มีการปฏิบัติงานเกษตรวันละครึ่งชั่วโมงทุกวันในบริเวณวัด เช่น ทำสวน ปลูกต้นไม้ ซึ่งอาจอนุมานได้ว่าเป็นการเริ่มต้นของการศึกษาด้านการเกษตรในระบบโรงเรียน แต่โดยทั่วไปคุณภาพอาจจะไม่ดีนัก เพราะไม่มีครูเกษตรโดยตรง (กวี จุติกุล, 2525: 41)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงการศึกษาและขยายการศึกษาในระบบออกไปอย่างกว้างขวาง ประการสำคัญคือ นอกจากฝึกคนให้รับราชการส่วนหนึ่งแล้ว ทรงมีพระราชประสงค์ให้ประชาชนมีความรู้ในการทำมาหากินหาเลี้ยงชีพตามควรแก่สภาพอีกส่วนหนึ่งด้วย เพราะทรงคำนึงถึงปัญหาที่อาจเกิดขึ้นจากการที่ผู้รู้หนังสือหวังแต่จะรับราชการกันหมดจนถึงไร่นา ไม่สนใจสืบทอดอาชีพเกษตร ซึ่งเป็นอาชีพหลักของคนไทย ดังนั้น โครงการศึกษาทุกฉบับได้บรรจุการศึกษาด้านการเกษตรไว้ด้วย

โครงการศึกษา พ.ศ. 2456 แบ่งการศึกษาออกเป็น 2 สาย คือสายสามัญศึกษาและสายวิสามัญศึกษา (อาชีวศึกษาในความหมายปัจจุบัน) ในสายสามัญศึกษาเป็นการศึกษาความรู้ทั่วไปที่ทุกคนควรรู้ มี 2 ระดับคือประถมศึกษาและมัธยมศึกษา ส่วนสายวิสามัญศึกษาเป็นการศึกษาความรู้ด้านอาชีพหรือความรู้พิเศษเฉพาะตัวที่บุคคลสามารถเลือกได้ตามความสนใจ เช่น แพทย์ คุรุช่าง เป็นต้น มี 2 ระดับคือประถมศึกษา กับอุดมศึกษา ผู้ที่ต้องการเรียนด้านอาชีพสามารถเข้าเรียนในสายสามัญศึกษา ระดับประถมศึกษาปีที่ 1-3 แล้วเรียนต่อทางด้านอาชีพอีก 2 ปีในสายวิสามัญศึกษา ระดับประถมศึกษาปีที่ 4-5 รวม 5 ปี มีการกำหนดให้เรียนวิชาเฉพาะปลูกเป็นวิชาเลือกในชั้นประถมปีที่ 3 และเรียนเป็นวิชาชีพในชั้นประถมปีที่ 4-5

ตำราที่ใช้สมัยนั้น ได้แก่ หนังสือพฤกษศาสตร์ ภาคต้น ว่าด้วยชีวิตของต้นไม้ หนังสือพฤกษศาสตร์ ภาคสาม ว่าด้วยการฝึกหัดทำสวนในโรงเรียน ของหลวงอนุภาสทิศยานุสาร ได้รับอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้ เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2456) พิมพ์ครั้งที่ 1 จำนวน 2,000 ฉบับ จำนวนหน้าประมาณ 313 หน้า เนื้อหามีความหลากหลายมาก ประกอบด้วย วิธีตรวจพื้นที่ วิธีเพาะปลูก วิธีผสมดินทำปุ๋ย วิธีทำพันธุ์ วิธีรักษาต้นไม้ วิธีมาตัวโรค วิธีการปลูกผัก ตลอดจนความรู้เบ็ดเตล็ดซึ่งรวบรวมจากหนังสือพิมพ์วิทยากรยอีก 18 เรื่อง เช่น วิชาเพาะปลูก การเรียนธรรมชาติในโรงเรียนอเมริกัน วิธีสร้างสวนมะพร้าว การทำสวนทุเรียน วิธีทำสวนกล้วย วิธีทำบัว เรื่องกระจับ วิธีทำนาของราษฎรในมณฑลปัตตานี ฯลฯ ทั้งนี้ ในบทแรกได้ตั้งหัวข้อเรื่องว่า “ทำไมจึงควรมีการสอนทำสวนในโรงเรียน” และประโยชน์ในการปลูกนิสัยเด็กให้ดี

โครงการศึกษา พ.ศ. 2458 มีโครงสร้างใหญ่ไม่แตกต่างจากโครงการศึกษา พ.ศ.2456 แต่เพิ่มมัธยมวิสามัญศึกษาขึ้น และให้สิทธิแก่สตรีเป็นพิเศษ คือ นักเรียนหญิงเมื่อเรียนจบชั้นประถมปีที่ 3 สายสามัญศึกษาแล้วสามารถเรียนต่อในสายวิสามัญศึกษา ระดับมัธยมศึกษาชั้นต่ำได้

ในปีเดียวกันนี้เอง พระยามรธาธิบดี (2458) ได้แต่งหนังสือเรียนเล่มหนึ่ง คือ “แบบสอนอ่าน เรื่องการเพาะปลูกเบื้องต้น พ.ศ. 2458” เพื่ออุทิศส่วนบุคคลให้แก่หม่อมเฒ่า ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ได้รับอนุญาตจากกระทรวงธรรมการให้ใช้ในโรงเรียนได้ ลงนามโดย เจ้าพระยาพระเสด็จ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ณ วันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2458 ในคำนำ ผู้เขียน กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการแต่งหนังสือเล่มนี้ว่า

...ได้คิดแต่งหนังสือสอนอ่านเล่มเล็กนี้ๆ นี้ ว่าด้วยข้อสำคัญเบื้องต้นของการเพาะปลูก ซึ่งเป็นความรู้ๆ ง่ายๆ ให้เด็กผู้จะเติบโตขึ้นเป็นชาวไร่ชาวนาได้พบได้เห็นไว้เสียแต่ในชั้นกำลังหัดอ่านหัดเขียน ทั้งสำหรับจะได้เป็นการเพาะนิสสัยเด็กให้โน้มไปในประเภทการหาเลี้ยงชีพอันสำคัญยิ่งของพลเมืองในประเทศเราด้วยอีกส่วนหนึ่ง...

เมื่อเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เข้ารับหน้าที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในปี พ.ศ. 2459 โครงการศึกษากสิกรรมจึงเกิดขึ้น พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ (ไถ่ กาศดิษฐ์) เป็นผู้ร่างโครงการนี้ เสนอให้จัดการศึกษาเกษตรตามแนวทางของสหรัฐอเมริกาที่จัดทำอยู่ในประเทศฟิลิปปินส์ คือ สอนให้ทำ “สวนโรงเรียน” เป็นการสาธิตวิชาการเกษตรแผนใหม่ก่อน แล้วจึงขยายให้นักเรียนทำ “สวนบ้าน” ภายหลัง เป็นการให้นักเรียนได้ลงมือลงทุนทำการเกษตรตั้งแต่ก่อนสำเร็จการศึกษา โอกาสที่นักเรียนจะประกอบอาชีพเกษตรต่อไปนั้นก็จะมีมาก เพื่อป้องกันมิให้โรงเรียนใช้ครูวิชาสามัญสอนวิชาการเกษตร ซึ่งเป็นการ “เอาเปิดชั้นประชันไก่” จึงเสนอให้เริ่มต้นโครงการนี้ด้วยการฝึกหัดครูกสิกรรม เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นด้วยกับโครงการนี้ เพราะเห็นว่าจะช่วยแก้ปัญหาหาอาชีพศึกษาในโครงการศึกษาชาติได้เกือบหมด เนื่องจากเด็กที่จะเข้าเรียนในการศึกษาภาคบังคับในโรงเรียนประชาบาลนั้นจะเป็นเด็กชนบท ซึ่งอาชีพของบิดามารดาคืออาชีพเกษตร หากมีครูกสิกรรมที่สามารถสอนวิชาเกษตรเชิงวิทยาศาสตร์ได้แล้ว เด็กก็จะไม่ทิ้งไร่นา มารับราชการหรือเป็นเสมียน ปรากฏว่าโครงการนี้ไม่ได้รับงบประมาณสนับสนุน ด้วยเหตุผลว่ายังไม่ถึงเวลา และมีโครงการใหญ่ที่ใช้งบประมาณมหาศาลอยู่แล้ว คือโครงการทศน้ำทั่วพระราชอาณาจักร นับว่าเป็นความเสียหายครั้งใหญ่ของการศึกษาด้านการเกษตร การศึกษาประชาบาลได้

รูดหน้าไปก่อนการศึกษาด้านการเกษตรจะพร้อม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการให้โอกาสสามัญศึกษา
ก้าวไปก่อนอาชีวศึกษา (กวี จุติกุล, 2525: 43-44)

จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2460 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้จัดตั้ง “โรงเรียนฝึกหัดครูประถม
กสิกรรม” (ปปก.) แห่งแรกขึ้นเป็นผลสำเร็จ ที่บริเวณหอวังหรือบ้านสวนหลวง สระประทุม
บริเวณสนามกีฬาแห่งชาติ ด้านสี่แยกเจริญผลในปัจจุบัน เรียกว่า “โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิ
กรรมหอวัง” นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของฐานความคิดและการจัดการศึกษาแผนใหม่ทางการเกษตร
พระยาเทพศาสตร์สถิตย์เป็นอาจารย์ใหญ่ ครุฑน้อย 2 คน คือ ครูทองดี เรसानนท์ (หลวงสุวรรณวาท
กสิกิจ) และครูผล สิ้นธุระเวชย์ (หลวงผลสัมฤทธิ์กสิกรรม) รับนักเรียนที่จบมัธยม 3 อายุระหว่าง
16-18 ปี ร่างกายแข็งแรง แต่ละคนเป็นผู้ส่งมาเรียน ใช้เวลาเรียน 2 ปี วิชาครูเรียนร่วมกับ
นักเรียนฝึกหัดครูประถมสามัญ สำหรับวิชาบัญชี วิชาเคมี วิชาสรีรศาสตร์และสุขวิทยา ไปเรียน
ร่วมกับนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วิชาคำนวณ วิชาภาษาไทยบางวิชา และวิชากสิกรรม เรียนที่
โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม ก่อนและหลังชั่วโมงเรียน (9.00-15.00 น.) ต้อง “ลงงาน” หรือ
ฝึกภาคปฏิบัติช่วงละชั่วโมงครึ่ง แต่เนื่องจากสถานที่ตั้งอยู่ในพระนคร ยากที่จะอบรมนักเรียนให้
รักการทำงานด้วยมือและรักษนบทได้ บริเวณก็คับแคบ เป็นที่ลุ่มน้ำท่วม ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก
และเลี้ยงสัตว์ ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2461 จึงได้ย้ายโรงเรียนไปที่ตำบลพระประโทน อำเภอมือง
จังหวัดนครปฐม (กวี จุติกุล, 2525: 43-44)

เมื่อเริ่มมีการผลิตครูประถมกสิกรรมแล้ว ในปี พ.ศ. 2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา และ โครงการศึกษา พ.ศ. 2464

โครงการศึกษานี้ เป็นโครงการที่ปรับแก้ไขจากโครงการศึกษา พ.ศ. 2456 และ 2458
โดยเน้นให้ประชาชนมีความรู้ตามควรแก่สภาพ และให้สอดคล้องกับการศึกษาภาคบังคับตาม
พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แบ่งการศึกษาเป็น 2 สาย คือ สายสามัญศึกษา และสาย
วิสามัญศึกษา

สายสามัญศึกษา แบ่งเป็น ประถมศึกษา หลักสูตร 3 ปี และมัธยมศึกษา หลักสูตร 8 ปี
สายวิสามัญศึกษา แบ่งเป็น ประถมวิสามัญ หลักสูตร 2 ปี ซึ่งเน้นวิชาเพาะปลูกร้อยละ 90
เศษ และมัธยมวิสามัญ หลักสูตร 8 ปี

หลักสูตรประถมศึกษาภาคบังคับตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 มี 2 ส่วน คือ
สามัญศึกษา 3 ปี (ป.1-3) กับวิสามัญศึกษาอีก 2 ปี (ป.4-5) ถือว่าจบประถมบริบูรณ์

ในพระราชบัญญัติศึกษานี้มีส่วนสำคัญยิ่งในการส่งเสริมยกระดับความรู้ให้แก่
ผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ของประเทศ ดังจะเห็นได้จากประกาศคำแนะนำ

ของกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 2 เรื่องวิชาเพาะปลูกเป็นส่วนสำคัญสำหรับพระราชบัญญัติ
ความว่า (สข.2.32/4)

คำแนะนำของกระทรวงศึกษาธิการ

ฉบับที่ ๒

เรื่องวิชาเพาะปลูกเป็นส่วนสำคัญสำหรับพระราชบัญญัติ

พระราชประสงค์ในการใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา เพื่อให้ราษฎรมี
ความรู้ควรแก่อดภาพ หลักสูตรประถมที่บังคับไว้ จึงมีสำคัญ 2 ส่วน คือส่วนวิชา
สามัญศึกษากับวิชาวิสามัญศึกษา ทั้ง ๒ ส่วนนี้สำเร็จโดยบริบูรณ์ จึงจะครบองค์
แห่งการอบรม ผู้จะเรียนสูงขึ้นไปกว่าที่บังคับ คือเรียนมัธยม จะเว้นวิสามัญศึกษา
ไว้ก่อนได้ จึงยอมให้เรียนจบประถมปีที่ ๓ แล้วเลยขึ้นมัธยมทีเดียว แต่ส่วนมากที่
สุดนั้นเรียนเพียงเท่าที่บังคับต้องเรียนจบประถมบริบูรณ์ คือประถมปีที่ ๕ ในบัดนี้
พวกนี้มีอัตราภาพเป็นกสิกรเกือบทั้งหมด เพราะสยามเป็นประเทศเพาะปลูก เหตุ
ฉะนั้นวิชาอาชีพอันเป็นส่วนวิชาวิสามัญในประถมจึงต้องเป็นวิชาเพาะปลูกร้อยละ
๕๐ เศษ เหลื่อนิดหน่อยนอกนั้นจึงเป็นวิชาพาณิชย์หรือหัตถกรรมโดยจะเพาะ ที่
กล่าวว่าโดยจะเพาะก็เพราะวิชาพาณิชย์หรือหัตถกรรมย่อมแทรกอยู่ในวิชาเกษตรกรรม
ด้วยเหมือนกัน. ...

ในหลักสูตรประถมศึกษาภาคบังคับ จำเป็นต้องให้เด็กเรียนต่อในหลักสูตรประถม
วิสามัญ ชั้นปีที่ 4-5 และเน้นวิชาเพาะปลูกเป็นสำคัญด้วย เพื่อฝึกฝนให้เด็กรู้จักและคุ้นเคยกับการ
เกษตรซึ่งเป็นงานหนักตั้งแต่ยังเล็กๆ เพื่อเด็กเหล่านี้จะสามารถสืบทอดอาชีพเพาะปลูกต่อไปได้
โดยไม่พากันไปรับราชการแต่อย่างเดียว ดังความอีกตอนหนึ่งว่า

...วิชาเพาะปลูกต้องออกแรงมาก ต้องทำงานกลางแจ้ง ธรรมดางานหนักถ้า
ไม่จำเป็นมนุษย์ย่อมหลีกเลี่ยง ไปแสวงงานเบา ถ้ายังสอนแต่หนังสืออันเป็นภาค
สามัญศึกษาด้วยแล้ว พระราชบัญญัตินี้จะให้โทษในทางที่ให้ราษฎรทิ้งภูมิลำเนา
ไรรักษาไปหาการเสมียนหรือการลูกจ้างในร่มที่เป็นการเบากว่าและพอกพูนกว่า เหตุ
ฉะนั้นต้องอบรมภาควิสามัญศึกษาตามหลักสูตรประถมให้บริบูรณ์ด้วย การจึงจะ
ประกอบด้วยคุณและปราศจากโทษสมพระราชประสงค์...

เมื่อบรรจิวชิษาเพาะปลูกลงในหลักสูตรประถมศึกษาแล้ว จำเป็นต้องขยายการผลิตครูสอนวิชานี้โดยตรงช่วยให้เพียงพอ เพื่อให้การจัดการศึกษาสำเร็จได้ตามพระราชประสงค์ ดังความในตอนต่อไปว่า

...การอบรมเด็กร้อยละ ๕๐ เศษให้ฉลาดและคุ้นทางกสิกรรมไม่ใช่ของง่าย ถ้าเอาครูสามัญสอนก็เท่ากับเอาเป็ดขัน จำต้องฝึกหัดครูกสิกรรมขึ้นจนได้จำนวนพอแก่ศิษย์ การปล่อยให้ไปเรียนที่บ้านกับผู้ปกครองนั้นไม่เป็นประโยชน์ ครูกสิกรรมที่ฝึกหัดขึ้นนี้ต้องเป็นคนไม่หลิกเลียงงานหนัก จึงจะเป็นผู้ชำนาญการเพาะปลูกได้จริง และเป็นผู้สามารถถ่ายนิสสัยนั้นให้แก่ศิษย์ของตัวได้จริง

เหตุฉะนั้นทุกมณฑลต้องหัดครูประชาบาลสำหรับสอนวิชาเพาะปลูกในมณฑลของตัวเองจนพอ ต้องตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูกสิกรรมในมณฑลไม่น้อยกว่ามณฑลละโรง และต้องให้เป็นโรงเรียนกินอยู่ประจำเพื่ออบรมนิสสัยนักเรียนครูให้ได้จริงตามหน้าที่ที่จะต้องชี้เขาต่อไป การฝึกหัดนี้ส่วนวิชาอาศรัยครูกสิกรรมที่ฝึกหัดไปจากโรงเรียนครูกสิกรรมพระปะโทนได้ แต่การอำนวยให้ได้นิสสัยต่อผู้ความหนักจนกลายเป็นไม่หนัก จะต้องผู้ใหญ่คือศึกษานิเทศการอำนวยเอง และทำตนให้เป็นตัวอย่างเอง การฝึกหัดอบรมสำเร็จจริงแล้วได้ครูประชาบาลเช่นนี้สอนวิชาอาชีพในโรงเรียนประถมประชาบาลเป็นจำนวนพอแก่ศิษย์แล้วจึงเป็นอันได้ไก่อั้นพระราชบัญญัติประถมศึกษาจึงเป็นอันได้จัดเต็มที่มีแต่คุณและบำบัดโทษ ต้องสำเนียงคำว่าได้นิสสัยต่อผู้ความหนักจนเคยกลายเป็นไม่หนัก กับจำนวนพอแก่ศิษย์ ที่จิตสัญญาประกาศไว้ เพราะความสำเร็จอยู่ที่สองอย่างนี้ประกอบกันโดยบริบูรณ์ ถ้าบกพร่องอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งสองอย่างก็บำบัดโทษไม่ได้เป็นเที่ยงแท้.

วันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์

จางวางเอก

เสนาบดี

เมื่อการเรียนการสอนวิชาเพาะปลูกในโรงเรียนประถมประชาบาล จำเป็นต้องมีครูที่มีความรู้เรื่องการเกษตรโดยตรง ดังนั้น กระทรวงธรรมการจึงได้ตั้ง “โรงเรียนฝึกหัดครูมูลกสิกรรม” ขึ้นที่จังหวัดนครสวรรค์เป็นแห่งแรก และเปิดเพิ่มอีกหลายจังหวัดในเวลาต่อมา

นอกจากเปิดโรงเรียนฝึกหัดครูมูลกสิกรรมแล้ว มีการผลิตตำราด้านการสอนควบคู่กันไป ด้วย อาทิ พระยาเทพศาสตรสถิตย์ (โห้ กาศดิษฐ์) (2467) ได้เขียนหนังสือ “หลักการสอนวิชาการทำสวนสำหรับโรงเรียนประถมศึกษา” เหมาะเป็นคู่มือของครูโรงเรียนประชาบาลที่สอนวิชาเพาะปลูกโดยเฉพาะ และได้รับอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้ ในคำนำของหนังสือแจ้งว่า

ข้าพเจ้าอยากจะทำให้เป็นที่เข้าใจว่า หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือสำหรับการศึกษาฝ่ายอาชีพแผนกหนึ่ง คือ แผนกเพาะปลูก หาใช่เป็นตำราเพาะปลูกซึ่งเป็นวิชาอันกว้างใหญ่นั้นไม่.

อนึ่ง รัฐบาลยังเห็นความจำเป็นในวิชาอาชีพยิ่งขึ้นทุกที และวิชาอาชีพแผนกเพาะปลูกเป็นวิชาที่สำคัญที่สุดคงปรากฏอยู่แล้วทั่วโลก และที่ข้าพเจ้าพยายามพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นสำเร็จ ได้ ก็ด้วยอาศัยถ่ายแบบจากประเทศที่เขาได้ทดลองสำเร็จมาแล้วเป็นอย่างดี.

หนังสือนี้ ข้าพเจ้าเรียบเรียงขึ้นด้วยตามความต้องการของกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับครูโรงเรียนประชาบาลฝึกสอนศิษย์ ให้ได้ความรู้เต็มตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา แผนกวิชาอาชีพทางกสิกรรม ซึ่งเป็นการจำเป็นยิ่งสำหรับการศึกษาแห่งทวยราษฎร์.

วันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2467

พระยาเทพศาสตรสถิตย์

หนังสือเล่มนี้พิมพ์ซ้ำหลายครั้ง ครั้งที่ 4 พิมพ์ในปี พ.ศ. 2478 จำนวน 2,000 ฉบับ ราคาเล่มละ 1.25 บาท เพื่อสนองความต้องการของครูที่สอนด้านการเกษตร

ต่อมากระทรวงธรรมการมีโครงการขยายโรงเรียนกสิกรรมไปทุกภาค ในปี พ.ศ. 2467 โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม ตำบลพระประโทน อำเภอมะเมือง จังหวัดนครปฐม ได้ย้ายไปตั้งที่ตำบลบางสะพานใหญ่ อำเภอบางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ท่าเลที่ตั้งใหม่นี้เหมาะแก่การเพาะปลูก ได้ผลิตผลการเกษตรสมบูรณ์ เป็นสมัยที่การศึกษาด้านเกษตรเจริญรุ่งเรืองมาก มีอาจารย์สำเร็จวิชาการเกษตรระดับปริญญาตรีและโทจากอเมริกา อังกฤษ ฟิลิปปินส์ ถึง 6 คน คือ พระยาเทพศาสตรสถิตย์ หลวงชุนหกลสิการ (ชุ่น อ่องระเมียบ) หลวงอิงศรสิการ (อินทร์ จันทรสติชัย)

พระช่วงเกษตรศิลปการ (ช่วง โลจายะ) หลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ และหลวงผลสัมฤทธิ์กสิกรรม การที่โครงการกสิกรรมมีอาจารย์ที่สำเร็จการศึกษาด้านนี้จากต่างประเทศมาก เป็นเพราะการมองการณ์ไกลของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ที่ได้หาทุนส่งนักเรียนไปศึกษาต่อวิชาการเกษตรเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาด้านการศึกษาเกษตรและการเกษตรของชาติ

ต้นปี พ.ศ. 2475 โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม ได้ย้ายไปตั้งที่ตำบลโนนสูง อำเภอโนนวัด จังหวัดนครราชสีมา (ภาคอีสาน) ในปี พ.ศ. 2476 ได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมแห่งที่ 2 ขึ้นที่ตำบลคอกหงษ์ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา (ภาคใต้) และในปีถัดมาได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมแห่งที่ 3 ขึ้นที่แม่โจ้ อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ (ภาคเหนือ) จะเห็นว่าโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมมีครบทุกภาค ยกเว้นภาคกลาง ในช่วงนี้มีความร่วมมือกันดีระหว่างกระทรวงธรรมการกับกระทรวงเกษตรราธิการด้านการศึกษาเกษตรและการวิจัย แต่เมื่อเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีนโยบายการศึกษาด้านเกษตรเปลี่ยนไป กระทรวงธรรมการเห็นว่าโรงเรียนทั้ง 3 แห่งผลิตครูเกษตรมากเกินไปเกินความต้องการ เกรงว่าจะไม่มีงานทำ สมควรยุบโรงเรียน ฉะนั้นในปี พ.ศ. 2478 ได้ดำเนินการให้คงโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมที่แม่โจ้ไว้และทดลองจัดตั้งโรงเรียนมัธยมวิสามัญเกษตรกรรมที่นี้ด้วย ซึ่งผู้สำเร็จการศึกษาระดับนี้หากจะเป็นครูก็จะสอนวิชาครูให้อีก 1 ปี หากจะรับราชการกระทรวงเกษตรราธิการก็ฝึกวิชาการเกษตร (กรมวิชาการเกษตรในปัจจุบัน) อีก 1 ปี ส่วนโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมที่เหลือ 2 แห่ง คือที่โนนวัดและคอกหงษ์เปลี่ยนเป็น “โรงเรียนมัธยมวิสามัญเกษตรกรรม” เช่นเดียวกับที่แม่โจ้ นอกจากนั้นยังได้จัดตั้งที่บางกอกน้อยอีก 1 แห่ง รวมเป็น 4 แห่ง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2475 การศึกษาด้านการเกษตรนั้นได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ มีโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม ซึ่งเทียบระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย (ม.7-8) มีโรงเรียนประถมวิสามัญกสิกรรม (ป.5-6) และโรงเรียนมัธยมวิสามัญเกษตรกรรม (ม.5-8)

ตำราที่จัดพิมพ์ในช่วงนี้ ได้แก่ หนังสือ “วิชาเพาะปลูก 4 ภาค” ของ นายหุຍ พึ่งภพ ซึ่งกระทรวงธรรมการอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้เมื่อปี พ.ศ. 2477 เนื้อหาประกอบด้วยเรื่องดิน พืช การทำนา และศัตรูของพืช ผู้เขียนเห็นว่าเหมาะสมสำหรับนักเรียนฝึกหัดครูกสิกรรม ครูกสิกรรม กสิกรศึกษา และผู้ต้องการสอนวิชาชุดเพาะปลูกทั่วไป

อีกเล่มหนึ่ง คือ หนังสือ “วิชาทำสวน” สำหรับนักเรียนประถมและมัธยมวิสามัญเกษตรกรรม ของ นายหุຍ พึ่งภพ ซึ่งกระทรวงธรรมการอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้ ในปี พ.ศ. 2478 เหมาะสมสำหรับครูกสิกรรมและกสิกรทั่วไป เนื้อหาประกอบด้วยเรื่อง ประโยชน์ของการทำสวน ไร่ การเตรียมโครงการของงานสวน การเตรียมดินในการทำสวน ความต้องการเมล็ดและต้นพืช

การปลูกพืชในสวน วิธีปลูกและบำรุงพืชสามัญ 5 จำพวก วิชาปลูกและบำรุงต้นผลไม้ การสืบพันธุ์ของพืช ศัตรูของพืช ปุ๋ย และบันทึกงานสวนแบบต่างๆ ในค่านำ ผู้เขียนกล่าวถึงจุดมุ่งหมายที่พิมพ์หนังสือเล่มนี้ว่า

...ข้าพเจ้าเรียบเรียงหนังสือวิชาทำสวนนี้ขึ้น ก็โดยเห็นว่า วิชาเกษตรกรรมแทบทุกวิชาต่างก็มีตำราแล้วทั้งนั้น เช่น วิชาเกษตรกรรมวิทยาก็มีหนังสือเกษตรกรรมวิทยาว่าด้วยดินของหลวงพลสัมฤทธิ์กรรม วิชาเลี้ยงสัตว์ก็มีตำราเลี้ยงไก่ของหลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ การเลี้ยงสุกรของพระช่วงเกษตรศิลปการอยู่พร้อมแล้ว ส่วนวิชาทำสวนโดยตรงยังไม่มี หลักการสอนทำสวนของพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ก็เหมาะสำหรับเป็นคู่มือของครูผู้ทำการสอนมากกว่าเป็นตำราสำหรับนักเรียน หาได้กล่าวถึงวิธีทำสวนโดยตรงไม่ จึงเป็นการลำบากแก่ครูผู้จะสอน ผู้ที่ไม่ชำนาญก็สอนผิดๆ ถูกๆ เช่น สอนประโยชน์ของการทำสวนแก่นักเรียน กลับไปเอาความประสงค์ของรัฐบาลมาสอน เช่นนี้ นับว่าผิดความมุ่งหมายอย่างยิ่ง

ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงหนังสือวิชาทำสวนนี้ขึ้น ตามหลักสูตรวิชาทำสวนของโรงเรียนประถมวิสามัญเกษตรกรรม ที่ข้าพเจ้ากระทำการสอนอยู่สำหรับนักเรียนของข้าพเจ้า รู้สึกว่าได้ผลดี จึงได้ส่งต้นฉบับไปขออนุญาตต่อกระทรวงธรรมการเพื่อจัดการพิมพ์เป็นเล่มขึ้น ใช้เป็นแบบเรียนในโรงเรียนสำหรับเป็นคู่มือของนักเรียนและครูผู้ซึ่งมีหน้าที่สั่งสอนศิษย์ในวิชาทำสวนตามโรงเรียนเกษตรกรรมต่างๆทั่วพระราชอาณาจักรสยาม กับเพื่อเผยแพร่วิชาความรู้ในการทำสวนกสิกรทั่วไปด้วย...

ตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 การประถมศึกษาภาคบังคับลดเหลือเพียง 4 ปี ดังนั้นโรงเรียนประถมวิสามัญเกษตรกรรมถูกยุบเลิก และเปลี่ยนไปเปิดรับระดับอาชีวศึกษาชั้นต้นจากผู้สำเร็จประถมศึกษา จนถึงปี พ.ศ. 2487 จึงครบระดับนี้ เพราะไม่มีผู้นิยมเรียนแม้ว่าจะให้ทุนค่าเล่าเรียน ค่าอาหารและหอพัก นอกจากนั้นผู้สำเร็จการศึกษาไม่ได้ไปประกอบอาชีพเกษตร ส่วนระดับอาชีวศึกษาชั้นกลาง (ม.4-6) รับผู้สำเร็จมัธยมต้น (ม.3) ในสายเกษตรเปิดบางจังหวัด เช่น อยุธยา นครปฐม นครศรีธรรมราช สงขลา น่าน ชลบุรี นครราชสีมา เป็นต้น ระดับนี้ยังมีผู้นิยมเรียนเนื่องจากไปเป็นครูประจำบาลได้ แต่ผู้สำเร็จการศึกษาส่วนใหญ่ยังไม่ไปประกอบอาชีพเกษตรเช่นกัน ระดับอาชีวศึกษาชั้นสูง รับผู้สำเร็จมัธยมศึกษาตอนปลาย (ม.6) เปิดที่แม่โจ้แห่งเดียว

การฝึกหัดครูประถมกสิกรรมซึ่งเป็นการศึกษาด้านเกษตรระดับสูงที่จัดโดยกระทรวงธรรมการนั้น ได้ดำเนินการอยู่เพียงแห่งเดียวที่แม่โจ้จนถึงพ.ศ. 2481 จึงยุบเลิก ปีเดียวกันนี้โรงเรียนมัธยม

วิสามัญเกษตรกรรมทั้ง 4 แห่งถูกโอนไปสังกัดกระทรวงเกษตรราชการและยุบรวมเป็นวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ แม่โจ้ ซึ่งเป็นการศึกษาด้านการเกษตรระดับอุดมศึกษา ปีต่อมาได้ย้ายจากแม่โจ้ไปตั้งที่บางเขน และในปี พ.ศ. 2486 วิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน ได้รับการสถาปนาเป็นมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ส่วนที่แม่โจ้ได้จัดตั้งเป็นโรงเรียนเตรียมเกษตรศาสตร์ แม่โจ้ และพัฒนาเรื่อยมาจนเป็นมหาวิทยาลัยแม่โจ้ในปัจจุบัน

แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2494 ได้มีการปรับปรุงสายงานด้านอาชีวศึกษา โดยจัดเป็นมัธยมศึกษาตอนต้น ตอนปลาย และชั้นสูง แต่ความนิยมที่จะเข้าเรียนในมัธยมศึกษาตอนต้น แผนกเกษตรกรรมมีน้อย ในปี พ.ศ. 2501 จึงได้ยุบแผนกนี้ทั้งหมด คงเหลือแต่มัธยมศึกษาตอนปลาย และชั้นสูง แผนกเกษตรกรรม

แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2503 ระดับมัธยมศึกษาแยกเป็นสายสามัญและสายอาชีพ ในสายสามัญนั้นมิวิชาเกษตรกรรมศิลป์เป็นวิชาเลือกในหมวดวิชาศิลปปฏิบัติ ซึ่งเป็นวิชาบังคับหมวดหนึ่ง วิชาเลือกในหมวดนี้มุ่งให้ผู้เรียนได้สำรวจความถนัดเพื่อเป็นแนวทางศึกษาต่อทางอาชีพ ส่วนสายอาชีพนั้น ระดับอาชีวศึกษาชั้นสูง แผนกเกษตรกรรม เปลี่ยนเป็นประโยคมัธยมศึกษาตอนปลายสายอาชีพ แผนกเกษตรกรรม (ม.ศ.4-6) ในระยะนี้มีผู้สำเร็จมัธยมศึกษาตอนปลายสายอาชีพ แผนกเกษตรกรรมมากขึ้น และประสงค์จะเรียนต่อในระดับสูงมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2506 กรมอาชีวศึกษาได้เปิดระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง (ป.ว.ส.) แผนกเกษตรกรรม ขึ้น ที่วิทยาลัยเกษตรกรรม เชียงใหม่ เพื่อสนองความต้องการกำลังคนระดับกลางซึ่งเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

ในปี พ.ศ. 2507 การศึกษาด้านการเกษตรในระดับปริญญาตรีได้ขยายไปยังภูมิภาคหลายแห่ง เช่น จัดตั้งคณะเกษตรศาสตร์ในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่และมหาวิทยาลัยขอนแก่น และในปี พ.ศ. 2518 ได้ยกระดับการอาชีวศึกษาเป็นระดับปริญญาตรี มีการจัดตั้งวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษาเพื่อสอนอาชีวศึกษาหลายสาขา

ในแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 การศึกษาด้านการเกษตรปรากฏอยู่ในหลักสูตรทุกระดับตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนถึงระดับอุดมศึกษาชั้นปริญญาเอก สถาบันการศึกษาที่เกี่ยวข้องสังกัดอยู่ในหน่วยงานระดับกระทรวง 4 กระทรวง คือ กระทรวงศึกษาธิการ ทบวงมหาวิทยาลัย กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ส่วนใหญ่จะเป็นสถาบันในสังกัดของสองกระทรวงแรก

ในหลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. 2521 มีเนื้อหาวิทยาศาสตร์เบื้องต้นที่เกี่ยวกับการเกษตร และลักษณะอาชีพเกษตรประเภทต่างๆ ของคนไทยแทรกอยู่ในกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ส่วนเนื้อหาวิชาด้านการเกษตรเบื้องต้นและภาคปฏิบัติอยู่ในกลุ่มวิชาการงานและพื้นฐานอาชีพ ทุกคนต้องเรียนเรื่องดิน ปุ๋ย เครื่องมือการเกษตร การปลูกและบำรุงรักษาพืช

ในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2521 ตามโครงสร้างหลักสูตรกำหนดให้เลือกเรียน วิชาเกษตรในกลุ่มวิชาการงานและอาชีพ จัดการฝึกทักษะเกษตรควบคู่ไปกับการทำโครงการเกษตร เป็นการสอนให้ทำเป็นก่อนและให้เรียนรู้จากการทำ เป็นโอกาสที่จะผสมผสานความรู้และประสบการณ์ที่ได้รับ

ส่วนหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2524 มีหลักการที่จะให้นักเรียนที่มีพื้นฐานอาชีพ กว้างๆ จากมัธยมศึกษาตอนต้นมาแล้วได้เลือกเรียนกลุ่มวิชาอาชีพตามความถนัด ความสามารถ และความสนใจ เพื่อจะยึดเป็นอาชีพต่อไปตามต้องการ

การศึกษาด้านการเกษตรในระดับมัธยมศึกษาสายอาชีพศึกษาเกษตร โดยตรงคือ หลักสูตร ประกาศนียบัตรวิชาชีพ พ.ศ. 2524 ประเภทวิชาเกษตรกรรมของกรมอาชีวศึกษา โดยมีหลักการให้ ผู้สำเร็จการศึกษาสามารถประกอบอาชีพได้โดยตรง จัดสอนโดยสถาบันการศึกษาของรัฐ 45 สถาบัน โดยโรงเรียนเอกชน 11 โรงเรียน นับว่าเป็นระดับการศึกษาด้านเกษตรที่มีนักเรียนมากที่สุด ในสมัยนั้น ในหลักสูตรประกอบด้วยรายวิชาเกษตรจำนวน 123 รายวิชา ซึ่งนักเรียนจะต้องเลือก เรียนประมาณ 45 รายวิชา จึงจะครบหลักสูตร นับว่าเป็นหลักสูตรการศึกษาด้านการเกษตรที่ กว้างขวางมาก

แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2535 ซึ่งเป็นแผนการศึกษาที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน และนโยบาย รัฐบาล มีเนื้อหาสาระให้การจัดการเรียนการสอนสนองความต้องการและสอดคล้องกับสภาพของ ท้องถิ่น มีการประสานแหล่งความรู้ระหว่างวิทยาการสากลกับภูมิปัญญาท้องถิ่น การจัดการศึกษา ด้านการเกษตรของแผนนี้คล้ายคลึงกับแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520

ต่อมาในปี พ.ศ. 2542 มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ฉบับ พ.ศ. 2542 และกระทรวงศึกษาธิการได้ประกาศใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 เมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน 2544 นับเป็นช่วงเวลาสำคัญของการเปลี่ยนแปลงเพื่อปฏิรูปการศึกษาไทย ซึ่งมีส่วน เกี่ยวข้องกับการสืบทอดวัฒนธรรมชาวนา

จากหลักฐานประวัติศาสตร์ดังกล่าวข้างต้น ชี้ให้เห็นว่า อาชีพเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลัก ของคนไทยมาช้านาน และการศึกษาในระบบมีความสำคัญต่อการสืบทอดอาชีพการเกษตร โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2458-2478 รัฐเห็นความสำคัญของอาชีพเกษตรกรรมไม่น้อย ต้องการให้มีการสืบทอดอาชีพนี้ต่อไป ได้มีการตั้งโรงเรียนประถมวิสามัญเกษตรกรรม โรงเรียนเกษตรกรรม ทั่วประเทศ และมีการผลิตตำราว่าด้วยการทำสวนขึ้นหลายเล่ม สำหรับเป็นคู่มือครูและนักเรียน ตลอดจนผู้สนใจทั่วไปได้ศึกษาเรียนรู้ด้วยตนเอง จึงน่าที่จะสืบค้นให้ลึกซึ้งกว้างขวางต่อไป อันจะ ทำให้เห็นบทบาทการศึกษาในระบบ โรงเรียนที่มีต่อการสืบทอดอาชีพทำสวนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

2.4 แนวคิดตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542

ตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 หมวด 3 มาตรา 15 กล่าวถึงระบบการศึกษาไว้ดังนี้

การจัดการศึกษามี 3 รูปแบบ คือ

1. การศึกษาในระบบ เป็นการศึกษาที่กำหนดจุดมุ่งหมาย วิธีการศึกษา หลักสูตร ระยะเวลาของการศึกษา การวัดและประเมินผล ซึ่งเป็นเงื่อนไขของการสำเร็จการศึกษาที่แน่นอน
2. การศึกษานอกระบบ เป็นการศึกษาที่มีความยืดหยุ่นในการกำหนด จุดมุ่งหมาย รูปแบบ วิธีการจัดการศึกษา ระยะเวลาของการศึกษา การวัดและประเมินผล ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการสำเร็จการศึกษา โดยเนื้อหาและหลักสูตรจะต้องมีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของบุคคลแต่ละกลุ่ม
3. การศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการศึกษาที่ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ด้วยตนเอง ตามความสนใจ ศักยภาพ ความพร้อมและโอกาส โดยศึกษาจากบุคคล ประสบการณ์ สังคม สภาพแวดล้อม สื่อ หรือแหล่งความรู้อื่นๆ

สถานศึกษาอาจจัดการศึกษาในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง หรือทั้งสามรูปแบบก็ได้

นอกจากนั้น พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ได้เปิดมิติใหม่หลายด้านขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะเรื่องการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา ดังที่ได้ระบุไว้ในหลายหมวด หลายมาตรา ได้แก่

หมวด 1 บททั่วไป ความมุ่งหมายและหลักการ

มาตรา 8(2) การจัดการศึกษาให้ยึดหลักที่ว่า “ให้สังคมมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา”

มาตรา 9 (6) การจัดระบบ โครงสร้าง และกระบวนการจัดการศึกษาให้ยึดหลัก “การมีส่วนร่วมของบุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กรชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เอกชน องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการและสถาบันสังคมอื่น

ในด้านการจัดการศึกษา พระราชบัญญัติการศึกษานี้ ได้เน้นการให้ความรู้เรื่องเกี่ยวกับตนเอง ครอบครัว ชุมชน ตลอดจนวัฒนธรรม ภูมิปัญญาไทย และการประกอบอาชีพ ดังปรากฏในมาตรา 23 ต่อไปนี้

หมวด 4 แนวการจัดการศึกษา

มาตรา 23 การจัดการศึกษา ทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ หรือการศึกษาตามอัธยาศัย ต้องเน้นความสำคัญทั้งความรู้ คุณธรรม กระบวนการเรียนรู้ และบูรณาการตามความเหมาะสมของแต่ละระดับการศึกษาในเรื่องต่อไปนี้

- (1) ความรู้เรื่องเกี่ยวกับตนเอง และความสัมพันธ์ของตนเองกับสังคม ได้แก่ ครอบครัว ชุมชน ...
- (2) ความรู้และทักษะด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมทั้งความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์เรื่องการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลยั่งยืน
- (3) ความรู้เกี่ยวกับศาสนา ศิลป วัฒนธรรม การกีฬา ภูมิปัญญาไทย และการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญา ...
- (5) ความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพ และการดำรงชีวิตอย่างมีความสุข

นอกจากนั้น รัฐยังต้องส่งเสริมด้านการเรียนรู้ตลอดชีวิตภายในชุมชนในรูปแบบต่างๆ ดังปรากฏในมาตรา 25, 29 และ 57 กล่าวคือ

มาตรา 25 รัฐต้องส่งเสริมการดำเนินงานและการจัดตั้งแหล่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตทุกรูปแบบ ได้แก่ ห้องสมุดประชาชน พิพิธภัณฑ์ หอศิลป์ สวนสัตว์ สारณณะ สวนพฤกษศาสตร์ อุทยานวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ศูนย์การศึกษาและนันทนาการ แหล่งข้อมูล และแหล่งการเรียนรู้ อื่นอย่างพอเพียงและมีประสิทธิภาพ

มาตรา 29 ให้สถานศึกษาร่วมกับบุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กรชุมชน... ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน โดยกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีการจัดการศึกษาอบรม มีการแสวงหาความรู้ ข้อมูล ข่าวสาร และรู้จักเลือกสรรภูมิปัญญาแลวิทยาการต่างๆ เพื่อพัฒนาชุมชนให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการ รวมทั้งหาวิธีการสนับสนุนให้มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์พัฒนาระหว่างชุมชน

มาตรา 57 ให้หน่วยงานทางการศึกษาระดมทรัพยากรบุคคลในชุมชนให้มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา โดยนำประสบการณ์ ความรอบรู้ ความชำนาญ และภูมิปัญญาท้องถิ่นของบุคคลดังกล่าวมาใช้ เพื่อให้เกิดประโยชน์ทางการศึกษา และยกย่องเชิดชูผู้ที่ส่งเสริมและสนับสนุนการจัดการศึกษา

จากแนวคิดตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การศึกษายุคนี้ ได้เปิดโอกาสให้ชุมชนชาวสวนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของชุมชนเองหลากหลาย

รูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย หรือการศึกษาในและนอกระบบ ดังนั้น ชุมชนสามารถที่จะ “สืบทอดวัฒนธรรมของตนโดยใช้การศึกษาทั้ง 3 รูปแบบเป็นเครื่องมือ” ได้อย่างดี

ทั้งนี้ถ้าเป็นชุมชนชาวสวน ผู้เรียนควรจะได้รับเนื้อหาความรู้ที่สำคัญเกี่ยวกับประวัติชุมชน วัฒนธรรมชาวสวน รวมไปถึงทักษะการทำสวน มีปราชญ์ท้องถิ่นหรือผู้รู้เป็นวิทยากร นอกจากนั้นแล้ว ชุมชนยังสามารถพัฒนา “สวน” ให้เป็นแหล่งการเรียนรู้ที่ผู้เรียนสามารถเข้ามาเก็บเกี่ยวองค์ความรู้แบบบูรณาการได้ตลอดเวลาและตลอดชีวิต

แต่การที่นักการศึกษาจะลงไปทำงานร่วมกับชุมชน เพื่อจะพัฒนาชุมชนหรือดึงชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษานั้น มิใช่เรื่องที่ย่าง่ายดาย โสภณ สุภาพงษ์ (2542: 137) ได้เสนอแนวคิดและแนวทางปฏิบัติตนไว้ 5 ประการ สรุปได้ดังนี้

1. เรียนรู้และเข้าใจถึงพื้นฐานทางความคิด จิตวิญญาณ และภูมิปัญญาที่ชุมชนได้สั่งสมมา
2. ต้องทำศีลธรรมของเราให้เสมอกับชาวบ้าน
3. ต้องเริ่มต้นทำงานกับชุมชนด้วยความรัก รักชาวบ้าน และรักชุมชน
4. ควรพัฒนาจิตวิญญาณและวิถีคิดในการจัดการศึกษาให้แก่ชุมชน
5. ควรจัดการศึกษาที่ตอบสนองความต้องการที่แท้จริงของชาวบ้าน

3. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทางวัฒนธรรม

3.1 วัฒนธรรมกับการพัฒนา

องค์การสหประชาชาติและองค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ได้เห็นความสำคัญของวัฒนธรรม จึงได้ประกาศให้ปี พ.ศ. 2531-2540 เป็น “ทศวรรษโลกเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรม” (World Decade for Cultural Development) โดยได้ขอให้รัฐสมาชิกร่วมกันจัดกิจกรรม เพื่อบรรลุเป้าหมายของทศวรรษโลกเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรม 4 ประการ คือ

1. เน้นการใช้มิติวัฒนธรรมในกระบวนการพัฒนา
2. เสริมสร้างเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมท้องถิ่น
3. ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการดำเนินงานวัฒนธรรม
4. ส่งเสริมความร่วมมือทางวัฒนธรรมระหว่างประเทศ

(สมัชชาศิลปวัฒนธรรมไทย สภาผู้แทนราษฎร, ม.ป.ป.: 1)

สำนักคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (ม.ป.ป.: 3-5) ได้กำหนดยุทธศาสตร์ในการดำเนินงานตามวาระแห่งชาติ ว่าด้วย “ทศวรรษสืบสานวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา” (พ.ศ. 2541-2550) ดังนี้

1. ใช้มิติทางวัฒนธรรมในการพัฒนา

ปรับกระบวนการทัศน์เป็นการพัฒนาแบบองค์รวม ที่มองว่าสรรพสิ่งทั้งหลายไม่อาจแยกกันเป็นส่วนๆ แต่มีการเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์และมีผลกระทบสืบเนื่องกัน ทั้งมนุษย์ สังคม และธรรมชาติ เชื่อมโยงกันเป็นเรื่องเดียวกัน ทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ การเมือง สังคม และสิ่งแวดล้อม และบูรณาการเชื่อมประสานระหว่างอดีต ปัจจุบัน และอนาคต สร้างพลังทางวัฒนธรรมในการพัฒนา โดยใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและสังคม โดยการส่งเสริมคุณค่าของภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นอันหลากหลาย ซึ่งเป็นการส่งเสริมการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น เป็นการกระจายรายได้และสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ เป็นการส่งเสริมศักดิ์ศรีชุมชนท้องถิ่นเป็นการพัฒนาจิตใจ และจิตวิญญาณอันลึกซึ้ง เป็นการผดุงศีลธรรมของสังคม และเป็นการคำนึงถึงศักดิ์ศรี สิทธิและเสรีภาพแห่งความเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นการเสริมสร้างประชาคมและวิถีชีวิตประชาธิปไตย

2. ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมเป็นผู้รับผิดชอบดำเนินงานวัฒนธรรม

ส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนและชุมชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม และเป็นผู้ที่รู้เรื่องวัฒนธรรมดีที่สุด เป็นผู้รับผิดชอบดำเนินงานวัฒนธรรมของชุมชนเอง เพราะนอกจากจะเป็นการคำนึงถึงศักดิ์ศรี สิทธิและเสรีภาพแห่งความเป็นมนุษย์ และทำให้ประชาชนและชุมชนมีส่วนร่วมอย่างสำคัญในการรับผิดชอบดำเนินงานวัฒนธรรมแล้ว ยังทำให้ประชาชนและองค์กรชุมชนเกิดความภาคภูมิใจ และพร้อมที่จะธำรงรักษา พัฒนาและสร้างสรรค์วัฒนธรรม ของตนอย่างต่อเนื่อง ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

3. ส่งเสริมการลงทุนทางวัฒนธรรม

ส่งเสริมและสนับสนุนการลงทุนทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นกระบวนการคัดสรร พัฒนา และสร้างสรรค์ เพื่อนำคุณค่าของภูมิปัญญา และเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมท้องถิ่น และวัฒนธรรมไทยซึ่งเป็นศักยภาพและทุนทางวัฒนธรรมของไทย มาทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจควบคู่ไปกับคุณค่าทางสังคมและจิตใจ ทั้งโดยการผลิตสินค้าและบริการ และการลงทุนทางสังคมอื่นๆ

4. ใช้เวทีทางวัฒนธรรม เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

สนับสนุนให้มีเวทีทางวัฒนธรรมของชุมชนในรูปแบบที่หลากหลาย ที่เปิดโอกาสให้ทุกคนในชุมชนได้ทำงานร่วมกัน แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน สนับสนุนและประสานพลังในการแก้ปัญหา

และพัฒนาชุมชน ร่วมกันด้วยความรัก ความสามัคคี สamaanฉันท์ และโอบอ้อมอารีกัน จนสามารถพึ่งพาตนเองได้ และพัฒนาได้อย่างต่อเนื่อง

5. ปฏิรูปการศึกษาให้เชื่อมโยงกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ปฏิรูปการศึกษาทั้งในและนอกระบบโรงเรียน การศึกษาตามอัธยาศัยให้สามารถทำหน้าที่ในการสืบทอดและสร้างสรรค์วัฒนธรรมได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ เพื่อเสริมสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ให้ทุกคนมีโอกาสเรียนรู้ สืบสาน และสร้างสรรค์วัฒนธรรมและภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต เพื่อให้มีทางเลือกที่หลากหลาย โดยต้องจัดการศึกษาให้มุ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นวิถีชีวิตชุมชนเข้ากับความรู้สมัยใหม่ มากกว่าการมุ่งเน้นเนื้อหาความรู้สำเร็จรูปเป็นหลัก

6. ใช้สื่อและสื่อสารมวลชนเสริมสร้างการดำเนินงานวัฒนธรรม

ใช้สื่อ เครื่องข่ายสื่อ และสื่อสารมวลชนทุกสาขาและทุกประเภท เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจ ความซาบซึ้ง และความสำนึกตระหนักในคุณค่า และความสำคัญของวัฒนธรรม โดยให้โอกาสทุกฝ่ายทุกชุมชนได้นำเสนอ เผยแพร่และแลกเปลี่ยนเรียนรู้วัฒนธรรมของกันและกัน เพื่อให้วัฒนธรรมเป็นปัจจัยในการเสริมสร้างความรัก และความเข้าใจอันดีระหว่างกัน ทั้งในระหว่างชุมชนและระหว่างประเทศ

7. ระดมสรรพกำลังในการดำเนินงานวัฒนธรรม

การผนึก ผสาน และระดมสรรพกำลังจากทุกฝ่ายทุกคน เพื่อเปิดโอกาสให้ทุกฝ่ายทุกคนมีส่วนร่วมอย่างสำคัญในการรับผิดชอบดำเนินงานวัฒนธรรมในทุกระดับ โดยรณรงค์ให้ทุกฝ่ายทุกคนเห็นคุณค่า ความสำคัญและตระหนักว่าวัฒนธรรมเป็นเรื่องของทุกคน ที่จะต้องรับผิดชอบร่วมกัน ด้วยความยอมรับนับถือซึ่งกันและกัน

8. เสริมบทบาทผู้นำทางศาสนาในการใช้ศาสนธรรมเป็นพื้นฐานในการพัฒนา

เปิดโอกาสให้ผู้นำทางศาสนา ได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างสำคัญในกระบวนการพัฒนาบนพื้นฐานคุณธรรมและจริยธรรมของศาสนานั้นๆ โดยศึกษาและทำความเข้าใจแก่นและสาระของศาสนธรรม เพื่อให้ประชาชนได้ทำความเข้าใจและน้อมนำมาใช้เป็นทั้งทางจิตใจและเป็นหลักในการดำเนินชีวิตอย่างแท้จริง

9. เผยแพร่และแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมไทยในสังคมไทยและสังคมโลก

การศึกษาคุณค่าที่แท้จริงของวัฒนธรรมไทย ที่ชนชาติไทยได้สร้างสรรค์ สืบสาน และสืบสานไว้จนเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่ามหาศาลไว้ แล้วนำคุณค่าของวัฒนธรรมไทยนั้นออกมาเผยแพร่และแลกเปลี่ยนให้ปรากฏอย่างแพร่หลาย ทั้งในสังคมไทยและสังคมโลก เพื่อให้คนไทย สังคมไทย และสังคมโลกได้เรียนรู้ เห็นคุณค่า แล้วนำไปใช้หรือประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน

ต่อไป ซึ่งนอกจากจะเป็นการเสริมสร้างภาพลักษณ์อันดีของประเทศไทยแล้ว ยังเป็นการธำรง รักษา สืบทอดและพัฒนาวัฒนธรรมไทยอีกทางหนึ่งด้วย

ประเวศ วะสี (2538: 23-26) ได้เสนอยุทธศาสตร์เพื่อเป็นแนวทางกว้างๆ สำหรับส่งเสริม เรื่องวัฒนธรรมกับการพัฒนาไว้ 7 ประการ ดังนี้

1. การสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องให้ทั่วทั้งสังคมว่าวัฒนธรรมคืออะไร และวัฒนธรรม สำคัญสำหรับการพัฒนาอย่างไร เป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุด เพราะเมื่อเกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง แล้ว สังคมก็จะปฏิบัติถูกต้องได้เอง
2. การสนับสนุนเวทีทางวัฒนธรรมในชุมชนท้องถิ่น ควรสนับสนุนเวทีวัฒนธรรมใน รูปแบบที่หลากหลายในชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น
3. ส่งเสริมสถาบันครอบครัว ไทยเคยมีวัฒนธรรมครอบครัวที่อบอุ่น แต่บัดนี้สถาบัน ครอบครัวได้รับผลกระทบอย่างหนักจากการพัฒนาแบบทันสมัย
4. ส่งเสริมองค์กรชุมชนและกระบวนการเรียนรู้ของประชาชน ชุมชนที่เข้มแข็ง คือ ผู้ปฏิบัติวัฒนธรรม และชุมชนที่เข้มแข็งจะก่อให้เกิดการพัฒนาทุกด้าน
5. ปรับการศึกษาให้เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมไทย การศึกษาของไทยในปัจจุบันตัดขาดจากรากทางวัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งเป็นเหตุสำคัญของความเสื่อมสูญทางวัฒนธรรม และเกิดปัญหา ต่างๆ จากความขาดแคลนทางวัฒนธรรม ควรปรับการศึกษาให้เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมไทย เพราะ วัฒนธรรมเป็นเรื่องของการปฏิบัติและการซึมซับ ถ้าการศึกษาเอาความเป็นจริงเป็นตัวตั้ง การ ศึกษา ก็จะสัมผัสกับวัฒนธรรม
6. วัฒนธรรมกับเศรษฐกิจ เนื่องจากวัฒนธรรมมีความสำคัญต่อการสร้างความเข้มแข็งทาง เศรษฐกิจ การกระจายรายได้ และการรักษาสภาพแวดล้อมดังกล่าวแล้ว ควรร่วมมือกันสร้างความ เข้าใจเรื่องนี้ให้ชัดเจน และกำหนดยุทธศาสตร์ในการนำมิติทางวัฒนธรรมเข้ามาพัฒนาเศรษฐกิจ
7. กองทุนและการบริหารงานวัฒนธรรม ในการส่งเสริมวัฒนธรรมกับการพัฒนา ต้องการเงินทุนและการบริหารจัดการที่คล่องตัวและมีประสิทธิภาพ ควรมีการเพิ่มเงินกองทุน วัฒนธรรมให้มีจำนวนมากพอ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2538: 172-205) ได้เสนอแนวคิดเพื่อสร้างกระแสการพัฒนาแนว วัฒนธรรมชุมชน ซึ่งมีสาระสำคัญดังนี้

1. เน้นความสำคัญของชุมชนหมู่บ้านและวัฒนธรรมของชุมชน เน้นการพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็ง พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ และมีความสมดุลสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทาง

ธรรมชาติและวัฒนธรรมของชุมชน องค์กรในชุมชนสามารถพัฒนาความรู้ความสามารถจากความรู้เดิมที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ผสมผสานกับวิชาการสากลหรือแนวคิดของนักพัฒนาจากภายนอกชุมชน สร้างเป็นแนวทางการพัฒนาของคนได้อย่างสมดุลและมีประสิทธิภาพ ชุมชนมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มองค์กรย่อยเพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้สมาชิกในรูปขององค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มทางปัญญาโดยมีความสัมพันธ์ภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่มแบบเท่าเทียมกัน ทัศนคติของสังคมภายนอก สร้างความสำคัญของวัฒนธรรมเดิม โดยประสานอย่างสมดุลกับวิชาการสมัยใหม่

2. เน้นความสำคัญขององค์ประกอบ 3 ประการ คือ

2.1 มิติเศรษฐกิจ เน้นการพึ่งตนเองและระบอบประชาธิปไตยกระจายอำนาจให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีเสถียรภาพ ด้วยการพัฒนาเทคโนโลยีให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ มีความพอเพียง

2.2 มิติทางสังคมและการเมือง เน้นการมีจิตสำนึกในการรวมตัวเป็นกลุ่มอย่างมีอุดมการณ์ เพื่อให้เกิดการสร้างพลังชุมชนในการทำงานและแก้ปัญหาของตนได้ การรวมตัวกันสามารถสร้างได้จากแก่นของจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ แล้วนำมาถ่ายทอดสู่คนรุ่นใหม่ เพื่อให้เกิดโครงสร้างทางสังคมที่มีความเข้มแข็งในรูปของเครือข่ายชุมชน

2.3 มิติทางวัฒนธรรม เน้นเรื่องของคุณค่าด้านจิตใจ ความรู้สึก การค้นหาวัฒนธรรมท้องถิ่น ภูมิปัญญาชาวบ้านตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต คุณค่า และความเชื่อของชุมชน ประสานความคิดของสังคมภายในกับแนวคิดสังคมภายนอก โดยการนำเทคโนโลยีมาปรับประยุกต์ให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนและสร้างวัฒนธรรมชุมชนให้เกิดพลวัตมากขึ้น

3. มีศาสนธรรม การพัฒนาเน้นความสมบูรณ์ทั้งด้านจิตใจ คุณธรรม จริยธรรม สิ่งแวดล้อม

กาญจนา แก้วเทพ (2538: 164-188) กล่าวถึงองค์ประกอบของการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนว่า ประกอบด้วย 5 ประการ คือ

1. ปรัชญาของการพัฒนา ปรัชญาของการพัฒนาแนววัฒนธรรมมุ่งเน้นความสุขของมนุษย์เป็นเป้าหมายสูงสุด โดยถือว่ามนุษย์จะต้องดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุขและมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ซึ่งต่างจากการพัฒนาเศรษฐกิจที่มีปรัชญามุ่งเน้นการเพิ่มพูนของวัตถุ

2. ความหมายของการพัฒนา มีแนวคิดที่เกี่ยวข้อง 2 ประการ คือ

2.1 มนุษย์มีลักษณะเป็นองค์รวม การพัฒนาจึงเน้นมิติการพัฒนาที่ครอบคลุมความสุขของมนุษย์ ทั้งด้านกาย ใจ จิตใจ ความเชื่อ วิถีชีวิต สิ่งแวดล้อม ความผูกพันทางสังคม

2.2 มนุษย์เป็นศูนย์กลางและเป้าหมายของการพัฒนา โดยให้ความสำคัญกับมนุษย์ทุกคนว่าสามารถมีศักยภาพบรรลุจุดสูงสุดได้ โดยการส่งเสริมให้สามารถแสดงความสามารถของตนออกมาจนเกิดเป็นการพัฒนาขึ้น

3. การวิเคราะห์สังคม การวิเคราะห์สังคมจะต้องพิจารณาถึงสาเหตุพื้นฐานของปัญหา ไม่มองเพียงปรากฏการณ์ของปัญหาเท่านั้น การพัฒนาแนววัฒนธรรมให้ความสำคัญกับสาเหตุของปัญหาสังคมว่าเกิดจากวิกฤตด้านวัฒนธรรม ชุมชนขาดความมั่นใจในพลังทางวัฒนธรรม ซึ่งต้องแก้ไขให้พลังดังกล่าวแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้

4. ยุทธศาสตร์ของการพัฒนาแนววัฒนธรรม มีแนวคิดในการพัฒนา 3 ประการ คือ

4.1 เสริมสร้างความมั่นใจในพลังการแก้ปัญหาของชุมชน ด้วยการเรียนรู้ร่วมกัน สร้างจิตสำนึก ให้บทบาทภูมิปัญญาชาวบ้าน

4.2 ทบทวนการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาแนวเศรษฐกิจอย่างไร เนื่องจากแนวคิดการพัฒนาแนววัฒนธรรมยังไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างจริงจัง แต่มีบทบาทในการกระตุ้นความคิดในการพัฒนาให้รอบคอบมากยิ่งขึ้น

4.3 การพัฒนาเน้นการประสานวัฒนธรรม เนื่องจากการใช้วัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่งในการพัฒนาหรือใช้ทดแทนกัน จะก่อให้เกิดความไม่ยั่งยืนในการพัฒนา จึงควรประสานวัฒนธรรมเก่าที่อยู่ในชุมชนกับวัฒนธรรมใหม่ที่เกิดขึ้น

5. ยุทธวิธีการทำงานแนววัฒนธรรม มีแนวคิดดังนี้

5.1 การพัฒนาแบบล่างขึ้นบน เป็นยุทธวิธีการทำงานที่ไม่เน้นการสั่งการจากบนลงล่างเพียงอย่างเดียว แต่มีการประสานงานทั้งแนวตั้งและแนวนอน

5.2 ใช้ยุทธวิธีเชิงบวก เป็นการพัฒนาโดยเริ่มจากสิ่งที่ชาวบ้านมีทุนเดิมอยู่แล้ว เช่น ทรัพยากรธรรมชาติ แหล่งศิลปวัฒนธรรม ไม่ใช่เริ่มจากสิ่งที่ชาวบ้านไม่มีหรือขาดแคลน ซึ่งเป็นยุทธวิธีเชิงลบ

5.3 การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม เป็นการพัฒนาชุมชนที่เน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ จัดสรรผลประโยชน์ ร่วมแรง ร่วมทุน ร่วมดำเนินการ

สรุปได้ว่า การพัฒนาแนววัฒนธรรมเป็นกระแสทางเลือกในการพัฒนาที่มุ่งเน้นการพัฒนาที่ให้ความสำคัญแก่คนและชุมชน ภายใต้บริบททั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และศาสนา เพื่อสร้างแนวทางการพัฒนาที่มีลักษณะบูรณาการ มองแบบองค์รวม ไม่แยกส่วน และมีหลากหลายมิติมากขึ้น

3.2 แนวคิดในการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

United Nations (1978: 4) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนในฐานะที่เป็นกระบวนการของการพัฒนาว่า เป็นการเข้าร่วมอย่างกระตือรือร้น และมีพลังของประชาชนในด้านต่างๆ ได้แก่

1. การตัดสินใจเพื่อกำหนดเป้าหมายของสังคมและการจัดสรรทรัพยากร เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย
2. การปฏิบัติตามแผนงานหรือโครงการต่างๆ ด้วยความสมัครใจ

การมีส่วนร่วมในการพัฒนาของประชาชนจะต้องครอบคลุมประเด็นดังต่อไปนี้

1. มีการสร้างโอกาสที่จะเอื้อให้สมาชิกทุกคนในชุมชน และสังคมได้ร่วมกิจกรรมซึ่งนำไปสู่กระบวนการพัฒนาและมีอิทธิพลต่อการพัฒนา รวมทั้งเอื้อให้สมาชิกทุกคนได้รับประโยชน์จากการพัฒนาโดยเท่าเทียมกัน
2. มีประชาธิปไตยและเกิดจากการสมัครใจในการมีส่วนร่วมในกรณีดังต่อไปนี้
 - 2.1 การเอื้อให้เกิดการพัฒนา
 - 2.2 การแบ่งสรรผลประโยชน์จากการพัฒนาอย่างเท่าเทียมกัน
 - 2.3 การตัดสินใจเพื่อกำหนดเป้าหมาย กำหนดนโยบาย การวางแผน และการดำเนินโครงการ พัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม
3. การมีส่วนร่วม เป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างส่วนที่ประชาชนลงทุน ลงแรง และสนับสนุนทรัพยากร เพื่อการพัฒนา กับประโยชน์ที่ได้รับจากการลงทุนดังกล่าว หมายถึง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจในระดับท้องถิ่น ภูมิภาค และระดับชาติ จะก่อให้เกิดการเชื่อมโยงระหว่างสิ่งที่ประชาชนได้ลงทุนไปกับประโยชน์ที่พึงได้รับ

White (1982: 18) การมีส่วนร่วมประกอบด้วย 3 มิติ คือ

มิติที่ 1 คือ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจว่าจะใครควรทำและทำอย่างไร

มิติที่ 2 คือ การมีส่วนร่วมเสียสละในการพัฒนา โดยการลงมือปฏิบัติตามที่ได้ตัดสินใจ

มิติที่ 3 คือ การมีส่วนร่วมในการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินงาน

และอีกประเด็นหนึ่งที่เพิ่มเข้ามา คือ การมีส่วนร่วมในการประเมินผล

แนวคิดดังกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับ Cohen และ Uphoff (1980: 219-222) ที่ได้แบ่งประเภทของการมีส่วนร่วมออกเป็น 4 ประเภท คือ

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ซึ่งมี 3 ขั้นตอนคือ ริเริ่มตัดสินใจ ดำเนินการตัดสินใจ และการตัดสินใจปฏิบัติการ
2. การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ ซึ่งประกอบไปด้วย การสนับสนุนทรัพยากร การบริหาร และการประสานขอความร่วมมือ
3. การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ ทั้งผลประโยชน์ทางด้านวัตถุ ผลประโยชน์ทางด้านสังคม หรือผลประโยชน์ส่วนบุคคล
4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล เพื่อให้ทราบผลของการดำเนินงานที่ผ่านมา

สรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมในการพัฒนานั้น ประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นตอนการวิเคราะห์ปัญหา การกำหนดเป้าหมาย และทางเลือก การดำเนินงานพัฒนา และการประเมินผล การเข้ามามีส่วนร่วมเฉพาะขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง จึงมิใช่การมีส่วนร่วมในการพัฒนาตามความหมายที่กล่าวมานี้

แนวคิดในการพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมเป็นแนวคิดที่สำคัญมาก ผู้วิจัยจึงได้ใช้แนวคิดนี้ในการศึกษาแนวทางการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวน โดยคนในชุมชนจะต้องร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ตั้งแต่ต้นจนกว่าจะบรรลุผลสำเร็จตามที่ชุมชนต้องการ

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชุมชนกับการพัฒนาทางวัฒนธรรม

งานวิจัยชุดหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชุมชนในภาคเกษตรกรรม โดยมึจุดเน้นอยู่ที่การให้ความสำคัญกับแง่มุมเรื่องวัฒนธรรมชุมชน ดังเช่น

งานวิจัยของยศ สันตสมบัติ (2539) ทำเกวียน: บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม ซึ่งให้เห็นว่า ชุมชนท่าเกวียนเป็นชุมชนเล็กๆ ที่กำลังพยายามต่อต้านการปิดล้อมและคานอำนาจของระบบทุนนิยม ปฏิเสธการครอบงำจากศูนย์กลาง และพยายามฟื้นฟูอำนาจในการจัดการชีวิตของตนเองขึ้นมาใหม่

งานวิจัยของปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539) เรื่อง “การอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมข้าว กมณีกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร” ซึ่งให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมชุมชนมีผลต่อการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าว โดยเฉพาะปัจจัยด้านพิธีกรรมและความเชื่อ ดังนั้นเมื่อชุมชนต้องเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลง ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชนเผ่ากำลังถูกบั่นทอน การปลูกข้าวและการพัฒนา

พันธกรรมข้าวมิได้รับการสนับสนุน ก็อาจคาดหมายได้ว่า ความหลากหลายทางพันธกรรมข้าวมิจะลดน้อยถอยลงในระยะเวลาอันใกล้ พร้อมๆ กับการเสื่อมสลายของวัฒนธรรมชุมชน

งานวิจัยของชลิตา บัณฑิตวงศ์ และคณะ (2544) เรื่อง “ห้วยโทง: พัฒนาการ ลักษณะ และการปรับตัวของชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน” เป็นงานวิจัยที่มีข้อน่าสนใจเป็นพิเศษตรงที่เกิดจากความคิดริเริ่มขององค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อให้ได้มาซึ่งฐานองค์ความรู้ในการทำงานส่งเสริมความเข้มแข็งขององค์กรชาวประมงพื้นบ้าน ซึ่งเป็นเรื่องน่ายินดีและชื่นชม

งานวิจัยของพิทยา หยุทอง สมปอง ยอดมณี และคณะ (2544) เรื่อง “เกาะปันหยี: เวทีบูรกรรมกลางน้ำ” เป็นการศึกษาโครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรมในการผลิตและวัฒนธรรมในการบริโภคของชาวเกาะปันหยี อำเภอเมืองพังงา จังหวัดพังงา เพื่อต้องการทราบว่ามี การปรับเปลี่ยนโครงสร้างและพัฒนาการตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันอย่างไร วิธีการผลิตและการบริโภคที่อาศัยปัจจัยและกลไกจากภายนอกส่งผลต่อสภาพความเข้มแข็งหรืออ่อนแอของชุมชนอย่างไร โดยคาดว่าผลการศึกษาครั้งนี้จะเป็นการเปิดประเด็นปัญหาที่ทับซ้อนกันอยู่ให้เห็น ได้อย่างเป็นวิทยาศาสตร์อันเอื้อประโยชน์ต่อผู้เกี่ยวข้อง ทั้งผู้คนที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรม กักวิชาการ และนักพัฒนา ในการนำไปปรับใช้ เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นที่จำเป็นต้องอาศัยข้อมูลมิติทางวัฒนธรรมและความหลากหลายในระดับจุลภาคเป็นองค์ประกอบ

การศึกษาครั้งนี้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยกำหนดให้พื้นที่ของชุมชนเกาะปันหยีเป็นพื้นที่เป้าหมาย เพราะชุมชนแห่งนี้ถือได้ว่าเป็นชุมชนปิด ดำรงอยู่ในท่ามกลางกาละ ภาวะ เทศะ ที่เป็นเอกลักษณ์ โดดเด่นอยู่ภายใต้บริบทและวิถีแห่งอิสลาม เมื่อถูกรบกวนและมีแรงกระทบจากปัจจัยภายนอก โครงสร้างการผลิตและการบริโภคจึงปรับเปลี่ยนอย่างรวดเร็ว

ผลการศึกษา พบว่า ชุมชนเกาะปันหยีเป็นกลุ่มที่มีวิถีชีวิตภายใต้บริบทวัฒนธรรมอิสลาม และอาชีพประมง อาศัยร่วมกันในพื้นที่ที่มีข้อจำกัดด้านนิเวศและ โครงสร้างพื้นฐาน ก่อนทศวรรษที่ 2520 ชุมชนมีระบบการผลิตที่ผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับการดำรงชีวิตที่พึ่งพาสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ มีเป้าหมายการผลิตเพื่ออยู่เพื่อกิน มีระบบความเชื่อ ระบบคุณค่า และค่านิยมจากศาสนธรรมเป็นฐานในการดำเนินชีวิต ภายใต้ระบบความสัมพันธ์เชิงเครือญาติอันแน่นแฟ้น ต่อมาเมื่อมีการประกาศให้อ่าวพังงาเป็นอุทยานแห่งชาติ และเป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญ โดยมีทุนทางวัฒนธรรมและทรัพยากรธรรมชาติ เป็นสิ่ง “ล่อใจ” ภายใต้การจัดการของภาครัฐและภาคธุรกิจ ส่งผลให้เกาะปันหยีและบริเวณใกล้เคียง “ถูกเที่ยว” อย่างหนักและต่อเนื่องมาตั้งแต่ต้นทศวรรษที่ 2520 ก่อให้เกิดภาวะตลาดซื้อขายชิ้นแทนที่ตลาดน้ำใจ พื้นที่ทำกินของชุมชนถูกเบียดแทรกให้

จำกัดและแคบลง เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนโดยอำนาจอิทธิพลที่เหนือกว่า เกิดภาวะแย่งชิงทรัพยากรระหว่างคนนอกกับคนใน ระหว่างรัฐกับชุมชน รูปแบบการผลิตปรับเปลี่ยนไป เน้นเป้าหมายเพื่อตอบสนองการบริโภคที่ไร้ขีดจำกัด ผู้คนถูกดึงออกจากความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ หันไปสร้างความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์มากขึ้น ขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติลดลงอย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกันชาวชุมชนเกาะปันหยี่พยายามดิ้นรนเพื่อหาทางออกให้ตัวเอง ส่วนใหญ่พบว่าในสถานการณ์ดังกล่าวการยอมจำนนและเชื่อมประสานเข้ากับอำนาจภายนอกและระบบตลาดส่งผลให้สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าและเฉพาะคนได้ ขณะที่บางส่วนยังยืนหยัดที่จะไม่ปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมของตนเพื่อการปรับตัว แต่กระนั้นก็ตามกระบวนการสุดท้ายของการผลิตยังคงผูกพันอยู่กับการตอบสนองผู้บริโภคที่เป็นคนนอกและระบบธุรกิจท้องถิ่นที่เกี่ยวเนื่องกัน

ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจและแบบแผนการดำเนินชีวิต พบว่า ได้ส่งผลให้เกิดภาวะความสูญเสียและอ่อนแอของชุมชนหลายด้าน คือ การสูญเสียความปึกแผ่น และความเข้มแข็ง การไหลออกของทรัพยากรมนุษย์ การถูกกดขี่ทรัพยากร และการสูญเสียอำนาจในการจัดการทรัพยากร ก่อให้เกิดภาวะการแตกกระจายของชุมชนอย่างชัดเจนในสถานการณ์การแข่งขันที่มีมากขึ้น ชาวชุมชนเกาะปันหยี่มีประสบการณ์ถึงความผันผวนของระบบเศรษฐกิจที่ควบคุมไม่ได้ และความไม่แน่นอนของรายได้ที่ต้องพึ่งพาธุรกิจทุนและกลไกตลาดภายนอก จึงเริ่มตระหนักในสภาพการสูญเสียอำนาจและความเข้มแข็งเกิดกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อเสริมสร้างอำนาจชุมชนและเรียกร้องความเป็นตัวตนกลับคืนมาขึ้นหลายรูปแบบ เช่น การส่งเสริมให้ยึดหลักปฏิบัติทางศาสนา การสร้างเอกลักษณ์เชิงชาติพันธุ์ การต่อต้านกระแสวัฒนธรรมใหม่ และการสร้างกฎเกณฑ์กติกาสังคม ทิศนะต่อปัญหาและวิธีแก้ปัญหาของชุมชน คือการให้ความสำคัญต่อปัจจัยการใช้วิถีชีวิตแบบเดิมที่พึ่งพาทะเลเพื่อแก้ปัญหาการทิ้งถิ่นและทบทวนการรับการช่วยเหลือจากภาครัฐ การคืนเวทีการดำรงชีวิตให้อยู่ในบทบาทของชุมชนมากกว่าการที่รัฐจะใช้อำណิธิของรัฐเกินจำเป็น

งานวิจัยดังกล่าวข้างต้น ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาปรากฏการณ์ของวิถีชีวิต เน้นเรื่องการปรับตัวของชุมชนที่กำลังประสบกับปัญหาท่ามกลางกระแสการพัฒนาในรูปแบบต่างๆ รวมทั้งศึกษาบทบาทขององค์กรเอกชนหรือหน่วยงานของรัฐที่เข้ามาช่วยเหลือชุมชน ผลจากงานวิจัยเหล่านี้เป็นบทเรียนที่ดีสำหรับชุมชนอื่นที่ประสบปัญหาคล้ายคลึงกัน จะได้นำไปพิจารณาเพื่อพัฒนาชุมชนของตนต่อไป

4. ทิศทางการวิจัยในมิติวัฒนธรรม

หน่วยงานสำคัญระดับชาติ ได้แก่ สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้เสนอทิศทางการวิจัยของชาติไว้ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (2543: 8) ได้เสนอวิสัยทัศน์ทางการวิจัยไว้ว่า จากภาวะวิกฤตของประเทศไทยที่เกิดขึ้นตั้งแต่กลางปี พ.ศ. 2540 และยืดเยื้อต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ได้สะท้อนให้เห็นสัจจะหลายประการ นอกเหนือจากความเสียหายอย่างมหาศาลที่เกิดขึ้นแก่ชาวไทยทั้งมวล เช่น ได้เห็นถึงความพลั้งพลาดทางทัศนคติและค่านิยมของการใช้ชีวิตและการทำงาน รวมไปถึงการศึกษา ค้นคว้า วิจัย และพัฒนาประเทศที่ล้วนอิงอยู่กับรูปแบบและแนวคิดของประเทศที่พัฒนาแล้ว จนทำให้ไทยสูญเสียความเป็นตัวของตัวเองและทรัพยากรอันมีค่า ตลอดจนสูญเสียความคิดริเริ่มที่คนไทยมีอยู่ แต่การแก้ไขและขจัดข้อบกพร่องเหล่านี้มิใช่สิ่งที่เหลือวิสัย เพียงแต่ต้องอาศัยปัจจัยหลายประการด้วยกัน โดยเริ่มต้นจากเจตจำนงในการพึ่งพาตนเองเป็นหลักสำคัญ จากนั้น ปัจจัยอื่น จะมาช่วยเสริมเติมให้สมบูรณ์ขึ้น ได้แก่ การมีส่วนร่วม มีจุดยืน และทิศทางการทำงานที่ชัดเจน ตลอดจนเจตคติในการรับผิดชอบร่วมกันของชาวไทยทุกสาขาวิชาชีพ รวมถึงหน่วยงานวิจัยและนักวิจัยที่ตระหนักถึงหน้าที่ในการทำงานวิจัยให้เป็นไปในทิศทางที่จะนำผลการวิจัยมาแก้ไขปัญหของประเทศให้ผ่านพ้นวิกฤตสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

การวิจัยเป็นการสร้างปัญญาแก่มนุษย์ ให้รู้จักขบคิด ค้นคว้า และสร้างสรรค์เทคโนโลยีใหม่ๆ เพื่อนำมาใช้แก้ปัญหาและพัฒนาประเทศให้ก้าวหน้า เข้มแข็ง ทัดเทียม อารยประเทศได้ การวิจัยที่จะบังเกิดผลสูงสุด คือ การวิจัยที่เหมาะสมแก่กาลและเทศะ กล่าวคือ เหมาะแก่เวลา ความต้องการและความจำเป็นของบ้านเมือง เป็นงานวิจัยที่มุ่งสู่เป้าหมายเดียวกัน ซึ่งจะช่วยให้การใช้งบประมาณที่มีอยู่จำกัดเป็น ไปอย่างคุ้มค่าและมีประสิทธิภาพสูง ในขณะที่ประเทศไทยยังคงอยู่ในภาวะวิกฤตเช่นนี้ การวิจัยที่พึงประสงค์คือการวิจัยที่จะนำมาใช้แก้ปัญหาบ้านเมืองได้ ซึ่งจะอยู่ในทิศทางที่สำคัญดังต่อไปนี้คือ

1. ทิศทางการวิจัยที่นำประเทศไปสู่การพึ่งตนเอง
2. ทิศทางการวิจัยที่นำไปสู่การเพิ่มผลผลิตและการสร้างมูลค่าเพิ่ม
3. ทิศทางการวิจัยที่นำไปสู่ความเป็นอยู่ที่ดีพอ สังคมเข้มแข็ง สิ่งแวดล้อมดี
4. ทิศทางการวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับศักยภาพของประเทศไทย

ทั้งนี้ความสัมฤทธิ์ผลจะเกิดขึ้นได้เมื่อทุกฝ่ายร่วมมือกันดำเนินการ ตั้งแต่คิด ทำ และใช้กระบวนการวิจัยในการแก้ไขปัญหาวิกฤตของประเทศดังกล่าว

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (2543: 9-24) ได้เสนอทิศทางการวิจัยของประเทศไทยไว้ดังนี้

แผนวิจัยฯ สำหรับปีงบประมาณ 2544-2546 เป็นแผนวิจัยที่ร่างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์เพื่อให้งานวิจัยของประเทศเป็นไปในทิศทางเดียวกัน อันจะมีผลต่อการแก้ไขปัญหาของประเทศให้ผ่านพ้นภาวะวิกฤต และพร้อมที่จะสร้างเสริมความเข้มแข็ง สำหรับการก้าวเข้าสู่การแข่งขันในระดับสากลได้ในอนาคต ทั้งนี้โดยหน่วยงานของรัฐและนักวิจัยทั่วประเทศได้มีส่วนร่วม ตั้งแต่การสร้างแผนวิจัย การวิจัย และการนำผลงานวิจัยมาใช้ประโยชน์

ทิศทางหลักของแผนวิจัยนี้อยู่ที่การวิจัยเพื่อนำไปสู่การพึ่งตนเองในระดับประเทศ อันเป็นพื้นฐานมั่นคงที่จะนำไปสู่ความสำเร็จทั้งปวง โดยเริ่มจากการสร้างปัญญาให้แก่ประชาชน ให้รู้จักคิดเป็น ส่งเสริมการศึกษา เรียนรู้ตลอดชีวิต ให้มีค่านิยมของการพึ่งตนเอง การสร้างสมรรถนะในการดำเนินกิจการต่างๆ การพัฒนาแหล่งน้ำ การพัฒนาพลังงานที่เหมาะสม พัฒนาเทคโนโลยีและซอฟต์แวร์ ตลอดจนการผลิตยาและเวชภัณฑ์จากผลิตภัณฑ์ท้องถิ่น ผลจากการพึ่งตนเองได้ จะทำให้ลดการนำเข้า เกิดเทคโนโลยีใหม่ๆ ซึ่งจะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตให้มีผลเพิ่มขึ้นแต่ต้นทุนลดลง ทำให้การใช้ทรัพยากรธรรมชาติของประเทศเกิดมูลค่าเพิ่ม มีการแปรรูปผลผลิตการเกษตรเชิงอุตสาหกรรม การพัฒนาพืชเศรษฐกิจพื้นเมือง ซึ่งอาจนำไปสู่กลไกตลาดนอกประเทศเป็นการสร้างรายได้ให้กับประเทศ อันจะทำให้มีเงินจากภายนอกประเทศไหลเข้าประเทศ เป็นการสร้างความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจให้กับประเทศไทย นอกจากนี้ ยังช่วยลดการทำลายสิ่งแวดล้อม ประชาชนมีงานทำ มาตรฐานการครองชีพสูงขึ้น อยู่ดีมีสุข ทั้งมีสุขอนามัยทางร่างกายและจิตใจ ทำให้คนในสังคมไทยอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบ มีวัฒนธรรม ภายใต้การบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี มีคุณธรรม มีความรับผิดชอบและเกื้อกูลแก่ผู้ด้อยโอกาส

อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ จะต้องอาศัยการรู้จักตนเอง รู้จักบ้านเมืองของเราเป็นอย่างดีเสียก่อน ประเทศไทยต้องมีแหล่งข้อมูลที่สังเคราะห์ตามหลักวิชาการอย่างถูกต้อง และข้อมูลต้องเชื่อมโยงกันได้ให้เป็นภาพใหญ่ หรือภาพรวมของประเทศ เป็นข้อมูลที่อาศัยสหวิทยาการเข้าไปค้นหา หรือทำการวิจัยให้ออกมาเป็นรูปธรรม และมีระบบจัดเก็บข้อมูลระบบบูรณาการข้อมูลจากหลายๆ เรื่องเข้าด้วยกัน เพื่อให้ได้ภาพรวมข้อมูลที่ผสมผสานกัน (integrated data for holistic information) ข้อมูลต่างๆ ของประเทศ เช่น ทรัพยากรธรรมชาติ พลังงาน ทรัพยากรบุคคล สมรรถนะของบุคลากรทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทางเกษตร

ตลอดจนการบริหารจัดการ จะช่วยให้การดำเนินงานตามแผนวิจัยบรรลุผลสมดังวัตถุประสงค์ที่วางไว้ รวมทั้งเป็นประโยชน์แก่การวางยุทธศาสตร์การวิจัย การพัฒนาประเทศ ซึ่งอาจจะไปเปรียบเทียบกับศักยภาพของต่างประเทศได้ด้วย

โดยสรุป ประเทศที่มีประชากรพึ่งตนเองได้ ความเป็นอยู่ดี มีสุข ปราศจากโรคภัย เบียดเบียน สังคมเข้มแข็ง และรู้ศักยภาพของตนเองดี เช่น ทรัพยากรที่มีอยู่ มีปัญหาในการเลือกใช้และพัฒนาเทคโนโลยีที่เหมาะสม ที่จะสร้างผลผลิตและมูลค่าเพิ่ม ประเทศนั้นก็ก้าวเข้าสู่การพัฒนาที่มั่นคง และเพิ่มความเจริญเติบโตอย่างรู้ทิศทาง

รายละเอียดของทิศทางและแผนวิจัยที่เกี่ยวข้อง กับงานวิจัยฉบับนี้ มีดังนี้

1. ทิศทางการวิจัยที่นำประเทศไปสู่การพึ่งตนเอง มีแผนวิจัย 6 แผน ขอยกเฉพาะแผนที่เกี่ยวข้องคือ

แผน 1 แผนวิจัยวิธีการสร้างปัญญาให้กับทรัพยากรมนุษย์ทุกระดับ

ปัญญาเป็นทรัพยากรสำคัญของมนุษย์ที่อาศัยการเรียนรู้ สังคม และการถ่ายทอด ประชาชนที่มีปัญญาจะสามารถนำพาประเทศพัฒนาไปได้ดี แผนวิจัยมีหัวข้อแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. การวิจัยการพัฒนาการเรียนรู้ของประชาชนทุกระดับ ทุกอาชีพ รู้จักวิธีการเรียนรู้ตลอดชีวิต
2. การวิจัยเพื่อพัฒนาระบบการศึกษา
3. การวิจัยการพัฒนาการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีชาวบ้านมาใช้ประโยชน์และนำไปสู่การขยายผล

2. ทิศทางการวิจัยที่นำไปสู่การเพิ่มผลผลิตและการสร้างมูลค่าเพิ่ม มีแผนวิจัย 3 แผน ขอยกมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องคือ

แผน 2 แผนวิจัยด้านต้นทุนทรัพยากรเพื่อเพิ่มผลผลิตและมูลค่าเพิ่ม

ทรัพยากรทุกอย่างมีต้นทุนทั้งต้นทุนตามธรรมชาติและต้นทุนในเชิงเศรษฐศาสตร์ การเพิ่มผลผลิตต้องรู้ต้นทุนที่แท้จริง จึงจะเห็นความคุ้มค่าได้ การรู้ศักยภาพต้นทุนจึงนำไปสู่การพัฒนาที่สร้างมูลค่าเพิ่ม แผนวิจัยมีหัวข้อแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. การวิจัยและพัฒนาทรัพยากรพืชเศรษฐกิจพื้นเมือง ซึ่งเป็นแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยที่ได้รับการจัดลำดับความสำคัญไว้ในลำดับสูง
2. การวิจัยศักยภาพเกษตรกรไทย

3. การวิจัยการจัดสร้างแหล่งอนุรักษ์พันธุกรรมและปรับปรุงสายพันธุ์

3. ทิศทางการวิจัยที่นำไปสู่ความเป็นอยู่ที่ดีพอ สังคมเข้มแข็ง สิ่งแวดล้อมดี

ความสงบสุขของประเทศเกิดจากความเป็นอยู่ของประชากรดี มีสุขภาพอนามัยดี สิ่งแวดล้อมเอื้อต่อการดำรงชีวิตที่เป็นสุข สงบ เมื่อประชากรอยู่ดีมีสุข ก็จะไม่เบียดเบียน เหาঁรัดเอาเปรียบกัน ประชาชนมีปัญญาที่จะสร้างสังคมที่เข้มแข็ง รู้จักคิด ทำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีความลงตัวในการอยู่ร่วมกันในครอบครัว ชุมชน และประเทศ สังคมมีระบบเตือนภัยที่ทำให้รู้ล่วงหน้าถึงภัยคุกคามต่างๆ เป้าหมายของทิศทางนี้คือ “ประชาสงบ มีสุขถ้วนหน้า นำพาประเทศรอดปลอดภัย”

แผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยและโครงการวิจัยที่เสนอในทิศทางนี้ ต้องเป็นโครงการที่แสดงความชัดเจนให้เห็นว่า ผลจากการวิจัยจะนำไปสู่ความเป็นอยู่ที่ดีของประชาชน การสร้างสังคมเข้มแข็งและการสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดี

การวิจัยที่นำไปสู่ความเป็นอยู่ที่ดี สังคมเข้มแข็ง สิ่งแวดล้อมดี มีแผนวิจัย 5 แผน ขอบเขตกว้างเฉพาะแผนที่เกี่ยวข้องคือ

แผน 5 แผนวิจัยด้านประชากร สังคม วัฒนธรรม และจริยธรรม

แผนวิจัยนี้ มีหัวข้อแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. การวิจัยการสร้างค่านิยมและวัฒนธรรมที่ถูกต้อง ดีงาม มีคุณธรรมให้กับสังคม ประชาชนชาวไทยทุกระดับและทุกอาชีพ ซึ่งแผนงานวิจัยนี้เป็นแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยที่ได้รับการจัดลำดับความสำคัญไว้ในระดับสูง
2. การวิจัยรูปแบบผสมผสานระหว่างความเป็นอยู่ของชุมชนกับทรัพยากรและธรรมชาติในท้องถิ่น
3. การวิจัยใช้หลักยุทธศาสตร์ในการสร้างสังคมให้เป็นรูปแบบยั่งยืน
4. การวิจัยรูปแบบการสร้างชุมชนรักถิ่นฐาน
5. การวิจัยผลกระทบของสังคม ต่อสถานะสังคมและวัฒนธรรม

4. ทิศทางการวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับศักยภาพของประเทศไทย

ศักยภาพของประเทศคือทุนเดิมหรือความถนัดที่ประเทศมีอยู่หรือสังคมสั่งสมไว้ จากอดีตจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งพร้อมที่จะพัฒนาต่อยอดให้ก้าวหน้าต่อไปในอนาคตได้ไม่ยากนัก เพราะมีความพร้อมในด้านต่างๆ อยู่มากแล้ว เช่น ความพร้อมด้านทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรมนุษย์ องค์ความรู้ รวมทั้งวัฒนธรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาต่อไป

ประเทศไทยยังขาดข้อมูลด้านศักยภาพ ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศ หรือถ้ามีข้อมูลก็ไม่ครบถ้วน เป็นข้อมูลที่กระจัดกระจาย และยังไม่เป็นระบบ นอกจากนี้ยังมีวิธีการการดำเนินการและเทคนิคการวิจัยหาข้อมูลที่แตกต่างกัน ทำให้นำมารวมเป็นภาพใหญ่สำหรับประเทศ

ได้ยาก การบริหารประเทศต้องอาศัยข้อมูลด้านศักยภาพของประเทศเพื่อใช้ในการวางแผนและช่วยในการตัดสินใจ

การวิจัยศักยภาพเป็นการวิจัยในลักษณะรวบรวมข้อมูล ยังไม่รวมถึงการนำข้อมูลมาใช้ในการพัฒนา แต่ต้องเป็นแผนการวิจัยที่เลือกเก็บข้อมูลที่ยังไม่เคยมีการทำมาก่อน โดยพิจารณา ด้านแหล่งเก็บข้อมูล วิธีการ และเทคโนโลยีในการเก็บข้อมูล

การวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับศักยภาพของประเทศไทย มีแผนการวิจัย 6 แผน ในที่นี้จะขอยกมากล่าวเฉพาะแผนวิจัยที่เกี่ยวข้อง คือ

แผน 1 แผนวิจัยศักยภาพของทรัพยากรมนุษย์ของประเทศ

หัวใจการพัฒนาอยู่ที่คน อันเป็นทรัพยากรที่จะก่อให้เกิดการพัฒนาในส่วนอื่นๆต่อไป ในการวิจัยทรัพยากรมนุษย์มีประเด็นหัวข้อที่ต้องทำการรวบรวมข้อมูลด้านต่างๆ ดังนี้ ด้านการศึกษา ด้านภูมิปัญญา ด้านสังคมและศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ปรัชญาในการดำเนินชีวิต ด้านสุขภาพอนามัย เพื่อให้คนไทยมีวิถีชีวิตที่ดี ด้านครอบครัว ชุมชน และท้องถิ่น ด้านกฎหมาย ด้านการเมืองและการปกครอง แผนวิจัยนี้แผนวิจัยมีหัวข้อแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. การวิจัยศักยภาพทางการศึกษา
2. การวิจัยศักยภาพทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ครอบครัว ชุมชน ท้องถิ่น และภูมิปัญญาของคนไทย
3. การวิจัยเกี่ยวกับปัจจัยที่มีผลต่อศักยภาพทางปัญญา

แผน 2 แผนวิจัยศักยภาพทางเกษตร เกษตรอุตสาหกรรม และอุตสาหกรรมของประเทศ

ศักยภาพทางเกษตรและเกษตรอุตสาหกรรมของประเทศไทย ครอบคลุมตั้งแต่ ทรัพยากรทางธรรมชาติ ภูมิอากาศที่เอื้ออำนวยต่อการเกษตรกรรม ไปจนถึงศักยภาพการผลิต รวมถึงศักยภาพของทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสมและยั่งยืน แผนวิจัยนี้มีหัวข้อแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. การวิจัยศักยภาพบุคคล ทรัพยากรธรรมชาติด้านการเกษตร และเกษตรอุตสาหกรรม
2. การวิจัยศักยภาพการผลิตทางการเกษตรที่สอดคล้องกับความต้องการของตลาดในและนอกประเทศ

แผน 3 แผนวิจัยศักยภาพด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นศาสตร์ความรู้และเครื่องมืออันสำคัญที่ใช้ในการพัฒนาประเทศ ประเทศไทยมีเทคโนโลยีที่พัฒนาแต่เดิมและเทคโนโลยีท้องถิ่น การวิจัยที่หาศักยภาพเทคโนโลยีที่มีอยู่เพื่อเป็นข้อมูลในการวางแผน พัฒนาเทคโนโลยีต่อไป แผนวิจัยมีหัวข้อแผนงานวิจัยหรือชุด โครงการวิจัยที่เกี่ยวข้อง คือ การวิจัยศักยภาพในการบริหารจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและเทคโนโลยีท้องถิ่น

ฝ่ายสนับสนุนการวิจัยเกี่ยวกับชุมชน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) (2543: 1-15) ได้กำหนดยุทธศาสตร์การสนับสนุนการวิจัยที่เน้นการส่งเสริมให้นักวิชาการ ได้มีโอกาสเข้าไปร่วมแลกเปลี่ยนความรู้และข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนร่วมงานกับคนในท้องถิ่น รวมทั้งการส่งเสริมให้คนในท้องถิ่นได้เป็นผู้วิจัยเรื่องของตนเอง โดยเน้นการวิจัยเพื่อพัฒนารูปแบบการทำงานที่สามารถนำไปปรับใช้ในพื้นที่ยื่นๆ ได้

ประเภท/ลักษณะงานวิจัยที่ให้การสนับสนุน

1. การวิจัยเพื่อตอบสนองความเป็นชุมชน/ประชาคมในพื้นที่ต่างๆทั่วประเทศ แบ่งได้ 3 ลักษณะ คือ
 - 1.1 การวิจัยเพื่อให้สร้างให้เกิดความเป็น “ชุมชน” หรือ “ประชาคม” ในพื้นที่ที่ยังไม่เคยมีการรวมตัวของคนเข้ามาเป็นกลุ่มเคลื่อนไหวเพื่อพัฒนาท้องถิ่นร่วมกัน
 - 1.2 การวิจัยเพื่อเสริมหรือฟื้นความสามารถของชุมชนที่มีอยู่แล้วในการแก้ปัญหาและพัฒนาในด้านต่างๆในท้องถิ่น อาทิ ด้านการประกอบอาชีพ ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ด้านการศึกษา
 - 1.3 การวิจัยเพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับโครงสร้างหลักด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง
 - 1.4 การวิจัยเพื่อพัฒนาระบบสื่อและสารสนเทศที่จะช่วยเพิ่มศักยภาพชุมชนและช่วยเสริมการแลกเปลี่ยนข่าวสาร ความรู้ และเทคโนโลยีระหว่างชุมชนและเครือข่าย
2. การวิจัยเพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ปัญหา และความต้องการของคนจนและผู้ด้อยโอกาสกลุ่มต่างๆ
3. การวิจัยเพื่อเสริมสร้างศักยภาพของนักพัฒนา ผู้นำชุมชน และเครือข่ายในฐานะที่เป็นกลไกส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน
4. การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ ศาสตร์และทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องชุมชนจากมุมมองของศาสตร์ต่างๆ เช่น รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา และศึกษาศาสตร์ เป็นต้น

ชุดโครงการวิจัยที่ได้รับการสนับสนุนมีทั้งสิ้น 17 ชุด ขอนำเสนอเฉพาะชุดโครงการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่

1. การศึกษากับชุมชน

ความมุ่งหมายของชุดโครงการนี้คือ การใช้กลไกและองค์ความรู้ด้านการวิจัยในการส่งเสริมให้โรงเรียนและสถานศึกษาในท้องถิ่นต่างๆ ทั่วประเทศมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนทั้งในเชิงเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม การปกครองตนเอง ตลอดจนการดูแลสุขภาพแวดล้อม และมุ่งให้เกิดการปรับตัวของสถานศึกษาในท้องถิ่นในการทำงานร่วมกับชุมชนในพื้นที่

2. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร

วัตถุประสงค์ของการดำเนินงานชุดโครงการนี้ เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการสร้างพลังของท้องถิ่นในการควบคุมและจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน ตลอดจนความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการความขัดแย้งต่างๆ ที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากร อันจะนำไปสู่การเสนอแนะทางเลือกในเชิงนโยบายที่ก่อให้เกิดการพัฒนาและจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ควบคู่ไปกับการส่งเสริมประชาธิปไตยที่เน้นการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น

3. ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่น

วัตถุประสงค์ของการดำเนินงานชุดโครงการนี้ คือ การเสริมสร้างสำนึกท้องถิ่นและความภาคภูมิใจ ตลอดจนความมุ่งมั่นในการพัฒนาท้องถิ่น โดยการใช้การวิจัยในเรื่องท้องถิ่นที่ให้คนในท้องถิ่นเป็นผู้ร่วมศึกษา เป็นเครื่องมือ

กล่าวโดยสรุป การวิจัยที่พึงประสงค์ของชาติ คือการวิจัยที่จะนำมาใช้แก้ปัญหาบ้านเมืองได้ และเน้นการส่งเสริมให้นักวิชาการได้มีโอกาสเข้าไปร่วมแลกเปลี่ยนความรู้และข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนร่วมงานกับคนในท้องถิ่น ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงได้สนใจที่จะศึกษาในชุมชนชาวสวนที่กำลังเผชิญปัญหา เพื่อหาแนวทางแก้ไขโดยคนในชุมชนหลายฝ่ายร่วมกันคิดร่วมกันทำ และชุมชนจะได้รับประโยชน์จากงานชิ้นนี้โดยตรง ดังนั้นงานวิจัยชิ้นนี้จึงสอดคล้องกับทิศทางการวิจัยของชาติดังกล่าว

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มุ่งที่จะศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนหรือวิถีชีวิตของชาวสวนฝั่งธนบุรี ซึ่งเป็นการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมของชาวสวน และการศึกษาจะเข้ามามีบทบาทในการสืบทอดและการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนนี้อย่างไร

ผู้วิจัยได้ใช้การศึกษาเอกสาร และการศึกษาภาคสนามเป็นหลัก โดยมีพื้นฐานความเชื่อแบบปรากฏการณ์นิยม ให้ความสำคัญกับข้อมูลด้านความรู้สึก โลกทัศน์ ความหมาย และวัฒนธรรม (สฤงศ์ จันทวานิช, 2537: 7) และถือว่าผู้วิจัยเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดที่ต้องเข้าใจข้อมูลอย่างกระจ่างแจ้งจึงสามารถวิเคราะห์ข้อมูลได้ ดังนั้นจึงต้องเข้าไปสัมผัสปรากฏการณ์นั้น ศึกษาสังเกตตามสภาพแวดล้อมที่เป็นจริงในทุกมิติ เพื่อหาความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์กับสภาพแวดล้อมนั้นโดยตรง (Bogdan and Biklen, 1992: 28)

วิธีดำเนินการวิจัย ครั้งนี้ มี 4 ขั้นตอน คือ

1. การศึกษาเอกสาร เพื่อสร้างความเข้าใจที่ชัดเจนเกี่ยวกับปัญหาการวิจัย และเพื่อค้นคว้ารวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวสวนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในย่านฝั่งธนบุรี และบริเวณใกล้เคียง รวมทั้งบทบาทการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและการเกษตร

แหล่งเอกสาร ใช้แนวทางการศึกษาดังที่ นงลักษณ์ วิรัชชัย (2538: 18-21) เสนอไว้ 3 ลักษณะ คือ

1.1 เอกสารอ้างอิง ศึกษาจากบทความวิจัยและงานวิทยานิพนธ์ เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ รายงานข้อมูลของหน่วยงานต่างๆ ได้แก่ สำนักงานเขตตลิ่งชัน และเขตจอมทอง สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร

1.2 เอกสารปฐมภูมิ ศึกษาเอกสารที่นำเสนอความคิดและประสบการณ์ของผู้เขียนโดยตรง ได้แก่ บทความจากหนังสือ บทความในวารสารต่างๆ เช่น วารสารวัฒนธรรมไทย วารสารศิลปวัฒนธรรม บทความในหนังสือพิมพ์หรือสารของกรุงเทพมหานคร วิทยานิพนธ์ทั้งระดับดุสิตบัณฑิตและระดับมหาบัณฑิต ประกาศของสำนักงานเขต

1.3 เอกสารทุติยภูมิ ศึกษาจากหนังสือหรือตำรา พจนานุกรม สารานุกรม รายงานประจำปีของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย

แหล่งข้อมูล เอกสารต่างๆ ดังกล่าว ได้จากแหล่งข้อมูลสำคัญ คือ

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. เครือข่ายของศูนย์วิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้แก่ หอสมุดครุศาสตร์ หอสมุดรัฐศาสตร์ สถาบันวิทยบริการ สถาบันไทยศึกษา
3. สำนักหอสมุด วังท่าพระ มหาวิทยาลัยศิลปากร
4. สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
5. สำนักงานเขตต่างๆ ฟังชันบุรี ได้แก่ สำนักงานเขตตลิ่งชัน สำนักงานเขตจอมทอง
6. หน่วยงานที่จัดทำเอกสารเผยแพร่โดยตรง เช่น กรมการศึกษานอกโรงเรียน, สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, กองส่งเสริมอาชีพ สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร
7. ศูนย์ข้อมูลกรุงเทพมหานคร
8. สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร

นอกจากจะศึกษาข้อมูลจากแหล่งเอกสารระดับชาติจนถึงระดับท้องถิ่นแล้ว ยังศึกษาค้นคว้าผ่าน internet เพื่อเจาะลึกข้อมูลได้กว้างขวางยิ่งขึ้น และช่วยเพิ่มพูนข้อมูลที่ทันสมัย

เอกสารหลักที่จะศึกษา มีดังนี้

1. เอกสารทางประวัติศาสตร์ อาทิ แผนการศึกษาแห่งชาติทุกฉบับ แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติทุกฉบับ พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 หลักสูตรการศึกษาในระบบและนอกระบบ ตำราหรือแบบเรียนในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งเป็นหนังสือหายาก ว่าด้วยการทำสวนหรือการเกษตร เช่น พลุกศาสตร์ภาคสามว่าด้วยการฝึกหัดทำสวนในโรงเรียน หลักการสอนวิชาทำสวนสำหรับโรงเรียนประถมศึกษา หนังสือวิชาเพาะปลูก 4 ภาค หนังสือวิชาทำสวน
2. เอกสารราชการ อาทิ พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 หลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษา พ.ศ. 2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533) หลักสูตรขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2544

ในการคัดเลือกเอกสาร จะพิจารณาความเชื่อถือได้ ความถูกต้องของเอกสารแต่ละฉบับ ด้วยเกณฑ์การพิจารณาตามระเบียบวิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ ซึ่งแยกเป็น 2 เกณฑ์ คือ เกณฑ์การพิจารณาภายนอก (external criticism) ซึ่งมุ่งพิจารณาที่มาของเอกสาร ผู้เขียนเอกสารนั้นๆ และเกณฑ์การพิจารณาภายใน (internal criticism) ซึ่งมุ่งพิจารณาถึงสื่อความหมายของเอกสารว่า

ชัดเจนเพียงใด ในการคัดเลือกเอกสารนี้ จะยึดหลักตามเกณฑ์ของอรพินซ์ ดันชนะสฤยดี (2522: 29-30) ซึ่งได้ดัดแปลงมาจากเกณฑ์พิจารณาของ บี ดีโอโบลด์ แวน ดาเลน (B. Deobole Van Dalen, 1962: 163-173) โดยผู้วิจัยได้ปรับปรุงรายละเอียดเล็กน้อย ดังนี้

1. เกณฑ์การพิจารณาภายนอก พิจารณา 5 เรื่อง คือ
 - 1.1 แหล่งที่มาของเอกสาร เป็นแหล่งปฐมภูมิและเป็นแหล่งที่เชื่อถือได้หรือไม่
 - 1.2 ความน่าเชื่อถือของผู้เขียนเอกสาร ใครเป็นผู้เขียน
 - 1.3 ความน่าเชื่อถือของเอกสาร เป็นเอกสารต้นฉบับ ฉบับคัดลอก หรือฉบับปรับปรุง ถ้าเป็นฉบับคัดลอก หรือฉบับแก้ไข ได้มีข้อผิดพลาดเกิดขึ้นหรือไม่ และสามารถสืบค้นหาแหล่งอ้างอิงหรือไม่
 - 1.4 ช่วงเวลาที่เอกสารนั้นได้เผยแพร่
 - 1.5 วัตถุประสงค์ในการเผยแพร่เอกสาร
2. เกณฑ์การพิจารณาภายใน จะพิจารณาในเรื่องต่างๆ 4 เรื่อง คือ
 - 2.1 ผู้เขียนเอกสารนั้น เป็นผู้เชี่ยวชาญและมีความสามารถในสิ่งที่เขียนหรือไม่
 - 2.2 ผู้เขียนเอกสารนั้นมีแหล่งอ้างอิงที่เชื่อถือได้หรือไม่ เช่น เขียนจากบันทึก หรือเขียนจากความทรงจำ
 - 2.3 ในเอกสารนั้น มีความตั้งใจที่จะบิดเบือนความจริง หรือมีความคิดส่วนตัวของผู้เขียนหรือไม่
 - 2.4 เอกสารฉบับนั้น สื่อความชัดเจนหรือไม่ และข้อความในเอกสารนั้นมีความหมายอย่างไร

จากเกณฑ์ที่กำหนดดังกล่าว ผู้วิจัยจะพิจารณาเอกสารที่ละฉบับและคัดเลือกไว้ เพื่อเป็นหลักฐานในการวิจัย นอกจากนี้ยังมีเอกสารอื่นๆ อีก ซึ่งจะได้อ้างอิงเมื่อกล่าวถึงเรื่องนั้นๆ โดยตรง การวิเคราะห์ข้อมูล เมื่อได้ข้อมูลมาแล้ว นำข้อมูลมาวิเคราะห์เนื้อหา และสรุปข้อมูลแบบอุปนัย ภายใต้องค์ประกอบสำคัญ คือ สภาพเศรษฐกิจหรือวิถีการผลิต สภาพสังคม หรือวิถีชีวิตดั้งเดิม สภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ ภูมิปัญญาชาวสวน และการสืบทอดวัฒนธรรมในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษานอกระบบ และการศึกษาในระบบ ข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์เหล่านี้ จะเชื่อมโยงไปสู่บทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมในขั้น ต่อไป

2. การศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่า เพื่อให้เข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรมเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน สภาพภูมิประเทศดั้งเดิม สภาพสวนและพันธุ์ไม้ท้องถิ่น คติความเชื่อ ตำนาน ขนบธรรมเนียมประเพณี ภูมิปัญญาของชาวสวน และการปรับปรนวิถีชีวิตเมื่อเผชิญกับ

การเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ รวมทั้งการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน การศึกษาทางด้านการเกษตร ที่จัดขึ้นทั้งนอกระบบและในระบบ ตลอดจนการติดต่อกับชุมชนภายนอก ทั้งนี้ศึกษาโดยการ สัมภาษณ์

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์บอกเล่า ประกอบด้วย ผู้อาวุโสของชุมชน 2 คน ชาวสวน 7 คน พระสงฆ์ 4 รูป ผู้นำท้องถิ่นหรือผู้นำชุมชน ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ประธาน กรรมการชุมชนพัฒนา 5 คน รวมทั้งสิ้น 18 คน

การวิเคราะห์ข้อมูล เมื่อได้ข้อมูลมาแล้ว นำข้อมูลมาตรวจสอบ โดยใช้ระเบียบวิธี วิพากษ์ทางประวัติศาสตร์ เพื่อประเมินความน่าเชื่อถือ จากนั้นจะเลือกสรรข้อเท็จจริง เพื่อนำมา วิเคราะห์เนื้อหา และสรุปข้อมูลแบบอุปนัย ภายใต้องค์ประกอบสำคัญดังได้กล่าวข้างต้น ข้อมูลที่ ได้จากการวิเคราะห์เหล่านี้จะเชื่อมโยงไปสู่บทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมในขั้น ต่อไป

3. การศึกษาภาคสนาม เพื่อศึกษาสภาพบริบททั่วไปของชุมชนที่ศึกษา การจัดการ ทรัพยากรในระบบนิเวศเกษตร สภาพเศรษฐกิจ สภาพสังคม วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา การศึกษา การปกครอง สาธารณสุขและอนามัย ความผูกพันต่อชุมชนของ ตนและชุมชนใกล้เคียง ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับความช่วยเหลือด้านต่าง ๆ จากสถาบัน การศึกษา หรือหน่วยงานของรัฐ พัฒนาการการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวสวนด้านวิถีการผลิต การปรับปรุงวิถีชีวิต และการพัฒนาทางวัฒนธรรม ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะเชื่อมโยงไปสู่บทบาทการ ศึกษาที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมและความต้องการที่แท้จริง โดยเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน

การศึกษาภาคสนาม มีรายละเอียดดังนี้

3.1 พื้นที่ที่ศึกษา ผู้วิจัยได้กำหนดเกณฑ์การเลือกชุมชนชาวสวนเพื่อให้ตอบสนอง วัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

3.1.1 พื้นที่เป็นเรือกสวนขนาดใหญ่ที่มีการทำสวนสืบทอดกันมาไม่น้อยกว่า 100 ปี

3.1.2 เป็นพื้นที่ที่มีสถาบันการศึกษาหรือโรงเรียน และศูนย์บริการการศึกษานอก โรงเรียน รวมทั้งมีแหล่งการเรียนรู้ของชุมชน เช่น วัด ตั้งอยู่

3.1.3 เป็นพื้นที่ที่มีการรวมกลุ่มกันเพื่อทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในชุมชน เช่น กลุ่มเกษตรกร กลุ่มกำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน กลุ่มผู้สูงอายุ สหกรณ์การเกษตร

3.1.4 เป็นพื้นที่ซึ่งผู้ให้ข้อมูลสำคัญสามารถให้ความร่วมมือในการวิจัยครั้งนี้ เช่น พระสงฆ์ ผู้นำกลุ่มเกษตรกร ผู้ใหญ่บ้าน นักวิชาการเกษตร ครู

จากเกณฑ์ที่ตั้งไว้ดังกล่าว ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาในชุมชน 2 แห่ง คือ

1. ชุมชนชาวสวน แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน ซึ่งมีพื้นที่ทำสวนผลไม้มากที่สุด ในเขตนี้ และอยู่ทางตอนบนของฝั่งธนบุรี
2. ชุมชนชาวสวน แขวงบางมด เขตจอมทอง ซึ่งมีพื้นที่ทำสวนประมาณ 700 ไร่เศษ และอยู่ค่อนข้างไปทางตอนล่างของฝั่งธนบุรี

3.2 การเก็บข้อมูลภาคสนาม เริ่มต้นด้วยการทำหนังสือราชการถึงผู้อำนวยการเขตตลิ่งชันและเขตจอมทอง เพื่อแจ้งวัตถุประสงค์และขอความร่วมมือในการเก็บข้อมูลภาคสนาม จากนั้นประสานงานกับเจ้าหน้าที่เขต เพื่อให้ได้ข้อมูลพื้นฐานสำหรับวางแผนการทำงานต่อไป การเก็บข้อมูลในชุมชน 2 แห่ง ใช้เวลาตั้งแต่เดือนมกราคม 2545 จนถึงเดือนมีนาคม 2546 โดยช่วงแรก เข้าไปศึกษาที่ชุมชนแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชันก่อน หลังจากนั้นประมาณ 4 เดือนจึงเริ่มเข้าไปศึกษาที่ชุมชนแขวงบางมด เขตจอมทอง ช่วงหลัง ปลายปี 2545 จะศึกษาไปพร้อม ๆ กันทั้งสองแห่ง เพื่อให้ได้ข้อมูลครบถ้วนตามต้องการ การเข้าชุมชนแต่ละครั้งเป็นแบบเข้าไปเย็นกลับ มักเป็นช่วงเสาร์อาทิตย์หรือวันหยุดราชการที่มีการจัดกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน มีการบันทึกภาพวิดีโอประกอบสำหรับใช้เป็นฐานข้อมูลต่อไป

3.3 วิธีการเก็บข้อมูลภาคสนาม มี 4 วิธี ดังนี้

3.3.1 การสังเกต ส่วนใหญ่ใช้การสังเกตควบคู่ไปกับการพูดคุยซักถามอย่างไม่เป็นทางการ ช่วยสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับคนในชุมชน ทำให้เก็บรายละเอียดข้อมูลได้มากขึ้น และเป็นการตรวจสอบข้อมูลที่พบเห็นไปด้วยพร้อมกัน โดยใช้เทคนิคการสังเกต 2 แบบ คือ

1. การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (non-participant observation) เพื่อสำรวจพื้นที่และเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ พร้อมกับทำความเข้าใจกับสภาพของชุมชนโดยรอบ และเป็นการเก็บข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับสภาพชีวิตประจำวันของชาวสวน ลักษณะของสวน สภาพแวดล้อมทางกายภาพของชุมชนริมคลองและพื้นที่ใกล้เคียง ที่ตั้งและสภาพของแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญ ได้แก่ โรงเรียน คลอง วัดต่างๆ

2. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (participant observation) เป็นการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นอยู่ แบบแผนพฤติกรรม ประเพณี ด้วยการเข้าร่วมกิจกรรมบางอย่างของชุมชน ได้แก่ ร่วมสวดมนต์ภาวนากับชมรมปฏิบัติธรรมของผู้สูงอายุ ร่วมงานบุญในโอกาสต่างๆ เช่น

งานบวชพระ งานบรพชาสามเณรจำนวน 151 รูป งานทำบุญเลี้ยงพระ เป็นต้น ล่องเรือชมสองฝั่งคลองในพื้นที่เขตตลิ่งชันและเขตจอมทอง ร่วมพิธีเปิดตลาดน้ำวัดไทร จับจ่ายใช้สอยในตลาดน้ำและตลาดบกหรือร้านค้าในชุมชน เยี่ยมเยียนครอบครัวชาวสวนและช่วยทำงานในสวน ตลอดจนเข้าชมสวนมะไฟ สวนลิ้นจี่ สวนส้ม ฯลฯ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนที่ผังธนบุรี

ที่มา: คัดแปลงจากแผนที่แสดงแม่น้ำ คูคลอง และแหล่งมลพิษ ใน ธนบุรี, 2542.

3.3.2 การสัมภาษณ์เจาะลึก (indepth interview)

เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลในรายละเอียดให้ครอบคลุมเนื้อหาที่ต้องการศึกษาอย่างลุ่มลึก โดยเฉพาะข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนในปัจจุบัน เน้นทางด้านคติความเชื่อ ภูมิปัญญาชาวสวน ขนบธรรมเนียมประเพณีในรอบปี ปัญหาในการประกอบอาชีพทำสวนและแนวทางแก้ไข ทักษะที่มีต่ออาชีพทำสวน รวมทั้งการถ่ายทอดความรู้ด้านการทำสวนผ่านระบบการศึกษาทั้งในระบบ นอกระบบ และตามอัธยาศัย ตลอดจนแนวทางการพัฒนาอาชีพเกษตรกรที่ได้ดำเนินการ โดยหน่วยงานราชการต่างๆ

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ประกอบด้วย พระสงฆ์ 2 รูป ผู้นำท้องถิ่นหรือผู้นำชุมชน 8 คน ชาวสวน 9 คน นักวิชาการเกษตรจากหน่วยงานต่างๆ 4 คน เจ้าหน้าที่การเกษตร 2 คน ผู้บริหารและครูโรงเรียนประถมศึกษาและโรงเรียนขยายโอกาส สังกัดกรุงเทพมหานคร 13 คน ผู้บริหารและครูโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา สังกัดกรมสามัญศึกษา 6 คน ผู้บริหารและครู ศูนย์บริการการศึกษาออกโรงเรียนทั้งในเขตตลิ่งชันและเขตจอมทอง 3 คน รวมทั้งสิ้น 47 คน

3.3.3 การสัมภาษณ์กลุ่ม (group interview)

เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับสภาพสวน การทำสวน ปัญหาหรืออุปสรรคในการทำสวน แนวทางแก้ไข แนวคิดในการนำองค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนไปใช้ในการเรียนการสอนในโรงเรียน

กลุ่มผู้ให้ข้อมูล คือ กลุ่มผู้นำท้องถิ่น ได้แก่ กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน แขวงบางมด เขตจอมทอง จำนวน 5 คน

3.3.4 การสนทนากลุ่ม (focus group discussion)

เพื่อศึกษาความคิดเห็น ประสบการณ์ และความรู้สึกของผู้ร่วมสนทนาในประเด็นต่างๆ ที่กำหนดไว้ การจัดกลุ่มสนทนากลุ่มนี้ให้ความสำคัญของการร่วมกันคิดอย่างจริงจังและสร้างสรรค์ เพื่อให้ได้บทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม

การคัดเลือกผู้เข้าร่วมกลุ่มสนทนา ยึดหลักสำคัญคือ เลือกผู้ที่มีภูมิหลังและคุณลักษณะบางประการที่คล้ายคลึงกัน ประมาณ 6-12 คน เพื่อให้ผู้ร่วมสนทนาทุกคนในกลุ่มมีความรู้สึกสบายใจที่จะร่วมแลกเปลี่ยนประสบการณ์ความคิดเห็นสนับสนุน หรือโต้แย้งกันได้ อย่างเปิดเผยและสร้างสรรค์

งานวิจัยครั้งนี้ได้จัดการสนทนากลุ่ม 2 กลุ่ม โดยใช้สถานภาพเป็นคุณลักษณะในการแบ่งกลุ่ม ดังนี้

1. กลุ่มผู้นำท้องถิ่น จำนวน 7 คน คุณลักษณะที่ใช้ในการควบคุมภายในกลุ่มมีลักษณะเหมือนกัน คือ เป็นผู้ใหญ่บ้านในแขวงบางระมาด ซึ่งมีความรู้และมีประสบการณ์ในการทำสวน จัดขึ้นเมื่อวันที่ 6 ธันวาคม 2545 ประเด็นสำคัญที่ศึกษาคือ บทบาทการศึกษาตามอภิปรัชญาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวน

2. กลุ่มนักเรียนระดับมัธยมศึกษา จำนวน 11 คน คุณลักษณะที่ใช้ในการควบคุมภายในกลุ่มมีลักษณะเหมือนกัน คือ เป็นนักเรียนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ในโรงเรียนเดียวกัน จัดขึ้นเมื่อวันที่ 11 มีนาคม 2546 ประเด็นสำคัญที่ศึกษาคือ ทศนคติที่มีต่ออาชีพการทำสวน และแนวคิดในการนำองค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนไปใช้ในการเรียนการสอนเพื่อการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ได้ใช้แนวทางของสูกางค์ จันทวานิช (2535: 4) คือ

1. การวิเคราะห์ข้อมูลเริ่มกระทำพร้อมๆ กับการเก็บรวบรวมข้อมูล และยังทำต่อไปหลังการเก็บข้อมูลสิ้นสุดลง
2. การวิเคราะห์ข้อมูลต้องมีมุมมองของคนใน
3. การวิเคราะห์ข้อมูลต้องอาศัยสมมติฐานชั่วคราวจำนวนมากที่ผู้วิจัยคิดขึ้นเองตลอดเวลา
4. ผู้วิจัยต้องเป็นผู้วิเคราะห์ข้อมูลของตนเอง

การตรวจสอบข้อมูล ใช้การตรวจสอบข้อมูลสามเส้า ดังนี้

1. การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล ตรวจสอบข้อมูลด้านเวลา สถานที่ และบุคคล ที่ต่างกัน และได้ข้อมูลตรงกัน

2. การตรวจสอบสามเส้าด้วยวิธีการรวบรวมข้อมูล คือ การเก็บรวบรวมข้อมูลหลายวิธี ทั้งการศึกษาเอกสาร การสังเกต การสัมภาษณ์เจาะลึก การสัมภาษณ์กลุ่ม และการสนทนากลุ่ม

4. การตรวจสอบ โดยผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา

นำข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการศึกษาเอกสาร ประวัติศาสตร์บอกเล่า และภาคสนาม มาสังเคราะห์และวิเคราะห์ รวมทั้งสรุปข้อมูลแบบอุปนัย จากนั้น ผู้วิจัยได้นำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมต่อผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา เพื่อตรวจสอบและให้ความเห็น จำนวน 5 คน คือ

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุวัฒนา สุวรรณเขตนิคม ผู้อำนวยการศูนย์วิจัยการเรียนการสอน คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2. บาทหลวง ดร. วิวัฒน์ แพร์สิริ ผู้อำนวยการฝ่ายการศึกษา อัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ
3. ดร. นฤมล บุณนิม รองผู้อำนวยการฝ่ายบริหาร สำนักงานรับรองมาตรฐานและประเมินคุณภาพการศึกษา
4. นาวาเอกหญิง ดร. อนงค์นุช ภูยานนท์ ที่ปรึกษาฝ่ายและภาควิชา วิทยาลัยพยาบาลกองทัพเรือ
5. ว่าที่ร้อยตรี ดร. คมพล สุวรรณภูมิ สถาบันราชภัฏรำไพพรรณี

ระยะเวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งหมด

การวิจัยครั้งนี้ ใช้เวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูลตั้งแต่ขั้นแรกจนถึงขั้นสุดท้าย ระหว่างเดือนกรกฎาคม 2544 จนถึงเดือนเมษายน 2546 รวมระยะเวลาทั้งสิ้น 1 ปี 10 เดือน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

วิธีดำเนินการวิจัย	ระยะเวลาในเก็บข้อมูล		
	พ.ศ. 2544	พ.ศ. 2545	พ.ศ. 2546
	ก.ค.-ก.ย. ต.ค.-ธ.ค.	ม.ค.-มี.ค. เม.ย.-มิ.ย. ก.ค.-ก.ย.	ต.ค.-ธ.ค. ม.ค.-มี.ค. เม.ย.
1. ศึกษาเอกสาร	_____		
2. ศึกษาประวัติศาสตร์ บอกเล่า คลังชั้น จอมทอง	_____		
3. ศึกษาภาคสนาม คลังชั้น จอมทอง		_____	_____
4. ตรวจสอบ โดย ผู้เชี่ยวชาญ ด้านการศึกษา			_____

เมื่อได้ข้อมูลจากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ในขั้นสุดท้ายแล้ว นำเสนอผลการวิจัยด้วยการพรรณนา มีตารางและแผนภาพประกอบ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

สภาพบริบทของชุมชนที่ศึกษา

ในอดีต ผู้คนยังจดจำกันได้ว่า “ชนบุรี” ครั้งหนึ่งเคยเป็นราชธานีแห่งแรกของไทย หลังจากสูญสิ้นกรุงศรีอยุธยาไป ชนบุรีนั้นอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ดอนมากกว่าทางฝั่งตะวันออก มีลำคลองน้อยใหญ่หลายสาย ถึงฤดูหน้าน้ำ น้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่างๆ จะท่วมขึ้นเหนือฝั่งเข้าไปในเรือกสวนไร่นา ซึ่งจะพัดพาเอาตะกอนและโคลนตมมาทับถมอยู่เสมอทำให้ดินบริเวณนี้มีปุ๋ยธรรมชาติอุดมสมบูรณ์จึงเหมาะที่จะเพาะปลูกผลไม้ ดังจะเห็นว่าชนบุรีเป็นสวนผลไม้ที่มีชื่อมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ส่วนฝั่งซ้ายเป็นทุ่งที่ลุ่ม น้ำท่วมง่ายและดินไม่ดีเท่า จึงเหมาะแก่การทำนา (วิษุตา จุฑาทิตย์, 2519: 5-6)

พื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ที่เรียกว่า **ฝั่งชนบุรี** นั้น บัดนี้อยู่ในเขตการปกครองของกรุงเทพมหานคร ซึ่งแบ่งออกเป็น 15 เขต คือ ดลิ่งชั้น คลองสาน จอมทอง ทุ่งครุ ทวีวัฒนา ชนบุรี บางกอกน้อย บางกอกใหญ่ บางขุนเทียน บางบอน บางพลัด บางแค ภาษีเจริญ ราษฎร์บูรณะ และหนองแขม (กองปกครองและทะเบียน สำนักปลัดกรุงเทพมหานคร)

งานวิจัยครั้งนี้ได้ศึกษาสภาพบริบทของชุมชนชาวสวนในพื้นที่ 2 เขต คือ

1. เขตดลิ่งชั้น ศึกษาเจาะลึกแขวงบางระมาด
2. เขตจอมทอง ศึกษาเจาะลึกแขวงบางมด

ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. เขตดลิ่งชั้น

เขตดลิ่งชั้นเป็นเขตชั้นนอกที่ยังมีสภาพกึ่งเมืองกึ่งชนบท มีทั้งความเจริญก้าวหน้าและพื้นที่สีเขียวที่ยังคงความเป็นธรรมชาติอย่างมาก ซึ่งชาวดลิ่งชั้นสามารถรักษาความเป็นเอกลักษณ์เหล่านี้ไว้ได้ การพัฒนาพื้นที่ตามแนวนโยบายของสำนักงานเขตดลิ่งชั้นจึงต้องพัฒนาควบคู่ไปกับการรักษาไว้ซึ่งความเป็นเอกลักษณ์ (อิรวาสส์ ปัทมะสุคนธ์, เรืออากาศโท, 2543: 4)

เขตดลิ่งชั้นมีคำขวัญประจำเขตว่า

“คูขนานลอยฟ้า พาสู่ดลิ่งชั้น เขตชั้นฟ้าไม่งาม ตลาดน้ำขึ้นชื่อ เลื่องลือประเพณีชักพระ”

1.1 ข้อมูลพื้นฐานของเขตดลิ่งชั้น

1.1.1 ประวัติความเป็นมา

แต่เดิมมาเขตดลิ่งชั้นเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดธนบุรี เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในเขตนครหลวง โดยการรวมเอาจังหวัดพระนครกับจังหวัดธนบุรี ซึ่งเป็นราชการ

บริหารส่วนภูมิภาคเป็น “จังหวัดนครหลวงกรุงเทพมหานครบุรี” และรวมเอาองค์การบริหารส่วนจังหวัดพระนครกับองค์การบริหารส่วนจังหวัดธนบุรี ซึ่งเป็นราชการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น เป็น “องค์การบริหารนครหลวงกรุงเทพมหานครบุรี” ตามประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 24 พ.ศ. 2514 นอกจากนี้ยังรวมเอาเทศบาลนครกรุงเทพกับเทศบาลนครธนบุรี ซึ่งเป็นราชการส่วนท้องถิ่นเป็นเทศบาลนครหลวง ต่อมาในปี พ.ศ. 2528 ได้ตราพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการกรุงเทพมหานครใหม่ กำหนดให้กรุงเทพมหานครเป็นทบวงการเมือง มีฐานะเป็นราชการบริหารส่วนท้องถิ่นนครหลวง เพียงองค์การเดียว อำเภอตลิ่งชันจึงเป็นอำเภอหนึ่งของกรุงเทพมหานคร และต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงเป็นเขตตลิ่งชันจนถึงปัจจุบัน (สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2543: 17)

1.1.2 ลักษณะโดยทั่วไปของเขตตลิ่งชัน

1.1.2.1 ที่ตั้ง เขตตลิ่งชันจัดเป็นเขตชั้นนอกของกรุงเทพมหานคร หรืออยู่ทางตอนบนสุดของฝั่งธนบุรี โดยมีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี
ทิศใต้	ติดต่อกับ เขตภาษีเจริญ
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ เขตบางกอกน้อย และเขตบางพลัด
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ เขตทวีวัฒนา

1.1.2.2 การแบ่งเขตการปกครอง

เขตตลิ่งชันเป็นเขตหนึ่งในเขตชั้นนอก ซึ่งได้ถูกแบ่งเขตการปกครองเมื่อวันที่ 6 มีนาคม 2541 โดยตัดพื้นที่ออก 2 แขวง คือ แขวงทวีวัฒนา และแขวงศาลาธรรมสพน์ ไปขึ้นกับเขตทวีวัฒนา ฉะนั้น เขตตลิ่งชันจึงเหลือเพียง 6 แขวง คือ แขวงคลองชักพระ แขวงตลิ่งชัน แขวงนิมพิลี แขวงบางพรหม แขวงบางระมาด และแขวงบางเขื่อนหนึ่ง แต่ละแขวงแบ่งออกเป็นหมู่บ้าน

แต่ละแขวง มีกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ประจำตำบล สารวัตรกำนัน และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้ปกครองท้องที่ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครอง ตำแหน่งกำนันและผู้ใหญ่บ้านมีวาระ 5 ปี เมื่อครบวาระแล้ว ตำแหน่งจะว่างลงและจะไม่มีการเลือกตั้งคนใหม่อีก ในปี 2547 ตำแหน่งเหล่านี้จะยุบเลิกไป ตามนโยบายของกระทรวงมหาดไทย สมาชิกสภาเขตและคณะกรรมการชุมชนทำหน้าที่ปกครองแทน

1.1.2.3 พื้นที่และจำนวนประชากร

พื้นที่เขตตลิ่งชัน	20,531.25 ไร่ หรือ 29,479 ตารางกิโลเมตร
พื้นที่ทำการเกษตร	5,115 ไร่ (24.9% ของพื้นที่ทำการเกษตร)

จำนวนประชากร	113,455	คน
จำนวนครัวเรือน	24,619	ครัวเรือน
จำนวนครัวเรือนเกษตรกร	1,223	ครัวเรือน (4.9% ของจำนวนครัวเรือนเกษตรกร)

(สำนักงานเขตตลิ่งชัน ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม, 2544)

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนพื้นที่ หมู่บ้าน ประชากร และครอบครัว ในปี พ.ศ. 2542 จำแนกตามแขวง ในเขตตลิ่งชัน

ลำดับที่	แขวง	พื้นที่ (ตร.กม.)	หมู่บ้าน	ประชากร	ครอบครัว
1	คลองชักพระ	1,251	-	11,523	4,093
2	ตลิ่งชัน	5,381	15	27,861	8,393
3	ฉิมพลี	8,730	11	23,084	6,969
4	บางพรหม	5,875	15	14,267	3,549
5	บางระมาด	9,337	23	14,878	4,295
6	บางเขื่อนกั้น	5,305	12	8,082	2,103
	รวม	32,859	73	99,695	29,402

ที่มา: สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2543

จากการที่กรุงเทพมหานครได้ดำเนินการวางและจัดทำผังเมืองรวม กรุงเทพมหานคร (ฉบับปรับปรุงครั้งที่ 1) พ.ศ. 2542 แล้วเสร็จและมีผลบังคับใช้ตามกฎหมายโดยกฎกระทรวงฉบับที่ 414 (พ.ศ. 2542) ออกตามความในพระราชบัญญัติการผังเมือง พ.ศ. 2518 ประกาศในราชกิจจานุเบกษา ฉบับกฤษฎีกา เล่ม 116 ตอนที่ 57 ก ลงวันที่ 5 กรกฎาคม 2542 นั้น เขตตลิ่งชันถูกกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินอยู่ในประเภท “พื้นที่อนุรักษ์ชนบทและเกษตรกรรม” หรือพื้นที่สีเขียว เพื่อทำการเกษตรกรรมและเป็นพื้นที่ช่วยในการระบายน้ำของฝั่งธนบุรี

1.1.2.4 อาชีพและการถือครองที่ดินทางการเกษตร

ประชาชนส่วนใหญ่ประมาณ 80% ประกอบอาชีพการเกษตร คือ การทำสวน มีทั้งสวนไม้ผล สวนผัก สวนไม้ดอกไม้ประดับ อาชีพรองลงมา ได้แก่ ค้าขาย รับจ้าง และอาชีพอื่นๆ ส่วนใหญ่จะเป็นชุมชนที่เข้ามาอยู่ใหม่

การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมนั้นมีอยู่ทุกแขวงในเขตตลิ่งชัน เว้นแขวงคลองชักพระ เนื่องจากเขตนี้มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มล้อมรอบด้วยคลองทั้ง 3 ด้าน เมื่อ

ถึงฤดูน้ำมีน้ำท่วมขังในพื้นที่ ซึ่งน้ำจะพัดพาเอาตะกอนปุ๋ยต่างๆ มาทิ้งไว้ในพื้นที่ จึงทำให้พื้นที่เขต
ดลิ่งชั้นอุดมไปด้วยปุ๋ยต่างๆ เหมาะกับการปลูกพืชผลนานาชนิด สภาพอากาศชุ่มชื้นตลอดปี เขต
ดลิ่งชั้นจึงเป็นแหล่งผลิตผลการเกษตรแหล่งใหญ่ที่ส่งผลผลิตออกสู่ตลาดในกรุงเทพมหานคร โดย
แบ่งเป็น

สวนไม้ผล แต่เดิมเกษตรเขตดลิ่งชั้นประกอบอาชีพทำสวนไม้ยืนต้นเป็น
ส่วนใหญ่ แต่ปัจจุบันจำนวนพื้นที่ทำสวนไม้ผลเหลือเพียงครึ่งหนึ่งของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด
(2,323.75 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 49.91 ของพื้นที่เกษตรทั้งหมด) ผลกระทบจากสภาวะน้ำท่วมอย่าง
หนัก ปี 2518 และ ปี 2526 ทำให้ชาวสวนต้องเปลี่ยนจากการปลูกพืชเพื่อหวังผลเป็นการขยายพันธุ์
ไม้ โดยวิธีการตอนและเพาะชำ เช่น มะม่วง กระท้อน ส้มเขียวหวาน มะกรูด ฯลฯ เพราะให้ผล
รวดเร็วคุ้มค่ากว่า อย่างไรก็ตาม พื้นที่ปลูกไม้ผลยังมีเหลืออยู่ในทุกแขวง เว้นแขวงคลองซั๊กพระ

สวนผัก พื้นที่ในเขตดลิ่งชั้นทุกแขวง เว้นแขวงคลองซั๊กพระ จะมีการปลูก
พืชผัก โดยเฉพาะผักจีน เช่น คื่นช่าย และสวนพืชผักสวนครัว จำพวกตะไคร้ กระเพรา
โหระพา จิง ข่า มะนาว มะกรูด ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจ สามารถทำรายได้ไม่น้อย โดยใช้พื้นที่ปลูกเป็น
อันดับ 2 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด (1,889 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 40.57 ของพื้นที่เกษตรทั้งหมด)

ไม้ดอกไม้ประดับ มีการเปลี่ยนแปลง การใช้ที่ดินจากการทำสวนไม้ยืนต้น
มาเป็นการปลูกไม้ดอกไม้ประดับและขยายพันธุ์ไม้ เช่น กล้ายไม้ เยอร์บีร่า กุหลาบ เป็นต้น โดย
ใช้พื้นที่ปลูกเป็นอันดับ 3 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด (420 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 9.02 ของพื้นที่เกษตร
ทั้งหมด)

สำนักงานเขตดลิ่งชั้นได้สำรวจข้อมูลการเกษตรของเขตดลิ่งชั้น ในปี พ.ศ.
2541 ดังแสดงไว้ในตารางที่ 2

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2 แสดงจำนวนครัวเรือนเกษตรกร และพื้นที่ทำการเกษตรของเขตคลังชั้น ในปี พ.ศ.2541
จำแนกตามแขวง

แขวง	จำนวนครัวเรือน เกษตรกร	พื้นที่ทำการเกษตร (ไร่)				พื้นที่ถือครอง (ไร่)	
		ทำสวน	ปลูกผัก	ไม้ดอก	ประมง	ที่เช่า	ที่ตนเอง
บางระมาด	404	987.5	705.0	24.0	6.0	942.0	780.5
บางพรม	278	569.0	481.0	108.5	4.0	658.5	504.0
บางเขื่อนหนั่ง	254	213.5	697.0	232.5	-	576.5	566.5
ฉิมพลี	163	335.0	269.0	47.0	12.5	249.0	414.5
คลังชั้น	124	300.0	93.5	30.0	-	157.0	266.5
รวม	1,223	2,405.0	2,245.5	442.0	22.5	2,583.0	2,532.0

จากตารางข้างต้น จะเห็นว่า ในปี พ.ศ. 2541 แขวงบางระมาดมีจำนวนครัวเรือนเกษตรกรมากที่สุด (ร้อยละ 33) และมีพื้นที่ทำการเกษตรจำนวนมากที่สุด (ร้อยละ 33.68) รองลงมา คือ แขวงบางพรม (ร้อยละ 28.16) แขวงบางเขื่อนหนั่ง (ร้อยละ 27.31) แขวงฉิมพลี (ร้อยละ 12.97) และ แขวงคลังชั้น (ร้อยละ 8.28) ตามลำดับ

ในจำนวนพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (5,115 ไร่) เป็นพื้นที่ทำสวนไม้ผลมากที่สุด (ร้อยละ 47) รองลงมา คือ สวนผัก (ร้อยละ 44) สวนไม้ดอกไม้ประดับ (ร้อยละ 8.6) และการประมง (ร้อยละ 0.44) ตามลำดับ พื้นที่นี้จึงเต็มไปด้วยสวนผลไม้มากที่สุด และไม่มีการทำนาเลยในแถบนี้

ข้อที่น่าสังเกต คือ พื้นที่ถือครองจำนวนทั้งหมด (5,115 ไร่) จะเห็นว่า มีพื้นที่เช่าสูงกว่าพื้นที่ของตนเองเล็กน้อยเพียงร้อยละ 1

สำนักงานเขตคลังชั้นได้สำรวจข้อมูลการเกษตรของเขตคลังชั้น ในปี พ.ศ. 2544 ดังแสดงไว้ในตารางที่ 3

ตารางที่ 3 แสดงจำนวนครัวเรือนเกษตรกร และพื้นที่ทำการเกษตรของเขตตลิ่งชัน ในปี พ.ศ. 2544
จำแนกตามแขวง

แขวง	จำนวนครัวเรือน เกษตรกร	พื้นที่ทำการเกษตร (ไร่)				พื้นที่ถือครอง (ไร่)	
		ทำสวน	ปลูกผัก	ไม้ดอก	ประมง	ที่เช่า	ที่ตนเอง
บางระมาด	366	926.75	599.5	25.0	6.0	834.5	722.75
บางพรหม	247	522.50	404.5	113.5	4.0	585.5	459.00
บางเชือกหนัง	239	197.50	621.5	209.0	-	497.5	530.50
ฉิมพลี	153	406.50	182.5	43.0	13.5	203.0	442.50
ตลิ่งชัน	108	270.50	81.0	29.5	-	152.5	228.50
รวม	1,113	2,323.75	1,889.0	420.0	23.5	2,273.0	2,383.25

จากตารางข้างต้น จะเห็นว่า ในปี พ.ศ.2544 แขวงบางระมาดมีจำนวนครัวเรือนเกษตรกรมากที่สุด (ร้อยละ 32.88) และมีพื้นที่ทำการเกษตรมากที่สุด (ร้อยละ 33.44) รองลงมา คือ แขวงบางพรหม (ร้อยละ 22.43) แขวงบางเชือกหนัง (ร้อยละ 22.08) แขวงฉิมพลี (ร้อยละ 13.86) และแขวงตลิ่งชัน (ร้อยละ 8.18) ตามลำดับ

เมื่อเปรียบเทียบกับปี 2541 ในภาพรวม จะเห็นว่า จำนวนครัวเรือนเกษตรกรลดลงจำนวน 110 ครัวเรือน หรือร้อยละ 9 และลดลงในทุกแขวง

จำนวนพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดลดลง จาก 5,115 ไร่ เหลือ 4,656.25 ไร่ หรือลดลงร้อยละ 8.99

จำนวนพื้นที่ถือครอง ในภาพรวม พื้นที่ของตนเองมีมากกว่าพื้นที่เช่าเล็กน้อย แต่ในแขวงที่มีพื้นที่ทำสวนมาก ได้แก่ แขวงบางระมาด แขวงบางพรหม แขวงบางเชือกหนัง ยังคงมีพื้นที่เช่าสูงกว่าพื้นที่ของตนเอง แสดงว่า ชาวสวนส่วนใหญ่ต้อง “ถือสวน” หรือเช่าที่ของคนอื่นทำสวน

หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับงานส่งเสริมการเกษตร มี 3 หน่วยงาน คือ

1. ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร
2. สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์
3. สหกรณ์การเกษตร 1 แห่ง

1.1.3 ลักษณะชุมชน

ความเป็นอยู่ของประชาชนโดยทั่วไปมีลักษณะผสมผสานกันระหว่างสังคมเมืองและสังคมชนบท มีทั้งพื้นที่ที่เป็นที่อยู่อาศัย ประกอบธุรกิจการค้า และทำการเกษตร บ้านเรือนตั้งอยู่กระจัดกระจาย บ้านเรือนของเกษตรกรส่วนใหญ่อยู่ริมคลองสองฝั่ง เพราะเดิมถูกใช้เป็นเส้นทางในการคมนาคมที่สำคัญ เกษตรกรในท้องที่มักจะมีความสนิมสนมคุ้นเคยกันเป็นอย่างดี

ตลิ่งชันเป็นเขตชานนอกที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางเมืองมาก และเป็นพื้นที่สีเขียว ซึ่งห้ามประกอบกิจการโรงงาน เมื่อมีการตัดถนนหลายสาย ทำให้บริเวณนี้กลายเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยชั้นดี สภาพแวดล้อมเหมาะสม และการคมนาคมสะดวก จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพจากชนบทมาเป็นเขตที่อยู่อาศัยใหม่ เป็นที่นิยมของคนต่างถิ่นอพยพเข้ามาอยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก เกิดชุมชนย่อยๆ หลายแห่ง บางชุมชนกลายเป็นชุมชนแออัด ภายในชุมชนแต่ละแห่งได้รับการพัฒนาให้มีทางเดิน ค.ส.ล. (คอนกรีตเสริมเหล็ก) เป็นทางเดินหลัก มีไฟฟ้าและน้ำประปาใช้ แต่บางแห่งรถยนต์ยังไม่ถึง

ชุมชนที่ได้รับการจัดตั้งตามระเบียบกรุงเทพมหานครว่าด้วยกรรมการชุมชน พ.ศ. 2534 เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 จนถึงปี พ.ศ. 2545 มีจำนวนทั้งสิ้น 28 ชุมชน โดยแยกตามแขวงต่างๆ ดังนี้ (สำนักงานเขตตลิ่งชัน ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม, 2543: 3-4)

1. แขวงคลองชักพระ จำนวน 4 ชุมชน คือ

- 1.1 ชุมชนวัดช่างเหล็ก-วัดเรไร
- 1.2 ชุมชนริมคลองชักพระ
- 1.3 ชุมชนหลังวัดกาญจนสิงหาสน์
- 1.4 ชุมชนหลังวัดรัชฎาธิษฐาน (วัดเงิน)

2. แขวงตลิ่งชัน จำนวน 9 ชุมชน คือ

- 2.1 ชุมชนวัดชัยพฤกษมาลา
- 2.2 ชุมชนสะพานผัก-คลองศาลเจ้า
- 2.3 ชุมชนซอยพฤกษอุดม-วัดน้อยใน
- 2.4 ชุมชนศาลเจ้าพ่อจ้อย
- 2.5 ชุมชนริมทางรถไฟชัยพฤกษ์
- 2.6 ชุมชนวัดปากน้ำฝั่งเหนือ
- 2.7 ชุมชนโรงเรียนวัดตลิ่งชัน
- 2.8 ชุมชนบ้านลุ่ม
- 2.9 ชุมชนหมู่บ้านเจ้าพระยา

3. แขวงฉิมพลี จำนวน 4 ชุมชน คือ
 - 3.1 ชุมชนวัดกระเจ็ง
 - 3.2 ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 7
 - 3.3 ชุมชนวัดมณฑป
 - 3.4 ชุมชนวัดสมรโกฏิ-บางระจัน
4. แขวงบางระมาด จำนวน 7 ชุมชน คือ
 - 4.1 ชุมชนหมู่บ้านพัฒนาวัดอินทราวาส (วัดประดู่)
 - 4.2 ชุมชนวัดจำปา
 - 4.3 ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 13 บางระมาด
 - 4.4 ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 4 บางระมาด
 - 4.5 ชุมชนวัดมะกอก
 - 4.6 ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา วัดกาญจนสิงหาสน์ (หมู่ 18, 19)
 - 4.7 ชุมชนหมู่ 6
5. แขวงบางพรหม จำนวน 3 ชุมชน คือ
 - 5.1 ชุมชนศาลาหลังบ้าน
 - 5.2 ชุมชนหมู่ 1, 3
 - 5.3 ชุมชนวัดเพลงกลางสวน
6. แขวงบางเขื่อนขันธ์ จำนวน 1 ชุมชน คือ
 - 6.1 ชุมชนวัดเกาะ

สำนักงานเขตตลิ่งชัน (2543: 68-69) ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคมจะจัดตั้งกรรมการชุมชนขึ้นในแต่ละชุมชน โดยสมาชิกชุมชนคือผู้ที่มีชื่ออยู่ในทะเบียนบ้านในชุมชน ผู้อำนวยการเขตจะจัดให้มีการเลือกตั้งกรรมการชุมชนขึ้นเป็นตัวแทนสมาชิกชุมชน จำนวนอย่างน้อยชุมชนละ 7 คน ถ้าชุมชนใดมีราษฎรเกิน 140 ครอบครัว ให้เลือกกรรมการชุมชนเพิ่มขึ้นอีก 1 คนต่อจำนวนราษฎรทุก 20 ครอบครัว แต่กรรมการชุมชนทั้งหมดต้องไม่เกิน 24 คน ประกอบด้วยตำแหน่งต่าง ๆ คือ ประธานกรรมการ รองประธานกรรมการ เลขานุการ เภรัณยูิก นายทะเบียน ประชาสัมพันธ์ และตำแหน่งอื่นตามที่คณะกรรมการเห็นสมควรแต่งตั้ง มีหน้าที่ดังนี้

1. ส่งเสริมการปกครองระบอบประชาธิปไตย โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข
2. ประสานงานและดำเนินงานร่วมกับหน่วยราชการ องค์กรและหน่วยงานเอกชนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในอันที่จะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชนในชุมชน

3. พัฒนาชุมชนทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม อนามัย และคุณภาพชีวิต โดยมีการมีส่วนร่วมของประชาชน และระดมทรัพยากรในชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด
4. เสริมสร้างความสามัคคีและการมีวินัยของผู้อยู่อาศัยในชุมชน
5. ส่งเสริมวัฒนธรรม ศิลธรรม และประเพณีอันดีงาม
6. ดูแลรักษาทรัพย์สินของชุมชนและสาธารณสมบัติ
7. เผยแพร่ผลงาน ติดตาม และรายงานการปฏิบัติงานของหน่วยงานและองค์กรต่างๆ ที่เข้าไปปฏิบัติงานในชุมชนต่อผู้อำนวยการเขต
8. แต่งตั้งผู้มีความรู้ ความสามารถเหมาะสมเป็นที่ปรึกษาหรือคณะทำงานในฝ่ายต่างๆ

การรวมกลุ่มประชาคม

สำนักงานเขตตลิ่งชันมีแนวคิดในการพัฒนาเขตให้น่าอยู่ โดยประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอย่างเป็นระบบในรูปแบบประชาคม และมีการพัฒนาประชาคมให้เข้มแข็งจนเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาเขตให้น่าอยู่อย่างแท้จริง จึงได้ก่อตั้งประชาคมกลุ่มต่างๆ จำนวน 15 กลุ่ม ดังรายละเอียดในตารางที่ 4 (สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2543ข: 17-18)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 4 แสดงจำนวนประชากร ที่มาของกลุ่ม และจำนวนสมาชิก ในเขตตลิ่งชัน

ลำดับที่	ชื่อประชากร	ที่มาของกลุ่ม	จำนวนสมาชิก
1	ประชากรกรรมการโรงเรียน	คณะกรรมการโรงเรียน 16 แห่ง	240
2	ประชากรกลุ่มแม่บ้าน	แม่บ้านจากชุมชนต่างๆ	90
3	ประชากรอาสาสมัครป้องกันภัย	อาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนทุกรุ่น	900
4	ประชากรกำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน	กำนัน 5 แขวงและผู้ใหญ่บ้าน 75 หมู่	167
5	ประชากรกรรมการชุมชน	คณะกรรมการชุมชนจาก 28 ชุมชน	226
6	ประชากรผู้สูงอายุ	ผู้สูงอายุในชุมชนต่างๆและหมู่บ้านจัดสรร	96
7	ประชากรกลุ่มเยาวชน	เยาวชนจากชุมชนต่างๆ	120
8	ประชากรกลุ่มเกษตรกร	กลุ่มเกษตรกรของเขตตลิ่งชัน	40
9	ประชากรลูกเสือชาวบ้าน	ลูกเสือชาวบ้านของเขตตลิ่งชัน	150
10	ประชากรตลาดน้ำตลิ่งชัน	ผู้ค้าตลาดน้ำตลิ่งชัน	138
11	ประชากรลานกีฬา	คณะกรรมการลานกีฬา 28 ชุมชน	189
12	ประชากรอาสาสมัครสาธารณสุข	อสส.ประจำชุมชนต่างๆ	120
13	ประชากรกลุ่มออมทรัพย์	กลุ่มออมทรัพย์ในชุมชนต่างๆ	103
14	ประชากรกองปราบอาสา	อาสาสมัครกองปราบอาสาที่ตำรวจ กองปราบทำการอบรม	200
15	ประชากรสภาวัฒนธรรม	กลุ่มสภาวัฒนธรรมของเขตตลิ่งชัน	96

ตัวอย่างกิจกรรมสำคัญที่ประชากรกลุ่มต่างๆ ได้ดำเนินการในปี พ.ศ.2544 มีดังนี้

ประชากรเขต จัดทำโครงการหน้าบ้านนำมอง โดยปรับปรุงสภาพถนน ปลูกสวนหย่อมริมทาง ทาสีสะพานให้สวยงาม จัดกิจกรรมและประเพณีต่างๆ เป็นประจำ เช่น งานวันเด็ก งานประเพณีสงกรานต์ งานประเพณีลอยกระทง เพื่อรักษาวัฒนธรรมประจำถิ่น

ประชากรเกษตรกรตลิ่งชัน จัดประชุมแลกเปลี่ยนความรู้ข่าวสารซึ่งกันและกัน และเป็นเครื่องมือในการต่อรองราคาสินค้า สกัดกั้นพ่อค้าคนกลางไม่ให้กดราคา

ประชากรกลุ่มแม่บ้าน จัดอบรมการแปรรูปผลิตผลทางการเกษตร เพื่อเพิ่มมูลค่าสินค้า และนำผลิตผลที่ได้มาจำหน่ายที่ตลาดน้ำตลิ่งชันและตามแหล่งชุมชนอื่นๆ

ประชาคมตลาดน้ำตลิ่งชัน บริหารงานด้านตลาดน้ำตลิ่งชัน จัดการท่องเที่ยวทางเรือ ในนามตลิ่งชันทัวร์ เพื่อกระตุ้นให้ประชาชนริมคลองเกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์คลองให้คงสภาพที่ดีตลอดไป ปี พ.ศ. 2544 มีผู้ค้าจำนวน 138 ราย สามารถบริการนักท่องเที่ยวประมาณ 150,000 คนต่อปี ก่อให้เกิดเงินทุนหมุนเวียนประมาณปีละ 15-20 ล้านบาท

ประชาคมลานกีฬา เป็นการรวมตัวของคณะกรรมการลานกีฬา จาก 28 แห่ง เพื่อยกระดับมาตรฐานลานกีฬาให้ดีขึ้น มีการแลกเปลี่ยนอุปกรณ์การกีฬาและวิทยากรท้องถิ่น จัดทำลานกีฬาสำหรับเยาวชนตามโครงการลานกีฬา-ด้านยาเสพติด จัดการแข่งขันฟุตบอลระหว่างลานกีฬา เพื่อกระชับความสัมพันธ์และเรียนรู้การทำกิจกรรมร่วมกัน

ประชาคมกรรมการโรงเรียน ประสานงานโรงเรียนต่างๆ ในการจัดระบบแยกขยะ เพื่อรณรงค์ให้นักเรียนรู้จักวิธีการแยกขยะที่ถูกต้อง

1.1.4 การคมนาคม

เขตตลิ่งชันเป็นเขตที่มีสภาพพื้นที่คล้ายเกาะ คือล้อมรอบด้วยคลองทั้ง 4 ด้าน ปัจจุบันจากการแบ่งพื้นที่ทำให้เขตตลิ่งชันถูกตัดจากการเป็นเกาะ แต่ก็ยังคงมีน้ำล้อมรอบถึง 3 ด้าน ทิศเหนือ คลองมหาสวัสดิ์ ทิศตะวันออก คลองชักพระและคลองบางกอกน้อย ทิศตะวันตก เขตทวีวัฒนา ทิศใต้ คลองบางเชือกหนัง

นอกจากคลองใหญ่ทั้ง 3 ด้านที่เป็นคลองหลักแล้ว พื้นที่ภายในยังประกอบด้วยคลองเล็กคลองน้อยอีกมาก ทั้งที่เป็นคูคลองโดยธรรมชาติและคูคลองที่ขุดขึ้นมาเพื่อการชลประทาน การเกษตรกรรม และเพื่อการคมนาคม ซึ่งทำให้เป็นเขตที่มีโครงข่ายเส้นทางคมนาคมทางน้ำหนาแน่นมาตั้งแต่อดีต (สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2543: 18)

คลองที่เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญของตลิ่งชัน ได้แก่

คลองบางกอกน้อย คลองนี้คือแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ไหลจากสามเสนเข้าคลองบางกอกน้อยแล้วผ่านวัดสุวรรณคีรี (วัดจี้เหล็ก) ตลิ่งชัน บางระมาด บางพรหม บางเชือกหนัง บางจาก บางแวก ผ่านภาษีเจริญ ออกคลองบางกอกใหญ่ เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชโปรดให้ขุดคลองลัดหน้าตำหนักแพใน พ.ศ. 2077-2080 คลองลัดจึงกลายเป็นแม่น้ำหน้าวัดอรุณราชวราราม (วัดแจ้ง) ไป (หลวงธำรงโทรกิจ [ยิ้ม เขตตะลิ่งชัน], 2482: 13-14) ริมคลองมีวัดสำคัญ ได้แก่ วัดอมรินทราราม วัดศรีสุทธาราม วัดสุวรรณาราม

คลองชักพระ หรือคลองบางขุนศรี คลองนี้อยู่ต่อจากคลองบางกอกน้อย ที่บริเวณตรงข้ามวัดสุวรรณคีรี และไหลไปเชื่อมกับคลองบางกอกใหญ่ที่บริเวณสามแยกคลองบางกอกใหญ่ และคลองภาษีเจริญมารวมกัน ยาวประมาณ 8 กิโลเมตรเศษ คลองบางขุนศรีเป็นคลองเดียวกับคลองชักพระ แต่บางครั้งถือว่าบริเวณที่คลองมอญผ่านเป็นเครื่องแบ่งการเรียกชื่อ ส่วนการเรียก

คลองชักพระนั้นเนื่องจากมีประเพณีชักพระผ่านเส้นทางนี้ คลองชักพระมีคลองอื่นๆ เชื่อมหลาย
คลอง คือ คลองตลิ่งชัน คลองบางระมาด คลองบางพรหม คลองบางเสาธงหรือบางเชือกหนัง คลอง
บางแวก คลองบางจาก และคลองภาษีเจริญ (สุนิสา มั่นคง และคณะกรมศิลปากร, 2541: 207)
ส่วนวัดสำคัญริมคลอง ได้แก่ วัดตลิ่งชัน วัดช่างเหล็ก วัดเรไร วัดบางแวก วัดนวก วัดทองศาลางาม
วัดกำแพง วัดคูหาสวรรค์ วัดนวลนรดิศ และวัดประดู่ฉิมพลี

คลองบางระมาด อยู่ในแขวงบางระมาด ปากคลองเริ่มตั้งแต่คลองชักพระหรือคลอง
บางขุนศรี ไปบรรจบคลองศาลเจ้าในเขตตลิ่งชัน ยาวประมาณ 6 กิโลเมตร เป็นคลองเก่าแก่ที่มีมาช้านาน
ในประวัติศาสตร์ไทย จึงเป็นคลองหนึ่งที่คณะรัฐมนตรีได้ลงมติให้อนุรักษ์ไว้เมื่อปี พ.ศ. 2510
(สุนิสา มั่นคง และคณะกรมศิลปากร, 2541: 209) ริมคลองมีวัดเก่าแก่หลายวัด เช่น วัดมณฑป วัด
สมรโกฏิ วัดทอง วัดกระจัง วัดจำปา เป็นต้น

คลองบ้านไทร หรือ คลองบางไทรก็เรียก เป็นคลองเชื่อมกับคลองบางระมาด มี
วัดสำคัญ คือ วัดมะกอก

คลองบางพรหม ปากคลองแยกจากคลองชักพระ (คลองบางขุนศรี) ข้างวัดกาญจน
สิงหาสน์ (วัดทอง) ยาวประมาณ 11 กิโลเมตร ริมคลองนี้มีวัดสำคัญ ได้แก่ วัดกาญจนสิงหาสน์
(วัดทอง) วัดรัชฎาธิษฐานราชวรวิหาร วัดประสาธ

คลองบางเชือกหนัง ปากคลองบางเชือกหนังแยกจากคลองบางน้อย ที่ข้างวัดเกาะ
ยาวประมาณ 12 กิโลเมตรเศษ มีวัดสำคัญ เช่น วัดกำแพง วัดพิบูล

คลองเหล่านี้มีการขุดลอกทุกๆ 3-4 ปี แต่บางแห่งต้องขุดลอกถี่กว่าปกติ เพราะ
ตื่นเงินเร็ว โดยกรุงเทพมหานครได้รับงบประมาณอุดหนุนจากรัฐบาลราว 70 ล้านบาท ในปี พ.ศ.
2545 สำหรับใช้ขุดลอกคูคลองในพื้นที่กรุงเทพมหานคร ส่วนคลองซอยเล็กๆ หรือลำกระโดง ตาม
เรือกสวน ชาวสวนจะช่วยกันขุดลอกเอง

วัดเก่าแก่ต่างๆ ซึ่งสร้างในสมัยอยุธยาและบ้านเรือนตั้งเรียงรายไปตลอดสองฝั่ง
คลอง แสดงว่า แถบนี้เคยเป็นชุมชนใหญ่ เพราะวัดต้องอาศัยชาวบ้านอยู่มาก การคมนาคมส่วนใหญ่
ใช้เรือเป็นพาหนะ เพราะสะดวกแก่การเดินทาง อีกทั้งการใช้พื้นที่การเกษตร ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ริม
คลอง ฉะนั้นริมคลองต่างๆ จึงเต็มไปด้วยสวน ทั้งสวนไม้ยืนต้น สวนผัก สวนกล้วยไม้

ขณะนี้เขตตลิ่งชันกำลังพัฒนาและมีการขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก
เนื่องจากการตัดถนนบรมราชชนนี ถนนคู่ขนานลอยฟ้าบรมราชชนนี ถนนกาญจนาภิเษก ถนน
พุทธมณฑลสาย 1 ซึ่งเป็นถนนสายสำคัญที่ทำให้พื้นที่เขตตลิ่งชันมีการพัฒนาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

ถนนหลัก 8 สายที่ตัดผ่านพื้นที่เขตตลิ่งชัน คือ (กรุงเทพมหานคร สำนักงานโยธา, 2545)

1. ถนนบรมราชชนนี (2) จากคลองบางกอกน้อยถึงต่างระดับนิมพลี ยาว 6,700 เมตร กว้าง 6 เมตร
2. ถนนวัดแก้ว-พุทธมณฑลสาย 1 จากถนนนิมพลี-วัดเงินถึงสะพานที่ 5 ยาว 1,075 เมตร กว้าง 9 เมตร และจากสะพานที่ 5 ถึงวัดศรีรัตนาราม ยาว 3,450 เมตร กว้าง 9 เมตร
3. ถนน นิมพลี-วัดเงิน จากถนนนิมพลี ถึงคลองบางพรหม ยาว 2,080 เมตร กว้าง 11.80 เมตร และจากคลองบางพรหมถึงสะพานวัดแก้ว ยาว 1,050 เมตร กว้าง 7 เมตร
4. ถนนนิมพลี จากถนนซัดพระ-ตลิ่งชันถึงถนนบรมราชชนนี ยาว 1,450 เมตร กว้าง 13 เมตร และจากถนนบรมราชชนนีถึงถนนบรมราชชนนี ยาว 2,130 เมตร กว้าง 11 เมตร
5. ถนนชัยพฤกษ์ จากคลองซัดพระถึงถนนบรมราชชนนี ยาว 830 เมตร กว้าง 8 เมตร และจากถนนบรมราชชนนีถึงวัดชัยพฤกษ์มาลา ยาว 1,460 เมตร กว้าง 8 เมตร
6. ถนนพุทธมณฑลสาย 1 (เดิม) จากถนนบรมราชชนนีถึงถนนสุขาภิบาล (บางระมาด) ยาว 4,050 เมตร กว้าง 7 เมตร ปัจจุบันกำลังก่อสร้างขยายถนนให้กว้างขึ้นเป็น 50 เมตร
7. ถนนสวนผัก (1) จากถนนชัยพฤกษ์ถึงทางรถไฟสายใต้ ยาว 3,800 เมตร กว้าง 10-14 เมตร และจากทางรถไฟสายใต้ถึงถนนกาญจนาภิเษก ยาว 1,990 เมตร กว้าง 12 เมตร
8. ถนนทุ่งมังกร จากถนนสวนผักถึงถนนบรมราชชนนี ยาว 1,500 เมตร กว้าง 9.80 เมตร

นอกจากนี้ กรมโยธาธิการกำลังดำเนินการก่อสร้างถนนวงแหวนรอบในเพชรเกษม-นครอินทร์ (โครงการก่อสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณวัดนครอินทร์และถนนต่อเชื่อม) ซึ่งมีระยะทาง 5,500 เมตร ผ่านกลางสวนบางระมาดและบางพรหม ระยะเวลาก่อสร้างตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน 2544 จนถึง 31 มีนาคม 2546

โครงการก่อสร้างถนน ขนาด 4 ช่องจราจร จากสามแยกไฟฉาย-ถนนวงแหวนรอบนอก ระยะทาง 7 กิโลเมตร เริ่มดำเนินการในเดือนมีนาคม 2545 กรุงเทพมหานครได้ทยอยจ่ายเงินค่าเวนคืนที่ดิน รวมเป็นเงิน 927 ล้านบาท เส้นทางดังกล่าวครอบคลุมพื้นที่ในเขตบางกอกน้อยและตลิ่งชัน โดยที่ดินมีราคาสูงที่สุดเป็นที่ดินปลูกสร้างอาคารพาณิชย์ริมถนนจรัญสนิทวงศ์ ค่าเวนคืน 100,000-220,000 บาทต่อตารางวา ซึ่งพื้นที่ดังกล่าว กรุงเทพมหานครเวนคืนเป็นแนวยาวถึง 100 เมตรเพื่อเปิดทางเข้า-ออกให้ผู้ขับขี่ยานพาหนะเข้า-ออกได้สะดวก ส่วนที่ดินที่เหลือจะตัดผ่านพื้นที่เกษตรกรรม ที่ดินตาบอด ส่วนใหญ่มีราคาเวนคืนระหว่าง 5,000-10,000 บาทต่อตารางวา โครงการดังกล่าวจะแล้วเสร็จและเปิดใช้ได้ภายในปี 2549 (ไทยรัฐ, 11 มีนาคม 2545)

จากสภาพการเปลี่ยนแปลงด้านคมนาคมดังกล่าว ทำให้บรรดาเจ้าของสวนและเจ้าของที่ดินริมถนนต่างหันมาขายที่ดินแทนการลงทุนทำสวน เพราะที่ดินมีราคาสูงมากซึ่งให้ผลคุ้มค่ากว่า บริเวณที่ถนนตัดผ่านโดยเฉพาะพื้นที่สีเขียว ปลอดภัยจากมลพิษของโรงงานอุตสาหกรรม ได้แก่ แขวงบางระมาด แขวงบางพรหม แขวงบางเชือกหนัง และแขวงจิมพลี มีการขยายตัวสร้างหมู่บ้านจัดสรรหลายแห่ง ยังมีกิจการร้านอาหาร สวนอาหารเกิดขึ้นอีกมากมาย ทั้งริมถนน บรมราชชนนีและถนนสายต่างๆ เป็นที่นิยมของผู้ชอบแสวงหาอาหารอร่อยบรรยากาศดี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการขยายตัวด้านเศรษฐกิจในพื้นที่ดังกล่าว

1.1.5 ศาสนา

ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ วัดยังคงเป็นจุดศูนย์รวมสำคัญเพื่อใช้ประกอบพิธีทำบุญทางศาสนา เช่น ทำบุญตักบาตรในวันพระ วันเข้าพรรษา ออกพรรษา การทอดผ้าป่า ทอดกฐิน

ส่วนใหญ่วัดต่างๆ จะตั้งอยู่บริเวณริมน้ำซึ่งเป็นชุมชนดั้งเดิม เพราะอาศัยการคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก และเนื่องจากชาวดลิ่งชั้นส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ จึงนิยมที่จะสร้างวัดขึ้นตามศรัทธา เขตดลิ่งชั้นจึงมีวัดอยู่เป็นจำนวนมากและตั้งอยู่ในบริเวณที่ไม่ห่างกันมากนัก ฉะนั้นการทำนุบำรุงดูแลรักษาและการทำบุญของประชาชนจึงต้องกระจายกันไป วัดในดลิ่งชั้นมีทั้งหมด 29 วัด

วัดสำคัญที่เป็นพระอารามหลวง ในเขตดลิ่งชั้น มีอยู่ 3 วัด คือ วัดชัยพฤกษมาลา วัดกาญจนาสีงหาสน์ (วัดทอง บางพรหม) และวัดรัชฎาธิษฐาน (วัดเงิน)

วัดและสถานที่ทางศาสนาต่างๆ ในแต่ละแขวง มีดังนี้

แขวงคลองซกพระ ได้แก่ วัดดลิ่งชั้น วัดช่างเหล็ก วัดรัชฎาธิษฐาน วัดกาญจนาสีงหาสน์ วัดเรไร และวัดปากน้ำฝั่งเหนือ ศาลเจ้าแม่ทับทิม

แขวงดลิ่งชั้น ได้แก่ วัดชัยพฤกษมาลา วัดน้อยใน วัดไก่อี๋ย วัดนครป่าหมาก ศาลเจ้าพ่อจ้อย และศาลเจ้าหั่งเจีย (จดทะเบีย)

แขวงจิมพลี ได้แก่ วัดมณฑป วัดทอง วัดกระจิง วัดพุทธจักรมงคลชยาราม และวัดสมรโกฏิ

แขวงบางระมาด ได้แก่ วัดมะกอก วัดโพธิ์ วัดอินทราวาส และวัดจำปา

1.1.6 การศึกษา

เขตดลิ่งชั้น มีโรงเรียนรวมทั้งสิ้น 29 โรงเรียน กระจายอยู่ตามแขวงต่างๆ ทุกแขวง โรงเรียนสังกัดกรมสามัญศึกษา 5 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนวัดน้อยใน แขวงดลิ่งชั้น, โรงเรียน

โพธิสารพิทยากร แขวงบางระมาด, โรงเรียนมหารณพาราม แขวงจิมพลี, โรงเรียนปากน้ำวิทยาคม
แขวงบางพรหม และโรงเรียนสุวรรณพลับพลา แขวงบางพรหม

โรงเรียนสังกัดสำนักงานการศึกษาแห่งชาติ 1 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนวัด
ช่างเหล็ก แขวงคลองซกพระ

โรงเรียนราษฎร์ 8 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนนิลประพันธ์ แขวงคลองซกพระ,
โรงเรียนอนุบาลกุศลบุตรวิมลโรจน์ แขวงตลิ่งชัน, โรงเรียนกุศลศึกษา แขวงตลิ่งชัน, โรงเรียนวรรัตน์
ศึกษา แขวงตลิ่งชัน, โรงเรียนปิยะมิตร แขวงตลิ่งชัน, โรงเรียนปิยวิทยา-ตลิ่งชัน แขวงตลิ่งชัน,
โรงเรียนตรีมิตรวิทยา แขวงบางเขื่อนขันธ์ และโรงเรียนอยู่เย็นวิทยา แขวงบางพรหม

โรงเรียนสังกัดกรุงเทพมหานคร 16 โรงเรียน แบ่งเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มโรงเรียนที่ 1 โรงเรียนวัดชัยพฤกษมาลา (ประธาน), โรงเรียนจิมพลี,
โรงเรียนวัดไก่อี้อยู่, และโรงเรียนชุมทางตลิ่งชัน

กลุ่มโรงเรียนที่ 2 โรงเรียนวัดโพธิ์ (ประธาน), โรงเรียนวัดมะกอก, โรงเรียน
วัดอินทราวาส, และโรงเรียนวัดทอง

กลุ่มโรงเรียนที่ 3 โรงเรียนวัดปากน้ำฝั่งเหนือ (ประธาน), โรงเรียนวัดกระโสม
ทอง, โรงเรียนพิบูล, และโรงเรียนวัดเกาะ

กลุ่มโรงเรียนที่ 4 โรงเรียนวัดช่างเหล็ก (ประธาน), โรงเรียนวัดรัชฎาธิษฐาน,
โรงเรียนตลิ่งชัน, และโรงเรียนวัดประสาธ

1.2 ข้อมูลพื้นฐานแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน

1.2.1 ความเป็นมา

ชาวบางระมาดบอกว่าตนเป็นคนไทยแท้แต่ดั้งเดิม อาศัยอยู่ที่บางระมาดมานานแล้ว
หลักฐานเอกสารโบราณที่บ่งบอกถึงความเก่าแก่ของบางระมาดนั้น คือ วรรณคดีนิราศที่เก่าที่สุด
ครั้งสมัยอยุธยาตอนต้น คือ โคลงกำสรวลสมุทร หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า โคลงกำสรวลศรีปราชญ์
ซึ่งอาจมีอายุตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมา เมื่อกวีเดินทางไปตามลำน้ำเจ้าพระยา
ได้บันทึกชื่อสถานที่หลายแห่ง หนึ่งในนั้นคือบางระมาด ที่น่าจะหมายถึงบางระมาดในปัจจุบัน ดัง
โคลงบทที่ 55 กวีพรรณนาไว้ว่า (กรมศิลปากร, 2504: 43)

กล้วยอ้อยเหลืออ่านอ้าง ผักนาง

จรหลาดเลขคนหนา ผึ่งเฝ้า

เยียมลุดลบาง รมาด

ถนัครมาดเต็นเต้า ใต้ถนยรฯ

ในโคลงบทนี้ สะท้อนให้เห็นว่าย่านบางระมาดสมัยอยุธยาตอนต้นนั้นเต็มไปด้วยเรือสวน ทั้งกล้วย อ้อย ชุมชนบางระมาดคงมีมานานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว คลองบางระมาดที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมก็คงเป็นคลองเก่าแก่อยู่กับชุมชนแห่งนี้มานานเช่นกัน ริมคลองนี้สองฟากฝั่งยังเรียงรายไปด้วยวัดเก่าแก่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แสดงให้เห็นว่ามีชุมชนและการตั้งถิ่นฐานเกิดขึ้นมานานแล้ว ส่วนคนเชื้อชาติอื่นมักเป็นกลุ่มที่อพยพเข้ามาภายหลัง เช่น คนจีนและคนอีสาน ซึ่งเข้ามารับจ้างทำงานในสวน

1.2.2 ลักษณะทั่วไป

1.2.2.1 ที่ตั้ง

อยู่ในเขตตลิ่งชัน

1.2.2.2 การแบ่งเขตการปกครอง

แขวงบางระมาด แบ่งออกเป็น 23 หมู่บ้าน

1.2.2.3 พื้นที่และจำนวนประชากร

แขวงบางระมาดมีพื้นที่ 9,337 ตารางกิโลเมตร และมีจำนวนประชากรรวม 14,878 คน (สำรวจเมื่อปี 2542)

1.2.2.4 อาชีพและการถือครองที่ดินทางการเกษตร

จากการสำรวจข้อมูลทางการเกษตรของฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตตลิ่งชัน ประจำปี 2544 แขวงบางระมาด มีจำนวนครัวเรือนเกษตรกร 366 ครัวเรือน มีพื้นที่ทำการเกษตรทั้งสิ้น 1,557.25 ไร่ แบ่งเป็นสวนไม้ผล 926.75 ไร่ สวนผัก 599.5 ไร่ สวนไม้ดอกไม้ประดับ 25 ไร่ และการประมง 6 ไร่ จะเห็นได้ว่าแขวงบางระมาดเป็นแหล่งใหญ่ของการทำสวนไม้ผล และไม่มีการทำนาแถบนี้

ส่วนพื้นที่ถือครองรวมทั้งสิ้น 1,557.25 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่เช่า 834.5 ไร่ และพื้นที่ของตนเอง 722.75 ไร่ แสดงว่า ชาวสวนแถบนี้ “ถือสวน” มากกว่าเป็นเจ้าของสวน

1.2.3 ลักษณะชุมชน

แขวงบางระมาด มีชุมชนที่ได้รับการจัดตั้ง 7 แห่ง จัดเป็นชุมชนประเภทชุมชนชานเมืองทั้งสิ้น คือ (สำนักงานเขตตลิ่งชัน ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม, 2543: 27-45)

1. ชุมชนหมู่บ้านพัฒนาวัดอินทราวาส (วัดประดู่) มีเนื้อที่ประมาณ 80 ไร่ ประกอบด้วยหมู่ 22, 23 และ 24 เป็นหมู่บ้านเก่าแก่อยู่ในที่ราบลุ่ม แต่เดิมท้องถื่นนี้เป็นป่า มีต้นไม้ใหญ่ขึ้นอยู่มากหนาแน่นทั่วไป โดยสภาพทางภูมิศาสตร์เป็นที่ราบลุ่ม น้ำท่วมถึงกันหมด มีคลอง

ยาวนานระหว่างที่ตั้งของหมู่บ้าน เมื่อมีการตัดถนนพุทธมณฑลสาย 1 ผ่านพื้นที่ใกล้เคียง ทำให้สภาพหมู่บ้านเปลี่ยนไปเป็นสังคมเมืองมากขึ้น

2. ชุมชนวัดจำปา มีเนื้อที่ประมาณ 45 ไร่ เป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ดั้งเดิม พื้นที่เป็นสวนผลไม้ ต่อมาประชากรเพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิดความหนาแน่นบริเวณริมคลองบางระมาด สภาพพื้นที่เป็นที่ลุ่ม น้ำท่วมถึง ปี 2543 ประชาชนร่วมใจกันจัดซื้อที่ดินเพื่อทำถนนเข้าสู่วัดจำปา ทำให้รถยนต์สามารถเข้าถึงชุมชนได้สะดวก ทางเดินเท้าเป็นทางยกระดับ มีน้ำประปาและไฟฟ้าใช้

3. ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 13 บางระมาด มีเนื้อที่ประมาณ 65 ไร่ ส่วนใหญ่เป็นสวนไม้ผล พื้นที่เป็นที่ลุ่ม น้ำท่วมถึง ประชาชนปลูกบ้านเรือนบริเวณคลองบางระมาด และเริ่มหนาแน่นมากขึ้นในปัจจุบัน การคมนาคมสะดวกแต่ทางเรือ ระหว่างปี 2544-2546 มีการก่อสร้างถนนวงแหวนรอบในเพชรเกษม-นครินทร์ ยาวประมาณ 5,500 เมตร ผ่านชุมชนนี้ ภายในชุมชนมีทางเดินเท้ายกระดับ มีไฟฟ้าใช้ ประชาชนส่วนใหญ่ใช้น้ำอุปโภคจากคลองบางระมาด

4. ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 4 บางระมาด มีเนื้อที่ประมาณ 70 ไร่ เดิมมีการทำสวนไม้ผลและสวนผัก ซึ่งเป็นแหล่งผลิตผลที่มีชื่อเสียงแห่งหนึ่งของเขตลิ่งชัน ปัจจุบันพื้นที่สวนเหลือเพียงเล็กน้อย มักเป็นสวนมะกรูด มะนาว นอกนั้นถูกขายและปล่อยทิ้งร้าง ชาวสวนหันไปทำอาชีพอื่น บางรายแปรรูปผลผลิต เช่น ทำที่ใส่กาจากลูกมะพร้าว มีรายได้ดี บ้านเรือนปลูกหนาแน่นริมคลองบางระมาด ส่วนใหญ่มีที่ดินและบ้านเป็นของตนเอง ภายในชุมชนมีทางเดินเท้าคอนกรีตเสริมเหล็ก (ค.ส.ล.) มีไฟฟ้าและน้ำประปาใช้

5. ชุมชนวัดมะกอก มีเนื้อที่ประมาณ 25 ไร่ ประกอบด้วยหมู่ 7 และ 8 เป็นหมู่บ้านชนบท บ้านเรือนตั้งอยู่กระจัดกระจาย ส่วนใหญ่อยู่ริมคลองบ้านไทร ปี 2506 ได้ร่วมกันสร้างถนนดิน กว้าง 6 เมตร ใช้ชื่อว่าถนนสุขาภิบาล 3 ปัจจุบันใช้ชื่อว่าถนนจิมพลี และฝั่งวัดมะกอก ใช้ชื่อว่าถนนพุทธมณฑลสาย 1 กระทรวงมหาดไทยประกาศให้บริเวณแขวงบางระมาดเป็นพื้นที่สีเขียว ห้ามปลูกสร้างอาคารในระยะ 100 เมตร บริเวณถนนพุทธมณฑลสาย 1 ต่อมาได้มีประชาชนที่ถูกไล่ที่จากหมู่บ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย มาเช่าที่ดินเอกชนปลูกบ้าน ทำให้บริเวณดังกล่าวกลายเป็นชุมชนแออัด บนเนื้อที่ 22 ไร่ สภาพทั่วไปบ้านเรือนปลูกติดกัน มีน้ำท่วมขังบางจุด

6. ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา วัดกาญจนสิงหาสน์ มีเนื้อที่ประมาณ 137 ไร่ ประกอบด้วยหมู่ 18 และ 19 เป็นชุมชนที่อยู่อาศัยมาดั้งเดิม สมัยก่อนการคมนาคมใช้ทางเรือ จึงมีการปลูกบ้านริมคลองบางระมาดและเริ่มหนาแน่นขึ้นเรื่อยมา การคมนาคมสะดวก มีไฟฟ้าและน้ำประปาใช้

7. ชุมชนหมู่ 6 มีเนื้อที่ประมาณ 90-120 ไร่ ลักษณะการอยู่อาศัยหนาแน่นเป็นกลุ่มๆ ประมาณ 2-3 กลุ่ม ส่วนใหญ่อยู่ตามริมคลองบ้านไทร

การรวมกลุ่มของชุมชน

ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตตลิ่งชัน พยายามสนับสนุนให้มีการจัดตั้งคณะกรรมการชุมชนเพื่อพัฒนาชุมชนแต่ละแห่ง คณะกรรมการชุดนี้จะรวบรวมข้อคิดเห็นของชาวบ้าน จัดทำโครงการพัฒนาด้านต่าง ๆ เสนอให้ทางเขตรับไปพิจารณาและดำเนินการตามที่เหมาะสม หลายโครงการประสบผลสำเร็จด้วยดี เช่น การปรับปรุงทางเดิน ค.ส.ล. ที่ชำรุด การขุดลอกคลอง เป็นต้น นอกจากนี้ ภายในชุมชนแต่ละแห่ง มีการรวมกลุ่มในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีความหลากหลาย เช่น กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรกร กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข (ออส.) เป็นต้น ซึ่งบางกลุ่มอาจจะยังไม่ค่อยมีบทบาทเท่าใดนักแต่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะร่วมมือกันพัฒนาชุมชนของตน บางกลุ่มอย่างกลุ่มแปรรูปผลผลิตในหมู่ 4 ยังไม่สามารถรวมกลุ่มได้ แม้จะมีเงินลงทุนให้ แต่ขาดบุคลากรที่จะมาร่วมกันดำเนินงาน

ตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการรวมกลุ่มที่เข้มแข็งของชาวบางระมาด คือ กลุ่มผู้เจริญวัย ณ วัดสมร โกฏี แม้วัดนี้จะตั้งอยู่ในแขวงฉิมพลี แต่ชาวบ้านที่อยู่ในแขวงบางระมาด จะข้ามคลองมาที่วัดนี้เป็นประจำ การตั้งกลุ่มผู้เจริญวัยกลุ่มนี้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ ปี 2541 รวม 4 ปีแล้ว จากการริเริ่มของ จ.ส.อ. ชิน เรืองศรี ประธานคณะกรรมการชุมชน หมู่ 13 และนายอำนวย ชะเอมเทศ พี่ชายเจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน โดยได้รับการสนับสนุนจากกรมประชาสงเคราะห์ทางด้านเงินทุนก่อตั้งเป็นจำนวน 20,000 บาท สัญลักษณ์ของกลุ่มคือ ต้นไม้ จอบ และพิน ต้นไม้และจอบนั้นหมายถึงการทำงานของชาวสวน ส่วนพินหมายถึงความเพียรหลังการทำงาน กลุ่มนี้มีสมาชิกซึ่งเป็นผู้สูงอายุเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง 40 คนแล้ว โดยใช้ “โรงเรียนปริยัติธรรม” เป็นสถานที่จัดกิจกรรม โรงเรียนนี้เป็นอาคารชั้นเดียว ติดเครื่องปรับอากาศ โรงน้ำแข็งทองได้มาสร้างให้เมื่อปี พ.ศ. 2539 สำหรับเปิดสอนปริยัติธรรมแก่พระสงฆ์ แต่ต่อมาพระสงฆ์ที่มาเรียนที่วัดนี้มีน้อยมาก กลุ่มจึงขอใช้สถานที่แห่งนี้เพื่อทำกิจกรรมทางพุทธศาสนา ได้แก่ สวดมนต์ ภาวนา ทุกวันพระ เวลา 17.30-20.00 น. ทุกวันอาทิตย์ เวลา 8.30-11.00 น. และในวันสำคัญทางพุทธศาสนา จะมีการบวชชีพราหมณ์ ถือศีลอยู่ที่วัด ตั้งแต่เวลา 19.00-06.00 น. ของวันรุ่งขึ้น ชาวบ้านที่ว่างจากภารกิจจะมาร่วมปฏิบัติธรรมด้วยกัน โดยพระสงฆ์ในวัดจำนวน 4 รูปจะผลัดเปลี่ยนกันมานำสวดมนต์ ภาวนา และบรรยายธรรมเป็นประจำ นอกจากนั้น กลุ่มนี้ยังได้จัดกิจกรรมอื่นๆ อีกด้วย เช่น ธรรมสัญจร การไปร่วมงานบุญวัดต่าง ๆ ทั้งในและนอกเขตตลิ่งชัน เป็นต้น

1.2.4 สภาพบ้านเรือนริมคลองบางระมาด

สองฟากฝั่งคลองบางระมาด มีบ้านเรือนหนาแน่นเป็นระยะสลับไปกับที่ดินรกร้างที่มีต้นกกต้นหญ้าขึ้นสูง บางบ้านปลูกอยู่ในสวนของตน บ้านเรือนริมคลองล้วนหันหน้าสู่คลองตามคติของไทย มักปลูกเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูง ป้องกันน้ำท่วม หน้าบ้านมีชานเรือนหรือศาลา

นั่งเล่นและมีทำน้ำ ช่างบ้านมีคูน้ำเล็ก ๆ แคบ ๆ สำหรับจอบเรือ ช่วงเช้าๆ เย็นๆ ในคลองบางระมาด คลองลัดทมยา จะเห็นชาวบ้านขึ้นลงเรือโดยสารไปกลับจากโรงเรียนหรือที่ทำงาน ตามศาลาทำน้ำแทบทุกหลัง สมาชิกในครอบครัวจะมายืนส่งหรือนั่งรอรับญาติพี่น้อง ไม่เว้นแม้กระทั่งสัตว์เลี้ยงอย่างสุนัขที่จะวิ่งเล่น กระดิกหางเห่าต้อนรับเจ้าของกลับสู่บ้านเรือน

ปัจจุบันจะเห็นบ้านหลายหลังปลูกใหม่ ใช้วัสดุคงทน รูปทรงทันสมัย สีทันสมัย เพราะวัสดุก่อสร้างหาได้ง่ายและไม่มีราคาแพงกว่าด้วย นอกจากนี้ บ้านเรือนริมนี้ต้องยอมเสียค่าใช้จ่ายสร้างเขื่อนกันน้ำอย่างแข็งแรง ประมาณ 2,000 บาทต่อเมตร เพื่อป้องกันมิให้ริมตลิ่งพัง เพราะคลื่นจากเรือติดเครื่องที่สัญจรไปมาแรงมาก ต่างกับสมัยก่อนเพียงถมหินกันคลื่นก็เพียงพอแล้ว บ้านที่อยู่ฝั่งเดียวกันจะมีสะพานเล็กๆ ข้ามถึงกันได้ และมีสะพานคอนกรีตเชื่อมสองฝั่งคลองเป็นระยะ ๆ สะดวกแก่การสัญจรไปมาภายในชุมชน

บ้านเรือนในสวน มักอยู่ริม “ลำกระโดง” ลำน้ำสายเล็กๆ ที่ชาวสวนขุดขึ้นกว้างประมาณ 1.50-2 เมตร ซึ่งชาวสวนแถบนี้เรียกว่า “ลำประโดง” เชื่อมต่อถึงกันกับคลองต่างๆ ทำให้เกิดเครือข่ายการสัญจรทางน้ำทั่วถึงกันหมด ลำกระโดงเหล่านี้ยังใช้เป็นเส้นทางขนส่งของสวนพวกผลไม้ พืชผัก และดอกไม้ ชาวสวนจึงยังต้องพึ่งเรือลำน้อยอยู่ ตามได้ถนนที่แม่น้ำขึ้นถึง มักมีน้ำขังพัดพาขยะมารวมกัน แลดูสกปรกไม่น้อย แต่ไม่มีกลิ่นเหม็น เพราะน้ำระบายได้ตามธรรมชาติ บ้านชาวสวนส่วนใหญ่จะไม่มีรั้ว ภายหลังมีการสร้างรั้วล้อม มากขึ้น ในบริเวณบ้านชาวสวนนิยมตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่และศาลตายายไว้ใกล้ ๆ กัน และนิยมเลี้ยงสุนัขไว้เฝ้าสวนด้วย

บ้านจัดสรร ในระยะ 10 ปีที่ผ่านมา มีการขายที่ดินสวน แขวงบางระมาด เพื่อสร้างหมู่บ้านจัดสรรที่ทันสมัย เช่น หมู่บ้าน “นันทวัน” หมู่บ้าน “บ้านสวนพุทธมณฑล” ซึ่งเป็นหมู่บ้านจัดสรรชั้นดี ราคาขาย 6.99 ล้านบาทขึ้นไป ปลายปี พ.ศ. 2545 มีหมู่บ้านจัดสรรเพิ่มขึ้นหลายแห่ง เช่น “บ้านบนเนิน” ริมถนนพุทธมณฑล พื้นที่ 73-108 ตารางวา ราคาเริ่มต้น 4.99 ล้านบาท “กมลรัศมี” ขายบ้านเดี่ยว 8 แปลงสุดท้าย ราคา 5.29 ล้านบาท ผู้อยู่อาศัยมาจากถิ่นอื่นและไม่ได้ประกอบอาชีพทำสวน และต้นปี พ.ศ. 2544 รัฐเริ่มดำเนินการตัดถนนวงแหวนรอบในเพชรเกษม-นครินทร์ มีการขายที่ดินสวนริมถนนตัดผ่านเพิ่มมากขึ้น และเมื่อใดที่ถนนสายใหม่นี้สร้างเสร็จเรียบร้อย ราคาที่ดินจะขึ้นสูงเป็นเงาตามตัว และคาดว่าหมู่บ้านจัดสรรหรือตึกแถวเกิดขึ้นอีกจำนวนมาก

1.2.5 สภาพสวน

พื้นที่ส่วนใหญ่ในบริเวณหมู่ 13, 18-19 แขวงบางระมาด เป็นแหล่งผลิตผลที่มีชื่อเสียงของเขตตลิ่งชัน ปลูกพืชพันธุ์ผลไม้หลากหลายชนิดสืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ยิ่งเดินลึกเข้าไปในสวนก็ยังมีต้นไม้ร่มครึ้มมากขึ้นเรื่อยๆ บ้างกำลังแตกช่อออกดอกออกผลเป็นอันมาก ภายในสวนแลดูเงียบสงบ ปลอดภัย เพราะชาวสวนปลูกบ้านเรือนกระจายออกไปตามสวนของตน

เวลาเดินในสวนที่ไม่คุ้นเคยอาจหลงทางกับพรรคพวกได้ ต้องใช้เสียงตะโกนเข้าช่วย สวนบางแห่ง ถูกปล่อยทิ้งรกร้าง เพราะถูกขายไปและไม่ได้รับการดูแลเอาใจใส่จากเจ้าของสวนซึ่งเป็นคนถิ่นอื่น และประกอบอาชีพอื่น

ในสวนแต่ละชนิดมีพื้นที่ไม่เท่ากัน ถ้าเป็นสวนขนาดใหญ่ ประมาณ 5 ไร่ สามารถ ยกร่องปลูกมะพร้าวได้ถึง 23 ร่อง ถ้าเป็นสวนขนาดเล็ก อาจมีพื้นที่เพียง 3-4 งาน ชาวสวนจะปลูกพืช หลายชนิดคละกันไป ส่วนใหญ่ปลูกพืชเศรษฐกิจหรือไม้ผลเป็นหลัก เช่น มะพร้าว กระเทียม จำพวกไม้ยืนต้นก็มี เช่น มะกรูด เป็นต้น และมีพืชอื่นแซมบ้าง เช่น ขนุน มะม่วง ก้อย บางสวน นิยมปลูกพืชผักสวนครัว ทั้งผักไทย ผักจีน

น้ำในท้องร่องหรือในลำกระโดงสมัยก่อนใสสะอาดมาก ดังนั้น เวลาเข้าสวน ชาวสวนจึงไม่ต้องนำน้ำดื่มไปด้วย ชาวสวนจะใช้ผ้าขาวม้ากรองแล้วดื่มได้เลย สัตว์น้ำจำพวกกุ้ง และปลาที่มีชุกชุมในอดีต จำพวกสัตว์ที่ชอบอยู่ตามป่าชายเลนก็เคยมีมากมาย ได้แก่ ปลาตีน ปูเปี้ยว กุ้งติดชัน เป็นต้น แต่ปัจจุบันสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลงมากทุกขณะ คุณภาพของน้ำไม่เหมาะแก่ การอุปโภคบริโภคอย่างสมัยก่อน ชาวสวนจะใช้สำหรับเพาะปลูกและเลี้ยงปลาบางชนิดเท่านั้น ได้แก่ ปลาช่อน ปลานิล ปลาตะเพียน เป็นต้น

1.2.6 การคมนาคม

เส้นทางเข้าสู่บางระมาดมีหลายทาง ทั้งทางบกและทางน้ำ ดังนี้

ทางบก ปัจจุบันมีการตัดถนนเส้นนอก เส้นในเชื่อมกันหลายสาย สะดวกแก่การ เดินทางไปยังบางระมาดเป็นอันมาก เช่น ถนนฉิมพลี ถนนพุทธมณฑลสาย 1 เป็นต้น รวมทั้งถนน ขยายเชื่อมไปยังวัดต่างๆ ที่อยู่ริมน้ำ โดยมีรถโดยสารประจำทางผ่านหลายสาย และมีรถสองแถวสี แดงคาดเหลืองเขียว รวม 110 คัน ภายใต้การดำเนินงานของบริษัทนครชัยธรพ์รุ่งเรือง จำกัด ว่างบริการรับส่งผู้โดยสารภายในบริเวณบางระมาด ฉิมพลี และบางขุนนนท์ มีทั้งหมด 7 สาย เช่น สาย 2-บางขุนนนท์ สายวัดทอง-บางขุนนนท์ สายวัดช่างเหล็ก-บางขุนนนท์ สายวัดประดู่-บาง ขุนนนท์ สายบางพรหม-บางขุนนนท์ เป็นต้น อัตราค่าโดยสาร 3 บาทตลอดสาย เจ้าของบริษัทรถ สองแถวนี้ได้ขายที่ดินสวนเพื่อนำเงินมาลงทุนทำกิจการนี้ ตั้งแต่สมัยที่ถนนปั้นเกล้า-นครชัยศรียัง เป็นถนนลูกรัง รถสองแถวที่เป็นรถร่วมบริการมีหลายเจ้าของ ซึ่งต้องเสียค่าวินให้แก่บริษัทนี้วันละ 130 บาท

ทางเดินติดต่อกภายในชุมชน เรียกว่า “ทางเดิน ค.ส.ล.” กว้างราว 1 เมตรเศษ แต่เดิม เป็นทางดิน ฝนตกจะลื่น เดินลำบากมาก ต่อมาทางเขตคลังชันได้ดำเนินการยกระดับทางเดินและเท คอนกรีตเสริมเหล็ก เริ่มสร้างเมื่อประมาณ 10 ปีที่แล้ว ทำให้ชาวสวนเดินทางสะดวกสบายขึ้นมาก

โดยเฉพาะในบางพื้นที่ที่ยังไม่มีถนนตัดผ่าน รถยนต์เข้าไม่ได้ ก็มีบริการมอเตอร์ไซค์รับจ้างอยู่ทุกปากซอย คอยรับส่งผู้โดยสารลัดเลาะสวนไปตามทางเดิน ค.ส.ล.

เนื่องจากรัฐเห็นความสำคัญของการคมนาคมทางบก จึงได้ขยายถนนพุทธมณฑลสาย 1 ให้กว้างขึ้นเป็น 50 เมตร และถนนอีกสายหนึ่ง คือ ถนนวงแหวนรอบในเพชรเกษม-นครินทร์ เริ่มดำเนินการก่อสร้างตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2544 แนวถนนเส้นนี้จะตัดผ่านกลางสวนบริเวณหมู่ที่ 13 ผ่านคลองบางระมาด คลองบางพรหม ซึ่งจะทำให้การเดินทางติดต่อระหว่างบางระมาดกับชุมชนภายนอกเป็นไปอย่างสะดวกและรวดเร็วเป็นอันมาก

ทางเรือ จะมีเรือบริการจากจุดต่างๆ ดังนี้

1. ท่ามหาราช คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ เลี้ยวเข้าคลองบางระมาด สูดทางที่วัดมะกอก ตอนเช้ามีเฉพาะขาล่องเข้ากรุงเทพฯ ตั้งแต่ 05.00-08.00 น. ช่วงเย็นขาเข้าเวลา 16.00-18.00 น. ออกทุกครึ่งชั่วโมง ค่าเรือ 10 บาท เรือโดยสารนี้เป็นเรือหางยาว

2. ท่าวัดทอง (บางระมาด) ไปยังจุดหมายที่ต้องการ ในอัตราคนละ 10-20 บาท หรือแล้วแต่ระยะทางจะตกลงกัน เรือรับจ้างนี้เป็นเรืออีแปะติดเครื่อง จุคนได้ 6-7 คน มีอยู่ 3 ลำวิ่งบริการตลอดวัน

3. ทำน้ำสำนักงานเขตตลิ่งชัน ริมคลองชักพระ เลี้ยวเข้าคลองบางระมาด ไปยังจุดหมายที่ต้องการ แต่ปัจจุบันจะไม่มีเรือวิ่งประจำที่ทำน้ำแล้ว เพราะมีผู้ใช้บริการน้อย

ลำคลองเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญมาก เพราะนอกจากเป็นที่สัญจรในชีวิตประจำวันแล้ว ยังเป็นระบบการค้าขายทางน้ำอีกประการหนึ่ง คือ ขนส่งผลผลิตหรือสินค้าผู้บริโภคโดยตรงภายในชุมชนเดียวกันหรือชุมชนใกล้เคียง และขนส่งออกสู่ตลาดภายนอก ดังนั้น ในสมัยก่อนจะแลเห็นเรือเต็มลำคลองไปหมด มีหลากหลายชนิด เช่น เรือพาย เรือแจว เรือสำปั้น เรือชะล่า เรือต่อ เรือเอี่ยมจูน เป็นต้น ที่ชุมชนหมู่บ้านพัฒนาวัดอินทราวาส (วัดประดู่) หมู่ 22, 23 บางระมาดแต่ก่อนนิยมใช้ "เรือมาด" กันทั้งนั้น ลักษณะท้องแบนหัวแหลม มีความคล่องตัวแก่การใช้สอยมาก

ในปัจจุบัน เรือที่นิยมใช้กันมากที่สุดคือ เรืออีแปะติดเครื่อง ซึ่งมักใช้ในสวน หรือนำมาเป็นเรือขายของหรือเรือรับจ้าง เรือเหล่านี้หาซื้อได้แถวศาลาฯ การเดินเรือค้าขายของเล็กๆ น้อยๆ ในคลองบางระมาดยังพบเห็นได้ทุกวัน เช่น เรือเร่ขายของสดของชำ เรือส่งน้ำแข็งและเครื่องคั้นน้ำอัดลม เรือไอศกรีมวอลล์ซึ่งมีสีสันสะดุดตา เรือขายอาหาร เช่น กาแฟ ขนม ก๋วยเตี๋ยว ฯลฯ แม้ค้าเรือเร่รายหนึ่งเล่าว่า พอแต่งงานแล้วสามีให้เงินมาลงทุน 10 บาท เพื่อค้าขายตามคลองต่างๆ ในละแวกนี้ ที่ขายดีมากที่สุดคือหมูสะเต๊ะ และยังมีอาหารสำเร็จรูป จำพวกน้ำพริก และแกงต่างๆ ซึ่งลูกค้าชิมแล้วมักจะติดใจ ซื่อกันประจำ ทำให้มีรายได้ดี จนได้ออกรายการ "สู้แล้วรวย" ทุกวันนี้ได้

ลูกสาวคนโต ซึ่งมีครอบครัวแล้วมาช่วยขายด้วย เรือค้าขายเหล่านี้คงจะมีอยู่ต่อไปแม้จะเหลือเพียงไม่กี่ลำก็ตาม

เมื่อมีถนนหลายสายตัดผ่านชุมชนละแวกนี้ ชาวบ้านหันมานิยมซื้อรถยนต์ รถจักรยาน และรถมอเตอร์ไซด์ ใช้แทนเพราะสะดวกและรวดเร็วกว่า ลำคลองและเรือเริ่มลดความสำคัญลง

1.2.7 ศาสนา

ชาวบางระมาดนับถือพุทธศาสนากันแทบทั้งนั้นและดูจะมีความเลื่อมใสในพุทธศาสนา มาก สังเกตได้จากในริมคลองบางระมาดนี้มีวัดอยู่มากมาย หันหน้าสู่คลอง ล้วนเป็นวัดโบราณเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอยุธยา บางวัดทรุดโทรมไปตามกาลเวลา แต่บางวัดได้รับการดูแลปฏิสังขรณ์เรื่อยมา

เจ้าอาวาสวัดมณฑปเล่าว่า วัดในแขวงบางระมาดและแขวงใกล้เคียงที่เป็นวัดโบราณ ตั้งแต่สมัยอยุธยาที่อยู่ด้วยกัน 7 วัด ไล่เรียงกันไปตั้งแต่ปากคลองบางระมาดถึงคลองบ้านไทร และคลองโพธิ์ ได้แก่ วัดมณฑป วัดสมรโกฏิ วัดทอง วัดกระจิง วัดจำปา วัดมะกอก และวัดโพธิ์ นอกจากนี้บางวัดยังถูกพม่าเผาทำลาย เช่น วัดกระดิงงา ซึ่งปัจจุบันเหลือแต่ฐานเจดีย์ และวัดอังกุลาซึ่งเหลือแต่โบสถ์ เรื่องเหล่านี้ชาวบ้านยังคงเล่าสืบๆกันมาจนถึงทุกวันนี้

ริมคลองบางระมาด ฟังแขวงนิมพลี เริ่มจากปากคลองเข้าไปจะเห็นวัดเก่าแก่เรียงรายตลอดลำน้ำ วัดแรกคือ วัดมณฑป วัดนี้เดิมชาวบ้านเรียก “วัดมดป” ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น “วัดมณฑป” พระอุโบสถเดิมเป็นรูปทรงมอญ ไม่มีหน้ามุข หลังคาหลุบหน้าหลัง ไม่มีช่อฟ้าใบระกา ตัวพระอุโบสถหันหน้าเข้าหาลำคลอง ปัจจุบันได้บูรณะเปลี่ยนรูปทรงไปแล้ว วัดนี้มีลานกว้างขวางเหมาะสำหรับทำกิจกรรมชุมชนต่างๆ รอบวัดแต่เดิมเป็นสวน ในปี พ.ศ.2518 วัดได้จัดสรรให้ประชาชนเช่าอยู่อาศัย เนื้อที่ประมาณ 7 ไร่

ถัดไปคือ วัดสมรโกฏิ วัดนี้ตั้งอยู่ในแขวงนิมพลี มีความเก่าแก่มาก สร้างตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย พระอุโบสถมีลักษณะพิเศษที่ไม่เหมือนวัดอื่นในแถบนี้คือ มีลักษณะแบบมหาอุด (มีประตูหน้าด้านเดียว) ที่บานประตูหน้าต่างมีภาพจิตรกรรมลายเทพนม ส่วนที่วิหารประดิษฐานหลวงพ่อดำอายุกว่า 200 ปี เชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์มาก ระหว่างปี พ.ศ. 2493-2504 พระมหาหลมูลเป็นเจ้าอาวาส ได้จัดงานตามประเพณีตลอดปี ชาวสวนแถบนี้ โดยเฉพาะหมู่ 13 จะข้ามคลองบางระมาดมาร่วมงานวัดนี้เป็นประจำเพราะอยู่ใกล้ที่สุด ต่อมาในปี พ.ศ. 2529 ทางวัดได้บูรณะปฏิสังขรณ์วิหารใหม่ มีการใช้สกอตไบรท์จัดภาพจิตรกรรมฝาผนังออกและปูวอลเปเปอร์แทน ปัจจุบันกิจกรรมของวัดยังพอมืออยู่บ้างตามเทศกาลต่างๆ แต่ผู้คนมาร่วมงานเบาบางลงกว่าแต่ก่อนมาก เพราะยังไม่มีถนนเข้าถึงตัววัด ขณะนี้ชาวบ้านร่วมใจกันบริจาคที่ดินของตนเพื่อตัดถนนเข้าวัด คาดว่าถนนนี้จะแล้วเสร็จกลางปี พ.ศ. 2546

ต่อจากวัดสมรโกฏิจะถึงวัดทอง นิยมเรียกว่า “วัดทองบางระมาด” หน้าบันพระอุโบสถและซุ้มประตูลวดลายเก่าแก่งดงาม ภายในวัดกว้างขวาง มีต้นยางใหญ่ต้นหนึ่งขนาดหลายคนโอบ อายุนับร้อยปี ชาวบ้านในละแวกนั้นพากันมาเช่นสรวงบูชา หลังวัด มีท่าเรือรับจ้างสำหรับผู้สัญจรทางน้ำ ทางวัดได้มอบที่ดิน 4 ไร่เศษ สำหรับสร้างโรงเรียนวัดทอง (ประถมศึกษา)

ไม่ไกลจากวัดทองเท่าใดนัก คือ วัดกระเจิง เป็นวัดเล็กๆ พระอุโบสถวัดนี้ยังมีสภาพค่อนข้างดีอยู่ ซ้ำๆ ศาลาท่าน้ำของวัดมีรูปปั้นเสด็จอินทร์และเสด็จยมที่ชาวบ้านนับถือ เสด็จอินทร์คือพระอินทร์ ส่วนเสด็จยมคือยมบาล ใกล้เคียงกับวัดกระเจิง เพียงสวนคั่นจะเป็นวัดกระดังงา สองวัดนี้ชาวบ้านถือว่าเป็นวัดพี่วัดน้อง แต่ปัจจุบันวัดกระดังงากลายเป็นวัดร้าง และมีชาวบ้านเข้าไปอาศัยอยู่ในบริเวณวัด

เลยหน้าวัดกระเจิงไป แยกเข้าเส้นทางคลองวัดโพธิ์ จะผ่านวัดโพธิ์ ภายในวัดนี้มีพระอุโบสถเก่าแก่ ศิลปะแบบอยุธยา และหอไตร หลังพระอุโบสถ รูปทรงจัตุรัสแปลกตาเหลืออยู่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ให้ได้ศึกษาต่อไป แต่ปัจจุบันด้านข้างของพระอุโบสถเก่าถูกรุกกล้ำขนาบด้วยพระอุโบสถหลังใหม่ที่ใหญ่โตกว่ามาก ชาวสวนที่ร่ำรวยจากการขายที่สวนได้นำเงินมาบริจาคเพื่อสร้างพระอุโบสถหลังใหม่นี้ ซึ่งเชื่อว่าจะได้อานิสงส์มาก ทางวัดได้มอบที่ดิน 4 ไร่เศษ สำหรับสร้างโรงเรียนวัดโพธิ์ (ประถมศึกษา) และอีก 4 ไร่เศษสำหรับสร้างโรงเรียนโพธิสารพิทยาคม (มัธยมศึกษา)

บนเส้นทางคลองบางระมาด ซึ่งเชื่อมต่อกับคลองบ้านไทร บนฝั่งบางระมาดจะผ่านวัดจำปา เป็นวัดใหญ่ ในอดีตเป็นศูนย์รวมของชุมชนแห่งนี้ วัดนี้น่าจะสร้างตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะมีซุ้มประตูกำแพงแก้วเป็นแบบอยุธยา พระอุโบสถอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ หน้าบันพระอุโบสถประดับเครื่องกระเบื้องเป็นลวดลายต่างๆ เป็นเรื่องราวพุทธประวัติก็มี งดงามมาก มีวิหารคดประดิษฐานพระพุทธรูปเรียงรายไปตลอด ที่แปลกกว่าวัดอื่น ๆ ในละแวกนี้ คือ ปั้นรูปพระเช็ดตัวใหญ่ประดับตามมุมหลังคาและบนซุ้มประตูทางเดิน บริเวณหน้าวัดริมน้ำเป็นลานกว้างขวาง มีศาลาท่าน้ำหลายหลัง ตกแต่งสวนริมน้ำอย่างสวยงาม ในปี พ.ศ. 2544 ชาวบ้านได้ร่วมกันบริจาคที่ดินให้กรุงเทพมหานครสร้างถนนลาดยางสุดทางที่วัดจำปา ผู้คนมาวัดด้วยรถยนต์สะดวกสบายยิ่งขึ้น ปัจจุบันพระครูสยามเจ้าอาวาส ได้ปรับปรุงพัฒนาวัดให้สะอาดร่มรื่นและจัดกิจกรรมหลายรูปแบบตลอดทั้งปี นำความเจริญมาสู่วัดและชุมชนโดยรอบ

วัดโบราณวัดสุดท้ายในคลองบ้านไทร คือ วัดมะกอก ตั้งอยู่ฝั่งบางระมาดเช่นกัน เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่ง สร้างเมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2362 ที่วัดนี้มีพระพุทธรูปที่ชาวบ้านนับถือกันมาก 2 องค์ คือ หลวงพ่อแดง ซึ่งเล่ากันว่าลอยตามน้ำมาขึ้นที่หน้าวัดนี้ อีกองค์หนึ่งคือ พระป่าเลไลย์ ประดิษฐานอยู่ริมคลองบ้านไทร ทางวัดจะจัดงานนมัสการพระป่าเลไลย์เป็นประจำทุกปี ภายใน

วัดยังมีเรือไทยทรงปั้นหยาซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 6 และได้บูรณะจนสวยงาม ในปี พ.ศ. 2476 ทางวัดได้มอบที่ดินสำหรับสร้างโรงเรียนวัดมะกอก (ประถมศึกษา)

นอกจากวัดทั้ง 7 แห่งที่ได้กล่าวไปแล้ว ยังมี **วัดช่างเหล็ก ริมคลองชักพระ** อีกแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กับวัดมณฑป วัดนี้เป็นวัดเก่าแก่เช่นกัน เหตุที่เรียกว่าวัดช่างเหล็ก สันนิษฐานว่าเป็นเพราะชาวบ้านรอบ ๆ วัดมีอาชีพตีเหล็ก โดยเฉพาะทำเคียวเกี่ยวข้าว เพราะฝีมือการตีเคียวเป็นที่เลื่องลือ ดังที่พระรูปหนึ่งกล่าวว่า “เคียววัดช่างเหล็กดัง” บริเวณริมแม่น้ำหน้าวัดปักเสาถักเป็นเขตอภัยทาน มีปลาชุกชุม ส่วนใหญ่เป็นปลาสร้อยและปลาเทโพ จึงเป็นจุดแวะที่ชื่นชอบของเรือทัวร์นักท่องเที่ยวต่างชาติ ซึ่งจะจอดซื้อขนมปังเลี้ยงปลา โดยผู้ขายจะชักเรือออกไปหย่อนใกล้ ๆ เรือ เรือบางลำก็เตรียมขนมปังมาเอง ภายในวัดด้านที่ติดกับถนนเป็นลานกว้าง จะมี “ตลาดเช้า” ทุกวัน ยกเว้นวันเสาร์อาทิตย์ ในวันพุธจะมี “ตลาดนัด” 2 รอบทั้งเช้าและเย็น โดยวัดมิได้คิดค่าเช่าที่จากพ่อค้าแม่ค้าแต่อย่างใด ที่นี่จึงเป็นที่ชุมนุมของพ่อค้าแม่ค้าในถิ่นนี้และถิ่นใกล้เคียงที่มาไกลจากต่างจังหวัดก็มี เช่น สุพรรณบุรี นครปฐม เป็นต้น

วัดเหล่านี้ตั้งอยู่ริมคลองจึงหันหน้าวัดสู่คลอง ยามเช้าตรู่ จะแลเห็นพระภิกษุพายเรืออีแปะลำเล็ก ๆ ออกบิณฑบาต ปัจจุบันเป็นภาพที่หาดูได้ยาก เพราะเมื่อมีถนนตัดผ่านแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องใช้เรือ ดังนั้นจึงมีเพียงไม่กี่วัดที่พระยังบิณฑบาตทางเรืออยู่ เช่น วัดมะกอก วัดจำปา วัดทอง วัดช่างเหล็ก เป็นต้น

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าวัดต่าง ๆ ที่อยู่ใต้วงบางระมาดและแขวงใกล้เคียงนี้ล้วนแล้วแต่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวบางระมาดอย่างแน่นแฟ้น ตั้งแต่เกิดจนตาย ไม่ว่าจะโกนจุก บวช แต่งงาน หรืองานศพ ต้องพึ่งวัดทั้งนั้น บ้านใครอยู่ใกล้วัดไหนก็มักจะไปทำบุญวัดนั้นเป็นประจำสืบทอดกันมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายาย งานบุญของวัดเท่ากับเป็นงานรื่นเริงให้ชาวสวนมาร่วมชุมนุมพบปะสังสรรค์กัน เช่น งานแห่ดาวดิงส์ที่วัดจำปา ชาวสวนบางระมาดเลื่อมใสศรัทธามาทำบุญที่วัดกันแทบทุกบ้านตลอดทั้งปี วัดกับชาวสวนจึงไม่สามารถแยกกันได้

1.2.8 การสาธารณสุขโรคและอนามัย

การติดตั้งเสาไฟฟ้าในบริเวณนี้จะกระทำเป็นช่วงๆ ในแต่ละพื้นที่ ขึ้นอยู่กับงบประมาณ เริ่มจากบริเวณวัดมณฑปถึงวัดทอง (บางระมาด) ก่อน จากนั้นประมาณพ.ศ. 2502–2503 จึงได้เข้าไปในชุมชนวัดทองจนถึงวัดจำปา ทั้งนี้โดยอาศัยความสามัคคีของชาวบ้านที่ช่วยกันออกค่าใช้จ่ายอุปกรณ์ต่างๆ

ส่วนน้ำประปานั้น ชาวสวนเริ่มมีน้ำประปาบริโภคเมื่อ 10 กว่าปีก่อน ย้อนหลังไปประมาณ 30–40 ปี ชาวสวนสามารถใช้น้ำฝน หรือตักน้ำในท้องร่องในคลองได้ หากขุ่นก็ใช้สารส้มกวน หรือใช้ผ้ากรองแล้วดื่มได้ทันที แต่ในปัจจุบัน น้ำเหล่านี้ไม่สามารถนำมาดื่มกินได้อีก

ต่อไป เนื่องจากคุณภาพของน้ำสกปรกมากขึ้นทุกทีจนไม่สามารถนำมาใช้อุปโภคบริโภคได้ บ้านเรือนหรือร้านค้าริมคลองบางระมาดจะหาซื้อน้ำแข็งและน้ำดื่ม จำพวกน้ำอัดลมได้จากเรือของโรงน้ำแข็งทอง ซึ่งจะจอดส่งของตามท่าต่าง ๆ ตลอดสองฝั่งคลอง

สำหรับการอนามัยนั้น ในอดีต ชาวสวนใช้พระรักษาบ้าง คนทรงบ้าง ต่อมา เมื่อการแพทย์สมัยใหม่เจริญขึ้น มีอนามัยตั้งประจำอยู่ริมคลอง มีแพทย์ประจำตำบล 1 คน หากเจ็บป่วยก็จะนำส่งโรงพยาบาลรัฐที่ใกล้ที่สุด คือ โรงพยาบาลศิริราช หรือ อาจจะไปที่โรงพยาบาลศาลายา โรงพยาบาลธนบุรี ซึ่งเป็นโรงพยาบาลเอกชน ดังนั้น สถานอนามัยของชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชาวบางระมาด ได้แก่ ศูนย์สุขภาพที่วัดสมร โกลี ซึ่งจะนัดแพทย์มาตรวจทุก 3 เดือน และสถานอนามัยที่วัดมณฑป

1.2.9 การศึกษา

ปัจจุบันชาวบางระมาดนิยมส่งลูกหลานไปเรียนใกล้บ้าน โดยเริ่มเรียนชั้นอนุบาลที่โรงเรียนอนุบาลวัดช่างเหล็กของกรุงเทพมหานคร ซึ่งอยู่ริมคลองชักพระ แล้วเรียนต่อระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนวัดช่างเหล็ก หรือโรงเรียนวัดทอง โรงเรียนวัดมะกอก จบแล้วจึงจะไปต่อชั้นมัธยมศึกษาซึ่งมีให้เลือกหลายแห่ง เช่น โรงเรียนมหารัชมงคล โรงเรียนวัดประสาธน์ โรงเรียนวัดโพธิสารพิทยาคม เป็นต้น บางคนส่งลูกหลานไปเรียนฝั่งกรุงเทพฯ ใกล้บ้านมากขึ้น เนื่องจากการเดินทางสะดวกมากกว่าสมัยก่อน

กล่าวโดยสรุป สภาพทั่วไปของบางระมาดยังคงสภาพความเป็นธรรมชาติที่อุดมไปด้วยสายน้ำและเรือสวนผลไม้ บรรยากาศสงบเงียบและร่มเย็น ชาวสวนที่นี่มีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับลำคลองและต้องพึ่งพิงธรรมชาติตามแบบอย่างที่ยสืบทอดมาจากบรรพบุรุษจนถึงทุกวันนี้ บรรยากาศของชีวิตชาวสวนแท้ๆ บนสองฝั่งคลองบางระมาดจึงแตกต่างจากคลองอื่นๆ อย่างคลองบางกอกน้อย ซึ่งกลายเป็นย่านการค้าการขายและถิ่นฐานบ้านเรือนของขุนนางและเจ้าสัวชาวจีนไปแล้ว อย่างไรก็ตาม ภาพเหล่านี้อาจมิให้เห็นอยู่ได้อีกไม่นานนัก เพราะความเป็นเมืองและความเจริญอันทันสมัยกำลังรุกคืบและหลั่งไหลเข้าสู่ชุมชนชาวสวนแห่งนี้ทุกขณะ

นอกจากสภาพบริบทของชุมชนชาวสวนในพื้นที่เขตตลิ่งชันดังกล่าวข้างต้นแล้ว งานวิจัยครั้งนี้ได้ศึกษาเจาะลึกสภาพบริบทของชุมชนชาวสวนในพื้นที่เขตจอมทองด้วย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2. เขตจอมทอง

พื้นที่เขตจอมทองอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ห่างจากแม่น้ำนี้ประมาณ 0.5 กิโลเมตร เขตจอมทอง เป็นเขตชั้นนอกที่ยังมีสภาพกึ่งเมืองกึ่งชนเมือง คำว่า “จอมทอง” มาจากชื่อเดิมของวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ซึ่งเป็นวัดที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม ในอดีตเป็นสวน ปัจจุบันได้กลายเป็นสภาพตึกอาคารพาณิชย์ โรงงาน อุตสาหกรรม สถานประกอบการค้าทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ และหมู่บ้านจัดสรรเป็นส่วนใหญ่ (สำนักงานเขตจอมทอง, 2545) บริเวณคลองดาวคะนองการใช้ประโยชน์ที่ดินส่วนใหญ่เป็นลักษณะพื้นที่ในเมืองที่มีความหนาแน่นน้อยถึงปานกลาง ยังมีพื้นที่เกษตรกรรมอยู่บางส่วนบริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเขตประมาณกว่า 3,000 ไร่ และบริเวณทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณกว่า 1,000 ไร่ (สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544: 5-4) “สวนส้มบางมด” และ “สวนลั่นจี่” ที่เคยมีชื่อเสียงโด่งดังกำลังถูกเปลี่ยนแปลงเป็นชุมชนเมืองตามสภาพการเจริญเติบโตของกรุงเทพมหานคร

เขตจอมทองมีคำขวัญประจำเขตว่า

“หลวงพ่อวัดหนึ่ง ตลาดดังวัดไทร หวานชื่นใจส้มบางมด ราชโอรสวัดงาม”

2.1 ข้อมูลพื้นฐานของเขตจอมทอง

2.1.1 ประวัติความเป็นมา

แต่เดิมพื้นที่ของเขตจอมทองเป็นส่วนหนึ่งของเขตบางขุนเทียน อยู่ภายใต้การดูแลรับผิดชอบของสำนักงานเขตสาขา ชื่อ “สำนักงานเขตบางขุนเทียน สาขา 1 (จอมทอง)” ซึ่งเปิดทำการเมื่อวันที่ 23 เมษายน 2532 ต่อมาได้มีประกาศกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 9 พฤศจิกายน 2532 ตั้งสำนักงานเขตจอมทองขึ้น มีพื้นที่ปกครองประกอบด้วย แขวงบางค้อ แขวงบางขุนเทียน แขวงจอมทอง และแขวงบางมด

ในปี พ.ศ. 2540 กรุงเทพมหานครมีนโยบายที่จะแบ่งเขตที่มีอยู่เดิม 36 เขต เป็น 50 เขต ซึ่งกระทรวงมหาดไทยได้ประกาศจัดตั้งสำนักงานเขตใหม่เพิ่มอีก 14 เขต แต่ปรากฏว่าสำนักงานเขตจอมทองไม่มีการแบ่งพื้นที่เขต แต่ได้รับพื้นที่บางส่วนเพิ่มขึ้น ดังประกาศกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 14 ตุลาคม 2540 เปลี่ยนแปลงพื้นที่เขตจอมทอง โดยตัดโอนพื้นที่ หมู่ 11 (บางส่วน) หมู่ที่ 12 (บางส่วน) และหมู่ที่ 13 (ทั้งหมู่) ของแขวงบางปะกอก เขตราชบุรีบูรณะ พื้นที่ประมาณ 5.3 กิโลเมตร มาเป็นพื้นที่เขตจอมทอง (สำนักงานเขตจอมทอง ฝ่ายประชาสัมพันธ์, 2544)

2.1.2 ลักษณะทั่วไปของเขตจอมทอง

2.1.2.1 ที่ตั้ง เขตจอมทองมีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ เขตภาษีเจริญ
ทิศใต้	ติดต่อกับ เขตธนบุรี เขตราชบุรีบูรณะ และเขตทุ่งครุ
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ เขตบางขุนเทียน
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ เขตบางบอน และเขตบางขุนเทียน

2.1.2.2 การแบ่งเขตการปกครอง

เขตจอมทอง แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 4 แขวง ดังนี้

1. แขวงบางค้อ ไม่มีหมู่บ้าน เนื่องจากเป็นเขตเทศบาลเดิม มีพื้นที่ 3.375 ตารางกิโลเมตร
2. แขวงบางขุนเทียน มี 11 หมู่ มีพื้นที่ 5.789 ตารางกิโลเมตร
3. แขวงจอมทอง มี 11 หมู่ มีพื้นที่ 5.677 ตารางกิโลเมตร
4. แขวงบางมด มี 11 หมู่ มีพื้นที่ 11.413 ตารางกิโลเมตร

สำหรับแขวงบางขุนเทียน แขวงจอมทอง และแขวงบางมด เป็นแขวงที่มี

กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ประจำตำบล สารวัตรกำนัน และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้ปกครองท้องถิ่นตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองพื้นที่ พ.ศ. 2457 ซึ่งตำแหน่งเหล่านี้จะถูกยุบเลิกไปในปี พ.ศ. 2547 ตามนโยบายของกระทรวงมหาดไทย

2.1.2.3 พื้นที่และจำนวนประชากร

พื้นที่เขต	16,077.5 ไร่ หรือ 26,254 ตารางกิโลเมตร
พื้นที่ทำการเกษตร	2,258.16 ไร่ (14.05% ของพื้นที่เขต)

จำนวนประชากร 173,241 คน

จำนวนครัวเรือน 54,117 ครัวเรือน

จำนวนครัวเรือนเกษตรกร 410 ครัวเรือน (0.76% ของจำนวนครัวเรือน)

(สำนักงานเขตจอมทอง ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม ปี พ.ศ.2543/2544)

2.1.2.4 อาชีพและการถือครองที่ดินทางการเกษตร

เขตจอมทองเป็นพื้นที่ราบลุ่มที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเกษตรกรรม แต่การขยายตัวของเมืองที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทำให้พื้นที่เกษตรกรรมดั้งเดิมลดลงอย่างต่อเนื่อง สมาชิกในครอบครัวที่ทำการเกษตรมีจำนวนไม่แน่นอน ประมาณ 1-11 คน ส่วนใหญ่มีจำนวนประมาณ 3-5 คน

แขวงบางขุนเทียน อยู่ทางด้านทิศเหนือของเขตจอมทอง เป็นพื้นที่เกษตร ฝืนใหญ่ที่สุดของเขตนี้ บริเวณหมู่ 6 นิยมทำสวนผสม ไม้ผล จำพวกหมาก ก้อย มะพร้าว มีมากที่สุด นอกนั้นก็ปลูกพืชชนิดต่างๆ ได้แก่ มะม่วง กระท้อน ก้อย ลิ้นจี่ ฝรั่ง มะนาว พลูด ทองหลาง ถ้าเป็นสวนผัก นิยมปลูกบวบกินสาย ผักกระเฉด ข้าวโพด และมีการเลี้ยงปลาในร่องสวนเล็กน้อย ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เช่าทำสวน

แขวงจอมทอง อยู่ทางตอนกลางของเขตจอมทอง เป็นพื้นที่เกษตรฝืนรองลงมา บริเวณหมู่ 6 เป็นเขตติดต่อกับแขวงบางมดตอนบน เป็นแหล่งปลูกไม้ผลเก่าแก่ที่เลื่องชื่อ เรียกกันว่าคิ่งลิ้นจี่ เพราะนิยมปลูกลิ้นจี่กันมาก ปัจจุบันมีผู้ปลูกลิ้นจี่เพียง 61 ราย ต้นลิ้นจี่อายุประมาณ 150 ปียังคงหลงเหลืออยู่ในสวนของนางบังอร เงินชุกลิ้น นอกนั้นเป็นสวนผสม ปลูกพืชชนิดต่างๆ ได้แก่ หมาก ก้อย มะพร้าว มะม่วง มะนาว ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ของตนเอง

แขวงบางมด เคยเป็นสวนขนาดใหญ่ที่สุดที่ปลูกส้มเขียวหวาน จนได้ชื่อว่า ส้มบางมด ปริมาณสวนส้มลดลงอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นตำนาน ปัจจุบันมีการทำสวนผสม บริเวณหมู่ 2 นิยมทำสวนไม้ผล ส่วนมากปลูกก้อย หมาก มะพร้าว ไม้ผลชนิดอื่นที่ปลูกได้แก่ มะม่วง ส้มโอ ลิ้นจี่ ชมพู่ ขนุน มะนาว ไม้ดอกที่ปลูกมากที่สุดคือก้อยไม้ ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เช่าทำสวน บริเวณหมู่ 4 หลายรายทำสวนผัก ปลูกผักไทย เช่น โหระพา ตะไคร้ กะเพรา บวบ ถั่ว ผักยาว ชะอม กระถิน พริก เป็นต้น

แขวงบางค้อ มีพื้นที่เกษตรเหลือน้อยที่สุด แวดล้อมไปด้วยที่พักอาศัย บ้านจัดสรร และโรงงานอุตสาหกรรม นิยมทำสวนผสม ปลูกไม้ผลจำพวก ก้อยหอม มะพร้าว นอกนั้นก็ปลูกชมพู่ มะเหมี่ยว ลิ้นจี่ มะม่วง หมาก มะนาว มะละกอ ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เช่าทำสวน ถ้าเป็นสวนผัก นิยมปลูกปอและสมุนไพรจีน ส่งตลาดเขาวราช

สำนักงานเขตจอมทองได้สำรวจข้อมูลการเกษตร ในปี พ.ศ. 2537 สรุปได้

ดังตารางที่ 5

สำนักงานวิจัยปฏิบัติการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 5 แสดงจำนวนคร้วเรือน พื้นที่ทำการเกษตร จำแนกตามแขวง เขตจอมทอง ปี พ.ศ.2537

แขวง	จำนวน คร้วเรือน เกษตรกร	พื้นที่ทำการเกษตร (ไร่)					รวมพื้นที่ ทำการเกษตร (ไร่)
		ทำสวน	ปลูกผัก	ไม้ดอก	เลี้ยงสัตว์	ประมง	
บางขุนเทียน	170	1,033.25	31.00	-	5	-	1,069.25
บางมด	143	455.25	22.00	193.5	2	-	672.75
จอมทอง	89	382.25	11.00	6.0	-	-	399.25
บางค้อ	47	176.13	27.25	-	-	-	203.38
รวม	449	2,046.88	91.25	199.5	7	-	2,344.63

(สำนักงานเขตจอมทอง ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม, 2537)

จากตารางข้างต้น จะเห็นว่า แขวงบางขุนเทียนมีจำนวนคร้วเรือนเกษตรกรมากที่สุด (ร้อยละ 37.86) และมีพื้นที่ทำการเกษตรมากที่สุด (ร้อยละ 45.6) รองลงมา คือ แขวงบางมด (ร้อยละ 28.69) แขวงจอมทอง (ร้อยละ 17.03) และแขวงบางค้อ (ร้อยละ 8.67) ตามลำดับ

พื้นที่ทำการเกษตรส่วนใหญ่เป็นสวนไม้ผลมากที่สุด (ร้อยละ 87.3) รองลงมา คือ สวนไม้ดอกไม้ประดับ (ร้อยละ 8.51) สวนผัก (ร้อยละ 3.89) และเลี้ยงสัตว์ (ร้อยละ 0.3) ตามลำดับ และไม่มีการทำประมง หรือปลูกข้าวในแถบนี้

ต่อมา สำนักงานเขตจอมทองได้สำรวจข้อมูลการเกษตร ในปี พ.ศ. 2543-2544 สรุปได้ดังตารางที่ 6

ตารางที่ 6 แสดงจำนวนครัวเรือนเกษตรกร พื้นที่ทำการเกษตร และพื้นที่ถือครอง จำแนกตาม
แขวง เขตจอมทอง ปี พ.ศ.2543-2544

แขวง	จำนวน ครัวเรือน เกษตรกร	พื้นที่ทำการเกษตร (ไร่)					พื้นที่ถือครอง (ไร่)		
		ทำสวน	ปลูกผัก	ไม้ดอก	เลี้ยงสัตว์	ประมง	พื้นที่ไม่ทำ ประโยชน์	ที่เช่า	ที่ตนเอง
บางขุนเทียน	153	970.75	47.00	4.0	1	2	23.00	543.00	504.75
บางมด	134	500.75	22.66	178.0	-	-	58.00	345.50	413.91
จอมทอง	91	351.00	20.50	6.0	-	-	21.50	100.25	298.75
บางค้อ	32	123.25	30.25	-	1	-	-	134.50	20.00
รวม	410	1,945.75	120.41	188.0	2	2	102.50	1,123.25	1,237.41

(สำนักงานเขตจอมทอง ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม, 2544)

จากตารางข้างต้น จะเห็นว่า แขวงบางขุนเทียนมีจำนวนครัวเรือนเกษตรกรมากที่สุด (ร้อยละ 437.32) และมีพื้นที่ทำการเกษตรมากที่สุด (ร้อยละ 44.38) รองลงมา คือ แขวงบางมด (ร้อยละ 32.17) แขวงจอมทอง (ร้อยละ 16.90) และแขวงบางค้อ (ร้อยละ 6.54) ตามลำดับ

ในจำนวนพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (2,360.66 ไร่) จะเห็นว่า เป็นสวนไม้ผลมากที่สุด (ร้อยละ 82.42) รองลงมา คือ สวนไม้ดอกไม้ประดับ (ร้อยละ 7.96) สวนผัก (ร้อยละ 5.10) พื้นที่
ไม่ทำประโยชน์ (ร้อยละ 4.34) เลี้ยงสัตว์ (ร้อยละ 0.08) และการประมง (ร้อยละ 0.08) ตามลำดับ

เมื่อเปรียบเทียบกับปี 2537 พบว่า จำนวนครัวเรือนเกษตรกรลดลงเล็กน้อย จาก 449 ครัว
เรือน เหลือ 410 ครัวเรือน หรือลดลงร้อยละ 8.69 ส่วนจำนวนพื้นที่การเกษตรทั้งหมดลดน้อยลง
กว่าเดิม จาก 2,344.63 ไร่ เหลือพื้นที่ทำการเกษตรจริง 2,258.16 ไร่ (ไม่รวมพื้นที่ไม่ทำประโยชน์)
หรือลดลง 86.47 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 3.69

ข้อที่น่าสังเกต คือ พื้นที่ถือครองนั้น มีพื้นที่ของตนเองสูงกว่าพื้นที่เช่าเพียงเล็กน้อย และ
จำนวนพื้นที่ไม่ทำประโยชน์ในแขวงบางมดสูงกว่าแขวงอื่นๆ

พื้นที่การเกษตรที่หายไปนั้นถูกปรับเปลี่ยนไปใช้ประโยชน์อื่น เป็นพื้นที่อยู่อาศัย บ้านจัดสรร
พาณิชย์กรรม และโรงงานอุตสาหกรรม ชาวสวนเปลี่ยนไปประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไปมากขึ้น

ด้านพาณิชยกรรม ในปี พ.ศ. 2542 เขตจอมทองมีจำนวนสถานประกอบการรวม 3,460 แห่ง มีการว่าจ้างงานจำนวน 43,326 คน ส่วนด้านอุตสาหกรรม เป็นฐานเศรษฐกิจสำคัญอย่างหนึ่งของเขตจอมทอง สิ้นปี พ.ศ. 2542 มีโรงงานอุตสาหกรรมจำนวน 1,132 แห่ง มีจำนวนคนงาน 21,053 คน เขตจอมทองมีโรงงานตั้งอยู่มากที่สุดจำนวน 625 แห่ง คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 55.21 มีคนงานจำนวน 10,332 คน รองลงมา คือแขวงบางขุนเทียน มีโรงงานจำนวน 312 แห่ง คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 27.56 มีคนงานจำนวน 7,147 คน การขยายตัวของจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมของเขตนี้พบว่าขยายตัวอย่างต่อเนื่องในอัตราที่ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะที่แขวงจอมทองและแขวงบางขุนเทียน เนื่องจากเป็นพื้นที่อุตสาหกรรมและคลังสินค้า เดิมการขยายตัวที่เกิดตามแนวนอนมีผลมาจากความสะดวกสบายในการเข้าถึง และเป็นพื้นที่ต่อเนื่องกับพื้นที่ย่านการค้าชั้นใน ย่านการค้าบางปะกอก และพื้นที่ชานเมือง เช่น จังหวัดสมุทรสาคร (สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544: (4)27-44)

2.1.3 ลักษณะชุมชน

ในอดีตเขตจอมทองมีความเจริญรุ่งเรืองและมีความสำคัญในหลายๆ ด้าน เป็นที่รู้จักกันว่าเป็นแหล่งที่มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ มีคลองค่าน (คลองสนามชัย) เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าไปขายทั้งในประเทศและต่างประเทศ บนสองฝั่งคลองนี้ จึงมีร่องรอยอดีตทั้งด้านศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุของท้องถิ่นและบ้านเมือง ตลอดจนวิถีชีวิตชาวสวนริมฝั่งคลอง

จากการสำรวจพื้นที่ชุมชนและข้อมูลของฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม เขตจอมทอง (สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544: 4-25) พบว่า บ้านเรือนส่วนใหญ่มีการใช้วัสดุก่อสร้างที่เป็นการก่ออิฐถือปูน โดยเฉพาะพื้นที่ที่อยู่ติดกับแนวนอนสายหลักและสายรอง ส่วนพื้นที่ด้านในซอยที่ลึกเข้าไปก็มีการก่อสร้างอาคารบ้านเรือนที่ก่ออิฐถือปูนและเป็นไม้ผสมผสานกันไป ลักษณะของชุมชนมีลักษณะของการเติบโต 2 แบบ คือ

แบบแรก เป็นการเติบโตของพื้นที่สวนและคูคลองคละกันไปกับพื้นที่ชุมชน การตั้งถิ่นฐานยังไม่หนาแน่นมากนัก สภาพแวดล้อมยังคงมีเค้าโครงของการเป็นชุมชนเกษตรกรรมน้ำเค็ม ยกเว้นบางพื้นที่ที่เป็นจุดเชื่อมต่อของเส้นทางน้ำ เส้นทางบก

แบบสอง เป็นการเติบโตจากการตัดพื้นที่ถนนเพื่อเชื่อมต่อเมืองกับพื้นที่ชานเมือง ทำให้เกิดการขยายตัวของอาคารบ้านจัดสรรและอาคารพาณิชย์ในพื้นที่ของเอกชน สภาพของชุมชนและการใช้พื้นที่จึงมีความแออัดสูงขึ้นและไม่อยู่ในเกณฑ์มาตรฐานคุณภาพชีวิตที่ดี

จากสภาพพื้นที่ที่มีลักษณะกึ่งเมืองและกึ่งชานเมือง ทำให้มีประชากรอยู่หนาแน่นเป็นบางแห่ง การที่ประชากรอยู่กันหนาแน่นจึงทำให้เกิดชุมชนย่อยๆ หลายชุมชน

ชุมชนที่ได้รับการจัดตั้งตามระเบียบกรุงเทพมหานครว่าด้วยกรรมการชุมชน พ.ศ. 2534 มีจำนวนทั้งสิ้น 49 ชุมชน โดยแยกตามแขวงต่างๆ ดังนี้ (สำนักงานเขตจอมทอง ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม, 2544)

1. แขวงบางค้อ จำนวน 8 ชุมชน คือ

- 1.1 ชุมชนศิลปะเดช
- 1.2 ชุมชนริมคลองบางค้อ
- 1.3 ชุมชนวัดมงคลวาราราม
- 1.4 ชุมชนนางนอง 2 ต้นตีสู่ข
- 1.5 ชุมชนซอยสวนหลวง
- 1.6 ชุมชนจันทน์พัฒนา
- 1.7 ชุมชนสุขศิริ
- 1.8 ชุมชนวัดนางนอง

2. แขวงบางขุนเทียน จำนวน 11 ชุมชน คือ

- 2.1 ชุมชนหมู่บ้านพัฒนาหมู่ 11
- 2.2 ชุมชนบางระแจะใหญ่
- 2.3 ชุมชนวิสุทธิจักร
- 2.4 ชุมชนซอยบุญอยู่
- 2.5 ชุมชนซอยวาสนา
- 2.6 ชุมชนวัดสิงห์
- 2.7 ชุมชนโรงพักเก่าบางขุนเทียน
- 2.8 ชุมชนซอยร่วมสุข
- 2.9 ชุมชนคู้ง้าวหลาม
- 2.10 ชุมชนแก้วกลม
- 2.11 ชุมชนรวมมิตร

3. แขวงจอมทอง จำนวน 13 ชุมชน คือ

- 3.1 ชุมชนวัดโพธิ์แก้ว
- 3.2 ชุมชนมัสยิดนูรุลย่ากิน
- 3.3 ชุมชนซอยเทียนทรัพย์
- 3.4 ชุมชนโรงน้ำมันเก่า
- 3.5 ชุมชนอุดมสิน 2

- 3.6 ชุมชนบ้านสวน
- 3.7 ชุมชนรวมใจ
- 3.8 ชุมชนผาสุข
- 3.9 ชุมชนชาวสวนสัมพันธ์
- 3.10 ชุมชนคุณยายวัน
- 3.11 ชุมชนภาณุมากรณ์พัฒนา
- 3.12 ชุมชนชอปปี้ตั้งอนุสรณ์
- 3.13 ชุมชนทิพย์สุวรรณ
4. แขวงบางมด จำนวน 5 ชุมชน คือ
 - 4.1 ชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 4 (โพธิทอง)
 - 4.2 ชุมชนวัดสี่ศอก
 - 4.3 ชุมชนทองเจือ
 - 4.4 ชุมชนป่าแดงพัฒนา 1
 - 4.5 ชุมชนบางมดพัฒนา หมู่ 7

สภาพทั่วไปของชุมชน ถนนและทางเดินเข้าส่วนมากเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก แต่มีบางชุมชนที่เป็นสะพานไม้และมีน้ำท่วมขัง มีสภาพที่คับแคบและชำรุดทรุดโทรม

การรวมกลุ่มประชาคม

เขตจอมทอง มีการรวมกลุ่มประชาคมต่าง ๆ หลายกลุ่ม เช่นเดียวกับในเขตดลิ่งชั้นใต้แก่

กลุ่มเกษตรกร เริ่มจัดตั้งเมื่อปี 2540 มีการประชุมเกษตรกรในโอกาสต่างๆ และจัดกิจกรรมจำหน่ายผลผลิตทางการเกษตรในนามกลุ่มเกษตรกรเขตจอมทอง

กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชุมชน เริ่มจัดตั้งเมื่อปี 2543 เพื่อผลิตสินค้าแปรรูปทางการเกษตร เช่น การทำปลายอด ลูกชิ้นปลา หมูหยอง น้ำพริกเผา เป็นต้น

2.1.4 การคมนาคม

สภาพพื้นที่เขตจอมทองมีลักษณะความเป็นเมืองสูง มีโครงข่ายการคมนาคมทางบกที่สะดวกและรวดเร็ว ประชากรส่วนใหญ่จึงใช้รถยนต์และรถไฟมากกว่าเรือ ส่วนการคมนาคมทางน้ำซึ่งผูกพันกับพื้นที่เกษตรกรรมดั้งเดิมลดลงอย่างมากโดยเฉพาะบริการสาธารณะในคลองมีเหลืออยู่เพียงเล็กน้อย ชาวสวนและคนในท้องถิ่นเท่านั้นที่ใช้เรือสัญจรเพื่อขนส่งผลผลิตทางการเกษตรและค้าขายในคลองเล็กๆ น้อยๆ โดยมากจะเป็นเรือท่องเที่ยวที่เล่นทุกวัน และมีจำนวนมากขึ้นในช่วงวันหยุด ตามคลองดาวคะนอง คลองบางขุนเทียน คลองบางมด เพื่อไปยังตลาดน้ำวัดไทร

การคมนาคมทางน้ำ ในพื้นที่นี้มีคลองเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะคลองสายหลัก และคลองแยกมีจำนวน 58 คลอง และยังมีลำกระโดงต่างๆ ของพื้นที่ส่วนที่ต้องสร้างสะพานข้าม โดยไม่สามารถปิดกั้นได้ แต่คลองที่ใช้ในการขนส่งทางเรือ คือ คลองสนามชัย (คลองด่าน) ส่วนคลองอื่นๆ ชาวบ้านใช้ติดต่อค้าขาย คลองเหล่านี้ติดต่อเชื่อมโยงกับคลองอื่นๆ ในเขตใกล้เคียงได้โดยรอบ

คลองสายหลัก 5 สาย คือ

1. คลองสนามชัย (คลองด่าน) ปากคลองแยกจากคลองบางกอกใหญ่ ช้างวัดสมุทธาราม (วัดปากน้ำ) ปลายคลองจดคลองบางบอน และคลองสนามชัย ยาวราว 6 กิโลเมตร เป็น “ลำน้ำประวัติศาสตร์” ที่เคยเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ในการเดินทัพสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นเส้นทางค้าขายออกสู่ปากอ่าวทะเลได้ และเป็นสายน้ำสำคัญหล่อเลี้ยงชีวิตชาวจอมทองมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สองฟากฝั่งคลองจึงเต็มไปด้วยร่องรอยแห่งประวัติศาสตร์ ศิลปะ และสถาปัตยกรรมหลากหลายแบบ รวมทั้งบรรยากาศวิถีชีวิตแบบพื้นบ้านไทย ปัจจุบันทางเขตได้ฟื้นฟูให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว คือ ได้จัดโครงการล่องเรือทางน้ำ “โครงการตามรอยเสด็จประพาสชลมารคพระเจ้าเสือ” ซึ่งประชาชนให้ความสนใจอย่างยิ่ง (ศูนย์ข้อมูลกรุงเทพมหานคร, 2545) ในคลองนี้มีวัดสำคัญ คือ วัดปากน้ำ วัดอัมพรสวรรค์ วัดนางชี วัดหนัง วัดนางนอง วัดราชโอรส

2. คลองดาวคะนอง ปากคลองดาวคะนองแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่วัดดาวคะนอง ปลายคลองจดคลองบางขุนเทียน คลองนี้ยาวประมาณ 2.5 กิโลเมตร มีตำนานเล่าว่า มีกระเชื่อด่างตัวหนึ่งคุ้ยคะนองมาก อาศัยอยู่ในคลอง ชาวบ้านจึงเรียกชื่อคลองว่า “ค่างคะนอง” (หลวงธำรงโทรกิจ [ยิ้ม เขตตะลิวรี], 2482: 9)

3. คลองบางขุนเทียน เป็นคลองสำคัญคลองหนึ่ง ติดต่อกับคลองมหาชัย ออกแม่น้ำท่าจีนได้

4. คลองบางมด ปากคลองแยกจากคลองสนามชัย (คลองด่าน) ที่วัดไทร ปลายคลองจดคลองแม่น้ำ ที่ได้ปากคลองรางโพ ยาว 8 กิโลเมตร

5. คลองลัดเข็ดหน้า เป็นคลองลัดไปต่อคลองบางขุนเทียนได้ คลองอยู่ในความดูแลของสำนักงานเขตจอมทอง มี 47 คลอง ซึ่งมีคลองหลักใช้ระบายน้ำ จำนวน 15 คลอง คือ คลองบางค้อ คลองบางสะแก คลองบางประทุน คลองบางระเนาะ คลองบางโคกตัด คลองวัดนาคนิมิตร คลองโพธิ์ คลองขวาง คลองบางระเนาะน้อย คลองบัว คลองเจ้าคุณ คลองลัดขีเหล็ก คลองยายจำปี คลองบางปะแก้ว

ด้านการจราจรทางน้ำ สภาพของลำคลองในปัจจุบันมีบางแห่งตื้นเขิน น้ำในคลองเน่าเสีย มีกลิ่นเหม็น ประตูกั้นน้ำที่คลองดาวคะนองและคลองมหาชัยเป็นอุปสรรคหนึ่งในการเดิน

เรือโดยสาร เพราะต้องคอยเปิดและปิด ประกอบกับมีทางเลือกอื่นทั้งทางถนนและทางรถไฟที่สะดวกกว่าเดิม โดยไม่ต้องต่อหลายทอด ทำให้ผู้ที่อาศัยอยู่ตามริมคลองนิยมใช้ทางบกแทน เช่น บริเวณคลองสนามชัยและคลองบางขุนเทียน ประชาชนสามารถใช้บริการรถไฟสายวงเวียนใหญ่-มหาชัยสะดวกกว่าการใช้เรือโดยสาร

ปัจจุบันจึงมีบริการเรือโดยสารสาธารณะเส้นทางเดียว จากสะพานพุทธ-วัดเลา ผ่านคลองบางขุนเทียน-คลองสนามชัย-ตลาดน้ำวัดไทร-วัดเลา ช่วงเช้าให้บริการ 2 เที่ยว คือ เที่ยว 7.00 น. และ 8.00 น. ช่วงเย็นมีเฉพาะเที่ยว 16.00 น. ค่าโดยสาร 7-12 บาท ขึ้นอยู่กับระยะทาง มีเรือให้บริการอยู่ 2 ลำ (สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544: 5-14)

การคมนาคมทางบก

ในเขตจอมทองมีถนนสายหลักในการเดินทางเข้า-ออกจากเขตสู่ศูนย์กลาง กรุงเทพมหานครและปริมณฑลอยู่ 5 สาย คือ ถนนพระราม 2 ถนนสุขสวัสดิ์ ถนนจอมทอง ถนนเอกชัย และถนนวุฒากาศ มีถนนสายรองที่สำคัญ 2 สาย คือ ถนนรัตนกวีและถนนพุทธบูชา ถนนสายหลัก 7 สาย คือ (กรุงเทพมหานคร 2, สำนักการโยธา, 2545 และสำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544: 5-7)

1. ถนนพระราม 2 (ธนบุรี-ปากท่อ) เป็นถนนคอนกรีต กว้าง 80 เมตร ขนาด 8 ช่องจราจร มีเกาะกลาง และมีทางขนานอีกข้างละ 2 ช่องจราจร ต้นทางแยกจากถนนสุขสวัสดิ์ถึงสนามไทรกอล์ฟ ระยะทางในเขตยาว 4,200 เมตร ริมถนนมีอาคารใหญ่ๆ ประปรายสองข้างทาง

2. ถนนสุขสวัสดิ์ เป็นถนนคอนกรีตกว้าง 33.50 เมตร ขนาด 8 ช่องจราจร มีเกาะกลาง ต่อจากสะพานข้ามคลองดาวคะนองถึงแยกถนนพระราม 2 ยาว 1,230 เมตร ถนนนี้เชื่อมต่อกับถนนพระราม 2 เพื่อไปยังสมุทรสาครหรือขึ้นทางด่วนเฉลิมมหานคร (ขั้นที่ 1)

3. ถนนจอมทอง เป็นถนนสายรองตามผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร แต่ถือว่าเป็นสายหลักของเขต เป็นถนนลาดยาง กว้าง 17.80 เมตร ขนาด 4 ช่องจราจร ไม่มีเกาะกลาง ต้นทางเชื่อมต่อกับถนนสุขสวัสดิ์และปลายทางเชื่อมกับถนนเอกชัย ยาว 2,150 เมตร สองข้างทางเป็นตึกแถวที่เป็นทั้งร้านค้าและที่อยู่อาศัย

4. ถนนเอกชัย เป็นถนนลาดยาง กว้าง 15 เมตร ขนาด 4 ช่องจราจร ไม่มีเกาะกลาง ต้นทางจากสะพานข้ามคลองบางขุนเทียน ถึงสะพานข้ามคลองวัดสิงห์ ยาว 2,480 เมตร มีซอยแยกสองฝั่งถนนเป็นระยะ ประชากรอยู่อย่างหนาแน่น

5. ถนนวุฒากาศ เป็นถนนลาดยาง กว้าง 17 เมตร ขนาด 4 ช่องจราจร ไม่มีเกาะกลาง ต้นทางแยกจากถนนจอมทองถึงสะพานวุฒากาศ 1 ยาว 1,180 เมตร มีซอยแยกสองฝั่งถนน

เป็นระยะ ประชากรอยู่อย่างหนาแน่น ปัจจุบันมีเส้นทางถนนตากสิน-เพชรเกษม (ของกรมโยธาธิการ) ตัดผ่านทำให้สามารถใช้เส้นทางออกสู่ถนนเพชรเกษมได้

6. ถนนตากสิน-เพชรเกษม เป็นถนนคอนกรีต กว้าง 35 เมตร ขนาด 4 ช่องจราจร มีเกาะกลาง ยาวประมาณ 5 กิโลเมตร ก่อสร้างเสร็จเมื่อต้นปี 2544 ตัดผ่านพื้นที่ตอนเหนือของเขตจอมทอง เป็นโครงการต่อเชื่อมกับโครงการสร้างสะพานแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปลายถนนสาทร ระยะที่ 1 ช่วงสาทร-ตากสิน ทำให้สามารถเชื่อมโยงถนนเพชรเกษม ถนนเจริญกรุง และทางด่วนชั้นที่ 2 และจะต่อเชื่อมกับโครงการเพชรเกษม-รัตนวิบูลย์ (โครงการก่อสร้างสะพานบริเวณวัดนครอินทร์ และถนนต่อเชื่อม) ในอนาคต

7. ถนนสายง1 ถนนตากสิน-เพชรเกษม – วงแหวนรอบนอก (กาญจนาภิเษก) เป็นถนนคอนกรีต กว้าง 40 เมตร ขนาด 4 ช่องจราจร มีเกาะกลาง ยาวประมาณ 6 กิโลเมตร แยกจากถนนสมเด็จพระเจ้าตากสิน-เพชรเกษม ในเขตจอมทอง ไปเชื่อมถนนวงแหวนรอบนอก (กาญจนาภิเษก) เริ่มก่อสร้างในเดือนพฤศจิกายน 2543 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2545

ถนนสายรอง มี 2 สายคือ

1. ถนนรัตนกวี เป็นถนนลาดยาง กว้าง 12 เมตร ขนาด 2 ช่องจราจร จากคลองบางขุนเทียนถึงถนนพระราม 2 ยาว 2,283 เมตร อยู่ในความดูแลของสำนักงานเขตจอมทอง แนวเส้นทางบางตอนคดโค้งและหักศอก สองข้างทางจะมีทั้งบ้านเรือนและโรงงานหนาแน่นเป็นช่วงๆ เป็นทางลัดและทางเชื่อมระหว่างถนนจอมทองและถนนพระราม 2

2. ถนนพุทธบูชา (ถนนบางมดพัฒนา) เป็นถนนลาดยาง กว้าง 16 เมตร ขนาด 2 ช่องจราจร เชื่อมพื้นที่ต่อแนวถนนพระราม 2 ถึงถนนประชาอุทิศ ยาว 2,790 เมตร อยู่ในความดูแลของสำนักงานเขตจอมทอง แนวเส้นทางบางตอนมีลักษณะคดโค้งตามเส้นทางเดิมของชุมชน แนวถนนมีความกว้างไม่เท่ากันตลอดทั้งเส้นทาง สภาพสองข้างทางมีการปลูกสร้างอาคารหนาแน่นในช่วงต้นที่ติดกับถนนพระราม 2 และถนนประชาอุทิศ

จากลักษณะของระบบโครงข่ายถนนในพื้นที่จอมทองข้างต้นและบริเวณรอบๆ เขตพบว่า เกิดพื้นที่ปิดล้อมขนาดใหญ่ (Super Block) ที่มีถนนสายหลักเป็นกรอบ แต่ขาดการเชื่อมโยงภายในพื้นที่ด้วยถนนสายรองและถนนย่อยต่าง ๆ อยู่ 2 บริเวณ คือ ตอนบนของเขต ภายในกรอบถนนเพชรเกษมเชื่อมต่อกับถนนบางบ่อ 1 ถนนเอกชัย และถนนวุฒากาศ อีกบริเวณหนึ่ง คือ ตอนล่างของเขต ภายในกรอบถนนพระราม 2 เชื่อมต่อกับถนนพุทธบูชา ถนนประชาอุทิศ และถนนสุขสวัสดิ์

ดังนั้น การพัฒนาพื้นที่ปิดล้อมตอนบนของเขตจึงเกิดขึ้นตามโครงการพัฒนาโครงข่ายคมนาคมในอนาคต ได้แก่ ถนนสายง1 ถนนสายง2 โครงการทางด่วนชั้นที่ 6 และ

ศูนย์คมนาคมกรุงเทพด้านใต้ ส่วนพื้นที่ปิดล้อมตอนล่างของเขต ส่วนใหญ่อยู่นอกเขตจอมทอง มีโครงการก่อสร้างถนนสาย ง4 จะเห็นได้ว่าแนวโน้มการพัฒนาพื้นที่ดังกล่าวมีความเป็นไปได้สูง

การบริการขนส่งสาธารณะในเขตจอมทองประกอบด้วยรถโดยสารประจำทางหลายสาย และมีรถรับจ้างเป็นรถสี่ล้อ (ซูบารุ) ให้บริการบนเส้นทางถนนจอมทอง ถนนเอกชัย และถนนวุฒากาศ จำนวน 4 สาย ค่าบริการคนละ 5 บาท นอกจากนี้ก็มีรถตู้มวลชนอีก 2 สาย คือ สาย ต7 เลหะธนบุรี-ทำนาคินแดง และสาย ต 29 ตลาดบางปะแก้ว-สวนลุมพินี บริเวณปากซอยต่างๆ มีรถจักรยานยนต์รับจ้างให้บริการตลอดทั้งวัน หรือ 5.00-23.00 น.

นอกจากรถประจำทางแล้ว ยังมีรถไฟฟ้าในเมืองเพียงเส้นทางเดียว คือ สายวงเวียนใหญ่-มหาชัย ระยะทาง 31 กิโลเมตร หยุดให้บริการ 3 สถานีในพื้นที่เขตจอมทอง คือ สถานีจอมทอง (วัดราชโอรส) สถานีวัดไทร และสถานีวัดสิงห์ วิ่งให้บริการวันละ 34 เที่ยว ระหว่าง 5.30-20.00 น. ณ สถานีวงเวียนใหญ่ และ 4.30-19.00 น. ณ สถานีมหาชัย ค่าโดยสาร 3-10 บาท ขึ้นอยู่กับระยะทาง

2.1.5 ศาสนา

ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ วัดยังคงเป็นจุดศูนย์รวมสำคัญเพื่อใช้ประกอบพิธีทำบุญทางศาสนา เช่น ทำบุญตักบาตรในวันพระ วันเข้าพรรษา ออกพรรษา การทอดผ้าป่า ทอดกฐิน

ส่วนใหญ่วัดต่างๆ จะตั้งอยู่บริเวณริมน้ำซึ่งเป็นชุมชนดั้งเดิม เพราะอาศัยการคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก วัดในเขตจอมทอง มีจำนวนทั้งสิ้น 17 วัด เฉพาะวัดสำคัญมีอยู่ 5 วัด คือ (สำนักงานเขตจอมทอง, 2545)

1. วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร เป็นอารามหลวงที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ขึ้น ด้วยศิลปะประยุกต์แบบสถาปัตยกรรมไทย-จีนจากฝีมือช่างที่ประดิษฐ์ พระอุโบสถหลังคาแบบจีนมุงกระเบื้องแบบไทยประดับกระเบื้องสีล้อมลายระย้าตา ปรารักษ์และศาลารายศิลปะแบบจีนที่วิจิตรชดช้อย ประกอบด้วยวิหารการดำรายาไทยที่ระเบียงครอบวิหาร พระพุทธไสยาสน์ที่ใหญ่ที่สุดในฝั่งธนบุรี วัดนี้ตั้งอยู่ที่ถนนเอกชัย แขวงบางขุนเทียน

2. วัดนางนองวรวิหาร “อัญมณีที่คลองบางขุนเทียน” แห่งนี้เป็นอารามหลวงที่รวมไว้ซึ่งโบราณสถาน โบราณวัตถุหลายยุคหลายสมัยที่งามวิจิตรด้วยสถาปัตยกรรมทั้งศิลปะแบบไทย แบบจีน และแบบยุโรป เป็นสมบัติไทยที่น่าชื่นชมความอลังการและศึกษาหาความรู้ เช่น พระอุโบสถแบบไทย-จีน พระประธานทรงเครื่อง เจดีย์ย่อไม้สิบสอง ปรารักษ์ย่อไม้สิบสอง เก๋งจีน วิหารกู่ และซุ้มประตูกำแพงแก้วแบบยุโรป วัดนี้ตั้งอยู่ที่ถนนวุฒากาศ แขวงบางค้อ

3. วัดไทร เป็นอารามใหญ่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อครั้งสมเด็จพระสุริเยนทรมหาวชิราวุธ (พระเจ้าเสือ) เสด็จประพาสทางชลมารค ได้มาสร้างพระตำหนักทองเพื่อเป็นที่ประทับค้างแรมขึ้นบริเวณวัดแห่งนี้ เป็นตำหนักไม้ลายรดน้ำสีทอง (ยกพื้น) ลงรักปิดทองทั้งหลังสวยงามมาก บริเวณหน้าวัดไทร มีตลาดน้ำที่เคยโด่งดังมากเป็นที่รู้จักทั่วโลก แม้จะซบเซาไป แต่ขณะนี้สำนักงานเขตจอมทองพยายามฟื้นฟูให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยว และเป็นแหล่งรวมผลผลิตจากสวน วัดไทรตั้งอยู่ที่ถนนเอกชัย แขวงบางขุนเทียน

4. วัดหนัง เป็นอารามหลวงที่รุ่มรื่น สวยงาม ริมคลองด่าน สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยารัชกาลพระเจ้าเสือ นอกจากจะเป็นแหล่งรวมศิลปะ สถาปัตยกรรมแบบไทยสมัยพระนารายณ์แล้ว ยังเป็นที่ประดิษฐาน “หลวงปู่เฒ่า” พระเกจิอาจารย์ที่ชาวบ้านเลื่อมใสศรัทธา และนับถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของท้องถิ่น วัดหนังตั้งอยู่ที่ถนนวุฒากาศ แขวงบางค้อ

5. วัดยายร่ม เป็นวัดเก่าแก่ที่ได้รับการปฏิสังขรณ์ใหม่ มีอุโบสถที่แปลกไปจากวัดไทยทั่วไป เป็นอุโบสถสองชั้น สลักลายไทยทั้งหลัง เน้นความเป็นเอกลักษณ์สถาปัตยกรรมไทย สวยงาม อ่อนช้อย ภายในอุโบสถทั้งสองชั้นยังคงตกแต่งด้วยภาพพุทธประวัติแกะสลักด้วยไม้สักทอง จำนวน 173 ภาพ ให้ผู้ไปเยือนได้ชื่นชมความสวยงามและศึกษาพุทธประวัติปางต่างๆ วัดยายร่มตั้งอยู่ที่ถนนพระรามที่ 2 แขวงบางมด

นอกจากวัดในพุทธศาสนาแล้ว ยังมีคริสตจักร 2 แห่ง คือโบสถ์แม่พระประจักษ์ คริสตจักรเอกชัย มัสยิด 1 แห่งคือมัสยิดนูรุลยาคีน และศาลเจ้า 1 แห่ง

2.1.6 การศึกษา

เขตจอมทอง มีโรงเรียนรวมทั้งสิ้น 33 แห่ง กระจายอยู่ตามแขวงต่างๆ ทุกแขวง ดังนี้
โรงเรียนสังกัดกรมสามัญศึกษา 3 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนวัดราชโอรส โรงเรียนมัธยมวัดสิงห์ โรงเรียนบางมดวิทยา

โรงเรียนสังกัดสำนักงานประถมศึกษา กรุงเทพมหานคร (กรมสามัญศึกษา) 2 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนวัดหนัง โรงเรียนอนุบาลวัดนางนอง

โรงเรียนสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน 16 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนสมบุญวิทย์ โรงเรียนเลิศพัฒนาศึกษา โรงเรียนปัญญาวิทยา โรงเรียนแม่พระประจักษ์ โรงเรียนชนบุรีศึกษา โรงเรียนฟองอำไพศึกษา โรงเรียนบุญเสริมวิทยา โรงเรียนจินดามณี โรงเรียนสิริอักษรชนบุรี โรงเรียนสิงห์วัฒนาวิทยา โรงเรียนศิริสุขวิทยา โรงเรียนอนุบาลประเสริฐศิลป์ โรงเรียนอนุบาลเสริมสุข โรงเรียนอนุบาลบ้านยิ้ม โรงเรียนอนุบาลรัศมีสุข โรงเรียนอนุบาลพรพิมพ์ โรงเรียนอนุบาลพรอำนวย

โรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตจอมทอง 11 โรงเรียน แบ่งเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่
 กลุ่มโรงเรียนที่ 1 โรงเรียนวัดบางประทุนนอก โรงเรียนวัดนางนอง โรงเรียน
 วัดศาลาครืน โรงเรียนวัดไทร

กลุ่มโรงเรียนที่ 2 โรงเรียนวัดโพธิ์แก้ว โรงเรียนวัดโพธิ์ทอง (โรงเรียนขยาย
 โอกาส) โรงเรียนวัดยายร่ม (โรงเรียนขยายโอกาส)

กลุ่มโรงเรียนที่ 3 โรงเรียนวัดสี่สุก โรงเรียนวัดบางขุนเทียนนอก โรงเรียนนาคณิมิตร
 โรงเรียนวัดมงคลวราราม

2.2 ข้อมูลพื้นฐานแขวงบางมด เขตจอมทอง

2.2.1 ความเป็นมา

“บางมด” เป็นพื้นที่สีเขียวกว้างใหญ่มาก ในอดีต บางมดเป็นตำบล อยู่ในอำเภอบาง
 ขุนเทียน และอำเภอราษฎร์บูรณะ ปัจจุบัน เป็นแขวง ขึ้นอยู่กับ 3 เขต คือ แขวงบางมด เขตจอมทอง
 , แขวงบางมด เขตราษฎร์บูรณะ และแขวงบางมด เขตทุ่งครุ มีคลองสายสำคัญคือคลองบางมด
 บางมดเป็นแหล่งใหญ่ที่ปลูกพืชพันธุ์หลายชนิด ที่รู้จักกันดีมานานคือส้มเขียวหวาน กลายเป็นเอก
 ลักษณ์ประจำท้องถิ่นของบางมด และเป็น “ตำนานส้มบางมด” ไปในปัจจุบัน

2.2.2 ลักษณะทั่วไป

2.2.2.1 ที่ตั้ง แขวงบางมด มีพื้นที่อยู่ติดกับถนนพระราม 2 (ธนบุรี-ปากท่อ) ซึ่ง
 เป็นจุดเชื่อมต่อในการเดินทางเข้าสู่พื้นที่ชั้นในและออกสู่พื้นที่รอบนอก และเป็นที่ตั้งของสำนักงาน
 เขตจอมทอง

2.2.2.2 การแบ่งเขตการปกครอง

แขวงบางมด แบ่งออกเป็น 11 หมู่ มีกำนัน มีผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งยังไม่ครบวาระ
 5 ปี เฉพาะหมู่ 1, 3, 6, 7, 9, 10, 11 เป็นผู้ปกครองท้องที่

2.2.2.3 พื้นที่และจำนวนประชากร

แขวงบางมด มีพื้นที่ 11,413 ตารางกิโลเมตร ในปี พ.ศ. 2543 มีประชากร
 ทั้งสิ้น 42,696 คน (ร้อยละ 24.86) บริเวณหมู่ 2 และ 11 มีจำนวนประชากรมากกว่าหมู่อื่นและ
 มีความหนาแน่นสูง 12 คน/ไร่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ธุรกิจการค้า เป็นแหล่งงาน มีชุมชนเดิม มีแหล่ง
 โบราณสถาน เป็นพื้นที่ทรงคุณค่าทางเอกลักษณ์วัฒนธรรม และเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งทางบก
 ที่สำคัญ พื้นที่ส่วนใหญ่ของแขวงนี้มีจำนวนประชากรอาศัยอยู่อย่างเบาบาง โดยเฉพาะในพื้นที่
 หมู่ 8 มีความหนาแน่นของประชากรเพียง 2 คนต่อไร่

2.2.2.4 อาชีพและการถือครองที่ดินทางการเกษตร

ในปี พ.ศ. 2543-2544 ประชากรในแขวงบางมดที่ทำการเกษตรมีจำนวน 134 ครัวเรือน นอกนั้นประกอบอาชีพอื่น เช่น รับจ้าง รับราชการ พื้นที่ใช้ทำการเกษตรมีจำนวนรวม 701.41 ไร่ ส่วนใหญ่ชาวสวนนิยมทำสวนไม้ผล คิดเป็นพื้นที่รวม 500.75 ไร่ หรือร้อยละ 71.39 รองลงมา คือสวนไม้ดอกไม้ประดับ คิดเป็นพื้นที่รวม 178 ไร่ หรือร้อยละ 25.38 และสวนผัก คิดเป็นพื้นที่รวม 22.66 ไร่ หรือร้อยละ 3.23 ตามลำดับ นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ที่ไม่ได้ทำประโยชน์ทางการเกษตรอีก 58 ไร่ ชาวสวนส่วนใหญ่มีที่ดินเป็นของตนเอง รวม 413.91 ไร่ มีพื้นที่เช่าทำสวนรวม 345.50 ไร่

แขวงบางมด บริเวณหมู่ 2 สำนักงานเขตจอมทองได้สำรวจพื้นที่ ในปี พ.ศ. 2544 พบว่า ชาวสวนนิยมทำสวนไม้ผล จำพวก ก้อย หอม มะพร้าว จะมีอยู่ทุกสวน นอกนั้นก็ปลูกมะม่วง ส้มโอ ชมพู่ ลิ้นจี่ ขนุน มะนาว ถ้าเป็นสวนไม้ดอกไม้ประดับ นิยมปลูกกล้วยไม้มากที่สุด ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เช่าทำสวน จำนวนสมาชิกในครอบครัวมีตั้งแต่ 1-11 คน

2.2.3 ลักษณะชุมชน

แขวงบางมด แบ่งออกเป็น 5 ชุมชน ดังนี้ (สำนักงานเขตจอมทอง ฝ่ายพัฒนาชุมชน และสวัสดิการสังคม, 2540: 35-39)

1. ชุมชนหมู่บ้านพัฒนาหมู่ 4 (โพธิ์ทอง) ตั้งอยู่หมู่ 4 แขวงบางมด มีเนื้อที่ประมาณ 4-6 ไร่ ประชาชนส่วนใหญ่ อยู่ในชุมชนมานานกว่า 10 ปีขึ้นไป บางส่วนเพิ่งย้ายเข้ามา โดยมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่กรุงเทพมหานครและจังหวัดภาคกลาง มาเช่าที่ดินปลูกบ้าน และมีบางพื้นที่มีที่ดินเป็นของตนเองอาศัยอยู่กันเป็นกลุ่ม ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้างและประกอบอาชีพส่วนตัว สภาพบ้านเรือนทั่วไปเป็นบ้านไม้ ปลูกชิดกันบ้าง ห่างกันบ้าง มีลักษณะเป็นกิ่งชุมชน ชุมชนอยู่ติดกับคลองบางปะแก้ว ทางเดินเข้าชุมชนบางส่วนเป็นอิฐซีเมนต์แผ่นๆ ปูเรียงกันไป แต่ส่วนใหญ่เป็นสะพานไม้ไม่เก้านัก มีน้ำท่วมขังรอบๆ บ้านเนื่องจากอยู่ติดกับคลองและพื้นที่โดยรอบเป็นสวนผสม สภาพทางเดินในชุมชนมีทางเดินเป็นสะพานทางเดิน คสล. บางส่วน และบาง部分是ทางเดินไม้ น้ำประปาเข้าถึงไม่ถึง

2. ชุมชนวัดสีสุก ตั้งอยู่หมู่ 9 ริมคลองบางมด มีเนื้อที่ประมาณ 4 ไร่ ประชาชนส่วนใหญ่อยู่ที่นี้มานานประมาณ 50-60 ปี มีที่ดินเป็นของตนเอง และแบ่งที่ให้เช่าที่ดินปลูกบ้าน ส่วนมากประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป บางส่วนรับราชการและค้าขาย มีรายได้พอเพียงกับการดำรงชีวิต สภาพทั่วไปในชุมชน ทางสัญจรเป็นทางเท้า คสล. และทางเดินไม้ซึ่งชำรุดทรุดโทรม ไม่สะดวกในการสัญจรไปมา มีน้ำท่วมถึงอันเป็นผลมาจากน้ำขึ้น-น้ำลงในคลองบางมด สภาพที่อยู่อาศัยในชุมชนนี้ไม่เป็นระเบียบ แต่ไม่หนาแน่นจนเกินไป

3. ชุมชนทองเจือ ตั้งอยู่หมู่ 4 แขวงบางมด มีเนื้อที่ประมาณ 20 ไร่ ประชาชนส่วนใหญ่อยู่ที่นี้มานานกว่า 10 ปี โดยมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่กรุงเทพมหานครและจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สาเหตุการย้ายครอบครัวคือมาหางานทำ ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้าง อาชีพส่วนตัว บางส่วนเป็นพนักงานรัฐวิสาหกิจ และรับราชการ รายได้เฉลี่ยต่อครอบครัวส่วนใหญ่ต่ำกว่า 35,000 บาทต่อไป สภาพทั่วไป ชุมชนนี้เป็นชุมชนขนาดเล็ก ค่อนข้างแออัด ไร้ระเบียบ บ้านเรือนอยู่ในสภาพไม่มั่นคงถาวร ส่วนใหญ่เช่าที่ดินปลูกบ้านและเช่าบ้านผู้อื่นปะปนกัน ถนนเข้าชุมชนเป็นทางส่วนบุคคล เป็นถนนลูกรัง รอยนต์เข้าได้สะดวก แต่มีปัญหาเรื่องน้ำท่วมขังในฤดูฝน เพราะไม่มีท่อระบายน้ำ มีไฟฟ้าและน้ำประปาเข้าถึง แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์สาธารณะ

4. ชุมชนป่าแดงพัฒนา 1 ตั้งอยู่หมู่ 4 หลังโรงแรมคอินน์ มีเนื้อที่ประมาณ 2 ไร่เศษ เดิมเป็นสวนผลไม้ ต่อมาความเจริญเข้าถึง การคมนาคมสะดวกอยู่ใกล้ถนนพระราม 2 (ธนบุรี-ปากท่อ) เจ้าของที่ดินจึงแบ่งที่ให้เช่า โดยมีเจ้าของที่ดินเดิม ญาติเจ้าของที่ดิน และผู้เช่าที่ดินปลูกบ้านแบ่งห้องเช่า โดยมีผู้เช่ามาจากต่างจังหวัด เพราะอยู่ใกล้สถานที่ประกอบอาชีพ อาศัยอยู่กันอย่างหนาแน่น ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้าง อาชีพส่วนตัว รับราชการ และพนักงานรัฐวิสาหกิจตามลำดับ สภาพทั่วไปในชุมชน ทางเดินเท้าหลักเป็นสะพานทางเดิน คสล. แต่บางพื้นที่เป็นทางเดินไม้ซึ่งชำรุดทรุดโทรม บ้านส่วนใหญ่เป็นบ้านไม้ มีทั้งที่เป็นของตนเอง เช่าที่ปลูกบ้านแบ่งห้องให้เช่าเป็นส่วนใหญ่ สภาพพื้นที่มีน้ำขัง มีขยะตกค้างเป็นจำนวนมาก ซึ่งอาจก่อให้เกิดปัญหาชุมชนน้ำประปาเข้าถึง

5. ชุมชนบางมดพัฒนา หมู่ 7 อยู่ริมคลองบางมด มีเนื้อที่ประมาณ 5 ไร่เศษเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส เดิมเป็นสวนลิ้นจี่กับชมพู่ พื้นที่เป็นที่ลุ่ม น้ำท่วมตลอดปี ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้าง นอกนั้นประกอบอาชีพส่วนตัว รับราชการ และพนักงานรัฐวิสาหกิจ สภาพทั่วไปภายในชุมชน ทางเดินเป็นถนนคอนกรีต ไม่มีไฟฟ้าริมทาง ส่วนใหญ่เป็นบ้านไม้ และเป็นห้องแบ่งให้เช่า สภาพพื้นที่มีน้ำขังตลอดเวลา มีขยะตกค้าง จึงมีปัญหาเรื่องขยะและหนูชุมมาก

ในการดำเนินการพัฒนาชุมชนเป็นการทำงานร่วมกันระหว่างสำนักเขตจอมทองกับประชาชน โดยเน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นสำคัญ การดำเนินงานคำนึงถึงชุมชนในทุกๆ ด้าน

การรวมกลุ่มประชาคม

สำนักงานเขตจอมทอง ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคมได้ส่งเสริมและสนับสนุนการรวมกลุ่มองค์กรและการพัฒนาองค์กรในชุมชน เช่น กลุ่มเกษตรกร กลุ่มสตรี กลุ่มเยาวชน กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มออมทรัพย์ ฯลฯ โดยผ่านคณะกรรมการชุมชนและนักพัฒนาชุมชน

ตัวอย่างประชาคมที่สำคัญ คือ กลุ่มเกษตรกร นายมนัส เฟ็งพูน เป็นประธานกลุ่ม จัดตั้งเมื่อวันที่ 2 กันยายน 2540 มีสมาชิก 105 คน มีการรับสมาชิกกลุ่มเกษตรกร เขตจอมทอง เพิ่มเติมตลอดเวลา

กิจกรรมที่ทำร่วมกันในชุมชน คือ วันปีใหม่ สงกรานต์ วันเด็ก วันสำคัญทางศาสนา วันเฉลิมพระชนมพรรษา

2.2.4 สภาพบ้านเรือน

ตามริมคลองบางมดสองฟากฝั่ง จะเห็นบ้านเรือนหนาแน่นเป็นระยะสลับไป กับที่ดินรกร้าง มีโรงงานอยู่ประปราย บ้านหรือวัดริมคลองจะหันหน้าสู่คลองตามคติของไทย ลักษณะของบ้านเรือนริมคลองที่สร้างสมัยก่อนเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูง หน้าบ้านมีชานเรือน หรือศาลานั่งเล่นและมีท่อน้ำ มีการทำเขื่อนกั้นอย่างดี เพราะคลองบางมดเป็นเส้นทางสัญจรสำคัญที่มีเรือทัวร์ เรือหางยาว เรือติดเครื่องต่างๆ ผ่านไปมาตลอดเวลา

บ้านชาวสวน มักอยู่ติดคลองหรือริม “ลำกระโดง” ส่วนใหญ่ไม่มีรั้วกั้น ภายในบริเวณบ้านชาวสวนนิยมตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่ กำนันแขวงบางมดเล่าว่าแถบนี้ไม่เคยมีศาลตายายมาก่อน เพิ่งจะมีเมื่อ 10 ปีมานี้ เพราะคนขายศาลหลอกให้ตั้งศาลตายาย นอกจากนั้นชาวสวนชอบเลี้ยงสุนัขไว้เฝ้าสวน เพราะขโมยหุ้ม บางสวนมีถึง 10 ตัว

หลังจากมีการตัดถนนธนบุรี-ปากท่อ (ถนนพระราม 2 ปัจจุบัน) ในราวปี 2511 จึงมีการขายที่สวน ปลูกตึกแถว บ้านเช่า อาคารทันสมัยจำนวนมากตลอดสองฝั่งถนน ส่วนหมู่บ้านจัดสรร ในระยะ 20 ปีที่ผ่านมา มีการขายที่ดินสวนสัมผัสมาก เพื่อสร้างหมู่บ้านจัดสรรหลายแห่ง หลายโครงการ เช่น หมู่บ้านบางมด หมู่บ้านซิดา หมู่บ้านสินทวีซึ่งมีหลายโครงการ

2.2.5 สภาพสวน

แม้สองฝั่งถนนด้านหน้าจะเต็มไปด้วยบ้านเรือน ตึกแถว อาคารทันสมัย แต่ลึกเข้าไปด้านในยังคงเต็มไปด้วยพื้นที่สีเขียว ลักษณะของสวนที่นี่เป็นสวนผสมที่สืบทอดกันมาแต่ดั้งเดิม สวนหมาก สวนมะพร้าว มีอยู่ดาษดื่น กล้วย มะม่วงมีประจำทุกสวน แซมกับชมพู นอกนั้นเป็นไม้ผล ไม้ดอกไม้ประดับชนิดต่างๆ ภายในสวนเงียบสงบ ปลอดภัย เพราะชาวสวนปลูกบ้านเรือนกระจายออกไปตามสวนของตน เวลาเดินในสวนต้องเดินไปตามทางหัวสวนของแต่ละแห่งซึ่งมีที่ดินติดต่อกัน สวนหลายแห่งถูกปล่อยทิ้งรกร้าง ไม่ได้ใช้ประโยชน์ เพราะสภาพแวดล้อมไม่เอื้อต่อการทำสวน โดยเฉพาะเรื่องน้ำท่วม น้ำเน่า และน้ำเค็ม

ในอดีตชาวสวนใช้น้ำจากลำคลองที่ใสสะอาดในการอุปโภคและบริโภค สัตว์น้ำชุกชุมมาก แต่สภาพปัจจุบัน สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลงอย่างเห็นได้ชัด น้ำสกปรกเน่าเหม็นมากเกินกว่าจะนำมาใช้เพาะปลูกได้ ชาวสวนจึงต้องย้ายไปทำสวนในแหล่งอื่นที่มีน้ำสะอาดกว่า

2.2.6 การคมนาคม

เส้นทางเข้าสู่แขวงบางมดมีหลายทาง ทั้งทางบกและทางน้ำ ดังนี้
การคมนาคมทางบก มีถนนสายสำคัญผ่านหลายสาย ได้แก่ ถนนพระราม 2
ถนนพุทธบูชา

ส่วนการคมนาคมทางเรือ จะมีเรือบริการจากจุดต่าง ๆ ดังนี้

1. ท่าวัดไทร อยู่หน้าวัดไทร มีเรือรับจ้างไปตามคลองต่าง ๆ
2. ท่าวัดพุทธบูชา อยู่หน้าวัดพุทธบูชา

ลำคลองเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญมาก เพราะนอกจากเป็นที่สัญจรในชีวิตประจำวันแล้ว ยังเป็นระบบการค้าขายทางน้ำอีกประการหนึ่ง คือ ขนส่งผลผลิตหรือสินค้าผู้บริโภคโดยตรงภายในชุมชนเดียวกันหรือชุมชนใกล้เคียง และขนส่งออกสู่ตลาดภายนอก ดังนั้น ในสมัยก่อนจะแลเห็นเรือเต็มลำคลองไปหมด มีหลากหลายชนิด เช่น เรือพาย เรือแจว เรือสำปั้น เรือชะล่า เรือต่อ เรือเอี่ยมจูน เป็นต้น ทุกวันนี้ใช้เรืออี่เปะติดเครื่องกันทั้งนั้น ซึ่งมักใช้ในสวน หรือนำมาเป็นเรือขายของหรือเรือรับจ้าง การเดินเรือค้าขายในคลองบางมดยังพบเห็นได้ทุกวัน เช่น เรือเร่ขายของสดของชำ เรือขายอาหาร เช่น กาแฟ ขนม ก๋วยเตี๋ยว เป็นต้น เรือขายของนักท่องเที่ยวต่างชาติ เป็นต้น

เมื่อการคมนาคมทางบกเจริญขึ้น การคมนาคมทางน้ำไม่เป็นที่นิยมอย่างสมัยก่อน ชาวบ้านใช้รถยนต์ รถจักรยาน และรถมอเตอร์ไซด์ รวมทั้งรถไฟ แทนเรือมากขึ้น

2.2.7 ศาสนา

ชาวบางมดนับถือพุทธศาสนากันแทบทั้งนั้นและเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนามาก วัดต่าง ๆ ที่อยู่แขวงบางมดและแขวงใกล้เคียงนี้ล้วนเป็นวัดโบราณเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอยุธยา และได้รับการดูแลปฏิสังขรณ์เรื่อยมา ได้แก่ วัดยายร่ม วัดสี่ศอก ในวันสำคัญทางศาสนาจะมีชาวบ้านมาร่วมชุมนุมพบปะสังสรรค์กัน

2.2.8 การสาธารณสุขและอนามัย

จากการสอบถามประชาชนในเขตจอมทอง พบว่า แหล่งน้ำดื่มและน้ำใช้ในครัวเรือนส่วนใหญ่มาจากน้ำประปาของการประปานครหลวง คุณภาพน้ำดื่มส่วนใหญ่ไม่มีปัญหา (สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544) เดิมชาวสวนทุกครัวเรือนใช้น้ำในลำคลองเป็นประจำ พอเข้าหน้าแล้ง น้ำในคลองเหลือน้อย ฉะนั้นราวเดือนมีนาคม ชาวสวนจะเตรียมทำแอ่งกักน้ำไว้ใช้ในการอุปโภคบริโภคตลอดหน้าแล้ง แต่เมื่อรอบนอกแปรสภาพเป็นที่อยู่อาศัย โรงงานอุตสาหกรรม คลองจึงกลายเป็นที่ระบายน้ำเสีย สมศักดิ์ เมนะทัต อดีตผู้ใหญ่บ้านแขวงบางมด หมู่ 2 (สัมภาษณ์, 10

พฤษภาคม 2545) เล่าว่า “ปี 2522 น้ำในคลองทั้งเน่าทั้งเหม็น ค้ำปืด ปีนั่นเหลือทน เลยเลิกใช้น้ำในคลอง ต้องขนาน้ำประปาใช้แทน”

เมื่อมีถนนตัดผ่าน ชุมชนส่วนใหญ่มีน้ำประปาและไฟฟ้าใช้ทั่วถึง ปัญหาในการใช้ไฟคือไฟฟ้าแพง ซอยเอกชนบางซอยไม่มีไฟฟ้าแสงสว่างสาธารณะ ทุกครัวเรือนมีส้วมซึมใช้และกำจัดขยะโดยกองไว้หรือใส่ถังขยะไว้ให้เจ้าหน้าที่ของเขตมาเก็บ แต่บ้านริมคลองบางแห่งแอบนำมาขยะมาทิ้งในคลองตอนกลางคืน

ด้านการให้บริการสาธารณสุขภายในหมู่บ้านยังไม่เพียงพอต่อความต้องการ เนื่องจากขาดแคลนแพทย์และเภสัชกร ต้องเดินทางออกนอกหมู่บ้านไปที่โรงพยาบาลของรัฐหรือเอกชน ปัจจุบันชาวสวนหลายรายเริ่มไปใช้บริการที่โรงพยาบาลบ้านแพ้ว สมุทรสาคร ซึ่งเป็นโรงพยาบาลเปิดใหม่ที่มีอุปกรณ์แพทย์ทันสมัย และใช้เวลาเดินทางประมาณ 1 ชั่วโมงก็ถึง

2.2.9 การศึกษา

ปัจจุบันชาวบางมดมีทัศนคติที่ดีต่อการศึกษา ประสงค์จะให้ลูกหลานได้เรียนสูงๆ เท่าที่จะทำได้ เพื่อจะได้ทำงานที่มีเงินเดือนประจำ ไม่ต้องการให้ยึดอาชีพทำสวน ชาวบางมดที่มีฐานะดีจะส่งลูกหลานไปเรียนโรงเรียนเอกชนหรือโรงเรียนที่อยู่ฝั่งกรุงเทพฯ ใกล้บ้านมากขึ้น เนื่องจากการเดินทางสะดวกมากกว่าสมัยก่อน และเนื่องจากพื้นที่นี้มีโรงงานอุตสาหกรรมมาก แรงงานส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคอีสาน อาศัยอยู่ตามบ้านเช่า มักส่งลูกหลานเข้าเรียนในโรงเรียนสังกัดกรุงเทพมหานคร

กล่าวโดยสรุป แขวงบางมดเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานดั้งเดิมของชาวสวนมานานับหลายร้อยปี โดยมีโรงงานอุตสาหกรรมเติบโตมาทีหลังและสร้างความเดือดร้อนจากมลพิษที่ไม่ได้ควบคุมด้านสิ่งแวดล้อมเพียงพอ ส่งผลกระทบต่อวิถีชาวสวนที่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติเป็นอันมาก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี

“ธนบุรี” มีลำคลองน้อยใหญ่หลายสาย ลักษณะดินเป็นดินที่เกิดจากการตกตะกอนที่ทับถมเป็นเวลานาน จึงเป็นปุ๋ยชั้นดี พื้นที่ตอนล่างติดกับทะเล สภาพดินและน้ำเอื้ออำนวยอย่างยิ่งกับการทำสวน ซึ่งเป็นศิลปะของการเพาะปลูก อันก่อให้เกิดวัฒนธรรมชาวสวนที่สืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน

ในบทนี้ จะได้กล่าวถึงวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ครอบคลุมเรื่องสำคัญต่อไปนี้

1. สวนฝั่งธนบุรี
2. แบบแผนในการทำสวน
3. สภาพเศรษฐกิจกับการดำรงชีวิต
4. สภาพสังคมชาวสวน
5. ภูมิปัญญาชาวสวนฝั่งธนบุรี
6. สภาพปัญหาและแนวทางแก้ไข

1. สวนฝั่งธนบุรี

สมัยก่อนมีคำกล่าวถึง “สวนใน-สวนนอก” และ “บางบน-บางล่าง”

สวนใน หมายถึง สวนตามลำน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่หน้าทบุรี ธนบุรีหรือบางกอก ลงไปจนถึงพระประแดง (สมุทรปราการ)

สวนนอก หมายถึง สวนตามลำน้ำแม่กลอง มีบางช้าง (สมุทรสงคราม) เป็นต้น (สาส์นสมเด็จ เล่ม 26, 2505: 118) ดังมีคำเรียกให้คล้องจองกันว่า “บางช้างสวนนอก บางกอกสวนใน” หรือ “สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง”

แต่สำหรับชาวสวนแล้ว “สวนใน” หมายถึงสวนที่อยู่ใกล้บ้าน และ “สวนนอก” หมายถึงสวนที่อยู่ไกลบ้านออกไป

“สวนในบางกอก” ยังแบ่งเรียกเป็น “บางบน” กับ “บางล่าง”

บางบน เป็นชื่อเรียกเรียกสวนกลุ่มที่อยู่ในคลองบางกอกน้อย หรือจากปากคลองบางกอกน้อยขึ้นไปทางเหนือ ไม้ผลที่มีชื่อเสียงของบางบน ได้แก่ ทุเรียน เงาะ กระท้อน มังคุด ละมุด เป็นต้น

บางล่าง เป็นชื่อเรียกเรียกสวนกลุ่มที่อยู่แถบดาวคะนองต่อบางขุนเทียน หรือจากปากคลองบางกอกใหญ่ลงไปทางใต้ ไม้ผลที่มีชื่อเสียงของบางล่าง ได้แก่ ลิ้นจี่ ส้มเขียวหวาน ทุเรียน ส้มโอ หอมกพลู กลั้วหอมทอง เป็นต้น

ฝั่งธนบุรีในช่วงต้นยุครัตนโกสินทร์ ระหว่างปี พ.ศ. 2383-2384 นั้น สองฝั่งคลองแน่นขนัดไปด้วยเรียกสวนพรรณไม้นานาชนิดที่เขียวชอุ่มและหอมหวาน อันแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ดังที่ เฟดเดอริก อาร์เธอร์ นิล (2525) ได้บันทึกไว้ว่า “เมื่อเรามาถึงคู้งที่สองในแม่น้ำนั้น สองฝั่งแม่น้ำก็มีแต่สวนหมากเต็มไปหมด คู้งที่สามก็เต็มไปด้วยสวนผลไม้ นับไม่ถ้วน มีกลิ่นหอมหวานของดอกไม้กลับไปหมด ขณะที่เราผ่านมาตามลำน้ำนับเป็นไมล์”

ในโคลงกำสรวลศรีปราชญ์บทที่ 63 (กรมศิลปากร, 2504: 46) ได้พรรณนาสภาพริมฝั่งคลองในระหว่างการเดินทางผ่านคลองบางหลวงแล้วเลี้ยวเข้าคลองด่านเพื่อตรงไปยังบางนางนอนว่า

ถนนลูสองฟากฝั่ง	ผกาเสลา
โครถองอบตาง	กลั่นเกล้า
รอยมือแม่ชารทา	หอมหื่น ยงงเลอย
जनทนกระแจะรศเร้า	รวดขจร ฯ

จากโคลงบทนี้ ยืนยันว่าสองฝั่งคลองด่านที่จะต่อเนื่องลงไปบางล่างนั้น เต็มไปด้วยพืชสวนนานาชนิด โดยเฉพาะสวนหมากที่อบอวลไปด้วยกลิ่น “ผกาเสลา” หรือดอกหมาก

จากหลักฐานข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่า ฝั่งธนบุรีเป็นพื้นที่สีเขียวที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งเป็นมรดกทางธรรมชาติที่ยั่งยืนมาช้านาน ชาวฝั่งธนบุรีที่มาตั้งถิ่นฐานที่นี่ทราบดีว่า ท้องที่นี้เป็นทำเลเหมาะที่สุดในการทำสวน ปลูกอะไรก็งามทั้งนั้น โดยไม่ต้องลงทุนลงแรงมาก ชาวสวนที่จับจองพื้นที่สวนมากเกินกำลังจะทำได้ทั้งหมด มักจะให้เช่าที่ทำสวน หรือเรียกว่า “ถือสวน” การเช่ามักจะเหมาเป็นชนิดในราคาต่อร่องและตกลงกันได้ ทั้งนี้โดยดูจากขนาดของชนิดสวน และจำนวนร่องสวน ซึ่งแต่ละแห่งจะมีขนาดและจำนวนไม่เท่ากัน

แม้ว่าคนไทยประกอบอาชีพทำสวนมาหลายศตวรรษตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาแล้ว ยังมีคนจีนที่เข้ามาตั้งรกรากในฝั่งธนบุรียึดอาชีพทำสวนด้วย โดยเริ่มแรกเข้ามาถือสวนจากชาวสวนไทย แต่

คนจีนมักปลูกพืชที่ขายได้กำไร หรือเป็นพืชเศรษฐกิจ สวนของคนจีนจึงมีทั้งสวนหมาก สวนพลู และสวนผัก พร้อมกับเลี้ยงหมูควบคู่ไปด้วย ดังจะเห็นได้จากบันทึกของชาวยุโรปที่เข้ามาบางกอก ในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวถึงสวนของคนจีนที่อยู่ลึกเข้าไปจากแม่น้ำในกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ.2379 ว่า (แบรดลีย์ อ้างถึงใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการแปล, 2529: 114)

...มีการทำสวนกันอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยมาก อาจจะพูดไม่ได้ว่าเป็นสวนที่มี คุณภาพดีเลิศ แต่ทว่าเป็นสวนที่งอกงามดี.... มีร่องถั่ว... ผักกาดหอม ต้นหอม หัวไชเท้า (หัวผักกาด) ใบพลู และหมาก ซึ่งปลูกกันเป็นส่วนใหญ่ในสวน ชาวสวน อยู่อาศัยในกระท่อมสกปรกเล็กๆ ภายในอาณาบริเวณไร่นาของตน มีสุนัขเฝ้า สวนเป็นจำนวนมาก และมีเล้าหมูส่งกลิ่นตลบอบอวล...

วิธีการทำสวนของคนจีนแตกต่างกับชาวสวนไทย เพราะทำควบคู่กับการเลี้ยงสัตว์ โดยใช้ มูลสัตว์และปลาเน่าเป็นปุ๋ยชีวภาพ ช่วยทำให้พืชผักงอกงาม ขายได้ราคา ดังที่ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2529: 114) กล่าวว่า

...ชาวจีนใช้ปุ๋ยหมักรดผัก และปลาเน่าเป็นปุ๋ยรดเถาพลู และวัคน้ำจากท้องร่องรด พืชไปเรื่อยๆ การเลี้ยงหมูกระทำไปพร้อมๆ กันกับการทำสวนเพื่อจะได้ใช้ทั้งมูล และเศษผัก คนไทยไม่มีใครจะเลี้ยงและฆ่าหมูเพราะกลัวบาปตามหลักธรรมในพุทธ ศาสนา...

การทำสวนของคนจีนสมัยนั้นก่อให้เกิดรายได้ดี ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2453 ชาวจีนจำนวน หลายพันในเมืองใกล้เคียงกรุงเทพฯ ได้พากันไปรับจ้างทำสวนผัก และสวนพลู กับเลี้ยงหมู (อ้างถึง ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการแปล, 2529: 114) จึงทำให้การทำสวนและเล้าหมูแพร่หลายยิ่ง ขึ้น อย่างไรก็ตาม ชาวสวนไทยนิยมทำสวนไม้ผลมากกว่า และมีการเลี้ยงปลาบ้างเพื่อไว้บริโภคมากกว่าขาย แม้ปัจจุบันนี้ก็เช่นกัน

การทำสวนควบคู่กับการเลี้ยงสัตว์นั้น เป็นแนวคิดที่นักวิชาการเกษตรของไทยพยายาม สนับสนุนส่งเสริมให้แพร่หลายในระยะต่อมาจนทุกวันนี้ ดังจะเห็นได้จากหลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ (สุวรรณ เรศานนท์) อดีตอธิการบดีคนแรกของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้สร้างความเข้าใจแก่ บุคคลทั่วไปใหม่ว่า “การเกษตรที่ดีต้องอาศัยการเลี้ยงสัตว์ควบคู่ไปด้วย” การเลี้ยงสัตว์ที่ท่านริเริ่ม และมีชื่อเสียงมากได้แก่ การเลี้ยงปลาและไก่ (สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2528: 129) แต่ทั้งนี้เพื่อไว้บริโภคและเป็นรายได้เสริม

1.1 ลักษณะของสวน

โดยเหตุที่พื้นที่ฝั่งธนบุรีเป็นที่ราบลุ่ม อยู่ใกล้ทะเลพอสมควร มีน้ำขึ้นน้ำลงทุกๆ วัน และน้ำท่วมถึงได้ง่ายในหน้าน้ำหลาก การทำสวนของชาวสวนฝั่งธนบุรีตั้งแต่ดั้งเดิมจนทุกวันนี้ มีเอกลักษณ์เฉพาะ 2 ลักษณะ คือ “การยกร่องและทำคันดินกันโดยรอบขนำด” พืชที่ปลูกในแต้สวนแต่ละชนิดมีหลายชนิดต่างระดับกัน เรียกว่า “สวนผสม” สวนนี้จะแตกต่างกันไปตามความเหมาะสมและฐานะของเจ้าของสวน และอาจมีการเลี้ยงปลาตามธรรมชาติในท้องร่องด้วย

สวนแต่ละชนิดจะมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ถัดทางน้ำเป็นหลักใหญ่ จึงมักจะมีด้านใดด้านหนึ่งติดคลองเสมอ รอบสวนจะมีคันดินหรือถนนดินล้อมเขตสวนของตน ชาวสวนถือว่าเป็นทางเดินสาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ทำให้สามารถเดินผ่านสวนทะเลลุไปได้ถึงกันตลอด คันดินนี้ช่วยป้องกันน้ำท่วม แต่ไม่ช่วยป้องกันน้ำเค็มที่ซึมขึ้นมาจากใต้ดิน

รอยต่อระหว่างเขตสวนจะขุดคูตื้นบ้างลึกบ้าง เรียกว่า “ลำกระโดง” หรือชาวสวนฝั่งธนบุรีเรียกติดปากว่า “ลำประโดง” เพื่อให้มีน้ำขึ้นน้ำลงเข้าถึงสวน ลำกระโดงนี้กว้างประมาณ 1.50-2.00 เมตร พอให้เรือผ่านไปมาได้ โดยเจ้าของสวนที่อยู่ติดกันจะสละพื้นที่คนละครึ่ง เป็นการแบ่งเขตกันมิให้รากไม้สองฝั่งถนนรบกวนกัน และใช้เป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตออกจากสวน ที่สำคัญคือใช้เป็นทางสัญจรสาธารณะร่วมกัน ลำประโดงบางแห่งเป็นเส้นทางลัด มีผู้นิยมใช้สัญจรไปมามากกว่าในลำคลอง ฉะนั้น ขนาดของลำกระโดงบางแห่งจึงกว้างกว่าลำคลอง (สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2546) ริมลำกระโดงจะมีไม้ป่าหรือพืชที่ชอบน้ำขึ้นระเกะระกะเป็นไม้พื้เลี้ยงช่วยบังลมพายุได้ดี

ทุกสวนจะมีท่อสำหรับการถ่ายเทน้ำเข้า-ออกจากสวน เพื่อมิให้น้ำขังเน่า และสามารถควบคุมระดับน้ำได้ตามความต้องการ ท่อสมัยก่อนทำด้วยต้นตาล ซึ่งหาได้ง่ายจากในนาข้าว ส่วนลูกท่อที่อุดปากท่อ เจ้าของสวนทำขึ้นเองจากไม้ทองหลางนำมาตากให้พอดิ แล้วใช้ผ้าห่ม ท่อต้นตาลมักใช้งานได้นานหลายปี ต่อมาเปลี่ยนเป็นท่อซีเมนต์ มีฝาไม้กระดานปิด-เปิด ท่อทันสมัยที่สุดในยุคนี้คือ ท่อเอสรอนหรือท่อพีวีซี สีฟ้าสคไอ ราคาสูงกว่าท่อแบบอื่น ตามสวนมักจะติดตั้งเครื่องสูบน้ำประจำ

การยกร่องสวน ทำกัน 2 ลักษณะคือ ร่องตามตะวัน กับร่องขวางตะวัน โบราณมักดูตะวัน แต่ปัจจุบันจะดูลักษณะพื้นที่สวนเป็นสำคัญ ชาวสวนจะกะเนคูร่องสวนให้เหมาะสมก่อนลงมือขุด ร่องสวนแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ หลังร่อง กับ ท้องร่อง

หลังร่อง คือ โคนดินที่ขุดจากท้องร่องขึ้นมาถมให้สูงเหนือน้ำสำหรับปลูกต้นไม้ เพื่อมิให้รากไม้เข่น้ำจอนขึ้นและกินไป มีลักษณะแบบหลังเต่าเพื่อให้น้ำระบายได้ดี หลังร่องกว้างประมาณ 4 เมตร ความยาวไม่จำกัด ตรงกลางเรียก “อกร่อง” ส่วนริมร่องที่น้ำท่วมถึง เรียก “แควร่อง”

ท้องร่อง คือ ส่วนที่ขุดดินขึ้นมาใช้ ท้องร่องเป็นที่เก็บกักน้ำ และน้ำจะต้องไหลเวียนถึงกันตลอดภายในสวน ถ้าเปิดน้ำทิ้งจะแห้งขอดทั้งสวน ท้องร่องกว้างประมาณ 1-2 เมตร ลึกประมาณ 1.50 เมตร สวนที่มีท้องร่องแคบ ต้องใช้แรงงานคนเก็บผลผลิตจากต้นไม้ในกระบุงแล้วค่อยๆ ขนย้ายลำเลียงไปที่เรือซึ่งจอดอยู่ริมคลองหรือลำกระโดง สำหรับสวนสัมนิยมขุดท้องร่องให้กว้างพอที่จะนำเรือลำน้อยเข้าไปเก็บผลผลิตจากต้นไม้ได้ ช่วยประหยัดแรงงานในการขนย้ายผลผลิต

ร่องสวนทุกร่องจะมีน้ำล้อมรอบทุกด้าน รากของพืชที่ขึ้นบนคันสวน เช่น มะพร้าว จึงเข้าสวนไม่ได้

การขุดร่องสวนลักษณะนี้ สะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการคิดอย่างมีขั้นตอน สมเหตุสมผล และสัมพันธ์สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติอย่างดี ทำให้ชาวสวนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างสันติสุข องค์ความรู้เหล่านี้เป็นพื้นฐานสำคัญที่ชาวสวนได้เรียนรู้กันมาหลายชั่วอายุคน และควรที่จะถ่ายทอดสืบต่อไป แม้ว่าผู้ที่รับการถ่ายทอดฉบับวันจะเหลือน้อยลงทุกที

สวนเก่าแก่ดั้งเดิมในฝั่งธนบุรีล้วนเป็น “สวนผสม” ทั้งสิ้น (มงคล ปลั่งศรีนนท์, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2546) ในทางวิชาการเกษตรจัดว่าเป็นการเกษตรผสมผสานแบบพืช-พืช ซึ่งใช้ระบบการปลูกพืชที่มีความสูงต่างระดับกัน โดยชาวสวนจะคัดเลือกพืชหลากหลายชนิดที่แตกต่างกันในด้านต่างๆ มาปลูกรวมไว้ในสวนขนาดเดียวกัน บางสวนยังเพิ่มคุณค่าของสวนด้วยการเลี้ยงปลาในท้องร่อง เช่น ปลานิล ปลาจีน ปลาดุก ปลาเทโพ ปลาแรด เป็นต้น เพื่อช่วยกำจัดเห็บและวัชพืชน้ำ สร้างสมดุลทางธรรมชาติ สามารถนำมาบริโภคภายในครัวเรือน และนำออกขายเป็นรายได้เสริมอีกทางหนึ่ง

สวนผสม อาจจัดแบ่งตามลักษณะของการปลูกได้ 2 แบบคือ

1.1 ปลูกพืชเบญจพรรณ สวนผสมแบบนี้เหมาะกับชาวสวนที่ฐานะค่อนข้างยากจน มีพื้นที่สวนไม่มากนักหรือเป็นพื้นที่เช่า ในสวนขนาดหนึ่งๆ นิยมปลูกทั้งไม้ผล พืชล้มลุก และผักสวนครัวหลายๆ ชนิดคละกันไปตามใจชอบ เรียกว่า พืชเบญจพรรณ ใครอยากปลูกอะไรก็จะไปเสาะแสวงหาพันธุ์ดีมาปลูกไว้ในสวนของตน จึงได้เห็นสวนร่มครึ้มเขียวชะอุ่มไปหมด เช่น ภายในสวน 1 ไร่ มีทั้งมะไฟ มะม่วง ขนุน มะปราง ทุเรียน กระท้อน ละมุด หนามทอง หลาว แซมด้วยพืชผักสวนครัว อย่างขิง ข่า ตะไคร้ กระเพรา โหระพา รอบคันดินมีมะพร้าว กล้าย มะละกอ มะม่วง มะดัน ชามะเลียง ใฝ่ ทำให้สามารถเก็บผลผลิตได้ตลอดปี ในท้องร่องบางสวนมีการปลูกข้าวด้วย เรียกว่า นาในร่องสวน ชาวสวนบางระมาดรุ่น 70 ปีขึ้นไป เล่าตรงกันว่า สมัยยังเด็กเคยปลูกข้าวในท้องร่องสวน แต่ไม่พอกิน สวนแบบนี้ทำกันมาแต่ดั้งเดิมเพื่อการยังชีพ ปัจจุบันทำกันมากในแขวงบางคือ แขวงบางระมาด หมู่ 13-14, 18-19

อย่างสวนของป่าแจ้ว (สัมภาษณ์, 11 พฤษภาคม 2545) วัย 71 ปี ที่บางระมาด ถือสวน 2 ไร่ รวมพื้นที่ 2 ไร่ครึ่ง ทำคนเดียว เจ้าของเดิมยกร่องปลูกมะม่วงพราหมณ์ขายเมียเป็นหลัก ซึ่ง บัดนี้ต้นแก่มีอายุ 100 กว่าปี จึงปลูกใหม่เพิ่มอีก 2-3 ต้น และปลูกมะกรูดหลายร่อง มะนาว 1 ร่อง แซมด้วยกล้วยหอม และปลูกมะพร้าวโดยรอบขندق

สวนที่แขวงจอมทอง มีพื้นที่ 7 ไร่เศษ ยกร่องปลูกพืชหลายอย่างปนเปกันไป หลังร่อง ปลูกหมาก สลับมะพร้าวน้ำหอม แซมด้วยกระท้อน กล้วยหอมทองพันธุ์พื้นเมืองของจอมทอง แคมร่องปลูกอ้อย หัวร่องปลูกสละเป็นแถว

สวนที่จอมทองอีกแห่งหนึ่ง หลังร่องปลูกหมากเหลือง สำหรับตัดทางหมากไปล้อมทำ พวงหรีด ริมร่องปลูกฟักทอง มะพร้าวน้ำหอม ชมพู่มะเหมี่ยว ในร่องปลูกผักกระเฉดและเลียงปลา

1.2 ปลูกพืชชนิดเดียวเป็นหลักทั้งชนิด มักเป็นไม้ผลยืนต้นหรือพืชเศรษฐกิจ เช่น ทุเรียน มะไฟ กระท้อน ละมุด ส้มเขียวหวาน ส้มโอ ลิ้นจี่ ฯลฯ และมีพืชชนิดอื่นแซมบ้างตามหัว ร่อง แคมร่อง เช่น สวนส้มโอปลูกคู่กับกล้วย พอส้มโอโตแล้วก็ตัดกล้วยทิ้งไป สวนลิ้นจี่ปลูกคู่กับ กล้วยน้ำว่า เพราะกล้วยเป็นพืชล้มลุก ใบบ้างกรูแข่งลิ้นจี่ หรือปลูกหมากสลับ พอหมากโตต้นสูงแยง อาหารลิ้นจี่ก็จะตัดไปทำประโยชน์อื่น เช่น ทำสะพานทอดข้ามร่อง สวนฝรั่งปลูกผักสวนครัวแซม สวนทุเรียนที่เริ่มปลูกต้องมีไม้พี่เลี้ยงหรือไม้แซมเพื่อ อบอุ่นความชุ่มชื้นให้กับต้นทุเรียนที่ยังเล็ก ไม้แซมต่างๆ จะปลูกสลับกับต้นทุเรียน เลือกปลูกตามอชยาศัย เช่น ทองหลางกับพลู มังคุด กล้วย ชมพู่มะเหมี่ยว เป็นต้น สวนส้มเขียวหวาน ปลูกส้มคู่กับทองหลางได้ ไม่นิยมปลูกไม้ผลชนิดอื่น บนหลังร่อง เพราะรากส้มกระจาย กิ่งคลุมดิน พืชอื่นจะไม่ได้อากาศเพียงพอ ต้นจะไม่เจริญหรือ “งัน” ไป แต่ในสวนส้มมักจะมีพริกขี้หนูขึ้นแซมตามธรรมชาติ ซึ่งชาวสวนเล่าว่าถ้าปลูกเองก็จะไม่ งามเท่า

ตัวอย่างสวนทุเรียน ที่บางระมาด สมัยก่อน อกร่องจะปลูกทุเรียนเป็นหลัก ริมร่อง สองข้างปลูกทองหลาง ซึ่งเป็นพืชโตเร็วให้ร่มเงากับทุเรียนได้ดี ทำให้ดินเย็น ชื้น ช่วยยึดดินไม่ให้ ร่องพังทลาย และยังเป็นค้ำให้พลูเกาะ ใบทองหลางซึ่งเป็นพืชตระกูลถั่วเมื่อหล่นลงในท้องร่องนำ สลายแล้วกลายเป็นปุ๋ยชั้นดี ได้ร่มเงาของทองหลางปลูกข้าว ตะไคร้ บนคันล้อมสวนปลูกมะพร้าว มะม่วง กล้วย ซึ่งล้วนเป็นพืชที่ขึ้นง่าย ช่วยบังลมพายุ

สวนมะไฟของลุงดิ่ง ที่บางระมาด ชนิดหนึ่งมีเนื้อที่ 5 ไร่ ยกร่อง 23 ร่อง อกร่องปลูก มะไฟพันธุ์ครุฑินบ้าง พันธุ์ยายเพาะบ้าง คันล้อมสวนปลูกมะพร้าว กล้วย เพื่อกันลม และปลูก มะม่วงไว้ตรงหัวร่อง

สวนลิ้นจี่ของนำพล โทธิพลากร ที่ชุมชนสามง่ามพัฒนา แขวงจอมทอง ไร่ละ 1 ไร่ 2 งาน ชื่อที่ดินผืนนี้มาหนึ่งล้านสองแสนบาท หลังร่องปลูกลิ้นจี่อย่างเดียว เพราะลิ้นจี่ต้องการ

แสงแดดจัดเต็มที่ มีหมอกแซมบ้างเล็กน้อย สำหรับใช้ประโยชน์ในช่วงเก็บผลลิ้นจี่ คั้นล่อมสวนปลูกชมพู่มะเหมี่ยว มะพร้าวและกล้วยโดยรอบ ปีไหนลิ้นจี่ไม่ออกลูก ใ้อาศัยชมพู่มะเหมี่ยว มะพร้าวเป็นรายได้หลัก กล้วยบ้าง

สวนผสมแบบนี้เป็นระบบการปลูกเพื่อการค้าขาย เพราะใช้เนื้อที่กว้าง ปลูกพืชหลักชนิดเดียวกันที่ตลาดต้องการเป็นจำนวนมาก จึงนิยมทำกันในปัจจุบัน แต่จำนวนพื้นที่สวนเหลือน้อยแล้ว

ลักษณะของสวนผสมหรือระบบการเกษตรแบบผสมผสานพืช-พืชดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวสวนฝั่งธนบุรี ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นระบบการผลิตที่มีการอิงอาศัยเกื้อกูลกันอย่างสมดุลทางธรรมชาติ และใช้พื้นที่ทุกตารางนิ้วให้เกิดประโยชน์ จึงเหมาะสมกับสวนที่มีพื้นที่น้อยหรือพื้นที่เช่า เพราะสามารถทำรายได้สูงต่อหน่วย นับว่าเป็นระบบเกษตรทางเลือกทางหนึ่งของเกษตรกรไทยในปัจจุบันที่ควรอนุรักษ์และสืบทอดต่อไป

1.2 ประเภทของสวน

สวนที่ชาวฝั่งธนบุรีทำกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แบ่งเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ 3 ประเภท คือ

ประเภทที่ 1 สวนไม้ผล มักปลูกพืชหลักเป็นไม้ผลยืนต้นหรือพืชเศรษฐกิจทั้งชนิด มีพืชอื่นแซมบ้าง เป็นลักษณะสวนผสมดั้งเดิมแล้วข้างต้น สวนใดมีผลไม้นชนิดไหนมากก็มักเรียกกันเป็นสวนนั้น สวนนี้

สวนที่ปลูกพืชชนิดเดียวกชนิดนี้ เหมาะกับชาวสวนที่ฐานะดี มีที่ดินมาก แบ่งทำสวนได้หลายชนิด เช่น สวนส้มโอ สวนหมาก สวนมะม่วง สวนกล้วยหอมทอง สวนมะพร้าวน้ำหอม ซึ่งไวต่อการกลายพันธุ์ได้ง่ายจึงนิยมปลูกเป็นชนิด โดยเฉพาะถ้าสวนไหนปลูกลิ้นจี่ทั้งชนิด เป็นที่รู้จักกันในหมู่ชาวสวนว่าเจ้าของสวนร่ำรวย เพราะลิ้นจี่จะติดผลปีเว้นปี หรือไม่แน่นอน อย่างเป็นสวนของนำพล โพธิ์พลากร (สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) นับจากปี พ.ศ. 2538 แล้ว เว้นไป 5 ปีติดต่อกัน มาออกลูกอีกครั้งในปี พ.ศ. 2543 แต่เป็นการออกลูกไม่ทุกต้น เพราะอากาศหนาวน้อยไป หลังจากนั้นไม่ออกอีกเลย บางสวนให้ลูก 3 ปีติดต่อกันก็มี ซึ่งสร้างรายได้งดงามให้แก่ชาวสวน

ลักษณะการปลูกพืชเฉพาะอย่างทั้งชนิดหลายๆ สวนติดๆ กันนี้ทำให้บริเวณนั้นเต็มไปด้วยไม้ผลชนิดนั้นๆ ชนิดเดียวหรือมากที่สุด เช่น ที่ลุ่มลิ้นจี่ ในเขตบางขุนเทียนสมัยก่อน ชาวสวนปลูกลิ้นจี่กันมากตลอดสองฟากฝั่งคลองบางขุนเทียนที่จะออกไปดาวคะนอง เช่นเดียวกับที่บางมด สมัยก่อนเต็มไปด้วยสวนหมาก สวนส้มทับหมื่นไร่

สวนไม้ผล อย่างสวนมะไฟ สวนส้มเขียนหวาน ยังพบเห็นได้ที่แขวงบางระมาด หมู่ 13-14 (บริเวณฝั่งตรงข้ามกับวัดสมรโกฏิ) สวนลิ้นจี่มีมาก ประมาณ 61 รายที่แขวงจอมทอง สวนส้มโอมีมากที่แขวงบางขุนเทียน สวนมะพร้าว น้ำหอมที่แขวงบางมด สวนกล้วยหอมทองและสวนชมพู มะเหมี่ยวที่แขวงบางค้อ (ประยูร วงศ์พุทธคำ, สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546)

ประเภทที่ 2 สวนผัก แต่ก่อนสวนผักมักเป็นสวนของคนจีน ปัจจุบันชาวสวนไทยนิยมปลูกมากขึ้นเรื่อยๆ ชนิดของพืชที่เลือกปลูกจะขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด ผักจีนที่ปลูกกันมีหลายอย่าง เช่น คะน้า กวางตุ้ง ผักกาด กะหล่ำ ผักบุ้งจีน กุยช่าย และผักไทย เช่น โหระพา กระเพรา รวมทั้งที่เรียกว่า “สวนต้มยำ” ได้แก่ ข่า ตะไคร้ มะนาว มะกรูด (แม้มะกรูดจะเป็นไม้ยืนต้น แต่เก็บใบขายจึงจัดอยู่ในจำพวกสวนผัก) นอกจากนี้ ยังนิยมปลูกพืชที่ให้ผลผลิตเร็ว เช่น จิง ข้าวโพด เป็นต้น

สวนผักมีลักษณะเป็นสวนผสมเช่นกัน ชาวสวนมักปลูกข่ากับตะไคร้คู่กัน หรือปลูกมะกรูดคู่กับใบเตยเล็ก ใบเตยใหญ่

สวนผักแห่งหนึ่งที่แขวงจอมทอง หลังร่องปลูกข้าวโพดหวาน แดงกวา และยังทำร้านข้ามร่องร่องปลูกบวบ ถั่วฝักยาวอีกด้วย สามารถเก็บผลผลิตได้วันละ 2 รอบ

สวนผักแห่งหนึ่งที่แขวงบางค้อ ปลูกสมุนไพรหลายชนิดได้ต้นทองหลาง อีกแห่งหนึ่งปลูกปอกระเจา สำหรับทำกระสอบป่านบรรจุผลผลิตต่างๆ เช่น ข้าวโพด ปอกระเจาต้นรุ่นๆ นิยมนำไปตัดรับประทานกับข้าวต้ม สามารถเก็บผลผลิตได้ทุกวัน ขายเป็นกำส่งที่ตลาดเขาวราช

แขวงบางขุนเทียน มีการทำนาผักกระเฉด ปักหลักแล้วเอาผักกระเฉดจิมลงดิน ผูกเชือกกับหลัก ไม้ให้ลอยไป เก็บยอดขายได้ทุกวัน ในนาเลี้ยงปลาด้วย (ประยูร วงศ์พุทธคำ, สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546)

ในเขตดงชั้น หลังจากประสบภัยน้ำท่วมรุนแรง สวนไม้ผลเสียหายหนัก ชาวสวนจึงหันมาทำสวนผักกันจนขยายพื้นที่ไปทุกแขวง ยกเว้นแขวงซักพระ เพราะลงทุนน้อยและเก็บผลผลิตขายได้เร็ว แขวงดงชั้นและฉิมพลีปลูกผักจีนมาก ส่วนแขวงบางเชือกหนังและบางพรหมปลูกผักไทย โดยเฉพาะมะกรูด มะนาว สามารถทนต่อสภาพน้ำท่วมได้ดี ชาวสวนจึงพากันปลูกมากขึ้นในแถบบางระมาด ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2526 เรื่อยมา จนกลายเป็นแหล่งผลิตและขายส่งที่สำคัญแห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร แขวงบางระมาด หมู่ 3-5 และ หมู่ 18-20 ทำสวนมะกรูด รายได้ดี เพราะมีพ่อค้ามารับไปอบแห้งแล้วส่งไปขายยุโรป หมู่ 15 ปลูกข่าและตะไคร้มาก (อรรถ กันภัย, 6 มีนาคม 2546) ส่วนในเขตจอมทอง ทำสวนผักกันน้อยมาก มีเฉพาะในแขวงบางขุนเทียนแทบทั้งหมดซึ่งปลูกผักกระเฉดเป็นส่วนใหญ่

ประเภทที่ 3 สวนไม้ดอกไม้ประดับ ชาวสวนที่ประสบปัญหาการทำสวนไม้ผลและสวนผักได้หันมาทำสวนไม้ดอกไม้ประดับกันมากขึ้น เช่น กล้ายไม้ กุหลาบ ชวนชม โกสน ดาวเรือง บัว เป็นต้น สร้างรายได้ดีพอสมควร

ชาวสวนคลังชั้นเคยปลูกดอกเยบิรา หรือเรียกติดปากว่า “เย็บ” กันแพร่หลายมาก ในราวปี พ.ศ. 2486 - 2526 เนื่องจากให้ดอกเร็วและเป็นที่ต้องการของตลาดในเวลานั้น บางพันธุ์ อย่างเช่น ลูกรัก ทองประศรี เป็นพืชบังไพร ไม่ชอบแดดจัด จะปลูกสลับกับกล้วย หรือปลูกกล้วยริมร่องแล้วปลูกเย็บกลางร่อง ปัจจุบันชาวสวนแถวบางพรหมยังปลูกเย็บกันอยู่บ้างประปราย แต่ตลาดไม่นิยม เพราะดอกสวยสู้พันธุ์จากต่างประเทศไม่ได้

ในเขตจอมทองนิยมทำสวนกล้วยไม้มานานหลายสิบปีแล้ว ปัจจุบันสามารถส่งออกจำหน่ายต่างประเทศ ทำรายได้และสร้างชื่อเสียงอย่างมาก และขณะนี้แหล่งกล้วยไม้ใหญ่ที่สุดอยู่ในเขตทวีวัฒนา ส่วนหน้าวัวก็มีผู้เริ่มทดลองปลูกกันบ้างแล้วในเขตภาษีเจริญ

สวนในเขตทวีวัฒนานิยมปลูกไม้ดอกผสมกับปลูกผัก เช่น ขร่องผัก 5 ร่อง ดอกไม้ 3 ร่อง เป็นต้น ที่แขวงบางคือ ปลูกร้านกล้วยไม้เหนือท้องร่อง ริมร่องที่ถูกแดดปลูกใบเตยใหญ่ รอบๆ สวนปลูกมะละกอ ฝรั่ง หมาก มะพร้าว เตยใหญ่นั้นจะตัดแต่ใบแก่ซึ่งจะหอมมากสำหรับทำขนมเหลือยอดไว้ทำแฉ่งให้แตกใบใหม่ ส่วนเตยเล็กนำไปจำหน่ายคู่กับกล้วยไม้ (ประยูร วงศ์พุทธคำ, สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546)

กล่าวโดยสรุป สวนทั้ง 3 ประเภทจะแตกต่างกันไปตามชนิดและจำนวนของพืชที่ปลูก แต่เดิมสวนไม้ผลได้รับความนิยมสูงสุด รองลงมา คือสวนผัก และสวนไม้ดอกไม้ประดับ ตามลำดับ ปัจจุบันในเขตคลังชั้นพบว่าสวนไม้ผลลดความนิยมลงไปมาก ที่เหลืออยู่เป็นสวนเก่าแก่ ไม่มีการปลูกไม้ผลรุ่นใหม่ เพราะใช้เวลานานหลายปีกว่าจะให้ผลผลิตครั้งแรก และส่วนใหญ่มักเป็นสวนเช่ารายปี ชาวสวนจึงไม่กล้าลงทุนระยะยาว สวนผักและสวนไม้ดอกไม้ประดับกำลังเป็นที่นิยมปลูกกันแพร่หลายมากขึ้นเป็นลำดับ ปัจจุบันปัญหาสภาพแวดล้อมเสื่อมโทรมลงมากโดยเฉพาะเรื่องน้ำ ชาวสวนจึงปล่อยสวนทิ้งร้างหรืออพยพไปทำสวนที่จังหวัดอื่น ในขณะที่ชาวสวนบางมดและบางขุนเทียนอีกกลุ่มหนึ่งพยายามต่อสู้เพื่อฟื้นสวนส้มบางมดขึ้นมาใหม่

1.3 พืชพันธุ์ในสวนฝั่งธนบุรี

แม้สวนในฝั่งธนบุรีแน่นขนัดไปด้วยไม้ผลมากมายหลายชนิด แต่มิได้ปลูกไม้ผลดีไปทุกหนทุกแห่ง ขึ้นอยู่กับบริเวณใดจะเหมาะกับพืชพันธุ์ชนิดใด และมักเรียกชื่อระบุไปตามตำบล “บาง”

หรือ “คลอง” ที่สวนเหล่านั้นตั้งอยู่ เช่น ทุเรียนบางขุนนนท์ ลัมบางมด มะพร้าวบางขุนศรี (มะพร้าวอ่อนน้ำหวาน) เป็นต้น

เมื่อ 120 ปีก่อน สวนที่ปลูกไม้ผลยืนต้นและต้องเข้าอากาศใหญ่ มี 7 ชนิด คือ ทุเรียน มังคุด มะม่วง มะปราง ลางสาด หมากร พลูค่างทองกลาง แต่ละชนิดแต่ละพันธุ์ต่างมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ความนิยมในการบริโภคก็แตกต่างกันไป ปัจจุบันพันธุ์พืชชั้นดีแทบจะสูญไปจากถิ่นนี้แล้ว อันเนื่องจากภัยธรรมชาติและความสำเร็จเติบโตของเมือง

ไม้ผลในพื้นที่ฝั่งธนบุรีที่ซบกันว่าเป็นของดีมีหลายชนิดหลายพันธุ์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้
ทุเรียน เป็นพืชที่ตลาดนิยม สามารถสร้างรายได้ดีให้แก่ชาวสวน แถวธนบุรี นนทบุรี และกรุงเทพฯ เมื่อประมาณ 100 ปีก่อนปลูกทุเรียนกันมากเรียกว่าทุเรียนสวน ถือว่าเป็นทุเรียนที่มีคุณภาพดีเยี่ยมและมีราคาค่อนข้างแพง ฝั่งธนบุรีแถบบางบอนปลูกได้ดีเฉพาะที่ตำบลบางขุนนนท์ บางขุนศรี ตำบลคลองชักพระ ตำบลตลิ่งชัน (ปิยะ เกียรติกิจอง, 2500: 42) แถบบางลำภ้อีกปลูกได้ดีเช่นกัน แต่มีสีส้มและรสชาติแตกต่างกัน ต่อมาสวนทุเรียนแถบบางบอนลดน้อยลงเพราะน้ำท่วมแทบทุกปี ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515: 167-168) บันทึกไว้ว่า

...ในตำบลวัดทองล่างปลูกทุเรียนมาก ก็เรียกว่าสวนทุเรียน ในตำบลนี้ต้นทุเรียนงอกงามได้ผลมาก มีรสดีกว่าที่ตำบลอื่น จึงมีชื่อทุเรียนเป็นคุณพิเศษของตำบลนี้ แต่ก่อนนั้นทุเรียนบางบอน ในคลองบางกอกน้อย มีบางฝักหนามเป็นต้น เป็นทุเรียนดีมีชื่อจำเพาะต้นนั้นพันธุ์นั้น ผลโตงามพุ่มใหญ่ สีเนื้อเหลืองแต่หยาบ รสมันมากกว่าหวาน ชื่อขายกันได้ราคา เรียกว่าทุเรียนบางบอน ครั้นภายหลังมาในถิ่นบางบอนนี้มีน้ำท่วมบ่อยๆ ต้นทุเรียนทนน้ำไม่ค่อยไหว ล้มตายเสียแทบหมด ผู้ที่จะเพาะปลูกขึ้นใหม่ก็ระอาไป หากค่อยจะปลูกให้เต็มภูมิไม่ ทุเรียนบางบอนจึงได้เสื่อมทรามลง ไปเจริญงอกงาม ดีในที่ตำบลบางล่าง เพราะฤดูน้ำท่วมไหลลงเร็ว ชาวสวนคิดยกคันอยู่ได้ และทุเรียนบางล่างนั้นเนื้อละเอียด แต่บางสีก็เหลืองอ่อน มักจะเป็นสีส้ม แต่รสนั้นหวานสนิทดีกว่าบางบอน คนชอบใจกินมาก...

ในปี พ.ศ. 2427 มีทุเรียนพันธุ์ดีประมาณ 68 พันธุ์ในบริเวณธนบุรีและจังหวัดใกล้เคียง ต่อมามีการขยายพันธุ์และเกิดพันธุ์ใหม่ๆ เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ปิยะ เกียรติกิจอง (2500: 9, 55) เคยสำรวจพันธุ์ทุเรียนที่ปลูกอยู่ทั่วไปในช่วงปี พ.ศ. 2500 สามารถระบุชื่อพันธุ์ได้ 120 พันธุ์ แต่ที่มีชื่อเสียงอยู่ในวงการค้ามีประมาณ 60-80 พันธุ์ ซึ่งโดยมากปลูกอยู่ในจังหวัดธนบุรีและนนทบุรี

เฉพาะในจังหวัดธนบุรีเท่าที่สำรวจพบขณะนั้นและเป็นพันธุ์ที่ได้รับความนิยมมีประมาณ 40 พันธุ์ ดังความตอนหนึ่งว่า

...ทุเรียนที่จัดว่าเป็นพันธุ์ดี มีผู้นิยมรับประทานกันมาก ได้แก่ ทุเรียนพันธุ์ก้านยาว กบแม่เต่า และทุเรียนจำพวกกบทั้งหลาย เช่น กบตาขำ กบเล็บเหยี่ยว กบกิ่งแข็ง กบพลอย ฯลฯ รองลงไป ได้แก่ ทุเรียนพันธุ์เบา ซึ่งมีผู้นิยมรับประทานกันมาก เหมือนกัน เพราะผลเล็กราคาถูก ได้แก่ ทุเรียนพันธุ์ดวง กระจุกทอง จอกลอย ฯลฯ

...

จะเห็นได้ว่า ธนบุรีสมัยนั้นเป็นแหล่งใหญ่ที่ปลูกทุเรียนพันธุ์ดีเป็นจำนวนมาก แม้ส่วนหลายชนิดจะเคยล่มเมื่อครั้งน้ำท่วมใหญ่ ในปี พ.ศ. 2460 และ 2485 มาแล้ว และสันนิษฐานว่าหลังปี พ.ศ. 2485 มีผู้นำทุเรียนจากที่นี้ไปปลูกยังจังหวัดอื่นๆ ต่อมาพันธุ์ดี ๆ เหล่านี้ได้แพร่หลายไปในจังหวัดต่างๆ จนทุกวันนี้ เช่น ตราด ระยอง นครนายก ปราจีนบุรี เป็นต้น ส่วนความนิยมในการบริโภคทุเรียนสมัยนั้น ปิยะ เกียรติกิจ (2500: 53) รายงานว่า

...ต้องการทุเรียนที่มีผลใหญ่ เปลือกบาง เนื้อมาก เมล็ดเล็ก มีกลิ่นไม่ฉุนรุนแรง เนื้อสวย (ไม่เปียกแฉะ) ท้องตลาดนิยมสีนาก (สีเหลืองปนแดงแบบสีจำปา) รองลงไปก็เป็นสีเหลืองแก่ สีเหลือง จนกระทั่งสีลาน (คล้ายสีโบลาน) ตามลำดับ... ส่วนลักษณะเนื้อนั้นนิยมเนื้อที่ละเอียด ไม่มีเสี้ยน รสหวานมัน...

เมื่อพิจารณาความนิยมของตลาดผู้บริโภคทุเรียนปัจจุบัน จะเห็นว่าเหลือเพียงไม่กี่พันธุ์เท่านั้น เช่น พันธุ์หมอนทอง ที่ยังขายได้ราคาดีทั้งในตลาดภายในและภายนอกประเทศ ส่วนพันธุ์ชะนี แม้จะยังเป็นที่ยอมรับทั่วไป แต่ราคาในตลาดถูกกว่าหมอนทองหลายเท่า ชาวสวนจึงหันไปปลูกหมอนทองมากขึ้นเรื่อยๆ ส่วนพันธุ์อื่นๆ ที่เคยเป็นที่นิยม อย่าง พันธุ์ก้านยาวกลายเป็นพันธุ์หายากและมีราคาแพงไปแล้ว ครูเยี่ยม ชาวสวนบางระมาดเคยส่งทุเรียนเข้าประกวดที่สนามหลวง ได้รางวัลที่ 1 แต่ทุกวันนี้ ฟังธนบุรีมิใช่แหล่งผลิตทุเรียนเช่นสมัยก่อนอีกแล้ว เพราะทุเรียนเป็นพืช “ใจน้อย” ไม่ทนต่อสภาพน้ำท่วมขังนานหรือน้ำเค็มซึ่งเกิดขึ้นแทบทุกปี ทำให้สวนทุเรียนล่มบ่อยครั้ง ชาวสวนจึงเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่นแทน

लगसलद ในอดีตคลองสานเป็นแหล่งปลูกलगसलदพันธุ์ดีมาก่อน รสชาติอร่อยกว่าพันธุ์ที่นำเข้ามาจากชวา แต่เดี๋ยวนี้สูญพันธุ์ไปจากถิ่นนี้แล้ว เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515: 169-170) กล่าวถึงलगसलदยุคนี้ว่า

...กลางสาตปลูกที่ตำบลคลองสาน มักมีรสหวานเจือหอมพิเศษดีกว่าที่ ตำบลอื่น และพันธุ์เมืองชวาหรือบะเตเวีย พันธุ์ที่มาปลูกเป็นขึ้นในบ้านเมืองเรามีผลแข็งเคิบบ้าง พวงใหญ่งามดี สีเนื้อขาวซีด มีรสหวานซีดจืด โอชะไม่ถึงกลางสาตของเรา เป็นแต่นับถือว่าเป็นของชัคนามาแต่ต่างประเทศเท่านั้น ด้วยเป็นของยังมีน้อยต้นอยู่ เรียกกันว่า กลางสาตกะหลาป่า หรือบะเตเวีย แต่ที่คำ่วชวาหรือยะวา ซึ่งควรจะเรียกนั้นหากกล่าวไม่...

มังคุด เป็นพืชอีกชนิดหนึ่งที่เคยปลูกกันทั่วไป เช่น ที่บางกอกน้อย บางพลัด ดาวคะนอง แม้กระทั่งในย่านวังหลัง หรือตำบลศิริราชพยาบาลในอดีต มีชื่อว่า “สวนมังคุด” (หลวงธำรงโรทกิจ [ยิ้ม เขตตะสรี], 2482: 34-35) และต่อมาค่อยๆหมดความนิยมปลูกไป ภายหลังได้นำมาปลูกกันใหม่อย่างแพร่หลายในจังหวัดต่างๆ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515: 170) กล่าวว่า

...มังคุดนั้นไม่เป็นตำบลลงได้ มีเรียรายไป สุดแต่ที่ใดปลูกมากก็เรียกว่าสวนมังคุด มีชื่อตำบลอันปรากฏมาในพงศาวดารว่าสวนมังคุดแห่งหนึ่งคือแถบวังหลัง ซึ่งเป็นมุลนิเวศน์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปฐมรัชกาลนั้นตำบล..... แต่ที่จริงนั้น เดียวนี้ต้นมังคุดมีน้อยหรือจะว่าไม่มีเลยก็ได้ นามสวนมังคุดนั้นเดี๋ยวนี้ก็ไม่ค่อยจะมีใครเรียกเสียแล้ว สวนมังคุดในบ้านเมืองเรามีผลหาก่อยจะพอจำหน่ายไม่ ในเวลาต่อวายจึงต้องบรรทุกเข้ามาแต่เมืองสิงหปุระซึ่งกลายเป็นเมืองสิงคโปร์ก็มี เพราะที่สิงคโปร์มีสวนมังคุดมาก...

ปานิตยา เกิดชนะ (อ้างถึงใน สุคารา สุจฉายา บรรณาธิการ, 2542: 21) ชาวสวนบางพลัดวัย 72 ปี เล่าถึงมังคุดที่ปลูกในสมัยก่อนว่า มังคุดสวน ผิวไม่แข็ง เปลือกนิ่ม พอจะเข้าสู่ก เปลือกขึ้นเป็นเส้นๆ สีชมพู แต่มีขมมาก ที่นิยมเปลือกต้องสีแดงจนถึงดำเหมือนลูกหว้า รสจะหวานสนิท ลูกใหญ่ ไม่เปรี้ยว เม็ดน้อย ไม่เหมือนมังคุดนอก (ต่างจังหวัด) ที่หวานไม่สนิท มีเปรี้ยวเจือ

หมาก สมัยก่อนคนไทยนิยมกินหมากกันแทบทุกคน ชาวสวนฝั่งธนบุรีจึงปลูกหมากกันเป็นลำเป็นสัน สามารถสร้างรายได้ให้แก่ชาวสวนและรัฐเป็นอันมาก ปัจจุบันแม้คนไทยไม่กินหมากกันแล้ว แต่สวนหมากก็ยังคงมีอยู่มากและมีปลูกอยู่ประปรายทั่วไปในสวน เป็นพืชปลูกแซมสำหรับใช้ประโยชน์อย่างอื่นได้ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515: 170-172) เล่าถึงความนิยมในการกินหมากของคนไทยเมื่อประมาณ 120 ปีก่อนว่า

...หมากบางล่าง มีตำบลราชบูรณะ บางฝั่ง แจงร้อน เป็นต้น เป็นสวนหมาก อันมีชื่อเสียงปรากฏมาแต่ก่อน เพราะหมากนั้นหน้าฝาดยิ่งเคี้ยวกระชับจับปากดี กว่าตำบลอื่น แต่ฝั่งตะวันตกยิ่งดีกว่าฝั่งตะวันออก และไม่สู้ช้านานนักมาเกิดเคี้ยวหมากดิบที่ยังไม่เป็นสง เนื้อขาวเรียกว่าหน้าหวานกันขึ้นมาก ในหมู่ผู้เป็นชั้นสูงถือว่าหมากหน้าฝาดกระชับจับเจ็บปากไป หมากดิบหน้าหวานจึงเป็นที่ชอบใจ มีราคาขึ้นกว่าหมากหน้าฝาดมาก ที่ปลูกในแขวงเมืองละเซิงเทราและเมืองจันทบุรีที่หน้าขาวซิดก็กลายเป็นหมากดีไปทั้งนั้น แต่หมากเหล่านี้แต่ก่อนเป็นหมากเลวทราม เคี้ยวนี้ก็กลายเป็นดีไป หมากซึ่งเรียกว่าหน้าหวานนั้น แบ่งเป็นฝาดหวาน หวานแดง หวานแท้คือหน้าขาวซิด มีเยื่อเช่นวุ้นหรือเยลลี่มาก สวนหมากนี้ที่แขวงเมืองละเซิงเทราปลูกมากและต้นก็เตี้ย ตั้งแต่ 4 ศอกขึ้นไป เพียง 6 ศอก 7 ศอกก็มีผล หาสูกวดเหมือนหมากที่สวนในและสวนนอกไม่ และมักมีผลเสมอ จะว่าเป็นหมากต่อวาก็ได้ เราใช้เคี้ยวกันอยู่ เคี้ยวนี้ในเวลาฤดูวายุแล้ว ก็ใช้หมากสวนแขวงเมืองละเซิงเทรามาก เรื่องหมากนี้มีประเภทและข้อความที่จะกล่าวบรรยายได้ลุ่มลึกกว่า เพราะนับถือเข้ามาเป็นเครื่องเคี้ยวสำหรับประดับชั้นยศบรรดาศักดิ์เสียแล้ว ใช้เคี้ยวทั่วไปทั้งชายหญิง จะไม่เคี้ยวอยู่ข้างกันน้อยตัว ที่มักจะเกิดเป็นอย่างฝรั่งหรือวิงเวียนอันไม่เป็นที่ชอบใจ หรือที่เห็นเป็นการประอะเปื้อนไปบ้างก็มี...

ความต้องการในการบริโภคหมากของคนไทยสมัยนั้นมีมากนัก เทียบกันแล้วผู้ไม่เคี้ยวหมากมีเพียงคนเดียวในหมื่นคน หมากที่ปลูกทั้งสวนนอกสวนในมีอยู่หลายล้านต้นก็ยังไม่พอเพียงต้องสั่งนำเข้าจากปีนังอีก

ต่อมาความนิยมในการทำสวนหมาก สวนพลูลดน้อยลงไป เนื่องจากสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยได้ออกหนังสือด่วนมาก ที่ 57/2586 ถึงคณะกรรมการจังหวัดทุกจังหวัด ลงวันที่ 25 มกราคม 2486 ห้ามประชาชนมิให้กินหมาก ห้ามการทำสวนพลู และห้ามจำหน่ายพลู โดยให้จัดการปลูกพืชผลอื่นแทน (กรมโคสนาการ, 2486: 75-82) จึงมีการส่งเจ้าหน้าที่ออกตรวจตราตามสวนต่างๆ ชาวสวนต้องโค่นหมากพลูทิ้งจำนวนมาก มิฉะนั้นจะถูกจับเสียค่าปรับ แต่สวนที่อยู่ลึกเข้าไปข้างในยังมีการแอบปลูกกันอยู่ ภายหลังเมื่อยกเลิกคำสั่งแล้วชาวสวนกลับมาปลูกกันอีก ดังจะเห็นได้จากช่วง 30 ปีก่อน ย่านบางมด เขตราชบุรีบูรณะปลูกหมากพันธุ์ดีกันมาก มีแทบทุกสวน เป็นรายได้หลักของบางมดด้วย พ่อค้าจะมากว้านซื้อจากที่นี่แห่งเดียว มีรถบรรทุกสิบล้อขนไปขายที่นครปฐม

ช่วงปี พ.ศ. 2530-2539 ในเขตจอมทอง มีการทำสวนหมากกันมาก ส่งออกได้หวั่น รายได้ดีมาก ปัจจุบันราคาตกไปอย่างน่าใจหาย จากลูกละ 7-8 บาท เหลือลูกละประมาณ 20 สตางค์ หรือ 1 บาท (สนับ อ่อนเบา, สัมภาษณ์, 20 มกราคม 2546) ในปี พ.ศ. 2544 สำนักงานเขตจอมทองได้สำรวจพื้นที่ทำการเกษตร พบว่า มีพื้นที่ปลูกหมากในเขตนี้มากถึง 513 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 22.71 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด หรือปลูกหมากเป็นอันดับ 2 รองจากมะพร้าว โดยปลูกหมากที่สุดในแขวงบางขุนเทียน รองลงมาคือแขวงบางมด จอมทอง และบางค้อ ตามลำดับ

พลูค่างทองหลาง พลูค่างเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญอีกชนิดหนึ่งคู่กันกับหมาก กาญจนาคพันธุ์ (2540: 172) เล่าถึงสวนพลูกับตลาดพลูว่า

...ในคลองบางหลวงมีสวนพลูมีชื่ออยู่สองแห่ง แห่งหนึ่งอยู่ทางหลังวัดบางยี่เรือ วัดกลาง วัดใต้ ซึ่งรวมเรียกเป็นบางว่า “บางยี่เรือ”... อีกแห่งหนึ่งอยู่ที่บางไส้ไก่อ เป็นคลองตรงกันข้ามกับวัดสังข์กระจาย พลูบางไส้ไก่อกับพลูบางยี่เรือกำไส้แข่งมาขึ้นที่ทำแถววัดบางยี่เรือ วัดกลาง วัดใต้ อันเป็นทำใหญ่สำหรับขายพลูที่พ่อค้าแม่ค้าพลูมารับไปส่งขายต่อไป นี่เป็นตลาดพลูแท้ ส่วนที่ขายของสดคาว หมูกุ้ง ปลา และของสารพัดอย่างตลาดต่างๆ ไป ที่เรียกว่า “ตลาดพลู” นั้น อยู่ต่อจากทำขายพลูเข้าไปและไม่ได้ขายพลูเลย เป็นแต่อยู่ติดกับทำขายพลู คนชั้นหลังๆ ไม่รู้ไม่เข้าใจก็นึกเอาว่า ตลาดพลูนั้นเป็นตลาดขายพลู...

การปลูกพลูของชาวสวนไทยและชาวสวนจีนแตกต่างกัน ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515: 172-174) อธิบายว่า

....พลูค่างทองหลาง เป็นของเกิดมีมานานตามสวน ปลูกแล้วก็ทิ้งให้เลื้อยขึ้นบนต้นทองหลาง เก็บใบเลี้ยงปนกับหมาก เป็นใบเขียวมีรสเผ็ด มีตามสวนบางบนและสวนนอกมาก เพราะเป็นของเลื้อยขึ้นต้นนาน จึงได้นับเข้าในอากรใหญ่ ภายหลังมาไม่รู้ช้านานนัก พวกจีนชำนาญในการเพาะปลูกดีกว่าชาวเราที่ใช้ปุ๋ยรดที่ดินให้มีรสแรงขึ้น จึงได้คิดปลูกพลูให้เลื้อยขึ้นค้ำด้วย ต้นโปลง หาไซให้เลื้อยขึ้นบนต้นทองหลางไม่ได้เพาะปลูกในตำบลบางไส้ไก่อและบางยี่เรือมาก ที่เหล่านั้นจึงเรียกว่า สวนพลู พลูค่างที่พวกจีนปลูกอาศัยอุดหนุนที่ดินด้วยปุ๋ยปลาน้ำเป็นต้นต้นพลูเกิดงอกงามออกยอดแตกใบ มีกำหนดวันทันเก็บขาย และสีพลูนั้นก็เหลืองมีรสไม่สู้เผ็ด ผิดกับพลูค่างทองหลางมาก ขายได้ราคา

ในสวนพลูบางไส้ไก่และบางยี่เรือนั้น ชาวสวนพลูเค็ดใบเก็บซ้อนกันเรียกว่า เรียง 8 ก้านเป็นเรียง 1 ไม่ว่าใบเล็กใบใหญ่ แล้วก็มีมัดเป็นกำบรรจุทุกแห่งมาบ้าง บรรจุมาด้วยเรือเล็กบ้าง มาขึ้นที่ท่าในคลองบางกอกใหญ่เคียงกับวัดอินทาราม จันทาราม ราชคฤห์ เรียกตามสามัญว่าวัดบางยี่เรือทั้ง 3 หรือวัดบางยี่เรือไทย ยี่เรือ มอญก็เรียก ท่าที่บรรจุทุกพลูลงมาจำหน่ายนั้นก็กลายเป็นตลาดพลูไป และที่บรรจุทุก มาจำหน่ายทางตอนล่างออกคลองดาวคนองก็มีแต่น้อย พลูไม้ค้ำนัยหนึ่งว่าพลูจีน ก็เรียก นี้เป็นสินค้าไม่จำเพาะใช้แต่ในกรุงเทพฯ บรรจุทุกไปขายตามหัวเมืองตลอด ถึงกรุงเก่า อ่างทองก็มีที่เป็นสด ถ้าเมืองไกลขึ้นไปก็ نابให้แห้งไปขาย แต่พลูค้ำ ทองหลวงนั้นมักจะมัดเป็นกลุ่มเสียมมากกว่าเรียง และใช้นาบขายมากกว่าพลูจีน ด้วยรังเกียจสีเขียวและไม่เป็นที่ชอบใจผู้ที่ใช้สอยนัก พลูจีนคู่กับหมากดิบหมากสง สดอยู่แล้ว พลูนาบนี้เป็นของคู่กับหมากเกาะ หมากสงแห้ง ขายกันเป็นหาบทั้ง 2 อย่าง...

การทำสวนพลูลดน้อยลงไปเช่นเดียวกับสวนหมาก อันเนื่องจากประกาศห้ามทำสวนพลู และห้ามจำหน่ายพลูในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เมื่อปี พ.ศ.2486 ชาวสวนจึงต้องปลูกพืชอื่น แทน แต่ทุกวันนี้สวนพลูเหลืออยู่ไม่กี่軒ตามคลองบางยี่แก้ง บางแวก และแถบนอกเมืองออกไป ที่แขวงบางขุนเทียนมีการปลูกอยู่ 3-4 ราย ส่งที่ปากคลองตลาด สำหรับใช้ในการประกอบพิธีต่างๆ แม้จะปลูกน้อยก็เพียงพอสำหรับผู้บริโภคและราคาค่อนข้างดี ชาวสวนพลูจึงยังชีพอยู่ได้ (สนับ อ่อนเบา, สัมภาษณ์, 20 มกราคม 2546)

เงาะ ที่ตำบลบางยี่ขันเป็นสวนเงาะดี มีราคาดีกว่าที่อื่น (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2515: 174) จากรายงานการสำรวจพื้นที่สวนเงาะ ลงวันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) โดยหลวงวิจิตรธรรม สัจจกร นายอำเภอบางกอกน้อย เขียนถึงพระยาประชากรกิจวิจารณ์ เจ้ากรมกองอำเภอสมัยนั้น ความตอนหนึ่งว่า “ด้วยท่านสั่งให้ข้าพเจ้าไปตรวจสวนเงาะบางยี่ขัน ในการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ จะเสด็จสวนเงาะนั้น ข้าพเจ้าได้พร้อมด้วยหมื่นศรีธรรมา ปลัดอำเภอท้องที่...” (อ้างถึงใน อนุวัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, 2542: 21) ข้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า เงาะที่นี่เลื่องชื่อถึงขนาดที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ โปรดที่จะเสด็จไปสวนแห่งนี้

เงาะบางยี่ขัน ประกอบด้วยพันธุ์เหลืองใหญ่และเหลืองเล็ก เป็นเงาะชั้นดี ราคาแพง เนื้ออ่อน ในสมัยก่อนขายกันถึง 12 ผล 1 บาท แต่ปัจจุบันไม่เหลือพื้นที่ปลูกแล้ว เชื่อว่ายังเหลือพันธุ์อยู่ในแถบจังหวัดจันทบุรีและตราด ซึ่งชาวสวนที่นั่นได้พัฒนาพันธุ์จนกลายเป็นเงาะสีชมพูในปัจจุบัน

ฝรั่ง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515: 175) กล่าวว่า “ผลฝรั่ง นัยหนึ่งว่าไม่จีน เป็นสวนมีผลและรสชาติอยู่ที่บางเสาชิง” ฝรั่งบางเสาชิงปลูกในคลองมอญ มีชื่อมาก รสหวานกรอบ นิยมปลูกพันธุ์ผลใหญ่ นอกจากนี้ยังมีฝรั่งเทศ และฝรั่งบางคะณะ เนื้อบาง เม็ดสีขาว ถ้าเม็ดสีขาวเรียกว่าฝรั่งขี้นก (อนุวัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, 2542: 21)

ละมุด พันธุ์สีดาปลูกที่ราชบุรีบูรณะ ผลใหญ่กว่าหัวแม่มือเล็กน้อย สีแดงๆ กินมันๆ และยังมีละมุดพันธุ์ไข่ห่าน ลูกใหญ่ เนื้อเหลือง พันธุ์มะฝ่อ (ลูกเหมือนมะฝ่อ) รสฝาด กินไม่อร่อย พันธุ์มะกอก ลูกยาว แก่แล้วสีแดงสด (อนุวัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, 2542: 21) ประมาณ 40-50 ปีก่อนแถวคลองชักพระ คลองบางระมาด เต็มไปด้วยสวนละมุด แต่ถูกน้ำท่วมตายไปก็มาก ลูกโคนทิ้งเพราะต้นแก่เกินไปก็มี จนเดี๋ยวนี้หลงเหลืออยู่ไม่กี่ต้นแถวบางระมาด หมู่ 13

ลิ้นจี่ ลิ้นจี่ชื่อดังของไทยเรียกว่า ลิ้นจี่บางขุนเทียน แหล่งปลูกลิ้นจี่ชั้นดีนี้เรียกว่า คู้งลิ้นจี่ ซึ่งเป็นคู้งอยู่ตรงคลองดาวคะนองต่อกับคลองบางขุนเทียน เมื่อหลายสิบปีก่อนสามารถผลิตลิ้นจี่ป้อนตลาดปีหนึ่งเป็นหมื่นๆ กิโลกรัม ปัจจุบันคู้งลิ้นจี่กลายสภาพจากสวนเป็นบ้านและโรงงานเกือบหมดแล้ว

ยายละม่อม อุณะวงษ์ อดีตแม่ค้าลิ้นจี่ อายุ 78 ปี (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, 2542: 130-131) เล่าว่า

...สมัยเด็ก ยายเคยกินลิ้นจี่คองน้ำเกลือทั้งเปลือก บรรจุน้ำใส่ไหขนาดย่อม เป็นสินค้าจากเมืองจีนที่ปัจจุบันแทบไม่มีใครทำได้ ทั้งที่สมัยนั้นก็ยังมีลิ้นจี่ปลูกหนาแน่นอยู่ตลอดเขตคู้งลิ้นจี่ คลองลัดเข็ดหน้า คลองบัว ต่อไปถึงบางมดแล้ว

ลิ้นจี่ที่ปลูกกันมีหลายพันธุ์ แต่ที่ขายดี นิยมปลูกมากที่สุดคือพันธุ์ใบยาว ทางนี้แต่ก่อนมีลิ้นจี่กับส้มที่ดังพอๆ กัน สักรวมๆ 50 ปีก็มีชื่อมาแล้ว... ส้มต้องบางมด ถ้าลิ้นจี่ก็ต้องที่บางขุนเทียน เป็นพันธุ์พื้นเมืองของทางนี้...

ประยูร วงศ์พุทธคำ (สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546) นักวิชาการเกษตร เขตจอมทอง ได้สันนิษฐานร่องรอยความเป็นมาของลิ้นจี่บางขุนเทียนว่า

...จากการค้นคว้าหาข้อมูลพบว่า ลิ้นจี่เป็นผลไม้ดั้งเดิมของประเทศจีนตอนใต้ แต่มีกษัตริย์ของไทยได้ไปมีสัมพันธภาพทางการค้ากับเมืองจีน แล้วนำลิ้นจี่เข้ามาปลูกในพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ ซึ่งตามประเพณีโบราณหากต้นไม้ที่พระองค์ปลูกไว้ออกดอกผลจะมีการจัดงานเฉลิมฉลอง หลังจากนั้นก็ทรงเสวย

ลีนจี้แล้วพระราชทานให้กับพระยาขุนเทียนนำมาปลูกในบริเวณที่ตนเอง
รับผิดชอบดูแลอยู่ ซึ่งก็คืออำเภอบางขุนเทียนสมัยก่อน

ดังนั้น สันนิษฐานว่า พระมหากษัตริย์องค์ดังกล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์เป็นกษัตริย์ที่ทรงมีความรอบรู้ด้านการค้ากับต่างชาติ และมีหลักฐานที่เหลือไว้ให้เห็นทุกวันนี้ นั่นคือ ต้นลีนจี้ อายุกว่า 150 ปีที่หลงเหลืออยู่ในบริเวณคลองลัดเซ็ดหน้า ซึ่งเชื่อมคลองบางมดกับคลองบางขุนเทียน ปัจจุบันขึ้นอยู่กับชุมชนสามง่ามพัฒนา หมู่ 6 แขวงจอมทอง เขตจอมทอง ...

นำพล โทธิพลากร (สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) อายุ 64 ปี เจ้าของสวนลีนจี้ในชุมชนสามง่ามพัฒนา เขตจอมทอง เล่าว่า

...นับตั้งแต่เกิดมาจำความได้ก็เห็นลีนจี้เก่าแก่แล้ว เมื่อถามคุณตา ก็ได้ความว่า ตั้งแต่ท่านเกิดมาก็เห็นแล้วเช่นกัน จึงไม่รู้ว่ามีความเป็นมาอย่างไร แต่คาดว่าอายุไม่ต่ำกว่า 150 ปีแน่ ลีนจี้เหล่านี้หลงเหลืออยู่ในสวนของญาติฝ่ายคุณตาที่อยู่ติดกัน เป็นสวนของนายทองใบ ซ้อยหิรัญ มีอยู่ราว 50 ต้น เป็นพันธุ์กระโหลกใบยาวและพันธุ์กระโหลกใบเตา และที่สวนของนางบังอร เงินชุกลีน ใกล้เคียงกันมีอยู่ราว 10 กว่าต้น เป็นพันธุ์กระโหลกใบยาวและกระโหลกใบอ้อ สวนลีนจี้เก่าแก่นี้ได้รับการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวของเขตจอมทอง

แถวนี้ยังทำสวนลีนจี้กันอยู่ มีประมาณ 10 กว่าเจ้า เป็นขนาดเล็กๆ 1 ไร่ 2 ไร่ 3 ไร่ ที่สวนผมปลูกพันธุ์กระโหลกใบยาวกับกระโหลกใบอ้อมา 10 กว่าปีแล้ว ยังให้ผลผลิตไม่ค่อยมากนัก สวนของผู้ใหญ่ประสาน นกขี้ม กำลังให้ผลผลิตดี อายุต้นประมาณ 20 ปี...

สวนลีนจี้จัดว่าเป็นสวนของคนรวย เพราะไม่ได้ออกผลให้เก็บขายได้ทุกปี เพราะธรรมชาติลีนจี้จะออกดอกและเป็นผลได้จะต้องมีอากาศเย็นต่ำกว่า 20 องศาเซลเซียสติดต่อกันประมาณ 15 วัน ใบจะเริ่มแผ่ออกและมีจุดดำๆ โผล่ขึ้นมาพร้อมที่จะเป็นช่อดอก ลีนจี้ยังมีอีกหลายพันธุ์ เช่น พันธุ์เบี้ยวเขียว พันธุ์สีชมพูซึ่งปลูกกันน้อยมาก ลีนจี้บางขุนเทียนมีลักษณะเด่น คือมีผลขนาดกลาง เนื้อแห้ง ไม่แฉะ เม็ดในเล็ก รสหวานสนิท และไม่เจือฝาดเลย ซึ่งต่างจากลีนจี้ฮัมพวา ซึ่งมีผลโต เม็ดในโต เนื้อหนา และ และมีรสฝาดเจือ (ประยูร วงศ์พุทธคำ, สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546) ดังนั้น พอลีนจี้เริ่มออกลูกจะมีคนมาสั่งจองและรับไปขายในราคา กิโลกรัมละ 100 บาท ไม่เคยเหลือคาสวนเลย

สักครั้ง เพราะรสหวานมาก ผู้คนติดใจกลับมาซื้ออีก (นำพล โทธิพลากร, สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) ต้นที่เป็นพันธุ์ดีจะใช้เป็นแม่ไม้สำหรับตอนกิ่งขยายพันธุ์ต่อไป แต่ถึงแม้จะนำพันธุ์จากที่นี่ไปปลูกที่อื่น เช่นที่ราชบุรี จะไม่ได้รสชาติอร่อยเหมือน (สถิตย์ เผือกสามัญ, ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6 แขวง บางมด, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) สันนิษฐานว่าอาจเป็นสภาพเนื้อดิน น้ำ และการบำรุงรักษา ต่างกัน

ชมพู มีทั้งชมพูนาก แก่จัดสีแดง ชมพูแก่เข้มหม่นลูกใหญ่ สีชมพูจัด ชมพูมะเหมี่ยวสีแดงจัด เนื้อเป็นปุยุ และชมพูสาแหรก ลักษณะคล้ายมะเหมี่ยวแต่ลูกเล็กกว่า มีทั้งสาแหรกเขียวและสาแหรกแดง ยังพอมิให้กินบ้าง แต่พันธุ์เหล่านี้สู้ชมพูเพชรซึ่งนิยมกันมากในปัจจุบันไม่ได้ แต่ชาวสวนบางค้อยังทำสวนชมพูมะเหมี่ยว ซึ่งเคยประกวดได้รับรางวัลหลายแห่งมาแล้ว มีการตัดยอดให้ต้นเตี้ยลง เพื่อสะดวกแก่การห่อผลและเก็บลูก การห่อผลที่อยู่กิ่งสูงๆ ทำได้ลำบาก เพราะกิ่งชมพูไม่ค่อยเหนียว ต้องปล่อยทิ้งไป แม้จะมีอุปกรณ์สำหรับห่อผล ราคาประมาณ 1,000-1,500 บาท แต่ชาวสวนไม่ยอมลงทุนซื้อมาใช้ (ประยูร วงศ์พุทธคำ, สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546) ชาวสวนบางระมาดและบางมดมักปลูกชมพูเป็นไม้แซมตามสวนทั่วไป

สับปะรด มีชื่ออยู่ที่ตำบลบางคำหรุ อำเภอบางกอกน้อย (หลวงธำรงโทรกิจ [ยิ้ม เขตตะลิวรี], 2482: 19) เป็นสับปะรดไทยลูกเล็ก ป้อม รสหวานกรอบ ส่วนใหญ่ปลูกตามโคนต้นไม้ในสวน ซึ่งสูญพันธุ์ไปแล้ว แต่ที่บางระมาดยังมีการปลูกสับปะรดพันธุ์เขียวหวาน ลูกเล็ก ยาว ตามีสีเหลืองรอบๆ เรียกว่า “ตาส้ม” รสหวาน หอม เนื้อน้อย และมีพันธุ์ปัตตาเวีย ใบแดง ลูกโต ซึ่งนำพันธุ์มาจากจังหวัดประจวบคีรีขันธ์

มะไฟ มะไฟบางลำเจียก มะไฟท่าพระ ปลูกตั้งแต่วัดหงส์รัตนารามในคลองบางหลวง (คลองบางกอกใหญ่) จนถึงย่านท่าพระ ก่อนที่จะสูญไปเนื่องจากตัดถนนเพชรเกษมผ่าน (อนุวัฒน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, 2542: 21) มะไฟพันธุ์ดั้งเดิมที่ดั่งชันเคยปลูก คือ พันธุ์ชะเอม แต่ไม่เป็นที่นิยม ปัจจุบันที่บางระมาดยังมีสวนมะไฟพันธุ์ครุฑิน พันธุ์ยายพะเอ พันธุ์ ตาเจืออยู่บ้าง ซึ่งน้อยลงทุกที เพราะมีการตัดถนนวงแหวนรอบในเพชรเกษม-นครอินทร์ผ่านเช่นกัน พันธุ์เหล่านี้มีถิ่นกำเนิดในเขตดั่งชันและได้ขยายพันธุ์แพร่หลายออกไปหลายจังหวัด

ส้ม เป็นกลุ่มพืชพรรณที่ใหญ่มาก ตามหลักทางพืชสวน ไม่ได้หมายถึงส้มเขียวหวานเพียงอย่างเดียว แต่รวมถึงมะนาว มะกรูด ส้มโอ ส้มจี๊ด ส้มตราหรือเซ่ง ฯลฯ ไว้ด้วย ส้มเป็นไม้ผลที่มีศัตรูมากที่สุดชนิดหนึ่งก็ว่าได้ อีกทั้งยังต้องการการปฏิบัติดูแลรักษาที่ค่อนข้างใกล้ชิดมาก จึงมักจะเรียกว่า เป็น “ไม้ครู” (สมาคมการค้าปุ๋ยและธุรกิจการเกษตรไทย, 2524: 111)

ส้มเขียวหวาน หลวงธำรงโทรกิจ [ยิ้ม เขตตะลิวรี] (2482: 23) บันทึกไว้ใน อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ เรื่องจังหวัดธนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2482 ว่า “ส้มเขียวหวานบางมดนี้มีชื่อเสียง

มาก” ส้มบางมดมีลูกกลมแป้น ผิวบาง ชั่งนี้ม รสหวานอมเปรี้ยว ว่ากันว่าเป็นเพราะน้ำเค็มท่วมถึงดินเค็ม ทำให้ส้มมีรสชาติดีต่างๆ ที่ซื้อกิ่งพันธุ์มาจากหลาย ๆ แหล่งในแถบบางมด แต่ปัจจุบันส้มบางมดเป็นเพียง “ตำนาน” เพราะปัญหาน้ำท่วมรุนแรง น้ำเน่า และน้ำเค็มเข้า ส้มตายหมด อย่างไรก็ตามชาวสวนบางมดได้ย้ายไปทำสวนส้มเขียวหวานที่ต่างจังหวัดกันมาก ในแขวงบางมด เขตจอมทองมีไม่กี่สวนที่เริ่มกลับมาปลูกใหม่ ล้วนเป็นสวนขนาดเล็ก ส่วนในแขวงบางมด เขตทุ่งครุ เขตบางขุนเทียน พยายามที่จะพลิกฟื้นสวนส้มบางมดขึ้นมาอีกโดยเขตพยายามส่งเสริมทุกวิถีทาง

ส้มโอ มีพันธุ์ขาวพวง ขาวทองดี ขาวใหญ่ ขาวสะอาด ขาวกลางสาต ขาวหอม และยังมีส้มเนื้อ ลูกใหญ่มาก เนื้อหยาบออกสีส้ม พันธุ์ส้มมะขวิด เนื้อแดง ปล่อยให้แก่จัดมีรสหวาน สมศักดิ์เมนะเสวต (สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) อดีตผู้ใหญ่บ้านแขวงบางมด หมู่ 2 เขตจอมทอง เล่าว่า “สมัยก่อนที่บางมดมีการปลูกส้มโอพันธุ์ขาวพวงมาก่อนที่จะนิยมปลูกส้มเขียวหวาน และขายกิ่งพันธุ์กิ่งละบาทให้แก่ชาวสวนนครชัยศรีไปปลูกจนมีชื่อเสียง” ปัจจุบันที่แขวงบางขุนเทียนปลูกส้มโอมากกว่าแขวงอื่นๆ ในเขตจอมทอง

อ้อย เป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญอีกชนิดหนึ่ง สวนอ้อยในอดีตเลื่องลือชื่อมาก ไม่ว่าจะเป็นอ้อยจีนหรืออ้อยไทย แต่เดี๋ยวนี้สูญสิ้นชื่อไปแล้ว และอาจจะสูญพันธุ์ไปจากฝั่งธนบุรีแล้วก็ได้ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515: 174-175) กล่าวถึงการปลูกอ้อยสมัยก่อนนั้นว่า

...ยังต้นไม้ล้มลุกและไม้เส็งเครื่องที่จัดเป็นสวนขึ้น คือ อ้อยจีนนั้น แต่ก่อนจีนตำบลบางใหญ่ในคลองบางกอกน้อย เป็นมีรสหวานดีกว่าที่อื่น จนลูกค้าที่ขายเร่ร้องเป็นคำกลอนกระทบกันว่า “ซื้ออ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางโควัด ข้าวหลามตัดวัดระฆัง แม่เฮ้ย”

แต่เดี๋ยวนี้อ้อยจีนบางใหญ่นั้นเสื่อมทรามไป หากอ้อยจะมีใครเพาะปลูกไม่เป็นที่นาไปเสียหมดแล้ว

อ้อยจีนเลื่อนไปเพาะปลูกงอกงามอยู่ตามบางแวก บางเชือกหนังเป็นอย่างดี แต่อ้อยไทยบางโควัดนั้น ยังคงเป็นอ้อยมีชื่อคืออยู่ เพราะรสหวานน้ำและอ่อนที่อื่นสู้ไม่ได้ ยิ่งไร้อ้อยทำน้ำตาลที่อื่นๆ อีกมาก และข้าวหลามตัดวัดระฆังนั้นเดี๋ยวนี้ก็สูญสิ้นชื่อไปแล้ว...

กล่าวโดยสรุป ธนบุรีเป็นแหล่งรวมความหลากหลายของพืชพันธุ์ไม้ผลชั้นดินนาชนิด ไม่ว่าจะเป็นทุเรียน ลิ้นจี่ ส้ม หนาก พลู เงาะ มังคุด ฝรั่ง มะไฟ ฯลฯ แต่ด้วยเหตุปัจจัยหลายประการ ความหลากหลายทางชีวภาพนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมากตามกาลเวลา

1.4 พืชพันธุ์ในแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน

พืชพันธุ์ที่ปลูกในแขวงบางระมาดมีมากมายหลายชนิด ส่วนใหญ่เป็นไม้ผล ไม้ยืนต้น ที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวสวนตลอดมา ส่วนไม้ดอกก็มีดอกเขยิบรา พืชเหล่านี้ปลูกกันมาตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน บางชนิดมีถิ่นกำเนิดในสวนแถบตลิ่งชัน เช่น มะไฟพันธุ์ครุฑิน พันธุ์ยายพะาะ พันธุ์ตาเจือ ซึ่งได้มีการขยายพันธุ์นำไปปลูกกันมากในแขวงบางระมาดและจังหวัดต่างๆ บางชนิดไม่เป็นที่นิยมของตลาด ไม่มีใครปลูกใหม่ทดแทน จึงเหลืออยู่น้อยตามสวนเก่าแก่ และใกล้สูญพันธุ์ ไม้ผลแต่ละชนิด แต่ละพันธุ์ ต่างก็มีลักษณะเฉพาะตัวที่ควรแก่การศึกษาเรียนรู้ ดังตัวอย่าง ที่ยกมาแสดงไว้ในตารางที่ 7

ตารางที่ 7 แสดงชนิดของพืช ชื่อพันธุ์ และลักษณะเด่นของพืช ที่ปลูกในแขวงบางระมาด

ชนิดของพืช	ชื่อพันธุ์	ลักษณะเด่นของพืช	หมายเหตุ
มะไฟ	ครุฑิน	เปลือกบาง ง่ายออกผลเร็ว รสหวานจัด	- ครุฑิน อาจารย์ อดิศักดิ์ ใหญ่ โรงเรียนมัธยมวัดประสาธ เป็นผู้เพาะพันธุ์นี้ขึ้น (เสียชีวิตไปราว 30 ปีแล้ว)
	ยายพะาะ	ผลใหญ่ เปลือกหนา หัวจุกๆ รสชาติใช้ได้ เก็บได้นาน	- ยายพะาะ ญาติของครุฑิน เป็นผู้เพาะพันธุ์นี้
	ตาเจือ	ผลกลมใหญ่ เปลือกบาง	- นายเจือเป็นผู้เพาะพันธุ์นี้ แต่เกิดที่หลังพันธุ์ครุฑิน
	ไข่เต่า	ผลเล็ก รสหวาน เปลือกหนา ไม่ง่าย ฝิวสวย ออกผลช้า	
	ปุยนุ่น	เนื้อนุ่มใส กลีบใหญ่ รสอร่อย ออกผลช้า	
	น้ำตาลทราย	ลูกเขียว หวานจัด ปลูกไว้ดูเล่น	
	ชะเอม	ผลเล็ก	- พันธุ์เก่าแก่ หลงเหลือตาม สวนเก่าเขตตลิ่งชันไม่กี่ต้น
กระท้อน	ทับทิม	ลูกกลมใหญ่ เปลือกบาง รสหวานสนิท ต้องห่อให้ฝิวสวย	- พันธุ์นี้มีชื่อ ทางเขตพยายาม อนุรักษ์และส่งเสริมการตลาด

ลำหรืออิลำ ลูกใหญ่ เปลือกหนา เก็บได้นาน
 ปลูกฝ้าย หัวโหนด
 เทพรส คล้ายปลูกฝ้าย

หมาก - เคยปลูกมาก มีอยู่ทุกสวน
 มะพร้าว มะพร้าวใหญ่ ต้นสูง ลูกใหญ่ (สำหรับแกง)
 ตารางที่ 7 (ต่อ) - มีปลูกทุกสวนอยู่ทั่วไป

ชนิดของพืช	ชื่อพันธุ์	ลักษณะเด่นของพืช	หมายเหตุ
ละมุด	ลีดา	ลูกเล็ก หวานจัด กรอบ	- พันธุ์ดั้งเดิม ใกล้เคียงพันธุ์
	ไข่มุก	ลูกใหญ่	
	มะกอก	ลูกใหญ่	
มะม่วง	การะเกด	ผิวนวลสวย รสอร่อย	- สูญพันธุ์ไปจากถิ่นนี้แล้ว
	พราหมณ์ชายเมือ	ผิวสวย ทน ไม่ช้ำง่าย เวลาสุก	- พันธุ์ดั้งเดิมของถิ่นนี้มีชื่อมาก
		มีรสแหลม (หวานจัด) ไม่มีเสี้ยน	
		พราหมณ์นกกระจิบ ลูกเล็ก	
		พราหมณ์เกสร	
		เขียวไข่กา ผิวเขียวเข้ม เนื้อแน่นและละเอียด	
ชมพู่		กว่าพันธุ์เขียวสวย รสมันจัด	
		เขียวสวย ผิวเขียวเข้ม เนื้อหยาบ รสมัน	
		อกร่อง ผิวบาง ช้ำง่าย มีรสแหลม มีเสี้ยน	
		มะเหมี่ยว ผลยาว รสออกเปรี้ยว ตลาดต้องการ	
		แขกดำ ผลกลม ผิวสีคล้ำ รสหวาน	- ชาวสวนบอกว่าอร่อยที่สุด
		น้ำดอกไม้ ผลกลม สีขาว	- ใกล้เคียงพันธุ์
		สากกระเบื้องน้ำย่อย ผลยาว รสเปรี้ยวจัด	- ใกล้เคียงพันธุ์
		พริกกับเกลือ รสหวานอมเปรี้ยว	- สูญพันธุ์แล้ว
	สีนาก รสหวานอมเปรี้ยว	- เป็นพันธุ์ดั้งเดิม ใกล้เคียงพันธุ์	
	ผลมีสีเหมือนโลหะประเภทนาก		

ทุเรียน	กะเทย	มีรสครึ่งๆ กลางๆ คือ หวานๆ มันๆ	- สูญพันธุ์ไปจากถิ่นนี้แล้ว
	อีลวง	เปลือกหนา แต่เนื้อน้อย	- สูญพันธุ์ไปจากถิ่นนี้แล้ว
	ก้านยาว	เนื้อน้อยแต่ละเอียด รสหวานมัน	- สูญพันธุ์ไปจากถิ่นนี้แล้ว
ส้ม	ส้มเขียวหวาน	ผิวเขียว รสดีแต่ไม่จัดเท่าส้มบางมด	- สมัยก่อนเรียก ส้มบางบน
	ส้มจี๊ด	ลูกเล็ก	- นิยมปลูกไว้ขายกิ่งพันธุ์
	ส้มโอ	ลูกใหญ่	- นิยมปลูกไว้ขายกิ่งพันธุ์

ตารางที่ 7 (ต่อ)

ชนิดของพืช	ชื่อพันธุ์	ลักษณะเด่นของพืช	หมายเหตุ
มะพร้าว	น้ำหอม	พันธุ์ดั้งเดิมเตี้ย โตช้า ลูกเล็ก แต่ น้ำหอมมาก	- นำไปทำขนมพวกสังขยา จะ ได้กลิ่นหอมมากแต่ไกล
กล้วย	กล้วยน้ำว้า		- มีปลูกทุกสวนอยู่ทั่วไป
	กล้วยตานี		- เป็นพืชแซม
	กล้วยนาก		- ปลูกน้อย
ขนุน			- เป็นพืชแซม
มะกรูด			- นิยมปลูกเป็นพืชหลักขณะนี้

สรุปได้ว่า พืชที่ปลูกในแขวงบางระมาดตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันมีมากมายหลายชนิดหลายพันธุ์ แสดงว่าถิ่นนี้ยังคงความหลากหลายทางชีวภาพไว้ได้พอสมควร และผืนดินมีความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก อย่างไรก็ตาม จากการสัมภาษณ์และการสังเกต พบว่า พืชเก่าแก่ในถิ่นนี้มีหลายชนิดที่ใกล้จะสูญพันธุ์ และบางชนิดสูญพันธุ์ไปแล้ว ดังนี้

พืชดั้งเดิมที่ใกล้จะสูญพันธุ์ ได้แก่

ชมพู พันธ์น้ำดอกไม้ พันธ์สีนาก พันธ์สากระเบือน้ำข้อย

ละมุด พันธ์สีดา

นอกจากไม้ผลที่เป็นพืชเศรษฐกิจแล้ว ก็มีพันธุ์ไม้ป่าหลายชนิด ซึ่งมีประโยชน์มากมายต่อระบบนิเวศ ขณะนี้ได้ลดจำนวนลงอย่างมาก ได้แก่ สะตือ ยาง มะกอกน้ำ ชำมะเลียง มะหวด จิกน้ำ พักข้าว ตลอดจนไม้ดอกที่เคยนิยมปลูกกันมากในถิ่นนี้ อย่างเขยิบรา

พืชดั้งเดิมที่สูญพันธุ์ไปแล้วจากถิ่นบางระมาด ได้แก่

ทุเรียน ทุกพันธุ์ที่เคยปลูก เช่น กบแม่เต่า กบตาขำ กงเล็บเหยี่ยว กำป่นขาว ขั้วสั้น
ขั้วยาว กะเทย อีลวง ก้านยาว ฯลฯ

มะไฟ พันธุ์ระเอม (พันธุ์เก่าแก่ไม่นิยมปลูก มีเหลือตามสวนเก่าแถวตลิ่งชันราว 4 ต้น)

มะม่วง พันธุ์การะเกด

ละมุด พันธุ์นมแพะ

ชมพู่ พันธุ์พริกกับเกลือ

มะกอก พันธุ์แก้มแหม่ม

มะกอกป่า

ข้าว ทุกพันธุ์ที่เคยปลูก เช่น พันธุ์ปิ่นทอง พันธุ์เหลืองอากาศ

มะขวิด

จะเห็นได้ว่า ในถิ่นนี้มีพืชดั้งเดิมที่ใกล้สูญพันธุ์และพืชที่สูญพันธุ์ไปแล้วหลายชนิด สาเหตุใหญ่เนื่องมาจากน้ำท่วมหนัก ในปี พ.ศ. 2518 และ 2526 ทำให้สวนล่ม ที่รอดตายมีน้อย จนในที่สุดสูญพันธุ์ไป ประกอบกับไม่มีการปลูกใหม่ทดแทน เพราะใช้เวลานานหลายปีกว่าจะให้ผลผลิต รวมทั้งมีพืชพันธุ์ใหม่ๆ ที่กำลังนิยมเข้ามาแทน

อย่างไรก็ตาม เขตตลิ่งชันเห็นความสำคัญ จึงได้จัดสร้างสวนสาธารณะอนุรักษ์ไม้ผลถิ่นนี้ไว้ ชาวสวนพยายามจะอนุรักษ์พันธุ์หายากเหล่านี้ไว้เช่นกัน อย่าง ชมพู่พันธุ์น้ำดอกไม้ ซึ่งเหลือต้นใหญ่เพียงต้นเดียวในแขวงบางระมาด หมู่ 13 ดังที่ จ.ส.อ. ชิน เรืองศรี (สัมภาษณ์, 6 ธันวาคม 2545) ประธานกรรมการชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 13 กล่าวว่

...ผมเสียดาย อยากจะอนุรักษ์ไว้ จะตองกิ่งขยายพันธุ์ไว้เยอะๆ น้ำดอกไม้ผมเคยตอนไว้กิ่งหนึ่ง ละมุดสีดาพันธุ์เก่าแก่ก็เหลือน้อยแล้ว มะกอกน้ำ แต่ก่อนมีเยอะริมคลอง เดียวนี้ไม่มี ผมจะหามาปลูกไว้ให้ลูกหลานดูสักต้น...

กล่าวได้ว่า พื้นที่สวนย่านบางบน โดยเฉพาะในแขวงบางระมาดเป็นแหล่งใหญ่ที่รวมพืชพันธุ์ต่างๆ พันธุ์พืชชนิดหลายชนิดมีทั้งที่สูญไปแล้วและใกล้จะสูญพันธุ์ดั้งเดิมบางชนิดยังคงเหลืออยู่บ้างตามสวนเล็กๆ แต่ละพันธุ์ต่างก็มีลักษณะที่ไม่เหมือนกัน รสชาติก็มีหลากหลายสำหรับผู้บริโภคเลือกชิมได้ตามใจชอบ ไม้ผลพันธุ์เก่าแก่ที่มีชื่อของถิ่นนี้ คือมะไฟพันธุ์ครุฑิน พันธุ์ยายแพะ พันธุ์ตาเจือ รวมทั้งมะม่วงพันธุ์พราหมณ์ชายเมียดและกระท้อนพันธุ์ทับทิม ซึ่งสองชนิดนี้

เลี้ยงชื่อมากแต่ทุกวันนี้เหลือจำนวนน้อยเต็มทีตามสวนเก่าๆ ทางเขตตลิ่งชันได้พยายามสนับสนุนด้านการผลิตและส่งเสริมการตลาด อาทิ มีการจัดกิจกรรมเรือทัวร์ชมสวนกระท้อนซึ่งอยู่ในเขตทวีวัฒนา ส่วนประธานกรรมการชุมชนหมู่บ้านพัฒนาหมู่ 4 บางระมาด ได้นำพันธุ์มะม่วงพราหมณ์ขายเมียจำนวน 400 ต้นจากที่นี่ไปปลูกที่บางเลน นครปฐม (ประยงค์ ป้อมน้อย, สัมภาษณ์, 6 ธันวาคม 2545)

ส่วนไม้ดอกอย่างเขยิราเคยโด่งดังมากในย่านนี้ หลังภาวะน้ำท่วมใหญ่เมื่อปี พ.ศ. 2485 น่าจะเป็นช่วงที่ชาวสวนตลิ่งชันหันมาปลูกเขยิรา หรือ “เขีย” กันมากที่สุด แหล่งปลูกอยู่แถวบางระมาด ฉิมพลี ศาลาธรรมสพน์ แหล่งผลิตที่ดังมากอยู่บริเวณหมู่บ้าน ป. ผาสุข ปากทางเข้าโรงพยาบาลธนบุรี 2 ในปัจจุบัน พันธุ์ที่ปลูกกันมีไม่ต่ำกว่า 20 พันธุ์ เช่น ทองประศรี แดงถูกแทง แดงขุนแผน แดงอิฐ ลูกรัก สร้อยฟ้า ขาวจักสั้น ขาวจักยาว บัวหลวง ที่เป็นพันธุ์ผสมขึ้นใหม่ก็มี เช่น พันธุ์จูนแผน พันธุ์กุมารทอง เป็นต้น ต่อมาสภาพอากาศเปลี่ยนแปลงร้อนขึ้นผิดปกติ ทำให้ “ดอกเขีย” มีตำหนิเป็นราจุดดำ เกษรดำ ราคาตก ต้องฉีดยามาก ระยะหลังใบงาม แต่ไม่มีดอก จึงค่อยๆ เลิกปลูกไปและหันไปปลูกพืชอื่นแทน ทุกวันนี้มีบางพันธุ์หลงเหลืออยู่บ้าง เช่น ที่บ้าน สวง พูนศรี ริมคลองบ้านไทร ปลูกไว้รอบศาลพระภูมิ เช่น พันธุ์ลูกรัก กุมารทอง แดงถูกแทง ขาวจักยาว พันธุ์อื่นนอกนั้นอาจจะสูญไปจากบางระมาดแล้ว ส่วนที่บางพรยังมีหลงเหลืออยู่ประปรายเช่นกัน เวลานี้ไม่มีใครสนใจพูดถึงดอกเขยิราเหล่านี้ “นักวิชาการไม่ส่งเสริมพันธุ์บ้านเราแต่สนับสนุนพันธุ์ต่างประเทศมากกว่า” (อรรถ กัญภัย, สัมภาษณ์, 6 มีนาคม 2546)

นอกจากนั้น ยังมีพืชไม้ป่าทั้งชนิดยืนต้นและชนิดเลื้อยที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่น จิกน้ำ ชำมะเลียง มะกอกน้ำ ตะลิงปลิง มะหวด มะขวิด มะตาด ไทร บอระเพ็ด พักข้าว ฯลฯ

ที่วัดทอง บางระมาด มีต้นยาง อายุ 100 กว่าปี หลงเหลืออยู่ต้นหนึ่ง เพราะมีคนมากราบไหว้ขอโชคลาภ แต่ที่วัดสะพาน บางพรหม ต้นยางใหญ่หลายต้นโค่นไปหมดแล้ว เหลือต้นสะตือเก่าแก่เพียงต้นเดียว อยู่ริมคลองบางน้อย อายุ 150 กว่าปี สะตือเป็นไม้ป่าต้นสูง 25 เมตร พบตามป่าโปร่งที่มีน้ำท่วมขังในบางคราวและใกล้แหล่งน้ำทั่วไป เนื้อไม้ใช้ทำสิ่งปลูกสร้าง ค้ำเครื่องมือทางเกษตรกรรม เครื่องดับแต่งบ้าน เมล็ดเป็นของเล่นสำหรับเด็ก เช่น นำมาทอยในน้ำ (กรุงเทพมหานคร กองสวนสาธารณะ, 2542) พันธุ์ไม้เหล่านี้ควรจะได้มีการอนุรักษ์พันธุ์กรรมไว้

1.5 พืชพันธุ์ในแขวงบางมด เขตจอมทอง และพื้นที่ใกล้เคียง

แขวงบางมด เขตจอมทอง และพื้นที่ใกล้เคียง เป็นแหล่งทำการเกษตรที่สำคัญและมีชื่อเสียงมาแต่ดั้งเดิม เป็นแหล่งใหญ่ที่ปลูกพืชพันธุ์หลายชนิด คล้ายคลึงกับที่แขวงบางระมาด เช่น หมาก

มะพร้าว ก้อย ส้ม มะม่วง เป็นต้น พืชบางชนิดอย่างกล้วยหอมพันธุ์เก่าแก่ดั้งเดิม ลูกเล็ก หวาน หอม ใกล้เคียงพันธุ์ไป เพราะมีการนำพันธุ์จากไต้หวัน ซึ่งลูกใหญ่กว่ามาปลูกจนแพร่หลาย เงาะ มังคุด และทุเรียนกว่า 30 พันธุ์ก็ไม่มีให้เห็นแล้ว

ไม้ผลแต่ละชนิด แต่ละพันธุ์ ต่างก็มีลักษณะเฉพาะตัวที่ควรแก่การศึกษาเรียนรู้ ดังตัวอย่าง ที่ยกมาแสดงไว้ในตารางที่ 8

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 8 แสดงชนิดของพืช ชื่อพันธุ์ และลักษณะเด่นของพืช ที่ปลูกในแขวงบางมด และพื้นที่
ใกล้เคียง

ชนิดของพืช	ชื่อพันธุ์	ลักษณะเด่นของพืช	หมายเหตุ	
หมาก			- เป็นทั้งพืชหลักและพืชแซม ปลูกกันทั่วไปตามสวน	
ส้ม	ส้มเขียวหวาน		- เคยปลูกแพร่หลายมากใน บางมด	
	ส้มตรา หรือเซ้ง		- ปลูกแซมกับส้มเขียวหวาน	
	ส้มโอ		- ปลูกมากในแขวงบางขุนเทียน	
ลิ้นจี่	กระโหลกใบยาว	ผลกลาง เม็ดในเล็ก รสหวานสนิท ไม่มีฝาดเจือ เนื้อแห้ง	- เป็นพันธุ์ดีที่สุดในชื่อมานาน ปลูกมากที่ชุมชนสามง่าม พัฒนา แขวงจอมทอง และ ในแขวงบางขุนเทียน	
	กระโหลกใบอ้อ	ผลใหญ่ เนื้อหนา รสหวานหอม ไม่มีฝาด	- นิยมปลูกรองลงมาจาก พันธุ์กระโหลกใบยาว	
	กระโหลกใบเตา	รสหวาน ไม่มีฝาด	- พันธุ์เก่าแก่	
	สีชมพู		- ปลูกน้อยมาก	
	เขียวเขียว		- ปลูกน้อย	
	มะม่วง	นกกะจิบ	ลูกเล็ก	- มะม่วงมีปลูกทุกสวน
		น้ำดอกไม้	เม็ดลีบ เนื้อเยอะ	มักเป็นพืชแซม
แก้วแดง		ผิวแดงเมื่อสุก		
หัวช้าง		ลูกใหญ่		
เขียวไข่กา		ผิวเขียวเข้ม เนื้อแน่น และละเอียด รสมันจัด		
นวลจันทร์	รสหวานแหลม เมื่อสุก ผิวเหลืองนวลสมชื่อ	- พันธุ์เก่าแก่ที่ขึ้นชื่อของ บางมด		
ชมพู	สาแหรก		- ปลูกเป็นพืชแซม ตรงหัวร่อง	
	มะเหมี่ยว		- ปลูกมากที่แขวงบางค้อ	

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ชนิดของพืช	ชื่อพันธุ์	ลักษณะเด่นของพืช	หมายเหตุ
กล้วย	กล้วยหอมทอง กล้วยน้ำว้า	ผิวสวย ผลโต หอมหวาน	- ปลูกมากในแขวงบางค้อ - ปลูกทั่วไปทุกสวน
มะพร้าว	มะพร้าวใหญ่		- ปลูกมากตามคันสวนทุกแห่ง
มะพร้าวน้ำหอม			- ปลูกมากที่แขวงบางมด
กล้วยไม้			- ปลูกมากที่แขวงบางมด

พันธุ์พืชต่างๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้น ก่อให้เกิดการสร้างสรรค์เอกลักษณ์ทางสังคมของ สังคมชาวสวนในแต่ละท้องที่ ดังจะเห็นได้จากลึนจีบางขุนเทียน ทูเรียนบางขุนนนท์ ฝรั่งเศสเสาชาง โดยเฉพาะสัมบางมด เมื่อพันธุ์พืชเหล่านี้สูญหายไป เท่ากับเอกลักษณ์ทางสังคมถูกทำลายไปพร้อมกับความภาคภูมิใจสำนึกรักในท้องถิ่นด้วยเช่นเดียวกัน

ชาวสวนเห็นพ้องต้องกันว่า พืชพันธุ์เหล่านี้ควรจะได้รับ การอนุรักษ์ไว้ก่อนที่จะสูญพันธุ์ไปหมด และควรจะมีการสอนในโรงเรียนด้วย เพื่อปลูกจิตสำนึกให้รักและหวงแหน

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ณ วัดทุ่งครุ ประมาณปี พ.ศ. 2543 ทรงมีรับสั่งให้เกษตรกรอนุรักษ์สัมบางมดไว้ (สำนักงานเขตทุ่งครุ, 2544) สวนสัมบางมดหลายแห่งในเขตบางขุนเทียน และสมุทรปราการ กำลังถูกพลิกฟื้นขึ้นมาใหม่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 ประโยชน์ ปานเพ็ชร (สัมภาษณ์, 29 มิถุนายน 2545) กล่าวด้วยความภาคภูมิใจและมั่นใจว่า “ตอนนี้กลับมาแล้ว สัมบางมดกลับมาฟื้นฟูใหม่” ซึ่งเป็นเพียงระยะเริ่มต้น ยังต้องคอยติดตามว่าจะประสบผลสำเร็จดังเช่นในอดีตหรือไม่เพียงใด

ลึนจีพันธุ์กระโหลกใบยาวและพันธุ์กระโหลกใบอ้อ ยังมีปลูกอยู่ที่ชุมชนสามง่ามพัฒนา แขวงจอมทอง เขตจอมทอง สันับ อ่อนเบา (สัมภาษณ์, 29 เมษายน 2545) นักวิชาการเกษตรเขตจอมทอง ยอมรับว่า “ของที่นี่ดั้งจริง อร่อยจริง” ในปี 2545 โครงการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืช อันเนื่องมาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เห็นความสำคัญของลึนจีพันธุ์เก่าแก่ในลึนจีเป็นอย่างมาก จึงได้ร่วมมือกับฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม เขตจอมทอง ในการปกป้องพันธุ์กรรมลึนจี โดยได้สำรวจและขึ้นทะเบียนทำรหัสประจำต้น เพื่อการอนุรักษ์ต่อไป (ประยูร วงศ์พุทธคำ, สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546)

นอกจากไม้ผลที่เป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญแล้ว ที่แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง ประยูร วงศ์พุทธคำ (สัมภาษณ์, 28 กุมภาพันธ์ 2546) ได้สำรวจพบพันธุ์ไม้แปลกๆ เก่าแก่ หายากหลายชนิด ซึ่งควรค่าแก่การศึกษาค้นคว้าอย่างเป็นระบบและจริงจัง ได้แก่

กรวย หรือตะกรวยป่า เป็นไม้ยืนต้น ลูกขนาดเล็กเท่านี้้วก็้อย เปลือกนอกสีแดง เวลาสุกเนื้อนุ่ม ข้างในมีเปลือกแข็งแบบกะลา ลักษณะใบคล้ายใบกาแพ

เกี่ยวไก่อ เป็นไม้พุ่ม

สะแก ลูกกินได้

มะพลับ มี 2 ต้น อายุประมาณ 100 ปี

ลำพู อยู่ตามริมคลอง

ด้อยดิ่งสีขาว พบเฉพาะที่แขวงจอมทอง หมู่ 9

ภายในบริเวณโรงเรียนวัดบางขุนเทียนนอก แขวงจอมทอง ยังพบพืชพื้นบ้านเก่าแก่หลายชนิด ได้แก่ แคนยอ มะรุ้ม จีเหล็ก การะเกด กระทิง ข่อย ตาล รวมทั้งยี่หระ ซึ่งผู้ปกครองขอมาขอกิ่งพันธุ์ไปปลูก ทางโรงเรียนจะได้ร่วมมือกับโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริฯ เพื่อวางแผนดำเนินการต่อไป (สุพรรณิ เมณะเนตร, สัมภาษณ์, 6 มีนาคม 2546)

กล่าวโดยสรุป พันธุ์ไม้ต่างๆที่ปลูกทั้งในบางบนและบางล่างส่วนใหญ่จะคล้ายคลึงกัน ยังมีปลูกมากชนิดต่างพันธุ์มากเท่าไร ยิ่งแสดงถึงความรอบรู้ที่ลึกซึ้งและทักษะความชำนาญของชาวสวน โดยเฉพาะเรื่องธรรมชาติของพืชแต่ละอย่างๆ ชาวสวนต้องทำความรู้จักคุ้นเคยเป็นอย่างดี และรู้วิธีการบำรุงรักษา ปรับปรุงพันธุ์อย่างถูกต้อง ดังจะเห็นได้ว่าชาวสวนเคยประสบความสำเร็จอย่างสูงมาแล้ว และสามารถสร้างความมั่งคั่งและมั่นคงให้แก่รัฐมาช้านาน องค์ความรู้เหล่านี้ถูกถ่ายทอดผ่านกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตเป็นสำคัญ จนถึงปัจจุบันนี้นอกจากมิได้มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างเป็นระบบแล้ว ผู้รับการถ่ายทอดนับวันจะหาได้ยากยิ่ง

ส่วนพันธุ์ไม้ป่าที่ขึ้นตามธรรมชาติมักไม่เป็นที่สนใจเท่าใดนัก เพราะไม่ใช่พืชเศรษฐกิจ จึงถูกทำลายลงไปมากและอาจสูญได้ในพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงจากป่าธรรมชาติมาสู่พื้นที่เกษตรกรรม หรือการทำโรงงานอุตสาหกรรม การทำหมู่บ้านจัดสรร ฯลฯ อันที่จริงแล้วพืชเหล่านี้ผูกพันกับวิถีชีวิตของคนในพื้นที่มาก จึงมีคุณค่าทางจิตใจยิ่งกว่าทางเศรษฐกิจ ดังนั้น ชุมชนและโรงเรียนควรจะร่วมมือกันเพื่อสนองพระราชดำริในโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริอย่างจริงจังและต่อเนื่อง

2. แบบแผนในการทำสวน

การทำสวนมีทั้งแบบเจ้าของสวนทำเองและให้ผู้อื่นถือสวนไปทำ เจ้าของสวนที่ทำเอง เพราะรักสวน รักต้นไม้ ต้องการดูแลรักษาเอง การทำสวนเป็นงานที่ต้องทำเป็นประจำทุกวัน แต่จะหยุดทำวันใดก็ได้ขึ้นกับความขยันของแต่ละคน งานในสวนเป็นงานที่มีแบบแผนพอสมควรที่ต้องการความรู้และความเอาใจใส่ดูแลอย่างใกล้ชิด โดยอาศัยประสบการณ์ การเรียนรู้จดจำ และเข้าใจถึงธรรมชาติของพันธุ์ไม้แต่ละชนิด เพื่อที่จะกำหนดกิจกรรมการทำสวนให้เหมาะสมและสอดคล้องกับฤดูกาลตลอดปี ดังตารางที่ 9

ตารางที่ 9 แสดงกิจกรรมการทำสวนในรอบปี จำแนกรายเดือน

เดือน	กิจกรรมการทำสวน
มกราคม	ไม้ผลบางชนิดออกดอก เช่น กระท้อน มะปราง ทุเรียน ลิ้นจี่
กุมภาพันธ์	ไม้ผลเริ่มติดเป็นคุ่มเล็กๆ พอผลโตขึ้น ต้องคอยฉีดน้ำล้างหมอกที่ลงจัด มิฉะนั้นดอกจะร่วง
มีนาคม	เริ่มเก็บผลลิ้นจี่ มะปราง มะไฟพันธุ์เบา เช่น พันธุ์ครุฑิน
เมษายน	เริ่มเก็บผล มะม่วง มะไฟพันธุ์หนัก เช่น พันธุ์ปุย่น
พฤษภาคม	ผลไม้ชุก หลังเก็บเกี่ยวผลผลิต เช่น ทุเรียน ลิ้นจี่ ตัดแต่งกิ่ง ใ้ปุ๋ย ให้น้ำ ดायหญ้า ลอกเลน
มิถุนายน	ผลไม้ชุก กระท้อนออกผล
กรกฎาคม	เก็บผลหมาก และปลูกต้นไม้ประเภทไม้ผล หรือตอนกิ่งขยายพันธุ์
สิงหาคม	
กันยายน	
ตุลาคม	บำรุงดินด้วยการใ้ปุ๋ย ตัดแต่งกิ่งลิ้นจี่
พฤศจิกายน	
ธันวาคม	ฤดูติดผล ไม้ผลบางชนิดเริ่มออกดอก เช่น มะไฟ มะม่วง ทุเรียน ลิ้นจี่ ต้องดูแลสวนเป็นพิเศษ ให้น้ำ ใ้ปุ๋ย ถางสวนให้สะอาด

จากตารางกิจกรรมข้างต้น จะเห็นว่า ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อกิจกรรมในสวน คือ ฤดูกาล สภาพดินฟ้าอากาศ เพราะปริมาณน้ำฝน ความชื้นอุณหภูมิ ถือว่ามีอิทธิพลมากต่อการออกดอก และติดผลของพืช ชาวสวนจึงต้องเอาใจใส่สวนเป็นพิเศษในแต่ละช่วงจังหวะเวลา

ช่วงเดือนธันวาคม - กุมภาพันธ์ เป็นช่วงฤดูหนาวหรือฤดูติดผล ไม้ผลเริ่มออกดอก ต้องระวังเรื่องน้ำล้นหมอก

ช่วงมีนาคม - มิถุนายน เป็นช่วงฤดูร้อน ต่อดันฤดูฝน เป็นช่วงที่เริ่มทยอยเก็บผลผลิตต่างๆ ได้แก่ มะพร้าว มะไฟพันธุ์เบา ลิ้นจี่ มะม่วง มะไฟพันธุ์หนัก ทุเรียน กระท้อน ตามลำดับ

ช่วงเดือนกรกฎาคม-กันยายน อยู่ในระหว่างฤดูฝน เป็นช่วงที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกพืชและขยายพันธุ์พืชอย่างยิ่ง เพราะอากาศชุ่มชื้นเหมาะแก่การเจริญเติบโตของพืช

ช่วงเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน หรือปลายฝนต้นฤดูหนาว ไม้ผลจะพักตัว ไม่มีการเจริญทางกิ่งใบ เหมาะที่ชาวสวนจะบำรุงดินด้วยการสาดเลนขึ้นหลังร่อง และใส่ปุ๋ยบำรุงพืช เพื่อให้พืชเตรียมออกดอกในช่วงถัดไป และผลผลิตจะมีคุณภาพดี แต่ถ้าเป็นสวนลิ้นจี่ ใกล้เคียงหนาวแล้วห้ามบำรุงดินหรือให้น้ำเด็ดขาด มิฉะนั้นจะแตกใบอ่อนแทนการผลิดอกออกผล

2.1 กิจกรรมประจำวันของชาวสวน

แม้การทำสวนเป็นอาชีพอิสระ ชาวสวนก็ทำงานกันแทบไม่มีวันหยุด โบราณจะหยุดในวันโกน วันพระ เพื่อละเว้นการฆ่าสัตว์ และเป็นกุศโลบายให้ไปทำบุญที่วัด ทุกวันนี้จะหยุดจริงจึงเมื่อเป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนา หากวันใดมีกิจกรรมอื่นที่จำเป็นต้องทำ เมื่อเสร็จธุระแล้วชาวสวนมักจะต้อง “ขอแวะไปดูสวน” เพราะชาวสวนกับสวนนั้นผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้น

การไปทำงานของชาวสวนแต่ละวันมักไม่จำกัดเวลาตายตัว ขึ้นอยู่กับความจำเป็นที่จะต้องทำ ชาวสวนทำงานกันทั้งครอบครัว แต่อาจไปสวนไม่พร้อมกัน เช่น ผู้หญิงอาจจะต้องทำงานบ้านให้เสร็จก่อน ตอนสายจึงไปช่วยงานในสวน หรือผู้หญิงต้องไปนำของสวนไปขายตอนเช้า ตกบ่ายกลับมาแล้วจึงออกไปสวน เมื่อไปถึงสวนแล้ว จึงจะรู้ว่าควรทำอะไรก่อน-หลัง หรืออาจเป็นงานที่ค้างจากวันก่อน ชาวสวนที่ขยันจะทำงานในสวนอย่างเพิลิดเพิลินตั้งแต่เช้าจนตะวันตก วันไหนไม่ได้ไปสวนจะรู้สึกไม่สบาย บางคืนจำเป็นต้องออกไปสวน เช่น หลังพายุ หลังฝนตก เพื่อไปสำรวจความเสียหายที่เกิดขึ้น

เวลาไปสวน ชาวสวนหญิงจะสวมเสื้อแขนยาวหรือแขนกระบอก นุ่งผ้าถุงลาย สีทึบ ดำ หรือน้ำเงิน และใส่อบหรือหมวกปีกกว้าง ส่วนชาวสวนชายจะสวมเสื้อแขนสั้นสีดำหรือน้ำเงิน หรือเสื้อม่อฮ่อม นุ่งกางเกงขาก๊วย สีดำหรือน้ำเงินเช่นกัน มีผ้าขาวม้าคาดเอว แต่เวลาไปฟันดิน มักจะไม่สวมเสื้อ

ชาวสวนส่วนใหญ่เคยชินกับการเดินไกลๆ และไม่สวมรองเท้าจนคิดเป็นนิสัยไม่ว่าจะเดินทางไปไหน และเดินได้เร็ว ในฤดูฝนทางเดินลื่นขึ้นและ จะใช้วิธีจิกหัวแม่เท้ากับพื้นดิน ทำให้เดินได้ไม่เสียหลักง่าย เครื่องมือที่นำไปด้วยขึ้นอยู่กับความจำเป็นที่จะใช้งาน ตามปกติมีมีดเสียม และจอบ ผู้ชายบางคนเหน็บมีดไว้กับเอวด้านหลัง

กิจวัตรประจำวันของชาวสวนมีหลายอย่าง ดังแสดงในตารางที่ 10

ตารางที่ 10 แสดงกิจวัตรประจำวันของชาวสวน

เวลา	กิจวัตรประจำวันของชาวสวน
05.00 น.	ตื่นนอน
06.00 น.	เข้าสวนทำงาน เช่น รดน้ำต้นไม้ คายหญ้า
07.30 น.	กลับบ้าน รับประทานอาหารเช้า / พักรับประทานอาหารในสวน
08.30 น.	เข้าสวนทำงานต่อ หรือรวมกลุ่มไปแขก
12.00 น.	กลับบ้าน รับประทานอาหารกลางวัน / พักรับประทานอาหารในสวน
13.00 น.	เข้าสวนทำงานต่อ หรือ รวมกลุ่มไปแขก
16.00 - 18.00น.	เลิกงาน กลับบ้านพักผ่อน รับประทานอาหารเย็น
19.00 - 21.00 น.	สังสรรค์ แล้วพักผ่อน ช่วงเก็บผลผลิต ฝัาสวนตลอดคืนจนรุ่งเช้า

จากเข้าถึงคำ พบว่า ชีวิตชาวสวนเริ่มต้นตั้งแต่ก่อนฟ้าสาง ชาวสวนจึงตื่นแต่เช้าตรู่ จนแก่เฒ่า อาหารเช้าอาจเป็นเพียงกาแฟหนึ่งถ้วย เพื่อความรวดเร็ว ให้ทันเวลาออกไปทำสวน โดยเฉพาะในฤดูกาลเก็บเกี่ยวผลผลิต อย่างมะไฟ จะต้องเริ่มเก็บในราวตี 5 หรือ 6 โมงเช้า บางคนอาจรีบไปสวนก่อนแล้วกลับมารับประทานอาหารเช้าในตอนสาย จากนั้นจึงเข้าสวนทำงานต่อ กลางวันหยุดพัก บางครอบครัวห่อข้าวไปรับประทานอาหารในสวน มีข้าว น้ำพริก ปลาปิ้ง แล้วเก็บผักริมท้องร่อง ฝัมน้ำพริก มีน้ำฝนใส่กระบอกไม้ไผ่ หรือสมัยก่อนคั้นน้ำที่ใสสะอาดในท้องร่อง หรือไม้ก็ประกอบอาหารในสวน เสร็จแล้วทำงานต่อเลย ถ้าสวนอยู่ใกล้บ้าน มักกลับมารับประทานอาหารที่บ้าน ช่วงบ่ายแดดร้อนจัด ชาวสวนที่อายุโสมก้อบเอาแรงหรือพักผ่อนดูทีวี จนกระทั่งบ่าย 2-3 โมง จะ

ออกไปสวนอีกครั้ง ทำงานต่อจนถึง 6 โมงเย็นจึงเลิก หากลับจะเก็บผลผลิตหรือผักต่างๆ มาเป็นอาหารในครัวเรือน

หากสวนอยู่ไกลบ้านมากๆ ถึงฤดูเก็บผลผลิตอาจจะไปปลูกห่างหรือเพิงพักค้างในสวน เรียกว่า “เฝ้าสวน” เพื่อคอยไล่ศัตรูที่ออกมากินยามค่ำคืน เช่น หนู ค้างคาว เป็นต้น หรือป้องกันขโมยลักพืชผล ตลอดจนเฝ้าระวังน้ำขึ้นในฤดูน้ำหลาก

ยามเย็นผู้คนจะไปรวมตัวกันริมคลอง เป็นช่วงเวลาพักผ่อนพูดคุย ทำกิจกรรมสังสรรค์ภายในครอบครัวหรือสังสรรค์กับเพื่อนบ้าน เช่น ตักน้ำ อาบน้ำ เล่นน้ำ พายเรือ พวกผู้ชายมักนัดกันไปตั้งวงสนทนาที่บ้าน ไน้บ้านนี้ แลกเปลี่ยนข่าวสารความเป็นไปในวันที่เพิ่งผ่านพ้น จากนั้น ทุกคนแยกย้ายกันเข้านอน ชุมชนสงบเงียบจนกว่าเสียงไก่ขันจะคืนชีวิตวันใหม่เมื่ออรุณรุ่งของแต่ละวัน

2.2 งานในสวน

การทำสวนเป็นงานหนัก ที่ต้องการเวลาเอาใจใส่ดูแลอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ได้ผลผลิตสูง งานในสวนเหล่านี้สามารถวิเคราะห์จำแนกประเภทได้ดังนี้

การเตรียมพื้นที่

- ขร่อง
- ทำคันดิน
- วางท่อระบายน้ำเข้า-ออก

การปลูกพืช

- พันดิน
- ตากดิน
- ขุดดิน
- คัดเลือกพันธุ์
- หยอดเมล็ดพันธุ์
- ปลูกพืชผล

การบำรุงรักษาพืชและสวน

- รดน้ำต้นไม้/รดน้ำขึ้นน้ำ
- คายหญ้า
- ฉีดยาฆ่าแมลง
- ใส่ปุ๋ย
- ตกแต่งกิ่ง

- ฉีดน้ำล้างหมอก
- ห่อผลไม้
- สาดเลน
- ไล่ศัตรูพืช
- เฝ้าขโมย
- ดอกทองร่วง
- ควบคุมระดับน้ำ

การเก็บผลผลิต

- ดีหมาก
- ขึ้นมะพร้าว
- หักลิ้นจี่
- สอยมะปราง มะม่วง
- ตัดทุเรียน
- กำกิ่งมะกรูด
- ชักใบตอง

การจำหน่ายผลผลิต

- ลำเลียงผลผลิตไปตลาด
- ขายผลผลิต

การขยายพันธุ์พืช

- เพาะเมล็ด
- ตอนกิ่ง
- ปักชำ

ฯลฯ

จะเห็นได้ว่า งานในสวนมีมากมายหลายอย่าง ครอบคลุมตั้งแต่การเตรียมพื้นที่ การปลูก การบำรุงรักษาพืชและสวน การเก็บเกี่ยวผลผลิต การจำหน่ายผลผลิต ไปจนถึงการขยายพันธุ์พืช งานแต่ละอย่างมีขั้นตอนรายละเอียดที่ชาวสวนต้องฝึกฝนเรียนรู้และจดจำจนกว่าจะชำนาญ

- การบำรุงรักษาดิน ชาวสวนสมัยก่อนอาศัยปุ๋ยตามธรรมชาติ ที่เป็นตะกอนพัดพามา พร้อมกับน้ำอาบวัวสีแดงเข้มข้นในหน้าน้ำหลากปลายปี และไหลไปตกตะกอนรวมกันอยู่กันที่ร่องผสมกับเศษดินที่ถูกชะล้างจากหลังร่องและเศษใบไม้ต่างๆ ที่หล่นทับถมกันเป็นเวลาหลายเดือน จนย่อยสลายกลายเป็นเลนในร่อง และนั่นคือปุ๋ยที่อุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุต่างๆ ที่พืชต้องการ

ส่วนน้ำในท้องร่องคือปุ๋ยน้ำชีวภาพอย่างดี ชาวสวนหลายชั่วอายุคนรู้จักการบำรุงดินด้วยการไถยเลนหรือสาดเลนขึ้นมาไต่บนหลังร่อง การลอกท้องร่องสวนปีหนึ่งทำสักครั้งก็เพียงพอแล้ว แต่ปัจจุบันสภาพแวดล้อมธรรมชาติเสื่อมโทรมไป ชาวสวนจึงหันมาใช้ปุ๋ยเคมี และใช้มากเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตามแรงยูโฆษณา ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นมาก ขณะนี้หลายหน่วยงานของรัฐพยายามรณรงค์ให้ชาวสวนใช้ปุ๋ยอินทรีย์แทนปุ๋ยเคมีมากขึ้น และลดปริมาณการใช้สารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืช

- การป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ในขณะที่ผลผลิตจวนแก่หรือกำลังแก่ได้ที่ บรรดาค้างคาวหนูและกระรอกจะยกพวกกันมารบกวนกัดกิน ต้องคอยไล่ยิงไล่จับเสมอ กระรอกจะเข้ากินในตอนเช้าตรู่และตอนบ่าย ส่วนค้างคาวและหนูจะเข้ากินตอนกลางคืน เครื่องมือพื้นบ้านที่ใช้ไล่ศัตรูพืชกันทั่วไปคือ “ตะขาบ” ทำด้วยไม้ไผ่ผ่าซีก ปล้องใหญ่เท่ากระบอกตาล ยาวราว 2 เมตร เชือกผูกตะขาบแต่ละตัวที่แขวนตามต้นไม้ที่ลูกคอกจะโยงเข้ามารวมกันที่ห่างในสวน ใช้ชักให้ไม้ไผ่กระทบพร้อมๆกัน เกิดเสียงดังกราวๆ ไปทั้งสวน ทำให้ศัตรูพืชตกใจ ไม่กล้าเข้าใกล้สวน นำพล โพิพลากร (สัมภาษณ์, 2 มีนาคม 2546) เจ้าของสวนลิ้นจี่ เล่าว่า “สมัยก่อนจะมีเวรผลัดกันเฝ้าสวนอยู่ที่ห่าง ตั้งแต่ห้าโมงถึงหกโมงเช้า บางห้างขยันชักตะขาบ ช่วยแก้งวงได้เหมือนกัน บางที่แข่งกันชักสวนโน้นสวนนี้ มึงชัก กูชัก ทั้งคืน ตะขาบร่วงลงมาดินอยู่ข้างล่าง”

ศัตรูพืชจำพวกแมลงเป็นศัตรูตัวสำคัญของชาวสวนเช่นกัน อาทิ

แมลงวันทอง เป็นตัวทำลายผลผลิตสูงมาก ชาวสวนจะใช้ขวดซึ่งมีสารล่อแมลงอยู่ข้างในแขวนตามต้นไม้ แมลงจะบินเข้าไปรวมกันอยู่ในขวดแล้ว ใช้น้ำมาแมลงหยดลงไป แมลงจะตายหมด ขวดนี้มีราคาแพงพอสมควร หาซื้อจากสวนจตุจักร แต่ชาวสวนบอกว่า “เราทำอยู่สวนเดียวสวนอื่นไม่ทำ เขาก็เลิกทำ เลยไม่หมดสักที”

มวนผีเสื้อ จะเจาะคูดน้ำ ถ้าปล่อยไว้ จะเกิดหนอน ใช้วิธีปราบแบบเดียวกับแมลงวันทอง

ถ้าแมลงหรือโรคพืชระบาดมากๆ ชาวสวนจำเป็นต้องใช้ยาปราบศัตรูพืชโดยเฉพาะในสวนไม้ผล ในราวปี พ.ศ. 2508 ชาวสวนบางมดเริ่มใช้ยาปราบศัตรูพืช อย่างสวนลิ้นจี่จะฉีดยา 7 วันต่อครั้ง หรือ 15 วันครั้ง เมื่อลิ้นจี่สุกจะไม่ฉีดยา เพราะถ้าลิ้นจี่หล่นแล้วจะกินไม่ได้ แต่สำหรับสวนส้ม โรคและแมลงระบาดหนัก มีการใช้ยาแรงมาก เช่น คุซาไทออน เป็นยาอันตรายร้ายแรง ไล่เพียงซ່อนเดียว ปลาในท้องร่องตายหมด อีกชนิดหนึ่งคือ มาลาไทออน อันตรายน้อยกว่าแต่ต้านแมลงไม่อยู่ ภายหลังยาทั้งสองชนิดถูกห้ามนำเข้าเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2535 นอกจากนี้ ยังมีพวกแรนเนท เดิมเป็นสารใส ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ต่อมาเติมสีฟ้าอ่อน ใช้ฉีดพ่นให้ดูซึม เหมาะสำหรับฆ่าหนอนเจาะต้นไม้ และทำให้ส้มผิวสวย สำหรับสวนผัก ถ้าปลูกถั่วฝักยาว ปกติ 3 วันจะฉีดยาครั้งหนึ่ง ในวันที่เก็บผลผลิต พอฉีดยาไปแล้วจะมีคนเดินตาม เก็บผลผลิตแล้วรีบนำไปขาย จึงมี

คำกล่าวที่ว่า “คนปลูกไม่ได้กิน คนกินไม่ได้ปลูก” (สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2546) ดังนั้น ในการใช้ยาฆ่าแมลงหรือยาปราบศัตรูพืชที่ดี ชาวสวนจำเป็นต้องเรียนรู้วิธีการใช้อย่างเหมาะสมในระดับที่ปลอดภัยแก่ตนเองและผู้บริโภค

- การเก็บเกี่ยวผลผลิต ฤดูกาลเก็บเกี่ยวผลผลิตเป็นช่วงที่ชาวสวนเฝ้ารอคอยด้วยใจจดจ่อ มุ่งหวังถึงผลผลิตที่จะได้จำนวนมากและมีคุณภาพดี นอกจากการเอาใจใส่ดูแลรักษาระหว่างการเจริญเติบโตเป็นอย่างดีแล้ว วิธีการเก็บผลผลิตเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะมีผลต่อคุณภาพและ ปริมาณของผลผลิต ซึ่งส่งผลต่อการขายให้ได้ราคามีกำไร

พันธุ์พืชแต่ละชนิดมีลักษณะทางกายภาพและสรีรวิทยาต่างกัน ลักษณะการบริโภคก็แตกต่างกัน ดังนั้น การเก็บเกี่ยวผลผลิตจึงแตกต่างกันตามความเหมาะสมของพืชแต่ละชนิด ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ละเอียดลึกซึ้งและซับซ้อนพอสมควร ชาวสวนอาศัยความรู้และทักษะความชำนาญในการกะระยะเวลาเก็บเกี่ยวผลผลิตแต่ละชนิด ทั้งนี้เพราะผลผลิตบางชนิดมีการเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว เมื่อผลพัฒนามาจนแก่เต็มที่ จะหลุดร่วงออกจากตัวเอง การเก็บผลผลิตที่ดีจึงต้องทำ ก่อนที่ผลจะหล่น อาทิ ทูเรียน มีทั้งพันธุ์เบา พันธุ์กลาง และพันธุ์หนัก อาศัยจำนวนวันจากดอกบานจนถึงเวลาเก็บเกี่ยว นับว่าได้ผลดีพอใช้ โดยทั่วไปใช้วิธีสังเกตลักษณะหนาม เช่น ทูเรียนแก่พอจะเก็บได้ หนามจะห่างออก ปลายหนามมีสีน้ำตาลหรือแห้ง ใช้ร่วมกับการเคาะฟังเสียง ทูเรียนแก่จะมีเสียงแน่นน้อยลง วิธีเก็บเกี่ยวทูเรียนจำเป็นต้องใช้มือ โดยปีนขึ้นไปแล้วตัดขั้วใส่ภาชนะค่อยๆ หย่อนลง

ลิ้นจี่ พันธุ์กระโหลกใบยาว หรือเรียกติดปากว่า “ใบยาว” มักจะเริ่มหักกิ่งในราวต้นเดือน มีนาคม ถ้าหักไม่ทัน ทั้งไว้นานเกินไปผลผลิตจะเสียหาย ผิวจะไหม้ เพราะแดดจัด วิธีเก็บลิ้นจี่คือ ใช้พะองขึ้นหักกิ่ง โดยผูกเชือกรั้งพะองไว้ แล้วเร่พะองไปรอบๆ ต้น ทีละต้นๆ จนหมด เมื่อหักกิ่งมาแล้วต้องรีบขายโดยเร็ว มิฉะนั้นลูกจะเป็น “น้ำตา” มีน้ำเยิ้มๆ (นำพล โปธิพลากร, สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545)

การเก็บเกี่ยวส้ม มักใช้กรรไกรตัดขั้วหากเป็นส้มที่มีผลใหญ่ เช่น ส้มโอ ส่วนส้มขนาดเล็ก เช่น ส้มเขียวหวาน ส้มตรา ใช้วิธีการปลิดโดยบิดผลเข้าหากิ่ง ห้ามใช้วิธีดึงซึ่งจะทำให้ส่วนขั้วผลแตก เป็นช่องทางให้เชื้อโรคเข้าทำลายได้ง่าย

กว่าจะเก็บผลผลิตครั้งแรกได้ต้องอาศัยเวลา ซึ่งไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับพืชแต่ละชนิด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ชนิดของพืช	ระยะเวลาเก็บผลผลิตครั้งแรก
ทูเรียน	4-10 ปี
ละมุด	10 ปี

ลินจี	3-5 ปี
มะม่วง	5 ปี
มะไฟ	3-4 ปี
ชมพู	4 ปี
มะกรูด	1 ปี
กล้วย	8 เดือน
ข้าวโพด	2 เดือน
แตงกวา	1 เดือน

- การขยายพันธุ์พืช การคัดพันธุ์และขยายพันธุ์พืชเป็นภูมิปัญญาชาวสวนที่สืบทอดกันมา นับร้อยปี ทักษะความรู้ด้านนี้ถูกสั่งสมอยู่ในสายเลือดของชาวสวนทุกคนจากการลงปฏิบัติจนชำนาญ โดยทั่วไปนิยมขยายพันธุ์พืช 3 วิธี คือ

1. การเพาะเมล็ด ใช้ได้กับพืชไม้ผลเกือบทุกชนิด ทำให้ลำต้นมันคง เพราะมีรากแก้ว แต่กว่าจะได้ผลผลิตครั้งแรกต้องรอกอหลายปีดังได้กล่าวข้างต้น การขยายพันธุ์แบบนี้ มีการกลายพันธุ์ได้ เกิดเป็นพันธุ์ใหม่มากมาย ชาวสวนรู้จักคัดเลือกพันธุ์ดีๆ ไว้ เช่น ที่บางบอน เพิ่งได้มะม่วงกลายพันธุ์ เป็นพันธุ์ใหม่ที่ดี คือ “น้ำดอกไม้มัน” (อรรถ กนกภัย, สัมภาษณ์, 6 มีนาคม 2546)

2. การตอนกิ่ง ชาวสวนใช้วิธีนี้เป็นหลัก โดยเฉพาะกับไม้ผล เพราะคงลักษณะพันธุ์เดิมไว้ ให้ผลเร็วกว่าปลูกเมล็ด ต้นเตี้ย ทำให้สะดวกแก่การเก็บผลหรือกำจัดโรคและแมลงได้ง่าย แต่ลำต้นไม่มันคง เพราะไม่มีรากแก้ว ชาวสวนรู้ว่าไม้ผลบางอย่างต้องขยายพันธุ์ด้วยวิธีการตอน การเพาะเมล็ดจะไม่ได้ผล เช่น ส้ม กระท้อน ละมุด เป็นต้น การขยายพันธุ์แบบนี้แต่เดิมเป็นของชาวจีนสวนส้ม สวนทุเรียนเกือบทั้งหมดนิยมการทำแบบนี้เป็นส่วนมาก

3. การปักชำ ใช้สำหรับไม้ดอก ไม้ประดับ และไม้ล้มลุกบางชนิด นอกจากนี้มีการทาบกิ่ง การติดตา และการเสียบยอด

เมื่อสภาพแวดล้อมเป็นมลพิษมากขึ้นอันเป็นอุปสรรคต่อการทำสวน ทำให้ผลผลิตลดน้อยลง ชาวสวนได้ใช้ความชำนาญในสายเลือดเปลี่ยนรูปแบบจากการขายผลผลิตไปเป็นการขายกิ่งพันธุ์แทน ซึ่งได้ราคาดีกว่าขายผลผลิตโดยตรง ชาวสวนบางระมัดเพาะพันธุ์ไม้ขายนับสิบปีแล้ว เป็นกิจการที่ทำรายได้ดี สามารถรวมกลุ่มตั้งเป็นชมรมได้

ลูกสาว จ.ส.อ. ชิน เรืองศรี (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เฟื่องแก้ว สุคารา สุจฉายา, 2542: 67) เล่าถึงเลือดคนสวนย่านบางระมาดว่า

...คนสวนบางระมาดตอนต้น ไม้เก่งจริงๆ อย่างป่าตุ้ อายุ 60 กว่าปี จำให้มา ตอนต้นไม้ที่สวน กิ่งหนึ่งราว 2-3 บาท แต่ละวัน ป่าตอนมะม่วงได้มากกว่าร้อยกิ่ง ทำได้เร็วอย่างไม่น่าเชื่อ แล้วป่าตุ้ก็จะถือสวน คือเข้าสวนปลุกต้นไม้เพื่อตอนกิ่ง ทาบกิ่งขายเป็นอาชีพหลักเลยทีเดีย...

มันอยู่ในสายเลือดของคนสวนย่านนี้ เลิกขายผล ไม้ก็มาทำต้น ไม้ขาย แล้วคง จะขายพันธุ์ไม้กันไปอีกนาน...

วิธีการตอนกิ่ง ทาบกิ่งของชาวสวนกับนักวิชาการจะแตกต่างกัน ชาวสวนอาศัยประสบการณ์ ความชำนาญ ทำให้รวดเร็วกว่า แต่นักวิชาการทำอย่างมีหลักการขั้นตอน ใช้เวลานาน

กล่าวโดยสรุป งานในสวนแต่ละอย่างมีเทคนิควิธีการทำแตกต่างกัน ต้องอาศัยทั้งความรู้ และทักษะความชำนาญต่างๆ งานเหล่านี้สำหรับชาวเมืองจะเป็นงานหนัก ใช้แรงมาก เหนื่อย ซ้ำ ซากจำเจ สกปรกเลอะเทอะ แต่สำหรับชาวสวนแล้ว เป็นงานที่เพลิดเพลินและเป็นสุขกับการได้ เห็นต้นไม้แต่ละต้นเจริญงอกงามทุกวันๆ อย่างงานสาดเลนหรือลอกเลนเป็นงานหนัก เล่นใน ท้องร่องจะลึกมากสูงถึงหัวเข่า ต้องผสมน้ำพอเซอร์ๆ ไม่แห้งหรือไม่มากจนเกินไป ชาวสวนจะลง ไปยืนในท้องร่อง แล้วตักเลนสาดขึ้นไปปิดหลังร่อง โคนต้นให้ทั่วทุกๆ ร่องและบนคันดินรอบสวน ใช้มือปาดตกแต่งแครงร่องให้สวย บนหลังร่องต้องปรับให้เรียบสำหรับเดินไปมาได้สะดวก ตรง หัวร่องอาจปรับให้ขึ้นเหลี่ยม การตกแต่งทำให้ร่องสวน“สวย” จะเป็น “ผลงานทางศิลปะ” ของ ชาวสวนที่เอาใจเอาใจใครต่อใครได้อย่างภาคภูมิใจ งานนี้มักเป็นงานของผู้ชาย แต่ผู้หญิงอย่างป้า บุญชอบ จารุสัมฤทธิ์ ที่บางระมาดก็ทำได้ดีและสวยไม่แพ้ใคร จึงถูกว่าจ้างให้ไปสาดเลนอยู่เป็นประจำ

ชาวสวนจะรักสวน รักต้นไม้ จะดูแลสวนเป็นอย่างดี ไม่ปล่อยให้ “เทวดาเลี้ยง” ใต้ต้นไม้ ใหญ่ยืนต้นจะสะอาด ไม่มีหญ้ารก ความตา ต้นไม้แต่ละต้นผลิดอกออกใบเขียวขจี ให้ร่มเงาที่เย็น สบายแม้จะเป็นยามเที่ยงที่แดดร้อนเปรี้ยง น้ำในร่องใสจนเห็นตัวปลาแหวกว่าย บางที่มีแหนสี เขียวอ่อนลอยเต็มท้องร่อง ชาวสวนต้องลงทุนลงแรงทำงานไม่เว้นแต่ละวันกว่าจะได้สวนสวย เช่นนี้ ซึ่งเป็นความงามเรียบง่ายตามธรรมชาติที่ฝรั่งต่างชาติได้มาพบเห็นก็ชื่นชอบ

2.3 อุปกรณ์ในการทำสวน

อุปกรณ์หรือวัสดุต่างๆ ที่ชาวสวนใช้ในการทำสวนมีมากมายหลายชนิดขึ้นอยู่กับงานแต่ละอย่าง มีการปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัย อาทิ

กระป๋อง หมายถึง วัสดุใช้ห่อผลไม้ จำพวกกระท้อน ชมพู่ มะเหมี่ยว ฝรั่ง สำหรับป้องกันแมลง ทำจากใบตองแห้ง ต่อมาเปลี่ยนมาใช้กระดาษถุงปูนซีเมนต์ ปัจจุบันใช้ถุงพลาสติกเจาะรูระบายอากาศ

เกราะ หมายถึง เครื่องตีบอกเวลา ในอดีตทำจากไม้ไผ่สีสุก แต่ปัจจุบันทำจากเหล็ก

ขนาด หมายถึง อุปกรณ์รดน้ำชนิดหนึ่ง ใช้รดน้ำให้เป็นฝอย ลักษณะคล้ายขงโลง มี 2 ขนาด คือ ค้ำมสั้น และค้ำมยาว ขนาดค้ำมยาวจะรดน้ำและสาดเลนได้ไกลกว่า สมัยก่อนทำจากไม้ไผ่ทาสี แต่ปัจจุบันทำจากสังกะสี ราคาประมาณ 45 บาท เป็นอุปกรณ์ที่จำเป็นต้องใช้ในสวน โดยเฉพาะสวนผัก ชาวจีนใช้กันมาก

คราด หมายถึง เครื่องมือสำหรับซักรหรือตากหญ้า ทำเป็นซี่เหล็ก 4 ซี่ มีค้ำมสำหรับถือ

คบไฟทางมะพร้าว หมายถึง อุปกรณ์ที่ทำจากทางมะพร้าวหรือทางหมาก โดยมัดใบรวมกันแล้วจึงจุดไฟ ใช้ถือในแนวอนส่องเดินทางในยามค่ำคืน แต่ชาวสวนนิยมที่ทำจากทางมะพร้าวมากกว่า เพราะให้แสงสว่างมากกว่า และใช้ได้นานประมาณ 20 นาที ปัจจุบันใช้ไฟฉายแทนสะดวกกว่ามาก

แครง หมายถึง ภาชนะทรงกลม สำหรับวิดน้ำ ค้ำมยาว ใช้รดน้ำต้นไม้ บางครั้งใช้ตักเลนจากท้องร่องได้ แต่ก่อนทำจากหวายสาน ปัจจุบันทำด้วยสังกะสี อลูมิเนียม เป็นของใช้ประจำสวน

งอบ หมายถึง เครื่องสวมหัวสำหรับกันแดดและฝน สานด้วยไม้ไผ่ กรูด้านนอกด้วยใบลาน รูปคล้ายกระจาดคว่ำ

ขงโลง หมายถึง อุปกรณ์รดน้ำ สาดเลน เป็นรูปคล้ายเสียมแต่ปลายจะบานกว่า ทำด้วยสังกะสี ใช้รดน้ำระยะใกล้ๆ ขงโลงก็เรียก ปัจจุบันเลิกใช้กันแล้ว

ไค หมายถึง เครื่องสูบน้ำออกจากท้องร่อง โดยใช้ไฟฟ้า ย่อมาจากไคนาโม เหมาะกับสวนที่อยู่ใกล้บ้าน

ตะกร้อ หมายถึง อุปกรณ์สำหรับเก็บผลไม้ ทำจากหวาย มีลักษณะครึ่งวงกลม สำหรับสอยผลไม้ เช่น มะม่วง ชมพู่

จอบง่าม หมายถึง เครื่องมือสำหรับฟันดินให้ร่วน หรือฉุดดินมิให้กระเทือนถึงราก มีซี่เหล็ก 2 ซี่

จอบปิ่น หมายถึง เครื่องมือสำหรับขุดดินหรือขุดหลุมสำหรับหยอดเมล็ดพันธุ์พืช และถางหญ้า

จอบฝัง หมายถึง เครื่องมือสำหรับเกลี่ยดินให้เรียบ ลักษณะคล้ายจอบป็น แต่จะมีความกว้างมากกว่า

ปลอก หมายถึง อุปกรณ์ปั้นดินหมาก ดันมะพร้าว ทำจากเชือกกล้วย เชือกปอ ปัจจุบันใช้เชือกกระสอบมาดเป็นวงกลม มีคุณสมบัติทำให้เมื่อขึ้นดินหมากจะเกิดความฝืด โดยผูกกับขาทั้งสองข้าง ป้องกันลื่น แต่ไม่ค่อยนิยมใช้เพราะไม่ค่อยสะดวก ผู้หญิงนิยมใช้มากกว่าผู้ชาย

พรว หมายถึง มีดยาวขนาดใหญ่ ใช้ดายหญ้า

พรวหวด หมายถึง มีดขนาดยาวมาก โคนงั่วคล้ายเคียวเกี่ยวข้าว แต่ขนาดใหญ่กว่า สำหรับใช้ขึ้นหวดหญ้าและปิดแควมคือ การเกี่ยวหญ้าขึ้นจากกริมท้องร่อง ปัจจุบันไม่ค่อยมีใครใช้แล้ว

พะอง หมายถึง บันไดสำหรับปีนเก็บมะพร้าว หรือผลไม้ชนิดอื่น เช่น ลิ้นจี่ ชมพู เป็นไม้เสาเดียว ทำด้วยไม้ไผ่ ข้างๆ มีไม้ยื่นสำหรับปีน

พลั่ว หมายถึง เครื่องมือสำหรับแทงดิน รูปแบนๆ มีด้ามสำหรับถือ ซึ่งปัจจุบันนิยมทำจากท่อแป๊บน้ำ

มีดขอ หมายถึง มีดยาวปลายโค้งคล้ายเคียวเกี่ยวข้าว ใช้ดายหญ้า เหยียญก็เรียก

มีดตอก หมายถึง มีดสั้นที่ใช้เหลาไม้ไผ่ ก้านมะพร้าว เพื่อทำดอกสำหรับมัดของ

มีดเสียม หมายถึง มีดยาวงอเล็กน้อย หัวตัด มีด้าม ใช้งานได้หลายชนิด เช่น ขุด ฟัน ดายหญ้า สับข้าวโพดเป็นท่อนๆ ชาวสวนจึงมักถือประจำ บางทีเรียกว่า อีเสียม มีดหัวตัด มีดหัวพลั่ว

มีดเหน็บ หมายถึง มีดสั้นใส่ในฝัก ใช้งานได้สารพัด เป็นอาวุธป้องกันตัวก็ได้

ไม้ง่าม หมายถึง กิ่งไม้ที่เป็นง่าม หรือใบมะพร้าวที่ริดเหลือแต่ก้านทำเป็นง่าม มีไม้ขัดสำหรับเกี่ยวผลไม้

ไม้จ้ำปา หมายถึง เครื่องมือสอยผลไม้อูกลูกเล็กๆ ที่อยู่สูง ทำด้วยไม้รวกหรือไม้ไผ่

ตะขาบ หมายถึง เครื่องมือไล่สัตว์ชนิดหนึ่ง จำพวกนก กระรอก หนู ค้างคาว ทำด้วยไม้ไผ่ เจาะรูตรงกลางกว้างพอประมาณ ปลายด้านหนึ่งผ่าบากลงมา แล้วนำเชือกมาผูกโยงกัน เมื่อชักเชือกไม้ไผ่จะง้างออกและกระทบกันเสียงดัง ทำให้สัตว์ตกใจกลัวหนีไประยะหนึ่ง เป็นเครื่องมือพื้นบ้านเก่าแก่ชนิดหนึ่งที่ชาวสวนยังใช้กันอยู่ทุกวันนี้ ลึกมักนำไปประกอบการแสดง เพราะตีไม่เจ็บแต่เสียงดัง

อีโต้ หมายถึง มีดชนิดหนึ่ง ใช้ทอนไม้ ฟันดินไม้ ปอกมะพร้าวแห้ง

2.4 พาหนะของชาวสวน

เรือเป็นพาหนะสำคัญที่สุดสำหรับชาวสวนในสมัยก่อน สำหรับใช้ไปสวน นำผลผลิตไปจำหน่าย ใช้ติดต่อสัญจร เรือจึงมีหลายชนิดและมีการพัฒนาคัดแปลงไปตามยุคสมัย

ชะล่า หมายถึง ชื่อเรือชนิดหนึ่งท้องแบน เอาซุงทั้งท่อนซุงเป็นรูปเรือ แต่ไม่ต้องเบิกอย่างเรือบางชนิด เช่น เรือมด เป็นเรือใช้บรรทุกของหรือผลผลิตจากสวน

ต่อ หมายถึง ชื่อเรือชนิดหนึ่ง ไม่มีกราบเรือ ใช้ต่อคำหรือโยงกับเรืออื่น และมีหางเสือ เป็นเรือที่ใช้บรรทุกของหนักจำพวกอิฐ หิน ปูน

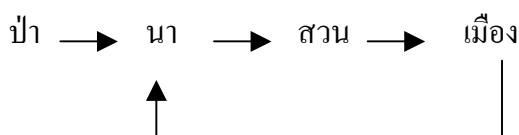
แท็กซี่ หรือ เรือไอ หมายถึง ชื่อเรือชนิดหนึ่ง ติดเครื่องยนต์ เริ่มมีใช้หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สำหรับรับส่งผู้โดยสารและรับจ้างบรรทุกของหรือผลผลิตจากสวน สมัยนั้นชาวสวนนิยมใช้มาก เพราะแล่นเร็วกว่าเรือพาย เรือแจว

หางยาว หมายถึง ชื่อเรือชนิดหนึ่ง ที่ใช้เครื่องยนต์ติดท้าย ให้ความเร็วสูงเป็นพิเศษ เรือที่มีในระยะพัฒนาประเทศ โดยใช้เครื่องยนต์ มีที่นั่งผู้โดยสารค่อนข้างจำกัด บรรทุกของได้เล็กน้อย ท้ายเรือ อยู่ในความนิยมทั่วไป ภายหลังเริ่มมีปัญหาที่สร้างความเดือดร้อนรำคาญถึงกับเสียหายทั่วๆ ไป ปัจจุบันนิยมใช้เป็นเรือทัวร์วิ่งตามคลองใหญ่

อีแปะ หมายถึง ชื่อเรือชนิดหนึ่ง เป็นเรือตอนเดียว ท้องแบน ไม่มีกราบเรือ ติดเครื่องยนต์ แล่นได้เร็ว และใช้เป็นพาหนะมากกว่าบรรทุกของ ปัจจุบันชาวสวนนิยมใช้เรือประเภทนี้กันมาก ตามคลองเล็กคลองซอย ไม่นิยมวิ่งในคลองใหญ่ เพราะคลื่นแรงอาจทำให้เรือล่มได้ง่าย บางคนนำมาเป็นเรือรับจ้าง

2.5 วิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินเพื่อทำสวนจากอดีตสู่ปัจจุบัน

จากพื้นที่ป่าและป่าชายเลนที่รกร้างถูกล้างเพื่อปรับพื้นที่สำหรับการทำนา ทำสวน ต่อมาการทำสวนสร้างรายได้ดีกว่า จึงขยายพื้นที่สวนออกไปเรื่อยๆ ที่นากลายเป็นสวนไม้ผลชนิดเดียวหรือสวนผสมไปหมด ครั้นถึงธรรมชาติอย่างน้ำท่วมใหญ่ได้ทำให้สวนล่มเสียหายมาก ฝนแล้งจึงมีการทำสวนพืชไร่หรือสวนผัก และสวนไม้ดอกไม้ประดับ ต่อมาเมื่อมีการขยายเมืองสร้างถนนตัดผ่านสวนหลายสาย ทำให้สวนถูกขายไปเพื่อสร้างหมู่บ้าน บ้านเช่า หรือทิ้งรกร้าง ขณะเดียวกันมีการกว้านซื้อที่ดินในจังหวัดใกล้เคียงเพื่อทำสวนใหม่ต่อไปอีก และไม่ช้านานสวนเหล่านี้ก็คงจะถูกกลืนหายไปกับความเจริญเติบโตของเมือง เป็นวงจรที่ไม่สิ้นสุด

พื้นที่ในเขตหมู่ 4, 7 แขวงบางระมาดนั้น พระครูสมุห์ชาญชัย อริปัตโต (แสวง จีระวงศ์) (สัมภานันท์, 1 กรกฎาคม 2544) อายุ 82 ปี เล่าว่า บริเวณวัดมะกอก วัดโพธิ์ เดิมเป็นป่า มีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มาก พระภิกษุรูปหนึ่งได้มาจำพรรษาและสร้างที่พักสงฆ์ขึ้น ต่อมาได้พัฒนากลายเป็นวัด

ชาวบ้านแถบนี้ทำนาปลูกข้าวพันธุ์เหลืองอากาศ เลี้ยงชีพได้ ต่อมาชาวบ้านเลิกทำนา หันมาขุดร่องทำสวน เพราะทำได้ตลอดปี รายได้ดีกว่า ที่นาค่อยๆ หดไป และหดไปในที่สุดเมื่อมีถนนปิ่นเกล้า-นครชัยศรีตัดผ่าน บริเวณหมู่ 13 ได้เลิกปลูกข้าวไปเมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2490 สมัยนั้นนิยมปลูกข้าวพันธุ์ปิ่นทอง ซึ่งเคยประกวดชนะเลิศอันดับที่ 1

ยายยิ้ม (สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2545) ชาวสวนบางระมาด อายุ 97 ปี เล่าว่า เมื่ออพยพมาจับจองที่ดินทำกินแถบนี้ ก็ทำนาและทำสวนไปพร้อมกัน ที่สวนจะอยู่ใกล้บ้าน ส่วนที่นาจะอยู่สวนนอก ไกลออกไปทางแถววัดมะกอก วัดโพธิ์ ต่อมาเลิกทำนา ทำสวนอย่างเดียว

ริมคลองซึกพระ ใกล้กับปากคลองบางระมาด มีวัดข้างเหล็กตั้งอยู่ เป็นวัดเก่าแก่ เหตุที่เรียกว่าวัดข้างเหล็ก สันนิษฐานว่าบริเวณนี้เคยมีชื่อเสียงเรื่องการตีเหล็ก ทำอุปกรณ์ทำนาต่างๆ แสดงว่ามีการปลูกข้าวทำนาแถบนี้ เช่นเดียวกับพื้นที่ที่ถูกเวนคืนเพื่อสร้างถนนปิ่นเกล้า-นครชัยศรี ก็เป็นที่นามาก่อน

วิวัฒนาการทำสวนในพื้นที่เขตจอมทอง

จากการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ใหญ่วัยบ้าน เขตจอมทอง (10 พฤษภาคม 2545) พบว่า สภาพพื้นที่เขตจอมทองดั้งเดิมเป็นป่า เมื่อ 100 ปีก่อน ถูกหักล้างถางพงเป็นทุ่งนา อีก 20 ปีถัดมา กลายเป็นสวนขร่อง ปลูกลิ้นจี่ หนาม มะปราง มะพร้าว ส้มโอ ภายหลังโค่นหมาก ตัดมะพร้าว ปลูกส้มเขียวหวานจำนวนมาก จนเต็มพื้นที่บางมด

ปี พ.ศ. 2460 เกิดน้ำท่วมรุนแรง สวนล้มเสียหายมาก

ปี พ.ศ. 2485 เกิดน้ำท่วมรุนแรง และจับปล้นครั้งใหญ่ ชาวสวนเก็บผลผลิตไม่ทัน ส้มโอลอยน้ำเกลื่อน หากคนเก็บยาก หลังน้ำลดแล้ว โคนปลูกใหม่ก็มี

ปี พ.ศ. 2500 เกิดภัยแล้ง น้ำในคลองไม่มี ท้องร่องแตกกระแหง น้ำเค็มเข้า ทุเรียนสูญหมด

ปี พ.ศ. 2508 เริ่มมีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง

ปี พ.ศ. 2518 น้ำท่วมรุนแรง สวนล้ม

ปี พ.ศ. 2522 น้ำในคลองเน่าเหม็นมาก

ปี พ.ศ. 2526 น้ำท่วมรุนแรงมาก สวนล้มหมด เริ่มขายที่ดินสวน

ปี พ.ศ. 2531-2535 ขายที่ดินสวนกันมาก แล้วอพยพไปซื้อที่ใหม่ที่ห่างไกลความเจริญออกไป หรือซื้อที่นาในจังหวัดใกล้เคียงทำสวนใหม่อีก เช่น ปทุมธานี ราชบุรี สระบุรี สมุทรสาคร

ปี พ.ศ. 2540-2545 ที่ดินราคาตก สวนถูกทิ้งร้าง พื้นที่ทำการเกษตรเหลือน้อยลง สวนกล้วยไม้มีมากขึ้น

3. สภาพเศรษฐกิจกับการดำรงชีวิต

ในการทำสวนของชาวสวนไทยแต่ดั้งเดิมมาทำเพื่อยังชีพ พอเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง ดังคำว่า “ทำมาหากิน” สอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียงที่สามารถเลี้ยงตัวเองและครอบครัวได้อย่างมีความสุข ถ้าปีไหนผลผลิตราคาดีก็ขาย ถ้าราคาไม่ดีก็ไม่ขาย เก็บไว้บริโภคเองหรือแจกจ่ายญาติพี่น้องเพื่อนบ้าน ต่างกับชาวสวนจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในฝั่งธนบุรี จะทำสวนผัก สวนหมาก สวนพลู เพื่อค้าขายส่งตลาดภายใน พร้อมกับเลี้ยงหมูไปด้วย เพราะคนจีน “ชอบหางานที่ทำแล้วมีแต่กำไร” ดังคำว่า “ทำมาค้าขาย” การเลี้ยงและฆ่าหมูขายเป็นอาชีพที่สร้างกำไรอย่างงามให้แก่คนจีน

ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภู่พรรณนาไว้ตอนหนึ่งว่า

“ถึงบางหลวงล่องล่องเข้าคลองเล็ก ล้วนบ้านเจ๊กขายหมูอยู่อีกโข”

กลอนบทนี้บรรยายให้เห็นว่า จุดเชื่อมที่คลองด่านและคลองบางหลวงนั้นเต็มไปด้วยบ้านของเจ๊กขายหมู ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับชื่อวัดๆ หนึ่งในซึ่งตั้งอยู่ตรงนั้นว่า “วัดหมู” ซึ่งภายหลังมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ และเรียกชื่อเป็นทางการว่า วัดอัมพรสวรรค์

จากร่องรอยต่างๆ ดังกล่าว สุจิตต์ วงษ์เทศ (2530: 84) เห็นว่าน่าจะเป็นไปได้ว่าย่านปากคลองด่านที่วัดหมูนั้น เคยเป็นย่านหนึ่งซึ่งป้อนเนื้อหมูให้ชาวบางกอกบริโภควันละ 300 ตัว เมื่อครั้งปี พ.ศ. 2453 (แบรดลีย์ อ้างถึงใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการแปล, 2529: 114)

ลุงเซียงไฮ้ แซ่ตั้ง (สัมภาษณ์, 15 มิถุนายน 2545) อายุ 63 ปี อยู่ริมคลองบางมด เล่าว่า เริ่มขายหมูในคลองนี้มาตั้งแต่อายุ 18 ปี ตอนกลางคืนจะมีคนนำหมูที่ฆ่าแหละแล้วมาส่ง พอตี 5 กว่าเริ่มเร่ขายโดยใช้เรือสำปั้นพายไปตามคลอง จนกระทั่ง 9 โมง 10 โมงก็เลิก ได้กำไรประมาณวันละ 80-100 บาท ขายคล่องทุกวัน หยุคเฉพาะวันพระ ชาวสวนส้มจะมาซื้อและติดหนี้ไว้ปีหนึ่งเก็บเงินที่หนึ่ง ภายหลังมารวมหุ้นทำโรงฆ่าหมูเอง มีรายได้ประมาณ 6,000-7,000 บาทต่อเดือน

แม้การเลี้ยงหมูจะเป็นอาชีพที่สร้างรายได้งดงาม แต่คนไทยชอบทำสวนและเลี้ยงปลาในท้องร่องเพื่อกำจัดวัชพืชน้ำมากกว่า เพราะกลัวบาปตามหลักพุทธศาสนา

3.1 ภาษีอากรและรายได้

สมัยก่อน ชาวสวนจะต้องเสียอากรเป็นรายปีให้แก่รัฐ เรียกว่า “อากรสมพัตรสร” กำหนดจะเป็นผู้เดินสำรวจนับจำนวนต้นผลไม้ ซึ่งแล้วแต่จะกำหนดว่าต้นไม้มชนิดใดเก็บเท่าใด มีปัญหาการนับต้นไม้ที่ตายไปบ้าง ชาวสวนก็ไม่ยอมเสียอากร ต่อมารัฐได้ตราพระราชบัญญัติประมวลกฎหมายรัชฎากร พ.ศ. 2481 ขึ้น จึงได้เลิกอากรสมพัตรสรไป (ญาณิ สรประไพ, 2538: 81)

ช่วงปี พ.ศ. 2425 พืชเศรษฐกิจ 7 ชนิดที่รัฐจัดเข้าอากรสวนใหญ่ คือทุเรียน มังคุด มะม่วง มะปราง ลางสาด หมาก และพลูค่างทองหลวง (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2515: 165) จะเสียค่าอากร สูงกว่าพวกไม้ล้มลุกซึ่งเสียเป็นอากรสมพัตรสร

หมากเป็นสินค้าสำคัญ ดังนั้นจึงเข้าอยู่ในอากรสวนใหญ่ที่ปลูกโดยยกร่องสวน โดยมี พิกัดอัตราอากรอย่างเป็นหลักเกณฑ์ ครั้นภายหลังสนธิสัญญาเบาริงก็ปรับปรุงเพิ่มขึ้น เช่น หมาก เอก (สูง 3-4 วาขึ้นไป) แต่เดิมเสียอากรตันละ 50 เบี้ย ภายหลังสนธิสัญญาขึ้นเป็น 138 เบี้ย และ หมากผากรายออกดอกประปรายเคยเสียตันละ 40 เบี้ย ภายหลังสนธิสัญญาแล้วขึ้นเป็น 128 เบี้ย (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2530: 84)

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (2515) เล่าถึงการเก็บอากรหมากเมื่อประมาณ 120 ปีก่อนไว้ว่า ...ถ้าจะเทียบดูแล้ว ชาวเราผู้ที่ไม่เคี้ยวหมากหมื่นคน จะมีสักคน 1 เพราะ ฉะนั้นหมากที่เพาะปลูกในสวนนอกสวนในก็ดี ที่ได้นับเมื่อเดินรังวัดสวนในปี มะเมีย ปีมะแม (พ.ศ. 2425-2426) หลังนี้ หมากที่นับได้อย่างเข้าอากรมีอยู่ 6,371,855 ต้น ที่เพาะปลูกยังไม่ได้อย่าง 1,273,070 ต้น รวม 7,644,925 ต้น แต่ยังมี เพาะปลูกใหม่อยู่เสมอไปมากกว่าที่ตายและตัดฟัน ก็ยังไม่พอชาวเราที่ใช้สอย ต้อง จำพรรทุกเข้ามาแต่ต่างประเทศ เรียกว่า หมากเกาะ คือมาแต่เมืองปีนังหรือเกาะ หมาก ปีหนึ่งตั้งหมื่นหาบ

ต้นหมากต้นหนึ่งที่อยู่ดก ปีหนึ่งมีผลสองปุน ทั่วมประมาณถึง 3,000 ผล และที่สอนเป็นตั้งแต่ 100 ขึ้นไป คิดถ่วงปีหนึ่งเป็นต้นละ 500 ผล

ราคาซื้อขายกันตามฤดูกาลแพง ที่แพงถึงร้อยละบาท ร้อยละห้าสลึง ที่ถูกเพียง ร้อยละสลึงเฟื้องบ้าง สลึงบ้าง เฟื้องสองไพบ้าง คิดถ่วงกันเป็นปีหนึ่งอย่างน้อยได้ ผลต้นหนึ่งราคาเพียงบาทหนึ่ง ก็เป็นเงินถึง 95,561 ชั่ง 11 ตำลึงกับบาทหนึ่ง ถ้าคิด เพียงต้นละสองสลึงก็ถึง 47,780 ชั่ง 15 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง ดูมากมายนักที่ใช้เกี่ยว อยู่ทั่วกัน...

แสดงว่า หมากเคยเป็นพืชเศรษฐกิจที่สร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำให้แก่ชาวสวนเป็นอันมาก และรัฐก็มีรายได้จากการเก็บอากร สร้างความมั่งคั่งและมั่นคงให้แก่รัฐ เช่นเดียวกับพลู ซึ่งต้องเกี่ยว คู่กันกับหมาก

ย้อนหลัง ไปประมาณ 20-30 ปีก่อน ในขณะที่สภาพแวดล้อมยังเอื้ออำนวยต่อการทำสวนอยู่ ผลผลิตมีมากมายเหลือล้น และเป็นที่ต้องการของตลาดสูง ทำให้เศรษฐกิจเฟื่องฟูมาก ชาวสวน

ร่ำรวยไปตามๆ กัน ดังที่นำพล โปธิพลากร (สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) ชาวสวนลิ้นจี่เขตจอมทอง เล่าว่า “เคยขายลิ้นจี่ได้สูงสุดสองแสนกว่าบาท แม้จะได้ผลผลิตปีเว้นปีก็คุ้ม แต่ถ้าขายมะพร้าว 3 ปียังได้ไม่เท่าขายลิ้นจี่ปีเดียว”

ช่วงปี พ.ศ. 2520-2521 การทำสวนส้มเจริญรุ่งเรืองมาก พื้นที่สวนส้มบางมดขยายออกไปกว้างขวางมากจนชนพื้นที่สมุทรปราการ จำนวนพื้นที่ที่ได้รับแจ้งประมาณ 11,000 ไร่ รวมกับที่ไม่ได้แจ้งอีกประมาณ 20,000 ไร่ รวมเป็น 30,000 ไร่เศษ ไพศาล จันทร์คำ (สัมภาษณ์, 19 พฤศจิกายน 2544) ประธาน สหกรณ์การเกษตรบางมดพัฒนาเล่าว่า “สวนส้ม 300 ไร่ ทำใน 3 ปี ได้ 67 ล้านแต่รัฐไม่สนใจ เพราะไม่เก็บภาษี เก็บแต่ภาษีที่ดิน” ในจิตใจของชาวสวนบางมดไม่ยากปลูกพืชอื่นเลย อยากทำสวนส้มกันทั้งนั้น เพราะรายได้ดีที่สุด ประมาณ 5-6 เท่า (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 19 พฤศจิกายน 2544)

ช่วงปี พ.ศ. 2530-2535 ชาวสวนหมากจอมทองขายหมากส่งออกไปที่ไต้หวัน รายได้ดีมากหมากลูกใหญ่เกรดเอลูกละ 7-8 บาท เล่ากันว่า “สวนๆ หนึ่งได้เป็นล้านๆ” (สนับ อ่อนเบา, สัมภาษณ์, 20 มกราคม 2546)

ส่วนบุญปลูก ทับมาโนช (สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) ชาวสวนส้มบางมด เล่าว่า ในปี พ.ศ. 2529 ราคาส้มเขียวหวานแพงมาก สามารถทำรายได้สูงถึง 400,000 บาท

ประโยชน์ ปานเพ็ชร (สัมภาษณ์, 29 มิถุนายน 2545) เล่าว่า ได้ไปสอนชาวสวนส้มบางคน ให้รู้วิธีบังคับส้มออกนอกฤดูกาลและแก่พอดีกับช่วงเทศกาลตรุษจีน สารทจีน ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2544 สามารถทำรายได้เพิ่มขึ้นจาก 6,000 บาทเป็น 120,000 บาท และอีกรายหนึ่งในปีเดียวกัน ขายได้ถึง 240,000 บาท

เป็นที่ตระหนักรู้กันว่ารายได้ของชาวสวนมักไม่แน่นอน ปัจจุบันรายได้มีแนวโน้มลดลงทุกปี บ้างทำแล้วไม่คุ้มทุน หรือประสบภัยน้ำท่วม น้ำเค็ม สวนล่ม ลื่นเนื้อประคั่ว แต่ยังมีชาวสวนที่ไม่ย่อท้อและรอคอยจังหวะกลับมาทำสวนส้มใหม่เมื่อสภาพแวดล้อมอำนวย ดังคำกล่าวที่ว่า “ถ้ากลุ่มทดลองที่ปลูกอยู่ได้ผล ทุกคนจะวิ่งมาทำเอง”

3.2 ทุนและแรงงาน

ทุน การทำสวน สมัยก่อนไม่ต้องลงทุนมาก เพราะสภาพธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เอื้ออำนวย เสียเฉพาะค่ากิ่งพันธุ์หรือเมล็ดพันธุ์เล็กน้อยเท่านั้น แรงงานก็เป็นแรงงานในครอบครัว มีการลงแขกหรือแลกเปลี่ยนกันโดยไม่ต้องจ่ายค่าจ้าง ภายหลังเมื่อมีการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงทำให้มีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น รวมทั้งต้องจ่ายค่าจ้างแรงงาน นอกจากนั้นชาวสวนปัจจุบันส่วนใหญ่มักถือสวนจึงต้องเสียค่าเช่าสวนอีกด้วย ฉะนั้นผลิตผลแต่ละชนิดกว่าจะผลิตออกมาได้ ชาวสวนต้องลงทุนสูง

ประโยชน์ ปานพีเชอร์ (สัมภาษณ์, 29 มิถุนายน 2545) ชาวสวนบางมด เล่าว่า “เดี๋ยวนี้อสวนส้มขงนั้ดหนึ่ง ใช้เงินลงทุนเป็นแสน เพราะต้องทำคันดินแข็งแรงแน่นหนาขนาดรถขึ้นไปวิ่งได้ เพื่อป้องกันน้ำท่วม” สมัยก่อนสวนส้มลงทุนประมาณไร่ละหมื่นบาท ใช้เวลา 3 ปีเก็บผลผลิตรุ่นแรกได้

แหล่งเงินทุนของชาวสวน มาจากหลายทาง คือ เป็นเงินทุนของตนเอง ยืมจากญาติพี่น้อง กู้เงินจากสถาบันการเงิน ซึ่งมีให้เลือกหลายแห่ง เช่น ธนาคารพาณิชย์ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ สหกรณ์การเกษตรระดับชั้น สหกรณ์การเกษตรบางมดพัฒนา จำกัด เป็นต้น การกู้ยืมเงินนี้จำเป็นต้องอาศัยหลักทรัพย์ค้ำประกัน แต่ชาวสวนส่วนใหญ่ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง จึงเป็นปัญหาหนึ่งที่รัฐพยายามแก้ไข

แรงงาน การทำสวนของชาวสวนโดยทั่วไปใช้แรงงานในครอบครัว ผู้ชายและผู้หญิงสามารถทำสวนได้เท่า ๆ กัน หากแรงงานในครอบครัวไม่พอ ชาวสวนละแวกใกล้เคียงจะรวมกลุ่มกัน ที่เรียกว่า “ลงแขก” ซึ่งเป็นการ “เอาแรงแลกกัน” นั่นเอง สมัยก่อนนิยมทำกันมากในหมู่ชาวสวนชานา เป็นการเอื้อเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยจะนัดเวลาและสถานที่รวมกลุ่มกันทำงาน เช่น ถางหญ้า เก็บผลผลิต สาดเลน หรือแม้แต่ปลูกบ้าน เจ้าของสวนหรือเจ้าภาพไม่ต้องจ่ายค่าแรง แต่ตอบแทนแรงงานเพื่อนบ้านด้วยการเลี้ยงอาหาร เลี้ยงเหล้ามื้อกลางวันและมื้อเย็นหลังจากนั้นจะมีการหมุนเวียนแรงงานไปตามสวนของแต่ละคน หากคนใดในกลุ่มติดธุระ ไม่สามารถช่วยงานได้ก็จะมี การ “ติดแรง” ไว้ และต้องหาโอกาสทำงานตอบแทนในครั้งต่อไป ครั้นเมื่อคนนิยมใช้เงินตรามากขึ้น การลงแขกเริ่มจางหายไป เปลี่ยนรูปแบบเป็นทำงานรวมกลุ่มกัน โดยได้รับค่าจ้างตอบแทน เจ้าของสวนไม่จำเป็นต้องเลี้ยงเมื่อน้ำดื่ม ชาวสวนเห็นว่าจ่ายค่าจ้างก็ดีเหมือนกัน เพราะไม่ต้องทำอาหารและไม่ต้องซื้อเหล้ามาเลี้ยง ซึ่งเป็นการเพิ่มภาระและอาจจะเปลืองเงินมากกว่า

ในการทำสวน จะไม่มีการแบ่งแรงงานในครัวเรือนอย่างชัดเจนว่าเป็นงานของชายหรือหญิง เพราะต่างต้องช่วยกันทำงาน งานที่ต้องการแรงงานประจำ ได้แก่ ฟันดิน ดายหญ้า สาดเลน ลอกท้องร่อง บางครั้งงานที่ใช้กำลังมากอย่างการลอกเลน รวมทั้งการขึ้นหมาก ขึ้นมะพร้าว ส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ฝ่ายชาย ในขณะที่ฝ่ายหญิงมีหน้าที่ทำงานบ้านพร้อมทั้งทำอาหารเพิ่มขึ้นด้วย บางฤดูกาลจำเป็นต้องอาศัยแรงงานภายนอก เช่น การเตรียมดิน การกำจัดวัชพืชและศัตรูพืช การเก็บเกี่ยวผลผลิต เป็นต้น

สมัยก่อน รุ่นปู่ตาชาย ครอบครัวชาวสวนเป็นครอบครัวใหญ่ บางครอบครัวมีลูก 10 คน แรงงานในครัวเรือนมีมาก ทำสวนกันทุกคน สามารถทำสวนขนาดใหญ่ได้หลายชนิด แต่รุ่นพ่อรุ่นแม่ไม่ต้องการให้ลูกหลานที่อยู่ในวัยเรียนทำสวนหรือยึดอาชีพนี้ ด้วยเหตุนี้แรงงานในครัวเรือนเริ่มลดน้อยลงเป็นลำดับ

ปลายปี พ.ศ. 2539 เขตจอมทองสำรวจครอบครัวเกษตรกร พบว่า ชาวสวนส่วนใหญ่มีอายุเกิน 40 ปีขึ้นไปทั้งนั้น อายุเกิน 60 ปีก็ยังมีอยู่จำนวนไม่น้อย แต่รุ่นลูกวัยหนุ่มสาว อายุ 30 ปีลงมา มีไม่เกิน 3-4 คนที่ยึดอาชีพทำสวน เพราะราคาที่ดินแพง นอกนั้นไปทำงานนอกบ้านหรือทำงานในเมืองกันหมด มักไปรับจ้างตามโรงงานซึ่งเป็นช่วงที่โรงงานกำลังบูม ได้พบปะผู้คนมากมาย ไม่รู้สึกเหงาเหมือนทำงานในสวน พื้นที่สวนเฉลี่ย 4-5 ไร่ ไม่ต้องใช้แรงงานมาก ปล่อยให้ป็นหน้าที่ของพ่อแม่ดูแลเพียง 2 คนก็พอ บางครอบครัวพ่อเป็นคนทำเพียงคนเดียว ส่วนแม่นำของสวนไปขาย ดังนั้น แนวโน้มผู้สืบทอดอาชีพทำสวนน่าจะหมดไป อาจเป็นแค่อาชีพรองหรืออาชีพเสริมเท่านั้นถ้ายังไม่ขายสวนไปเสียก่อน (สนับ อ่อนเบา, สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545)

ปัจจุบัน แรงงานในครัวเรือนเหลือน้อยเพียงไม่กี่คน แรงงานในท้องถิ่นก็หายากมากขึ้นทุกที จนต้องจอบควักกัน

ที่บางระมาด งานในสวนที่เป็นงานเบา อย่างค้ายหญ้า เก็บผลผลิตจำพวกมะไฟ ยังมีการจ้างแรงงานในท้องถิ่น เป็นหญิงสูงอายุ วัย 70 ปีเศษอยู่ 2-3 คน ส่วนแรงงานชายที่อยู่ใกล้อจรรจ์ มีเพียงคนเดียว มักจะรับจ้างทำงานที่ต้องใช้กำลังมาก เช่น ฟันดิน สาดเลน ขึ้นมะพร้าว

นอกจากการจ้างแรงงานในท้องถิ่นแล้ว การทำสวนกล้วยไม้ซึ่งเป็นการเกษตรที่ทำรายได้สำคัญของคลังชั้น ยังมีความจำเป็นต้องอาศัยแรงงานประจำที่เป็นแรงงานนอกท้องถิ่น ส่วนมากเป็นแรงงานจากภาคอีสาน และมีการเปลี่ยนลูกจ้างบ่อย เพราะงานค่อนข้างหนัก

ค่าจ้าง

แรงงานได้ค่าตอบแทนที่ไม่แน่นอน แต่นับวันจะสูงขึ้นเรื่อยๆ ถ้าเป็นแรงงานในท้องถิ่น ค่าจ้างจะถูก และจะถูกมากขึ้นอีกถ้ารู้จักสนิทสนมกันดี

อัตราค่าจ้างภายในชุมชนเดียวกัน มีการปรับเปลี่ยนไปตามกาลเวลา ค่อยๆ เพิ่มขึ้นตามสภาพสังคมเศรษฐกิจที่เจริญเติบโต อาทิ ค่าจ้างขึ้นหมาก มะพร้าว ราวปี พ.ศ. 2481 ดันเดียว 3 ดัน 2 สตางค์ ดันสูง 1 สตางค์ แล้วเพิ่มขึ้นเรื่อยมาเป็นบาท ถ้าเป็นดันทันที่มีรังมดแดง จะเพิ่มค่าแรงให้อีกเท่าหนึ่ง

อัตราค่าจ้างในปัจจุบันแตกต่างกันไปตามประเภทของงาน มีทั้งงานเหมาและงานรายวัน ซึ่งมักจะทำระหว่าง 8.00 น. – 17.00 น. หยุดพักกลางวัน 1 ชั่วโมง

ปี พ.ศ. 2544-2545 ที่บางระมาดจ่ายค่าจ้างดังนี้

ลอกท้องร่อง ฟันดิน	ชาย	250-300 บาท ต่อวัน
ค้ายหญ้า	หญิง	150 บาท ต่อวัน ชาย 250 บาทต่อวัน
เก็บมะไฟ	หญิง	200 บาทต่อวัน
ขึ้นมะพร้าว	ชาย	12-13 บาทต่อตัน

ปี พ.ศ. 2544-2545 ที่แขวงจอมทอง จ่ายค่าจ้างแรงงานในสวนลิ้นจี่ดังนี้

เฝ้าห้ำงและหมาห้ำก	ชาย 7,000 บาทต่อห้ำง (เฝ้าห้ำงประมาณ 10 วัน แกรมเหล้า)
แบกพะองเร่รอบดั้น	ชาย 200 บาทต่อวัน (เลี้ยงอาหารกลางวัน)
ซึ้นพะองห้ำกลิ้นจี่	ชาย 300 บาทต่อวัน (เลี้ยงอาหารกลางวัน)
แบกรวมและค้คดลูก	หญิง-ชาย 60 บาทต่อวัน
ลอกเลน	ชาย 330 บาทต่อร้อง (ใช้ฝีมื้อและหนักแรง)

อัตราค่าจ้างแรงงานยังแตกต่างกันตามเพศด้วย โดยจะได้รับตามจำนวนที่ตกลงกัน ผู้ชายจะได้มากกว่าผู้หญิง เพราะผู้ชายกำลังดีกว่า ได้งานมากกว่า ในระยะเวลาเท่ากัน แต่ถ้าขึ้นต้นหมากดั้นมะพร้าวคิดค่าแรงเป็นรายต้น ต้นละ 10-13 บาท จะได้ค่าแรงเท่ากัน ผู้ชายขึ้นหมากด้วยเท้าเปล่า ใช้วิธีไต่ ขึ้นได้เร็วกว่าผู้หญิงซึ่งใช้ปลอกช่วย เมื่อเก็บหมากหรือมะพร้าวเสร็จแล้ว ถ้าช่วย “แบกรวม” หรือขนจากโคนดั้นมากองรวมกันไว้ริมคลอง พอน้ำขึ้น เรือเจ้าของสวนเข้ามารับบรรทุกไปไว้ที่บ้าน ก็จะได้ค่าแรงเพิ่มอีก (บุญชอบ จารุสัมฤทธิ์, สัมภาษณ์, 14 กรกฎาคม 2544)

อัตราค่าจ้าง แต่ละแขวงจะไม่เท่ากัน เช่น ในปี พ.ศ. 2543 ที่บางพรม ค่าจ้างขายห้ำงของผู้หญิงได้ 130 บาทต่อวัน สูงกว่าที่บางระมาดซึ่งได้เพียง 100 บาทต่อวัน

ปัจจุบันชาวสวนต้องเผชิญกับสภาพแรงงานขาดแคลน ค่าจ้างแรงงานสูง แต่ผลผลิตราคาตก อย่างมะพร้าว จ้างเก็บต้นละ 10 บาท ขายได้ลูกละ 1.20 บาท จึงไม่คุ้มกับค่าจ้างแรงงาน

3.3 การจำหน่ายผลผลิต

เมื่อชาวสวนเก็บผลผลิตได้แล้ว ขั้นตอนสำคัญต่อไป คือ การจำหน่ายผลผลิต

คลองหลายสายเป็นแหล่งค้าขายที่คึกคัก ซึ่งเป็นชีวิตประจำวันของชาวสวนฝั่งธนบุรีมานานแล้ว อย่างคลองดาวคะนอง คลองบางหลวง (คลองบางกอกใหญ่) เป็นคลองขนาดใหญ่ที่น้เหมาะกับการค้าขายที่เกี่ยวกับโรงสี โรงเลื่อย เพราะเรือขนข้าวเปลือก กับเรือลากแพซุงสามารถขึ้นล่องสวนทางกันได้สะดวก

รูปแบบของการค้าขายในอดีตจนถึงปัจจุบันมีอยู่ 2 แบบ แล้วแต่จะตกลงกันระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย ดังนี้

1. แลกของต่อของ สมัยก่อนใช้วิธีนี้แทบทั้งนั้น บางคนใช้เรือใหญ่บรรทุกผลไม้นำไปแลกเปลี่ยนจำเป็น เช่นเดียวกับเรือจากต่างถิ่น ไกลๆ หรือจังหวัดใกล้เคียงขนของขึ้นมาแลกเปลี่ยนกับพืชผลในย่านนี้ ซึ่งมักจะเป็น หมาก มะพร้าว น้ำตาลมะพร้าว เวลาเรือต่างถิ่นมาจะร้องบอกให้ชาวสวนริมคลองนำของออกมาแลก จะได้ยินเสียงลงท้าย “เน้อๆ” ดังไปทั่วคู้้งน้ำ

ยายเสนาะ วิมุขตินุตร (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, 2542: 134-135) ชาวสวนบางระมาด อายุ 85 ปี เล่าถึงการแลกของกินของใช้เมื่อสมัยคุณยายอายุราว 12 ปี หรือเมื่อ 73 ปีก่อนว่า

...ถ้าเราอยากกินแกงหน่อไม้ดองก็เอามะพร้าวไปแลก ข้าวเกรียบ หน่อไม้ดอง ปลา ร้า หม้อ มาทางเรือทั้งนั้น เราอยากจะทำอะไรมีหมด พายกันมาคึกๆ ต้องคอยดักแลกกัน น้ำปลาลงมาเป็นโองๆ จากทางเกาะใหญ่ หม้อมาจากบางตะนาว นนทบุรี แถวคลองเทเวศร์ขึ้นไปโน่น เขาแจวมาแลกกับมะพร้าวหัวของเรา หน่อไม้ดอง ปลา ร้า ข้าวเกรียบมาด้วยกันจากทางบน.. ทางเหนือๆ แถวสุพรรณแลกทั้งนั้น ไม่ค่อยซื้อกันหรอก ที่ขายกันตามร้านค้าก็เป็นของชำ เป็นของหมดกะทันหัน ที่เราไม่ได้ซื้อเก็บ จะเก็บทำไม เพราะมีเรือมาตลอด เรือมาเขาก็ร้อง แลกหน่อไม้ดอง เอามาเนื้อ..... เอ้า ฉันแลกลูกหนึ่ง เอามะพร้าวไปลูกหนึ่ง สองลูก เขาก็ควักมาให้แบบนี้ เอ้า นี่แลกปลา ร้า เขาก็ให้ปลา ร้า ข้าวเกรียบว่าก็มี งาก็มี เขามีทั้งนั้น ถ้าจะเอาน้ำปลากะปิ โน่น.... มหาชัย เรือมหาชัยเขามาทางคลองมอญ คลองบางหลวง ผ่านคลองมอญเข้าบางขุนศรี ตรงไหนคลื่นแรงก็รีบเข้าบางหลวงเสียก่อน ถ้าไม่แรงก็เข้าคลองมอญ โองก็มีมา เป็นพวกเรือมอญเอาโองดินมาขาย มาแลกมะพร้าว ทางนี้เขาใช้บ่มกล้วย เมื่อก่อนยังไม่มีโองปูน แต่ต้องให้มะพร้าวเขาเยอะ เพราะโองลูกมันใหญ่ บางที 10-20 ลูกถึงจะได้โองสักใบ...

การแลกของต่อของในสมัยนั้น แฝงไว้ด้วยความเอื้ออาทรต่อกัน ไม่ได้มุ่งหวังเอาเปรียบ หรือหากำไรจากอีกฝ่ายหนึ่ง ในการแลกเปลี่ยนจึงไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ตายตัว มีแต่การคะเนดู "ให้สมน้ำสมเนื้อ" กัน ต่างฝ่ายต่างได้รับสิ่งที่ตนพอใจ เกิดเป็นความผูกพันแน่นแฟ้น เป็นสายใยเชื่อมคนสองดินแดนเข้าด้วยกัน

2. ซื้อขายด้วยเงินตรา สมัยก่อนบ้านไหนฐานะดี หรือไม่ได้ประกอบอาชีพทำสวน ก็มักใช้เงินซื้อแทนการแลกของต่อของ ภายหลังใช้แต่ "เงิน" อย่างเดียวเมื่อเข้าสู่ระบบทุนนิยม

ชาวสวนฝั่งธนบุรีอยู่ในทำเลที่ดี ใกล้กับศูนย์กลางเมืองหรือตลาดแหล่งรับซื้อสินค้า จึงได้เปรียบชาวสวนจากต่างจังหวัดในการค้าขาย ขณะเดียวกันก็ได้รับอิทธิพลจากระบบทุนนิยมอย่างรวดเร็วด้วย ซึ่งทำให้สวนกลายเป็นแหล่งผลิตอาหารป้อนให้แก่ตลาด พืชสวนกลายเป็นพืชการค้า ผลตอบแทนคือเงินเท่านั้น ซึ่งอาจจะไม่ตอบสนองความต้องการที่แท้จริง เห็นได้ชัดว่าชาวสวนต้องพึ่งพาระบบตลาดในการแลกเปลี่ยนผลผลิตเป็นเงินตรา และเปลี่ยนเงินตราเป็นสิ่งที่ต้องการในชีวิตประจำวัน

ด้านการตลาด ชาวสวนนำผลผลิตออกสู่ท้องตลาดได้ 2 ทาง คือ ทางน้ำและทางบก โดยมีวิธีการตลาดอยู่ 2 วิธี คือ

1. ขายให้พ่อค้าคนกลางในท้องถิ่น ชาวสวนมักจะขายผลผลิตที่มีอยู่ไปทั้งหมด จำพวกพืชผักสวนครัวทั้งหลาย เช่น กระเพรา โหระพา มะกรูด ข่า ตะไคร้ เป็นต้น แต่ถ้าเป็นผลไม้มักจะเก็บไว้ส่วนหนึ่งประมาณไม่เกิน 20% เพื่อนำไปขายเอง และเหลือไว้บริโภคเพียงเล็กน้อย เท่านั้น

สมัยก่อนชาวสวนจะเตรียมผลผลิตที่จะขายไว้ที่ท่าหน้าริมคลอง พ่อค้าคนกลางจะนำเรือมารับผลผลิต เพื่อนำไปจำหน่ายต่อที่ตลาดหรือส่งขายให้โรงงานแปรรูปผลิตผลทางการเกษตรอีกทอดหนึ่ง ปัจจุบันพ่อค้าเอาผลผลิตไปขายก่อน ไม่ต้องตีราคา ขายแล้วคราวหน้าค่อยนำเงินมาจ่ายให้เจ้าของสวนและรับผลผลิตใหม่ไป เจ้าของสวนมักยอมจำนน ปล่อยให้พ่อค้าคนกลางเป็นผู้กำหนดราคาเอง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพวกพืชผักสวนครัว ดังนั้นชาวสวนต่างเห็นพ้องต้องกันว่า “ทำเกษตรไม่ดี ผู้เป็นพ่อค้าคนกลางดีกว่า พ่อค้าลงทุนวันเดียว”

การเอารัดเอาเปรียบหรือการกดราคาผลผลิตต่ำเกินไปของพ่อค้าคนกลาง ทำให้ชาวสวนบางรายเปลี่ยนใจไม่ขาย แต่นำไปจำหน่ายเองแก่ลูกค้าประจำที่เรียกว่า “เจ้าจ่านา” ด้วยราคาพอสมควร ทั้งชาวสวนและผู้บริโภคต่างได้ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ดังที่ สวรรค์ จันทร์ม่วง (สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2546) กำนันแขวงบางมด เขตจอมทอง เล่าว่า พ่อค้าคนกลางให้ราคามะพร้าวน้ำหอมลูกละ 1.20 บาท ซึ่งพอเผาแล้วจะขายลูกละ 7 บาท จึงไม่ยอมขายให้ แล้วนำไปเผาเองวันละ 50 ลูก ขายถูกเพียงลูกละ 5 บาท จึงมีคนติดใจซื้อประจำ ทำให้ขายหมดอย่างรวดเร็วและมีรายได้ดีกว่าขายให้พ่อค้าคนกลางหลายเท่า

บางสวนใช้วิธีขายเหมาขนัด เมื่อผลผลิตจวนแก่ จะมีพ่อค้าคนกลางมาตีราคาเหมาทั้งขนัดและต้องเก็บผลผลิตจากต้นเองหรือจ้างเก็บอีกทีหนึ่ง การขายแบบนี้ทำให้เจ้าของสวนได้เงินเป็นก้อนและไม่ต้องรับภาระในการเก็บผลผลิต อย่างสวนมะไฟของลุงดิ่ง ที่บางระมาดใช้วิธีนี้ “แล้วแต่พ่อค้าจะให้ราคาเท่าไร ถ้าตั้งราคาเอง แพงไป เขาจะไปซื้อคนอื่น” แต่พ่อค้ามักจะรีบเก็บมะไฟออกขายเร็วกว่าที่ควร ทำให้ได้รสชาติไม่อร่อย ถ้ารอให้ผลแก่เต็มที่ ถึงตอนนั้นราคาจะถูกลงเพราะผลผลิตออกมามากพร้อมกันจนล้นตลาด

จะเห็นว่า กว่ำผลไม้จะถึงผู้บริโภค ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางหลายทอด ทำให้ผู้บริโภคซื้อของแพงและได้ของคุณภาพไม่ดีนัก ผู้บริโภคจึงนิยมซื้อของสวนจากชาวสวนโดยตรง เป็นการตัดพ่อค้าคนกลาง ซึ่งมักจะได้ประโยชน์แต่เพียงฝ่ายเดียว

2. จำหน่ายผลผลิตเองในตลาดท้องถิ่น หรือตลาดประจำ เช่น ตลาดน้ำตลิ่งชัน ปากคลองตลาด ถ้าเป็นกล้วยไม้ ส่งที่ปากคลองตลาดประมาณ 85% ส่วนที่เหลือจะจำหน่ายให้กับบริษัทส่งออกกล้วยไม้

ชาวสวนมีความเชื่อเกี่ยวกับการขายครั้งแรกที่เรียกว่าประเดิม คือเลือกผู้ซื้อที่ไม่ต่อราคามากนัก และมีเคล็ดให้ซื้อง่ายขายคล่อง บางคนใช้ใบบอนตบตามของที่ขาย (ชอบ แสงทอง, สัมภาษณ์, 2 เมษายน 2545) ของสวนมักขายได้ราคา บางครั้งเหลือเพียงเล็กน้อยก็แจกจ่ายให้พ่อค้าแม่ค้าด้วยกัน หรือนำกลับไปปรับปรุแทนเองในครอบครัว

การนำผลผลิตจากสวนออกสู่ตลาดทางน้ำ เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวสวนที่เกิดขึ้นเป็นประจำทุกวัน ฉะนั้น ภาพที่ปรากฏในยามเช้า คือ ตลาดน้ำเต็มไปด้วยผู้คนซื้อขายกันจอแจ เรือพายลำเล็กๆ นับเป็นร้อยๆ ลำ บรรทุกผลผลิตมาเต็มลำ มีการตกลงราคาซื้อขายกัน ชาวสวนส่วนมากเป็นผู้หญิงจะนำผลผลิตของตนใส่เรือพายไปขายเองตามลำน้ำต่างๆ ทั้งที่อยู่ใกล้และไกล

ถ้าไปไกล กินเวลาหลายวัน เรือลำหนึ่งจะไปกันทั้งครอบครัว หรือไปเฉพาะแม่กับลูก บ้างไปคนเดียวเฉพาะผู้ชาย ใช้เรือบรรทุกของและกินอยู่หลับนอนในเรือ ระหว่างทางแวะจอดพักค้างคืนริมคลองตามลำน้ำต่างๆ ซึ่งบางแห่งไม่ปลอดภัยสำหรับผู้หญิงชาวสวนเหมือนกัน (ชอบ แสงทอง, สัมภาษณ์, 2 เมษายน 2545)

ยายเสนาะ วิมุขติบุตร (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว, 2542: 134-135) เล่าถึงการค้าขายในคลองบางระมาดเมื่อ 73 ปีก่อนว่า

...เรือที่มาขายของก็มีเหมือนกัน สมัยก่อนมีปลาทุ้มใส่ปี๊บมาจากมหาชัย ก้นปี๊บจะมีอ้อยรองเป็นปลาทุ้มเค็มกินได้เลย เดียวนี้ไม่เจอะแล้ว แหม มันอร่อย เค็มอ่อนๆ น้ำเนื้อมันเขาใส กินได้หมด ซื้อเท่าไรรู้ไหมแม่ฉัน สามสตางค์ได้ 15-16 ตัว อร่อยจริงๆ น้ำจืดหอม ไม่รู้เขาต้มยั้งไง มาทีนี้ตั้ง 9 ปี๊บ 10 ปี๊บ ถ้าไม่หมดเขาก็จอดนอน พวกแลกหม้อ แลกปลาร้า หน่อไม้คอง จอดนอนกันทั้งนั้น หมดเมื่อไหร่ค่อยกลับบ้าน...

สำหรับชาวสวนดาวคะนอง นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว (2542: 124-125) ได้บันทึกคำบอกเล่าของลุงอัมพรถึงการค้าขายตามลำคลองย่านดาวคะนอง เมื่อ 70 ปีก่อนว่า

...ในยามรุ่งเช้า ชาวสวนดาวคะนองยังขน “ของสวน” อันได้แก่ ผลไม้ นานาชนิด ส้ม หนาม มะม่วง มะพร้าว ทั้งหมดมากองรวมไว้ตรงหน้าบ้าน จากนั้นบรรดาเรือแจวเรือพายของแม่ค้าจากตลาดบางคอแหลม ตลาดบางลำภูที่พายมาเช้าละ 20-30 ลำก็จะแวะเวียนไปตามบ้านเจ้าจ่านำ ซื้อหาตกลงราคากันทุกวัน พอตกกลางคืนฟ้ามืดในราวทุ่มกว่าสองทุ่ม ก็ถึงเวลาของเรือเกลือที่ใช้เครื่องเผาหัวได้ยินเสียงแล่น

ตึกๆ มาแต่ไกล ลากกันมาที่ละสี่ห้าลำ เรือพวกนี้มาจากทางทะเล แถวมหาชัย
คลองโคน ก่อนสร้างประตูน้ำกั้นคลองดาวคะนองเมื่อปีพ.ศ. 2538

นอกจากนี้ บางทีเรือจากอยุธยาที่จะพากันล่องไกลลงมาหาซื้อมะพร้าวขน
กลับไปทีละมากๆ หรือมิฉะนั้นคนสวนคลองนี้ก็จะบรรทุกของเต็มลำเรือ พายไป
ยังตลาดน้ำในคลองบางขุนเทียนที่หนาแน่นแออัดได้ไปตั้งแต่ย่านคู้กลิ้งจี่ สามง่าม
จอมทอง ไปสิ้นสุดที่วัดไทร...

ไม่กี่สิบปีก่อน แม้ข้าวก็ยังไม่ต้องออกไปขนขายซื้อหา เพราะมีเรือขนข้าว
เส้าให้จากอยุธยาแจวมาขายถึงหน้าบ้าน ส่วนเรือกะปิจากมหาชัยนั้นค่อนข้างพิเศษ
กว่าเรือขายของอย่างอื่น เพราะไม่ได้นำกะปิสำเร็จรูปมาจำหน่าย แต่จะมาทำมาขายให้
เห็นกันตรงหน้าบ้านเลยทีเดียว...

จะเห็นได้ชัดว่า บรรยากาศการค้าขายในลำคลองนั้นเป็นอดีตที่งดงามประทับใจ
ชาวสวนผู้เฒ่าผู้แก่ที่เติบโตมาพร้อมกับการค้าขายในลำคลองนี้ ภาพของตลาดน้ำกลายเป็นเอกลักษณ์โดดเด่นของ
ถิ่นนี้ และมักถูกนำมาเปรียบเทียบกับการค้าขายในปัจจุบัน ซึ่งมีสภาพต่างกันอย่างสิ้นเชิง สภาพที่
ต่างกันนี้เองนำไปสู่ความพยายามรื้อฟื้นย้อนภาพวิถีชีวิตดั้งเดิมให้คืนกลับมา สนองตอบต่อผู้
บริโภคที่โหยหาอดีตทั้งหลาย และเป็นจุดขายของการท่องเที่ยวที่ดึงดูดชาวต่างชาติทั่วโลกมาจนทุก
วันนี้

วิธีการจำหน่ายผลผลิตของชาวสวนมีหลายแบบ เปลี่ยนไปตามกาลเวลาและขึ้นอยู่กับ
ผลผลิตซึ่งมักเป็นผลไม้ชนิดต่างๆ อาทิ

- นับเป็นร้อย หรือนับลูก ร้อยละเท่าไรก็ตกลงกันไป วิธีนับร้อย คือ จับสองมือ
มือหนึ่งจับ 3 ลูก อีกมือหนึ่งจับ 2 ลูก แล้วแถมอีก 2 มือ รวมเป็น 4 มือ วิธีนี้ใช้กับพวกส้ม ละครุด
ลิ้นจี่

- นับเป็นกระบุง เช่น ส้ม

- นับเป็นแข่ง เช่น กระท้อน ละครุด มะไฟ

- ยกเป็นทะเลาย ได้แก่ หนาม มีข้อตกลงว่าหนามผลเล็กต้องคัดออก หนามที่มี
ลักษณะเป็นหนามโพรกก็คัดออก หนามที่คัดออกเรียกว่าปลายที่ ผู้ซื้อมักจะขอเอาไปด้วย แล้ว
ผู้ขายยังต้องแถมให้อีก

- ชั่งกิโล

ในปี พ.ศ. 2486 การซื้อขายได้เปลี่ยนแปลงจากการนับจำนวนเป็นการชั่งด้วยเครื่องชั่งที่เป็นมาตรฐานของทางราชการ คือ ใช้น้ำหนักเป็นกิโลกรัม ในระยะแรกยังสับสนในการใช้ ต่อมาจึงคุ้นเคยกับการชั่งเป็นกิโลกรัม คงมีบางชนิดที่นับเป็นผล ได้แก่ หมาก มะพร้าว (ญาติ สรประไพ, 2538: 93) แต่ชาวสวนลิ้นจี่บางขุนเทียน เพิ่งมาชั่งกิโลขายเมื่อสัก 30 ปีมานี้ โดยทำตามแบบอย่างชาวสวนลิ้นจี่อัมพวา เพราะลิ้นจี่บางขุนเทียนออกมากจนนับลูกกันไม่ไหว (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว, 2542: 132)

ส้มบางมด เคยขายนับลูกร้อยละ 15 อยู่ระยะหนึ่ง แล้วเปลี่ยนเป็นนับกระบุง เพราะผลผลิตมาก ต่อมาในราวปี พ.ศ. 2509 เปลี่ยนเป็นชั่งกิโลจนถึงปัจจุบัน ถ้าซื้อจำนวนมาก กิโลหนึ่งๆ ชาวสวนจะชั่งให้ 12-14 จีด แล้วยังแถมให้อีก 10-15 กระบุง ช่วงที่ผลผลิตมีมากๆ บางทีพ่อค้าเอาเรือมารับตามสวนประจำ ซื้อขายว่ากันเป็นลำเรือ โดยใช้เรือหางยาวอิซุสุ 1 ลำ บรรทุกได้ประมาณ 1,500 กิโลกรัม แต่น้ำหนักจริงจะมากกว่านั้นเพราะมีการแถมเพิ่มอีก ส้มจะมีทุกขนาด พ่อค้าจะนำไปคัดอีกทีหนึ่ง ราคาส้มสมัยนั้นตกกิโลกรัมละ 6-7 บาท (อุดมลักษณ์ ซ้อยหิรัญ, สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2545)

ของสวนที่นำมาขาย นอกจากผลไม้แล้ว ยังมีกิ่งพันธุ์ไม้ต่างๆ รวมทั้งไม้ดอกไม้ประดับ สมุนไพรนานาชนิดด้วย ชาวสวนสามารถสร้างรายได้เสริมด้วยการตอนกิ่งขาย ซึ่งได้ราคาดีกว่าขายผลผลิต เช่น กิ่งมะกรูด 5 - 6 กิ่ง ราคา 2 - 3 บาท แต่ถ้าตอนกิ่งขายจะได้ราคากิ่งละ 40 - 45 บาท ส้มเขียวหวานก็เช่นกัน ปลูกแล้ว ผลไม่ติด หรือไม่มีลูก จึงปลูกไว้ตอนกิ่งขาย กิ่งยาวประมาณ 1 ศอก ราคา 10-15 บาท

ชาวสวนดิ่งชั้นขายกิ่งพันธุ์ไม้ผลมาไม่ต่ำกว่า 60 ปีแล้ว ชาวบางมดมักจะมาหาซื้อกิ่งพันธุ์ส้มเขียวหวานแถววัดไก่อี๋ยง ดิ่งชั้นทั้งนั้น ชาวสวนบางระมาดเพาะพันธุ์ไม้ขายกันนับ 10 ปีแล้ว มีการรวมกลุ่มกันเป็นชมรม สมาชิกจะนำกิ่งพันธุ์มาส่งที่ จ.ส.อ. ชิน เรืองศรี ประธานชมรม สำนักงานเขตดิ่งชั้นได้จัดหาพื้นที่ริมทางรถไฟสำหรับให้ชาวสวนนำกิ่งพันธุ์และกล้าไม้มาวางขายเป็นประจำทุกวัน มีลูกค้าทั้งใกล้และไกลนิยมมาซื้อกัน

กิ่งพันธุ์ที่ขาย ได้แก่ มะนาว มะกรูด ส้มเขียวหวาน ส้มซ่า ส้มจี๊ด มะม่วงเขียวเสวย มะม่วงพรหมณ์ชายเมีย ฯลฯ พันธุ์ไม้หายาก พันธุ์ไม้ดอกก็มี เช่น มะเฟืองหวาน พักข้าว ปิบจันทร์กะพ้อ กระดังงา ฯลฯ รวมทั้งพืชสมุนไพรต่างๆ ก็เป็นที่ต้องการของตลาด

ราคาผลผลิต ราคาของผลผลิตมักขึ้นลงไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับปริมาณของผลผลิตและความต้องการของตลาด ดังจะเห็นได้จากราคาของผลไม้บางชนิดที่ขายได้ในปี พ.ศ. 2545 ดังนี้

- มะไฟ ต้นฤดู ออกใหม่ ราคา กิโลกรัมละ 20 บาท ตอนพรุ ออกกันมาก เหลือ กิโลกรัมละ 12-13 บาท ตอนวายเหลือ กิโลกรัมละ 8 บาท
- มะม่วงพรหมณ์ชายเมียว ตอนออกใหม่ กิโลกรัมละ 50 บาท ค่อยๆ ลดลงเหลือ กิโลกรัมละ 25 บาท
- ส้มบางมด ออกจากสวนขาย กิโลกรัมละ 40 บาท
- ลิ้นจี่ ลูกใหญ่ เกรดเอ กิโลกรัมละ 100 บาท ลูกเล็ก กิโลกรัมละ 40-45 บาท

ปัจจุบัน ชาวสวนต้องพึ่งพาระบบการตลาดมาก ต้องเผชิญกับปัญหาเรื่องร้องในการที่พ่อค้าคนกลางเป็นผู้กำหนดราคาผลผลิต แทนที่จะเป็นผู้ขายหรือชาวสวน รัฐพยายามแก้ปัญหาด้วยการส่งเสริมให้ชาวสวนรวมกลุ่มกันในรูปแบบต่างๆ เพื่อสร้างพลังการต่อรอง สะกดกันไม่ให้พ่อค้าคนกลางกดราคา หรือเอาไรต์เอาเปรียบได้ เช่น สหกรณ์การเกษตร ประชาคมเกษตรกร กลุ่มเกษตรกรสวนบางระมาด เป็นต้น แต่ไม่ค่อยประสบความสำเร็จมากนัก เพราะขาดความร่วมมือร่วมใจของสมาชิกภายในกลุ่มเป็นสำคัญ

ตลาด

ตลาดสมัยก่อนที่เป็นแหล่งใหญ่มีอยู่หลายแห่ง ตามปากคลองสำคัญหรือจุดตัดของคลองซอยหลายๆ สาย มีทั้งตลาดบกและตลาดน้ำ ตลาดน้ำย่านฝั่งธนบุรี มักเป็นตลาดขายของสวนพวกผักผลไม้ส่วนใหญ่ เช่น

ตลาดปากคลองบางพลัด เป็นตลาดน้ำที่ชาวสวนย่านพระราม 6 บางพลัด บางอ้อ พายเรือนำของสวนมาขายให้กับพ่อค้าแม่ค้าที่ข้ามมาจากฝั่งพระนครมารับซื้อ ส่วนชาวสวนก็ซื้อกะปิ น้ำปลา ของอุปโภคบริโภคกลับไป นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว สุดารรา สุจฉายา (2542: 47) บันทึกคำบอกเล่าของป้านิตยา เกิดชนะ อดีตเจ้าของสวนทุเรียนแถบคลองบางพระครูว่า

...ตลาดปากคลองบางพลัดเป็นตลาดชาวสวนที่ติดทุกวัน สินค้าส่วนใหญ่คือทุเรียนและมังคุดซึ่งปลูกกันเป็นหลักในย่านนี้ เมื่อถึงหน้าผลไม้สองชนิดนี้ราวปลายเดือนเมษายนถึงสิ้นพฤษภาคม เรือสวนจะจอดกันออกไปถึงกลางแม่น้ำ ต่างจากเวลาปกติที่กระจุกตัวอยู่แค่ปากคลอง เพราะสินค้ามีเพียงกล้วยหอม กล้วยน้ำว้า หนากพลู เท่านั้น ตลาดแห่งนี้เลิกไปหลังน้ำท่วมใหญ่ พ.ศ. 2485 เพราะสวนลุ่มเกือบหมด แม้จะพลิกสวนขึ้นใหม่ในระยะหลัง แต่ชาวสวนต้องข้ามฝั่งไปขายที่ตลาดบางกระบือ หรือถ้ามีของมากก็ไปขึ้นที่ตลาดเทเวศน์ (ตลาดขายต้นไม้ดอกไม้หน้าวัดเทวราชกุญชรปัจจุบัน) ซึ่งเป็นตลาดขายผลไม้ใหญ่แถบนั้น...

ตลาดน้ำบางระมาด ตลาดประจำอยู่ตรงปากคลอง ข้างโรงพักตลิ่งชันสมัยนั้น มีคนมารวบรวมซื้อ ไปขายที่ปากคลองตลาดและท่าเตียน ส่วนใหญ่ขายพวกกล้วย มะพร้าว เดี่ยวนี้ตลาดแห่งนี้ไม่มีแล้ว

ตลาดน้ำคลองบางกอกน้อย เป็นตลาดน้ำใหญ่มาก เพราะคลองบางกอกน้อยเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญ เป็นย่านอยู่อาศัยและศูนย์กลางการค้าขายมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ จึงคึกคักไปด้วยเรือเร่ขายของและเรือนแพขายของจอดยาวตลอดไปทั้งสองฟากฝั่ง โดยเฉพาะเรือนแพของชาวมุสลิมตั้งแต่ปากคลองไปจนถึงฝั่งตรงข้ามวัดศรีสุदारาม ที่นิยมขายเครื่องสังฆภัณฑ์ ที่นอน ทุเรียนแพ พุ่มดอกไม้ พวงอุบะ และหม้อดินเผาซึ่งรับมาจากพวกมอญมาอีกต่อหนึ่ง (นิพัทธ์พรเพ็งแก้ว สุดาราสุจฉายา, 2542: 47-48)

ตลาดน้ำวัดไทร อยู่หน้าวัดไทร ในคลองสนามชัย ซึ่งเชื่อมต่อกับคลองอื่นๆ โดยรอบ เช่น คลองบางมด คลองบางขุนเทียน คลองดาวคะนอง และสามารถทะเล่อกแม่น้ำเจ้าพระยา หรือแม่น้ำท่าจีนได้สะดวก บรรดาเรือจากต่างถิ่นทั้งใกล้ไกล เช่น สมุทรสาคร ออยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี ฯลฯ อาศัยเส้นทางสัญจรเหล่านี้่น้ำสินค้าต่างๆ มาขาย เรือของพ่อค้าแม่ค้าแน่นคลองไปหมด ขนาดต้องเดินน้ำถอยหลังด้วยการสาวกราบเรือลำข้างๆ หลังวัดไทรมีรถไฟชานเมืองสายวงเวียนใหญ่-มหาชัยขนสินค้าจากมหาชัยมาลงที่นี่ ตรงจุดนี้กลายเป็นชุมทางค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าจากทุกสารทิศ ซึ่งชาวต่างชาติได้บันทึกภาพตลาดน้ำแห่งนี้ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ไว้ว่า “ทุกๆ เช้าแม่น้ำจะแปรสภาพเป็นตลาดขลุมนุ่นวายด้วยฝูงชน เพราะว่าการทุกชนิดทำกันโดยใช้เรือพาย และจะเห็นเรือนับพันๆ ลำล่องไปมาอย่างรวดเร็วและแผ่วเบาจากจุดหนึ่งไปยังอีกจุดหนึ่ง” (นิพัทธ์พรเพ็งแก้ว, 2542: 128)

ภาพตลาดน้ำที่น่าตื่นตาตื่นใจยังคงอยู่ในความทรงจำของผู้เคยได้สัมผัสกับตลาดแห่งนี้ ดังที่ปู่ฝัน แก่นสุข (อ้างถึงใน แนวหน้า, 8 มีนาคม 2545) วัย 86 ปี อยู่ริมคลองสนามชัย ยืนยันว่า

...ตลาดน้ำวัดไทรเปรียบเสมือนชีวิตของคนริมคลอง ผู้ประกอบอาชีพสวนผัก ผลไม้ เมื่อก่อนพื้นที่ริมคลองสนามชัย รวมตลอดคลองแยกคลองซอยที่มีอยู่มากมาย อันเป็นสายรองจากคลองสนามชัย จะแลเห็นชาวบ้านปลูกผัก ปลูกพืชไร่และผลไม้ตามฤดูกาลทุกชนิดหน้าตา ทุกเช้าชาวบ้านชาวสวนริมคลองก็จะเก็บผลผลิตตัวเองลงเรือไปค้าไปขายกันหน้าวัดไทร จุดนัดพบคึกคัก ภาพทรงจำต่างๆ ผมยังจำได้ติดตา ไม่เคยลืม อยากให้ตลาดน้ำวัดไทรมีชีวิตเหมือนดังเดิม...

เช่นเดียวกับ ลุงอัมพร จันทรเศรษฐ์ (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว, 2542: 125) เล่าถึงวันวาน เมื่อครั้งตลาดน้ำวัดไทรรุ่งเรืองว่า

...ตลาดสุดท้าย เราจะมาวัดไทรกันนะ เป็นตลาดที่พวกบางกระดี๊ พวกมหาชัยมาหาซื้อหมากพลู ที่จริงเราก็ไม่ยอมมานักหรอก เรือมันแยะจริงๆ โอ๊ย ผมต้องไปอยู่หัวเรือ แม่เขาก็ต้องคอยดัน เรือแน่นชนกันประจำ วุ่นวายมาก วัดไทรถึงไปคนเดียวไม่ได้ ต้องมีคนคอยกัน ไม่งั้นหัวเรือมันเกยกัน...

ช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ชาวสวนซึ่งเติบโตมากับการขายของที่ตลาดน้ำวัดไทรจะมีเงินเก็บฐานะร่ำรวยขึ้นมาก บางคนเคยมีสวนเพียง 3 ไร่ สามารถซื้อเพิ่มได้ 30 ไร่ และซื้อนาที่แปดริ้วอีก 80 ไร่ เพราะนำของในสวนมาขายหรือมาแลก เช่น มะพร้าว กุ้ง แลกกับไข่ หรือมะพร้าว 10 ลูกได้ปลาร้าหนึ่งไห ที่หน้าวัดไทรเป็นร้านค้าทั้งนั้น ขายของจำพวกข้าว กะปิ น้ำปลา หรือหมู ชาวสวนจะซื้อของเหล่านี้กลับไป รายจ่ายวันละไม่เกิน 10 บาท ก็อยู่ได้อย่างสุขสบาย (สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545)

สมัยก่อนตลาดน้ำวัดไทรอยู่แถบหน้าวัดจอมทอง แล้วร่นมาอยู่ที่วัดบางประทุน เมื่อมีรถไฟมาจอดหลังวัดไทร จึงได้ย้ายมาชุมนุมกันที่วัดไทร ตลาดน้ำยุคนั้นมีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลก แต่พอถนนตัดผ่านเข้าถึงวัดสะดวง ตลาดน้ำเริ่มเสื่อมความนิยมลงทุกที ตลาดน้ำกลายเป็นตลาดบก พ่อค้าแม่ค้าตั้งแผงลอยกันเต็มไปหมด สะดวงกับผู้ซื้อเป็นอันมาก แต่ชาวสวนที่ไม่มีแผงตั้งขายในเรือ ซึ่งไม่มีใครอยากซื้อ เพราะต้องเดินไกลมาถึงริมคลอง

เดิมทีเรือรับนักท่องเที่ยวลำเล็ก จุกคนได้น้อย จึงต้องใช้เรือหลายลำหลายเจ้าของ ภายหลังได้มีการต่อเรือขนาดใหญ่ขึ้น สามารถรับนักท่องเที่ยวได้หมดในลำเดียว ฉะนั้น เวลาเรือลำใหญ่วิ่งจะเกิดคลื่นแรง เหวี่ยงให้เรือพายของพ่อค้าแม่ค้าล่ม เสียหาย ประกอบกับเริ่มมีโรงงานเข้ามาตั้งในย่านนี้มากขึ้น ดังนั้น ชาวสวนจึงต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตใหม่ ด้วยการเก็บของสวนเล็กๆ น้อยๆ หาบไปขายพวกคนงานแถวโรงงาน วิธีนี้ดีกว่าพายเรือไปขายที่ตลาดวัดไทร ซึ่งต้องใช้ของจำนวนมาก และบางที่ต้องเงินเรือในหน้าแล้ง (สุวรรณค์ จันทร่มวง, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545)

นำพล โทธิพลากร (สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) เล่าถึงสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นว่า

...ตลาดน้ำเป็นธรรมชาติก็ชอบ แต่เรือด่วนพวกนี้มาเต็มคลอง เบียดขี้แตก เรือลำใหญ่คลื่นสูง น้ำกระฉอกเข้าเต็มลำเรือเล็ก หน้าน้ำมาก คลื่นแรง ขึ้นบ้าน เรือฝรั่งมี

สมาคม เขามาประชุม ถ้าไหนวิ่งเร็ว มีอะไรขอให้ออก เราเลยกลายเป็นคนจู้ฟ่อง
เรือลำใหญ่อี้อาด กว่าจะหันหัวออก ท้ายก็เบียดเรา เรือหางยาวร้ายพอกัน...

การที่ชาวสวนต้องเผชิญกับปัญหาดังกล่าว ทำให้ต้องย้ายไปขายที่ตลาดแห่งอื่น ตลาดน้ำ
วัดไทรชบเซาหลงเป็นอันมาก จนในที่สุดราวปี พ.ศ. 2520 ก็เลิกไปโดยปริยาย แต่ธุรกิจการท่องเที่ยว
ที่วัดไทรชบเซาหลงยังคงดำเนินไปได้เรื่อยมา ทุกวันนี้มีชาวต่างชาติ ไม่ว่าจะเป็นญี่ปุ่น ได้วัน แวะมา
เที่ยวตลาดน้ำกันอยู่ วันละไม่ต่ำกว่า 100 ลำ และจำนวนมากขึ้นในวันเสาร์และอาทิตย์

อย่างไรก็ตาม สำนักงานเขตจอมทองได้พยายามฟื้นฟูตลาดน้ำวัดไทรขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง
เมื่อวันที่ 29 มิถุนายน 2545 เป็นต้นมา โดยมีงบประมาณสนับสนุนหลายส่วน เช่น จากกรุงเทพ
มหานคร จากการแปรรูปที่ดินของ สมาชิกสภากรุงเทพมหานคร เขตคลองสาน รวมทั้งงบประมาณของ
วัดไทร และประชาชนร่วมบริจาค ด้วยเจตนารมณ์เดียวกัน คือ เรียก “ตลาดน้ำแห่งแรกกลางกรุง”
กลับคืนมาใหม่ แต่เน้นการส่งเสริมการท่องเที่ยวมากกว่าจะเป็นแหล่งค้าขายของสวนอย่างสมัย
ก่อน ชาวสวนที่ไม่เห็นด้วยกับการรื้อฟื้นตลาดแห่งนี้ มองว่า เป็นเพียง “ตลาดปรุงแต่ง หรือ
ตลาดสร้างภาพ” เท่านั้น เพราะผลประโยชน์ที่ชาวสวนในพื้นที่จะได้รับมีอยู่เพียงเล็กน้อย

ตลาดน้ำบางแค อยู่ในคลองราชมนตรี ตรงที่เชื่อมกับคลองภาษีเจริญ กินอาณาบริเวณตั้ง
แต่หน้าวัดนิมมานรดีไปจนถึงท่าเกษตรในปัจจุบัน เรือพายส่วนใหญ่เป็นเรือขายผักผลไม้ของ
ชาวสวนในละแวกบางแค บางแวก บางไผ่ ฯลฯ ส่วนเรือใหญ่ขนาดเรือเกลือที่บรรทุกใบตอง
กล้วย มะพร้าว พริก หอม กระเทียม มาขายนั้นมาจากราชบุรี บางช่วง พ่วงต่อกันเป็นพวง
มาตามคลองภาษีเจริญ เมื่อถนนเพชรเกษมราดยางและรถราวิ่งได้สะดวก ตลาดน้ำบางแคก็เริ่มวาย
โดยมีตลาดทวีทรัพย์เกิดขึ้นมาแทนที่ริมถนนเพชรเกษม ชาวตลาดน้ำเริ่มขึ้นมาจับจองที่บนบกมาก
เข้าจนมีการสร้างตลาดใหม่บางแคเชื่อมกับตลาดทวีทรัพย์ และกลายเป็นตลาดใหญ่โตคึกคักจนทุก
วันนี้ (นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว สุดารา สุฉายา, 2542: 49)

ตลาดน้ำตลิ่งชัน เป็นตลาดเกิดใหม่ในช่วงปี พ.ศ. 2541-2542 โดยสำนักงานเขตตลิ่งชัน
เป็นผู้ริเริ่มจัดทำขึ้นเพื่อให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวของกรุงเทพมหานคร มีการสร้างโป๊ะแพใหม่ 8 โป๊ะ
เพื่อสร้างบรรยากาศแบบร้านอาหารริมน้ำ โดยเลือกซื้ออาหารนานาชนิดจากเรือที่จอดรอบๆ โป๊ะ
แพ ซึ่งราคาไม่ถูกนัก มีการพัฒนาทางเดินเลียบบตลาดน้ำ สองข้างทางขายผลผลิตต่างๆ รวมทั้งจัด
ให้มีการทัวร์คลองในพื้นที่ใกล้เคียง และพานักท่องเที่ยวแวะขึ้นไปชมสวนตามจุดต่างๆ ตลาด
แห่งนี้ได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวปีละ 150,000 คน ก่อให้เกิดรายได้รวมปีละ 15-20 ล้าน
บาท (สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2543: 12) แต่น่าเสียดาย มีชาวสวนแถบตลิ่งชัน บางระมาด เพียง
ไม่กี่รายเท่านั้นที่นำของสวนมาขายที่นี่ โดยให้เหตุผลว่าเก็บค่าเช่าที่แพง วันละ 150 บาท พ่อค้า

แม่ค้าที่มาขายส่วนใหญ่เป็นคนต่างถิ่น สินค้าที่นำมาขายมาจากแหล่งต่างๆ เช่น สุพรรณบุรี สมุทรสาคร เป็นต้น

นอกจากตลาดน้ำแล้ว ก็มีตลาดบกที่แก่แก่ขนาดใหญ่อยู่อีก ซึ่งล้วนมีความสำคัญต่อ เศรษฐกิจและพัฒนาการของชุมชนฝั่งตะวันตก คือ ตลาดพลูหรือตลาดวัดกลาง ตลาดบ้านขมิ้น ตลาดสมเด็จ

ทางฝั่งกรุงเทพฯ มีตลาดหลายแห่งเช่นกัน เช่น

ปากคลองตลาด เป็นแหล่งใหญ่เก่าแก่รับซื้อขายดอกไม้ ผลไม้ พืชผักนานาชนิด ชาวสวน บางระมาด คลิ่งชัน นิยมนำของสวนมาขายที่นี่มานานแล้ว

ตลาดวัดตะเคียน ริมคลองผดุงกรุงเกษม เป็นตลาดขายส่งผลไม้หลักที่ชาวสวนฝั่งธนบุรี ขนพืชผลมาขายกัน จนกระทั่งถึงสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ สั่งให้เลิก เพราะที่ตรงนั้นสกปรก มาก และคลองผดุงกรุงเกษมจะเป็นคลองรุ่นแรกๆ ในกรุงเทพฯ ที่น้ำเน่าดำก่อนคลองอื่นๆ ในยุค นั้น (นิพัทธ์พร เฟื่องแก้ว, 2542: 133)

ตลาดมหานาค ตลาดขายส่งผลไม้อีกแห่งหนึ่งที่ขึ้นชื่อจนทุกวันนี้ สมัยก่อนชาวสวน บางระมาดบางคนจะแจวเรือไปขายถึงที่นี่ และมักจะเจอน้ำเขียว พ่อค้าตลาดนี้ซื้อส้มบางมดมาแล้ว จะเก็บไว้ในตู้ มีฟุ้งแต่เอาใบตองกรุ ปูฟุ้งส้มไว้ราว 4-5 วัน ส่งคนมาคัดเอาส้มเสียออก ส้มดีจะ เก็บต่อไป เอาไว้ขายช่วงตรุษจีน (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 23 ตุลาคม 2544)

นอกจากนี้ ยังมีตลาดตามงานเทศกาลต่างๆ เช่น งานภูเขาทอง งานพระปฐมเจดีย์ เป็นต้น ปัจจุบัน มีงานออกร้านตามที่ต่างๆ โดยเสียค่าเช่าร้าน เช่น งานเกษตรแฟร์ งานสหกรณ์ทั่วประเทศที่สวนอัมพร ตลอดจนการเช่าร้านเป็นการถาวรตามศูนย์การค้า สำหรับขายพันธุ์ไม้ดอกไม้ประดับต่างๆ

กล่าวโดยสรุป ในการทำสวน ชาวสวนต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นอันมาก รายได้ชาวสวน แต่ละปีจึงไม่แน่นอน สมัยก่อนธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ ผลผลิตที่ได้แต่ละปีค่อนข้างมาก ชาวสวนมีฐานะดี โดยเฉพาะชาวสวนส้ม ชาวสวนลิ้นจี่ ร่ำรวยมาก จนมีคำกล่าวว่า “ถ้าใครบอกว่า ชาวสวนจน อย่าไปเชื่อ” ปัจจุบัน สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม ผลผลิตมีน้อย รายได้มีแนวโน้มลดลง ทุกปี ชาวสวนต้องปรับปรุงวิธีการผลิตด้วยการปลูกพืชที่ตลาดต้องการ ทำให้ผลผลิตล้นตลาด ราคาดกต่ำ และความหลากหลายทางชีวภาพน้อยลง ชาวสวนหลายรายหันมาปลูกพืชเพื่อขยายพันธุ์ หรือขายกล้าไม้แทน ส่วนใหญ่ชาวสวนจะขายผลผลิตของตนโดยไม่หวังกำไรมาก เพราะชาวสวน บอกว่า “ผมเป็นชาวสวน ไม่ใช่พ่อค้า”

4. สภาพสังคมชาวสวน

4.1 โครงสร้างสังคม

จากการศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี พบว่า ยังมีร่องรอยหลงเหลือให้ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับลักษณะ โครงสร้างสังคมและการจัดระเบียบทางสังคมพอสมควร

โครงสร้างสังคมของชาวสวนฝั่งธนบุรีมีพื้นฐานจากความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นสำคัญ เพราะเป็นชุมชนเก่าแก่ที่นับถือพุทธศาสนามาช้านาน มีวัดเป็นศูนย์รวมทางสังคม สามารถสืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีไว้ได้ วิถีชีวิตชาวสวนนั้นเรียบง่าย ผูกพันเป็นระบบครอบครัวเครือญาติที่ใกล้ชิด จึงรู้จักกันหมดทุกบ้าน ดังนั้น ถ้ามีใครแปลกหน้าเข้ามาในชุมชนจะรู้ทันที

ครอบครัวชาวสวนเป็นครอบครัวขยายเช่นเดียวกับครอบครัวคนไทยสมัยก่อน ญาติพี่น้องหลายรุ่นอยู่รวมกันหมด บนพื้นฐานของความเอื้ออาทร ความอดทน ความอ่อนน้อม ความเคารพ เชื่อฟังผู้มีอาวุโสสูงกว่า อันเป็นคุณลักษณะสำคัญของชาวพุทธที่ดี การรวมตัวเช่นนี้ทำให้ชุมชนชาวสวนเข้มแข็ง สามารถพึ่งตนเองได้อย่างดี โดยไม่ต้องอาศัยความช่วยเหลือจากภายนอก

ระบบครอบครัวเครือญาติที่แน่นแฟ้นมีความสำคัญยิ่งต่อการสืบทอดอาชีพทำสวน สมาชิกรุ่นใหม่ได้เรียนรู้ฝึกหัดทำงานในสวนที่ละเอียดละน้อยตามกำลังจนเกิดความชำนาญ สร้างสัมพันธภาพที่ดีในครอบครัว รู้จักช่วยเหลือเกื้อกูล เห็นอกเห็นใจกัน เมื่อเติบโตใหญ่ บิดามารดาจะแบ่งที่ดินทรัพย์สินมรดกให้สำหรับสร้างครอบครัวใหม่โดยแยกการทำมาหากินและการใช้จ่ายแต่ยังคงความสัมพันธ์ในครอบครัวอยู่เช่นเดิม บิดามารดาส่วนใหญ่มักจะยกมรดกที่ดินสวนให้แก่ลูกสาวเพื่อทำสวนต่อไป แต่ลูกชายจะไม่ให้ “ให้ไปเอาของเมีย” (อุดมลักษณ์ ช้อยหิรัญ, สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2545)

ความสัมพันธ์ระดับครอบครัวหรือความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติตั้งอยู่บนพื้นฐานของความกตัญญูรู้คุณ และการตอบแทนบุญคุณ ซึ่งอาจแสดงออกในรูปแบบของการระลึกถึงคุณความดีและไม่อาจตีค่าเป็นเงินตราได้ ดังจะเห็นได้จากการตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่ ศาลตายาย การทำบุญกลางสวน เพื่ออุทิศกุศลให้แก่เจ้าของที่หรือบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว รวมทั้งการทำบุญในเทศกาลต่างๆ โดยเฉพาะช่วงสงกรานต์ ซึ่งญาติมิตรทั้งหลายจะมากันพร้อมหน้า ช่วยเพิ่มคุณค่าของระบบผู้ใหญ่มากับผู้น้อย และเสริมสร้างบรรยากาศของความรักสามัคคีให้ยั่งยืนยาวนาน

ความสัมพันธ์ระดับชุมชนและสังคมยึดหลักการตอบแทนกัน เอื้ออาทรต่อกัน ทำให้เกิดความร่วมมือช่วยเหลือกันเพื่อทำกิจกรรมส่วนรวม เช่น การลงแขกเพื่อสร้างบ้านหรือทำงานในสวน เป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานกันในชุมชน ต่างฝ่ายต่างได้รับประโยชน์ การแจกจ่ายแบ่งปันอาหารที่

ทำขึ้นในโอกาสพิเศษหรือในเทศกาลต่างๆ ให้กับบ้านใกล้เรือนเคียง ชาวสวนถือว่าเป็นการ “แลกกันกิน”

อีกหลักการหนึ่งที่เป็นกลไกสร้างความสัมพันธ์ระดับชุมชนและสังคม คือ การใช้พื้นที่ส่วนรวมของชุมชน ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ชาวสวนยอมเสียสละที่ดินของตนส่วนหนึ่งสำหรับขุดลำกระโดงให้เป็นทางสัญจรทางน้ำสาธารณะ เช่นเดียวกับคันสวนทุกสวนถือว่าเป็นทางเดินสาธารณะซึ่งทุกคนเดินผ่านได้ตลอด จึงเกิดเครือข่ายการคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบกที่ติดต่อเชื่อมถึงกันอย่างกว้างขวาง คนในชุมชนได้รับประโยชน์อย่างใหญ่หลวงในการสัญจรไปมา นับว่าเป็นทุนทางสังคมที่จำเป็นและมีบทบาทสำคัญมากต่อการอยู่ร่วมกันของชุมชนมาช้านาน

ระบบสังคมดั้งเดิมมีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมสมัยใหม่ เนื่องจากการได้รับระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการในพื้นที่ การย้ายเข้าของประชากรที่เพิ่มมากขึ้น และการลดลงของพื้นที่สีเขียวอย่างต่อเนื่อง ส่งผลต่อการทำสวนและเกิดเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เทคโนโลยี การคมนาคมขนส่งทางถนนยิ่งขึ้น รูปแบบการตั้งถิ่นฐานและลักษณะรูปทรงของอาคารเปลี่ยนไปเป็นอาคารสมัยใหม่ โครงสร้างทางสังคมของชุมชนชาวสวนเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมแบบชุมชนเมืองมากขึ้น

อาจกล่าวได้ว่า พื้นที่ฝั่งธนบุรีในเขตชั้นนอกนี้มีสภาพกึ่งชนบทกึ่งเมือง เพราะเพิ่งเปลี่ยนสภาพจากชนบทมาเป็นเขตที่อยู่อาศัยใหม่ที่มีการพัฒนาอย่างรวดเร็วในทุกด้าน ดังนั้น โครงสร้างทางสังคมของชุมชนชาวสวนจึงมีลักษณะเป็นสังคมชนบทและสังคมเมืองผสมกัน สมาชิกอาวุโสยังคงใช้ชีวิตเรียบง่ายแบบดั้งเดิม ในขณะที่สมาชิกรุ่นใหม่ใช้ชีวิตตามกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยม

4.2 ความเชื่อ

ความเชื่อของชาวสวนฝั่งธนบุรีมีหลายลักษณะ ซึ่งแบ่งออกเป็นความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งลึกลับ ความเชื่อที่สัมพันธ์กับธรรมชาติ ความเชื่อเกี่ยวกับต้นไม้ นอกจากนี้ยังมีตำนานอีกด้วย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.2.1 ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งลึกลับ

ตามที่ได้ศึกษาพบว่าชาวสวนบางระมาดและบางมดมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งลึกลับหลายอย่าง ปัจจุบันยังคงมีอยู่แม้จะจางคลายกว่าสมัยก่อนมากแล้ว ดังนี้

4.2.1.1 ศาลพระภูมิเจ้าที่และศาลตายาย

ชาวสวนแต่เดิมตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่เพียงศาลเดียว ต่อมาแถบบางระมาดนิยมตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่คู่กันกับศาลตายาย ศาลพระภูมิเจ้าที่จะมีเสาเดียว ตั้งอยู่ในบริเวณบ้านเท่านั้น

ส่วนศาลตายหรือศาลปู่ตาก็เรียก เป็นศาลบรรพบุรุษ จะมีเสา 4 เสา ภายในศาลตกแต่งสวยงาม มีรูปปั้นตายายนั่งคู่กัน

การตั้งศาลนั้น เจ้าของบ้านจะต้องเชิญหมอขวัญมาทำพิธีให้ เพราะเชื่อว่าถ้าตั้งศาลถูกต้องตามพิธีจะเป็นสิริมงคลแก่ผู้อาศัย หมอขวัญคนหนึ่งอายุ 80 ปี อยู่ริมคลองหน้าวัดสมรโกฏิเป็นผู้ทำพิธีตั้งศาลมาตั้งแต่ยังหนุ่ม ท่านบอกว่า เวลาตั้งศาล ท่านจะดูตาม “แบบ” ซึ่งเป็นความรู้ที่ท่านได้ร่ำเรียนมาในขณะที่ท่านบวชอยู่ที่วัดสมรโกฏิ ปัจจุบันได้เลิกอาชีพนี้แล้ว เพราะเข้าสู่วัยชรา เริ่มมีอาการหลงลืม ชาวสวนคนหนึ่งเชื่อว่าหมอขวัญคนนี้เก่งจริง เพราะเคยนำฤกษ์วันตั้งศาลไปแทงหวยแล้วถูกทั้งสามตัว

เมื่อตั้งศาลแล้ว เจ้าของบ้านต้องจัดอาหารถวาย บางคนจะถวายน้ำทุกวัน ขาดไม่ได้ ส่วนอาหารที่ถวายมักเป็นผลไม้และขนมเปียะ ทุก 7 วัน และจะถวายในวันพระหรือไม่กี่วันพฤหัสบดี ในวันขึ้นปีใหม่บางบ้านจะทำพิธีไหว้ใหญ่ ตั้งโต๊ะเครื่องเซ่นทั้งคาวหวาน อัญเชิญเทพและเจ้าที่ทั้งหมดด้วยการจุดธูป 16 ดอก

บริเวณสวนจะไม่มีการตั้งศาล ชาวสวนบางคนพอเริ่มปลูกพืช จะปักธูปตามหัวร่องในสวนเพื่อไหว้เจ้าที่ขอให้ผลผลิตดี และถวายอาหารคาวหวาน ผลไม้เป็นเครื่องเซ่น

ชาวสวนแถบบางมดมีความเชื่อเฉพาะเรื่องศาลพระภูมิเจ้าที่ กราบไหว้กันมานานแล้ว และเห็นว่าเรื่องศาลตายเป็นสิ่งที่ไม่ดีศาลลอกให้เชื่อ เพิ่งจะเกิดขึ้นเมื่อสัก 10 ปีก่อน แต่สำหรับชาวบางระมาดเชื่อว่า “ตายาย” หรือบรรพบุรุษท่านช่วยคุ้มครองและให้ลาภ จึงควรตั้งศาลให้ท่าน ดังที่ขอบ แสงทอง (สัมภาษณ์, 2 เมษายน 2545) วัย 73 ปี เล่าว่า ที่บ้านตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่อยู่แล้ว เมื่อไม่นานมานี้ ลูกเขยมีโชคลาภอย่างไม่คาดฝัน ถูกหวยและทอง 8 บาท รวมมูลค่าประมาณ 230,000 บาท เชื่อว่าเป็นเพราะปู่ตายายท่านให้ลาภ จึงอยากตอบแทนบุญคุณท่าน ลูกเขยจึงสร้างศาลตายายขึ้นอีกหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นศาลเล็กๆ สวยงาม โดยให้ญาติที่อยู่ต่างถิ่นมาทำพิธีให้ พิธีนี้ก็ไม่ยุ่งยากเท่าตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่

4.2.1.2 การบนและการแก้บน

เมื่อต้องการที่พึงพอใจ ชาวสวนตลิ่งชันนิยมบน “หลวงพ่อดำ” ซึ่งเป็นพระพุทธรูปเก่าแก่ประดิษฐานอยู่ในวัดหลายแห่ง เช่น วัดช่างเหล็ก วัดมณฑป วัดสมรโกฏิ วัดอังกุลา เป็นต้น เพราะเชื่อว่าท่านศักดิ์สิทธิ์ การแก้บนนิยมแก้บนด้วยไข่ม่ม 100 ฟอง ประทัด หรือลิเก ซึ่งมีเรื่องเล่ากันว่าเวลาแสดงลิเกจะต้องหันหน้าไปทางหลวงพ่อดำให้ท่านได้ชมด้วย มิฉะนั้นจะเกิดเหตุฝนตก แม้นอกฤดู ฝนก็ตก

ส่วนชาวสวนบางมดนิยมบน “หลวงพ่อบุ้ม” ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ที่วัดยายร่ม นายบุ้มเป็นผู้มีอุปการคุณแก่วัดอย่างมากจึงได้นำชื่อท่านมาตั้งเป็นชื่อพระพุทธรูป ชาวสวนจะเป็นเจ้าภาพรวมกันบน เพื่อ “ขอให้สัมติคมาๆ” ส่วนใหญ่สัมจะติด ก็มา

แก้บนด้วยลิเก ซึ่งเล่าลือกันว่าหลวงพ่อบุญชอบคุณิเก อีกพวกหนึ่งคือพวกที่ไม่อยากเป็นทหาร ก็มาบนไม่ให้ถูกทหาร ระยะเวลาหลังมีการวิ่งแก้บน 3-4 รอบก็ได้

4.2.1.3 การทรงเจ้า การทรงเจ้าในละแวกบางระมาดพบว่า มีอยู่ 3-4 แห่ง ดังนี้

1. เจ้าแม่ทับทิม การทรงเจ้าแม่ทับทิมมีมาประมาณ 30 ปีแล้ว เจ้าแม่มีอยู่องค์เดียวแต่มีคนทรงหลายคน คนทรงคนหนึ่งเป็นผู้หญิง เชื้อสายจีน ย้ายมาจากถิ่นอื่น มาเช่าบ้านอยู่ใกล้วัดสมรโกฏิ ทุกปีจะจัดงานไหว้ครูและว่าจ้างลิเกคณะชาลยชัยจากนครปฐมมาตั้งโรงใกล้บ้านแสดงให้เจ้าแม่ทับทิมชมทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้คนแถบนี้มักจะมาขอให้เจ้าแม่ช่วยเวลาเมื่อเรื่องเดือดเนื้อร้อนใจ บางคนเล่าว่าพอมาน้ำที่ไรจะร้องไห้ทุกครั้ง แต่ไม่ได้ขอให้ท่านช่วยอะไร ในปี พ.ศ. 2545 คนทรงคนนี้สุขภาพไม่ดี จึงได้เลิกทรงไป

2. เจ้าพ่อหนองไกร คนทรงนั้นจะเป็นคนเดียวกับทรงเจ้าแม่ทับทิมที่ได้กล่าวข้างต้น เมื่อเจ้าแม่ทับทิมออกจากร่างแล้ว เจ้าพ่อหนองไกรจะเข้าทรงแทน ช่วยเหลือผู้มีปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องการเจ็บป่วย

ลุงคิง (สัมภาษณ์, 12 มกราคม 2545) ชาวบางระมาด หมู่ 14 เล่าว่า ลูกชายป่วยเป็นผีที่หลัง ตอนแรกไปหาคนทรงซึ่งอยู่ไกลจากชุมชนได้น้ำมนต์มารักษาก็ไม่หาย มีคนทักว่าอาจจะไปบนที่ไหนไว้แล้วยังไม่ได้แก้บน นึกทบทวนดูก็รีบไปแก้บนแถวศาลาธา ถวายหัวหมูอย่างดี ลูกชายก็ยังไม่หายอีก จึงไปหาคนทรงเจ้าพ่อหนองไกร ใกล้วัดสมรโกฏิ ถูกเจ้าพ่อต่อว่ามากมายที่ไปหาคนอื่นก่อน แต่เห็นแก่ลูกชาย ท่านจึงยอมช่วยรักษา แต่ก็ไม่หายเช่นกัน ในที่สุดต้องส่งโรงพยาบาลศิริราช แพทย์ต้องรีบผ่าตัดออก รอดชีวิตอย่างหวุดหวิด

3. เจ้าพ่อเงาะ เดิมมีการทรงเจ้าพ่อเงาะ และมีการสร้างศาลเจ้าพ่อเงาะขึ้นที่ริมคลอง บางระมาด ต่อมาคนทรงได้เสียชีวิตไปเมื่อประมาณ 40-50 ปีก่อน ปัจจุบันชาวบ้านก็ยังศรัทธากราบไหว้อยู่ ดังที่ป้าบุญชอบ จารุสัมฤทธิ์ (สัมภาษณ์, 14 กรกฎาคม 2544) ชาวสวนบางระมาดเล่าว่า มีบ้านหลังใหญ่เพิ่งปลูกเสร็จ 2 หลัง หลังหนึ่งอยู่ตรงข้ามวัดสมรโกฏิ คนละฝั่งคลอง อีกหลังหนึ่งอยู่หลังวัดสมรโกฏิ เจ้าของบ้านทั้งสองเกรงจะถูกเวนคืนที่ดินเพื่อตัดถนนวงแหวนรอบในวัดนครอินทร์-เพชรเกษม จึงไปบนเจ้าพ่อเงาะ ปรากฏว่าได้ผล เพราะเส้นทางที่จะตัดถนนหักเลี้ยวไปอีกทางหนึ่ง เป็นที่ยินดีแก่เจ้าของบ้านอย่างมาก แต่ถ้าพิจารณาให้ดีแล้ว เป็นไปได้ว่าวัดสมรโกฏิเป็นวัดเก่าแก่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ต้องอนุรักษ์ไว้ ฉะนั้นแนวถนนตัดใหม่จะต้องเลี่ยงไปให้พ้นจากวัด บ้านสองหลังที่อยู่ใกล้วัดจึงรอดพ้นจากการเวนคืนไปได้

4. หลวงปู่ฤๅษี คนทรงหลวงปู่ฤๅษี อายุ 77 ปี บ้านอยู่แขวงฉิมพลี การทรงจะมีเฉพาะวันพฤหัสบดีและวันอาทิตย์ รับประทานแต่คนป่วย ไม่มีการให้เลข ให้หวย หรือ ทำเสน่ห์ เพราะถือว่าเป็นบาป ก่อให้เกิดกรรมเวรต่อกัน ที่สำคัญคือไม่ได้ทำเป็นธุรกิจเพราะเก็บค่าครูเพียง 6 สลึงเท่านั้น หลวงปู่ฤๅษีได้รับความเคารพจากชาวบางระมาดด้วยเช่นเดียวกัน ดังที่ผู้ให้สัมภาษณ์เล่าว่าเคยพาภรรยาไปปรึกษาและหายป่วย

5. ท้าวมหาพรหม แถววัดช่างเหล็ก เคยมีการเข้าทรง “ท้าวมหาพรหม” ช่วงก่อนเพล คนทรงจะพูดภาษาเทพ ทำพิธีต่ออายุให้

นอกจากนี้ ในช่วงสงครามกลางเมือง ชาวบ้านมาทำบุญที่วัด กลางคืนมีการเข้าพิธีกรรมหลังวัดกาญจนสิงหาสน์

ส่วนการทรงเจ้าเข้าผีแถบบางมดเมื่อ 40-50 ปีก่อนมีหลายสำนัก บางที่เป็นคนต่างถิ่นเข้ามาตั้งสำนักหลอกหลวง หลังจากนั้นก็ค่อยๆ หายไป

4.2.1.4 ผีนางนางไม้

ไม่ว่าในสังคมใดก็ตาม เรื่องลึกลับที่มักเล่าต่อกันนั้นมักมีเรื่องเกี่ยวกับผีหรือวิญญาณอยู่เสมอ ที่บางระมาดเองก็เช่นเดียวกัน มักเป็นเรื่องที่เล่าต่อกันมา เช่น ที่วัดจำปามีเรื่องเล่าว่าศพที่นอนอยู่ในโลงนั้นยื่นมือออกมาจากโลงเพื่อขอน้ำอ้อยกิน บางทีชาวสวนที่เคยประสบกับตนเองเวลาเดินตามสวนคนเดียวในยามค่ำคืน บ้างเห็นเป็นผู้หญิงผมยาวนั่งอยู่ ลักพักก็เลื่อนหายไป

แถววัดสะพาน แขวงบางพรหม เป็นวัดเก่าแก่ สมัยก่อนอยู่กลางป่า เล่าต่อกันว่าที่นี่ผีดู เมื่อ 60-70 ปีก่อน มีเรื่องเล่าว่า ชาวสวนหนุ่มคนหนึ่ง บ้านอยู่ที่บางแค พายเรือมาทำสวนน้ำในคลองลัดแห้ง จึงลงเข็นเรือ ตอนนั้นกำลังโพล้เพล้ มีคนสองคนเดินมาตามคันสวน ร้องเรียก “ไปด้วยสิ” คนหน้าตัวเตี้ย คนหลังตัวสูง พอได้ยินเรียกซ้ำ หันไปอีกที เห็นคนตัวสูงขึ้นไปเรื่อยๆ บางทีมีคนเห็นของประหลาดบ้าง ขณะที่พายเรือในคลองลัดเข้ามาในวัด ข้างวิหาร เห็นเปิดสีทอง 2 ตัว สว่างจ้า

เรื่องผีๆ สำหรับชาวสวนดูไม่น่ากลัวเท่าไร เป็นเรื่องธรรมดา แต่สำหรับเรื่องนางไม้ ยังมีผู้คนเชื่อและกราบไหว้บูชาอยู่ไม่น้อย

ลุงตั้ง (สัมภาษณ์, 12 มกราคม 2545) เล่าว่า มีต้นสะเดาใหญ่อยู่หลังบ้าน ลูกชายเคยเห็นผู้หญิงสวยที่ต้นนี้ เชื่อว่าเป็นนางไม้ และให้ห่วยลูกชายถูกหลายครั้ง ครั้งล่าสุดงวดก่อนถูก 3 ตัว จึงนำผ้าสีเขียวอย่างดีมาผูกกรอบต้น ลุงเคยมีประสบการณ์ไปตกแต่งกิ่ง แม่จะยกมือไหว้ขออนุญาตตัดแล้วก็ยังได้รับบาดเจ็บเลือดออกเล็กน้อย วันหนึ่งมีคนข้างบ้านมาขอตัดจะไปปลูกบ้าน ลุงก็อนุญาต บอกว่า “ตัดได้ ตัดไปเลย” ชายคนนั้นไปหยุดยืนที่ต้นสะเดาสักครู่แล้วเดินกลับ ไม่กล้าตัด ลุงตั้งใจว่าจะสร้างศาลให้ท่าน ขณะนี้เตรียมแทนไว้แล้ว

ตามต้นไม้ใหญ่หลายแห่งจะมีผ้าสีผูกกรอบต้น โคนต้นไม้มีผู้นำของมาถวายเป็นประจำ เช่น ที่วัดสะพาน แขวงบางพรหม มีต้นสะเดา อายุไม่ต่ำกว่า 150 ปี มีผู้มาขอห่วยถูกหลายแสน จึงได้มาสร้างถ้ำถ้ำไม้ไว้ใต้ต้นสะเดา มีคนมากราบไหว้ขอห่วยขอลาภเป็นประจำ ภายในวัดนี้ยังมีต้นตะเคียนต้นหนึ่ง อายุประมาณ 10 ปี เล่ากันว่าเคยมีคนเห็นหญิงสาวผมสไบเขียว ทุกวันนี้

ใกล้วันหอยออกยังมีคนมาราบไหว้อยู่ราว 10 คน เมื่อถูกหอยจะนำสิ่งของต่างๆ มาถวาย เช่น ผ้าสี เจียว หวี กระจก เป็นต้น

4.2.2 ความเชื่อที่สัมพันธ์กับธรรมชาติ

ชีวิตชาวสวนนั้นสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้นตลอดชีวิต จึงมีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติซึ่งแสดงออกในรูปพิธีกรรมต่าง ๆ ดังเช่น

4.2.2.1 การแห่นางแมว เป็นพิธีขอฝนของชาวนาโดยเฉพาะทางภาคกลาง ปีใดถ้าฝนมาล่าและแล้งผิดปกติ ชาวนาก็วิตกร้อนใจ กลัวจะทำนาไม่ได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วยและจะต้องได้รับความเดือดร้อนถึงอดอยากเพราะข้าวยากหมากแพงขึ้น ดังนั้นเพื่อเรียกร้องให้ฝนตกเทลงมา ชาวนาจึงจำเป็นต้องทำพิธีแห่นางแมวตามประเพณีและมักจะได้ผล ไม่เพียงแต่ชาวนาเท่านั้นที่ทำพิธีแห่นางแมว แต่ชาวสวนบางระมาดเมื่อ 55 ปีก่อนก็เคยมีแห่นางแมวขอฝนเช่นกัน พวกผู้ใหญ่จะเดินเคาะเกราะลัดเลาะสวนไปตามบ้านต่างๆ ชาวบ้านก็จะออกมารดน้ำมนต์ที่หัวนางแมว ปัจจุบันก็ไม่มีใครทำพิธีนี้แล้ว

4.2.2.2 ราหุอมจันทร์ ชาวสวนสมัยก่อนหรือรุ่นอายุ 50 ปีขึ้นไปมีความเชื่อว่าเมื่อเกิดราหุอมจันทร์เมื่อใดให้ตีระฆัง ตีกลอง ตีต๋น ไม้ให้ต๋น ไม้รู้สีกตัวเพื่อจะได้ออกดอกออกผลมากมาย บ้างก็ว่าใช้สากนำไปเคาะกับต๋นไม้ บุญชอบ จารุสัมฤทธิ์ (สัมภาษณ์, 14 กรกฎาคม 2544) เล่าประสบการณ์ของตนเองว่า ที่บ้านปลุกมะยมต้นหนึ่งไม่เคยออกลูกเลย สามีสงสัยว่าจะเป็นมะยมตัวผู้ ก็จะฟันทิ้ง แต่ได้ขอไว้ พอปีนั้นเกิดจันทร์ปราคา จึงชวนคนในบ้านไปเคาะตามต๋นไม้พร้อมกับพูดว่า "ออกลูกเยอะๆ" ปรากฏว่ามะยมต้นนั้นออกลูกคดกจริงๆ

4.2.3 ความเชื่อเกี่ยวกับต๋นไม้ผลไม้

ชีวิตชาวสวนย่อมต้องสัมพันธ์กับต๋นไม้อย่างเลี่ยงไม่ได้ จึงมีความเชื่อต่างๆ ลูกหลานชาวสวนยุคนี้จะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม แต่ก็ประพฤติปฏิบัติตาม โดยให้เหตุผลว่า "ปู่ย่าตายายเขาบอกมาอย่างนี้" เช่น

เวลาปลุกกล้วย จะกล่าวคำหาบายๆ ใดๆ ไม่น่าฟัง พร้อมกับกระแทกกล้วยลงไป "เยย" หรือเขบิรา จะปลุกกันวันพฤหัสบดีเพราะเป็นวันครู บางคนมีการว่าคาถาตอนลงปลุก ชาวสวนบางระมาดบางคนไม่เชื่อ บอกว่า "ถ้าต้องคอยดูฤกษ์ยามก็ไม่ต้องทำมาหากินอะไรแล้ว จะปลุกตอนไหนก็ปลุกได้ทั้งนั้น"

ถ้าคนปลุกไม่มีลูก เชื่อว่าปลุกต๋นไม้จะได้ผลไม่คดเช่นกัน

การปลุกพืช เชื่อว่าแล้วแต่ใครมือดี ถ้าเป็น "คนมือเย็น" ปลุกอะไรก็งามและลูกคด ถ้าเป็น "คนมือร้อน" ปลุกอะไรก็ไม่ขึ้น ไม่งาม ไม่คด บางคนปลุกงามแต่ใบ ไม่ติดลูก

คนไหนปลูกพืชทองได้งาม มีลูกดก คนนั้นจะปลูกพืชอะไรก็ตาม แต่คนไหนปลูกพืชทองไม่ขึ้น หรือยอดงามแต่ออกดอกที่ไม่มีลูกหรือเรียกว่า “ดอกถวายพระ” หหมด คนนั้นจะปลูกพืชอื่นไม่งามเช่นกัน

การปลูกหมาก ให้กินหมากแล้วบ้วนลงไป ในหลุมตอนปลูก จากนั้นเอาดินลงกลบดิน เชื่อว่าหมากจะหน้าแดง สีสวย

ขนุนลูกแรกทีออก ให้ใส่บาตรก่อน มิเช่นนั้นผลจะไม่ดีต่อๆ ไป
เห็นโคนที่ขึ้นก่อนจะไม่เก็บเอาไปขำ มิเช่นนั้นเห็นจะไม่ขึ้นอีก
ห้ามใช้เล็บจิกหน้าหมาก มิเช่นนั้นลูกออกมาจะเป็นรอยหน้าหมาก
ผู้หญิงที่มีรอบเดือน ไม่ให้เก็บพริก โหระพา

ถ้าไม่ยอมให้ฝนตก ให้กลั่นใจ เอาตะไคร้ไปปักเลน นำพล โปธิพลากร
(สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) เล่าว่าเคยทำแล้วตอนจะจัดงานวันเกิด ปรากฏว่าได้ผล

แม่ค้าเวลาพายเรือไปขายของ เจอเถาบอนริมคลอง จะเอามาพรมน้ำใส่ผลไม้ปากก็ว่า “แม่บอนช่วยลูกขายของด้วย” เป็นการเอาเคล็ดคนปากบอน ช่างพูด ปรากฏว่า “วันนั้นขายหมดอย่างไม่น่าเชื่อ” (ชอบ แสงทอง, สัมภาษณ์ 2 เมษายน 2545)

ต้นไม้ใหญ่ แม่จะเป็นไม้ป่าจะไม่โค่นล้ม ถ้าแผ่กิ่งก้านสาขาจะริดกิ่งทิ้งเท่าที่จำเป็น เพราะเชื่อว่าต้นไม้ใหญ่มีเทวดานางไม้สิงสถิตอยู่ ดังนั้น เมื่อเวลาจะขึ้นต้นไม้ใหญ่จะยกมือพนมขอสมลาโทษก่อน และจะไม่ปีศาจระดต้นไม้ใหญ่

4.2.4 ตำนาน

ตำนานที่พบในบางระมาดเป็นตำนานเกี่ยวกับขุมทรัพย์ คือ ตำนานทองลูก

ป้าบุญชอบ จารุสัมฤทธิ์ (สัมภาษณ์, 14 กรกฎาคม 2544) เล่าว่า เมื่อ 30 ปีก่อน ตอน 5 ทุ่ม ขณะออกไปเผาถ่าน เห็น “ทองลูก” เป็นแสงไฟสีนวล ลูกอยู่ประมาณ 10 นาที แล้วก็หายไป เมื่อเล่าเรื่องนี้ให้แม่ของสามีฟัง แม่บอกว่าคุณตาของแม่เคยเล่าให้ฟังว่าที่ตรงนั้นเป็นที่ที่เรือลอมขนทองมาลุ่มตั้งแต่สมัยก่อน หลังจากเกิดเรื่องวันนั้นก็ไม่มีใครกล้าเดินผ่าน เคยมีคนคิดจะตัดต้นไม้ตรงบริเวณนั้นแม้ว่าจะไหว้ขอเจ้าที่แล้วก็ตาม ก็ยังตัดไม่ได้ คนตัดเล่าว่าถูกผลึกลุ่มเหงื่อแตก มือไม้อ่อน จับเลื่อยไม่ไหว ต้องขนของกลับไป

บริเวณที่ป้าบุญชอบเห็นทองลูกนั้น อยู่ในสวนตรงข้ามกับสวนของลุงตั้ง ลุงตั้งเองก็เคยเห็นทองลูกเช่นกัน ตอนประมาณ 1 ทุ่ม เป็นแสงสว่างขึ้นมา ลุงบอกว่า “ให้เอาผ้าถุงรองรับ จะมีโชคลาภ” (ลุงตั้ง, สัมภาษณ์, 12 มกราคม 2545)

4.3 มหรสพที่ชาวสวนนิยม

มหรสพที่ชาวสวนจะได้ชมเพื่อความบันเทิงมีหลายอย่าง ส่วนมากจะจัดที่วัด เพราะเกี่ยวเนื่องกับงานบุญกุศลและสถานที่กว้าง มหรสพที่เคยแสดงและหมดความนิยมไปแล้วจากตลิ่งชัน เช่น หนังใหญ่ เคยหาชมได้ที่วัดตลิ่งชัน หุ่นกระบอกมีแสดงประจำตามงานวัดต่างๆ โขนชักรอก โขนสด ในงานฌาปนกิจศพซึ่งนานๆ จะมีสักครั้ง หนังกลางแปลงตามงานวัด ซึ่งฉายตลอดคืนตั้งแต่ 6 โมงเย็นจนเช้า เมื่อกาลเวลาผ่านไป รูปแบบมหรสพก็ปรับเปลี่ยนไปด้วย ที่ยังเหลืออยู่พอจะหาชมได้ในปัจจุบันมีดังนี้

4.3.1 ลิเก ชาวสวนผู้สูงวัยทั้งหลายชอบดูลิเกมาก จะเห็นได้จากวัดจะจัดลิเกมาแสดงในงานประจำปีของวัดแถวคลองชักพระ ตลอดงาน 7-9 วัน เช่น ที่วัดรัชฎาธิษฐาน วัดกาญจนสิงหาสน์ วัดปราสาท วัดเรไร วัดช่างเหล็ก มีคณะ ป. เนตรบันเทิงสุข จากเพชรบุรี ผูกวิกเวียนลงแต่ละวัด สายัณห์ อุ่นอุ่น (สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2544) เล่าถึงบรรยากาศการแสดงลิเกในช่วงปี พ.ศ. 2501-2508 ว่า ชาวบ้านจะพากันพาขบวนมาชม จ่ายค่าฝากเรือ 2 บาท ค่าตัวประมาณ 7 บาท ไม่เกิน 10 บาท ลิเกจะลงโรงตอน 2 ทุ่ม เริ่มด้วยการแสดงหน้าม่านก่อนเล็กน้อย พอใกล้ 2 ยามจะหยุดพักพระเอกออกมาร้องเพลง มีการจับฉลากหางตัว จากนั้นแสดงลิเกต่อจนจบ กว่าจะเลิกประมาณตี 1-2 นางเอกลิเกคณะนี้สวยมาก ภายหลังได้เป็นภรรยาของตัวตลกตัวดำป้อ

ส่วนลิเกแถบบางมดเมื่อ 40-50 ปีก่อนมีหลายคณะ เช่น คณะนายเชื่อม อยู่แถววัดยายร่ม คณะนายสมถวิลอยู่แถววัดจอมทอง เป็นลิเกทรงเครื่อง แสดงในงานศพ อัตราค่าจ้างวันละ 400-500 บาท ใช้ผู้แสดงชายแต่งเป็นหญิง ต่อมาภายหลังใช้ผู้แสดงหญิงจริงใช้เวลาแสดง 3 ชั่วโมง บางครั้งเล่นไม่ทันจบเรื่อง สมัยนี้ส่วนใหญ่เล่นแก้บนหลวงพ่อบุ้ม โดยเจ้าภาพมักเป็นชาวสวนสัมรวมตัวกันว่าจ้างมาแสดงคืนละ 50,000-60,000 บาท บางคณะเรียกเป็นแสน ประมาณ 2 หรือ 3 ทุ่ม เริ่มออกตัวแสดง

ย้อนหลังไป 20 ปีก่อนเมื่อความเจริญรุกเข้ามา ลิเกค่อยๆ หายไปที่ละน้อย ปัจจุบันยังพอหาดูได้บ้างในโอกาสพิเศษต่างๆ ชาวบ้านที่มีฐานะจะติดต่อจ้างมาแสดง เช่น แก้บน งานทำบุญกลางบ้าน งานไหว้ครูประจำปีของคนทรงเจ้าแม่ทับทิม เป็นต้น

4.3.2 โขน เมื่อประมาณ 50 ปีก่อนเคยมีการแสดงโขนชักรอกที่วัดแก้ว ในงานฌาปนกิจศพผู้มีฐานะดีคนหนึ่ง ค่าจ้างคืนละ 8,000 บาท เพราะต้องปลุกเวทีสวด เสียค่าใช้จ่ายสูง มีการหุงข้าวกะทิเลี้ยง นอกจากนี้ก็มีโขนสดประปราย เป็นโขนโรงเล็ก ใช้ตัวแสดงไม่เกิน 10 คน โขนกรมศิลป์เคยมาแสดงแถวบางมด ตั้งโรงกลางแจ้ง เล่นตั้งแต่สองทุ่มถึงเที่ยงคืน

ปัจจุบันยังมีการแสดงโขนหน้าไฟ ก่อนฉาปนกิจศพประมาณ 1 ชั่วโมง ตัวละครจะมีประมาณ 2 - 3 ตัว เรื่องที่แสดงคือรามเกียรติ์ ซึ่งจะแสดงตอนใดนั้นขึ้นอยู่กับความต้องการของเจ้าภาพ

4.3.3 คนตรีไทย ปัจจุบันเวลามีงานบุญ เจ้าภาพมักจัดหาวงคนตรีไทยมาบรรเลง โดยเฉพาะในงานฉาปนกิจศพ เจ้าภาพจะติดต่อว่าจ้างวงปี่พาทย์มอญมาบรรเลง เช่น วงปี่พาทย์มอญของอดีตผู้ใหญ่แหล้ม จันทร์เจริญ ซึ่งสืบทอดมาจากหมื่นตันตรีการเจนจิต นักดนตรีสังกัดกรมมหรสพ ในรัชกาล ที่ 6 บ้านเดิมของท่านอยู่ใกล้วัดช่างเหล็กมาก่อน และยังมีวงปี่พาทย์มอญ คณะพ. วารชานท์ วง “นกลีล ศิษย์ครูประสงค์ (ทองหยอด)” อยู่แถววัดมะกอก รับบรรเลงในงานต่างๆ ทั่วไป แถบบางมดจะมี “วงศิษย์จรัสสอนศิลป์” รับบรรเลงตามวัดต่างๆ แล้วแต่เจ้าภาพจะว่าจ้าง เช่น วัดสีสุก

จะเห็นได้ว่า วัดเป็นศูนย์รวมความบันเทิงต่างๆ มาช้านาน ความบันเทิงของชาวสวนสมัยก่อนที่ติดตาตรึงใจมีเพียงลิเกและโขน ลิเกจะหาดูได้ง่ายกว่าโขน ซึ่งนานๆ ถึงจะมีการจัดแสดงสักครั้งหนึ่ง เพราะค่าจ้างค่อนข้างแพง เจ้าภาพมักเป็นผู้มีฐานะดี เมื่อมีการแสดงขึ้นที่ใด ชาวสวนจากทุกสารทิศจะเดินไปชมกัน การไปชมแต่ละครั้งต้องมีการทำคบมะพร้าวเตรียมไว้ล่วงหน้าสำหรับส่องทางเดินทั้งขาไปและจากกลับ ปัจจุบันนับว่าสะดวกขึ้นมาก เพราะมีไฟฉายใช้และมีรถยนต์เข้าถึงสถานที่แสดง ระยะเวลาการแสดงลิเกโขนลดน้อยลง เพราะมีหนังกลางแปลงให้ชมฟรีทั้งคืน มีการแสดงลูกทุ่งเข้ามาแทนที่

ส่วนคนตรีไทยมีหลายวงในท้องถิ่นใกล้เคียงให้เลือกว่าจ้างมาแสดงในงานต่างๆ ผู้เล่นส่วนใหญ่เป็นผู้อาวุโสฝีมือชั้นครู บางวงฝึกเด็กรุ่นใหม่ฝีมือดีไว้หลายคนเพื่อสืบทอดต่อไป เช่น วงของอดีตผู้ใหญ่แหล้ม จันทร์เจริญ แต่ในสภาวะที่เศรษฐกิจตกต่ำเช่นนี้ ทำให้ยอดการรับงานลดลงทุกปี

4.4 อาหารของชาวสวน

การที่ชาวสวนนิยมทำสวนผสม ทำให้มีของสวนหลากหลายชนิดผันแปรไปตามฤดูกาล ตลอดทั้งปี ของสวนเหล่านี้สามารถนำมาปรุงอาหารในชีวิตประจำวันทั้งคาวหวานได้สารพัดอย่าง ผักต่างๆ ที่เก็บสดๆ จากสวนเป็นส่วนประกอบในการปรุงอาหารได้อย่างเลิศรส อาหารเนื้อสัตว์ จำพวกปลา กุ้ง หอย ไข่ ได้ง่ายมากตามร่องสวนหรือลำคลอง ลำกระโดง ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำและพืชพรรณธัญญาหารเหล่านี้ ทำให้เกิด “ตำรับของสวน” หลายอย่าง ที่เด่นๆ จะเป็นประเภทแกงและยำ โดยเฉพาะยำ ถือเป็นตำรับอาหารที่เป็นเอกลักษณ์ตำรับหนึ่งในตำรับอาหารไทย

ลุงเขย ขวัญบัว (อ้างถึงในอนุรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, 2542: 167-170) พ่อครัวใหญ่วัย 72 ปี รับทำกับข้าวในงานบุญ งานบวชวัดพุทธบูชา แถบบางมด ทุ่งครุ มาหลายสิบปี กล่าวถึงการทำอาหารของชาวสวน สรุปได้ดังนี้

คนสวนโดยทั่วไปมักเรียกแกงเผ็ดใส่กะทิว่า “แกงคั่ว” แกงคั่วขาวคือแกงเขียวหวาน เวลาต้มน้ำพริกแกงจะใส่พริกชี้หนูเขียวแทนพริกแดง ส่วนแกงคั่วส้มจะใส่ส้มมะขามเปียก แกงที่ไม่ใส่กะทิคือแกงป่า

หน้ากระท้อนก็มีแกงคั่วบกระท้อน ใช้กระท้อนอย่างเปรี้ยว ไม่ใช่กระท้อนห่อ พอตะลึงปลิงออก ทำแกงคั่วขามหรือแกงคั่วปลาช่อน ใส่ตะลึงปลิงแทนผัก แกงเลียงมีทั้งน้ำใสและน้ำข้น แกงน้ำใสใส่ผักสารพัดสุดแต่จะหาได้ในสวน ล้วนมีคุณค่าทางยาและสมุนไพร ส่วนแกงน้ำข้นใส่ฟักทองและกะทิ บางสวนที่กระรอกหรือค้างคาวชุม มักดักมาทากระเทียมพริกไทย่างหอมมาก หรือนิยมทำแกงคั่วใส่มะอึก

ของขำเป็นอาหารอีกอย่างที่ชาวสวนทำกินกันเป็นประจำ เว้นไม่ทำแต่ในงานแต่งงาน เพราะถือว่า “ขำ” มีความหมายไม่ค่อยดี ส่วนใหญ่อาหารงานแต่งงานจึงหนักไปทางขนมจีนน้ำพริก และแกงต่างๆ แต่ถ้าเป็นงานบวช งานศพไม่พินขำ เพราะเป็นอาหารรสจัด ต้องรสนิยมของเพื่อนบ้านที่มาช่วยงาน ส่วนใหญ่มักทำกันตอนเย็น จะกินเป็นกับข้าวหรือแกงส้มเหาะได้ทั้งนั้น

ของขำที่เป็นอาหารพื้นบ้าน ก็มีขำส้มโอ ขำกระท้อนกับกุ้ง ขำห้วยปลี มีทั้งแบบใช้ห้วยปลีสดมาขำกับนำไปเผาหรือต้มให้สุกแล้วนำมาขำกับกุ้งสับหรือกบย่าง ขำปูเค็ม ถ้าขำกับส้มโอหรือมะม่วงจะราดกะทิสด แต่ถ้าขำกับมะดันหรือมะขามอ่อนดำก็ไม่ต้องใส่กะทิ นอกจากนี้ยังมีขำหนังกหมู ขำกบ ขำใบบัวบก

เครื่องขำมีน้ำพริกเผา มะนาว น้ำปลา การขำของสวนจะใช้น้ำพริกเผาเป็นพื้น เพราะหอมกว่าพริกสด ชาวสวนจึงมีน้ำพริกเผาติดบ้าน ที่เรียกพริกเผาเพราะสมัยก่อนเครื่องน้ำพริกมักเอาไปเผาก่อน แต่สมัยนี้นำมาคั่ว

พวงน้ำพริก ชาวสวนคั่วน้ำพริกกะปิเป็นหลัก หรือยักย้ายเป็นน้ำพริกแมงดา น้ำพริกมะม่วง น้ำพริกมะขามอ่อน น้ำพริกปลาช่อน ฯลฯ

น้ำพริกเหล่านี้ถือเป็นอาหารจานเด็ดในสำหรับอาหารไทย ซึ่งต้องมีผักจิ้มนานาชนิดทั้งผักสดและผักต้ม ทำให้กินผักได้มาก เพิ่มรสชาติความอร่อยและเพิ่มคุณค่าอาหารที่มีเส้นใยสูง ชาวสวนจะเลือกเก็บพืชผักในช่วงเวลาที่เหมาะสม ทำให้ได้ผักที่สด ใหม่ และอร่อย

ชายเสนาะ วิมุขติบุตร (สัมภาษณ์ 8 กันยายน 2544) ชาวสวนบางระมาดวัย 84 ปี บอกเคล็ดลับในการคั่วน้ำพริกให้อร่อยว่า “ชาวสวนเขาใช้มะนาวไข่ อร่อยกว่าใช้มะนาวเป็น เพราะผิวหนา ผิวมะนาวจะลงไปในครก หอม” แต่คนทั่วไปนิยมมะนาวเป็น ลูกแบนใหญ่ ผิวบาง น้ำมาก บางที่

ชาวสวนใช้ส้มเหม็นแทนมะนาว คำกับน้ำพริกก็ได้ ส้มเหม็นเป็นส้มเขียวหวานอ่อน ลูกเล็กเท่าลูกมะนาว มีรสเปรี้ยว บางทีนำมาชอยละเอียดทิ้งเปลือกกับหอมชอย ใส่ในปลาทุเค็มทอด จะหอมฉิว ส้มมาก ชาวรับประทาน ส่วนส้มซ่าใหญ่เท่าส้มเข่ง ผิวขรุขระ รสเปรี้ยว เผ็ดซ่าๆเล็กน้อย นิยมใส่ในหมึกกรอบ หรือใส่กรอกปลาเนม จะได้กลิ่นหอมของส้มเช่นกัน

เครื่องจิ้มอีกอย่างที่ชาวสวนทำเก็บไว้กินได้นานๆ คือ พริกกับเกลือ ส่วนผสมไม่ได้มีเพียงพริกกับเกลือเท่านั้น ยังมีมะพร้าวคั่วและน้ำตาลมะพร้าวด้วย

กับข้าวสมัยก่อนมักมีแต่ของย่าง ของต้ม ของเผา ส่วนของทอดไม่ค่อยมีเนื่องจากต้องซื้อน้ำมันหมู ของนี้ก็ไม่มีเช่นกัน เพราะไม่มีถังถึงนั่งเหมือนสมัยนี้ อย่างมันเทศ เวลาเรือจากถิ่นไกลๆ ล่องมาตามคลองบางระมาด บรรทุกเผือกมันมาเต็มลำ จะเรียกซื้อกันทุกบ้าน นิยมเอามันไปเผา แต่สมัยนี้อาไปนั่ง พวกไปรับประทานเวลาเข้าสวนหรือไปลงแขก บางทีนำไปต้มกับน้ำตาลน้ำใสๆ ชาวสวนเรียกว่า “มันต้มจ้อง”

ชาวสวนสมัยก่อนมักจะกินปลาหรือกุ้งเป็นหลัก เพราะมีชุกชุมมาก จับได้ง่ายและรวดเร็ว โดยอาศัยอุปกรณ์จับสัตว์น้ำซึ่งมีหลายชนิด จึงเป็น “ของสด” ชั้นดีที่นำมาปรุงอาหารอร่อยได้หลายอย่าง ปกติชาวสวนจะไม่แกงด้วยปลาสดๆ ต้องย่างเสียก่อนแล้วแกะเอาแต่เนื้อมาแกง ปลาสดามีชุกชุม รูปร่างคล้ายปลากลาย แต่ไม่มีจุดตามตัว นำมาขูดเนื้อทำแกงสับนก (แกงปลาขูด) ปลาหลดที่ชอบอยู่ในโคลน นำมาทำให้แห้งทำต้มยำ แกงส้ม หรือต้มโคล้งก็ได้ (สายัณห์ อินอุ้น, สัมภาษณ์, 23 สิงหาคม 2544) ต้มโคล้งจัดเป็นอาหารโบราณที่ต้องต้มกับปลา เป็นแกงน้ำมาก ส่วนใหญ่นิยมกินในฤดูที่มะขามแตกยอดอ่อนและมีดอก ปลาที่นำมาแกงบ่อยมักเป็นปลาช่อน นอกนั้นก็ยังมีปลากระทิง ปลาหมอ ปลาสาวย ปลาตะเพียน ปลาเสือ ปลาแปบ ปลาชะโด รวมทั้งหอยขวาน ตัวเท่านั้นหัวแม่มือ เนื้อมาก คองน้ำปลา เป็นกับข้าวต้มชวนลิ้มลอง ส่วนกุ้งมีทั้งกุ้งก้ามกราม กุ้งฝอย นำเสียดายที่ปัจจุบันสัตว์น้ำเหล่านี้สูญพันธุ์ไปจากลำคลองทุกสายเกือบหมดสิ้น ที่ยังหลงเหลืออยู่ตามธรรมชาติก็มีปริมาณน้อย กลายเป็นของหายาก ซื้อจากตลาดได้ง่ายกว่า ถึงแม้บางคนจะเลี้ยงปลาในร่องสวน แต่ไม่กล้าจับมารับประทานเองด้วยความสงสาร

ตามธรรมเนียมของชาวสวน บ้านไหนจัดงาน ไม่ว่าจะป็นงานบุญ หรืองานศพ จะมีการเลี้ยงอาหาร พ่อครัวแม่ครัวที่มีฝีมือจะยกทีมกันมาช่วยงาน ไม่คิดค่าแรง เช่นเดียวกับการลงแขก เจ้าภาพจะมอบผ้าไหมให้ 1 ผืนเป็นสินน้ำใจ อย่างป่าซอบ แสงทอง (สัมภาษณ์, 2 เมษายน 2545) แม่ครัวชาวบางระมาด เล่าว่า “เขาชอบมาตามให้ไปช่วยทำอาหาร ได้ผ้ามาหลายสิบผืนแล้ว แต่ยังไม่เคยนำมาตัดเลย” ถ้าเป็นงานใหญ่ ต้องไปค้างบ้านเจ้าภาพเพื่อเตรียมงานล่วงหน้า ชายหญิงจะแบ่งหน้าที่กันทำงานในครัว “เมนูเด็ด” หรืออาหารที่นิยมทำเลี้ยงกันของชาวบางระมาดมีหลายอย่าง ได้แก่ มัสมั่น แกงบอน ขนมหินแกงไก่ หมึกกรอบ น้ำพริกต่างๆ ถ้าเป็นงานศพจะไม่มีพวกวุ้นเส้น

ส่วนงานแต่งงานมักจะมีแกงจืดหนังหมู ไข่รอกปลาเนมประจำ ผิดกับสมัยนี้หากคนมาช่วยทำครัวได้ยาก เจ้าภาพที่มีฐานะดีจึงนิยมสั่งโต๊ะจีนจากที่ต่างๆ มาเลี้ยง

นอกจากของควแล้ว ของหวานของชาวสวนมีมากมายหลายอย่างที่ทำรับประทานกันประจำในครัวเรือน เป็นของสวนที่หาได้ง่ายในสวน เช่น ก้อยบวชชี ก้อยเชื่อม แกงบวชฟักทอง บางอย่างแปรรูปของสวนที่มีมากตามฤดูกาล ได้แก่ กระท้อนทรงเครื่อง เปลือกส้มโอเชื่อม มะตูมเชื่อม ขนมะลิไส้ ฯลฯ ครอบครัวที่ยากจนมักจะทำขนมง่ายๆ เช่น ขนมห้วหอม นำข้าวตากมาคั่วใส่น้ำตาลปีบ คลุกกับมะพร้าวขูด โรยเกลือ หรือลอดช่องสิงคโปร์ บางทีทำแป้งเปียก นำน้ำข้าวมาละลายแป้งมัน คนให้สุก เทน้ำตาลใส่ เป็นของทานเล่นสำหรับเด็กๆ

ของหวานบางอย่างจะทำพิเศษเฉพาะในเทศกาลเท่านั้น เช่น วันตรุษไทย ซึ่งเป็นวันทำบุญในวันสิ้นปี และช่วงสงกรานต์ ขึ้นปีใหม่ไทย จะมีการทำขนมต่างๆ ไปถวายพระ ได้แก่ ขนมเทียนทั้งชนิดนมสาว (ห่อด้วยใบตองสด กลมแหลม) และชนิดนมแก่ (ห่อด้วยใบตองแห้ง แบนสี่เหลี่ยมไม่มีไส้) ข้าวเหนียวแดง ข้าวเหนียวแก้ว มะพร้าวแก้ว และกาละแม ซึ่งใช้เวลาทำนานมาก จะเริ่มกวานกาละแมตั้งแต่ตอนตี 3 เสร็จราวบ่าย ปัจจุบันจึงไม่ค่อยมีใครทำแล้ว จะทำกันเองเฉพาะข้าวเหนียวแก้ว เพราะทำง่าย

ส่วนวันสารทไทย ชาวสวนกวานกระยาสารทกันแทบทุกบ้าน ถือเป็นงานที่เหน็ดเหนื่อยพอสมควร การกวานแต่ละครั้งต้องเตรียมของล่วงหน้าหลายอย่าง เช่น กล้วย ข้าวตอก ถั่วลิสง มะพร้าว น้ำอ้อย ซึ่งที่บางใหญ่จะคั้นน้ำอ้อยเฉพาะหน้านี้เท่านั้นปีละหน จึงต้องพายเรือไปซื้อที่นี้ ถ้าหาน้ำอ้อยไม่ได้จะใช้เบะแซแทนก็ได้แต่ไม่อร่อยเท่า กะทะหนึ่งๆ ใช้เวลากวานถึง 45 นาที ต้องใช้ผู้ชายแรงดีๆ หลายคน เมื่อทำเสร็จแล้ว ส่วนหนึ่งเตรียมไว้ถวายพระ อีกส่วนหนึ่งนำออกแจกแลกกันชิม บ้างนำไปขาย เมื่อ 10 ปีก่อน ขายได้อันละ 5 สตึงบ้าง 2 บาทบ้าง ที่เหลือเก็บใส่ในบิ๊บบในไหญ่อยู่ได้ 2-3 เดือน แต่เดี๋ยวนี้ต้องไปซื้อแถวพรานนก เพราะหากคนทำได้ยากและข้าวของแพงขึ้น (สายัณห์ อินอุ้น, สัมภาษณ์ 8 สิงหาคม 2544)

พอออกพรรษา ทำข้าวต้มลูกโยน สำหรับเตรียมตักบาตรเทโว ช่วงงานกฐิน นิยมทำข้าวเม่าทอด สำหรับคนมาไกลรับประทานง่ายและอิ่มท้อง นอกจากนั้นก็ยังมีข้าวเหนียวปิ้ง ข้าวต้มมัด ขนมะปิ้งไทย ขนมะปิ้งญวน ฯลฯ

ถ้าเป็นงานบุญ โดยเฉพาะงานมงคล ต้องมีขนมไทย จำพวก “ทอง” ที่ใช้ไข่-แป้ง-น้ำตาลเป็นหลัก ได้แก่ ทองหยิบ ทองหยอด ฝอยทอง เม็ดขนุน ยิ่งใช้ไข่จำนวนมากเท่าไร ยิ่งเป็นเครื่องบ่งบอกความมั่งคั่งมีฐานะของเจ้าภาพเท่านั้น (อุดมลักษณ์ ช้อยหิรัญ, สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2545)

ในงานเทศน์มหาชาติ ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าว่า จะต้องมิกล้วยแขกกับข้าวเม่าทอด ทำแจกเป็นทาน อาจจะเป็นเพราะกล้วย มะพร้าว เป็นของหาง่ายในสวน ราคาถูก ทำไม่ยาก รับประทานตอนร้อนๆ ยิ่งอร่อย เป็นของว่างอย่างดีสำหรับผู้ที่มาร่วมฟังเทศน์เป็นเวลานาน

ถ้าเป็นงานแต่งงาน นอกจากขนมไทยจำพวก “ทอง” แล้ว ที่ขาดไม่ได้คือขนมกล้วยฟู

ธรรมเนียมของชาวสวนอีกอย่างหนึ่ง คือ การทำอาหารแจกกัน เป็นการแบ่งปัน หรือ “แลกกันกิน” ยิ่งเป็นโอกาสพิเศษด้วยแล้ว จะแจกตั้งแต่หัวคลองยันท้ายคลองทีเดียว เช่น บ้านนี้ลอกเลน จับปลาช่อนได้หลายตัว นำมาทำห่อหมกปลาช่อน ทำเสร็จแล้วนำไปแจกตามบ้านต่างๆ สมัยนี้ยังมีอยู่ แต่อาจจะให้เฉพาะบ้านใกล้เคียงที่รู้จักมักคุ้นกันดี หรือให้เฉพาะหมู่ญาติของตน (สวรงค์ จันทรม่วง, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545)

ของอร่อยของบางระมาดที่ขายดี มีผู้สั่งซื้อจำนวนมากอยู่เสมอ ได้แก่ ขนมใส่ไส้ (ใส่ทำด้วยมะพร้าวอ่อน) งบห่อหมก จิงคอง กาละแม

จะเห็นได้ว่า ชาวสวนสมัยก่อนมักใช้ของสวนที่มีอยู่แล้วมาประกอบอาหาร สวนจึงเป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญของครัวเรือน ชาวสวนไม่ต้องซื้อหาสิ้นเปลืองมากมาย เพียงแต่ชาวสวนรู้จัก “คิดเป็น” ว่าของสวนที่มีอยู่มากมายหลายชนิดในแต่ละฤดูกาลนั้นจะนำมาปรุงอาหารอะไรได้บ้าง บวกกับฝีมือความชำนาญหรือ “ทำเป็น” ก็จะได้อาหารที่เลิศรสแล้ว ชาวสวนบางคนแม้ฐานะยากจนแต่มีอาหารกินอิ่มท้องครบสามมื้อเสมอ ไม่เคยต้องอดอยากหิวโหย นับว่า โชคดีกว่าคนยากจนอื่นๆ เป็นอันมาก

อาหารของชาวสวนส่วนใหญ่เป็นอาหารธรรมชาติที่ผ่านการปรุงแต่งน้อย ใช้วิธีการประกอบอาหารที่ไม่สลับซับซ้อน อุดมด้วยพืชผักและผลไม้ปริมาณมาก จำพวกเนื้อสัตว์มีไขมันต่ำ กล่าวได้ว่า คุณลักษณะพิเศษของอาหารชาวสวน คือ ให้คุณค่าสูงทางโภชนาการที่จำเป็นต่อร่างกายครบถ้วน 5 หมู่และให้สรรพคุณทางยาและสมุนไพรซึ่งช่วยป้องกันโรคอีกด้วย จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างสุขภาพที่ดีทางกาย ดังจะเห็นได้จากชาวสวนมักมีสุขภาพแข็งแรง อายุยืนยาวกันทั้งนั้น การมีสุขภาพดีถือว่าเป็นสุดยอดปรารถนาของทุกคน และส่งผลให้ค่าใช้จ่ายเพื่อรักษาสุขภาพลดลง

อย่างไรก็ตาม ในรอบทศวรรษที่ผ่านมากระแสวัฒนธรรมการบริโภคตามแบบตะวันตกได้เข้ามามีอิทธิพลครอบงำพฤติกรรมกรรมการกินอาหารของคนไทย ทำให้คนไทยเริ่มละเลยและมองไม่เห็นคุณค่าของอาหารไทย เช่นเดียวกับครอบครัวชาวสวนฝั่งธนบุรีในปัจจุบันเริ่มเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมกรรมการกินอาหารไปมาก โดยเฉพาะในกลุ่มเด็กและเยาวชน ประกอบกับวิถีชีวิตแบบกึ่งคนเมืองที่เร่งรีบมากขึ้น ต้องพึ่งอาหารสำเร็จรูปหรืออาหารถุงแทบทุกมื้อ ซึ่งด้อยคุณค่าทาง

โภชนาการและเสี่ยงต่อการปนเปื้อนสารพิษต่างๆ อันเป็นเหตุให้เกิดโรคร้ายไข้เจ็บตามมา ปัญหาที่
นับวันทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ชุมชนต้องร่วมมือกันแก้ไขต่อไป

อาหารของชาวสวน นอกจากอร่อยอย่างมีคุณค่าสูงแล้ว ยังสะท้อนถึงมิติภูมิปัญญาท้องถิ่น
และวัฒนธรรมการบริโภคตามแบบวิถีไทยที่ทำให้ชุมชนชาวสวนสามารถพึ่งตนเองได้ในด้าน
อาหาร ด้วยเหตุนี้ อาหารของชาวสวน ในฐานะอาหารไทยและอาหารสุขภาพควรจะได้รับการ
เผยแพร่และขยายฐานให้เป็นที่นิยมบริโภคอย่างกว้างขวางทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยผ่าน
กระบวนการศึกษาทุกรูปแบบ เพื่อสืบทอดและพัฒนาองค์ความรู้เหล่านี้ เพื่อเป็นทางออกที่สำคัญ
ทางหนึ่งที่จะปรับพฤติกรรมการกินของคนไทยให้หวานคืนมา และเพื่อช่วยขยายตลาดวัตถุดิบ
เกี่ยวกับอาหารไทยทำให้เศรษฐกิจชุมชนชาวสวนเข้มแข็งยิ่งขึ้น อันจะนำไปสู่การพัฒนาทาง
วัฒนธรรมที่ยั่งยืน

4.5 ประเพณีในรอบปี

นับตั้งแต่เดือนอ้าย (ธันวาคม) จนถึงเดือน 12 (พฤศจิกายน) ชาวสวนฝั่งธนบุรีมีประเพณีใน
แต่ละเดือนเช่นเดียวกับชาวไทยทั่วไป ด้วยพื้นฐานที่ยึดมั่นในพระพุทธศาสนา วัดจึงเป็นศูนย์รวม
จิตใจของชาวสวนที่มาทำบุญพบปะสังสรรค์กัน แต่ละวัดจัดงานบุญตลอดทั้งปีเป็นประจำ

งานประเพณีที่สำคัญที่สุดของชาวฝั่งธนบุรี คือ "ประเพณีชักพระ" หรือ "งานชักพระวัดนาง
ชี" เป็นงานยิ่งใหญ่ที่สุดที่ได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาทุกปี แม้ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลห้ามมิ
ให้มีการแห่แห่นางเจ้านางใด แต่งานนี้ได้รับการยกเว้น เพราะเชื่อว่าถ้าไม่มีการแห่พระบรมธาตุแล้ว
จะเกิดความอับมงคล เกิดโรคร้ายไข้เจ็บและภัยพิบัติต่างๆ ส่วนงานบุญประเพณีอื่นๆ ยังมีอีกมาก
มาย หลายอย่างเป็นที่น่าเสียดายว่าได้เลือนหายไปตามกาลเวลา

ประเพณีในรอบปีของชาวสวน นับตั้งแต่เดือนอ้าย (ธันวาคม) ถึงเดือน 12 (พฤศจิกายน) มี
กิจกรรมต่างๆ มากมาย ดังแสดงไว้ในตารางที่ 11

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 11 แสดงประเพณีในรอบปีของชาวสวน จำแนกตามเดือนไทย เดือนสากล วันสำคัญและ
กิจกรรม

เดือนไทย	เดือนสากล	วันสำคัญและกิจกรรม
เดือนอ้าย	ธันวาคม	–
เดือนยี่	มกราคม	วันปีใหม่
เดือน 3	กุมภาพันธ์	วันมาฆบูชา
เดือน 4	มีนาคม	งานวัดประจำปี เช่น ที่วัดสมร โภกวิ วัดทอง วัดมะกอก และงานวันตรุษไทย
เดือน 5	เมษายน	วันสงกรานต์
เดือน 6	พฤษภาคม	วันวิสาขบูชา ถวายสลากภัต ทำบุญกลางบ้าน
เดือน 7	มิถุนายน	–
เดือน 8	กรกฎาคม	วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา ช่วงเข้าพรรษามี "ขันพรรษา" ทุกวันพระ
เดือน 9	สิงหาคม	"ขันพรรษา" ทุกวันพระ
เดือน 10	กันยายน	"ขันพรรษา" และวันสารท
เดือน 11	ตุลาคม	วันออกพรรษา ทำบุญตักบาตรเทโว และ ทอดกฐินหลังวันออกพรรษาเป็นต้นไป
เดือน 12	พฤศจิกายน	ประเพณีแห่ชักพระในวันแรม 2 ค่ำ เทศน์มหาชาติ และวันลอยกระทง

วันสำคัญในรอบปีดังกล่าวมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

เดือนอ้าย ธันวาคม ไม่มีงานบุญ

เดือนยี่ มกราคม ทุกวัดจะจัดงานทำบุญขึ้นปีใหม่ ในตอนเช้าร่วมกันตักบาตร เลี้ยงพระ
เพล ฟังเทศน์และปฏิบัติธรรม เช่น ที่วัดสมร โภกวิ พระสงฆ์จะตั้งขบวนแห่จากวัดและออกรับ
บิณฑบาตตามบ้าน

เดือน 3 กุมภาพันธ์ ร่วมทำบุญวันมาฆบูชา ทำบุญตักบาตรที่วัด เลี้ยงพระเพล ฟังเทศน์ ปฏิบัติธรรม ตอนกลางคืนเวียนเทียน

เดือน 4 มีนาคม เป็นช่วงที่วัดต่างๆ จัดงานประจำปีของแต่ละวัด เพื่อหารายได้บำรุงวัด เช่น วัดมะกอก วัดช่างเหล็ก วัดมณฑป และประเพณีที่สำคัญของเดือนนี้คือวันตรุษไทย เป็นการ ทำบุญส่งท้ายปีเก่า

เดือน 5 เมษายน มีประเพณีที่สำคัญมาก คือ วันตรุษสงกรานต์ ซึ่งถือเป็นวันขึ้นปีใหม่ ของไทย ชาวสวนจะจัดงานวันสงกรานต์อย่างสนุกสนาน บางวัดจัดงานถึง 3 วัน คือวันที่ 13-15 เมษายน หรืออาจจะจัดงาน 2 วันบ้าง ซึ่งก็แล้วแต่แต่ละวัดจะเห็นควร

ในตอนเช้าทำบุญตักบาตร เลี้ยงพระเพล ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต่างช่วยกันขนทรายเข้าวัดก่อ พระทราย ฉลองพระทรายอย่างสนุกสนาน การขนทรายเข้าวัดนี้มีความเชื่อว่ามีคนเชื่อว่าเมื่อเราไปวัด เราได้นำดินนำทรายออกมาจากวัดด้วย ถือว่าเป็นบาป ดังนั้นจึงต้องนำทรายไปใช้คืนที่วัดเพื่อเป็นการไถ่บาป แต่ปัจจุบันนี้ไม่มีก่อพระทราย ฉลองพระทรายแล้ว เพราะแทบทุกวัดได้เทปูนลงบนลานวัดหมดแล้ว จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องขนทรายเข้าวัดอีกต่อไป ประเพณีนี้ได้เลือนหายไปตามกาลเวลา เหลืออยู่ในความทรงจำของผู้สูงอายุเท่านั้น

ในวันสงกรานต์ ชาวบ้านจากทุกสารทิศร่วมกันสรงน้ำพระพุทธรูป และรดน้ำขอพร ผู้ใหญ่ เช่น ที่วัดสมร โภภิจจะมีการปิดทองหลวงพ่อดำและการรดน้ำดำหัวผู้ใหญ ผู้สูงอายุในชุมชน จะมารวมกันที่วัดเพื่อให้ผู้เฒ่าผู้แก่ได้รดน้ำขอพร

เดือน 6 พฤษภาคม วันวิสาขบูชา ทำบุญตักบาตร เลี้ยงพระเพล ฟังเทศน์ปฏิบัติธรรม ตอนกลางคืนร่วมเวียนเทียน เช่นเดียวกับพุทธศาสนิกชนทั่วไป

สำหรับชาวสวนบางระมาดจะมีการทำบุญสลากภัตด้วย สมัยก่อนผลไม้สำคัญที่นำมาถวายคือทุเรียน บางครั้งจึงเรียกว่า "สลากภัตทุเรียน" เพราะถือว่าเป็นของสวนที่ดีที่สุดในถิ่นนี้ และจะต้องคัดทุเรียนผลที่งามที่สุด พันธุ์ที่ดีที่สุด และเป็นรุ่นแรกของต้นไปถวายพระ มักเป็นก้านยาว กบ หรือชะนี นอกนั้นเป็นผลไม้ชนิดอื่นๆ เท่าที่จะหาได้ ซึ่งคัดอย่างดีที่สุดเช่นกัน การทำสลากภัตจะให้ผู้ถวายสลากภัตจับสลากว่าจะได้สลากตรงกับพระรูปใดก็จะถวายของที่เตรียมมาถวายกับพระรูปนั้น ปัจจุบันประเพณีนี้ได้จางหายไปแล้ว

เดือน 7 มิถุนายน ไม่มีงานบุญ

เดือน 8 กรกฎาคม วันอาสาฬหบูชา ร่วมทำบุญตักบาตร ทำบุญเลี้ยงพระ ฟังเทศน์ ตอนกลางคืนเวียนเทียน ในวันรุ่งขึ้นเป็นวันเข้าพรรษา ชาวสวนจะนำเทียนพรรษาไปถวายพระ คณะครูและนักเรียนจากโรงเรียนต่างๆ ก็เช่นกัน จะแห่เทียนพรรษาไปถวายพระที่วัดใกล้โรงเรียน เช่น โรงเรียนมหรธพารามจะไปที่วัดสมร โภภิจและวัดมณฑปเป็นประจำทุกปี

ในช่วงเข้าพรรษา 3 เดือน จะมีการจัดถวาย "ขันพรรษา" ซึ่งเป็นการบอกบุญให้ผู้มีจิตศรัทธา 3-4 เจ้าร่วมกันเป็นเจ้าของหนึ่งขัน ขันแต่ละใบจะมีผลไม้และเงินทำบุญใส่ช่องเรียกว่า

“ขันพรรษา” เจ้าภาพจะ “จองขันพรรษา” ทุกวันพระไปตลอดช่วงเข้าพรรษา และในวันพระ
สุดท้ายของช่วงเข้าพรรษา จะร่วมกันเป็นเจ้าภาพขันพรรษาทั้งหมด โดยไม่จำกัดจำนวนเจ้าภาพ

เดือน 9 สิงหาคม อยู่ในช่วงเข้าพรรษา ถวาย “ขันพรรษา” ทุกวันพระ

เดือน 10 กันยายน วันสารทไทย ชาวสวนจะร่วมทำบุญตักบาตรและนําน้ำมัน น้ำผึ้ง
และน้ำอ้อยมาถวายพระ การนําน้ำมันมาถวายพระก็เพื่อให้พระใช้เป็นเชื้อเพลิงตะเกียง ส่วนน้ำผึ้ง
และน้ำอ้อยนำมาทำเป็นยารักษาโรคได้ ในปัจจุบันนี้แม้จะมีไฟฟ้า มียารักษาโรคแผนปัจจุบัน แต่ก็
ยังมีผู้ถวายนําน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย สืบต่อประเพณีนี้อยู่บ้าง

ในเทศกาลวันสารท แพบทุกบ้านจะทำขนมกระยาสารท ชาวสวนบางระมาดจะมี
ประเพณี “ขอทานกระยาสารท” ในตอนเย็นพลบค่ำจะรวมกลุ่มกัน 4-5 คน พายเรือร้องเพลงขอ
กระยาสารทตามบ้าน มีโพนฉิ่งฉาบตีประกอบ ร้องสักพักหนึ่งเจ้าของบ้านจะให้กระยาสารท
ส่วนมากคนที่ขอเป็นคนที่ແหล่ง เก่ง เคยทำขวัญมาก่อน เป็นการทำให้สนุก กระยาสารทที่ได้มา
รวบรวมนำไปถวายพระในวันรุ่งขึ้น ซึ่งจะมีจำนวนมากเกินกว่าจะรับประทานได้หมด ดังนั้น
ที่วัดจำปาจะเก็บกระยาสารทใส่ไหไว้ 2-3 เดือน แล้วนำมาตำ กวนใหม่ แจกชาวบ้านกลับไป อิ่มใจ
ทั้งผู้ให้และผู้รับ

ประเพณี “ขอทานกระยาสารท” เคยทำให้ชาวบ้านได้สนุกสนานครึกครื้น แต่ประเพณีนี้
ได้เลิกไปเมื่อ 10 ปีก่อน เนื่องจากบ้านต่างๆ ไม่ค่อยได้กวนกระยาสารทเพราะของแพงขึ้น คนที่ร้อง
เพลงขอทานกระยาสารทล้มหายตายจากไปบ้าง บางคนร้องไปดื่มสุราไปจนเมามาย และบางคนก็
ขอย่างไม่สุภาพ ในช่วงหลังๆ จะเป็นการขอกันเฉยๆ ไม่ได้ร้องเพลงอย่างแต่ก่อน

ตัวอย่างบทเพลงขอทานกระยาสารทที่หลงเหลืออยู่ในความทรงจำอย่าง
กระท้อนกระแท่น คือ “วันนี้วันศีลวันทาน ลูกมาขอทาน กระยาสารท ขอข้าวสักถ้วย ขอกล้วยสัก
ใบ ได้ทานแล้ว ลูกก็จะขอลาไป...” อีกเพลงหนึ่งคือ “พายเรือมา พอถึงหน้าท่าก็พาเรือหยุด สองมือ
เอี่ยมลุดหัวบันได...” บทเพลงเหล่านี้อีกไม่นานคงถูกลืมเลือนไปหมดเช่นกัน

เดือน 11 ตุลาคม ช่วงออกพรรษา วันถัดจากวันออกพรรษาชาวสวนจะร่วมกันตักบาตร
เทโว ในสมัยก่อน “วัดจำปา” ที่บางระมาด จะเป็นศูนย์กลางตักบาตรเทโวของชาวสวนในละแวก
ใกล้เคียง เพราะวัดจำปาเป็นวัดที่เก่าแก่อยู่ริมคลองบางระมาด การเดินทางมาวัดด้วยเรือสะดวกที่สุด
เพราะไม่มีถนนตัดผ่าน ที่หน้าวัดริมคลองเป็นลานกว้าง เหมาะสำหรับตั้งขบวน “แห่ดาวดิ่งส์”
ชาวสวนจึงจัดขบวน “แห่ดาวดิ่งส์” ทางเรือ และพระสงฆ์จากวัดต่าง ๆ ในแถบนี้ก็จะมาร่วมกันรับ
บาตรที่วัดนี้กว่า 100 รูป

สมัยก่อนในวันโกน ก่อนวันออกพรรษา ชาวสวนบางระมาดแทบทุกบ้านจะขึ้นมะพร้าว
ห่อข้าวต้มลูกโยนเตรียมไว้ตักบาตรเทโว พอเช้ารุ่งขึ้นชาวสวนจะไปรวมตัวกันตามจุดนัดพบต่างๆ

เช่น ลานวัดมณฑป แล้วขึ้นเรือแท็กซี่ไปที่วัดจำปา ตั้งขบวนแห่ดาวดิงส์ หัวขบวนมีกลองยาวตีเสียงดังเร้าใจชวนให้ผู้คนร่ายรำหน้าขบวน และมีพวกถือพานเดินตามหลัง บ้างก็ตีเกราะเคาะไม้เข้ากับจังหวะกลองยาว บางขบวนมีแห่หัวโต กระตั่วแทงเสื่อ ช่วยให้งานสนุกครึกครื้นยิ่งขึ้น พระสงฆ์ทั้งหลายเดินตามปิดท้ายขบวน เมื่อมาพร้อมกันแล้วจึงเริ่มตักบาตรเทโวด้วยข้าวสุกและขนมลูกโยน ซึ่งต่างจากปัจจุบันที่ตักบาตรด้วยข้าวสารและอาหารแห้ง เมื่อตักบาตรเทโวเสร็จตอนเช้าแล้ว ตอนบ่ายมีลิเกให้ชมต่อ บางครั้งแสดง 1 วัน 1 คืน เป็นคณะลิเกที่มาจากต่างจังหวัด ได้แก่ ลิเกคณะตาเถอย คณะดาซุ่น

ต่อมาประเพณีงานตักบาตรเทโวที่วัดจำปาซบเซาลงไป เนื่องจากบางปีที่วัดมีน้ำท่วมสูงจนถึงหัวเข่า ไม่สะดวกกับการตั้งขบวนแห่ดาวดิงส์ ประกอบกับมีถนนหลายสายตัดผ่านชุมชนเข้าถึงวัดต่างๆ ยกเว้นที่วัดนี้ แต่ละวัดต่างจัดงานนี้ขึ้นแทนที่จะจัดรวมกันอย่างสมัยก่อน และชาวบ้านเลือกไปทำบุญที่วัดใกล้บ้านซึ่งสะดวกมากกว่า เช่น ที่วัดมะกอกเริ่มจัดงานตักบาตรเทโวได้ 10 กว่าปีแล้ว และที่วัดทอง บางระมาด เพิ่งเริ่มจัดได้ 3-4 ปี แม้ในปี 2545 จะมีถนนเข้าถึงวัดจำปาแล้วก็ตาม แต่ภาพของขบวนแห่ดาวดิงส์ที่สวยงามประทับใจอันแสดงถึงพลังสามัคคีของคนในท้องถิ่นจากทุกสารทิศมุ่งสู่วัดจำปาก็เป็นเพียงภาพของวันวานที่เล่าขานสู่กันฟัง

เดือน 12 พุทธศักราช ในวันแรม 2 ค่ำ เดือน 12 ของทุกปี จะมี “ประเพณีชักพระ” หรืองานชักพระวัดนางชี นับเป็นวัดแห่งเดียวในกรุงเทพมหานครที่จัดงานบุญนี้ และที่สำคัญมิได้อัญเชิญพระพุทธรูปลงเรือเช่นที่ปฏิบัติกันในงานชักพระทางภาคใต้ แต่เป็นการเชิญพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุสาวกลงเรือ (ศิริศักดิ์ คุ้มรักษา, 2542 : 200) เจ้าอาวาสวัดนางชีได้รับสมณศักดิ์ต่อกันมาว่า “พระบริหารบรมธาตุ”

ขบวนแห่ชักพระสมัยก่อนนั้น เมื่ออัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุสาวกประดิษฐานยังบุษบกแล้ว ชักแห่ไปทางเรือ เริ่มจากคลองด่านหน้าวัดนางชี ไปเข้าคลองบางกอกใหญ่ คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ จนถึงวัดไก่อี๋ยง ตลิ่งชัน ก่อนเพล มีการสรงน้ำพระบรมสารีริกธาตุ และทำบุญเลี้ยงพระที่วัดไก่อี๋ยง จากนั้นยกขบวนแห่กลับไปทางปากคลองบางกอกน้อย เข้าแม่น้ำเจ้าพระยา แล้ววกเข้าคลองบางหลวงที่วัดหน้ากัลยาณมิตร มุ่งหน้ากลับวัดนางชี จากเส้นทางดังกล่าวจะเห็นว่าเป็นการแห่รอบเกาะบางกอกหรือเมืองธนบุรีในอดีตนั่นเอง บางท่านจึงวิเคราะห์ว่าเป็นการทักษิณาวรรต เพื่อเป็นสิริมงคลแก่เมือง นอกเหนือไปจากที่ชาวฝั่งธนบุรีเชื่อว่าถ้าไม่มีการแห่พระบรมธาตุแล้ว จะเกิดโรคภัยไข้เจ็บและภัยพิบัติ

ในอดีตงานนี้เป็นงานเทศกาลประจำปีที่ครึกครื้นใหญ่โตที่สุดของชาวฝั่งธนบุรี เรือที่ร่วมขบวนแห่มีหลายลำหลายแบบ มีการตกแต่งหัวเรือท้ายเรืออย่างสวยงาม บางลำมีมหรสพ เช่น ลิเกละคร ปี่พาทย์บรรเลง บางลำเล่นกระตั่วแทงเสื่อ บางลำเล่นเพลงเรือ ส่วนชาวบ้านสองฝั่งคลองจะ

ออกมานมัสการพระธาตุที่ทำน้าหน้าบ้านกันเนื่องแน่น บางกลุ่มก็พายเรือมารับหรือมาช่วยชักพระ
ร่วมขบวนแห่ไปด้วยเพราะเชื่อว่าคนที่ช่วยชักพระจะเกิดสิริมงคล หากกลับมีแข่งเรือกันหน้าวัดนางชี
ด้วย (ศิริศักดิ์ คุ้มรักษา, 2542 : 200-201)

ปัจจุบันผู้คนมาร่วมงานนี้น้อยลง ขบวนเรือแห่เหลือเพียงไม่กี่ลำ การแข่งเรือก็เลิกกันไป
ด้วย ในสมัยที่นายจำลอง ศรีเมือง เป็นผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ได้พยายามฟื้นฟูขึ้นมาใหม่
ป่าวประกาศเชิญชวนผู้คนมาร่วมงาน และจัดให้ตรงกับวันเสาร์วันอาทิตย์ มีขบวนแห่เรือตั้ง 3 ลำ
สำหรับพระบรมสารีริกธาตุ ผู้พระธรรม และพระสงฆ์ ตามลำดับ รวมทั้งเรือบุปผชาติหลายลำที่
แต่ละเขตส่งเข้าร่วมขบวนแห่อย่างสวยงาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2542 เป็นต้นมา กรุงเทพมหานคร ได้
เลื่อนวันจัดงานให้ตรงกับวันแรม 2 ค่ำ เดือน 12 ตามแบบโบราณ ทำให้ผู้คนมาร่วมงานน้อยลง

ใน กทม.สาร ฉบับกลุ่มเขตเหนือ "กรุงธน" (ธันวาคม 2542: 4) ได้รายงานบรรยากาศของประเพณีชัก
พระ ซึ่งจัดขึ้นระหว่างวันที่ 23 – 25 พฤศจิกายน 2542 ไว้ตอนหนึ่งว่า

...เริ่มจากพิธีอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุจากที่ประดิษฐาน นับพระบรมสารีริกธาตุได้ 40
องค์ และพระอัครสาวกธาตุได้ 29 องค์ (การปรากฏของพระบรมสารีริกธาตุและพระอัครสาวกจะ
มากน้อยไม่เท่ากันในแต่ละวัน แต่ตัวเลขที่เขียนนี้เป็นปรากฏในวันพิธีแห่) อัญเชิญประทับเรือตั้ง
พร้อมด้วยเรือบุปผชาติและเรือตามขบวนร่วม 40 ลำ ออกจากวัดนางชี เขตภาษีเจริญ ล่องไปตาม
คลองภาษีเจริญเพื่อให้ ชาวบ้านประชาชนได้สักการะตามประเพณี

ระหว่างทางที่ขบวนเรือพิธีแห่ไปตามลำคลองนั้น ชาวบ้านริมคลองจะตั้งโต๊ะหมู่บูชา
พระพุทธรูป เพื่อประพรมน้ำพระพุทธรูปเป็นสิริมงคลให้แก่ภักดีของเจ้าบ้าน ผ่านโรงเรียนที่
อยู่ริมคลองหลายแห่ง ต่างก็นำนักเรียนตัวเล็กตัวน้อยขึ้นชมขบวนแห่เพื่อปลูกฝังประเพณีของท้องถิ่น
ให้ได้รู้

นำหน้าขบวนเรือพิธีเป็นเรือรับบริจาคเพื่อบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งใครไม่เคยได้ร่วมพิธี
มาก่อนก็คงไม่ทราบวิธีการทำบุญของชาวริมคลองเมื่อเรือบริจาคผ่าน หน้าบ้าน ใครศรัทธาทำบุญก็
กวักเรียก เจ้าหน้าที่จะยื่นถุงรับบริจาคที่ต่อไม้ด้ามยาวออกไปรับเงินทองสิ่งของ

เรือผ่านไปตามคลองบางกอกใหญ่ ระหว่างทางเมื่อจะต้องลอดใต้สะพาน พระบรม
สารีริกธาตุจะถูกอัญเชิญขึ้นบกเพื่อพ้นจากสะพานและอัญเชิญลงเรือแห่ต่อ ทำอย่างนี้ทุกครั้งที่ผ่านมา
สะพาน เพื่อลดย่ำไปเรือจนเลี้ยวเข้าคลองชักพระ เขตตลิ่งชัน เตรียมขึ้นท่าวัดไก่อี้อยู่ เพื่ออัญเชิญ
ประทับให้ประชาชนได้สักการะชื่นชม ตามประวัติจารึกไว้ว่าเป็นการพักผ่อนเพล และจะอัญเชิญกลับ
ยังที่ประดิษฐานแห่งวัดนางชีเช่นเดิม

เมื่อพระบรมสารีริกธาตุอัญเชิญมาถึงวัดไก่อี้อยู่ ประชาชนมากมายเฝ้ารอสักการะ
ประพรมน้ำพุทธรูปต่อแถวกันยาวเหยียด บ้างนำน้ำพระพุทธรูปกลับไปบูชาเสริมสร้างสิริมงคล
ตามความเชื่อ หลังจากพระฉันเพลแล้วขบวนแห่เรืออัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุเสด็จกลับประทับ
ณ วัดนางชีเช่นเดิม...

ในอดีตชาวบางระมาด บางเชือกหนัง และละแวกใกล้เคียง ซึ่งอยู่ใกล้เส้นทางขบวนแห่ ชักพระได้พายเรือไปร่วมงานกันอย่างสนุกสนานมาก มีการส่งประกวดเรือทุกปีโดยเช่าเรือม่วงจาก วัดทอง บางระมาด มีคนนั่งในเรือแต่งกายสวยงาม 13-14 คน และตกแต่งเรืออย่างสวยงามเช่นกัน นอกจากนี้ได้เข้าร่วมการละเล่นต่างๆ เช่น เพลงเรือ แข่งเรือ ซึ่งเป็นงานใหญ่ของวัดไก่อี๋ย มีผู้มา ชมแข่งเรือกันเนืองแน่น ต่อมางานนี้ซบเซาลงไปตามกาลเวลา ยิ่งเมื่อสร้างประตูน้ำคลองชักพระ เสร็จในปี พ.ศ. 2538 ทำให้คลองบริเวณนี้แคบลงไปมาก เรือชักพระต้องเปลี่ยนเส้นทางเดินเรือ ใหม่ ชาวบางระมาดน้อยคนนักที่ไปร่วมงานเหมือนเช่นเคย

นอกจากงานบุญชักพระแล้ว ในเดือน 12 ยังมีงานบุญเทศน์มหาชาติประจำปีด้วย ถือเป็น ประเพณีหนึ่งที่ปฏิบัติสืบเนื่องกันมา ในตอนเช้าจะเริ่มเทศน์กัณฑ์ทศพรเป็นกัณฑ์แรก ถือกันว่าเป็น กัณฑ์ครู และต่อด้วยกัณฑ์ต่างๆ ตามลำดับ บางกัณฑ์คือกัณฑ์มัทรี จะมีการแสดงประกอบ และ วันรุ่งขึ้นจะจบด้วย "การเดินคาถาพัน" แต่ปัจจุบันการเทศน์มหาชาติบางวัดเช่นที่วัดมะกอก จะ เทศน์ให้จบภายในครึ่งวัน จะเทศน์ 13 กัณฑ์โดยย่อ ขึ้นต้นด้วยกัณฑ์ทศพรและจบด้วยคาถาพัน

เจ้าภาพของแต่ละกัณฑ์ จะจัดเตรียมกัณฑ์เทศน์ไปตั้ง มีต้นเทียนวางบนพานแว่นฟ้า ชาวบางระมาดจะร่วมทำบุญ โดยนำเงินไปติดไว้ที่ไม้และปักที่ต้นเทียน

ที่วัดช่างเหล็ก มีพระนักเทศน์มหาชาติหลายรูป เช่น พระมหาธีรวัฒน์ ธีรปัญญา ซึ่งมี ชื่อเสียงมาก เพราะสามารถเทศน์กัณฑ์มหาธาตซึ่งถือว่ายากที่สุดได้ไพเราะยิ่งและถูกแบบแผน อีก องค์หนึ่งคือพระสงฆ์ เขมจิตโต อดีตเจ้าอาวาสวัดช่างเหล็กซึ่งมรณภาพแล้ว และพระสมชาย ปัญญา พะโล ซึ่งถนัดเทศน์กัณฑ์ทศพรและพยายามสืบทอดการเทศน์มหาชาติไว้ไม่ให้สูญหาย

ในปี พ.ศ. 2545 ที่วัดจำปา ได้จัดงานเทศน์มหาชาติประจำปีเป็นงานใหญ่ นิมนต์พระนัก เทศน์มหาชาติชื่อดังมาร่วมงานทั้งนั้น ผู้เฒ่าผู้แก่มาฟังเทศน์กันเนืองแน่นตลอดงาน แสดงให้เห็นว่า ความศรัทธาในพุทธศาสนายังมีอยู่อย่างมั่นคง

วันลอยกระทงในคืนวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำเดือน 12 ไม่มีงานบุญแต่อย่างใด ในตอนกลางคืน แต่ละครอบครัวจะมาลอยกระทงเพื่อขอขมาแม่พระคงคาที่ทำให้น้ำที่ใช้สอยดื่มกินสกปรก ใน กระทงอาจจะใส่หมากพลู เงินเหรียญ ไปในกระทงด้วย และทางเขตคลังชันจะจัดงานรื่นเริงให้ ชาวบ้านได้ไปเที่ยวงาน

งานทอดกฐินจะเริ่มจากออกพรรษาจนถึงเดือน 12 ปัจจุบันนี้การทอดกฐินทางเรือก็ยังคง มีอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก

งานทำบุญกลางบ้าน ในรอบปียังมียานบุญที่สำคัญอีกงานหนึ่งซึ่งยึดถือปฏิบัติกันมานานจนทุกวันนี้ โดยไม่กำหนดว่าจะทำเดือนใดแน่นอน ขึ้นอยู่กับความสะดวกของเจ้าภาพ นั่นคืองานทำบุญกลางบ้าน บางบ้านจะทำในเดือน 6 สถานที่จัดงานเป็นที่โล่งกลางๆ บ้านหรือกลางชุมชน

ถ้าทำที่ลานกว้างๆ หลังบ้านหรือหลังชุมชน เรียกว่า "ทำบุญหลังบ้าน" บางบ้านจัดงานนี้ในช่วงหลังสงกรานต์ ชุมชนหลังวัดรัชฎาธิษฐานเคยจัดเป็นประจำทุกปี มีการแห่รูปจำลองหลวงพ่อบุญทนายๆ ต่อมาเลิกไป เพราะบริเวณที่ว่างกลายเป็นที่อยู่อาศัยสำหรับเก็บค่าเช่าวัด ภายหลังหาทำเลได้ใหม่ จึงรื้อฟื้นงานบุญนี้ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อ 3-4 ปีก่อน

ถ้าทำในสวน ตรงเพิงพัก โยงสายสิญจน์โดยรอบ นิมนต์พระไปสวด เลี้ยงเพล ประพรมน้ำมนต์ให้สวน เรียกว่า "ทำบุญกลางสวน" หรือ "ทำขวัญสวน" ทำได้ทุกเมื่อ บางสวนทำเมื่อเก็บผลผลิตเสร็จแล้ว บางสวนถือโอกาสทำในวันลงแขกเก็บส้ม ที่เก็บส้มก็เก็บไป ทำบุญพร้อมกันไปด้วย ชาวสวนอิสลามนิยมทำบุญกลางสวนเช่นกันโดยทำพิธีตามแบบอิสลาม ส่วนชาวสวนจีนจัดพิธีแบบไหว้เจ้า ยกไปทำที่สวน

การทำบุญเหล่านี้มีจุดประสงค์เดียวกัน คือ เพื่อไหว้เจ้าที่เจ้าทาง ไหว้บรรพบุรุษ ไหว้เจ้าของสวนเดิม ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ท่านเหล่านั้น อันแสดงออกถึงความกตัญญูรู้คุณ และขอให้ครอบครัวอยู่ร่มเย็นเป็นสุข รวมทั้งขอให้พืชในสวนเจริญงอกงามและติดผลมากๆ ผลพลอยได้อีกอย่างหนึ่ง คือ ได้ทำความสะอาดบ้านและบริเวณบ้าน รวมทั้งเป็นที่ชุมนุมพบปะสร้างสรรค์ญาติมิตรทั้งหลาย หมู่สาวมีโอกาสนพบปะเจอกัน สร้างความรักสามัคคีในครอบครัวและในท้องถิ่นอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า ประเพณีบางอย่างได้เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาหรือตามความเจริญทางวัตถุที่เข้ามามีอิทธิพลในวิถีชีวิตของชาวสวน คนรุ่นหลังจึงไม่ได้เห็นภาพแห่งความสนุกสนานรื่นเริง ความร่วมมือร่วมใจกันของคนในชุมชน แม้ว่าประเพณีในรอบปียังถือปฏิบัติสืบต่อกันมา แต่ความสำคัญของกิจกรรมเหล่านี้ลดน้อยลงไปทุกปี ผู้เข้าวัดก็มีไม่มากดังแต่ก่อน เฉพาะงานเข้าพรรษากับตรุษสงกรานต์เท่านั้นที่จะเห็นผู้คนหนาตา ส่วนมากเป็นผู้สูงอายุ อย่างที่วัดมณฑปจะมาถึงคือเป็นประจำในวันพระ 8 ค่ำ ช่วงเข้าพรรษา จะมาค้างวัดถือศีลกันประมาณ 50 คน บางคนอยากจะทำแต่ต้องเฝ้าบ้าน กว่าจะมาวัดได้ต้องรอวันพระที่ตรงกับวันเสาร์อาทิตย์ ผิดกับเมื่อก่อนที่ทำสวนจะมาวัดกันได้เป็นประจำ นอกจากนี้คนที่มาทำบุญที่วัดคราวครั้งหนึ่งเป็นคนแปลกหน้าหรือเป็นผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ตามหมู่บ้านจัดสรรหรือบ้านเช่า ส่วนเด็กเด็ยนี้ก็จะเข้าวัดเพื่อมาเล่นกีฬา เช่น ฟุตบอล ตะกร้อ เปตอง ส่วนใหญ่ที่ไม่เข้าวัดเพราะมีกิจกรรมอื่นๆ มาแทนที่มากมาย เช่น ไปเดินตามศูนย์การค้า ดูทีวี เป็นต้น

ประเพณีที่ต่างกันไปอย่างยั่งยืนได้นั้น ต้องอาศัยความร่วมมือกันจากทั้งวัดและชุมชนเป็นสำคัญ

สืบเนื่องจากพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยชาติเป็นพระเวสสันดร ได้บำเพ็ญยอดทานบารมีจึงสำเร็จพระโพธิญาณ ชาวสวนจึงมีศรัทธามากในการบริจาคเงินทำบุญกับวัด ถือว่าเป็นการสะสมบุญกุศลไว้ในชาติหน้า ชาวสวนที่ร่ำรวยจากการขายที่สวนมักจะนำเงินส่วนหนึ่งมาถวายวัด มากน้อยตามศรัทธา เจ้าของสวนแถวบางพรหมคนหนึ่งก็ปรารถนาว่า “อยากจะขายที่จะได้อำนาจเงินมาทำบุญ”

สำหรับชายขี้ม (สัมภษณ์, 12 มกราคม 2545 – เสียชีวิต 12 เมษายน 2545) ชาวสวนอาวุโสที่สุดของบางระมาด ขณะนั้นอายุ 98 ปี เพียงแค่ได้เห็น ได้ดูบลูกล่า “ลูกสาละ” ก็เกิดปีติ น้ำตาไหลพราก พร้อมกับกล่าวว่า “พระพุทธเจ้าท่านสิ้นไปนานแล้ว แต่เราก็โชคดี ที่ยังได้เห็นสิ่งนี้อยู่” ชายขี้มอยากจะให้ลูกหลานนำต้นสาละมาปลูกไว้ใกล้ๆ บ้านบ้าง สะท้อนให้เห็นถึงสายใยแห่งความผูกพันอย่างลึกซึ้งในพระพุทธศาสนา

5. ภูมิปัญญาชาวสวนฝั่งธนบุรี

ชุมชนชาวสวนยึดอาชีพทำสวนสืบต่อกันมายาวนานหลายร้อยปี การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาชาวสวนเกิดจากการเรียนรู้ตามธรรมชาติและสั่งสมประสบการณ์ในชีวิตจริงเป็นพื้นตลอดมา มีการพัฒนาปรับเปลี่ยนอย่างต่อเนื่องในรุ่นหลังๆ เพื่อให้เหมาะสมกับการดำรงชีพในสภาพแวดล้อมนั้น

ในการศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีครั้งนี้ พบว่า ชาวสวนฝั่งธนบุรีมีการสั่งสมและสืบทอดภูมิปัญญาที่กว้างขวาง หลากหลาย และลึกซึ้ง ซึ่งเกินกว่าที่จะเข้าถึงได้ครบถ้วนด้วยการศึกษาค้นคว้าเพียงระยะสั้นๆ ในคราวเดียว ในที่นี้จึงได้เพียงแต่ประมวลและนำเสนอเนื้อหาสาระบางประการที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวสวน ฝั่งธนบุรี ซึ่งหลายอย่างเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการสมัยใหม่ และสามารถนำไปใช้ในการเรียนการสอนทั้งในระบบและนอกระบบได้อย่างดี

จากการศึกษา พบว่า ชาวสวนฝั่งธนบุรีได้พยายามต่อสู้ในการดำรงชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพธรรมชาติ อาศัยธรรมชาติเป็นฐานสำหรับชีวิตและการผลิต สร้างสรรค์และสั่งสมวิถีชีวิตวิธีการทางปัญญาเพื่อชีวิตและสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขและยั่งยืน ปรากฏเป็นร่องรอยแห่งภูมิปัญญาชาวสวนฝั่งธนบุรี ดังนี้

5.1 ภูมิปัญญาในการเลือกถิ่นฐานที่ตั้ง

เนื่องจากลักษณะที่ตั้งของธนบุรีบนดินดอนตะกอนปากแม่น้ำ ส่งผลให้ผืนดินส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นดินเหนียวสีเทา เหมาะแก่การเพาะปลูกหรือทำสวนอย่างยิ่ง แม้เป็นพื้นที่บริเวณที่ติดกับทะเลก็มีลักษณะเป็นดินเหนียวเช่นกัน ซึ่งที่อื่นมักจะเป็นดินทราย จึงเป็นแหล่งปลูกส้ม

เขียวหวานที่ดีที่สุดของประเทศไทย และคุณสมบัติของดินที่เกิดจากตะกอนที่ทับถมกันมาช้านานของน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็มมีความแตกต่างกัน เหมาะกับพืชพรรณนานาชนิด ธนบุรีจึงได้ชื่อว่าเป็นแหล่งพันธุ์พืชหลากหลายชนิดที่สุดแห่งหนึ่งของไทย

พื้นที่ฝั่งธนบุรีเป็นพื้นที่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่มีน้ำท่วมถึงทุกปี ถ้าปีใดน้ำท่วมไม่มากและไม่นาน เพียงแต่ท่วมพอเหมาะพอดี ไม่ถึงขนาดทำให้พืชผลเสียหายแล้ว การท่วมนั้นก็กลับเป็นประโยชน์อย่างใหญ่ยิ่ง เพราะน้ำอาบวัชสีแดงเข้มข้นที่ไหลมายามน้ำเหนือหลากได้พัดพาเอาตะกอนดินทรายแร่ธาตุต่างๆ อันเป็นปุ๋ยชั้นดีมาด้วย ทำให้ผืนดินอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติ ชาวสวนแต่ครั้งบรรพบุรุษจึงได้บุกเบิกผืนป่าในเขตนี้ให้เป็นที่นาและที่สวนมากขึ้น จนแทบจะไม่มีที่รกร้างว่างเปล่าเหลืออยู่เลย

ผลผลิตที่ได้จากสวนมีมากมายเกินกว่าจะบริโภคได้หมด ชาวสวนได้นำออกจำหน่ายแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นที่จำเป็นในการดำรงชีพ จึงเกิดตลาดน้ำที่ค้าขายกันอย่างคึกคักหลายแห่ง และขยายออกไปเป็นเครือข่ายการค้าอย่างกว้างขวางกับจังหวัดใกล้เคียง เช่น สุพรรณบุรี นนทบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร เป็นต้น

แสดงให้เห็นถึงความชาญฉลาดของบรรพบุรุษชาวสวนฝั่งธนบุรีในการเลือกทำเลที่ตั้งชุมชน

5.2 ภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่สวน

5.2.1 การยกร่องสวน

ชาวสวนได้ยึดอาชีพทำสวนเป็นหลัก ซึ่งเหมาะสมกับทำเลที่ตั้งแห่งนี้ที่สุด ได้พยายามต่อสู้ในการดำรงชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพธรรมชาติ หรืออาศัยธรรมชาติเป็นฐานในการผลิต ทำให้ต้นทุนต่ำ ด้วยการทำสวนแบบยกร่อง ทำให้น้ำระบายได้ดี ถ่ายเทออกสู่คลองได้สะดวก รากไม้ไม่ขึ้นและจนเกินไป กอปรกับปุ๋ยตามธรรมชาติที่เป็นตะกอนพัดพามาพร้อมกับน้ำอาบวัชสีแดงเข้มข้นในฤดูน้ำหลากปลายปี ไหลไปตกตะกอนรวมกันอยู่กันที่ร่อง ผสมกับเศษดินที่ถูกชะล้างจากหลังร่องและเศษใบไม้ต่างๆ ที่หล่นทับถมกันเป็นเวลาหลายเดือนย่อยสลายเป็นเลนในร่อง กลายเป็นปุ๋ยที่อุดมด้วยแร่ธาตุต่างๆ ที่พืชต้องการ ส่วนน้ำในร่องก็เป็นปุ๋ยน้ำชีวภาพอย่างดี การลอกร่องโดยไถดินเลนหรือสาดเลนขึ้นมาบนหลังร่อง จึงเป็นการบำรุงรักษาดินให้อุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติ โดยไร้สารเคมี

5.2.2 การทำคันดินล้อมสวน

ชาวสวนได้เรียนรู้ผ่านประสบการณ์เกี่ยวกับสภาพน้ำหลากไหลเข้าท่วมสวนและบ้านเรือนเป็นอย่างดี จึงได้ปรับใช้ประโยชน์จากน้ำท่วมให้มากที่สุด และคิดหาวิธีบรรเทาและป้องกันน้ำท่วมด้วยการทำ “คันดิน” กั้นล้อมรอบสวนทั้ง 4 ด้านเป็นขندقๆ ติดต่อกันไป วิธีนี้เป็นที่ยอมรับในวงวิชาการการวิศวกรรมทรัพยากรน้ำ ซึ่ง “นักวิศวกรระบายน้ำ” ได้ใช้หลักการเดียวกันนี้

ไปทำคัน (polder) สำหรับป้องกันน้ำท่วมที่ดินอันมีมูลค่าสูง ได้แก่ การทำคันล้อมรอบบริเวณเกษตรกลางบางเขน ซึ่งเป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และกรมต่างๆ ของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ การทำคันล้อมรอบสนามบินดอนเมือง การทำคันล้อมรอบสถาบัน AIT เป็นต้น (ชูเกียรติ ทรัพย์ไพศาล และ ไตรรัตน์ ศรีวัฒนา, 2530: 24)

การทำคันดินล้อมสวนนั้นลงทุนน้อย แต่ไม่สามารถต้านทานน้ำท่วมในช่วงที่มีกระแสน้ำแรงจัดได้ ฉะนั้น เจ้าของสวนต้องเสริมคันดินให้สูงขึ้นทุกปี บางรายได้พัฒนาวิธีการต่างๆ เพื่อทำคันสวนให้แข็งแรงถาวรยิ่งขึ้น โดยยอมลงทุนสูงแต่ได้ผลคุ้มค่าระยะยาว เช่น ก่อกำแพงปูนกัน หรือทำคันดินเป็นถนนหรือเขื่อน ซึ่งเสียค่าใช้จ่ายสูงราวแสนบาท บางสวนอย่างสวนของลุงชื่น กิมอ่วม ทำคันสวน เก็บกักน้ำจืด 2 ชั้น เป็นความพยายามต่อสู้กับธรรมชาติมิให้น้ำเค็มเข้าสวน

5.2.3 การขุดลำกระโดง

เมื่อชาวสวนขุดดินขึ้นมาถมเพื่อสร้างคันดินล้อมสวนทั้ง 4 ด้าน ทำให้พื้นที่ที่ถูกขุดนั้นกลายเป็นร่อง ซึ่งชาวสวนรู้จักปรับใช้เป็น “ลำกระโดง” ที่เอื้อประโยชน์ทั้งต่อตนเองและส่วนรวมได้มากมาย คือ ใช้เป็นทางระบายน้ำเข้าออกเชื่อมต่อระหว่างสวนกับลำคลอง เป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตออกจากสวน และใช้เป็นทางสัญจรสาธารณะ เป็นเส้นทางลัด ก่อให้เกิดเป็นเครือข่ายคมนาคมทางน้ำเชื่อมต่อถึงกันหมด

5.2.4 การทำสวนผสม

บรรพบุรุษของชาวสวนได้ใช้ระบบการเกษตร ที่เรียกว่า “สวนผสม” เป็นการปลูกพืชต่างระดับ ต่างชนิด อิงอาศัยกันตามธรรมชาติ ตามหลักวิชาการสมัยใหม่นั้นสวนผสมจัดว่าเป็นการเกษตรผสมผสานแบบพืช-พืช โดยการคัดเลือกพืชที่มีความต้องการแสงแดด ระดับความลึกของราก ปริมาณธาตุอาหารในดิน และความชื้นที่แตกต่างกัน ที่นิยมเรียกว่า “ระบบการปลูกพืชความสูงต่างระดับ” (Multi-storeyed Cropping Systems) (สุวรรณ อุยานันท์, 2545: 12) การทำสวนผสมแบบนี้สามารถลดความเสี่ยงต่อผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นจากความผันแปรของสภาวะราคาพืชผลที่มีความไม่แน่นอน การใช้ทรัพยากรที่หาได้ง่ายในสวนของตนช่วยให้ชาวสวนไม่ต้องใช้เงินสดในการลงทุน มีอาหาร ยารักษาโรคจากพืชสมุนไพร และปัจจัยอื่นๆ ที่เอื้อต่อการดำรงชีพในชีวิตประจำวันที่ได้จากสวนของตนเอง ในรอบปีจะมีผลผลิตจากสวนตลอดเวลา สามารถนำมาบริโภคในครัวเรือนเป็นการลดรายจ่าย และนำไปจำหน่ายเกิดเป็นรายได้หลักที่มั่นคง รวมทั้งอาจมีรายได้เสริมจากการเลี้ยงปลาในท้องร่องอีก เห็นได้ชัดว่า ชาวสวนมีอิสระอย่างมากในการดำรงชีวิตพึ่งตนเองได้ และไม่เบียดเบียนสิ่งแวดล้อม ถึงแม้บางรายจะไม่ร่ำรวยแต่ก็มีอาหารบริโภคครบสาม

มือ ปัจจุบันถือเป็นทางเลือกที่สำคัญทางหนึ่งของเกษตรกรไทยและนับวันจะมีความสำคัญต่อการพัฒนาการเกษตรของชาติ

5.3 ภูมิปัญญาในการจัดการและบริหารทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดสมดุลทางธรรมชาติ

ชาวสวนอาศัยการสังเกต เรียนรู้จากประสบการณ์ที่สั่งสมมายาวนาน จึงเข้าใจสภาพสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่เปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะอย่างลึกซึ้ง และได้ปรับวิธีการผลิตให้เกิดสมดุลทางธรรมชาติได้อย่างชาญฉลาด ความรู้เรื่องระบบน้ำขึ้นน้ำลง เรื่องสภาพอากาศในแต่ละฤดูกาล เรื่องปุ๋ยในธรรมชาติ และเรื่องนิสัยของพืชแต่ละชนิด ล้วนเป็นภูมิปัญญาที่ชาวสวนสั่งสมมาแต่โบราณ และสืบทอดมาจนทุกวันนี้ กล่าวคือ

ทุกวันชาวสวนต้องหมั่นสังเกตระบบน้ำขึ้นน้ำลงที่เปลี่ยนแปลงตามโคจรของดวงจันทร์ โดยดูทิศทางการไหลของน้ำ ถ้าไหลจากทิศเหนือสู่ทิศใต้จะเป็นช่วงน้ำลง ถ้าไหลย้อนกลับ จะเป็นช่วงน้ำขึ้น ช่วงเช้าตรู่จะเป็นช่วงที่น้ำขึ้น ในแต่ละวันน้ำจะขึ้นคลาดเคลื่อนกันประมาณครึ่งชั่วโมง ส่วนช่วงเย็นเป็นช่วงน้ำลง ในวันหนึ่งๆ จะมี “สองน้ำ” ส่วนข้างขึ้นจะมีน้ำมาก ชาวสวนเรียกว่า “น้ำเกิด” และข้างแรมจะมีน้ำน้อย ชาวสวนเรียกว่า “น้ำตาย” ชาวสวนต้องรู้จักคาดการณ์ช่วงเวลาใดน้ำจะขึ้นสูง หรือน้ำจะลด จะได้ปรับเวลาเดินทางเข้าออกสวนได้เหมาะสม เพราะชาวสวนพายเรือเข้าไปในสวนตามลำกระโดงเล็กๆ แคบๆ เรืออาจจะเกยตื้นถ้าเป็นช่วงน้ำลงมากๆ ต้องลงไปเข็นเรือ เหนื่อยแรง หรือไม่ก็ปล่อยน้ำออกจากสวนผลักให้เรือผ่านไปได้ รุ่งขึ้นกลับมาสูบน้ำเข้าสวนให้เท่าระดับเดิม หรือบางครั้งต้องนำเรือไปฝากเพื่อนบ้านไว้แล้วเดินต่อไปยังสวน รอเวลาน้ำขึ้นแล้วค่อยกลับมาใหม่ เด็กๆ จะเรียนรู้ระบบน้ำขึ้นน้ำลงจากการสังเกตเห็นอยู่ทุกวัน (สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 21 มีนาคม 2546)

ผู้ที่อยู่ใกล้ทะเล ต้องคอยเฝ้าระวังน้ำกร่อย หรือน้ำเค็มเข้าสวน โดยจะสังเกตสีของน้ำ ถ้า น้ำใส เห็นก้นคลอง มีตะกอนตก แสดงว่าน้ำเค็มเข้าแล้ว หรือดูผักตบชวา ถ้าน้ำเค็มเข้า ใบจะไหม้ อีกวิธีหนึ่งคือชิมน้ำว่ารสเค็มหรือไม่ (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 22 มีนาคม 2546) ซึ่งวิธีเหล่านี้อาจไม่แน่นอนชัดเจน ปัจจุบันเริ่มมีการใช้เครื่องวัดค่าความเค็มที่ใช้ง่ายและพกพาสะดวก เพราะมีขนาดใหญ่กว่าโทรศัพท์มือถือเพียงเล็กน้อย (อาคม ปลั่งศรีนนท์, สัมภาษณ์, 6 กุมภาพันธ์ 2546)

นอกจากนี้ ชาวสวนเรียนรู้จากประสบการณ์ว่า สภาพอากาศหนาวมีผลต่อการผลิดอกออกผลมากพอเข้าสู่ช่วงต้นฤดูหนาว ชาวสวนจะเฝ้ารออย่างใจจดใจจ่อและคอย “ลุ้น” ให้อากาศหนาวเย็นนานๆ อย่างชาวสวนลีนจีบางขุนเทียนรู้ว่าปีใดอากาศหนาวประมาณ 15-20 องศาเซลเซียส ติดต่อกันประมาณ 15 วัน ปีนั้นลีนจีจะชุกแน่นนอน (นำพล โปธิพลากร, สัมภาษณ์, 2 มีนาคม 2546)

ดั่งที่ขยายละม่อม อุณชะวงษ์ (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว, 2542: 131-132) เล่าว่า

...สวนคนรวยๆ ถึงจะปลูกลิ้นจี่ ปลูกทึบๆ เหลือๆ เอาไว้ เพราะลิ้นจี่ไม่ได้ผลทุกปี เขาถึงไม่ปลูกกันทุกสวน ต้องปีที่หนาวติดต่อกันไม่ต่ำกว่า 10 วัน จึงจะออกผล เจ็ดวันไม่ทันหροก มันแค่ผลเป็นยอด พอหยุดหนาวก็แตกเป็นใบ ถ้าได้หนาวขนาดมีไอน้ำขาวๆ ขึ้นเหนือผิวน้ำยามเช้าสักครึ่งเดือนละก็แจ้ว ออกช่อแน่ สมัยก่อนมันหนาวยาวตามฤดูกาล ลิ้นจี่เราถึงได้กิน...

แต่ฝั่งธนบุรีปัจจุบันแทบจะไม่ได้สัมผัสอากาศหนาวเย็นตามฤดูกาลเหมือนสมัยก่อนเลย ทำให้ผลผลิตตกต่ำมาก เช่น เมื่อต้นปี พ.ศ. 2546 สภาพอากาศแปรปรวน ทำให้ช่วงหน้าหนาวมาช้า จนกลางเดือนมกราคม อากาศกลับเฟ็งเริ่มหนาวและหนาวน้อยกว่าที่ชาวสวนคาดการณ์ไว้ ลิ้นจี่ที่มีชื่อเสียงของจอมทองจึงไร้ลูกในปีนี้ ไม้ผลชนิดอื่นๆ เช่น มะไฟ ก็จะมีสภาพคล้ายกัน คือ ไม่ออกดอกออกผลเลย หรือออกน้อยกว่าปีก่อนๆ

ในการบำรุงดิน เป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้พืชเจริญงอกงาม ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพสูง ชาวสวนจะใช้วิธีลอกท้องร่องเป็นประจำทุกปี เพื่อนำเลนมาโปะเป็นปุ๋ยบนหน้าดิน ทำให้การเรียงตัวของดินไม่เป็นไปตามธรรมชาติ คุณสมบัติของดินจึงเปลี่ยนไปโดยสามารถระบายน้ำได้ดีขึ้น และมีอินทรีย์วัตถุมากขึ้น ชาวสวนใช้วิธีบำรุงรักษาดินตามธรรมชาติเรื่อยมาจนทุกวันนี้ การลอกเลนจะให้ผลดีต้องดูจังหวะเวลาที่เหมาะสมด้วย ดั่งที่ขยายละม่อม อุณชะวงษ์ (อ้างถึงใน นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว, 2542: 131-132) เล่าถึงเทคนิคในการลอกเลนว่า

...ปลูกลิ้นจี่มันคืออย่างตรงไม่ต้องไปดูแลมาก ปีหนึ่งมีงานหนักที่ต้องปรนนิบัติมันครั้งเดียว คือพอถึงช่วงก่อนหน้าหนาวหรือใกล้ๆ หนาวนี้แหละ เราจะลอกเลนกัน ทางฝั่งธนเราปลูกลิ้นจี่แบบขร่อง ไม่ได้เป็นสวนแบบของเชียงใหม่ แล้วเราก็ปลูกทองหลางขนาบข้างๆ ให้ใบร่วงลงท้องร่อง ทับถมเป็นจี่เลนอยู่ในนั้น ใบทองหลางนี้แหละดีนัก มันเป็นหมของต้นไม้ จำได้ว่าตอนเด็กๆ ตาจะห่มผ้าผวยลงไปลอกเลนปีละครั้ง ถึงนึกได้ว่าเป็นช่วงต้นๆ หนาว ต้องรู้จังหวะด้วย เพราะตอนลอกเลนเราจะปล่อยน้ำออก คล้ายๆ บังคับให้ต้นมันอดอยาก แล้วจะได้ลอกเลนสะดวกด้วย พอลอกเสร็จก็เอาน้ำเข้าเลย กระตุ้นให้มันออกช่อเสียเต็มที่ แล้วก็

ปล่อยได้เลย จากนี้ก็ไม่ต้องทำอะไร ถึงบอกว่าทำสวนลั่นจี่สบาย มันจะสนุกอีกที
ตอนเดือนเมษา...

สำหรับต้นทองหลางนั้น ชาวสวนนิยมปลูกเป็นพืชแซมคู่กับพืชหลักมาช้านานแล้ว นอกจากเป็น “หมอของต้นไม้” แล้ว ยังเป็น “ผู้ช่วยชาวสวน” อีกด้วย (สายัณห์ อินอุ้น, สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2544) เพราะต้นทองหลางเป็นพืชตระกูลถั่วที่มีประโยชน์มากมาย ดังที่นักวิชาการเกษตรอธิบายว่า ไรโซเบียมเป็นเชื้อแบคทีเรียที่อาศัยอยู่ในปมของรากพืชตระกูลถั่ว คุณสมบัติพิเศษคือสามารถดึงเอาก๊าซไนโตรเจนซึ่งมีอยู่มากมายในอากาศมาสร้างเป็นสารประกอบไนโตรเจนให้พืชใช้ในการเจริญเติบโตได้ และส่วนที่เหลือเกินความต้องการก็จะปลดปล่อยลงสู่ดินเป็นอาหารพืชต่อไป ดังนั้นที่ปมของรากพืชตระกูลถั่ว จึงเปรียบเสมือนโรงงานสร้างปุ๋ยเคมีในโตรเจนนั่นเอง เชื้อนี้จึงทำหน้าที่ทดแทนธาตุอาหารไนโตรเจน โดยเราไม่จำเป็นต้องใส่ปุ๋ยเคมีพวกไนโตรเจนอีก (จรัสศักดิ์ อรุณศรี, สมใจ ปญญูท, 2538: 97) ดังนั้น พืชที่ปลูกคู่กับต้นทองหลางในสวนจึงได้ปุ๋ยไนโตรเจนตามธรรมชาติอยู่ตลอดเวลา โดยที่ชาวสวนไม่ต้องลงทุนค่าปุ๋ยเพิ่ม ประหยัดทั้งแรงงานและต้นทุนการผลิต นอกจากนี้ ต้นทองหลางเป็นพืชปลูกง่าย ปักชำก็ขึ้น และเติบโตเร็ว ให้ร่มเงากับพืชหลักที่ต้นยังเล็กได้ดี ช่วยให้ดินเย็น ชื้น และยึดดินไม่ให้ร่องพังทลาย อีกทั้งยังเป็นค้ำให้พุ่มเกาะ ส่วนใบทองหลางที่หล่นลงในร่องร่องเน่าสลายทับถมกัน กลายเป็นปุ๋ยน้ำชีวภาพชั้นดี ใ้ร่มเงาของทองหลางปลูกข้าว ตะไคร้ เพิ่มรายได้ได้อีก

จะเห็นได้ว่าชาวสวนสมัยก่อนมีภูมิรู้และเข้าใจถึงภาวะสมดุลทางธรรมชาติอย่างดี รู้จักนิสัยของต้นไม้แต่ละชนิด และเลือกปลูกพืชได้อย่างเหมาะสม

ในการทำสวน ชาวสวนย่อมต้องการไม้ผลที่มีคุณภาพดีและให้ผลดก จึงต้องพยายามเสาะหาพันธุ์ดี หรือคัดเลือกพันธุ์ดีขึ้นมาใหม่

เริ่มตั้งแต่การเพาะพันธุ์ ชาวสวนจะใช้เมล็ดเพาะพันธุ์เป็นหลัก บางครั้งจะไปคอยขอเมล็ดจากพระสงฆ์ เพราะรู้ว่าชาวสวนนิยมนำผลไม้ที่ดี มีคุณภาพสูงสุด ไปทำบุญถวายพระ เมล็ดพันธุ์เหล่านี้จะนำไปเพาะไว้ เป็นการรวบรวมพันธุ์ชนิดต่างๆ การเพาะเมล็ดของพืชบางชนิด ผลที่เกิดจากต้นที่เพาะใหม่จะมีลักษณะผิดไปจากต้นแม่ เนื่องจากเป็นพืชที่ผสมข้ามพันธุ์ (cross fertilization) ง่ายมาก ทำให้เกิดพันธุ์ใหม่ขึ้น เช่น ทูเรียน เป็นต้น

การปลูกต้นใหม่นี้ กว่าต้นจะเจริญออกผลครั้งแรกมันนั้นต้องเสียเวลารอคอยนานหลายปี ประมาณ 8-10 ปี หรือเร็วกว่านั้น เมื่อได้ผลผลิตรุ่นแรกแล้วจึงคัดเลือกพันธุ์ ถ้าผลออกมาดี มีลักษณะดี เช่น ผลใหญ่ ให้ผลดก เนื้อมาก รสดี ฯลฯ ชาวสวนจะตั้งชื่อและขยายพันธุ์ใหม่ต่อไป

เมื่อเป็นที่นิยมของตลาดก็จะเป็นผลไม้ที่มีชื่อพันธุ์หนึ่ง ถ้าได้ผลลักษณะไม่ดี ชาวสวนจะพินทิ้ง หรือไม่ขยายพันธุ์เลย

ในการคัดเลือกพันธุ์นั้น ชาวสวนตระหนักดีว่า “พันธุ์ที่ดีพร้อมหาไม่ได้เลย มีแต่ดีอย่างนี้ก็ต้องเสียอย่างนั้นเสมอ” (ปิยะ เกียรติก้อง, 2500: 34) จึงต้องเรียนรู้อย่างละเอียดว่าพันธุ์ใดมีดีมีเสียอย่างไรบ้าง โดยมากพันธุ์ที่คิดใหม่จะดีกว่าต้นพันธุ์แม่นั้นยาก เต็มที่อย่างนี้ก็เสมอตัวเท่านั้น ฉะนั้นผู้เพาะควรเป็นผู้ได้รับเกียรติให้นำชื่อไปตั้งเป็นชื่อพันธุ์ไม้ที่ตนเพาะขึ้นได้ใหม่

ทุเรียนพันธุ์ใหม่และมีชื่อเสียง ซึ่งเกิดจากฝีมือเพาะของชาวสวนฝั่งธนบุรี ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2500 มีอยู่มากมายหลายพันธุ์ อาทิ (ปิยะ ก้องเกียรติ, 2500: 11-31)

พันธุ์กบแม่เต่า (กบเล็บเหยี่ยว) เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์กระเทตุแม่เต่า ที่ตำบลหน้า วัดสุวรรณาราม อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์กบเหมราช เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์กบแม่เต่า โดย นายเหม คลองบ้านขุนอินทร์ ตำบลบางขุนศรี อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์พวงมาลัย เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์กบแม่เต่า โดย นายม้วย ตำบลบางขุนนนท์ อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์ย่าพลี๊ยะ เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์กบแม่เต่า ที่ตำบลบางขุนนนท์ อำเภอบางกอกน้อย
พันธุ์กบตาเม้น เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์กบแม่เต่า โดยนายเม้น โชติวิสุทธิ ตำบลบางขุนนนท์ อำเภอบางกอกน้อย เมื่อปี พ.ศ. 2486

พันธุ์ฉัตร หรือทองย้อยฉัตร เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ทองย้อยเดิม โดยนายฉัตร ตำบลบางขุนนนท์ อำเภอบางกอกน้อย ราวปี พ.ศ. 2410

พันธุ์ฉัตรสีนาค เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ฉัตร โดย นายวร กลั่นขยัน ตำบลบางขุนศรี อำเภอบางกอกน้อย ราวปี พ.ศ. 2460

พันธุ์ชมพูนุช เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ฉัตร โดย นายนุช พินธุทอง คลองบ้านขุนอินทร์ ตำบลบางขุนศรี อำเภอบางกอกน้อย ราวปี พ.ศ. 2460

พันธุ์พวงฉัตร เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ฉัตร โดย นางเชื่อม เขียววิทย์ หน้าวัดเรไร ตำบลบางขุนศรี อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์ทรงหวด เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ฉัตร โดย นายนุช พินธุทอง คลองบ้านขุนอินทร์ ตำบลบางขุนศรี อำเภอบางกอกน้อย ราวปี พ.ศ. 2460

พันธุ์เปลือกไข่ เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ฉัตร โดย นายนุช พินธุทอง คลองบ้านขุนอินทร์ ตำบลบางขุนศรี อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์นกกกระจิบ เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ฉัตร ตำบลบางยี่ขัน อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์กำปั่นเหลือง หรือกำปั่นเจ้ากรมเขียน เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์กำปั่นเนื้อขาว ที่สวนวัดเสวคนธ์ ตำบลบางยี่ขัน อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์ศุภศาสคร (ก้านยาวใหญ่) เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ก้านยาว โดย นายวร กลั่นขันธ์ ตำบลบางขุนศรี อำเภอบางกอกน้อย เพาะเมื่อหลังน้ำท่วมปี พ.ศ. 2460

พันธุ์สายหยุด เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์หลวง โดย นายทองอยู่ สุวรรณโรดม (บุตรนาย วรรณ สุวรรณโรดม) ตำบลบางขุนนนท์ อำเภอบางกอกน้อย

พันธุ์ข้าวใหญ่ เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์หลวง โดย นายภรณ์ สุวรรณโรดม ตำบลบางขุนนนท์ อำเภอบางกอกน้อย

นอกจากทุเรียนแล้ว ก็มีมะไฟ เช่น มะไฟพันธุ์ครุฑิน เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ใด ไม่ทราบ โดยครุฑิน อาจหาญ อดีตครูใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดประสาธต์ ตั้งชั้น เมื่อราว 30-40 ปี ก่อน ชาวสวนบางระมาดนิยมปลูกพันธุ์นี้ และมีการขยายพันธุ์ไปในที่ต่างๆ จนทุกวันนี้

มะไฟพันธุ์ยายเพาะ เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ใดไม่ทราบ โดยนางเพาะ ซึ่งเป็นญาติของ ครุฑิน อาจหาญ

มะไฟพันธุ์ตาเจือ เกิดจากการเพาะเมล็ดพันธุ์ใดไม่ทราบ โดย นายเจือ ชาวตลิ่งชัน แต่ พันธุ์นี้เกิดที่หลังพันธุ์ครุฑิน ชาวสวนบางระมาดนิยมปลูกพันธุ์นี้ด้วยเช่นกัน

ไม่เพียงแต่ไม้ผลเท่านั้นที่ชาวสวนเพาะพันธุ์ขึ้นใหม่ แต่ไม้ดอกอย่างเขบิบรา ซึ่งในอดีต นิยมปลูกกันมากแถบตลิ่งชัน ชาวสวนได้ผสมพันธุ์ใหม่ขึ้นหลายพันธุ์ เช่น พันธุ์ขุนแผน พันธุ์ กุมารทอง เป็นต้น

ผู้ที่ทำพันธุ์ใหม่จะต้องเป็นผู้ที่รักทางนี้จริงๆ มิฉะนั้นแล้วจะอดใจรอผลจากต้นที่เกิด ใหม่ไม่ได้ เพราะการทำพันธุ์ใหม่จะต้องใช้เวลานานมากกว่าจะเห็นผล จะเห็นได้ว่า สมัยก่อน พี่พันธุ์ดีๆ ที่ชาวสวนคัดเลือกไว้มีมากมาย เป็นการพัฒนาคุณภาพไม้ผลด้วยภูมิปัญญาของตน โดยไม่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีหรือนักวิชาการเกษตรอย่างสมัยนี้

5.4 ภูมิปัญญาในการประดิษฐ์หัตถกรรมพื้นบ้าน

ชาวสวนได้ใช้สติปัญญาและทักษะต่างๆ ในการทำหัตถกรรมพื้นบ้าน โดยอาศัยวัตถุดิบที่ หาได้ง่ายจากทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่ใกล้ตัวมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้หลากหลายสารพัดชนิด เช่น อุปกรณ์ทำสวน เครื่องมือจับสัตว์น้ำ-สัตว์บก การทำของใช้หรือภาชนะใช้สอยต่างๆ ในครัว เรือน หรือแม้แต่ของเล่นสำหรับเด็ก แฝงไว้ด้วยประโยชน์ในการใช้สอย และคุณค่าทางจิตใจ รวมทั้งหัตถศิลป์ที่คนรุ่นใหม่ยังทิ้งในฝีมือ เมื่อยุคสมัยเปลี่ยนไป พวกเครื่องมือเครื่องใช้บางอย่าง เลิกใช้ไปแล้วหรือใช้กันน้อยมาก เช่น ชงโหลง พร้าหวด ที่ยังใช้กันอยู่ประจำ เช่น ขนาด แครง พวก

ของเล่นเด็กซึ่งส่วนใหญ่คัดแปลงจากวัสดุในสวน เช่น กาบกล้วย ทางมะพร้าว ก็หมดไปเช่นกัน มีแต่ของเล่นสมัยใหม่ ซึ่งมักทำด้วยพลาสติก เพราะเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและวิทยาการเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาแทนที่

ในที่นี้จะได้ยกตัวอย่างหัตถกรรมที่สำคัญเพียง 3 อย่าง คือ

เครื่องจักสานด้วยทางมะพร้าว ชาวบางมดนิยมนำทางมะพร้าวมาสานเป็นภาชนะรูปทรงต่างๆ อย่างสวยงาม จนกลายเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นนี้ ได้แก่ ตะกร้อ หมวกทหาร หมวกกำนัน หมวกทรงปีกกว้าง กอบชานา กระจาด ตะกร้า ตะกร้าทรงเตี้ย ตะกร้าทรงสูง ชะลอม

หลายโรงเรียนในเขตจอมทองได้นำภูมิปัญญานี้มาสอนให้นักเรียนชั้นประถมศึกษา เช่น โรงเรียนวัดยายร่ม โรงเรียนวัดสี่สุก และที่กำลังจะดำเนินการคือ โรงเรียนวัดบางขุนเทียนนอก ดังจะเห็นได้จากเอกสารแผ่นพับของโรงเรียนวัดยายร่ม เรื่อง “งานสานทางมะพร้าว” สอนวิธีทำ ตะกร้า พร้อมมีรูปประกอบ ดังนี้

วัสดุ 1. ทางมะพร้าวที่ยังติดอยู่ที่ก้าน

2. เชือกฟางผูกของ

ขนาดสำเร็จรูป ปากตะกร้ากว้างประมาณ 22 ซม. สูงประมาณ 15 ซม.

วิธีทำ 1. ใช้มีดผ่าก้านมะพร้าว โดยให้ทางมะพร้าวติดอยู่ 11 ทาง และก้านหนาประมาณ 1 ซม.

2. โคล้องกันต่อกันเป็นวงกลมพร้อมกับผ่าก้านมะพร้าว (ไม่มีใบติด) หนา 1 ซม. อีกอันหนึ่ง แล้วคล้องเป็นวงกลมเสริมเข้าไปในวงกลมแรก (เพื่อช่วยให้หนาขึ้น) แล้วมัดด้วยเชือกฟางเป็นช่วงๆ ส่วนนี้จะเป็นขอบของก้นตะกร้า

3. ตัดขอบก้นตะกร้ากับพื้น จากนั้นตัดทางมะพร้าวอีก 11 ทาง (ตัดออกจากก้านมะพร้าว) แล้วสอดปลายทางมะพร้าวเข้าไประหว่างทางมะพร้าว 11 ทางแรก เรียงกันไปแต่ละช่อง (สอดปลายทางมะพร้าวเข้าไปในก้นตะกร้าประมาณ 20 ซม.)

4. สานขัดทางมะพร้าวทั้ง 22 ทางขึ้นไปสูงประมาณ 15 ซม. ตามลาย

5. เมื่อสานสูงตามต้องการแล้วงอโคนทางมะพร้าวแต่ละทางแล้วสานขัดกลับลงมาตามแนวเดิม การสานกลับลงมานี้เพื่อซ่อนโคนที่เหลือทั้ง 11 ทางให้เรียบร้อย

6. จากขั้นตอนทั้ง 5 ข้อ ก็จะได้ตัวตะกร้า คราวนี้ก็มาถึงก้นตะกร้า ซึ่งปลายทางมะพร้าว 11 ทางสอดมารวมกันอยู่ ให้เริ่มยกปลายทางมะพร้าวปลายใดปลายหนึ่งแล้วสานทางต่อไปขัดกันไป จะมีลักษณะคล้ายกังหัน

7. เมื่อสานขัดครบ 11 ทางแล้ว ปลายที่เหลือจะอยู่ในตัวตะกร้า ส่วนด้านนอกก้นตะกร้าก็จะมีลักษณะเหมือนรูปกังหันเช่นกัน

8. เมื่อได้ตัวตะกร้าและก้นตะกร้าเรียบร้อยแล้ว รวบรวมปลายทางมะพร้าวรอบปากตะกร้าทั้ง 11 ทางมัดให้เรียบร้อย

นอกจากนี้ ชาวสวนยังรู้จักนำองค์ความรู้ในการสานทางมะพร้าวนี้ มาช่วยสร้างวิสาหกิจชุมชนเพื่อเพิ่มมูลค่าผลผลิต โดยจะนำส้มหรือผลไม้อื่นๆ มาบรรจุในตะกร้าหรือชะลอมที่สานขึ้นนี้ เหมาะที่จะเป็นของขวัญในโอกาสต่างๆ ราคา 200 บาท ซึ่งปกติส้มอย่างเดียวกันขายได้เพียง กิโลกรัมละ 50-60 บาท แต่ข้อเสียคือไม่คงทน อยู่ได้เพียง 3 วันก็จะเหี่ยว เปลี่ยนจากสีเขียวเป็นสีน้ำตาล

หัตถกรรมพื้นบ้านอีกอย่างหนึ่ง คือ “งอบ” เป็นของใช้ติดตัวของผู้หญิงชาวสวนเวลาไปทำงานในสวนหรือพายเรือขณะแดดร้อน ในสารานุกรมของใช้พื้นบ้านไทยในอดีตเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือ (2530) ได้อธิบายลักษณะของงอบไว้ว่า

งอบเป็นหมวกกันแดด ปีกกว้าง ทรงกลม บนสุดแบนเรียบ ปีกหมวกผายออกกันแดดกว้างและให้ร่มเงาถึงช่วงไหล่ของผู้สวม ทำด้วยใบลาน โครงข้างในสานด้วยตอกไม้ไผ่เป็นลาย 6 เหลี่ยมโปร่งๆ ส่วนใบลานวางตามวงบน โครงที่สานไว้เป็นทรงลาดลง งอบปลาย โดยเย็บใบลานติดกับโครงให้ใบลานซ้อนทับกันเล็กน้อย ด้านในของงอบสานดอกที่เหลาเรียบไม่มีเส้นเป็นวงรอบ โปร่งขนาดพอให้คนสวมได้ และยึดหยุ่นกระชับตัวได้และระบายความร้อนจากศีรษะ-ผมของผู้สวม แล้วนำไปมัดติดกับตัวงอบให้แข็งแรง งอบใช้สวมกันแดดกันฝนสำหรับทำนาทำไร่ หรือสำหรับเดินทางเวลาหอบคอน สาหระก กระจุง ตะกร้า งอบระบายอากาศได้ดีกว่าหมวกกันแดดชนิดอื่นใด และเป็นสิ่งประดิษฐ์ของภาคกลางที่ไม่เหมือนของใครที่ใดอื่น สวมแล้วกันแดดกันฝนและโปร่งลม เพราะถ่ายเทอากาศได้ดี ปกป้องผิวหนังไม่ให้หยาบกร้านด้วยแดดลม เหมาะสำหรับผู้หญิงทั้งชานาชาวไร่และแม่ค้าแม่ขายคู่สวยงาม โดยเฉพาะเมื่อนั่งพายเรือชมนมกันตามตลาดน้ำหรือหาบเร่ตามถนนหนทาง หรือตามคันทนา เหมาะสมแก่อากาศร้อน

สมัยก่อน ยามว่างชาวสวนบางมดแทบทุกครัวเรือนจะสานงอบไว้ใช้เอง ถ้าเหลือก็ส่งไปขายที่อื่น ริมน้ำหน้าบ้านจะเห็นงอบวางซ้อนสูงเป็นชั้นๆ เดี่ยวนี้ไม่เห็นใครสานอีกเลย แต่พวกแม่ค้าเรือเร่ ยังพอเห็นใส่อยู่ประปราย

สำหรับ “ตะขาบ” เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของเครื่องมือพื้นบ้านที่จำเป็นในการทำสวน ใช้สำหรับไล่สัตว์ที่เป็นศัตรูพืช โดยเฉพาะในช่วงใกล้จะเก็บผลผลิต ต้องเอาใจใส่ดูแลใกล้ชิดทั้งกลางวันกลางคืน กลางวันใช้ป้องกันนก กระรอก กลางคืนใช้ป้องกันพวกค้างคาวลูกหนู ค้างคาว บัว หนู แสดงถึงความรอบรู้ในนิสัยของสัตว์และการออกแบบเครื่องมือที่สนองประโยชน์ในการแก้ปัญหาได้อย่างแยบคาย

การที่ชาวบ้านเรียก “ตะขาบ” เพราะเวลาไม้ไผ่ 2 ซีกกระทบกันจะมีเสียงดังคล้ายนก ตะขาบร้อง ตะขาบทำด้วยไม้ไผ่สีสุกผ่าโตๆ เท่ากระบอกตาล สูงท่วมหัว ยาวประมาณ 2 เมตร หรือเมตรกว่า ขึ้นอยู่กับความยาวของปล้องไม้ไผ่ ไม่นิยมไม้ไผ่ที่หนานัก ผ่าลำให้ไม้สองซีกห่างกันเล็กน้อย เจาะปล้องตรงกลาง วิธีใช้จะทำราวผูกกับง่ามต้นไม้ที่ผลดก เอาตะขาบไปแขวน 1 ตัวแล้วผูกเชือกยาวๆ โยงไปที่ห่างในสวนสำหรับชัก ซีกไม้ทั้งสองก็จะกระทบกันเสียงดัง ทำให้สัตว์ตกใจหนีไป ถ้าใช้ตะขาบหลายตัวหรือแขวนหลายต้น ก็โยงเชือกแต่ละตัวมารวมกัน กระตุกครั้งเดียว ดังกราวๆ พร้อมกันทุกตัว เด็กจะสนุกกันมาก คอยผลัดกันชักตะขาบ ทุกวันนี้หน้าลันจี้ยังใช้กันอยู่ตามสวนลันจี้ที่ชุมชนสามง่ามพัฒนา เขตจอมทอง (นำพล โพธิ์พลากร, สัมภาษณ์, 2 มีนาคม 2546)

5.5 ภูมิปัญญาด้านภาษา

ภาษาหรือศัพท์ต่าง ๆ ที่ชาวสวนใช้มีความหมายเฉพาะ สื่อสารกันได้ในหมู่ชาวสวนด้วยกัน แสดงออกถึงทำที่ต่อวิถีธรรมชาติ เป็นภูมิปัญญาที่เกิดจากประสบการณ์สั่งสมอย่างแท้จริง

ในที่นี้ จะได้นำเสนอเฉพาะศัพท์ชาวสวนที่เกี่ยวข้องกับสวนหรือการทำสวน และการตั้งชื่อพันธุ์ไม้เท่าที่สามารถรวบรวมได้ ดังนี้

5.5.1 ศัพท์เกี่ยวกับสวน การทำสวน

กระโคง หมายถึง กิ่งไม้ที่แตกออกทรงขึ้น ไปจากกิ่งใหญ่ เป็นกิ่งที่ตั้งตรง เหมาะสำหรับตอนกิ่งขยายพันธุ์ จะได้ออกกรอบด้าน

กิ่งตะขาบ หมายถึง กิ่งไม้ที่แตกออกขนานกับพื้นดิน ไม่เหมาะที่จะใช้ตอนกิ่ง เพราะจะได้รากน้อย ทำให้ต้นงอกช้าและโค่นง่ายอีกด้วย

กิ่งเสียบ หมายถึง กิ่งไม้ที่เกิดในใจกลางของตาไม้ เมื่อกิ่งเจริญใหญ่ขึ้นจะถูกเปลือกไม้ที่เป็นขอบตาซึ่งล้อมกิ่งไม้นั้นบีบเข้าๆ จนทำให้โคนกิ่งที่ชิดกับต้นคอดลง อาหารและน้ำไปหล่อเลี้ยงไม่ได้ ทำให้กิ่งตาย ซึ่งมักเป็นกับทุเรียนบางพันธุ์ เช่น ก้านยาว ฉัตร

กบลอยแพ หมายถึง สภาพที่ทุเรียนจำพวกกบล่น ซึ่งจะหล่นพร้อมกันทั่วทุกตำบล การหล่นนั้นมี 2 อย่าง คือ หล่นดิบ กับเกือบแก่แล้วหล่น เพราะข้าวทานน้ำหนักผลไม่ไหว

ชนิด หมายถึง ลักษณะนามใช้เรียกสวนที่มีคันดินกันเป็นตอนๆ มาจากคำว่า ขนาด โดยวัดจากพื้นที่ในการทำสวน 1 แห่งที่มีลำกระโคงภายในสวนล้อมรอบ

จืดอก หมายถึง เลนในท้องร่องสวน

กู หมายถึง คลองขนาดเล็กที่ขุดลอกแยกจากคลองหรือลำกระโคงเข้าสู่บ้าน เป็นทางส่วนบุคคล ส่วนใหญ่ใช้สำหรับจอดเรือ

จับปลิง หมายถึง ขั้วของผลทุเรียนมี 2 ท่อน ท่อนสั้นติดกับผล เรียกว่า “ขั้ว” อีกท่อนหนึ่งเป็นท่อนบนเรียกว่า “จับปลิง” รอยต่อระหว่างขั้วกับจับปลิง เรียกว่า “ปากปลิง” เวลาทุเรียนสุก มีกลิ่นหอม จับปลิงจะหลุดออกจากขั้วได้ง่าย เมื่อทุเรียนหล่นจะเหลือแต่ขั้วติดกับผล ส่วนจับปลิงจะติดอยู่บนต้น ในการตัดทุเรียนจึงตัดชิดกิ่งให้จับปลิงติดมาด้วย

ดินเต่า หมายถึง กล้วยลูกเล็กๆ ที่อยู่ปลายเครือ

แตงตัว หมายถึง ไม้ผลจะให้ผลมากปีหนึ่ง และน้อยปีหนึ่งสลับกันไป ในปีที่ให้ผลน้อยเป็นปีที่พืชจะนำอาหารธาตุต่างๆ ในดินต่างๆ ไปปรับปรุงดิน เช่น กิ่ง ลำต้น ให้เจริญเติบโตงอกงามขึ้นไป

กิ่งกึ่ง หมายถึง กิ่งที่ออกผลแล้วจะแห้งตายไป อาจจะเป็นเพราะผลได้ใช้อาหารมากในการเจริญเติบโต จนทำให้กิ่งตาย

ท้องขึ้น หมายถึง ผลไม้ที่เนื้อในมักเป็นน้ำและซ้ํา แม้ผลจะงาม อย่างมะไฟ ถ้าเก็บผลในเวลาเที่ยงหรือบ่าย ผิวจะเป็นรอยน้ำตาลไหม้ เนื้อในเป็นน้ำและซ้ําหรือท้องขึ้น ขายไม่ได้ราคา

จกดิน หมายถึง การใช้จอบป้อนพรุนดินจังหวะเดียวอย่างเบาๆ

น้ำแก่ หมายถึง น้ำที่ขังอยู่ในท้องร่องสวนนานๆ

น้ำจม หมายถึง น้ำท่วมสวน ทำให้พืชเสียหาย

น้ำหนัก หมายถึง การรดน้ำต้นไม้ให้มาก โดยเฉพาะในฤดูร้อน เพราะอากาศร้อนดินจะแห้งเร็ว

น้ำเบา หมายถึง การรดน้ำต้นไม้ให้น้อย โดยเฉพาะในฤดูฝน เพราะดินชุ่มชื้นอยู่แล้ว

เนื้อสวย หมายถึง ทุเรียนเมื่อสุก เนื้อที่หุ้มเมล็ดอยู่นั้น ไม่เปียกแฉะ

เป็นเป็ด หมายถึง ลักษณะทุเรียนที่มีเนื้อพู 1-2 พู นอกนั้นลีบ ทำให้ผลบิดเบี้ยว ไม่น่าดู

นำดู

ไปแขก หมายถึง การเอาแรงแลกกัน เพื่อทำงานในสวนร่วมกัน เช่น ลอกท้องร่อง สาดเลน คายหญ้า ลงแขกก็เรียก

พันธุ์กลาง หมายถึง ชนิดของไม้ผลที่มีระยะเวลาตั้งแต่ปลูก (จากกิ่งตอน) ถึงให้ผล ใช้เวลาประมาณ 6-8 ปี ทุเรียนประเภทนี้มีมาก เช่น จำพวกกบ ก้านยาว ฉัตรสีนาก ระยะเวลาจากผลิดอกถึงผลแก่เก็บวางตลาดได้จะนานกว่าพันธุ์เบาประมาณ 20 วัน

พันธุ์เบา หมายถึง ชนิดของไม้ผลที่มีระยะเวลาตั้งแต่ปลูก (จากกิ่งตอน) ถึงให้ผล ใช้เวลาประมาณ 4-6 ปีหรือเร็วกว่านั้น เช่น ทุเรียนพันธุ์ลวง ปลูก 3 ปีขึ้นไปได้ผล ผลมักจะแก่เก็บได้เร็วกว่าพันธุ์กลางและพันธุ์หนัก จึงออกสู่ตลาดก่อน เช่น พันธุ์กระดุมทอง จากผลิดอกถึงผลแก่เก็บได้ราว 5 เดือนเศษ

พันธุ์หนัก หมายถึง ชนิดของไม้ผลที่มีระยะเวลาตั้งแต่ปลูก (จากกิ่งตอน) ถึงให้ผล ใช้เวลานาน ประมาณ 8-10 ปี เช่น ทุเรียนพันธุ์หนัก (อิหนัก) พันธุ์กำป็นเนื้อขาว พันธุ์ชายมะไฟ ระยะเวลาจากผลิดอกถึงผลแก่เก็บได้ราว 6 เดือน จึงออกสู่ตลาดช้ากว่าพันธุ์เบาและพันธุ์กลาง

พูกอก หมายถึง พูทุเรียนที่ใหญ่ที่สุดของแต่ละผล ไม่มีเมล็ดลีบหรือแกน เมล็ดในของพูกนี้เหมาะสำหรับนำไปเพาะพันธุ์ต่อไป

พินดิน หมายถึง การใช้จอบปั่นพินดินให้ลึก เพื่อขุดพลิกหน้าดิน

ลำกระโดง หมายถึง คลองส่งน้ำสาธารณะที่เชื่อมกันทุกสวน กว้างประมาณ 1.50-2.00 เมตร ขุดขึ้นเพื่อการเกษตร ชักน้ำเข้า-ออก และใช้เป็นเส้นทางลำเรียงผลผลิตออกจากสวน ชาวสวนฝั่งธนบุรี มักเรียกว่า “ลำกระโดง” หรือ “ลำมะโดง” ก็เรียกแต่มีน้อยคน

ลำราง หมายถึง ร่องน้ำเล็กๆ หรือทางน้ำไหล

ไล่ชิม หมายถึง โรคชนิดหนึ่งของทุเรียน ที่ทำให้แกนกลางผลเหมือนกับชุ่มด้วยน้ำ ถ้าทิ้งไว้มีกลิ่นเหม็น

ห้างสวน หมายถึง ที่พักในบริเวณสวนสำหรับชาวสวนใช้พักเหนื่อยหรือหลบแดด หลบฝน สมัยก่อนจำเป็นต้องใช้ในช่วงใกล้จะเก็บผลผลิต เพื่อป้องกันขโมยและสัตว์ที่กินผลไม้ เรียกว่า “เฝ้าสวน” คือ เฝ้าในเวลากลางคืนด้วย ห้างสวนปลูกเป็นเฟิงเล็กๆ และทำอย่างง่าย ๆ ชั่วคราว มีคำกล่าวถึงรูปแบบการสร้างห้างสวนว่า “เสาไม้หมาก จากทางมะพร้าว” คือใช้ต้นหมากทำเสาและพื้น หลังคาใช้ทางมะพร้าวกลัดด้วยไม้กลัด ของสองอย่างนี้เป็นของหาง่ายในสวน ไม่ต้องซื้อหาให้สิ้นเปลือง แต่อายุใช้งานไม่คงทน อย่างหลังคาที่ทำด้วยทางมะพร้าว ซึ่งเรียกว่า “จากไทย” จะไม่ทนเท่า “จากมอญ” ซึ่งทำด้วยใบจากและเย็บด้วยหวาย ห้างสวนในระยะต่อมาใช้วัสดุที่ทนทานมากขึ้น เครื่องใช้สำหรับเฝ้าสวน ได้แก่ของจำเป็นเล็กๆ น้อย ๆ เช่น เครื่องนอน ไฟฉาย อาวุธ และเครื่องมือไล่สัตว์ เช่น ตะขาบ เป็นต้น การอยู่เฝ้าสวนต้องอยู่ในเวลากลางคืนถึงรุ่งเช้า จึงเหมาะสำหรับผู้ชาย และมักมีสุนัขติดตามไปด้วย (ญานี สรประไพ, 2538: 87)

5.5.2 การตั้งชื่อพันธุ์ไม้

ฝั่งธนบุรี เป็นแหล่งกำเนิดพันธุ์ไม้ชนิดต่างๆ มากมาย เมื่อได้พันธุ์ใหม่ที่คิดเกิดขึ้น ชาวสวนจะต้องตั้งชื่อใหม่ วิธีการตั้งชื่อนั้นมีหลากหลายแบบน่าสนใจ คำที่ใช้เรียกพันธุ์ต่าง ๆ นั้น สามารถบ่งบอกถึงลักษณะต่างๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างแยกย่อย เช่น ชื่อผู้เพาะพันธุ์คนแรก ที่มา สถานที่ ลักษณะเด่น เป็นต้น จากข้อมูลเท่าที่รวบรวมได้ สามารถสรุปแยกประเภทการตั้งชื่อได้ดังนี้

1. ตั้งชื่อตามชื่อผู้เพาะคนแรก เพื่อเป็นการให้เกียรติ เช่น มะไฟที่ “ครูถิน อาจหาญ” เพาะขึ้นใหม่ในสวนที่ตลิ่งชัน เรียกว่า พันธุ์ครูถิน มะไฟที่ “นางเพาะ” ผู้ซึ่งเป็นญาติกับครูถินเพาะขึ้น เรียกว่า พันธุ์ยายเพาะ มะไฟที่ “นายเจือ” เพาะขึ้นที่ตลิ่งชันเช่นกัน เรียกว่า พันธุ์ตาเจือ

2. ตั้งชื่อตามลักษณะผลภายนอก เช่น ผลทุเรียนที่วางอยู่มีรูปร่างคล้ายกบ จึงให้ชื่อว่า พันธุ์กบ ผลทุเรียนที่ตรงหัวใหญ่กว่าพันธุ์อื่นๆ เรียกว่า พันธุ์หัวใหญ่ ส่วนพันธุ์ที่มีช่วยาวมากกว่าพันธุ์อื่นๆ และใหญ่ เรียกว่า พันธุ์ก้านยาว ผลทุเรียนที่มีรูปร่างคล้ายทรงหวดดินเผาที่ใช้ตั้งช่วยาวเหนียว เรียกว่า พันธุ์ทรงหวด ผลทุเรียนที่เปลือกบาง หล่นแตกง่าย เรียกว่า พันธุ์เปลือกไข่ (ปิยะ เกียรติทอง, 2500: 11-31) ผลชมพูที่มีรูปร่างเรียวยาว คล้ายสากกระเบื้อง มีรสเปรี้ยวจัดมากจนน้ำลายไหลย่อย ตั้งชื่อว่า พันธุ์สากกระเบื้องน้ำย่อย ผลมะม่วงที่ยังดิบอยู่ มองไปที่ต้นจะเห็นสีขาวสวยงามสะดูตา เมื่อสุกแล้วสีจะเหลืองนวลเหมือนพระจันทร์ ตั้งชื่อว่า พันธุ์นวลจันทร์ (สำนักงานเขตทุ่งครุ, 2544: 21)

3. ตั้งชื่อตามลักษณะผลภายใน เช่น ทุเรียนที่มีเนื้อสีเหลืองคล้ายสีดอกการะเกด ตั้งชื่อว่า พันธุ์การะเกด ผลทุเรียนที่ปีแรกๆ ภายในจะไม่มีเนื้อ เป็นพุกดวง เรียกว่า พันธุ์ดวง หรือ อีดวง

4. ตั้งชื่อพันธุ์ผสมกับชื่อผู้เพาะ เนื่องจากมีพันธุ์ใหม่ๆ เกิดมากขึ้น การตั้งชื่อตามลักษณะผลในระยะหลังค่อนข้างจะลำบาก จึงตั้งชื่อพันธุ์เดิมนำ ตามด้วยชื่อผู้เพาะ เช่น ทุเรียนที่เพาะได้จากพันธุ์กบแม่เต่า โดยนายเหม ก็เรียกว่า กบตามเหม หรือกบเหมราช ทุเรียนที่เพาะได้จากพันธุ์กบแม่เต่า โดยนายแมน โชติวิสุทธิ เรียกว่า กบตาแมน ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์ทองย้อย โดยนายฉัตร เรียกว่า พันธุ์ทองย้อยฉัตรหรือพันธุ์ฉัตร

5. ตั้งชื่อพันธุ์เดิมผสมกับลักษณะทั่วไปของพันธุ์ใหม่ เช่น ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์ฉัตร มีเนื้อทุเรียนสีนาก เรียกว่า พันธุ์ฉัตรสีนาก ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์กำป็นเนื้อขาว มีเนื้อทุเรียนสีเหลือง เรียกว่า พันธุ์กำป็นเหลือง ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์ฉัตร ให้ผลติดเป็นพวง เรียกว่า พันธุ์พวงฉัตร

6. ตั้งชื่อตามแหล่งกำเนิดหรือสถานที่ที่ต้นแรกปลูกอยู่ เช่น ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์กำป็นขาว เจ้าของเรียกติดปากว่า “ชายมะไฟ” สันนิษฐานว่าครั้งแรกคงจะปลูกชิดต้นมะไฟ จึงเรียกว่าพันธุ์ชายมะไฟ เช่นเดียวกับพันธุ์ชายมังคุด คงจะปลูกชิดต้นมังคุด

7. ตั้งชื่อพันธุ์เดิมผสมกับชื่อแหล่งกำเนิด เช่น ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์กระปุกทองได้ที่ตลิ่งชัน เรียกว่า พันธุ์กระปุกตลิ่งชัน

8. ตั้งชื่อตามความพอใจของผู้เพาะ มิได้อาศัยหลักเกณฑ์ที่แน่นอน เช่น ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์ก้านยาว แต่มีขั้วสั้นกว่าและเนื้อหยาบกว่า เรียกว่าพันธุ์สุดสาคร (ก้านยาวใหญ่) ทุเรียนพันธุ์ที่หล่นเฉพาะเวลากลางคืน ส่วนกลางวันไม่เคยหล่นเลย เรียกว่า พันธุ์สายหยุด ทุเรียนพันธุ์ที่ผลิดอกจะผลิรอบกิ่งคล้ายพวงมาลัย การติดผลติดเป็นพวง เรียกว่า พันธุ์พวงมาลัย ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์กับแม่เต่า ลำต้นไม่แข็งแรง ผลหล่นง่ายเพราะขั้วเล็ก เรียกว่า พันธุ์ย่าเพ็ล๊ะ ทุเรียนที่เพาะจากพันธุ์ฉัตร โดยนายบุษ พินธุทอง มีเนื้อสีแดง เรียกว่าพันธุ์ชมพูบุษ ทุเรียนบางพันธุ์มีการตั้งชื่อแปลกออกไป เช่น นางงาม สาวชม ดาวกระจาย กลีบสมุทร จอมโยธา เป็นต้น มะม่วงพันธุ์เก่าแก่มีชื่อของบางระมาด พิวิสัยและรสชาติอร่อยมาก ตั้งชื่อว่าพราหมณ์ชายเมื่อย มะม่วงที่มีลูกใหญ่ รสเปรี้ยวจัด เหมาะนำมาดองขาย เรียกว่า เจ้าตลกดี

9. ตั้งชื่อจำแนกตามรสชาติ อย่างมะปราง แบ่งประเภทตามรส มี 2 อย่าง คือเปรี้ยวกับหวาน แต่ชาวสวนสามารถแบ่งให้ประณีตออกไปได้อีก 5 อย่างตามรส คือ (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2515)

มะปรางหวาน มีรสหวานซัดๆ ไม่มีเปรี้ยวแถม

มะขงซิด มีรสเปรี้ยวแถมเล็กน้อย มีหวานผสม เป็นรสประหลาดมาก

มะขงห่าง มีรสเปรี้ยวมากกว่าหวาน

มะปรางเปรี้ยว มีรสเปรี้ยวตามธรรมดา เจือหวานเล็กน้อย

กาวาง มีรสเปรี้ยวจัด จนนกกาไม่อาจจิกกินได้ ผลใหญ่ เก็บเป็นของกำนัล

หรือเอาไว้ดูเล่นเท่านั้น

พันธุ์ไม้ที่เป็นชื่อต่างๆ กัน ทำให้เกิดภาษาหรือศัพท์ใหม่มากมาย เมื่อพันธุ์ไม้เหล่านี้สูญพันธุ์ไป หรือไม่เป็นที่นิยมของตลาดแล้ว คำเหล่านี้ก็หายไปด้วย ส่วนพันธุ์ที่ได้รับการขยายพันธุ์แพร่หลายออกไปในจังหวัดต่างๆ คำหรือชื่อเรียกเหล่านี้ยังใช้กันอยู่จนทุกวันนี้

อย่างไรก็ตาม ในวงการค้าขายพันธุ์ไม้ พ่อค้าได้นำพันธุ์เก่ามาตั้งชื่อใหม่ แล้วขายพันธุ์ในราคาสูง ลูกค้าหลงเชื่อคิดว่าเป็นพันธุ์เกิดใหม่ ชื่อหากันไปทดลองปลูก เช่น มะม่วงนวลจันทร์ คล้ายมะม่วงอกร่อง เป็นพันธุ์เก่าแก่ ปลูกมากแถบบางมด เคยเป็นที่นิยมของตลาด ต่อมาความนิยมลดลงไป คนสมัยนี้ไม่ค่อยรู้จักแล้ว พ่อค้าจึงนำมาดองกิ่ง ตั้งชื่อใหม่ว่า “พันธุ์พิกุลทอง” กิ่งยาวแก่

ศอกขายกิ่งละ 500 บาท ในขณะที่ชาวสวนรุ่นเก่าแถวจอมทองขายในชื่อเดิม กิ่งละ 25 บาท (สถิติเพื่อกษัตริย์, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) จะเห็นได้ว่า การตั้งชื่อหลอกลักษณะนี้อาจถือได้ว่าเป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมที่ไม่สร้างสรรค์ และเป็นผลเสียต่อวงการเกษตร ชาวสวนเห็นว่าพ่อค้าเอาเปรียบลูกค้านามากเกินไป มุ่งหวังแต่เพียงกำไรอย่างเดียว

5.6 ภูมิปัญญาด้านอาหารการกิน

อาหารของชาวสวนจัดว่าเป็นอาหารไทย ที่มีคุณลักษณะพิเศษเป็นที่ยอมรับว่ามีคุณค่าทางโภชนาการครบถ้วน มีสรรพคุณทางยาและสมุนไพร และยังสะท้อนถึงมิติทางภูมิปัญญาและศิลปวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนด้วย

อาหารของชาวสวน ประกอบด้วยเครื่องปรุงจากพืชผักและผลไม้ที่หาง่ายในสวนอยู่แล้ว น้ำพริกผักจิ้มถือเป็นอาหารหลักของทุกครัวเรือน ชาวสวนรู้จักคิดและเลือกเฟ้นพืชผักผลไม้มาชนิดมาปรุงรวมกันอย่างเหมาะสม หรือมี “เคล็ดลับในการปรุง” จนได้อาหารเลิศรสที่หลากหลาย สำหรับในการเลือกผักพืชสมุนไพรมาประกอบอาหารให้อร่อย นอกจากเก็บมาสดๆ และใหม่แล้ว ยังต้องพิจารณาว่าช่วงไหนอร่อยที่สุด ดีที่สุด อาทิ

- นิยมกินชะอมฤดูแล้ง ไม่นิยมกินชะอมฤดูฝน เพราะจะมีกลิ่นแรง และมีรสเปรี้ยว
- ในฤดูที่มะขามแตกยอดอ่อนและมีดอก นิยมเก็บยอดมะขามอ่อน ซึ่งมีรสเปรี้ยว มาทำต้มโคล้ง

- กล้วยเป็นของหาง่ายมากในสวน นอกจากนิยมกินแบบสุกแล้ว ยังนำกล้วยดิบมาทำแกงเผ็ดแบบแกงป่าได้ เพิ่มรสชาติของกล้วยดิบที่มีรสฝาด หัวปลีก็เช่นกัน เป็นผักที่ไม่มีรสชาติ นำมาปรุงเป็นต้มยำ 3 รสทำให้หัวปลีมีรสอร่อยขึ้น ดีกว่าทิ้งเสียเปล่า

- ขนุนเมื่อออกลูกจะออกลูกติดกันจนแน่น เพื่อให้ลูกที่สมบูรณ์ได้อาหารเต็มที่จนกว่าจะแก่ จำเป็นต้องเด็ดลูกอื่นๆ ออก การเด็ดจะเด็ดในขณะที่ยังเป็นขนุนอ่อน และนำมาทำอาหารได้หลายชนิด เช่น แกงขนุนอ่อนกับปลาอย่าง

จะเห็นได้ว่า การปรุงอาหาร การเลือกใช้ผลผลิตในสวน เครื่องปรุงและเคล็ดลับในการปรุง เป็นความชาญฉลาดและภูมิปัญญาชาวสวนที่จะปรุงอาหารให้อร่อยและมีคุณค่าต่อสุขภาพ นับเป็นวิธีคิดที่ดีในการใช้ของสวนทุกอย่างให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า สอดคล้องกับการดำรงชีวิตที่เรียบง่าย และประการสำคัญคือส่งผลให้ชาวสวนสุขภาพดีถ้วนหน้า ชาวสวนส่วนใหญ่จึงมีอายุยืน บางคนแม้เข้าสู่วัยชราแล้วยังเดินคล่องแคล่วว่องไวและความจำดี

ชาวสวนฝั่งธนบุรีได้ใช้ภูมิปัญญาและความชัดเจนในวิธีการผลิตแบบดั้งเดิม พร้อมกับได้สร้างสรรค์และสืบทอดภูมิปัญญาเหล่านี้มาหลายชั่วอายุคน รวมทั้งพยายามที่จะรักษาวัฒนธรรมชาวสวนไว้อย่างเหนียวแน่น แต่ทว่าศักยภาพและพลังของชาวสวนรุ่นใหม่ที่จะดำรงต่อไปกลับอ่อนแอลงตามลำดับ เพราะได้ถูกรอบงำจากอิทธิพลภายนอก โดยหันมาเอาอย่างวิถีชีวิตสมัยใหม่ตามกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยมที่ถาโถมเข้ามาอย่างไม่หยุดยั้ง ชุมชนชาวสวนถูกแปลกแยกและกำลังถูกทำลายจากความเจริญเติบโตของเมืองที่พัฒนาโดยไม่คำนึงถึงรากเหง้าของชุมชนที่แท้จริง การศึกษาจึงมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป

6. สภาพปัญหาและแนวทางแก้ไข

การทำสวนเป็นอาชีพหลักที่เคยสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำให้แก่ชาวสวนมานาน ขณะเดียวกันชาวสวนต้องเผชิญกับปัญหาและอุปสรรคต่างๆ มากมาย และรุนแรงมากขึ้นทุกที ทั้งภาครัฐและภาคเอกชนพยายามหาแนวทางแก้ไขปัญหานั้นมาโดยตลอด ดังรายละเอียดต่อไปนี้

6.1 ปัญหาเรื่องน้ำ: น้ำท่วม-น้ำเค็ม-น้ำเสีย น้ำเป็นทรัพยากรธรรมชาติชนิดหนึ่งที่สำคัญต่อการทำสวนอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะเป็นอาหารของพืชโดยตรงแล้ว น้ำยังเป็นตัวละลายธาตุอาหารในดินให้กับพืช เป็นแหล่งกำเนิดชีวิตของพืชและสัตว์น้ำ ชาวสวนเลือกที่จะตั้งถิ่นฐานริมน้ำมาหลายศตวรรษ และใช้น้ำตามคลองแม่ น้ำในการอุปโภคและบริโภคในชีวิตประจำวัน จนกล่าวได้ว่าน้ำคือชีวิตของชาวสวน ปัญหาเรื่องน้ำได้กลายเป็นปัญหาใหญ่และเรื้อรังที่ชาวสวนต้องเผชิญเป็นประจำทุกปี มีทั้งที่เป็นภัยธรรมชาติและภัยจากฝีมือมนุษย์ด้วยกันเอง แบ่งเป็น

6.1.1 น้ำท่วม โดยธรรมชาติสภาพภูมิประเทศของฝั่งธนบุรีเป็นพื้นที่ภายในเขตที่น้ำท่วมถึงและเต็มไปด้วยเครือข่ายคลอง ดังนั้นจะเกิดน้ำท่วมแทบทุกปีช่วงปลายฤดูฝน เริ่มตั้งแต่กลางเดือนกันยายน น้ำจะท่วมสูงสุดอยู่ราวปลายตุลาคมหรือต้นพฤศจิกายน และจะทรงอยู่จนถึงเดือนธันวาคม ถ้าน้ำท่วมไม่มากและไม่นาน จะเป็นที่พอใจของชาวสวนมาก เพราะจะได้ปฏิบัติตามธรรมชาติจากน้ำท่วมนั้น โดยไม่ต้องพึ่งพาปุ๋ยเคมี

แต่เมื่อสภาพสิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป ประกอบกับปัญหาอื่นๆ เช่น ถมคลองสร้างถนน ตัดต้นไม้ สร้างบ้านจัดสรรทับทางระบายน้ำ ล้วนทำลายสภาพแวดล้อมและกระหน่ำซ้ำเติมให้สภาพน้ำท่วมรุนแรงยิ่งขึ้น ชาวสวนต้องป้องกันสวนของตนอย่างเต็มที่เพื่อมิให้เสียหายมาก บางปีสุดที่จะป้องกันได้ ทำให้สวนล่มหมด ลื่นเนื้อประดาตัวไปหลายครอบครัว การฟื้นตัวด้วยการเริ่มปลูกพืชทดแทนใหม่ต้องใช้เวลาานานพอสมควร

ย้อนอดีตไปเมื่อพ.ศ. 2485 เกิดน้ำท่วมใหญ่รุนแรงที่สุดในรอบ 126 ปี นับตั้งแต่ปี 2375-2500 ซึ่งก่อนหน้านี้นี้ในปี 2374 เคยเกิดน้ำท่วมรุนแรงระดับนี้มาแล้วครั้งหนึ่ง (ชูเกียรติ ทรัพย์ไพศาล และไตรรัตน์ ศรีวัฒนา, 2530: 31) ในวันที่ 12 ตุลาคม 2485 วัดระดับน้ำท่วมที่สะพานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ 2.27 เมตรเหนือระดับน้ำทะเลกลาง สภาพน้ำนองไหลบ่าเข้าท่วมแผ่นดินที่ทำกินตลอดจนย่านชุมชนที่อยู่อาศัยเสมอหน้ากันหมด ชาวสวนบางระมาดบอกว่า “น้ำท่วมที่ไหนจะมายิ่งใหญ่เท่าปี 85 ไม่มีแล้ว” (จ.ส.อ. ชิน เรื่องศรี, สัมภาษณ์, 6 ธันวาคม 2545) ส่วนชาวสวนบางมดเล่าว่า “เกิดน้ำจมล้างบางไปทั่ว น้ำมาเร็วจนเก็บของไม่ทัน และค่อยๆ สูงขึ้นจนมิดหัว ไม่รู้ว่าสวนอยู่ตรงไหน แลเห็นแต่ยอดมะพร้าว โผล่เหนือน้ำ” เรือพายไปได้ตลอดถึงพญาไท แถวท่าเตียนเกิดเหตุเรือชนกับรถ น้ำขังนานอยู่ประมาณ 3 เดือน พืชผลไม่ขึ้นต้นในสวนตายหมด ที่ไม่ตายคือต้นมะพร้าว แต่ก็ไม้โต คอจะเล็ก แถวบางมดส้มโกลอยน้ำเกลือ ชาวสวนเข้าใจถึงสภาพธรรมชาติที่เกิดขึ้นนี้อย่างลึกซึ้ง หลังจากน้ำลดแล้ว ชาวสวนบางมดเริ่มทำสวนผสมกันใหม่ พบว่าส้มเขียวหวานงามกว่าพืชชนิดอื่น ปลูกเพียงปีเดียว พุ่มใหญ่มาก เพราะได้ปุ๋ยธรรมชาติ ผลผลิตรุ่นแรกสถิติ แต่มีน้อย ขายได้ราคาแพง ชาวสวนซึ่งที่แรกบอกว่าหมดตัว เพราะน้ำท่วมกลายเป็นคนรวยทันที (พระอาคม คุณสัวโร, สัมภาษณ์, 7 กรกฎาคม 2545) ทำให้มีการขยายพื้นที่ปลูกส้มเขียวหวานมากขึ้นเรื่อยๆ ทุกปีจนชนพื้นที่สมุทรปราการ พื้นที่ที่เคยปลูกส้มมีจำนวนสูงที่สุดประมาณ 30,000 ไร่ (ไพศาล จันทรคำ, สัมภาษณ์, 19 พฤศจิกายน 2544)

ปี พ.ศ. 2518 เทศบาลนครกรุงเทพได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นกรุงเทพมหานคร โดยมีผู้ว่าราชการและรองผู้ว่าราชการซึ่งได้รับการเลือกตั้งจากประชาชนเข้ามาบริหารงานเป็นปีแรก ทำให้การติดต่อประสานงานระหว่างกรุงเทพมหานครและกรมชลประทานเพื่อควบคุมการระบายน้ำ ได้ขาดตอนไป เมื่อเกิดสภาวะน้ำท่วมใหญ่ขึ้น น้ำได้บ่าเข้าท่วมที่ลุ่มตลอดจนถนนหนทางมากกว่า 40 สาย เกิดความเสียหายทั้งทางภาครัฐและภาคเอกชนอย่างกว้างขวาง (ชูเกียรติ ทรัพย์ไพศาล และไตรรัตน์ ศรีวัฒนา, 2530: 34) ชาวสวนเล่าว่าน้ำท่วมขังนาน โคลนเต็มร่องไปหมด ต้องแหวงร่อง ทำคันดินกันใหม่

ในปี พ.ศ. 2521 และ 2523 เกิดสภาวะน้ำท่วม แต่ทางการสามารถป้องกันและบรรเทาความเสียหายได้มากขึ้นกว่าปี พ.ศ. 2518

ปี พ.ศ. 2526 เกิดน้ำท่วมใหญ่ในกรุงเทพมหานครอีกครั้งหนึ่ง เพราะมีพายุจรหลายลูกนำฝนมาตกอย่างหนัก เช่น พายุอีล่า ฝนตกติดต่อกันยาวนานทำให้เกิดน้ำท่วมฉับพลันเป็นบริเวณกว้าง และน้ำท่วมครั้งนี้นานประมาณ 3 เดือน เพราะมีน้ำท่าหลากมาจากทางตะวันออกและทางด้านเหนือของพื้นที่ชานเมืองด้านตะวันออกของกรุงเทพมหานคร ร่วมด้วยกับน้ำเหนือสูงสุดหลากมาหนุนพอดี หลังจากนั้นยังต่อเนื่องด้วยน้ำทะเลหนุนสูงสุด จึงทำให้ระบายน้ำออก

จากพื้นที่กรุงเทพมหานครได้อย่างยากลำบาก โดยน้ำที่ระบายออกจากพื้นที่ทำได้เพียงวันละประมาณ 6 มิลลิเมตรเท่านั้น คาดว่าผลเสียหายจากอุทกภัยครั้งนี้ทั้งภาคราชการและเอกชนจะมีมากกว่า 6,000 ล้านบาท หลังจากนั้นรัฐบาลได้ทุ่มเงินจำนวนกว่าพันล้านบาทจัดสร้างคันกั้นน้ำที่ติดกับโครงการพื้นที่สีเขียว จัดสร้างประตูระบายน้ำเพิ่มขึ้น จัดสร้างสถานีสูบน้ำและเพิ่มความจุของสูบน้ำ พร้อมทั้งขุดลอกคลองอย่างขนานใหญ่ (ชูเกียรติ ทรัพย์ไพศาล และไตรรัตน์ ศรีวัฒนา, 2530: 36-37)

น้ำท่วมในปี พ.ศ. 2526 อยู่ในความทรงจำของชาวสวนที่อยากจะลืมเลือนได้ นับว่าเป็นช่วงวิกฤตและเศร้าสลดที่สุดของชาวสวนยุคนี้ เพราะน้ำไหลบ่าขึ้นเรื่อยๆ มากขึ้นๆ จนสูงประมาณ 80-120 เมตร ล้นคันสวน ชาวสวนต้องต่อสู้ดิ้นรนช่วยเหลือตัวเองทุกวิถีทางที่จะป้องกันมิให้สวนล่ม ดังจะเห็นได้จากคำบอกเล่าของชาวสวนต่อไปนี้

วัลฤดี จตุกุล (สัมภาษณ์, 4 กรกฎาคม 2545) ชาวบางมดเล่าว่า ความแรงของพายุทำให้คันดินรอบสวนพัง น้ำทะลักเข้ามาอย่างรวดเร็ว สัมบร่องไหลเลื่อนขึ้นอยู่บนคันดิน เรือที่จอดอยู่ขาด 2 ท่อน “ช่วงนั้นสัมกำลังออกลูกเหลืองอร่าม ใครมาเห็นก็บอกว่าสวนนี้จะรวยแน่แล้ว พอน้ำท่วมก็พยายามสู้ แต่ทำไม่ไหว พี่ชายบวชอยู่ นิมนต์สึก เอาไม่อยู่แล้ว ในที่สุดสวนก็ล่มหมด”

นำพล โทธิพลากร (สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) ชาวสวนลีนจีเล่าว่า “น้ำท่วมมากขึ้นๆ จนล้นคันสวน ไม้ที่ป้องกันไว้หักหมด สวนจมอยู่ 2 วัน 2 คืน รีบจ้างคนมาโกยเลน ดำเลน ตัดหมากทำเป็นบล็อกรๆ แล้วเอาเลนใส่ตรงกลาง ทำเป็นเขื่อน แล้วใช้เครื่องสูบน้ำออก ก็เอาอยู่ บางสวนเอาปูนลง กั้นเป็นเขื่อนรอบ 5 ไร่ น้ำเลยมาลงที่สวนเรา”

สวรรค์ จันทร์ม่วง (สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) ชาวสวนบางมด “ตั้งใจว่ารุ่งเช้าจะตัดกล้วยหอมที่กำลังงาม แต่พายุมาตอนตี 2 เสียหายหมด”

ประคอง เงินยิ่งสุข (สัมภาษณ์, 8 กันยายน 2544) ชาวบางระมาดเล่าว่า “ปีนั้นลงกล้วยไว้ 1,000 กว่าต้น ใช้ขี้เลนขึ้นมาป้องกัน ทำทั้งวันทั้งคืน ตั้งเครื่องสูบน้ำประจำ จนกว่าน้ำในคลองจะนิ่ง กล้วยได้สวนเดียวแถบนั้น”

สายัณห์ อุ่นอุ่น (สัมภาษณ์, 23 สิงหาคม 2544) เล่าถึงการป้องกันสวนจากน้ำท่วมคือ ขอมลงทุนสังเคราะห์เป็นคันรถมาใส่ถุงปุ๋ย เพื่อทำเขื่อนกั้นบนคันสวน ตั้งเครื่องสูบน้ำออก 24 ชั่วโมงไม่ให้น้ำท่วมโคนต้น ประคองไว้จนกว่าน้ำจะลด

ผลจากน้ำท่วมครั้งนี้ ทำให้สวนสัมกว่า 30,000 ไร่ได้รับความเสียหายมากที่สุด พี่พันธ์หลายชนิดสูญไปหรือใกล้จะสูญพันธุ์ ความหลากหลายทางชีวภาพเปลี่ยนไป ที่สำคัญคือทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่กับวิถีชีวิตของชาวสวน บางคนผูกคอตายเมื่อสวนสัมล่ม ชาวสวนจำนวนมาก “ถอดใจ เลิกทำสวน ขายที่ดิน อพยพไปทำสวนถิ่นอื่น เปลี่ยนอาชีพใหม่”

ชาวสวนที่ยังรักสวนเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่นแทน จำพวกพืชล้มลุกหรือพืชชนิดอื่น เช่น มะกรูด กล้ายไม้ ส่งผลให้ “ส้มบางมด” ค่อยๆ กลายเป็น “ตำนान” ในที่สุด

ปี พ.ศ. 2538 ชาวสวนเผชิญกับฝนพ่นปี น้ำเหนือไหลบ่า พร้อมกับน้ำทะเลหนุน มีฝนตกติดต่อกัน 3 วันระหว่างวันที่ 8-10 พฤษภาคม 2538 ทำให้สวนเสียหายมาก เงินลงทุนทั้งหมด สวนเช่าก็เลิกเช่า สวนของตัวเองอาจฟื้นมาทำใหม่ หรือหาสวนใหม่ทำดีกว่า

ปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างเป็นปัญหาใหญ่ระดับชาติ นักวิชาการด้านวิศวกรรมทรัพยากรน้ำ เห็นว่าบริเวณนี้ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มปากน้ำเจ้าพระยา ฉะนั้นการป้องกันมิให้เกิดภาวะน้ำท่วมและอุทกภัยอย่างสมบูรณ์แบบย่อมเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก หรือหากจะกระทำได้ดีก็ต้องลงทุนจำนวนมหาศาลซึ่งจะไม่สอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจของประเทศ การลงทุนที่เหมาะสมควรเป็นการบรรเทาอุทกภัยที่คาดว่าจะเกิดขึ้น และยอมให้มีภาวะน้ำท่วมเกิดขึ้นได้บ้าง แต่ไม่ถึงขั้นก่อภัยร้ายแรงต่อชุมชนและสังคม (ชูเกียรติ ทรัพย์ไพศาล และไตรรัตน์ ศรีวัฒนา, 2530: 37-38)

ดังนั้น ปัญหาน้ำท่วมกลายเป็นประเด็นสำคัญที่กรุงเทพมหานครต้องนำมาพิจารณาเป็นประจำทุกปี รัฐได้พยายามหาวิธีป้องกันน้ำท่วมแต่ไม่สามารถแก้ไขได้โดยเด็ดขาด เพียงแต่บรรเทาได้บ้างเท่านั้น ในปัจจุบันสำนักงานเขตได้ร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กรมชลประทาน ในการควบคุมการปล่อยน้ำจากเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ และได้จัดสร้างประตูระบายน้ำขนาดใหญ่ขนาดเล็ก สร้างเขื่อนถาวร เขื่อนชั่วคราวตามปากคลองต่างๆ กันไว้โดยรอบ ทำให้พื้นที่นี้อยู่ภายใต้ระบบชลประทาน อย่างประคบน้ำคลองชักพระ สร้างเสร็จในราวปี พ.ศ. 2538 ช่วยบรรเทาน้ำท่วมแถบบางบอนได้มาก ส่วนประตูน้ำดาวคะนอง ช่วยบรรเทาน้ำท่วมแถบบางลำภูได้ แต่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาน้ำเค็มได้

เมื่อเกิดภาวะน้ำท่วมครั้งใด ชาวสวนจะช่วยเหลือตัวเองอย่างเต็มที่ก่อนจนเกิดความเคยชิน ในขณะที่รัฐพยายามให้ความช่วยเหลือ แต่มักไม่ตรงกับความต้องการของชาวสวน สำนักงานเขตได้แนะนำให้ชาวสวนสร้างคันกั้นน้ำให้สูงขึ้น และได้เร่งรีบสำรวจความเสียหาย พร้อมทั้งจัดหาพันธุ์พืชและสัตว์มอบให้แก่ชาวสวนหลังภาวะน้ำลด

6.1.2 น้ำเค็ม ทางตอนล่างของฝั่งธนบุรีเป็นพื้นที่ราบลุ่มอยู่ติดทะเล ปัญหาน้ำเค็มเริ่มตั้งแต่ปลายหน้าฝนไปจนถึงหน้าแล้ง คือระหว่างเดือนมกราคม-มิถุนายนของทุกปี พื้นที่เกษตรในเขตจอมทองมักจะได้รับผลกระทบจากน้ำเค็ม เนื่องจากน้ำทะเลขึ้นสูงและน้ำเหนือมีน้อย ทำให้น้ำเค็มไหลเข้ามาถึงพื้นที่เกษตรทางคลองสายหลัก คือ คลองสนามชัย คลองดาวคะนอง คลองบางปะแก้ว และหนุนเข้าไปตามคลองต่างๆ ทั่วพื้นที่เขต ช่วงที่น้ำเค็มจัดที่สุดคือปลายเดือน

คุณภาพน้ำถึงเดือนมีนาคม พอถึงกลางเดือนเมษายน พฤษภาคม ฝนเริ่มตกน้ำเค็มจะอยู่ก้นคลอง น้ำจืดอยู่ข้างบน

ชาวสวนมักใช้วิธีขมิมน้ำว่าเค็มหรือไม่เพียงใด บางครั้งใช้วิธีการสังเกต ถ้าขยะลอยกลางคลอง หรือน้ำมีสีเขียวๆ แสดงว่าน้ำกร่อย แต่ยากจะบอกได้แน่นอนว่าน้ำเค็มจะเข้ามาวันไหน ซึ่งจำเป็นต้องใช้เครื่องวัดค่าความเค็ม เมื่อน้ำเค็มเข้าสวนแล้วยากเหลือเกินที่จะแก้ไข กว่าน้ำในท้องร่องจะเป็นน้ำจืดในสภาพปกติใช้เวลาอย่างน้อย 1-2 เดือน ทำให้ชาวสวนบางล่างกลัวน้ำเค็มยิ่งกว่าน้ำท่วมหรือน้ำเน่า และต้องต่อสู้กับปัญหานี้มาโดยตลอด อาทิ

เมื่อปี พ.ศ. 2500 เกิดภาวะแห้งแล้งจัด ระดับน้ำในแม่น้ำลำคลองต่ำลง น้ำเค็มได้ไหลเข้าท่วม ทำให้สวนล่มหมด ขุดน้ำบาดาลมารดก็สู้ไม่ได้เพราะน้ำจะมีสนิมสูง ทำให้ใบเหลือง

หลังน้ำท่วมปี พ.ศ. 2526 ชาวสวนบางมดเริ่มปลูกส้มใหม่อีกครั้ง บางรายลงทุนไปได้ 8 ปี จนถึงปี พ.ศ. 2534 ประสบภาวะน้ำเค็มเข้าสวน กระทบกับสวนส้มมากที่สุด ทำให้ส้มตายทั้งบาง เพราะส้มไม่สู้น้ำเค็มเลย แต่ดินเค็มในปริมาณที่ไม่มากเกินไปสู้ได้

ชาวสวนหลายรายแก้ปัญหาน้ำเค็มโดยปิดท่อ 不给น้ำเข้าสวนและใช้น้ำประปราดต้นไม้ ชาวสวนกลัวไม้เช่นกันต้องซื้อน้ำประปาเป็นคันรดมาใช้ ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น หลายสวนตัดสินใจย้ายไปทำที่บางเลน นครปฐม

เพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญปัญหาน้ำเค็มซึ่งแก้ไขได้ยากมาก ชาวสวนหลายรายหันไปทำสวนมะพร้าวน้ำหอมแทน เพราะเล็งเห็นว่าทนน้ำเค็มได้ดีกว่าพืชชนิดอื่น และหลายรายเปลี่ยนไปทำวังกุ้งในสวนส้มเดิมแทน ซึ่งสร้างปัญหาใหม่ตามมาอีก เพราะความต้องการสวนทางกัน ชาวสวนไม่ต้องการน้ำเค็มหรือน้ำกร่อย แต่วังกุ้งต้องการ จึงเกิดการทะเลาะเบาะแว้งกันเรื่องการปิดเปิดประตูน้ำ ฉะนั้นสองอาชีพนี้ไม่ควรอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นอีกปัญหาหนึ่งคือ การลงทุนเลี้ยงกุ้งในระยะแรก สร้างรายได้งามมาก พื้นที่ 5 ไร่ ภายใน 4 เดือนจะมีรายได้สูงถึง 500,000 บาท เป็นเหตุให้คนทำตามๆ กัน รุกไล่เข้ามาในพื้นที่สวน แต่หลังจากนั้นประมาณ 4-5 ปี หรือไม่เกิน 10 ปี เริ่มประสบกับปัญหากุ้งไม่โต ขาดทุนย่อยยับ เป็นการลงทุนที่ไม่ยั่งยืนในระยะยาวเกิดมลพิษทั้งในดินและน้ำที่อันตรายพอสมควร นอกจากดินจะเสียแล้ว น้ำในบ่อกุ้งยังเต็มไปด้วยยาป้องกันโรคที่ให้พร้อมกับอาหาร เมื่อวิดน้ำออกจากบ่อคราวใด ไม่มีใครกล้าอาบน้ำในลำคลองเลย (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 23 ตุลาคม 2544)

ชาวสวนเห็นว่า การแก้ไขปัญหาน้ำเค็มของรัฐดูจะไม่จริงจังเท่าไรนัก จึงมีเรื่องร้องเรียนไปทุกปี ปัญหาหนึ่งคือรัฐได้สร้างประตูระบายน้ำหรือทำนบกั้นไว้แล้ว แต่เจ้าหน้าที่ผู้ควบคุมประตูไม่ปฏิบัติตามจริงจัง เช่น ช่วง 8-9 ค่ำ เป็นช่วงที่น้ำทะเลจะเข้าตามธรรมชาติ แทนที่จะ

เปิดประตูให้น้ำในคลองผลัดน้ำทะเลออกไป กลับปิดประตูทำให้น้ำในสวนเต็มขึ้นเรื่อยๆ และบางทีในช่วงที่ปิดประตูน้ำดาวคะนอง หัวหน้าผู้ควบคุมประตูคลองบางแห่งในเขตทุ่งครูกลับเปิดประตูตามใจชอบให้เรือเข้าออก เพราะเหตุว่าไม่มีเงินเดือนประจำ ชาวสวนต้องไปร้องเรียนให้เขามีเงินเดือนประจำ (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 23 ตุลาคม 2544) การเปิดประตูแม้เพียงชั่วโมงเดียวน้ำเค็มที่เข้ามาสามารถสร้างความเดือดร้อนให้กับชาวสวนได้

ปัญหาการปิดเปิดประตูน้ำเพื่อป้องกันน้ำเค็มได้เริ่มคลี่คลายลง เมื่อกองจัดการคุณภาพน้ำได้จัดซื้ออุปกรณ์เครื่องวัดความเค็ม ราคาประมาณ 40,000 บาท และเริ่มนำมาใช้ตั้งแต่ต้นเดือนกุมภาพันธ์ 2545 เจ้าหน้าที่ปิดเปิดประตูน้ำดาวคะนองจะวัดค่าความเค็ม (ppt.) เกือบทุกวัน ยิ่งในช่วงวิกฤตหน้าน้ำเค็มระยะเวลาเดือนเศษ จะวัดวันละ 2 ครั้ง เข้าครั้งหนึ่งและเย็นอีกครั้งหนึ่ง ถ้าค่าความเค็มไม่เกิน 1.2 ppt. แปลว่าน้ำดี ถ้าเกินกว่านี้เป็อันตรายต่อพืช เจ้าหน้าที่จะปิดประตูน้ำทันที ซึ่งเป็นเหตุให้เรือทัวร์ไม่สามารถผ่านเข้าออกได้ กลายเป็นปัญหากระทบกับการท่องเที่ยว

ความต้องการของชาวสวนกับผู้ประกอบการเรือทัวร์ในการปิดเปิดประตูน้ำสวนทางกันอีก การปิดประตูน้ำดาวคะนองในช่วงวิกฤตน้ำเค็มเป็นเวลาเดือนเศษ ทำให้เรือทัวร์ผ่านเข้าไม่สะดวก เป็นผลให้จำนวนเรือทัวร์ที่มาแวะตลาดน้ำวัดไทรลดลง จาก 400 ลำ เหลือประมาณ 100-200 ลำต่อวัน หลายรายเปลี่ยนเส้นทางท่องเที่ยวไปเลย ในขณะที่สำนักงานเขตจอมทองมีนโยบายส่งเสริมกิจกรรมทางการท่องเที่ยวทางน้ำ โดยจะฟื้นฟูตลาดน้ำวัดไทรให้กลับมามีชีวิตชีวาอีกครั้ง ความขัดแย้งนี้เป็นปัญหาเรื้อรังที่สร้างความเสียหายให้ทั้งสองฝ่าย ดังนั้น ในเดือนเมษายน 2545 ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม เขตจอมทอง ได้พยายามเป็นตัวกลางประสานงานให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้มาประชุมปรึกษาหารือกัน เพื่อหาแนวทางแก้ไขร่วมกัน

แนวทางหลักในการแก้ไขปัญหาหน้าเค็มของเขตจอมทอง มี 2 แนว คือ (สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544: 7-27)

1. ก่อสร้างประตูระบายน้ำและมีบุคลากรเพื่อการปิด-เปิด ทุกประตูระบายน้ำตามช่วงเวลาน้ำขึ้นน้ำลง โดยต้องมีความสัมพันธ์กับแผนการหมุนเวียนน้ำ การสัญจรทางน้ำ และแผนของสำนักการระบายน้ำ ใช้ระบบหมุนเวียนของน้ำเพื่อให้น้ำดีไล่น้ำเสีย

2. การควบคุมระดับน้ำเพื่อนำน้ำดีเข้าทางเขตกรุงเทพมหานครทางด้านทิศเหนือที่ติดกับคลองมหาสวัสดิ์แล้วให้ไหลลงทางด้านทิศใต้ พร้อมทั้งดันน้ำเค็มลงมาและระบายออกตรงคลองสนามชัย

6.1.3 น้ำเสีย

เมื่อ 30-40 ปีก่อน น้ำในคลองใสสะอาดมาก ใช้อุปโภคบริโภคได้อย่างดี แม้น้ำในท้องร่องชาวสวนสามารถดื่มกินได้ ปัจจุบันทางตอนบนฝั่งธนบุรี สภาพน้ำเสื่อมโทรมลงไป แต่ยังมีชีวิตพืชผักได้ เฉพาะหน้าน้ำหลากจะแลเห็นเด็กๆ ลงเล่นน้ำในคลองกันสนุกสนาน ซึ่งกลายเป็นภาพที่หาได้ยากไปแล้ว ส่วนทางตอนล่าง สภาพน้ำเน่าเสียเป็นอันมาก แม้เป็นช่วงฤดูฝน เพราะมีการปิดประตูกั้นน้ำ ทำให้การถ่ายเทน้ำไม่เป็นไปตามธรรมชาติ น้ำในคลองนิ่งและเน่า สีดำสนิท สมศักดิ์ เมาะหัต (สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) ชาวสวนบางมด บอกว่า “ปี 2522 เหลือทน ต้องเลิกใช้น้ำคลอง ขอประปาใช้ดีกว่า” และ เชียงไฮ้ แซ่ตั้ง (สัมภาษณ์, 15 มิถุนายน 2545) ชาวบ้านริมคลองบางมดเล่าว่า “น้ำแฉะ น้ำเน่าเหม็นมาก คลองนี้เป็นเส้นทางผ่านของเรือทัวร์ เคยมีเรื่องฟ้องร้องกันขึ้นเพราะน้ำเน่ากระเซ็นถูกนักท่องเที่ยวต่างชาติ”

ปัญหาน้ำเน่าเสียกลายเป็นปัญหาเรื้อรังของประเทศจนทุกวันนี้ ดังจะเห็นได้จากการวิเคราะห์สถานการณ์มลพิษทางน้ำของประเทศไทย ในช่วงปี พ.ศ. 2523-2540 พบว่า มีมลพิษของสารอินทรีย์ในน้ำเพิ่มขึ้นถึง 60% สาเหตุหลักของการที่ประเทศไทย โดยภาพรวมมีคุณภาพน้ำต่ำ มีสาเหตุเนื่องมาจากน้ำไหลบ่าจากภาคเกษตร น้ำทิ้งจากบ้านเรือน และน้ำเสียจากภาคอุตสาหกรรม และในปี พ.ศ. 2542 กรมควบคุมมลพิษได้ติดตามคุณภาพน้ำผิวดิน คือ น้ำในแม่น้ำและทะเลสาบ 50 แห่งในไทย พบว่า 48% ของแหล่งน้ำที่สำรวจมีคุณภาพดีและพอใช้ ส่วนอีก 52% มีคุณภาพต่ำและต่ำมาก ส่วนคุณภาพน้ำทะเลชายฝั่งก็มีแนวโน้มเสื่อมโทรมลงเช่นเดียวกัน โดยมีสาเหตุหลักเกิดจากน้ำทิ้งจากบ้านเรือน และของเสียจากภาคอุตสาหกรรมและการท่องเที่ยว คุณภาพน้ำโดยรวมอยู่ในระดับดีถึงพอใช้ (เรวัต วิฒนานุกุลกิจ, รตท., 2545: 6)

จากการสำรวจคุณภาพน้ำ ปี พ.ศ. 2542 พบว่า แม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีคุณภาพน้ำอยู่ในระดับต่ำมาก คือ มีค่าปริมาณออกซิเจนละลายในน้ำหรือค่า DO (Dissolved Oxygen) 1 มิลลิกรัมต่อลิตร และมีค่าปริมาณความสกปรกในน้ำ หรือค่า BOD (Biochemical Oxygen Demand) 2.8 มิลลิกรัมต่อลิตร

นอกจากนี้ จากข้อมูลคุณภาพน้ำในรอบปี (ตุลาคม 2544 - กันยายน 2545) ที่รวบรวมได้จากจุดตรวจวัดคุณภาพน้ำ 3 จุด บริเวณตลาดน้ำวัดไทร วัดสิงห์ และวัดบางขุนเทียนนอก แสดงให้เห็นว่า คุณภาพน้ำบริเวณดังกล่าวอยู่ในเกณฑ์ต่ำ คือ มีค่า DO อยู่ในช่วง 0 - 3.9 มิลลิกรัมต่อลิตร และมีค่า BOD อยู่ในช่วง 1.8 - 26.0 มิลลิกรัมต่อลิตร (เรวัต วิฒนานุกุลกิจ, รตท., 2545: 6)

ถ้าพิจารณาข้อมูลคุณภาพน้ำในคลองสนามชัย เฉพาะจุดเดียวที่บริเวณตลาดน้ำวัดไทร ระหว่างวันที่ 30 ตุลาคม 2544 - 25 เมษายน 2545 สรุปผลการวิเคราะห์ได้ดังตารางที่ 12

ตารางที่ 12 แสดงผลการตรวจวิเคราะห์คุณภาพน้ำคลองสนามชัย แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง
จุดตรวจวัด: ทำน้ำวัดไทร หน่วย: มิลลิกรัมต่อลิตร

ค่า	30 ตค.44	21 พย. 44	26 ธค.44	23 มค. 45	21 กพ. 45	21 มีค. 45	25 เมษ. 45
DO	0.4	3.18	3.3	2.5	2.8	0.8	2.9
BOD	7.5	4.50	2.8	5.8	7.6	3.3	13.0

*ค่า DO (ปริมาณออกซิเจนละลายในน้ำ) ตามมาตรฐานควรมากกว่าหรือเท่ากับ 2 มิลลิกรัมต่อลิตร

*ค่า BOD (ปริมาณความสกปรกในน้ำ) ตามมาตรฐานควรน้อยกว่าหรือเท่ากับ 4 มิลลิกรัมต่อลิตร

จากตารางข้างต้น จะเห็นว่า คุณภาพน้ำบริเวณหน้าวัดไทรอยู่ในเกณฑ์ต่ำ คือ มีค่า DO อยู่ในช่วง 0.4 - 3.3 มิลลิกรัมต่อลิตร และมีค่า BOD อยู่ในช่วง 2.8 - 13.0 มิลลิกรัมต่อลิตร สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาที่ชาวสวนบางลำต้องเผชิญในขณะนี้อย่างชัดเจน ส่งผลกระทบโดยตรงกับการทำสวน ถ้าไม่อาจแก้ไขปัญหาน้ำเน่าเสียได้ ชาวสวนก็ไม่กล้าเสี่ยงกับการลงทุนทำสวนอีกต่อไป แต่ถ้าสามารถคืนสภาพน้ำให้ใสสะอาดดังเดิมได้ ชาวสวนมั่นใจที่จะกลับมาทำสวนอีก โดยเฉพาะการฟื้นส้มบางมดให้เลื่องชื่ออีกครั้งหนึ่ง

ปัญหาน้ำเสียไม่สามารถแก้ไขได้โดยหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งเพียงลำพัง แต่ต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายฝ่าย ทั้งภาครัฐบาล เอกชน และประชาชนทั่วไปให้เกิดความรู้ความเข้าใจ และตระหนักในปัญหาน้ำเสีย ทางสำนักงานเขตตระหนักถึงปัญหานี้ดี ได้พยายามรณรงค์เก็บขยะทางน้ำ ประชาสัมพันธ์การทิ้งขยะให้เป็นที่ และแนะนำให้ชาวสวนทั้งหลายลดการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชโดยหันมาใช้เชื้อจุลินทรีย์แทน ทางสำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร ได้ช่วยจัดหาเชื้อจุลินทรีย์มอบให้ชาวสวนแต่ละเขต เช่น ในปี พ.ศ. 2540 สำนักงานเขตคลองสานได้รับจัดสรรเชื้อจุลินทรีย์ จำนวน 700 กิโลกรัม ทางสำนักงานเขตจอมทองก็มีการเตรียมการพัฒนา ระบบบำบัดน้ำเสีย และรณรงค์ในเรื่องการรักษาคลองอย่างต่อเนื่อง

กล่าวโดยสรุป ปัญหาเรื่องน้ำเป็นปัญหาสำคัญอันดับหนึ่งของชาวสวนขณะนี้ เพราะชาวสวนต้องเผชิญทั้งน้ำท่วม น้ำเค็ม และน้ำเสีย ซึ่งเกิดขึ้นแต่ละช่วงต่อเนื่องกันไปตลอดปี เป็นวงจรธรรมชาติ ปัญหาเหล่านี้กำลังเป็นตัวเร่งให้ชาวสวน “ถอดใจ” ทิ้งสวนฝังธนบุรีไปเรื่อยๆ เพราะไม่มั่นใจเรื่องน้ำ ชาวสวนขอเพียงแต่ “ทางเขตจะช่วยให้น้ำไม่เค็ม ไม่เน่าไม่เสีย ก็บุญแล้ว”

ดังนั้น จึงเป็นความเร่งด่วนที่ทุกฝ่ายทั้งภาครัฐและเอกชนต้องร่วมมือกันทุกวิถีทางที่จะดูแลปกป้องแหล่งน้ำ สร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์แม่น้ำลำคลองให้ใสสะอาดอย่างยั่งยืน โดยเฉพาะโรงเรียนในพื้นที่ควรจะมีบทบาทสำคัญในการให้ความรู้ความเข้าใจและปลูกจิตสำนึกให้เกิดขึ้นอย่างแท้จริง

6.2 ปัญหาสภาพดินเสื่อมโทรม

อันที่จริง สภาพดินบริเวณนี้โดยทั่วไปอยู่ในเกณฑ์ที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกอยู่แล้ว ชาวสวนเห็นว่า “บางมดเป็นเนื้อดินที่ดีที่สุดในไทย ควรจะอนุรักษ์ไว้เพื่อการเกษตรเพียงอย่างเดียว เพราะเป็นดินเหนียว แต่ชายทะเลที่อื่นมักเป็นดินทราย เมื่อขุดลึกลงไปสัก 2 เมตร จะเจอเปลือกหอยหอยเยอะมาก ในดินมีธาตุอินทรีย์ครบ ทำให้ผลไม้ดก รสชาติดีกว่าที่อื่น” (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 23 ตุลาคม 2544)

ปัญหาสภาพดินเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นมาจากหลายสาเหตุ เช่น ปลูกพืชชนิดเดียวกันติดต่อกันนานเกินไป แร่ธาตุในดินหมดไป การบำรุงดินผิดวิธีด้วยการใช้ปุ๋ยเคมีที่ไม่เหมาะสมหรือใช้มากเกินไป ก่อให้เกิดสารพิษตกค้างในดิน ชาวสวนบางมดยอมรับว่า “สวนส้มมีปัญหาใหญ่คือใช้สารเคมี เพิ่มปุ๋ยขึ้นเรื่อยๆ และเจ้าหน้าที่ไม่เคยมาห้ามปราม นานๆ ไปทำให้ดินเสียลึกลงไปแค่นี้ ดินจะแข็ง น้ำไม่ซึมลง” (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 23 ตุลาคม 2544)

ชาวสวนส่วนใหญ่มีการศึกษาน้อย อาจขาดความรู้ความเข้าใจในการใช้สิ่งเหล่านี้ อย่างถูกต้อง หรือหลงเชื่อคำโฆษณา เป็นเหตุให้เกิดปัญหาตามมาเป็นปัญหาถูกใช้ซึ่งยากแก่การแก้ไข อาทิ โรคใหม่ ๆ ที่เกิดกับพืชซึ่งชาวสวนไม่คุ้นเคยมาก่อน อย่างที่เกิดขึ้นกับสวนส้มที่รังสิตมาแล้ว เมื่อส้มติดลูกแล้วจะร่วงหล่นโดยไม่ทราบสาเหตุ สร้างความเสียหายไม่น้อย ชาวสวนส้มบางคนเชื่อว่า เป็นเพราะเร่งใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์มากเกินไปจนพืชทนไม่ไหว (อุดมลักษณ์ ช้อยหรือญ , สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2545) แต่บางคนเห็นว่า “เป็นเพราะความโลภ อยากได้ผลผลิตมากขึ้นๆ และตัวโลกทำลายวิถีชีวิตของชาวสวนเอง” (สมชาย วงษ์พัฒน์พงษ์, สัมภาษณ์, 7 กรกฎาคม 2545)

นอกจากนั้น ชาวสวนนิยมใช้แต่ปุ๋ยสูตร 16-16-16 ซึ่งไม่เพียงพอกับความต้องการของพืช การคายน้ำหรือปราบหญ้าด้วยยาฆ่าหญ้า หรือการเผาหญ้าก็ดี ทำให้สวนโล่งเตียน แลดูสะอาด เป็นที่พึงพอใจของชาวสวนอย่างมาก แต่กลับเป็นเหตุให้ธรรมชาติเสียสมดุล หน้าดินขาดความชุ่มชื้น เชื้อจุลินทรีย์ในดินที่เป็นประโยชน์ต่อการทำสวนถูกทำลายไปด้วย ซึ่ง “แต่ก่อนนักวิชาการเกษตรได้แต่ห้ามเผาหญ้า แต่ไม่ชี้แจงให้ชาวสวนเข้าใจ”

วิธีการแก้ปัญหาสภาพดินเสื่อมคือบำรุงรักษาสภาพดินอย่างถูกวิธี รู้จักใช้ปุ๋ยเคมีอย่างถูกต้องเหมาะสม และเน้นการใช้ปุ๋ยอินทรีย์มากขึ้น เพราะลงทุนน้อยกว่า ก็สามารถทำให้ดินอุดม

สมบูรณ์ดังเดิมได้ กรุงเทพมหานครตระหนักดีถึงปัญหานี้ ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2540 ได้อนุมัติโครงการปรับปรุงดินด้วยอินทรีย์วัตถุด้วยงบประมาณ 990,000 บาท และโครงการฟื้นฟูการเกษตรเขตดิ่งชันด้วยงบประมาณ 891,000 บาท เพื่อปรับปรุงสภาพดินที่เสื่อมโทรมให้ดีขึ้น นอกจากนี้ยังจัดให้มีโครงการปรับปรุงดินอย่างต่อเนื่องต่อไป ขณะเดียวกันเจ้าหน้าที่เกษตรจากสำนักงานการเกษตรเขตดิ่งชัน ได้พยายามแก้ไขโดยให้คำแนะนำที่ถูกต้อง แต่ชาวสวนส่วนใหญ่ยังยึดติดหรือเคยชินกับวิธีการแบบเดิม ซึ่งต้องอาศัยเวลานานพอสมควรกว่าชาวสวนจะยอมเปลี่ยนพฤติกรรมได้

ชาวสวนที่ปรับตัวได้รวดเร็ว เห็นว่าน่าจะดีจริง จะทำปุ๋ยจากอินทรีย์วัตถุใช้เอง และยังมีกรรวมกลุ่มกันผลิตขายด้วย เพื่อลดต้นทุนการผลิต เช่น กลุ่มชาวสวนบางมดรวมตัวกันเป็นสหกรณ์ผลิตปุ๋ยชีวภาพและขายสมาชิกด้วยกันเองในราคาถูกกว่าท้องตลาด ทำให้มีสมาชิกเพิ่มขึ้นมาก ประโยชน์ ปานเพ็ชร (สัมภาษณ์, 29 มิถุนายน 2545) กล่าวว่า “ผลิตขึ้นมา 20 ตัน ปรึบตาเดียวขายหมด” ส่วนกลุ่มเกษตรกรบางพรหมเริ่มผลิตปุ๋ยหมักใส่ถุงออกจำหน่าย ถุงละ 10 กิโลกรัม ราคา 35 บาท ชาวสวนละแวกนี้ซื้อไปใช้กันทั้งนั้น (อรรถ กัญภัย, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545)

6.3 ปัญหาโรคและแมลงระบาด: การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช

ความสนใจและความนิยมใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่แพร่หลายเข้ามาในฝั่งธนบุรีตั้งแต่ประมาณปีพ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ระยะเวลาชาวสวนยังไม่รู้จักใช้สารเคมีมากนัก ต่อมามีการโฆษณาประชาสัมพันธ์แพร่หลายผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ประกอบกับมีตัวแทนบริษัทเข้าไปแนะนำถึงในชุมชน สร้างค่านิยมใหม่ว่าเป็นของดี ทันสมัย ชาวสวนเลือกใช้ตามความพอใจหรือตามคำโฆษณาชวนเชื่อ เมื่อชาวสวนทดลองใช้ทั้งปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง ยาฆ่าหญ้าระยะแรกก็ได้ผลดีจริง เพราะประหยัดเวลาและแรงงานได้มาก ผลผลิตก็มากกว่าเดิม กำจัดศัตรูพืชได้ผลชะงัด จึงเป็นที่นิยมแพร่หลายอย่างรวดเร็ว แต่เมื่อใช้นานวันเข้ายิ่งต้องเพิ่มปริมาณสูงขึ้นๆ จึงจะได้ผล ค่าใช้จ่ายมากขึ้นเป็นเงาตามตัว สารเคมีที่ใช้เหล่านี้สะสมต่อเนื่องเป็นเวลายาวนาน 30 ปี ได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศเป็นอย่างมากและยากแก่การแก้ไขในปัจจุบัน

การกำจัดศัตรูพืชสมัยก่อนใช้วิธีการที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ในปี 2505 ชาวสวนบางมดเริ่มหันมาใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชสมัยใหม่ ซึ่งได้ผลดีทันตาเห็น ต่อมาได้เพิ่มปริมาณการใช้มากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้ต้นทุนการผลิตสูง ดังที่ สติชัย เผือกสามัญ (สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2546) ชาวสวนบางมดเล่าว่า “สมัยก่อนยาแรง เดียวนี้คุณภาพลดลงแต่ราคาสูงขึ้น ต้องใช้เยอะ เสียเงินมาก”

อย่างไรก็ตาม ชาวสวนที่ปลูกไม้ผลจำเป็นมากที่จะต้องใช้สารเคมีเหล่านี้เพื่อป้องกันและควบคุมโรคและแมลงซึ่งระบาดหนัก จึงต้องเรียนรู้วิธีใช้ “อย่างปลอดภัย” แก่ตนเองและผู้บริโภค โดยเฉพาะสวนส้มมักฉีดยาป้องกันโรคทุกอาทิตย์เป็นประจำ แต่สำหรับชาวสวนผักแล้ว

สามารถปลูกให้ผัก “ปลอดสารเคมีหรือสารพิษ” ได้ ดังที่นักวิชาการเกษตรจอมทองได้ตรวจสอบแล้ว พบว่าผลผลิตของเขตจอมทองปลอดสารพิษจริง

เจ้าหน้าที่เกษตรจากสำนักงานเกษตรเขตดลิ่งชั้นได้พยายามช่วยเหลือในการแนะนำการใช้ปุ๋ยชีวภาพและสารสกัดจากชีวภาพทดแทน แต่ระยะแรกชาวสวนส่วนใหญ่ยังคงชินและยึดติดกับแนวปฏิบัติเดิมอย่างเหนียวแน่น นักวิชาการเกษตรจากสำนักพัฒนาชุมชนเล่าว่า “ตอนแรกที่เราเข้าไปแนะนำ บางคนได้ตะเพิดผมเลย” เพราะชาวสวนคิดว่ามีประสบการณ์ทำสวนมากกว่า การใช้สารสกัดชีวภาพต้องใช้เวลาเป็นปีกกว่าจะเห็นผลชัดเจน และยังจะให้ผลดีขึ้นเรื่อยๆ ในระยะยาว แต่ชาวสวนรู้สึก “ไม่ทันใจ” ไม่อดทนที่จะรอคอย จึงไม่ยอมทดลองใช้

ในช่วงปีที่ผ่านมา ผู้บริโภคตื่นตัวในเรื่องความปลอดภัยจากอาหารการกินต่างๆ ผลผลิตที่ได้จากกระบวนการทางธรรมชาติและไร้สารพิษกลายเป็นทางเลือกใหม่ที่ทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้น หลายหน่วยงานของรัฐด้านการเกษตรคอยให้คำแนะนำปรึกษาเรื่องเทคนิคในการจัดการอย่างต่อเนื่อง เจริญรงค์ประชาสัมพันธ์ จัดอบรม และสนับสนุนทุกวิถีทางให้ชาวสวนหันมาใช้การกำจัดศัตรูพืชโดยชีววิธีอย่างต่อเนื่อง เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมาจนบัดนี้ได้ขยายผลมากขึ้นเรื่อยๆ แต่ยังไม่เป็นที่น่าพอใจเท่าที่ควร

6.4 ปัญหาการตลาด: ผลผลิตราคาต่ำ

6.4.1 การกดราคา ชาวสวนเป็นผู้ลงทุนลงแรงปลูกกว่าจะได้ผลผลิต แต่เมื่อถึงเวลาจะขาย พ่อค้าคนกลางจะมารับซื้อถึงสวนและเอารถเอาเปรียบชาวสวนโดยเป็นผู้กำหนดราคาเสียเอง ชาวสวนต้องยอม เพราะมิฉะนั้นจะไม่สามารถขายผลผลิตได้

6.4.2 ราคาผลผลิตขึ้นลงไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับปริมาณผลผลิต ช่วงที่ผลผลิตชุก ราคาผลผลิตจะต่ำลง และโดยทั่วไป ถ้าผลผลิตชนิดใดราคาดี ชาวสวนมักจะปลูกพืชชนิดนั้นตามๆ กัน ทำให้ผลผลิตล้นตลาด เกิดภาวะราคาคงต่ำ เจ้าหน้าที่การเกษตรจึงได้พยายามแนะนำให้ลองปลูกพืชชนิดต่างๆ ที่หลากหลาย เช่น ชาวสวนปลูกผักกั๋งเงินกันมาก จึงแนะนำให้ปลูกมะระจีนบ้าง ข้าวโพดบ้าง

6.4.3 งานออกร้านบางแห่งเก็บค่าเช่าร้านแพงเกินไป เช่น งานเกษตรแฟร์ คิดค่าเช่าร้าน 5,000-6,000 บาทต่อร้าน จุดที่ทำให้เล็ดลอดถนนจะใช้การประมูล บางครั้งราคาสูงถึงร้านละ 10,000 บาท ทำให้ชาวสวนไม่สามารถขายตลาดได้

เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของชาวสวนในเรื่องนี้ ในปี พ.ศ. 2540 สำนักงานเขตได้จัดทำโครงการแปรรูปผลิตผลการเกษตรเพื่อเพิ่มรายได้ โดยใช้งบประมาณ 19,000 บาท และจัดทำโครงการเลี้ยงปลาในร่องสวน เป็นการเพิ่มรายได้และใช้พื้นที่ที่มีอยู่อย่างคุ้มค่าที่สุด โดยใช้

งบประมาณ 38,100 บาท นอกจากนี้ ยังสนับสนุนให้ชาวสวนรวมกลุ่มกันเพื่อต่อรองพ่อค้าคนกลางในด้านราคาของผลผลิต ตลอดจนหาตลาดรองรับเพิ่มขึ้น

6.5 ปัญหาขาดแคลนแรงงาน

ปัญหาขาดแคลนแรงงาน เป็นปัญหาเรื้อรังมาตั้งแต่อดีตและรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ จนทุกวันนี้เพราะแรงงานมีน้อย จึงต้องมีการจูงใจ ทำให้เสียเวลาคอย ชาวสวนผู้สูงอายุและวัยกลางคน ประมาณ 50 ปีขึ้นไปเท่านั้นที่ยังทำสวนอยู่ และเป็นแรงงานหญิงส่วนมาก เพราะผู้ชายหางานรับจ้างอื่นทำได้ง่ายกว่า เช่น มอเตอร์ไซด์รับจ้าง เรือรับจ้าง เป็นต้น ทักษะคติในการส่งลูกหลานเรียนหนังสือสูงๆ เพื่อไปประกอบอาชีพอื่นส่งผลให้ไม่มีใครรับช่วงทำสวนต่อ หรือทำสวนไม่เป็น เพราะไม่เคยฝึกปฏิบัติ การแต่งงานไม่ได้อยู่ในหมู่ชาวสวนอีกต่อไป เหล่านี้เป็นเหตุให้ขาดแคลนแรงงานในสวน แม้ค่าจ้างแรงงานจะสูงกว่าแต่ก่อนมากถึงวันละ 200 บาท แต่ก็หาจ้างได้ยากยิ่ง

6.6 ปัญหาเงินทุน

ปัจจุบันชาวสวนส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ต้องถือสวนรายปี ค่าใช้จ่ายในการผลิตนับวันราคาจะสูงขึ้น รวมทั้งประสบปัญหาภัยธรรมชาติต่างๆ แหล่งเงินทุนมีอัตราดอกเบี้ยสูง ทำให้ชาวสวนขาดเงินทุนหมุนเวียนในการผลิต จากปัญหานี้สำนักงานเขตได้ช่วยเหลือ โดยติดตามการประกอบอาชีพของชาวสวนที่ใช้เงินกู้ ตามโครงการคณะกรรมการช่วยเหลือเกษตรกรและผู้ยากจน (อชก.) ซึ่งให้เงินกู้กับชาวสวนเพื่อไถ่ถอนที่ดิน

6.7 ปัญหาการขายที่ดินสวนและผลกระทบที่ตามมา

การขายที่ดินสวนมาจากหลายสาเหตุ ก่อให้เกิดปัญหาตามมามากมาย และส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชาวสวนเป็นอันมาก กล่าวคือ

สมัยก่อนที่ดินสวนถูกจับจองเป็นแปลงใหญ่ ซื้อขายกันด้วยราคาถูก เป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษถึงรุ่นลูกรุ่นหลาน บางครอบครัวก็ให้ลูกคนโตรับช่วงทำสวนต่อ เพราะมีการศึกษาน้อย ส่วนลูกคนอื่นๆซึ่งมีการศึกษาสูงกว่าจะหันไปประกอบอาชีพอื่น แต่บางครอบครัวมีลูกหลายคน เช่น 10 คน เมื่อแบ่งที่ดินสวนแล้ว จะมีส่วนแบ่งคนละเล็กน้อย ไม่เพียงพอที่จะยึดเป็นอาชีพ จึงจำเป็นต้องขายที่ดินแปลงใหญ่นำเงินมาแบ่งกัน เอาไปปลูกบ้านของตัวเองหรือซื้อบ้านจัดสรรอยู่ใกล้กันกับสวน (สายัณห์ อุ่นอุ่น, สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2544) ครอบครัวที่มีที่ดินน้อยจะขายยกแปลงไปเลย แล้วไปเช่าที่วัดปลูกบ้านอยู่ วัดก็มีรายได้ประจำ (แสวง กำลิ่งยิ่ง, สันทนาการ, 6 ธันวาคม 2545) ถ้าเจ้าของใหม่ไม่ใช่ชาวสวนแล้ว ที่ดินเหล่านี้มักถูกปล่อยทิ้งรกร้างเปล่าประโยชน์ ทำให้ล้ากระโคงตื้นเขิน มีน้ำเน่าขัง กระทบต่อระบบนิเวศ ดังเช่นแควบางระมามีสวนส้มจี๊ดชนิดหนึ่งออกผลดกเหลืองทองเต็มต้นไปหมด แต่เพิ่งจะขายไปให้กับ

คนต่างถิ่นเมื่อต้นปี พ.ศ. 2545 จึงไม่มีใครดูแลเก็บผลผลิตไปขาย คงปล่อยให้เน่าคั่วคั้นเช่นนั้นเอง นับวันภาพเช่นนี้จะพบเห็นได้มากขึ้นทุกที

ปลายปี พ.ศ. 2514 มีการรวมจังหวัดพระนครกับจังหวัดธนบุรี เป็น “นครหลวงกรุงเทพธนบุรี” ส่งผลให้ความเจริญเริ่มขยายเข้ามาในฝั่งธนบุรี ชาวสวนเอาที่ไปจ้างหรือขายเพื่อส่งลูกเรียนหนังสือสูงๆ และจากการที่ชาวสวนต้องเผชิญกับปัญหาน้ำ ทั้งน้ำท่วม น้ำเสีย น้ำเค็มทุกปี ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ทำให้ชาวสวนไม่ค่อยกล้าเสี่ยงลงทุนทำสวนอีกต่อไป เริ่มมีการย้ายไปลงทุนทำสวนที่รังสิตบ้างแล้ว

หลังภาวะน้ำท่วมใหญ่เมื่อปี พ.ศ. 2526 ชาวสวนเริ่มท้อ หดกำลังใจทำสวน เป็นจังหวัดเดียวกับที่นักพัฒนาที่ดินต้องการพื้นที่สวนไปจัดสรรสร้างที่อยู่อาศัย ที่ดินเขยิบราคาสูงขึ้นเรื่อยๆ จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ ที่เห็นได้ชัดคือที่แขวงบางมด หมู่ 2 ชาวสวนเลิกทำสวนขายที่ดินและให้เช่าที่ดินประกอบการต่างๆ ประมาณ 30 ครัวเรือน ย้ายไปทำสวนที่รังสิต 5 ครัวเรือน ทำไร่ที่จันทบุรี 5 ครัวเรือน (สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) เช่นเดียวกับที่แขวงบางมด หมู่ 10 เกือบทุกครัวเรือนขายสวน ย้ายไปซื้อที่แถวรังสิตปลูกส้มใหม่ สภาพสวนเปลี่ยนเป็นหมู่บ้านจัดสรรทั้งหมด (แสวง จ้าวสุวรรณ, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545)

การขยายตัวของเมือง เป็นสาเหตุสำคัญอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พื้นที่สีเขียวลดลง เพราะมีการกว้านซื้อที่ดินแปลงใหญ่เพื่อเตรียมรับความเจริญเมื่อมีการสร้างถนนตัดผ่าน โดยเฉพาะช่วงปลายรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นต้นมา นายทุนจากภายนอกจะเข้าไปกว้านซื้อที่ดินราคาถูก พื้นที่สวนเปลี่ยนสภาพเป็นโรงงานอุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัย มีคนต่างถิ่นอพยพเข้ามารับจ้างทำงานในโรงงานมากขึ้น ขโมยเริ่มชุกชุม แอบลักเล็กขโมยน้อยตามสวน ทำให้ผลผลิตเสียหายเป็นที่รำคาญใจแก่ชาวสวนมากจนไม่อยากจะทำสวนอีกต่อไป ดังที่นำพล โทธิพลากร (สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) เล่าว่า “ขนุนอ่อน เก็บไป ไม่ใช่ของพ่อของแม่ กินไม่ได้ ก็เอาไปทิ้งให้เราเห็นอีกเจ็บใจมันตรงนี้ ส้มโอก็ถูกลักหมด เราว่าไม่แก่ มันว่าแก่” และสวนอีกหลายแห่งเจ้าของใหม่ซื้อทิ้งไว้ รอเวลาให้ราคาที่ดินสูงขึ้นจึงจะขายต่อ

ในราวปี พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา สมัยที่พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เป็นนายกรัฐมนตรี ชาวสวนจะลงขันทำถนนซอยให้เกิดขึ้น พยายามตัดผ่านที่ดินของทุกคน แล้วยกให้เป็นถนนสาธารณะ เช่น ถนนพุทธบูชา ทำให้ที่ดินแถวนี้มีราคาสูงขึ้น ยิ่งในปี พ.ศ. 2532 การซื้อขายที่ดินบูมสุดขีด มีการปั่นราคาที่ดินจนแพงยิ่งกว่าทองคำ พื้นที่สวนถูกเปลี่ยนมือไปจำนวนมากโดยเฉพาะพื้นที่บางมด แถววัดยายร่ม ซึ่งเป็นแหล่งปลูกส้มเขียวหวานชั้นดี ชาวสวนบางมดตัดขายที่ดินบางส่วนให้กับหมู่บ้านจัดสรร โรงงานอุตสาหกรรม ตึกแถว คอมโดมิเนียม โดยได้ราคามาก

ตารางวาละ 40,000 บาท ในขณะที่มีรายได้จากการทำสวนส้ม 40,000 บาทต่อปี แม้จะเป็นพื้นที่
ตามอัตรากาที่ดินอยู่ประมาณ 30,000 - 40,000 บาทต่อตารางวา

ในการซื้อขายที่ดินช่วงปี พ.ศ. 2531-2534 พระอาคม คุณสุวรรณ แห่งวัดยายร่ม
(สัมภาษณ์, 7 กรกฎาคม 2545) อธิบายถึงสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวสวนย่านวัดยายร่มว่า

...คนแถวนี้อาชีพดั้งเดิมเป็นชาวสวนมาก่อน พอเปลี่ยนเป็นกรุงเทพฯ เขายัง
เป็นชาวสวนอยู่ ไม่ใช่ชาวกรุงเทพฯ รู้สึกว่าคนที่นี่เปลี่ยนไป เพราะคนอื่นเข้ามา
เปลี่ยนทั้งนั้น เช่น การขายที่ คนที่นี่ไม่ชวนขายขายที่ ที่แรกหาซื้อที่ยาก คิดแล้ว
คิดอีก สมัย 60-70 ปีก่อนไร่ละ 80 บาท เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ยังไม่ถึงแสน พอหมู่บ้าน
เข้ามา ปี 2532-33 ไร่ละแสน คนอื่นมาทำให้ที่ดินมีราคา

ต้นเหตุเกิดจากการตัดถนน จอมพลถนอม กิตติขจร มาบำรุงวัดสี่ศอก เวลาตัด
ถนนจะไปปากท่อ นั่งเครื่องบินมา ตัดให้อยู่ระหว่างกลางวัดยายร่มกับวัดสี่ศอก พอ
แนวถนนเข้ามา พวกอื่นก็เข้ามาให้ราคาแพง เคยขายราคาไม่กี่หมื่นกลายเป็นแสน
สองแสน พวกมีที่มากก็แบ่งขายปากทางตัดถนน แต่ด้านใน หลายบ้านไม่ขาย
หมู่บ้านจะขอซื้อ ไม่ขายไม่เป็นไร แต่ออกไม่ได้ กลายเป็นที่ตาบอด ผ่านไป 5 ปีก็
ต้องยอมเขา เพราะออกไม่ได้ ถูกกดราคาลงไปอีก เขาเป็นคนกำหนดราคาให้ทำ
นั่นเท่านั้น ต้องยอมเขา...

วิธีการซื้อขายที่ดินย่านวัดยายร่ม สร้างปัญหาตามมายึดเยื้อจนทุกวันนี้ ดังที่พระอาคม
คุณสุวรรณ เล่าให้ฟังว่า

...วิธีแรก ผู้ซื้อจ่ายเงินสด ก็ไม่มีปัญหาอะไร วิธีที่ 2 ผู้ซื้อเอาโฉนดที่ดินมา
ก่อน แล้วผ่อนส่งกับเจ้าของที่ พอถึงช่วงวิกฤตเศรษฐกิจ โฉนดยังอยู่กับแบงก์ ถ้า
ชาวสวนอยากได้โฉนดคืน ต้องเอาเงินให้แบงก์หลายล้าน นายทุนหรือผู้ซื้อค่อยๆ
ขายที่ แบ่งใช้คืนลูกหนี้คนนั้นคนนี้ นี่ก็คือความเดือดร้อนของชาวสวนขายที่แล้ว
ไม่ได้สตางค์ จนบัดนี้ก็ยังไม่ได้เงินต้องรอไป ตอนนี่เริ่มขายที่ได้บ้างแล้วแต่ไม่ดี
เหมือนก่อน ที่ดินมีมูลค่าขึ้นรกเต็มไปหมด เจ้าของไม่มีทุนทำ ลงทุนมากไม่มี
ส่วนใหญ่ใช้วิธีขายอาหารหน้าบ้าน พออยู่ได้ไม่ถึงกับอด บางหมู่บ้าน สร้างบ้าน
ใช้หนี้บนที่ดินเดิมของตัวเอง ผ่อนใช้หนี้กิน อย่าง 20 ล้าน ใช้คืนทีละแสนสองแสน
กลุ่มที่ขายราคาถูก ได้รับเงินหมด ไม่มีปัญหา ตอนหลัง เป็นเงินเชื่อหมด เลย
มีทุกข์ตามมา กลุ่มหลังจะมีมากกว่ากลุ่มแรก

คนใหม่เข้ามาแย่งซื้อกันหลายเจ้า ให้ราคาสูงกว่า คนที่นี้เป็นนายหน้า เพราะรู้จักกันดี เป็นญาติบ้าง เพื่อนบ้าง แบ่งเปอร์เซ็นต์กับผู้ขาย แม้ราคาที่ดินแพง แต่ก็ไม่ได้สตางค์

แถววัดยายร่ม ลึกเข้าไปด้านใน เป็นที่ปลูกส้มได้ดี ถ้าออกไปทางวัดครู วัดบัวผัน รสชาติจะผิดไป เพราะน้ำกร่อยมาก สวนล้มหายไป เพราะถนนและหมู่บ้านจัดสรร คนอื่นทำให้เปลี่ยนไปโดยตั้งราคาสูงล่อใจ...

ฝั่งวัดยายร่มมีหมู่บ้านจัดสรร 4 แห่ง คือหมู่บ้านจิมมา หมู่บ้านบางมด หมู่บ้านสินทวี และหมู่บ้านวิชิตรนคร กว้างซื้อที่สวนส้มไปหมด ชาวสวนมาเห็นเสียขายที่เหลือเกิน ทำไมขายไป เราจะหาที่ดินแบบนี้หาได้ยาก ไม่มีแล้ว ทำไมใช้ที่ดินผิดประเภท ทำไมไม่เพาะปลูก ทำไมไปสร้างบ้าน...

การเปลี่ยนแปลงลักษณะนี้ย่อมก่อให้เกิดคำถามมากมาย สะท้อนให้เห็นว่า ภาคเอกชนได้พยายามเข้ามาแทรกแซงหรือจัดการพื้นที่สีเขียว ผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างเห็นได้ชัดคือสวนส้มถูกกลืนหายไปกับความเจริญที่ถาโถมเข้ามาอย่างไม่หยุดยั้ง พร้อมกับส้มบางมดที่กลายเป็น “ตำนาน” ตั้งแต่บัดนั้น รวมทั้งบทสนทนาประจำวัน จากที่เคยทักทายเวลาเจอกันว่า

“ส้มเป็นเยอะไหม”

“ปีนี้ได้ส้มเท่าไร”

เปลี่ยนไป “ขายที่ได้หรือยัง”

“ขายตารางวาเท่าไร”

“ที่ยังเหลืออยู่ไหม”

ตลอดจน “ใครขายที่ได้ เพื่อนฝูงรุมล้อม พี่จะพี่จ๋า”

(วัลฤดี จิตกุล, สัมภาษณ์, 4 กรกฎาคม 2545)

สำหรับชาวสวนบางมดมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตที่เห็นชัดหลายลักษณะ คือ หลังจากการขายที่ดินร่ำรวยแล้ว จะไปลงทุนทำสวนในแหล่งต่างๆ ดังนี้

- อพยพหนีชุมชนเมือง ไปซื้อที่แปลงใหม่ที่ไกลความเจริญ ทำเป็นลำเป็นสัน พอความเจริญรุกเข้ามาก็ขายอีก ไปซื้อสวนใหม่อีก “ถ้าไกลความเจริญ ทำสวนดีกว่า” (สวรค์ จันทร่ม่วง, สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2545)

- บางครอบครัวอพยพไปทำสวนที่ราชบุรี เป็นสวนผสม ปลูกลิ้นจี่ ลำไย ฯลฯ

- หลายครอบครัวที่อยู่ตรงข้ามวัดยายร่มไปซื้อที่ทำสวนแถวบ้านแพ้ว สมุทรสาคร

- หลายรายย้ายไปทำที่หนองเสือ สระบุรี

- กลุ่มที่ไปรังสิต จังหวัดปทุมธานี มีมากที่สุด บางกลุ่มเริ่มไปตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2526 แล้ว จากนั้นก็มีผู้อพยพทยอยตามกันไป จนมีคำกล่าวที่ “รังสิตเป็นน้องชายบางมด” ชาวสวนซื้อที่นาแล้วกร่องทำสวนส้ม และปลูกพืชชนิดอื่นๆ คล้ายคลึงกัน เพราะฉะนั้น “หนานี้บางมดมีอะไรเราก็มักกับเขา” พวกที่ฐานะไม่ดี มีที่ดินน้อย จะขายที่ยกแปลง แล้วย้ายไปปักหลักที่รังสิตเลย พวกที่มีฐานะดี มีที่ดินหลายแปลง จะทยอยขาย และเก็บบางส่วนไว้สำหรับปลูกคฤหาสน์หลังงาม หลายรายไปสร้างครอบครัวใหม่ ทั้งครอบครัวเก่าไว้ที่บางมด สมัยนั้นที่ดินรังสิตราคาถูกมาก เพียง 3,000 บาทต่อตารางวา เท่ากับว่า ขาย 1 ไร่ ซื้อได้ 10 ไร่ หลายรายกลายเป็นเศรษฐีที่ดิน ทำให้วิถีชีวิตต้องปรับเปลี่ยนจากชาวสวนกลายเป็นเจ้าของสวน 100 ไร่ ซึ่งไม่สามารถทำเองได้อย่างแต่ก่อน จำเป็นต้องจ้างแรงงานชาวอีสานมาช่วยทำ แต่แรงงานเหล่านี้ถนัดทำงานมากกว่าทำสวน จึงเกิดปัญหาตามมามากมาย

ต่อมาราวปี พ.ศ. 2538 เกิดน้ำท่วมรุนแรงแถบรังสิต สวนส้มเสียหาย ชาวสวนรังสิตบางรายเริ่มอพยพไปหาแหล่งใหม่อีก โดยไป “เช่า” ที่นาเลียบบคลองชลประทานยาวไปตลอดลำน้ำ แควลำนารายณ์ บ้านหมี จังหวัดลพบุรี รวมพื้นที่ปลูกส้มประมาณ 300-400 ไร่ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2541 มีส้มรุ่นแรกออกวางขายที่ลพบุรีแล้ว ชาวลพบุรีบอกว่ารสชาติใช้ได้ ขณะนี้มีชาวสวนรังสิตหลายรายกำลังเสาะหาทำเลจะย้ายตามไปที่ลพบุรีอีก

ประมาณปี พ.ศ. 2543 - 2544 สวนส้มรังสิตเริ่มล่มสลาย ผลผลิตตกต่ำ เมื่อส้มติดลูกแล้วจะหล่นโดยไม่ทราบสาเหตุ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะใส่ปุ๋ยเคมีบำรุงมากเกินไปและใช้ติดต่อกันเป็นเวลานาน ชาวสวนจึงต้องหาทำเลใหม่อีกครั้ง พวกหนึ่งประมาณ 10 ครอบครัว ย้ายจากรังสิตไปทำไร่ส้ม (ไม่กร่อง) ที่อำเภอคลองลาน กำแพงเพชร ลงทุนร่วมกันคนละ 100 ไร่ ปลูกส้มเต็มไปทั้งเนินเขา ดิดสปริงเกอร์ มีอ่างเก็บน้ำ ผลผลิตนำส่งโรงงานทำน้ำส้มคั้นบรรจุขวดจำหน่าย (สุภร ดงภักกิจ, สัมภาษณ์, 6 มีนาคม 2546)

จะเห็นได้ชัดว่า การอพยพไปต่างถิ่นของชาวสวนบางมดนั้น ชาวสวนยังไม่ละทิ้งวัฒนธรรมและภูมิปัญญาเดิม แต่ได้พยายามปรับปรนวิถีชีวิตให้เหมาะสมกับพื้นที่ทำสวนแห่งใหม่ ชุมชนชาวสวนที่เกิดขึ้นใหม่นี้ นับว่าเป็นเครือข่ายกับชาวสวนบางมด และยังมีสายสัมพันธ์เชิงเครือญาติโยงใยกันตลอดมา

อย่างไรก็ตาม ชาวสวนหลายรายเสียดายที่ แม้ราคาแพงก็ไม่ยอมขายหรือย้ายถิ่นที่อยู่ อย่างบุญปลูก ทับมาโนช (สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) ชาวสวนบางมดอายุ 63 ปี บอกว่า “ย้ายไปไหนไม่ได้ เราเกิดที่นี่ ก็ต้องอยู่ที่นี่ต่อไป”

หลังภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในช่วงปี พ.ศ. 2540 เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตอีกครั้ง การปรับปรนวิถีชีวิตของชาวสวนบางมดแตกต่างกันไป ดังนี้

กลุ่มแรก เป็นกลุ่มใหญ่ เมื่อขายที่ดินไปแล้ว หันมายึดอาชีพค้าขาย เพราะดอกเบี้ยเงินฝากไม่พอเลี้ยงครอบครัว จะซื้อผลไม้จากตลาดไทมาขายตามตลาดนัด หรือตามซอยในหมู่บ้านจัดสรร หรือปลูกพืชหมาแหงนริมถนน ไปรับของสวนตามบ้านต่างๆ เล็กๆ น้อยๆ มาขายรวมกัน บางรายไปเป็นลูกจ้างโรงงานอุตสาหกรรม

กลุ่มที่ 2 ขายที่แล้ว เงินร่อยหรอ ต้องไปกู้ร้อยละ 2 ดอกทบต้น บางรายเอาบ้านไปจำนอง

กลุ่มคนรวย ขายที่ดินกินดอกเบี้ย พอดอกเบี้ยต่ำมาก เงินไม่พอใช้ จึงเริ่มทยอยขายที่ที่เหลืออีกครั้งหนึ่ง เพื่อเอาเงินมาเลี้ยงครอบครัวและส่งลูกเรียนหนังสือ ที่ดินริมถนนพระราม 2 เคยขายได้ไร่ละ 6,000,000 บาท ปัจจุบันขาย 1,600,000 บาท ไม่มีใครซื้อ บางรายนำโฉนดไปให้หลวงพ่อบุญเหี้ยมหวังว่าจะขายได้ ส่วนใหญ่บอกขายต่ำกว่าราคาประเมิน คือ 20,000 บาทต่อตารางวา แม้ราคาจะถูกลงมาก แต่ก็หาคนซื้อยาก

จะเห็นได้ว่า ปัญหาจากการขายที่ดินส่งผลกระทบต่อครอบครัวและชุมชนชาวสวนบางมดอย่างต่อเนื่อง

ส่วนที่เขตตลิ่งชัน หลายปีที่ผ่านมามีการพัฒนาและขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว เนื่องจากมีการตัดถนนสำคัญผ่านหลายสาย เช่น ถนนบรมราชชนนี ถนนคู่ขนานลอยฟ้าบรมราชชนนี ถนนกาญจนาภิเษก ถนนพุทธมณฑลสาย 1 นอกจากนั้นในช่วงปี พ.ศ. 2541 เป็นต้นมา เริ่มมีการเวนคืนที่ดินเพื่อตัดถนนช่วงกลาง เพชรเกษม-นครอินทร์ (โครงการก่อสร้างสะพานบริเวณวัดนครอินทร์และถนนต่อเชื่อม) ยาวประมาณ 6 กิโลเมตร ผ่านกลางที่ดินสวนผืนใหญ่แถบบางระมาด บางพรหม ทำให้เจ้าของสวนริมถนนเหล่านี้ขายที่ดินแทนการลงทุนทำสวน มีนายหน้าเข้าไปติดต่อขอซื้อที่ในราคาถูก และราคาที่ดินสูงขึ้นเรื่อยๆ ชาวสวนคิดว่า “ขายเสียเถอะ อยู่ไปก็ไม่ได้ทำ” (แสวง คำลั้งยั้ง, สันทนากลุ่ม, 6 ธันวาคม 2545) ประคอง เงินยิ่งสุข (สัมภาษณ์, 8 มกราคม 2545) ผู้ใหญ่บ้านบางระมาด หมู่ 13 ได้วางแผนที่ให้ดู ปรากฏว่าที่ดินสวนติดถนนสายใหม่นี้ถูกกว้านซื้อจากนายทุนภายนอกไปเกือบหมดแล้ว เช่นเดียวกับที่บางพรหม ระหว่างดำเนินการก่อสร้างถนนสายนี้ มีการติดตั้งป้ายประกาศขนาดใหญ่ริมถนนที่กำลังก่อสร้างว่า “รับซื้อขายที่ดินถนนตัดใหม่ โทร 02-----, 09-----”

ชาวสวนตลิ่งชันขายที่กันมาก เพราะ “พวกหนึ่งทนไม่ไหว ราคาล่อใจ และอีกพวกหนึ่ง ข้างหน้าถูกกว้านซื้อไปหมดทำบ้านจัดสรร ข้างหลังเป็นสวนถูกล้อม เป็นที่ตาบอด ออกไม่ได้”

ต้องยอมขาย นักธุรกิจไม่มาอย่างมิตร แสวงหาประโยชน์กันทั้งนั้น” (อรรถ กัณภัย, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545) เพราะแต่เดิมมาคันสวนถือเป็นทางเดินสาธารณะ ผ่านทะเล่ได้ตลอด แต่พอนายทุนซื้อที่ไปแล้ว จะจึงลวดหนามล้อมที่ของตน ไม่ให้คนเดินผ่าน เพราะกลัวดินพัง ของหาย ฉะนั้น คนที่อยู่ด้านในจะเดือดร้อนมาก ไม่รู้จะออกทางไหน ไม่รู้จะอยู่ได้อย่างไร ในที่สุดก็ต้องขายไป (แสวงกำลังยิ่ง, สัมภาษณ์, 6 ธันวาคม 2545) เช่นเดียวกับลำกระโคง ทางน้ำสาธารณะเก่าแก่จะถูกปิดกั้น หรือสร้างกำแพงล้าเข้าไปในลำกระโคง เรือผ่านไม่ได้ บางแห่งต้องพายอ้อมไปไกล จะเห็นว่า “การใช้ประโยชน์ที่ดินร่วมกันของชุมชนชาวสวน” ที่เคยมีมาเก่าก่อนถูกทดแทนด้วยการเอารัดเอาเปรียบ เห็นแก่ตัวของผู้ที่อพยพมาอยู่ใหม่

ปัญหาสืบเนื่องจากการขายที่ดิน และการตัดถนนสายสำคัญ ทำให้เกิดหมู่บ้านจัดสรร ผุดขึ้นราวดอกเห็ด ยิ่งพื้นที่เขตคลังชันบางส่วนถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่สีเขียว ได้แก่ แขวงบางระมาด แขวงบางพรหม แขวงบางเชือกหนัง และแขวงฉิมพลี จึงเป็นที่นิยมเข้ามาอาศัยอยู่เป็นอันมาก เพราะบรรยากาศดี ปลอดภัยจากโรงงานอุตสาหกรรม

ในการอยู่ร่วมกับผู้อพยพมาใหม่นั้น ชาวสวนคลังชันพบว่า การสร้างหมู่บ้านจัดสรรหลายแห่งยกระดับถนนสูง สวนที่อยู่ใกล้กลายเป็นแอ่งรับน้ำ เวลาฝนตก บางแห่งทำทางระบายน้ำเบนไปทางที่สวนซึ่งอยู่ติดกับหมู่บ้าน เป็นเหตุให้สวนได้รับความเดือดร้อนเสียหาย บางสวนจะเห็นมะกรูดยืนตาย เพราะน้ำที่ขังจากหมู่บ้านซึ่งมีความเป็นกรดสูงไหลเข้าสวน (อรรถ กัณภัย, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545) เกิดความขัดแย้งกันในชุมชนอย่างไม่เคยมีมาก่อน

ในการซื้อขายที่ดินนั้นมักจะขายยกแปลงทั้งหมด เจ้าของสวนที่มีที่ดินมาก จะเหลือไว้สัก 5 ไร่ 10 ไร่ สำหรับปลูกบ้านและแบ่งให้ลูกๆ แถบบางระมาด บางพรหม บางเชือกหนัง ยังมีที่ดินสวนอีกหลายแปลง ชาวสวนยังไม่ยอมขายตอนนี้ แต่ฝ้ารอวันที่ถนนสายนี้เสร็จ เปิดรับความเจริญเข้ามาแล้วก็จะขาย ซึ่งคาดว่าราคาจะสูงกว่าขายตอนนี้มาก ยุคนี้จึงเป็นยุคที่ชาวสวนบอกว่า “ปลูกอะไรก็ไม่งามเท่าปลูกตึก” บางรายที่อยู่ริมถนนคิดจะเปิดร้านขายอุปกรณ์ก่อสร้างหรือร้านอาหาร

สวนเก่าแก่ที่ยังคงเหลืออยู่มีน้อยลงไปทุกที มักจะอยู่ลึกเข้าไปด้านในที่ไกลความเจริญ ผู้ที่ยังรักสวน ไม่ยอมขายสวนด้วยความเสียดาย มีเพียงน้อยราย แต่คาดว่าลูกหลานคงจะขายในอนาคตแน่นอน เพราะทำสวนไม่เป็น ไม่มีใครดูแล ทิ้งไว้ก็เปล่าประโยชน์ อย่างกรณีลุงตั้ง (สัมภาษณ์, 12 มกราคม 2545) ชาวสวนบางระมาด มีสวนอยู่ใกล้ถนนสายใหม่หลายชนิด มีนายหน้ามาขอซื้อ แต่ลุงไม่ยอมขาย จึงแก้งบอกราคาสูงถึง 10 ล้าน เขาก็ยังยืนยันจะซื้อ ลูกชายของลุงก็สนับสนุนให้ขาย ลุงให้เหตุผลกับลูกชายว่า “ต่อไปถ้าอยากมีที่อย่างนี้ ก็ไม่มีปัญญาจะซื้อได้ เพราะราคาคงจะสูงขึ้นถึง 15 ล้าน 20 ล้าน จะเอาเงินที่ไหนมาซื้อ”

ชาวสวนที่ร่ำรวยจากการขายที่สวน นอกจากจะซื้อที่ดินแล้ว จะนำเงินไปทำบุญถวาย วัด สร้างอุโบสถหลังใหญ่ หรือบูรณะปฏิสังขรณ์วัด ซึ่งเชื่อว่าจะได้อานิสงส์มาก บ้างปลูกบ้านใหม่ รูปทรงทันสมัย หลายครอบครัวส่งลูกไปศึกษาต่อต่างประเทศในระดับปริญญาโทที่ออสเตรเลีย หรือสหรัฐอเมริกา และหลายรายซื้อรถยนต์ใช้กันทั้งนั้น แม้จะต้องนั่งเรือข้ามฟากมา หรือต้องฝากไว้ที่วัด เสียค่าเช่าเดือนละ 300 บาทก็ตาม

จะเห็นได้ว่า การให้เช่าที่สวนเพื่อประกอบการต่างๆ หรือการขายที่สวน เป็นความพยายามดิ้นรนปรับตัวของชาวสวนเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ท่ามกลางสภาพปัญหาที่รุนแรงไม่ขาดสาย ขณะเดียวกันเป็นเหตุให้พื้นที่สวนลดน้อยลงทุกที และถูกแทนที่ด้วยโรงงานอุตสาหกรรม บ้านเช่า และหมู่บ้านจัดสรร ฯลฯ ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก นอกจากจะเป็นอุปสรรคต่อการทำสวนของคนที่ยังอยู่ในพื้นที่เดิมแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชาวสวนหลายด้านด้วย รวมทั้งสะท้อนให้เห็นว่า การทำสวนกลายเป็นส่วนเกินของโครงสร้างพื้นฐานของสังคมเมืองที่กำลังขยายตัวอย่างไม่หยุดยั้ง และชุมชนชาวสวนกำลังถูกรอบงำด้วยระบบทุนนิยมหรือบริโภคนิยมมากขึ้น พื้นที่สีเขียวควรจะได้อนุรักษ์ไว้เพื่อการเกษตรเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่นโยบายการพัฒนาเมืองกลับเอื้อประโยชน์กับนักธุรกิจ นักพัฒนาที่ดินมากกว่าชาวสวน

กล่าวโดยสรุป วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีเป็นมรดกตกทอดของสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ชุมชนชาวสวนสามารถพึ่งตนเองได้มาโดยตลอด แต่บัดนี้กำลังอ่อนแอลงทุกขณะ เพราะสภาพธรรมชาติไม่เอื้อต่อการทำสวน และวัฒนธรรมเมืองกำลังรุกคืบเข้ามาแทนที่ ช่วงนี้จึงเป็นรอยต่อที่สำคัญในการพลิกฟื้นชุมชนให้ดำรงอยู่ต่อไปได้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 6

บทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาวัฒนธรรมชาวสวน

ผู้วิจัยได้รวบรวมองค์ความรู้วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี หรือวิถีชีวิตชาวสวนทั้งหมดไว้ในบทที่ 5 แล้ว และในบทนี้ จะได้นำมาสรุปวิเคราะห์เชื่อมโยงกับบทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี ซึ่งได้ให้คำจำกัดความในการวิจัยไว้ว่า

การสืบทอดวัฒนธรรม หมายถึง การถ่ายทอดความรู้และทักษะที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวสวนทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งสืบต่อกันมา ในรูปแบบของการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษานอกระบบ และการศึกษาในระบบ

การพัฒนาทางวัฒนธรรม หมายถึง การปรับวิถีชีวิตของชาวสวน ด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ การปรับปรุงวิถีชีวิต การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต การสร้างเครือข่ายหรือความสัมพันธ์กับชุมชนอื่น

บทบาทการศึกษา หมายถึง การจัดกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนที่ประกอบอาชีพทำสวน ผ่านระบบการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ เพื่อที่จะนำไปสู่การสืบทอดและการพัฒนาทางวัฒนธรรม

ดังนั้น การนำเสนอบทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม จึงเป็นข้อมูล ที่ได้จากข้อค้นพบเกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวน ผนวกกับองค์ความรู้เรื่องการศึกษาในปัจจุบัน ซึ่งการนำเสนอบทบาทการศึกษานี้ได้ผ่านการสังเคราะห์ วิเคราะห์ และตรวจสอบ โดยผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษาแล้ว ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

ตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 มาตรา 4 “การศึกษา” หมายความว่า “กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคลและสังคม โดยการถ่ายทอดความรู้ การฝึก การอบรม การสืบสานทางวัฒนธรรม การสร้างสรรค์จรรโลงความก้าวหน้าทางวิชาการ การสร้างองค์ความรู้อันเกิดจากการจัดสภาพแวดล้อม สังคม การเรียนรู้ และปัจจัยเกื้อหนุนให้บุคคลเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต”

แสดงให้เห็นว่า การศึกษาเป็นทั้งกระบวนการและเนื้อหาในการสืบทอดวัฒนธรรม และ หนุนนำให้บุคคลได้พัฒนาวิถีชีวิตของตนเองให้ดำรงอยู่ในสังคมได้

จากการศึกษาวัฒนธรรมชาวสวน ผังชนบุรีในบทที่ 5 พบว่า ชุมชนชาวสวนผังชนบุรีดำรง อยู่มาได้จนทุกวันนี้ เพราะมีการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนมานานหลายชั่วอายุคน ฉะนั้น ใน ส่วนแรกของบทนี้ จะได้ศึกษาและวิเคราะห์การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ผ่านระบบการศึกษา โดยพิจารณาแยกเป็น 3 ประเด็นหลัก คือ

1. บทบาทการศึกษาตามอรรถยาศัยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน
2. บทบาทศึกษานอกระบบ ในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน
3. บทบาทการศึกษาในระบบ ในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน

ในแต่ละประเด็นข้างต้นนั้น จะได้วิเคราะห์บทบาทการศึกษาในการสืบทอดวัฒนธรรม โดยพิจารณาจาก

1. สารการเรียนรู้ หรือหลักสูตร เชื่อมโยงสอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวนมากน้อยเพียงใด
2. การนำสารการเรียนรู้หรือหลักสูตรที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวสวนไปถ่ายทอดให้แก่ ผู้เรียนมีมากน้อยเพียงใด และสามารถนำไปสู่การพัฒนาทางวัฒนธรรมได้หรือไม่ อย่างไร

ในส่วนที่ 2 ของบทนี้ จะเป็นการนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรม โดยเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนชาวสวน ผังชนบุรี

1. บทบาทการศึกษาตามอรรถยาศัยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน

สังคมไทยแต่โบราณมา การศึกษาผูกพันอยู่กับครอบครัว ชุมชน และสถาบันศาสนา เป็น หลัก เป็นการศึกษาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนและชุมชน โดยมีชุมชนเป็นเจ้าของการศึกษา เป็นผู้กำหนดเป้าหมาย กระบวนการเรียนรู้ และรูปแบบการเรียนรู้ ตลอดจนเนื้อหาที่จะถ่ายทอดให้ แก่สมาชิก ไม่มีโรงเรียน ไม่มีหลักสูตรที่เป็นลายลักษณ์อักษรชัดเจน ไม่มีครูที่เรียนเป็นวิชาชีพโดยตรง การถ่ายทอดความรู้เกิดขึ้นระหว่างคนทุกคน ทั้งผู้ใหญ่กับเด็ก ผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ พระสงฆ์กับ เณรและฆราวาส เป็นต้น การศึกษาเช่นนี้สัมพันธ์กับชีวิตแนบแน่น เน้นที่จิตใจมากกว่าสิ่งอื่นใด โลกทรรศน์ที่ถ่ายทอดให้แก่สมาชิกภายในสังคมนั้นเป็นตัวองค์ความรู้ที่เกิดจากรากฐานของสังคม ไทยแท้ๆ เป็นหลัก ซึ่งเป็นสังคมเกษตรกรรม

รูปแบบการศึกษาดังกล่าวสอดคล้องกับคำนิยาม “การศึกษาตามอัธยาศัย” ที่ปรากฏในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ฉบับ พ.ศ. 2542 มาตรา 15 ว่า

การศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการศึกษาที่ให้ผู้เรียน ได้เรียนรู้ด้วยตนเอง ตามความสนใจ ศักยภาพ ความพร้อมและโอกาส โดยศึกษาจากบุคคล ประสบการณ์ สังคม สภาพแวดล้อม สื่อ และแหล่งความรู้อื่นๆ

โดยนิยามดังกล่าว นักวิชาการเกษตรเห็นว่า การศึกษาทางด้านเกษตรเพื่อประกอบอาชีพเกษตรในประเทศไทยเป็นการศึกษาตามอัธยาศัยมาแต่โบราณกาล แม้แต่ในปัจจุบันส่วนใหญ่ก็ยังเป็นเช่นนี้ น้อยคนที่จะสำเร็จการศึกษาเกษตรจากระบบโรงเรียนโดยตรง (กวี จุติกุล, 2540: 41)

เช่นเดียวกับการศึกษาของชาวสวนฝั่งธนบุรีตั้งแต่อดีตเรื่อยมาจะเรียนรู้อาชีพเกษตรหรือการทำสวนจากวิถีชีวิตจริง ลูกหลานชาวสวนเติบโตขึ้นมาพร้อมกับการเรียนรู้โดยการเห็นตัวอย่างในการดำรงชีวิตของบิดามารดา ส่วนใหญ่บิดามารดาเป็นผู้เริ่มการถ่ายทอดให้โดยการทำไปเรียนไปจนเกิดความชำนาญ สังคมประสบการณ์มากขึ้น และมีการส่งต่อองค์ความรู้เหล่านี้ผ่านไปยังสมาชิกชาวสวนรุ่นต่อ ๆ ไปภายในครอบครัว เครือญาติ หรือกลุ่มคนที่ใกล้ชิด

สาระการเรียนรู้ สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวน ซึ่งครอบคลุมทุกมิติของการดำรงชีวิตในสังคมชาวสวน นอกจากจะเรียนรู้เรื่องการทำมาหากินเกี่ยวกับการทำสวนเป็นประเด็นหลักแล้ว ยังต้องเรียนรู้ในมิติอื่นๆ เพื่อการครองชีวิตให้ราบรื่น เช่น การประกอบอาหาร การทำงานบ้าน การทำบุญตามประเพณี การติดต่อค้าขาย รวมถึงความเชื่อ แบบแผนความประพฤติ การปรับปรนวิถีชีวิต การติดต่อสัมพันธ์กับคนในชุมชนและนอกชุมชนอีกด้วย

กระบวนการเรียนรู้เหล่านี้ถูกถ่ายทอดผ่านวิถีปฏิบัติของครอบครัวและชุมชน ซึ่งจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและตลอดชีวิต ไม่ถูกจำกัดด้วยเวลา สถานที่ เพศและวัย เปิดโอกาสให้ทุกคนได้เรียนรู้ตามอัธยาศัยอย่างแท้จริง สามารถที่จะตอบสนองความต้องการของผู้เรียนที่อยู่ในบริบทสังคมวัฒนธรรมเดียวกัน

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวสวน แบ่งออกเป็น 4 ด้าน คือ

- 1.1 ลักษณะของกระบวนการเรียนรู้
- 1.2 แหล่งการเรียนรู้
- 1.3 ปัจจัยที่เอื้อต่อการเรียนรู้
- 1.4 อุปสรรคต่อการเรียนรู้

ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

1.1 ลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ แบ่งเป็น 2 ระดับ คือ

1.1.1 ระดับปัจเจก เป็นการเรียนรู้ด้วยตนเอง สัมผัสประสบการณ์และทักษะรอบด้าน เพื่อให้มีความรู้และทักษะเพียงพอที่จะประกอบอาชีพทำสวนและดำเนินชีวิตต่อไปได้อย่างสงบสุข

การเรียนรู้ด้วยตนเองนี้ บิดามารดาหรือครูญาติใกล้ชิดมีบทบาทสำคัญมากในการถ่ายทอดความรู้และทักษะต่างๆ รวมทั้งความเชื่อ ระเบียบแบบแผน กติกาของสังคม การให้คำชมหรือคำจ้ำงที่ได้รับเป็นรางวัลหรือแรงจูงใจให้เกิดการเรียนรู้ต่อไป ดังคำบอกเล่าของชาวสวนว่า

...ไปสวนกับแม่ แม่คายหญ้า เราก็นั่งเล่น ตัดผักตบเล่น อยู่ที่นี้สักระยะ แม่ไม่ต้องมาสอน เราทำเอง อย่างขึ้นมะพร้าว หักด้วยตัวเอง หมากต้นเดี่ยวๆ หักขึ้นเล่น รูดขึ้นลง หักเรื่อยๆ จนเก่ง พลาดหล่นลงมาถูกพอดี หว่าชน แต่เราอยากหักขึ้น

สมัยเด็ก เราไม่เป็นคนขี้เกียจ ตีห้าครึ่งออกไปขึ้นหมาก เราขึ้นได้เนื้อไม้ เนื้อไม้ 50-60 ต้นก่อนไปโรงเรียน ได้ค่าจ้าง 2 ต้นต่อสตาจค์ เป็นต้นเดี่ยวๆ ขึ้นต้นเดียวตีไป 2-3 ต้น ทำได้เยอะ ภูมิใจ เอาเงินให้พ่อแม่หมด อยากให้เขาชมมากกว่า บางทีคนจ้างยู มึง โง่ ทำเท่าไรให้เขาหมด ตัวเองก็จับไว้สิ 10 สตาจค์ 5 สตาจค์ เราก็ไม่เคยเอาไว้ อยากเอาหน้า พ่อแม่ดีใจ เขาชอบ เราก็ภูมิใจ...

(บุญชอบ จารุสัมฤทธิ์, สัมภาษณ์, 11 พฤษภาคม 2545)

คุณแล้วก็ลงมือทำ มันเป็นโดยอัตโนมัติ...

(พระครูพิบูลพัฒนเขต เจ้าอาวาสวัดมณฑป, สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2544)

แม่สอนไปทำไปพร้อมกัน ถ้าทำไม่ดี ให้ทำใหม่...

(ศรี ศรีแจ่ม, สัมภาษณ์, 30 มิถุนายน 2545)

เรียนจากการช่วยทำงาน พ่อแม่จะบอก เราก็ทำไป เริ่มจากงานง่ายๆ ก่อน รดน้ำ คายหญ้า... (สายัณห์ อุ่นอุ่น, สัมภาษณ์, 23 สิงหาคม 2544)

แม่สอน แล้วก็ใช้ให้ทำ ทำไม่ดี ถูกตำว่า บางทีพายเรือ ง่วง ถูกไม้พายตีหัว สอนทำกับข้าวจนเก่ง เป็นคนทำกับข้าวในงานศพ เวลาถึงงานเขาจะมาตามให้ไปช่วย...

(ชอบ แสงทอง, สัมภาษณ์, 2 เมษายน 2545)

ทำสวนมันเป็นไปเอง เดินจากบ้าน ไปโรงเรียนก็เห็นคนขายหญ้า รดน้ำ ปลูกกล้วย
เห็นตลอด ชินชาตลอด เย็นเข้าสวนไปดูๆ ตามพ่อไป ...

(สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545)

เราเรียนรู้โดยธรรมชาติ ลองผิดลองถูกมาหลายชั่วอายุคน แล้วบอกลูกหลานทำกัน...

(ไพศาล จันทร์คำ, สัมภาษณ์, 19 พฤศจิกายน 2544)

ข้อความรู้ ได้จากพ่อแม่ส่วนใหญ่ จากหนังสือ ประสบการณ์ ได้จากพูดคุยกับ
นักวิชาการ ได้มาแล้วมาพิจารณา วิเคราะห์ จริงหรือไม่จริง ไม่ใช่เชื่อหมด...

(เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 23 ตุลาคม 2544)

จากการศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนในบทที่แล้ว พบว่า **วิธีการเรียนรู้ด้วยตนเอง**มีหลากหลาย
วิธี พอจะสรุปได้ดังนี้

- ใช้การสังเกตและจดจำ
- ลงมือปฏิบัติจริง
- เลียนแบบ
- ฟีกฝนที่ละเอียดอย่างต่อเนื่องจนชำนาญ
- ลองผิดลองถูก
- เรียนเรื่องใกล้ตัว
- เรียนจากง่ายไปหายาก
- เรียนกับสภาพแวดล้อมหรือของจริง
- เรียนผ่านพิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี
- เรียนแบบบูรณาการหรือเชื่อมโยง
- เรียนตามกำลังหรือศักยภาพของตน
- เรียนจากสื่อต่างๆ
- เรียนกับนักวิชาการ
- ประเมินผลจากงานที่ปฏิบัติ

1.1.2 ระดับกลุ่ม เป็นการรวมกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการ ไม่มีกำหนดเวลาหรือสถานที่
แน่นอน เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้อื่น ดังจะเห็นได้จากกิจกรรมพบปะสังสรรค์ของชาวสวน

พอเสร็จจากงานในสวนตอนเย็น ชาวสวนจะปีนขึ้นต้นมะพร้าวสูงๆ ส่งเสียงร้อง “วู้” เป็นสัญญาณ ไปยังสวนใกล้เคียง ส่งรับต่อกันเป็นทอดๆ เป็นที่รู้กันว่าเย็นนี้จะไปตั้งวงกินเหล้าที่บ้านใคร ต่างคนต่างหิ้วเหล้ายาปลาไปมารับประทานร่วมกัน พร้อมกับถ่ายทอดข่าวสารเรื่องราวต่างๆ ถักทอความคิดและพิชิตปัญหาสารพันไปด้วย ก่อให้เกิดบรรยากาศแห่งความเป็นกัลยาณมิตร เช่นเดียวกับผู้คนไม่ว่าผู้ใหญ่หรือเด็กมารวมตัวกันริมคลองในตอนเย็น ทำกิจกรรมต่างๆ เช่น ตักน้ำ อาบน้ำ เล่นน้ำ พุดคุย ฯลฯ เป็นช่วงเวลาของการพักผ่อน สร้างสัมพันธภาพที่ดี กิจกรรมการลงแขกก็เช่นกัน ชาวสวน ได้เรียนรู้การทำงานช่วยเหลือเกื้อกูลบนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน

แม้เป็นการรวมกลุ่มเล็กๆ แต่เป็นจุดเริ่มต้นของสังคมแห่งการเรียนรู้ระหว่างคนในกลุ่มอาชีพเดียวกัน จากจุดนี้สามารถขยายกระบวนการเรียนรู้ไปยังกลุ่มอื่นๆ ที่อยู่ใกล้ชุมชนของตนออกไปที่มีความหลากหลายและซับซ้อนยิ่งขึ้น เชื่อมโยงทุกกลุ่มเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ เกิดความร่วมมือและต่อเนื่องทางปัญญาไม่สิ้นสุด เช่น สหกรณ์เพื่อการเกษตร กลุ่มเกษตรกร คณะกรรมการเกษตรผังชนบุรี คณะกรรมการพัฒนาท้องถิ่นการเกษตรชนบุรี ประชาคมต่างๆ เพื่อทำกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน เป็นต้น การรวมกลุ่มเหล่านี้ยังแสดงถึงความเป็นเจ้าของร่วมกัน ผูกพันกับพื้นที่ และนับวันเครือข่ายการเรียนรู้ก็ยังขยายตัวออกไปหลายกลุ่มหลายระดับ

การรวมกลุ่มของชาวสวนสัมบางมดเพื่อรื้อฟื้นตำนานสัมบางมดเป็นกรณีศึกษาหนึ่งที่น่าสนใจ กล่าวคือ

พระพิศาลพัฒนาทร (ถาวร จิตตดาวโร) แห่งวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร ท่านได้เป็นแกนนำในการจัดตั้ง “โครงการพระราชดำริรื้อฟื้นสวนสัมบางมด” ขึ้นเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน 2543 ที่วัดจันทร์แก้วเพ็ชรถาวราราม ตำบลคลองสวน อำเภอพระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ อันเป็นเขตติดต่อกับบางมด เขตบางขุนเทียน บนเนื้อที่ 15 ไร่ ซึ่งเดิมเป็นสวนส้มเก่าที่ถูกทิ้งร้างเพราะน้ำเค็มเข้าเมื่อหลายปีก่อน เริ่มปลูกส้มเขียวหวาน 600 ต้น โดยใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมช่วย เช่น ดิคสปริงเกอร์ส่งน้ำ ชุดเจาะน้ำบาดาลเพื่อใช้รดต้นไม้แทนน้ำในคลอง ป้องกันปัญหาน้ำเค็ม ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ต่างๆ และสารสกัดชีวภาพที่ผลิตขึ้นเอง โดยมีนักวิชาการเกษตรจากภายนอกที่หลวงพ่อบหมายมาชี้แนะและช่วยเหลืออย่างใกล้ชิด รวมทั้งได้จัดตั้ง “สหกรณ์บางมดหลวงพ่อดาว” เมื่อแรกตั้งมีสมาชิก 30 คน เพียง 2 เดือน เพิ่มขึ้นเป็น 125 คน สมาชิกราว 30-40 คนจะมารวมกลุ่มกันที่วัดเดือนละครั้ง เพื่อทำผลิตภัณฑ์ชีวภาพต่างๆ เช่น ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยน้ำชีวภาพ สารสกัดจากสะเดา สอร์โอมิน ฯลฯ จำหน่ายแก่สมาชิกในราคาถูกกว่าท้องตลาด มีสมาชิกสั่งจองล่วงหน้าจำนวนมาก จึงจำหน่ายหมดภายในเวลาอันรวดเร็ว นอกจากนี้สมาชิกยังสามารถนำของสวนมารวมกัน เพื่อให้สหกรณ์จัดจำหน่าย ทำให้สมาชิกมีรายได้เพิ่ม และไม่ถูกกดราคาจากพ่อค้าคนกลาง รวมทั้งสามารถซื้อกิ่งพันธุ์ผ่านสหกรณ์ในราคาถูกด้วย

การรื้อฟื้นสวนส้มนี้ พระพิศาลพัฒนาทร (สัมภานันท์, 21 สิงหาคม 2545) ยึดหลักว่า “กลับคืนธรรมชาติอย่างเก่า” และท่านยอมลงทุนสูง เฉพาะขุดน้ำบาดาลอย่างเดียวใช้เงินเป็นล้าน ท่านกล่าวว่า “พยายามหายใจด้วยตนเอง พอจับหลักได้แล้ว จะได้ไม่ต้องพึ่งใคร” ชาวสวนศรัทธาท่านมาก บอกว่า “ไม่มีบารมีหลงพอ ส้มอยู่ไม่ได้ เพราะใช้เงินเยอะ” (ประโยชน์ ปานเพชร, สัมภานันท์, 20 มีนาคม 2546) ผ่านไปเพียง 2 ปี ส้มเริ่มติดผลแล้ว แต่ลูกยังเล็ก เก็บไว้ดูเล่น รอเข้าปีที่ 3 สามารถจะเก็บขายได้

สวนนี้นับเป็นสวนตัวอย่างหรือสวนสาธิตที่ผลักดันให้ชาวสวนบางมดเริ่มมีกำลังใจต่อสู้ พลิกฟื้นสวนของตัวเองกันใหม่ เพราะหลังจากสวนล่มแล้ว ชาวสวนแถวนี้เลิกทำสวน เลี้ยงกุ้งเลี้ยงปลา พออยู่พอกิน รอบๆ จะวัดจะเห็นนาทุ่งเต็มไปหมด ขณะนี้มีชาวสวนบางขุนเทียน ประมาณ 20 รายที่เข้าโครงการพระราชดำริรื้อฟื้นสวนส้มบางมด คาดว่าจะมีต้นส้มปลูกใหม่ราว 10,000 ต้น และจะเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ เพราะมีผู้ทดลองปลูกแล้วได้ผลดีมาก ดังตัวอย่างสวนของ ประโยชน์ ปานเพชร (สัมภานันท์, 20 มีนาคม 2546) ซึ่งอยู่ใกล้วัดบัวผ้น เขตบางขุนเทียน เป็นสวนส้มเก่าที่ถูกทิ้งร้างเต็มไปด้วยป่าป้อหรือหญ้าป้อ บนเนื้อที่ 10 ไร่ ปลูกส้ม 500 ต้น ลงทุนสูงเพื่อสร้างถนนเป็นเขื่อนถาวรล้อมสวน ทำคนเดียวตั้งแต่กลางปี 2545 ประมาณ 7 เดือนต้นสูงท่วมหัวงามมากและโตเร็วกว่าปกติจนเจ้าของสวนเองแปลกใจ และ “ใครผ่านมาเห็นต้องเหลียวหลังมอง” เพราะสภาพดินดีมากและใช้แต่ปุ๋ยชีวภาพ ไม่เคยใช้ปุ๋ยเคมี รอให้ครบปีก็จะเริ่มไว้ลูกได้แล้ว

สวนนี้จึงเป็นสวนตัวอย่างอีกสวนหนึ่ง ทำให้ชาวสวนรายอื่นๆ เริ่มทำตามๆ กัน นอกจากสวนในเขตบางขุนเทียนแล้ว เจ้าของสวนเขตจอมทอง แถวถนนพุทธบูชาหลายรายกำลังเริ่มเตรียมดินปลูกส้มกันใหม่ สมดังที่ ประโยชน์ ปานเพชร ประธานสหกรณ์บางมดหลวงพ่อดาวกล่าวว่า “สวนส้มดีทั้งรูปธรรมและนามธรรม” และ “ตอนนี้ ชาวสวนส้มกลับมาแล้ว กลับมาฟื้นฟูใหม่”

จะเห็นได้ว่า กลุ่มชาวสวนที่รื้อฟื้นส้มบางมดเป็นตัวอย่างหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ในการพัฒนาวิถีชีวิต โดยมีลักษณะสำคัญ คือ

1. สร้างเครือข่ายการเรียนรู้ที่เข้มแข็ง มีวัดเป็น “เวทีเครือข่าย” พระสงฆ์เป็นแกนนำสำคัญ ร่วมกับนักวิชาการเกษตรจากภายนอก ก่อให้เกิดพลังที่สามารถรวมกลุ่มชาวสวนไว้ได้อย่างเหนียวแน่นและยาวนาน เพื่อที่จะร่วมกันขบคิดแก้ปัญหาของชุมชนได้
2. เปิดโอกาสให้สมาชิกชาวสวนจากทุกสารทิศได้ถ่ายทอด แบ่งปันความรู้ และนำประสบการณ์ที่ได้ไปพัฒนาอาชีพของตนและกลุ่มของตน เป็นการขยายผลการเรียนรู้ให้กว้างไกลยิ่งขึ้น

3. สร้างระบบคิดและวิธีปฏิบัติที่ทำให้ “คุณค่าเอกลักษณ์ของท้องถิ่น” และ “มูลค่าทางเศรษฐกิจ” ผสมผสานกันอย่างลงตัว เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน และทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้อย่างแท้จริง โดยไม่ต้องพึ่งพารัฐ

4. อาศัยภูมิปัญญาชาวบ้านหรือองค์ความรู้เดิมที่ชาวสวนเจนจัดอยู่แล้วเป็นฐานในการพัฒนา และมีการต่อยอดด้วยเทคโนโลยีใหม่ที่เหมาะสมกับท้องถิ่นนี้ เท่ากับเป็นการอนุรักษ์เอกลักษณ์ของท้องถิ่นและสืบต่อองค์ความรู้ด้านการทำสวน

การที่ชาวสวนให้ความสำคัญกับจิตใจ คุณธรรม การพึ่งตนเอง ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ถือได้ว่าเป็นหลักธรรมในการพัฒนาทางวัฒนธรรมที่ยั่งยืน การรวมกลุ่มในรูปของสหกรณ์ เป็นเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนและการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมในวิถีชีวิตที่แสดงถึงความเป็นเจ้าของร่วมกัน ช่วยยกระดับเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนให้ดีขึ้นเป็นลำดับ ความเป็นเอกลักษณ์ท้องถิ่นและศักดิ์ศรีของชาวบางมดก็ค่อยๆ กลับฟื้นคืนมาด้วย

กล่าวโดยสรุป การรวมกลุ่มของกรณีศึกษาลักษณะนี้เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นภายในชุมชน และสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนเอง ไม่เกี่ยวข้องกับรัฐ นำไปสู่แนวคิดของการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทางวัฒนธรรม โดยชุมชนชาวสวนจะต้องมีบทบาทหลัก และมีเครือข่ายการเรียนรู้จากภายนอกช่วยส่งเสริมสนับสนุนและถ่ายทอดความรู้ใหม่ที่เหมาะสม

1.2 แหล่งการเรียนรู้

แหล่งการเรียนรู้สำหรับชาวสวนมีมากมายหลากหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นสถาบันในชุมชน แหล่งทำมาหากิน สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ สื่อสิ่งพิมพ์ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ รวมไปถึงบุคคล ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ เรียกได้ว่าเป็นทั้งสื่อและห้องเรียนธรรมชาติที่ชาวสวนทุกคนมีโอกาสเข้าไปเรียนรู้ได้ทุกเมื่อตามอัธยาศัยตลอดชีวิต ทุกแหล่งการเรียนรู้เชื่อมโยงเป็นเครือข่าย สร้างสังคมแห่งการเรียนรู้และสังคมคุณธรรมให้เกิดขึ้น แหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญทั้งภายในและภายนอกชุมชน ได้แก่

1.2.1 บ้าน หรือครอบครัว เป็นแหล่งการเรียนรู้แห่งแรกที่สัมพันธ์ใกล้ชิดและสำคัญที่สุดในการถ่ายทอดความรู้และทักษะต่างๆ ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ของครอบครัวและชุมชน

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ในฐานะหน่วยพื้นฐานของชุมชนชาวสวน บ้านหรือครอบครัวเป็นสถาบันหนึ่งที่ทำหน้าที่จะจัดการเรียนรู้ให้แก่สมาชิก โดยเฉพาะความรู้เบื้องต้นด้านอาชีพ และการอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคม เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตต่อไปได้อย่างมีความสุข โดยมีบิดา

มารดาและครูญาติเป็นผู้ถ่ายทอดวัฒนธรรมชาวสวนโดยตรง เริ่มตั้งแต่เขาวิชัยจะมอบหมายงานที่เหมาะสมกับวัยของเด็ก เริ่มจากงานง่ายไปจนกระทั่งงานยาก ดังคำบอกเล่าที่ว่า

ตอนเป็นเด็กกลัวพ่อแม่ จะเชื่อฟังพ่อแม่ ทำตามทุกอย่าง ช่วยรดน้ำ คายหญ้า ผัด
เวรหุงข้าวกับพี่สาว...

(บุญชอบ จารุสัมฤทธิ์, สัมภาษณ์, 11 พฤษภาคม 2545)

แม่สอนทำขนม จำไวนะ ลอดช่องสิงคโปร์ ผสมแป้งอย่างนี้ ยี่แป้ง ทำให้ตัวยาวๆ
ทำไมของหนูเป็นลูกอ๊อด ต้องกดแรงๆ กดบีบไปเลย...

(ศรี ศรีแฉล้ม, สัมภาษณ์, 30 กรกฎาคม 2544)

กระบวนการเรียนรู้ที่บ้านหรือในครอบครัว จัดว่าเป็นกระบวนการขัดเกลาทาง
สังคม (socialization process) เป็นการเรียนรู้จากชีวิตจริง ผ่านครอบครัว ครูญาติ และกิจกรรมของ
ชุมชนชาวสวน

1.2.2 สวน เป็นหัวใจสำคัญของการเรียนรู้ด้านการทำสวน เป็น “ห้องปฏิบัติการ
ธรรมชาติ” ที่ลูกหลานชาวสวนทั้งหลายจะเข้าไปเรียนรู้ โดยช่วยทำงานทุกอย่างในสวนซึ่งมีตลอด
ทั้งปี ฝึกทักษะต่างๆ ทุกๆ วัน ตั้งแต่เช้าจรดเย็น ดังนั้น ส่วนใหญ่จะเรียนรู้จากบิดามารดาหรือครู
ญาติทั้งนั้น ดังคำบอกเล่าที่ว่า

ตอนเด็กช่วยรดน้ำอย่างเดียว คายหญ้าได้แต่นั่งดู พ่อไม่ให้ทำ เย็นๆ ตามพ่อเข้าสวน
ไปดูๆ ช่วยงานเล็กๆ น้อยๆ พ่อเรียน ป.4 ถึงจะหัดคายหญ้า อายุ 14-15 หัดลอกเลน
ขึ้นหมากต้นเล็กๆ กลัวตก หัดขึ้นหัดลง แล้วก็แอบไปปรับข้างเขาขึ้น ต้นละสลึง
มะพร้าว 50 สตางค์...

(สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545)

งานในสวน เช่น รดน้ำ ถอนสายบัว ยกเครื่อง ทำไม้ค้ำทุเรียน ทำรั้ว ช่วยตัดกิ่ง
ทำหมด... (สายัณห์ อุ่นอุ่น, สัมภาษณ์, 23 สิงหาคม 2544)

รุ่นเราโดนบังคับ สั่งให้คายหญ้า รดน้ำ ขุดข่าหน้อย ของเล็กๆ เด็กทำได้...

(สถิตย์ เฟือกสามัญ, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545)

ช่วยเก็บผลผลิต มะเขือเทศ แดงกว่า ก่อนไปโรงเรียน...

(พระครูพิบูลพัฒน์เขต เจ้าอาวาสวัดมณฑป, สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2544)

นอกจากเด็กจะได้ฝึกทักษะงานในสวนแล้ว เด็กจำเป็นต้องเรียนรู้และจดจำเกี่ยวกับวิธีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศ ธรรมชาติของพืชและสัตว์แต่ละชนิดที่มีในสวน ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง แฝงไว้ด้วยภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ เช่น ในสวนเขปามีสายพันธุ์ไม้ต่ำว่า 20 ชนิด ชาวสวนที่ปลูกจนชำนาญบอกว่า “เห็นแคใบ ไม่เห็นดอก ก็บอกชื่อได้” (อรรถ กัมภักย์, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545) และการเรียนรู้ในสวนไม่มีที่สิ้นสุด เพราะธรรมชาติสภาพแวดล้อมและความต้องการของตลาดหรือผู้บริโภคมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ชาวสวนต้องพัฒนาแสวงหาความรู้ใหม่อยู่เสมอ

จะเห็นได้ว่า ความรู้ในสวนมีมากมาย ต้องเรียนรู้กันชั่วชีวิต ชาวสวนบอกว่า “ผมอยู่กับต้นไม้ตั้งแต่เด็ก ผมภูมิใจ” (ประคอง เงินยิ่งสุข, สัมภาษณ์ 8 กันยายน 2544) และ “ถ้าจะให้เด็กรักสวนต้องมีงาน มีหน้าที่ ใ้ใช้ให้เด็กทำ ต้องอยู่กับพื้นที่” (สถิตย์ เผือกสามัญญ, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2545) แต่ปัจจุบันเด็กแทบไม่มีโอกาสได้เข้ามาเรียนรู้ในสวนอย่างแต่ก่อน จึงไม่เห็นคุณค่าของสวน และไม่ชอบทำสวน

1.2.3 ตลาด ร้านค้า นอกจากจะเป็นแหล่งค้าขายสินค้า ผลผลิตจากสวนแล้ว ยังเป็นแหล่งนัดพบแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ที่สำคัญคือเปิดโลกทัศน์สู่โลกกว้างกับผู้คนต่างถิ่นซึ่งมาจากหลายจังหวัดรอบๆ ฟังธนบุรี ขยายเครือข่ายการเรียนรู้ให้ไกลออกไปยิ่งขึ้น พวกเขาเร่ร่อนท้องถิ่นหรือต่างถิ่นจะทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์ข่าวสารจากชุมชนหนึ่งไปอีกชุมชนหนึ่งได้อย่างดี

ชาวสวนรักสวนแล้ว ยังมีนิสัยชอบการค้าขายด้วย ฝ่ายชายหรือสามีดูแลรักษาสวน ฝ่ายหญิงหรือภรรยาเป็นแม่ค้านำผลไม้ออกขาย ลูกชายหรือลูกสาวจึงเป็นพ่อค้าแม่ค้าไปด้วย คือออกขายเรือขายของเบ็ดเตล็ดเล็กๆ น้อยๆ เท่ากับเป็นการหัดค้าขายไปตั้งแต่เด็กๆ เรียนรู้เส้นทางไปตลาดตามที่ต่างๆ แต่เด็กจะไปขายอย่างผู้ใหญ่ไม่ได้ เพราะต้องมีความรู้ความชำนาญในเรื่องผักผลไม้จริงๆ ในการซื้อขายนั่นเด็กต้องหัดสังเกตคุณลักษณะรูปร่าง สีของเปลือก และเกาะคิด จะรู้ว่าดิบหรือสุกแก่ไหน รู้จักชื่อเสียงของผลไม้บางชนิด เช่น ส้มบางมัดใช่หรือไม่ เงาะบางยี่ขันใช่หรือไม่ ลิ้นจี่บางขุนเทียนหรืออัมพวา ฯลฯ เห็นทุเรียนบอกได้ทันทีว่าทุเรียนที่ไหน บางบนหรือบางล่าง ชื่อพันธุ์อะไรซึ่งมีนับร้อยพันธุ์ แต่ละพันธุ์รสชาติเป็นอย่างไร รู้ได้อย่างไรว่าจะสุกแล้ว ฯลฯ ผักผลไม้อื่นๆ ต้องบอกได้หมด ที่สำคัญ ต้องรู้จักการกะซื้อกะขาย คำนวณราคาอย่างว่องไว คือดูขนาดเรือ ดูชนิดของผลไม้ กะว่ามีจำนวนเท่าใด จะขายได้เท่าไร อย่างส้มบางมัด ผลผลิตมีมากมาย ไม่ต้องนับทีละลูกให้เสียเวลาและเนื้อจะช้ำ แต่จะซื้อขายว่ากันเป็นลำเรือ สมัยนั้นใช้เรือ

หางยาว คณะเห็นว่าเหมาะถ้ามีที่กิโล ต่อรองราคากันเดียนั้นจนเป็นที่พอใจของทั้งสองฝ่าย บรรดา ชาวสวนที่เป็นแม่ค้าพ่อค้ามีความชำนาญการค้าขายกันทั้งนั้น ซึ่งเด็กจะต้องค่อยๆ เรียนรู้ซึมซับไป ทีละน้อย นอกจากนั้น ชาวสวนยังได้ทราบถึงภาวะการตลาดว่าพืชผลชนิดไหนมีราคาดี เป็นที่ ต้องการของตลาด

ปัจจุบัน การค้าขายของชาวสวนเปลี่ยนไป จากที่เคยมีการต่อรองราคาอย่าง เหมาะสม มีการแถมให้มากบ้างน้อยบ้างแล้ว เปลี่ยนเป็นยอมจำนนให้พ่อค้าคนกลางกำหนดราคา ตามใจชอบ ทำให้รายได้ต่ำ ชาวสวนต้องเรียนรู้การรวมกลุ่มกันในรูปของสหกรณ์ เพื่อกำหนด ราคาขายเอง พร้อมทั้งขยายตลาดรองรับผลผลิตด้วย

1.2.4 แหล่งน้ำหรือคูคลอง แม่น้ำ วิธีชีวิตของชาวสวนผูกพันใกล้ชิดกับสายน้ำ จึงมี เรื่องราวมากมายที่ต้องฝึกฝนเรียนรู้เพื่อจะใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำในการดำรงชีวิตอย่างคุ้มค่า อาทิ

ชาวสวนเรียนรู้การเปลี่ยนแปลงตามวัฏจักรของสายน้ำ จากการเฝ้าสังเกตน้ำขึ้น น้ำลงในแต่ละวัน โดยดูทิศทางทางไหลของน้ำ ถ้าไหลจากทางเหนือไปทางใต้แสดงว่าน้ำกำลังลง และถ้าไหลย้อนกลับแสดงว่าน้ำขึ้น รู้จักสังเกตสีของน้ำ ถ้าเริ่มมีสีเขียวๆ แสดงว่าน้ำกร่อย (ประคอง เงินยิ่งสุข, สัมภาษณ์, 8 กันยายน 2544) หรือดูขยะที่ปกติจะลอยริบๆ คลอง ถ้าลอยกลาง คลอง แสดงว่าน้ำกร่อย หรือน้ำเค็มขึ้นถึง พอน้ำกร่อยต้องรีบปิดท่อ ไม่ให้น้ำกร่อยเข้าสวน (สายัณห์ อันอุ่น, สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2544)

คูคลองแม่น้ำเป็นแหล่งอาหารสดชั้นดี ชาวสวนเรียนรู้นิสัยของสัตว์น้ำแต่ละ ชนิด รู้จักนำวัสดุคิบบในท้องถิ่นมาคิดประดิษฐ์เครื่องมือดักจับสัตว์น้ำชนิดต่างๆ อย่างเหมาะสม เช่น เบ็ด ขาคีม ขอ สวิง เป็นต้น และฝึกใช้เครื่องมือเหล่านี้อย่างชำนาญ เวลาหน้าน้ำ จะตกกุ้งโดยใช้ ไม้ไผ่เดือนเป็นเหยื่อ หรือทอดแห ยกขอ จะได้พวกปลาตลาด ปลาหมอ ปลาตะเพียน ฯลฯ ส่วนกุ้งฝอย ตัวเล็กๆ อยู่ใต้กอสาหรืมดลิ่งใช้สวิงช้อน ปลาหลดตัวยาวๆ ราวศอกอยู่ตามโคลน เอามือจิ้ม ขุด เล่นจับใส่กระป๋อง หอยขวานตัวเท่านิ้วโป้ง งามในการเล่น หาได้ไม่ยาก

การ “มั่วกุ้ง” หรือ “กุ้งมั่ว” ชาวสวนรู้ว่า “ปีหนึ่งมีวันเดียว มีทุกปี” ตอนหน้าแล้ง เดือนเมษายน ในวันที่ระดับน้ำในคลองลดต่ำสุด อาจจะเหลือแค่เข่า ช่วงเย็น พวกหนุ่มๆ จะออก เรือ 20-30 ลำ เอาพายคู่ยกวนน้ำให้ขุ่น กุ้งที่อยู่ตามโคลนจะ “เมาน้ำ อยู่ไม่ได้” ขึ้นมาอนเกลดลิ่ง” เห็นหัวลอยตามผิวน้ำเต็มคลองไปหมด ในราว 1 ชั่วโมงเป็นช่วงเวลาสำคัญที่ผู้คนริมคลองไม่ว่าเด็ก หรือผู้ใหญ่จะออกมาช้อนกุ้งหรือจับใส่ถุงตาข่ายกันทีละมากๆ ได้ร่วมร้อยกิโลกรัม นำไปขายหรือ ทำอาหาร แต่เด็กสมัยนี้จะไม่เคยเห็น ไม่รู้จักการมั่วกุ้ง เพราะกุ้งหายไประยะนี้สัก 30 ปีแล้ว (พระ อาคม คุณสัวโร, สัมภาษณ์, 7 กรกฎาคม 2545)

นอกจากสัตว์น้ำแล้ว ยังมีพืชผักหลายชนิดที่ขึ้นริมตลิ่งชายน้ำ ชาวสวนรู้จักเก็บ มาบริโภคได้ เช่น ผักบุ้ง ผักกระเฉด มะกอกน้ำ จาก ฯลฯ

ของสดต่างๆ ที่ได้นำไปทำอาหารบริโภคในครัวเรือนได้มากมายโดยไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย ซึ่งการประกอบอาหารเหล่านี้ถือเป็นการเรียนสำคัญอีกบทหนึ่งที่ชาวสวนจะต้องเรียนรู้ต่อไป

เมื่อวิถีชีวิตอยู่ใกล้น้ำ ลูกหลานชาวสวนจำเป็นต้องปรับตัวให้กลมกลืนเข้ากับสภาพแวดล้อม นั่นคือต้องว่ายน้ำเป็น แหล่งน้ำเหล่านี้จึงเปรียบเสมือนสระว่ายน้ำที่เด็กๆ ชอบโดดลงไปดำผุดดำว่ายอย่างเบิกบานใจ แต่การว่ายน้ำในแม่น้ำลำคลองยากกว่าการว่ายน้ำในสระว่ายน้ำอย่างแน่นอน เพราะที่กั้นแม่น้ำลำคลองเต็มไปด้วยดินโคลน หรือทราย มีทั้งตอไม้รากไม้ปะปนอยู่ด้วย แม่น้ำในแม่น้ำลำคลองจะแลดูใส แต่ก็มีสีขุ่นตามธรรมชาติ ลักษณะของร่องน้ำลึก การไหลของน้ำทำให้การว่ายน้ำยากขึ้นไปอีก ต้องใช้ทั้งกำลังและไหวพริบปฏิภาณในการว่ายทรงตัว พร้อมทั้งคำนวณระยะทางที่จะไปให้ถึงเป้าหมาย บ้านที่มีเด็กกำลังฝึกหัดว่ายน้ำ ผู้ใหญ่จะเดินเลียบริมตลิ่งคอยควบคุมดูแลจนกว่าจะว่ายน้ำเป็น เด็กๆ ริมคลองสังสรรค์และประสบการณ์จากการผูก ลูกมะพร้าวหรือเกาะทางจากเพื่อเป็นท่อนช่วยพยุงตัว การกระโดดลงน้ำจากตลิ่งหรือที่สูงริมน้ำ การจดจำตำแหน่งของตอไม้ใต้น้ำ บางคราวมีดอกจิกสีชมพูเล็กๆ ลอยตามน้ำมาเต็มไปหมด เด็กๆ จะเกิดจินตนาการว่าตนเป็นพระราชที่ทรงน้ำอยู่ท่ามกลางมวลดอกไม้ที่สวยงาม เป็นภาพความทรงจำในวัยเด็กที่ประทับใจของพวกเขา (สายัณห์ อันอุ่น, สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2544) เด็กๆ ริมคลองส่วนใหญ่ชอบลงเล่นน้ำออกกำลังเป็นประจำ จึงว่ายน้ำแข็งและมีสุขภาพดีกันทั้งนั้น ภาพเหล่านี้แม้จะเลือนรางไปตามกาลเวลา แต่ยังพบเห็นได้บ้างตามริมคลองต่างๆ ในช่วงที่น้ำแลดูใสสะอาด ไม่มีกลิ่นเน่าเหม็น

เรือเป็นพาหนะที่ชาวสวนทุกคนคุ้นเคย เรือมีหลายชนิด รูปร่างต่างๆ กัน เพื่อให้เหมาะแก่การใช้งาน เช่น เรือบด เรือแจว เรือสำปั้น เรือมาด เรือชะล่า เรือเอี่ยมจิ้น เรือหางยาว เป็นต้น ชาวสวนสมัยก่อนนอกจากรู้จักเรือนานาชนิดนี้แล้ว แทบทุกคนรู้จักพายเรือ แจวเรือมาตั้งแต่เด็กๆ เช่นเดียวกับการว่ายน้ำ เพราะทุกสวนจะใช้เรือเป็นพาหนะในการสัญจร เมื่อเริ่มฝึกหัดพายเรือ เด็กจะนั่งพายอยู่หัวเรือ ผู้ใหญ่จะนั่งท้ายเรือ คอยบอกสอนทีละเด็กทีละน้อยจนกว่าจะเป็น เด็กถูกฝึกให้รู้จักวิธีจัดพายอย่างไร การโคลงเรือกำจัดน้ำที่ขังในท้องเรืออย่างไร หรือการคัดท้ายเรืออย่างไร เมื่อพายไปเจอที่ตื้นเงินจะแก้ปัญหาอย่างไร (ชอบ แสงทอง, สัมภาษณ์, 2 เมษายน 2545) เวลาผู้ใหญ่พายเรือไปสวนหรือไปตลาด มักจะพาเด็กไปด้วย เด็กมีโอกาสได้ฝึกทักษะต่างๆ ช่วยเข็นเรือบ้าง สวกราบเรือบ้าง พายเรือบ้าง ไม่ว่าชายหรือหญิงจึงพายเรือได้อย่างคล่องแคล่วไม่แพ้ผู้ใหญ่ เมื่อเปลี่ยนมาใช้เรือติดเครื่องยนต์ ก็ต้องฝึกขับเรือให้เป็นด้วย นอกจากนั้น ในการสัญจร

ทางน้ำ ยังต้องเรียนรู้กติกาทางสังคม เพื่อมิให้เกิดอุบัติเหตุ โดยเฉพาะในตอนเช้า แถวตลาดน้ำ การจราจรทางน้ำหนาแน่นมากจนหัวเรือเกยกัน กราบเรือกระทบกัน จะต้องเอื้ออาทรมีน้ำใจต่อกัน รู้จักผ่อนปรนและให้อภัย เนื่องจากเรือพายเรือแจวไม่สามารถบังคับให้หยุดนิ่งได้ทันที เพราะกระแส น้ำเป็นตัวแปร บางครั้งประสบกับน้ำเชี่ยวมาก เรือล่มได้ จึงต้องช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ดังที่ บุญชอบ จารุสัมฤทธิ์ (สัมภาษณ์, 11 พฤษภาคม 2545) เล่าว่า “ครั้งหนึ่งพายเรือไปเจอน้ำเชี่ยวมาก เอาไม่อยู่ เรือเกือบจะล่ม พอดีมีเรือลำหนึ่งผ่านมา เขาให้ลูกชายมาช่วยพาย เลยรอดมาได้”

ริมแม่น้ำลำคลองเป็นแหล่งทำกิจกรรมทางสังคมร่วมกันทั้งภายในครอบครัว และภายในชุมชน เริ่มตั้งแต่เช้ามีด แต่ละครอบครัวจะมาตักน้ำในคลองไปใช้ในชีวิตประจำวัน เพราะเป็นช่วงน้ำขึ้น น้ำจะใสสะอาดที่สุด หลังจากนั้นจะเริ่มต้นตำมาค้าขาย เตรียมลำเลียงผลผลิตไปขาย หรือคอยเรือพ่อค้าแม่ค้ามารับไปขาย ปากคลองจะแปรสภาพเป็นตลาดน้ำ ลำน้ำตลอดสายพลุกพล่านไปด้วยเรือผ่านไปมาตลอดทั้งวัน จวบจนกระทั่งยามเย็นผู้คนจะมารวมตัวกันริมคลองอีกครั้งในการอาบน้ำทำความสะอาด เด็กๆ ได้ลงเล่นน้ำอย่างสนุกสนาน เป็นช่วงเวลาดีที่คนในครอบครัวได้ทำกิจกรรมร่วมกันอย่างใกล้ชิด

ในการสังสรรค์ริมแม่น้ำลำคลองนั้น ศีลวัต สุขีลวรรณ (2534) กล่าวว่า

...การอาบน้ำเป็นการสมาคมอย่างหนึ่งของคนไทย มันเป็นเวลาที่จะได้พักผ่อน และทำความสะอาดไปพร้อมๆ กัน ท่ามกลางบรรยากาศของสายน้ำและแสงแดดอ่อน มันเป็นเวลาที่ชาวบ้านจะได้พบปะสนทนากันถึงเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน เป็นเวลาที่ข่าวสารข้อมูลและความคิดเห็นมีการไหลเวียนถึงกันในหมู่สมาชิกของหมู่บ้าน มันอาจมีแม่กระทั่งเรื่องนิทาน ซึ่งนักมานุษยวิทยาเชื่อว่ามันคือส่วนหนึ่งของการสร้างระเบียบในหมู่บ้าน และที่ขาดไม่ได้ก็คือการพบปะเกี่ยวพาราสิ...

ดังนั้น แม่น้ำลำคลองจึงไม่เพียงแต่เป็นเส้นทางสัญจรเท่านั้น ยังเป็นห้องน้ำ อ่างล้างหน้า สนามเด็กเล่น สวนสาธารณะ ตลาด ตลอดจนศูนย์รวมข่าวสารอีกด้วย ด้วยความผูกพันกับสายน้ำมาตลอดชีวิต แม่น้ำลำคลองยังเป็นแหล่งจัดกิจกรรมตามประเพณีนิยมของสังคม เช่น ประเพณีชักพระหรือแห่พระทางน้ำ ประเพณีการแข่งขันเรือ ประเพณีลอยกระทง ฯลฯ ประเพณีชักพระนั้นถือเป็นประเพณีสำคัญของชาวฝั่งธนบุรีที่สืบทอดกันมานาน ได้สอดแทรกความเชื่อ ความเคารพนับถือต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาไว้ด้วย แม่ ประเพณีเหล่านี้จะซบเซาลงไปบ้าง แต่สำหรับคนรุ่นเก่าแล้วจะเฝ้ารอคอยงานชักพระอย่างตื่นเต้น ด้วยศรัทธาที่เปี่ยมล้น มีการตั้งโต๊ะหมู่บูชา ร่วมบริจาคเงินทำบุญ เป็นแบบอย่างให้คนรุ่นใหม่ได้ซึมซับทางด้านคุณธรรม หน้าน้ำมีการแข่งเรือกันอย่างสนุกสนานในคลอง เช่น คลองบางมด

กล่าวได้ว่า แม่น้ำคูคลองเป็นห้องเรียนอนุเคราะห์ของชุมชน ที่สร้างความสงบสุขร่มเย็นให้แก่ชีวิตริมคลอง สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติแวดล้อม ความกินคืออยู่ดี ความภาคภูมิใจที่สามารถพึ่งตัวเองได้มาหลายชั่วอายุคน แต่ปัจจุบันสภาพแม่น้ำคูคลองเปลี่ยนแปลงเสื่อมโทรมลงไปมาก กำลังเข้าสู่ภาวะวิกฤตน้ำเน่าเสียส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวสวนเป็นอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นระบบสังคม การดำรงชีวิต ประเพณี ซึ่งล้วนแต่มีอิทธิพลต่อคนทุกรุ่นที่อยู่ในครอบครัวชาวสวน เดิมชาวสวนเรียนรู้การใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ บัดนี้ต้องเรียนรู้วิธีการรักษาดูแลแหล่งน้ำ

1.2.5 วัด เป็นแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญของสังคมไทยมาช้านาน จะเห็นได้จาก ในชุมชนมีวัดมากมายตลอดฝั่งแม่น้ำลำคลอง แสดงว่าชุมชนในอดีตได้ทุ่มเทแรงกายแรงใจ รวมทั้งทรัพย์สินเงินทองจำนวนมากมาใช้ในการก่อสร้างและทำนุบำรุงวัดต่างๆ วัดเหล่านี้มิได้เป็นเพียงสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่เป็นสถาบันการศึกษาของชุมชนอีกอย่างหนึ่งด้วย โดยให้บริการทางการศึกษาทั้งทางตรงและทางอ้อมตั้งแต่อดีตเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน กล่าวคือ

วัดเป็นสถาบันสำคัญทางการศึกษาตามที่เคยเป็นมาตั้งแต่สมัยโบราณ ซึ่งเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนถาวร เป็นที่รวมพระภิกษุสงฆ์ เป็นที่เก็บรักษาพระธรรมคัมภีร์ ตำราสำคัญต่างๆ อย่างวัดมณฑป วัดทอง วัดสมร โภกวิ วัดกระเจิง ล้วนเคยเปิดสอนพระปริยัติธรรม ระดับนักธรรมตรี ภายหลังมีผู้เรียนลดน้อยลงมาก จึงได้เลิกสอนไป ถ้าพระสงฆ์รูปใดประสงค์จะเรียน ต้องเดินทางไปสำนักเรียนที่อื่น บางวัดสนับสนุนให้เณรได้เรียนหนังสือทั้งสายสามัญและปริยัติธรรม โดยไม่จำกัดเชื้อชาติ เช่น วัดจำปาได้สงเคราะห์ให้เณร 2 รูปที่อดส่ำหัดค้นค้นมาจากลาวได้มีโอกาสเรียนหนังสือตามความต้องการ นอกจากพระสงฆ์จะศึกษาพระธรรมวินัย พิธีกรรมทางศาสนาต่างๆ แล้ว ยังได้ศึกษาวิชาอกพระพุทธศาสนาด้วย เช่น ฝึกหัดเทศน์มหาชาติ แห่ทำนองต่างๆ ดังจะเห็นได้จากที่วัดข้างเหล็กมีพระหลายรูปเป็นนักเทศน์มหาชาติ คือพระสวาง เขมจิตโต (มรณภาพแล้ว) พระมหาธีรวัฒน์ ธีรปัญญา และพระสมชาย ปัญญาพะโล ตลอดจนฝึกหัดวิชาชีพการช่างต่างๆ เช่น ช่างไม้ ช่างแกะสลัก เป็นต้น

ชาวสวนนิยมให้ลูกหลานเข้ามาเป็น “เด็กวัด” เพื่อจะได้ฝึกฝนอบรมกลมกล่อมเกล่าจิตใจตั้งแต่ยังเล็ก เมื่อถึงวัยอันควร พอใกล้เข้าพรรษาจะพาลูกมาบวชเช่นเดียวกับคนไทยทั่วไป การ “บวชเรียน” เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่วัดและชุมชนได้ร่วมกันจัดขึ้น แสดงออกถึงการทดแทนบุญคุณของพ่อแม่ และเป็นการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวพุทธ เพื่อจะได้มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม แต่สมัยนี้เด็กวัดที่จะอยู่คอยรับใช้อุปัฏฐากพระแทบจะไม่มีแล้ว ระยะเวลาของ

การบวชจะสั้นกว่าสมัยก่อนมาก เพราะไม่สามารถกลางานได้ตลอดพรรษา การจัดงานบวชที่เคยกินเวลาหลายวันลดลงเหลือเพียงวันเดียวเสร็จเรียบร้อย

วัดเป็นแหล่งเผยแผ่พระพุทธศาสนา อบรมความรู้และจริยธรรมให้แก่ชนทุกชั้น โดยไม่จำกัดเพศ วัย หรือชาติกำเนิด พระสงฆ์ถ่ายทอดคำสอนแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไปสู่ประชาชนทั่วไปในลักษณะของเทศนาธรรม การปฏิบัติธรรม การจัดกิจกรรมต่างๆ ในวันสำคัญทางพุทธศาสนา มุ่งก่อให้เกิดค่านิยมด้านการประพฤติปฏิบัติตนเพื่อความสงบสุขและระงับทุกข์ ตลอดจนสืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีไทยไปด้วย อาทิ ที่วัดสมรโกฏิ พระในวัดทั้ง 4 รูป จะผลัดเปลี่ยนเวรกันมาสอนธรรมะและนำทำวัตรสวดมนต์ให้แก่กลุ่มผู้สูงอายุเป็นประจำ ที่วัดจำปาจัดบรรพชาสามเณรเฉลิมฉลอง 220 ปีกรุงรัตนโกสินทร์ และเทิดไถ้พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ระหว่างวันที่ 7-25 เมษายน 2545 จำนวน 151 รูป ในงานนี้มีการเชิญ ชินกร ไกรลาส ศิลปินแห่งชาติ มาแปลและประกอบพิธีทำวัณนาคด้วย

วัดเป็นศูนย์กลางกิจกรรมนันทนาการของชุมชนในรูปของสวนพักผ่อนหย่อนใจ สนามเด็กเล่น สนามกีฬาของชุมชน สำหรับเยาวชนได้มาออกกำลังกาย ฝึกทักษะต่างๆ รู้จักใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์ ในย่านชุมชนที่มีประชากรอยู่หนาแน่น ขาดพื้นที่สำหรับใช้เป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ วัดหลายแห่งในฝั่งธนบุรีซึ่งมีบริเวณกว้างขวาง ได้สงเคราะห์จัดพื้นที่เหล่านี้เพื่อเป็นการบริการด้านสังคม โดยไม่ได้คำนึงถึงผลประโยชน์ตอบแทนทางเศรษฐกิจ เช่น วัดอินทราวาส ได้ให้ความร่วมมือกับประชาคมลานกีฬาอย่างดี โดยให้ใช้อาคารบางส่วนของวัดเป็นที่ทำการประชาคมลานกีฬา และยังอนุญาตให้เยาวชนใช้ลานวัดเป็นลานกีฬาที่เน้นทางด้านฟุตบอล (สำนักงานเขตคลองสาน, 2543: 10) โดยมีครูมาฝึกสอนควบคุมดูแลทุกวันเสาร์อาทิตย์ เด็กๆ ชอบมาวิ่งเล่นสนุกสานกันในวัด เพราะลานวัดมักเป็นทรายหรือปูนที่ราบเรียบกว้างขวาง มีต้นไม้ร่มรื่น มีอุปกรณ์เครื่องเล่นที่สำนักงานเขตจัดหาไว้ให้หลายอย่าง นอกจากเด็กได้เล่นสนุกแล้ว บางทีได้รับแจกอาหารหรือขนมที่เหลือจากฉัน หรือได้รับความรู้และการอบรมสั่งสอนจากพระด้วย

วัดเป็นแหล่งรวมศิลปวิทยาการหลายด้านในสมัยต่างๆ เช่น สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ปฐมกรรม โดยเฉพาะวัดในฝั่งธนบุรีส่วนใหญ่เป็นวัดเก่าแก่ หลายวัดสร้างตั้งแต่สมัยอยุธยาซึ่งยังคงปรากฏร่องรอยให้ชนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้า อาทิ

ที่วัดไทร มีตำหนักทองพระเจ้าเสือ บานประตูเขียนลายรดน้ำงดงาม รวมทั้งโบสถ์สมัยอยุธยา หอกลองโบราณ หอระฆังคณะราษฎร

ที่วัดหนังราชวรวิหาร เป็นแหล่งรวมศิลปะ สถาปัตยกรรมแบบไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์

ที่วัดบางขุนเทียนนอก มีธรรมาสน์เทศน์เป็นไม้สักแกะสลักสมัยอยุธยา

ที่วัดบางขุนเทียนใน มีภาพจิตรกรรมฝาผนังพุทธชาดกและการค้าขายระหว่าง
ไทยกับจีนในสมัยรัชกาลที่ 3

ที่วัดบางประทุนนอก พระอุโบสถสร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เป็น
ลักษณะโบสถ์มหาอุด

ที่วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร เป็นศิลปะประยุกต์สถาปัตยกรรมไทย-จีน
พระอุโบสถหลังคาแบบจีน มุงกระเบื้องแบบไทย ประดับกระเบื้องสีจากจีน ตามระเบียบคดแสดง
วิทยาการตำรายาไทย ตำรานวดแผนโบราณ ภายในวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์ใหญ่
ที่สุดในฝั่งธนบุรี

ที่วัดนางนองวรวิหาร สะท้อนสถาปัตยกรรมแบบไทย จีน ยุโรป มีพระประธาน
ทรงเครื่องจักรพรรดิ

ที่วัดยายร่ม สร้างพระอุโบสถ 2 ชั้น สลักลายไทยทั้งหลัง มีภาพแกะสลักไม้สัก
ในพระอุโบสถ จำนวน 173 ภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ

ที่วัดแก้วไพฑูรย์ มีศาลาการเปรียญฝาปกนสลักไม้สักทั้งสี่ด้าน

ที่วัดศาลาครืน ประดิษฐานพระประธานสี่เ้า

ฯลฯ

วัดเหล่านี้ล้วนเป็นวัดสำคัญตั้งแต่ครั้งอดีต วัดที่จัดว่าเป็นแหล่งท่องเที่ยวของ
ฝั่งธนบุรีมักจะได้รับบูรณะปฏิสังขรณ์ให้อยู่ในสภาพที่ดีเสมอ แต่สำหรับวัดเล็กๆ ซึ่งมีอยู่มาก
มาย ได้อาศัยเพียงแรงศรัทธาจากชาวบ้านในชุมชนเท่านั้น จึงมักอยู่ในสภาพทรุดโทรม สกปรก
กลายเป็นแหล่งหลบซ่อนของผู้เสพยา บางวัดเจ้าอาวาสพยายามบูรณะซ่อมแซม ต่อเติม ด้วยความรู้
เท่าไม่ถึงการณ์ จึงเป็นการทำลายคุณค่าทางศิลปวัฒนธรรมอย่างน่าเสียดาย เช่น ที่วัดสมรโกฏิ
วัดโพธิ์ เป็นต้น

วัดยังเปรียบเสมือนพิพิธภัณฑ์พื้นบ้าน เพราะเป็นสถานที่เก็บสิ่งของมีค่าต่างๆ
ทั้งที่เป็นของวัดดั้งเดิม และที่เป็นของชาวบ้านซึ่งมักอุทิศถวายแก่วัดด้วยถือเป็นการทำบุญที่ได้กุศล
แรง สมบัติมีค่าเหล่านี้กลายเป็นของหายาก เป็นที่หมายปองของพวกหัวขโมยวัดอุโบราณ เช่น ที่
วัดจำปา เกิดการโจรกรรมบันไดธรรมมาสน์เก่าแก่ ภายหลังติดตามคืนกลับมาได้ดั้งเดิม จะเห็นได้ว่า
ศิลปะล้ำค่าที่มีความประณีตวิจิตรพิสดารยิ่งเหล่านี้นอกจากจะเป็นที่เชิดชูความรุ่งเรืองแห่งพุทธ
ศาสนาแล้ว ยังน้อมนำให้ผู้พบเห็นเกิดศรัทธาปสาธาอย่างแน่นแฟ้น วัดจึงเป็นศูนย์รวมจิตใจของ
ชุมชนและเกิดความรักหวงแหนในศิลปะของชาติ

วัดเป็นศูนย์รวมความบันเทิง มหรสพต่างๆ ได้แก่ ลิเก โขน ดนตรีลูกทุ่ง
หนังกลางแปลง เป็นต้น แม้พระสงฆ์เองก็สร้างความบันเทิงให้แก่ชาวบ้านด้วยการเทศน์แหล่

ทำนองต่างๆ ชาวบ้านสมัยก่อนได้รับความบันเทิงรื่นรมย์จากวัดเป็นส่วนใหญ่ จึงมีผู้กล่าวว่า “วัดเป็นแหล่งสมาคม เป็นรมณีสถาน เป็นลานเลือกคู่” เพราะสมัยนั้นไม่มีสถานบันเทิงอื่นใดเหมือนปัจจุบัน ชาวบ้านทุกเพศทุกวัยทุกสารทิศจะมาทำบุญและเที่ยวงานวัดกันในคราวเทศกาลงานบุญและงานรื่นเริงต่างๆ วัดจึงเป็นเวทีสำหรับชาวบ้านได้มาพบปะสังสรรค์กัน สนุกสนาน ได้แลกเปลี่ยนข่าวสารและความคิดเห็นกัน

ธรรมเนียมของชาวสวนแต่เดิม บ้านอยู่ใกล้วัดไหนจะไปทำบุญวัดนั้นอยู่เสมอมิได้ขาด เคยถวายสังฆทานองค์ไหนก็จะถวายของคั้นนั้นเป็นประจำ เวลาผู้ใหญ่ไปวัดจะพาลูกหลานไปด้วย ทำให้เด็กได้เรียนรู้ผ่านธรรมเนียม พิธีกรรมทางพุทธศาสนาต่างๆ สืบต่อกันมา จะคุ้นเคยกับพระและวัดเป็นอย่างดี พระจะจดจำได้ว่าเด็กคนนี้เป็นลูกหลานของใคร คนที่มีบ้านอยู่ใกล้วัดเด็กจะเข้าไปเล่นในวัด เมื่อโตขึ้นจะช่วยพระทำงานเล็กๆ น้อยๆ ในวัด เช่น ยกสำรับ ล้างบาตร เทกระโถน บางครั้งไปคอยรอหลวงพี่กลับจากบิณฑบาต อาจจะได้ “ของฝาก” ติดไม้ติดมือกลับบ้าน การได้อยู่ใกล้พระเป็นโอกาสให้เด็กได้เรียนหนังสือ ฝึกทำงานและรับการอบรมจรรยา มารยาทที่ดีไปพร้อมกัน ความสัมพันธ์นี้ได้สร้างจิตสำนึก ความรู้สึกผูกพันเสมือนเครือญาติทางสังคม แม้บางครั้งอวอพยพไปอยู่ต่างถิ่นยังแวะมาเยี่ยมเยียนหรือทำบุญที่วัดเดิม เปิดโอกาสให้มีการแลกเปลี่ยนข่าวสารกัน พระสงฆ์จึงเป็นที่พึ่งทางจิตใจของคนในชุมชน พร้อมกันนั้นเป็นศูนย์รวมข่าวสารความเคลื่อนไหวของคนในชุมชนและคนนอกชุมชน ปัจจุบันผู้ที่มาทำบุญที่วัด ครั้งหนึ่งเป็นคนในชุมชน ซึ่งบอกได้ว่าเป็นลูกเต้าเหล่าใคร บ้านอยู่ที่ไหน ส่วนอีกครึ่งหนึ่งเป็นคนแปลกหน้าที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านจัดสรร

ในสมัยแรกๆ ที่รัฐจัดการศึกษาในโรงเรียนโดยมีครูมาสอนแทนพระนั้น ได้เข้าที่คืนวัดจัดตั้งโรงเรียนขึ้น เมื่อโรงเรียนยังไม่มีอาคารเรียน ก็ได้อาศัยศาลาวัดเป็นสถานที่เรียน เจ้าอาวาสวัดมักจะเป็นผู้อุปถัมภ์ค่าเช่าโรงเรียนในด้านต่างๆ ตลอดมา ดังจะเห็นได้จากชื่อวัดและชื่อโรงเรียนตรงกัน และมักจะตั้งอยู่ติดกัน เช่น วัดสี่ลูก-โรงเรียนวัดสี่ลูก วัดยายร่ม-โรงเรียนวัดยายร่ม ปัจจุบันโรงเรียนเหล่านี้ส่วนใหญ่พัฒนาขึ้นเป็นโรงเรียนในสังกัดกรุงเทพมหานคร

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า วัดหรือพระสงฆ์นั้นผูกพันใกล้ชิดกับวิถีชุมชนมากในทุกๆ ด้าน จึงมีบทบาทสำคัญต่อการสืบทอดและพัฒนาวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นภายในชุมชนด้วย

1.3 ปัจจัยที่เอื้อต่อการเรียนรู้

1.3.1 ทำเลที่ตั้งของฝั่งธนบุรีมีแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่าน มีเครือข่ายการคมนาคมทางน้ำที่เชื่อมโยงติดต่อถึงกันได้กว้างไกลไปหลายจังหวัดโดยรอบ ลักษณะนี้เป็นข้อได้เปรียบที่ทำให้

ชุมชนริมน้ำทั้งหลายมีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข่าวสารได้สะดวกและรวดเร็วกว่าชุมชนที่อยู่ห่างไกลเส้นทางคมนาคมทางน้ำ

1.3.2 ฟังชนบุรีอยู่ในที่ราบลุ่ม มีสภาพดินที่เหมาะสมแก่การทำสวนอย่างมาก ยิ่งอยู่ใกล้ทะเลด้วยแล้ว ยิ่งทำให้รสชาติของผลไม้ที่นี้ร่อยกว่าที่อื่น เช่น ส้ม ลิ้นจี่ เป็นต้น และที่นี้เป็นทั้งแหล่งความหลากหลายทางชีวภาพ และแหล่งกำเนิดพันธุ์ไม้หลายชนิด เหมาะแก่การศึกษาค้นคว้าและอนุรักษ์ในเรื่องของสภาพดินและพันธุกรรมพืชของไทย

1.3.3 ฟังชนบุรีอยู่ใกล้ฝั่งพระนคร ซึ่งเป็นต้นทางแห่งความเจริญและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้ชาวฟังชนบุรีสมัยก่อนมีโอกาสรับถ่ายทอดความรู้ที่ทันสมัยได้รวดเร็วกว่าจังหวัดอื่นๆ อีกทั้งเรียนรู้ที่จะปรับตัวให้สอดคล้องกับความเจริญที่รุกเข้ามา

1.3.4 กระบวนการเรียนรู้ของชาวสวนเกิดขึ้นและมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา จากสภาพปัญหาและวิถีการดำรงชีวิตประจำวันที่ชาวสวนต้องเผชิญในแต่ละวันนั้นกระตุ้นให้ชาวสวนกระตือรือร้นอยู่เสมอ และเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ที่เน้น “ผู้เรียน” เป็นสำคัญ ส่งผลให้ชาวสวนรู้จัก “คิดเป็น ทำเป็น และแก้ปัญหาเป็น” ได้อย่างดี ดังตัวอย่างที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน เช่น พอมะพร้าวหล่นลงมา 1 ลูก ชาวสวนต้อง “คิด” แล้วว่ามะพร้าวลูกนี้เหมาะที่จะนำไปทำอะไรได้บ้าง เช่น ปรงอาหารจำพวกแกงหรือทำขนม ถ้าเขาตกลงใจที่จะแกงเขียวหวานใส่ปลา เขาก็สามารถที่จะปอกเปลือก ขูดมะพร้าว และคั้นกะทิได้ เรียกว่า “ทำเป็น” ทุกขั้นตอน จากนั้นต้องคิด “แก้ปัญหา” ต่อว่าจะได้ปลามาแกงได้อย่างไร จะเลือกใช้เครื่องมือจับสัตว์น้ำชนิดใด จะไปจับที่ไหนดี หรือถ้าหาปลาไม่ได้จะใช้เนื้อสัตว์อื่นอะไรแทนได้บ้าง จากนั้นก็ลงมือแก้ปัญหาไปที่ละขั้นตอนจนกว่าจะได้แกงเขียวหวานอันโอชะ จะเห็นว่าการจะได้แกงเพียงหนึ่งหม้อในหนึ่งหม้อนั้น ชาวสวนต้องผ่านกระบวนการคิด กระบวนการแก้ปัญหาต่างๆ นานา และสามารถนำความรู้ไปปฏิบัติจริงได้

1.4 อุปสรรคต่อการเรียนรู้

1.4.1 ระดับการศึกษาของชาวสวน ส่วนใหญ่มีวุฒิการศึกษาต่ำ พอเรียนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 หรือปีที่ 6 แล้วจะออกจากโรงเรียนมาช่วยครอบครัวทำสวน มีเพียงส่วนน้อยที่เรียนต่อในระดับสูงขึ้นโดยผ่านช่องทางการศึกษานอกระบบ เมื่อชาวสวนขาดเครื่องมือสำคัญในการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง ทำให้สูญเสียโอกาสในการขยายขอบเขตแห่งการเรียนรู้ ส่งผลให้การปรับตัวหรือการแก้ปัญหของชุมชนเชิงซ้ำ ไม่ทันต่อกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วมาก เช่น การใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีปราบศัตรูพืชอย่างไม่ถูกต้อง ทำให้มีสารเคมีตกค้างอยู่ในดิน แหล่งน้ำ อากาศ รวมทั้งการทิ้งขยะลงแม่น้ำคูคลอง ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำตามธรรมชาติ และทำให้สิ่งแวดล้อมเสียสมดุลจนยากแก่การแก้ไข

1.4.2 ชาวสวนประกอบอาชีพทำสวนมาหลายสิบปีจนเชี่ยวชาญ จึงมักยึดติดกับวิธีการดั้งเดิมอย่างเหนียวแน่น ไม่ค่อยสนใจคำชี้แนะของนักวิชาการเกษตร เช่น การใช้ปุ๋ยน้ำชีวภาพ สารสกัดชีวภาพแทนการใช้ปุ๋ยเคมีและยากำจัดศัตรูพืช ต้องใช้เวลานานกว่าชาวสวนจะยอมเปลี่ยนพฤติกรรม การพัฒนาด้านการเกษตรไม่ค่อยก้าวหน้ามากนัก จึงได้ผลผลิตต่ำและด้อยคุณภาพ ไม่คุ้มทุนเท่าที่ควร

1.4.3 คุคลองแม่น้ำ อันเป็นแหล่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตของชาวสวนได้เปลี่ยนแปลงไป ไม่เอื้อต่อการเรียนรู้ตามอรรถาธิบายอย่างสมัยก่อน กล่าวคือ ลักษณะของคุคลองแม่น้ำที่เคยใสสะอาดร่มรื่น ทำหน้าที่เสมือนห้องเรียนนอกประสงค์ ปัจจุบันกลายเป็นเพียงทางระบายน้ำ โสโครกขนาดใหญ่ที่ใช้เป็นทางคมนาคม สมัยก่อนยังใช้เรือพาย ในคุคลองมีตะกอนนอนก้น เป็นเลนมากถึงครึ่งแข้ง กุ้งมาอนตามรอยเท้ายำ แต่เลนหายไปพร้อมกับเรือหางยาว เดียวนี้คุคลองถูกขุดลอกจนลึก น้ำในคลองไม่เคยแห้ง โคลนตมไม่มีให้สัตว์น้ำได้วางไข่แพร่พันธุ์ ความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำลดลงอย่างมาก ปลากุ้งหอยที่เคยชุกชุมหายไปหมด ทุกวันนี้ส่วนมากจะพบเห็นแต่ปลาไม่กี่ชนิด อย่างปลาสาวยตามทำน้ำวัดซึ่งเป็นเขตอภัยทาน กับพวกปลาตุ๊ด (sucker) ลำตัวสีดำ เป็นปลาที่คนชอบเลี้ยงไว้กินของเสียในตู้ปลา พอโตมากขึ้นจะนำมาปล่อยลงในคุคลองและแพร่พันธุ์เต็มไปหมด เพราะชาวสวนไม่นิยมกิน มีแต่ชาวอีสานเท่านั้นที่จับไปกินบ้าง เด็กสมัยนี้อาจจะเคยได้ยินแต่ชื่อปลากุ้งหอยที่เคยมีในอดีตเท่านั้น หรือเคยเห็นภาพวาดในแบบเรียน เช่น ปลากระโทง ปลาสาแล ปลาเข็มทะเล ปลาดิน กุ้งคืดขัน เป็นต้น และไม่มีโอกาสใช้เครื่องมือจับสัตว์น้ำอย่างแต่ก่อน นอกจากนี้ ยังมีการทิ้งขยะสิ่งปฏิกูลต่างๆ ลงแม่น้ำคุคลอง ทำให้น้ำเน่าเสีย ส่งกลิ่นเหม็น ถ้าเด็กเก็บพืชผักริมคลองอย่างผักบุ้งมา จะถูกผู้ใหญ่ดูว่า “น้ำเน่า เก็บมากิน เดี่ยวท้องเสีย” (สุภชัย ชาญใช้จักร, สนทนากลุ่ม, 6 ธันวาคม 2545) แม้ทางเขตได้มีการรณรงค์ให้ชุมชนริมคลองช่วยกันปกป้องดูแลรักษาน้ำให้ใสสะอาดก็ตาม แต่ทุกวันนี้ยังมีผู้แอบทิ้งขยะลงคลองในเวลากลางคืน

ภาพความเรียบง่าย สงบเยือกเย็น ก่อนข้างเขื่อนซ้ำจากฝายเรือ ถูกแทนที่ด้วยความรวดเร็วฉับไวและเสียงดังสนั่นของเรือยนต์ เทคโนโลยีสมัยใหม่ได้ดูดซับเอาความมีน้ำใจ การช่วยเหลือซึ่งกันและกันไปอย่างหมดสิ้น เพราะเรือยนต์พวกนี้วิ่งด้วยความเร็วสูง โดยเฉพาะเรือหางยาวทำให้ตลิ่งพัง คลองบางคลองกว้างขึ้นจนแข่งเรือได้ และเกิดคลื่นแรง ทำให้เรือลำน้อยพลิกคว่ำได้ง่าย หรือน้ำกระลอกเข้าจนเต็มท้องเรือ ชาวสวนจึงไม่เอียงอกให้ลูกหลานพายเรือ เพราะเสี่ยงกับอุบัติเหตุ เดียวนี้ลูกหลานชาวสวนหันมาเรียนรู้การจี่มอเตอร์ไซค์หรือขับรถยนต์มากกว่าพายเรือ เรือสารพัดชนิดที่เคยแล่นไปมาในแม่น้ำลำคลอง เดียวนี้เหลือไม่กี่ชนิด ส่วนใหญ่มักจะเป็นเรืออีแปะติดเครื่องและเรือหางยาว ส่วนเรือเร่ขายของต่างๆ พัฒนาเป็นเรือเร่ติดเครื่อง และใน

ที่สุดเป็นรวดเร็ว ซึ่งเร็วกว่า บรรทุกของได้มากกว่า และไม่เหนื่อย พร้อมกับภาระค่าใช้จ่าย ไม่ว่าจะ เป็นค่าผ่อนรถ ค่าน้ำมัน ค่าบำรุงรักษา ให้แก่ผู้บริโภคน (พีรพน พิสูจน์พงศ์, 2538: 56)

นอกจากนี้ตลาดน้ำได้แปรสภาพเป็นตลาดบกเกือบหมด แม้จะมีการฟื้นฟูตลาดน้ำวัดไทร แต่ยังไม่ ประสบความสำเร็จเหมือนสมัยก่อน เหลือเพียงร่องรอยของอดีตให้เห็นอยู่บ้าง

การพบปะสังสรรค์กันที่ริมน้ำในยามเช้าและยามเย็นเลือนหายไป เปลี่ยนเป็น การใช้ชีวิตส่วนตัวอย่างมิดชิดในบ้านเรือน น้ำในคลองสำหรับใช้ในชีวิตประจำวันถูกแทนที่ด้วย น้ำประปาที่สะอาดและสะดวกกว่า ภาพเรีงราของเด็กๆ ที่ลงเล่นน้ำอย่างไม่รู้เบื่อกลายเป็นภาพหา ยากมากขึ้นทุกที เพราะช่วงที่น้ำเน่าเหม็น ผู้ใหญ่จะห้ามมิให้ลงคลอง ฉะนั้น เด็กริมคลองจำนวน ไม่น้อยที่ว่ายน้ำไม่แข็งหรือไม่เป็นเลย และอาจจะต้องอาศัยการเรียนว่ายน้ำในสระตามหลักสูตร มากขึ้น จะเห็นว่ากิจกรรมของผู้คนริมน้ำถูกลบเลือนไปแทบจะหมดสิ้น เด็กเพียงได้แค่เห็น แต่ หมดโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมไปด้วย เป็นเหตุให้กิจกรรมตามแบบวิถีชาวเมืองเข้ามาทด แทนมากขึ้นเรื่อยๆ เด็กจะให้ความสนใจกับทีวีหรือวิดีโอ รวมทั้งเกมคอมพิวเตอร์มากกว่า และ แล้ววิถีชีวิตริมน้ำและลำคลองคงจะถูกลืมไปในที่สุด

1.4.4 บิดามารดา ในฐานะผู้ถ่ายทอดวัฒนธรรมชาวสวนไม่ต้องการให้ลูกหลานยึด อาชีพทำสวน เพราะรายได้ไม่แน่นอน บางคนเห็นว่าลงทุนลงแรงมาก แต่รายได้ก็น้อย ไม่คุ้มกับการ ลงทุน บางครอบครัวเมื่อแบ่งที่ดินสวนยกให้เป็นสมบัติของลูกหลานแต่ละคนแล้ว ส่วนแบ่งที่แต่ละ คนได้รับมีน้อยเกินกว่าจะยึดเป็นอาชีพได้ หรือทำแล้วไม่พอหาเลี้ยงครอบครัวของตนได้ จึงคิด เปลี่ยนไปทำอาชีพอื่น เช่น รับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม

1.4.5 อิทธิพลของการศึกษาในระบบโรงเรียนได้สร้างค่านิยมทางการศึกษาขึ้นมาใหม่ ส่งผลกระทบต่อวิถีคิดและวิธีสอนของบิดามารดา กล่าวคือ อาชีพทำสวนถูกประเมินค่าว่าต่ำ ใน ขณะที่การศึกษาในระบบโรงเรียนสามารถดึงดูดใจให้ชาวสวนสมัครใจที่จะส่งลูกหลานให้เรียนสูงที่ สุดเท่าที่จะสามารถทำได้ เพราะภายหลังที่จบการศึกษา ยิ่งจบระดับสูงเท่าไร จะได้อะไรดี เงินเดือนสูง มีตำแหน่งเป็นที่ยอมรับของคนในสังคม บิดามารดาจึงเห็นประโยชน์และความสำคัญของการ ศึกษาในระบบโรงเรียน ประกอบกับตนเองเรียนมาน้อย ประสงค์จะให้ลูกหลานเรียนสูงๆ ยิ่งเรียน สูงมากเท่าไร ยิ่งเห็นว่าดีและสนับสนุนส่งเสริมให้เรียน เพื่อต่อไปลูกหลาน “จะได้ทำงานนั่งโต๊ะ สบายๆ มีเงินเดือนประจำ” หรือสอนลูกว่า

เรียนเอาวิชาใส่ตัวข้างหน้าดีกว่า ผ่าน ม.3 ได้ เป็นต่อแล้ว...

(สมศักดิ์ เมนะทัต, สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2546)

ค่านิยมของคนแถวนี้ พ่อแม่ค่าลูก “ไอ้โง่ มึงทำสวนเถอะ มึงอยากโง่แน่” เด็กอยากฉลาด ไม่อยากโง่ ก็ไม่ทำสวน ไปเรียนดีกว่า คนทำบริษัทเงินเดือนนิดเดียว ใ้กว่า จีบผู้หญิงก็ชนะคนทำสวน เขามองว่าให้มั่งทำงานอย่างเดียว อย่าไปทำสวน ไอ้โง่ โง่ พ่อแม่ว่าอย่างนั้น... (สนทนากลุ่ม, 6 ธันวาคม 2545)

วิธีปฏิบัติของบิดามารดาในการสะสมทรัพย์สินเปลี่ยนแปลงไปด้วย จากการสะสมที่ดินเพื่อเก็บไว้เป็นมรดก เปลี่ยนเป็นการขายหรือจำนองที่ดินเพื่อส่งลูกหลานเรียนหนังสือ ถึงแม้ลูกหลานเติบโตใหญ่ ทำงานได้รับเงินเดือนสูงแล้ว ก็ไม่คิดจะช่วยเหลือสวนต่อ แต่อยากให้บิดามารดาเลิกทำสวนไปเลย เพราะแก่แล้ว ในขณะที่บิดามารดาเรี่ยวแรงน้อยลงไปทุกวัน แต่ไม่อาจตัดขาดจากสวนได้ ยังมีความสุขกับการทำสวน ได้ใกล้ชิดกับธรรมชาติอยู่เสมอ (อรรด กันภัย, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545 และสวรรค์ จันทร์ม่วง, สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2546)

1.4.6 การศึกษาในระบบโรงเรียนได้พรากชาวสวนรุ่นใหม่ออกจากสวน ในแต่ละวันเด็กใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในโรงเรียน และจะเป็นเช่นนี้นานหลายปีกว่าจะเรียบจบ กลับจากโรงเรียนเวลาที่เหลือจะหมดไปกับการทำกรบ้าน อ่านหนังสือ ซึ่งบิดามารดามักรับภาระทำงานในสวนและงานอื่นแทน ดังนั้นโอกาสที่จะอยู่ใกล้ชิดกับสวนมีน้อยมากจนถึงไม่มีเลยถ้าสวนอยู่ห่างไกลจากบ้าน เด็กอาจจะช่วยงานเล็กๆ น้อยๆ บ้าง เช่น รดน้ำต้นไม้ในสวนใกล้บ้านในตอนเช้าก่อนไปโรงเรียนและตอนเย็นหลังกลับจากโรงเรียน ช่วยลำเลียงผลผลิตจากเรือขึ้นบนบ้าน เป็นต้น (ขอบแสวงทอง, สัมภาษณ์, 2 เมษายน 2545) ถ้าจะไปสวนไกลบ้านก็มีเพียงวันเสาร์อาทิตย์หรือช่วงปิดเทอม ซึ่งถือว่าเป็นการไปเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ ไม่ใช่ไปเรียนรู้การทำงานในสวน หรือไปช่วยพ่อแม่ทำสวน ยิ่งลูกหลานยังอยู่ในวัยเด็กที่กำลังซน ยิ่งห้ามไม่ให้ไปสวน เพราะผู้ใหญ่ต้องเร่งรีบทำงานให้แล้วเสร็จ ไม่มีเวลามาคอยดูแลเด็กๆ เด็กอาจได้รับอุบัติเหตุ ตกท้องร้อง ตกต้นไม้ เป็นต้น (เกรียงศักดิ์ เจริญรัตนกุล, สัมภาษณ์, 23 ตุลาคม 2544) ยามว่างเด็กๆ ชอบดูทีวี ฟังเพลง มีนัดกับเพื่อน หรือเดินตามศูนย์การค้า ตามกระแสบริโภคนิยมมากกว่าจะไปสวน ฉะนั้น เด็กแทบจะหมดโอกาสที่จะฝึกฝนทักษะการทำสวน ผิดกับเด็กสมัยก่อนที่ค่อยๆ ฝึกไปเรื่อยๆ จนกระทั่งรู้สึกว่างานหนักกลายเป็นงานเบา เด็กสมัยนี้เมื่อไม่ได้ถูกฝึกตั้งแต่ยังเด็ก พอไปช่วยทำงานที่สวน ต้องตากแดด ใช้แรงมาก เด็กมักจะสู้งานไม่ไหว ทำไม่ได้นาน มีอาการเจ็บต่างๆ นานา เช่น มือพอง ปวดหลัง ปวดไหล่ เป็นต้น (สวรรค์ จันทร์ม่วง, สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2546) เด็กชอบที่จะเลี่ยงไปทำงานอื่นที่สบายกว่า ดังนั้นเด็กอาจจะเข้าใจ สามารถอธิบายได้ แต่ลงมือปฏิบัติจริงจึงไม่ได้ รวมทั้งขาดทักษะที่จำเป็น เช่น ว่ายน้ำ พายเรือ เป็นต้น นอกจากนั้น เด็กไม่รู้สึกรักภาคภูมิใจในการทำสวน ไม่เห็นคุณค่าของสวน เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ อยากจะขายสวนแลกกับเงิน เพราะเห็นว่าทิ้งไว้ก็เปล่า

ประโยชน์ ไม่มีผู้ดูแล มีน้อยรายที่บอกว่า “เสียขายอย่าขายเลยพ่อ” (นำพล โปธิพลากร, สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2545) วัฒนธรรมชาวสวนก็ค่อยๆ ถูกกลืนหายไป วัฒนธรรมเมืองก็คืบคลานเข้ามาแทนที่

1.4.7 ลูกหลานชาวสวนรุ่นใหม่ ในฐานะผู้รับการถ่ายทอดวัฒนธรรมชาวสวน ไม่สนใจเรียนรู้ มักหลีกเลี่ยงที่จะช่วยงานในสวน จึงไม่มีความผูกพันกับสวน ไม่ชอบทำสวนและต้องการประกอบอาชีพอื่นที่สบายกว่า การถ่ายทอดความรู้และทักษะที่จำเป็นต่อการทำสวนไม่มีความต่อเนื่อง อาจกล่าวได้ว่าลูกหลานชาวสวนรุ่นใหม่ทำสวนไม่เป็น ดังคำบอกเล่าของพระสงฆ์และชาวสวนต่อไปนี้

รุ่นที่อายุต่ำกว่า 45 ปีได้แค่เห็น แต่ไม่ได้ปฏิบัติ...

(สายัณห์ อินอุ้น, สัมภาษณ์, 23 สิงหาคม 2544)

หาความสบายกัน ทำสวนลำบาก...

(พระครูพิบูลพัฒนาเขต เจ้าอาวาสวัดมณฑป, สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2544)

วานไปตัดหัวปลี ตัดใบตอง มันไม่ไป ไข้ไปคายน้ํา ยังไม่ไปเลย ฉันไม่ได้เรียนมาทางนี้ เขาไม่เคยถามเลยว่าในสวนเรามีอะไรบ้าง ให้น้ําไปช่วยไหม ไม่เคย แล้วจะไปถ่ายทอดเจตนาธรรมณ์ได้อย่างไร บางทีถามว่า มีงว่างมาช่วยกูไหม มันบอกว่า น้ําไม่ว่าง น้ํานัดกับเพื่อนไว้ ไปตีอะไรกัน มันเหกตาเราก็ได้ ลูกเราเป็นลูกอินเตอร์แล้ว... (สนทนากลุ่ม, 6 ธันวาคม 2545)

จริงๆ พ่อเมื่อยากสอนลูกให้ทำ ใ้ปลูกพืชผักสวนครัว จะได้มีกิน แต่มันไม่เอา เข้าบอไปเรียน เย็นกลับมาทำอะไรต่ออะไร... (สนทนากลุ่ม, 6 ธันวาคม 2545)

จะเห็นได้ว่า อุปสรรคต่อการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวสวนมีหลายประการ ส่งผลกระทบต่อการสืบทอดวัฒนธรรมอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้ จากการวิจัย พบว่า ในยุคนี้ ผู้สืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนมี 3 รุ่นด้วยกัน คือ

รุ่นที่ 1 ชาวสวนรุ่นพ่อแม่ ปัจจุบันมีอายุไม่ต่ำกว่า 90 ปี เสียชีวิตไปเกือบหมดแล้ว เช่น ขยาย้ม เป็นกลุ่มชาวสวนที่ประกอบอาชีพทั้งทำสวนและทำนาสืบทอดจากบรรพบุรุษมา เป็นผู้ถ่ายทอดวัฒนธรรมชาวสวนให้แก่รุ่นลูกหรือรุ่นที่ 2

รุ่นที่ 2 ชาวสวนรุ่นปัจจุบัน หรือ “ชาวสวนพันธุ์แท้” ที่ยังชีวิตอยู่มีอายุตั้งแต่ 45 ปี ขึ้นไป กลุ่มนี้เป็นกำลังสำคัญในการผลิตพืชผลป้อนตลาดทุกวันนี่ เป็นกลุ่มที่สืบทอดอาชีพทำสวนมาตั้งแต่เด็ก มีเลือดชาวสวนในตัวอย่างเต็มเปี่ยม เป็นเจ้าของสวนและให้คนอื่นถือสวน ในแง่บางระมาดเหลืออยู่ประมาณพันกว่าคน อาจเป็นชาวสวนรุ่นสุดท้ายของยุคนี้ที่พยายามจะรักษาอาชีพนี้ไว้ได้อย่างทรหดอดทน

รุ่นที่ 3 ชาวสวนรุ่นลูก หรือ “รุ่นกลายพันธุ์” ปัจจุบันมีอายุประมาณ 30 - 44 ปี เป็นกลุ่มที่เกิดในยุคสมัยที่มีการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เมื่อปี พ.ศ. 2504 กลุ่มนี้ไม่ทราบจำนวนแน่นอน เป็นกลุ่มที่สืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนจากรุ่นที่ 2 ไปได้น้อย เพราะส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพอื่น เช่น รับจ้าง รับราชการ อาจจะทำสวนบ้างก็เป็นเพียงอาชีพเสริม ที่ยึดอาชีพทำสวนคาดว่ามิอยู่ไม่เกิน 20 รายในเขตดงช้าง และมีเพียง 3-4 รายในเขตจอมทอง

เมื่อพิจารณาแต่ละช่วงอายุ พบว่า ชาวสวนผู้สูงวัยมีจำนวนมากที่สุด ยิ่งอายุน้อยจำนวนยิ่งน้อยลงอย่างเห็นได้ชัดตามลำดับ แสดงให้เห็นว่าผู้สืบทอดอาชีพทำสวนลดน้อยลงไปเรื่อยๆ เป็นเหตุให้ชาวสวนรุ่นปัจจุบันกำลังวิตกว่าลูกหลานของตนไม่ทำสวนต่ออีกแล้ว หรืออาจจะขายสวน ดังคำบอกเล่าว่า

ขนาดให้ช่วยเก็บผลผลิตยังไม่เอาเลย...

ผมจะระบุในพินัยกรรมได้หรือไม่ว่าห้ามขายสวน แต่ให้เช่าได้...

มีสวนหนึ่ง แกมีฐานะพอสมควร แกทำมาตั้งแต่แรก สองคนพี่น้อง ประมาณ 15 ไร่ ไครมาซื้อไม่ขาย แกขอทำของแก แต่แกบอกว่าถ้าหมดแกแล้ว ลูกหลานคงไม่เอาแล้ว คงต้องขายหรือปลูกบ้าน...

(สนทนากลุ่ม, 6 ธันวาคม 2545)

จากการสนทนากลุ่มผู้นำท้องถิ่น (6 ธันวาคม 2545) ทุกคนเห็นพ้องต้องกันอย่างหนักแน่นว่า “หมดรุ่นผม สวนก็คงหมด” และยอมรับว่า “ความเป็นชาวสวนจะหมดไปในไม่ช้า” ดังนั้น แนวโน้มในอนาคตเมื่อชาวสวนพันธุ์แท้หรือรุ่นปัจจุบัน ซึ่งล้วนอยู่ในวัยสูงอายุแทบทั้งนั้น สิ้นชีวิตไป อาชีพนี้ก็จะสูญไปจากฝั่งธนบุรี

กล่าวโดยสรุป การเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้นในปัจจุบันส่งผลกระทบต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนชาวสวน และมีผลให้กิจกรรมการเรียนรู้ของลูกหลานชาวสวนแตกต่างไปจากอดีตเป็นอันมาก จำเป็นที่ทุกฝ่ายจะต้องร่วมมือกันอย่างจริงจังในการสร้างสำนึกและปลูกฝังให้คนรุ่นใหม่ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของวัฒนธรรมชาวสวน

จากการวิจัยครั้งนี้ พบว่า การศึกษาตามอัธยาศัยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี เป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคมที่เกิดขึ้นภายในครอบครัวและชุมชนชาวสวนสืบต่อกันมา และเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีสาระการเรียนรู้เชื่อมโยงสอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวนอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต การศึกษาตามอัธยาศัยจึงมีบทบาทสำคัญที่สุดในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน นับว่าเป็นการศึกษาที่วางอยู่บนรากฐานของสังคมไทยโดยแท้

แต่ในปัจจุบันบิดามารดาหรือเครือญาติ ในฐานะผู้ถ่ายทอดวัฒนธรรมชาวสวนโดยตรงไม่อาจทำหน้าที่นี้ได้อย่างเต็มที่ ประกอบกับแหล่งการเรียนรู้ต่างๆ ไม่เอื้อต่อการเรียนรู้ตามอัธยาศัย สาระการเรียนรู้ถูกปรับเปลี่ยนไปตามกาลเวลา เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความเจริญของเมืองและเทคโนโลยีมากขึ้น ซึ่งล้วนแต่ไกลจากวิถีชีวิตชาวสวนแบบดั้งเดิมทั้งนั้น ทำให้วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีตกอยู่ในภาวะวิกฤตที่อาจสูญไปในไม่ช้า และชาวสวนที่มีอายุ 45 ขึ้นไป อาจจะเป็นชาวสวนรุ่นสุดท้ายที่ยึดอาชีพทำสวน เพราะขาดผู้สืบทอดที่ภาคภูมิใจในความเป็นชาวสวน การศึกษาตามอัธยาศัยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีถูกลดบทบาทลงอย่างเห็นได้ชัด

อย่างไรก็ตาม จากกรณีศึกษาการรวมกลุ่มเรือพื้นสวนส้มบางมด ซึ่งมีพระพิศาลพัฒนาทร (ถาวร จิตตถาวร) เป็นแกนนำนั้น เป็นการเคลื่อนไหวจากภายในชุมชนเอง นำไปสู่แนวคิดของการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทางวัฒนธรรม โดยอาศัย “กระบวนการกลุ่มและเครือข่ายการเรียนรู้”

2. บทบาทการศึกษานอกระบบในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ฉบับ พ.ศ. 2542 มาตรา 15 ได้ระบุว่า “การศึกษานอกระบบ เป็นการศึกษาที่มีความยืดหยุ่นในการกำหนด จุดมุ่งหมายรูปแบบ วิธีการจัดการศึกษา ระยะเวลาของการศึกษา การวัดและประเมินผล ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการสำเร็จการศึกษา โดยเนื้อหาและหลักสูตรจะต้องมีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของบุคคลแต่ละกลุ่ม”

เพื่อให้ภาพสะท้อนของบทบาทการศึกษานอกระบบในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีชัดเจนยิ่งขึ้น ในการวิจัยครั้งนี้ จึงได้ใช้นิยามของอุ้นดา นพคุณ (2546: 10) ที่ให้ความหมายของการศึกษานอกระบบว่า

กิจกรรมหรือโปรแกรมที่สถาบันต่างๆ ในสังคมจัดขึ้น โดยมีเจตนาและมีความมุ่งหมายที่จะจัดกิจกรรมทางการศึกษาให้แก่ประชาชนที่สามารถกำหนดได้ว่าเป็นใคร ผู้เรียนหรือผู้รับบริการเองมีเจตนาหรือวัตถุประสงค์ที่จะเรียนรู้และรับประสบการณ์ต่างๆ เพื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงในตัวเองหรือการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มและในชุมชน กิจกรรมดังกล่าวจัดให้แก่ประชากรทุกเพศ ทุกวัย ทุกชุมชน และทุกระดับการศึกษา เพื่อให้บุคคล กลุ่มบุคคลหรือชุมชนมีความรู้ ทักษะ และเจตคติที่ดี โดยใช้ระยะเวลาสั้น หลักสูตรยืดหยุ่น ตอบสนองความต้องการ ความสนใจของผู้เรียน สามารถแก้ปัญหาของกลุ่มและชุมชนได้

หน่วยงานที่ดำเนินการศึกษานอกระบบอันเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมชาวสวน

โดยภาพรวม การศึกษานอกระบบมีขอบเขตกว้างขวางมาก มีหน่วยงานหลายหน่วยงานดำเนินการฝึกอบรมอันเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมชาวสวนในรูปแบบต่างๆ กัน และยังไม่เป็นระบบที่ชัดเจน

สำหรับฝั่งธนบุรีในเขตตลิ่งชันและเขตจอมทอง พบว่า หน่วยงานสำคัญที่มีส่วนในการจัดการศึกษานอกระบบอันเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมชาวสวน เป็นหน่วยงานราชการ 4 แห่ง คือ

1. กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ
 2. ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตตลิ่งชันและสำนักงานเขตจอมทอง
 3. กองส่งเสริมอาชีพ สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร
 4. สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์
- ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ

หน่วยงานในสังกัดกรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ ที่เกี่ยวข้องกับ การวิจัยครั้งนี้ มี 2 แห่ง คือ

1. ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน เขตตลิ่งชัน เดิมตั้งอยู่ที่โรงเรียนวัดตลิ่งชัน ปลายปี พ.ศ. 2545 ได้ย้ายมาตั้งอยู่ที่วัดจำปา แขวงบางระมาด รับผิดชอบศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน 6 แห่ง ในเขตตลิ่งชัน ซึ่งมักจะตั้งอยู่ที่วัด เช่น วัดจำปา วัดกระจิง วัดตลิ่งชัน
2. ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน เขตจอมทอง ตั้งอยู่ที่ห้องสมุดของสำนักงานเขตจอมทอง รับผิดชอบศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน 11 แห่ง ซึ่งได้จัดตั้งไปแล้วหลายแห่ง เช่น ที่

สำนักงานเขตจอมทอง โรงเรียนวัดบางขุนเทียนนอก วัดนางนอง วัดยายร่ม และกำลังจะเปิดศูนย์ใหม่ที่วัดโพธิ์แก้วในภาคต้น ปีการศึกษา 2546

ในปี พ.ศ. 2544 รับนักศึกษาจากเขตต่างๆ ประมาณ 4,000 คน ซึ่งมากกว่าศูนย์บริการอื่นๆ ทั้งหมด ในปี พ.ศ. 2545 รับลดลงเหลือประมาณ 2,800 คน และในปี พ.ศ. 2546 จะรับจำกัดเพียง 2,500 คน ตามนโยบายของกรมการศึกษานอกโรงเรียนที่ต้องการลดการผลิตนักศึกษาสายสามัญ และเน้นสายอาชีพมากขึ้น

บุคลากรหลักของศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน ได้แก่ ผู้อำนวยการศูนย์ ครูศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนหรือครู ศรช. ประจำที่ศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน แห่งละ 1 คน เพื่อทำหน้าที่สอนและประสานงานชุมชนอย่างใกล้ชิด (ตำแหน่งครู ศรช. เพิ่งจะให้มีขึ้นในปี พ.ศ. 2545) และครูอาสาสมัคร จำนวน 2 คน ทำหน้าที่ธุรการและประสานงานกับศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน

บุคลากรชั่วคราวของศูนย์ คือ ครูประจำกลุ่ม ครูสอนเสริม และวิทยากร

ครูประจำกลุ่ม เป็นครูประจำในโรงเรียนสายสามัญ หรือเจ้าหน้าที่ที่ได้รับเชิญมาสอนนอกเวลาราชการ เฉพาะบางรายวิชาในหลักสูตรสายสามัญ ได้รับค่าตอบแทนเป็นรายชั่วโมง ชั่วโมงละ 100 บาท จำนวนครูประจำกลุ่มไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับจำนวนนักศึกษา เช่น ในปี พ.ศ. 2544 ที่เขตจอมทอง มีครูประจำกลุ่มร้อยละกว่าคนต่อนักศึกษาประมาณ 4,000 คน ต่อมาในปี พ.ศ. 2545 เหลือครูประจำกลุ่ม 60 กว่าคนต่อนักศึกษาประมาณ 2,800 คน

ครูสอนเสริม เป็นบุคลากรภายนอกที่ครู ศรช. เชิญมาสอนเสริมเฉพาะบางชั่วโมงแล้วแต่จะตกลงกัน ซึ่งจำนวนครูสอนเสริมมีน้อย

วิทยากร เป็นบุคคลภายนอกที่ครู ศรช. เชิญมาสอน ถ้าเป็นหลักสูตรระยะสั้น ได้รับค่าตอบแทนวิทยากร ชั่วโมงละ 100 บาท ถ้าเป็นหลักสูตรกลุ่มสนใจ ได้รับค่าตอบแทนชั่วโมงละ 80 บาท

หลักสูตรการศึกษานอกระบบ ที่ใช้สอนในปัจจุบัน แบ่งเป็น 4 หลักสูตร ได้แก่ หลักสูตรสายสามัญ 3 หลักสูตร และหลักสูตรวิชาชีพระยะสั้น 1 หลักสูตร คือ

2.1.1 หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับประถมศึกษา พุทธศักราช 2531

(กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2539ก: 1-58) เป็นการศึกษาที่มุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถขั้นพื้นฐาน และให้คงสภาพการอ่านออกเขียนได้ คิดคำนวณได้ มีเจตคติที่ดีต่อการประกอบอาชีพ เพื่อพัฒนาอาชีพให้เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจของตนเองและสังคม ดำรงตนเป็นพลเมืองดีในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข

ในปีการศึกษาหนึ่ง แบ่งออกเป็น 2 ภาคเรียน ภาคเรียนละ 20 สัปดาห์ และอาจเปิดเรียนภาคฤดูร้อนได้ตามที่เห็นสมควร

หลักสูตรกำหนดให้เรียนกลุ่มสภาพประสบการณ์พื้นฐาน (บังคับ) 190 สภาพ และกลุ่มสภาพประสบการณ์เสริม (เลือก) ไม่น้อยกว่า 60 สภาพ รวมแล้วไม่น้อยกว่า 250 สภาพ

จากการวิเคราะห์หลักสูตรนี้ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านเกษตร พบว่า ในกลุ่มสภาพประสบการณ์พื้นฐาน 1 มีเนื้อหาเกี่ยวกับวิชาอาชีพท้องถิ่น 16 สภาพ กลุ่มสภาพ ประสบการณ์พื้นฐาน 2 มีเรื่องอาชีพ-เศรษฐกิจ 4 สภาพ และกลุ่มประสบการณ์พื้นฐาน 3 อันเป็น ลักษณะบูรณาการจากวิชาอาชีพท้องถิ่น ทักษะภาษาไทย และทักษะคณิตศาสตร์ที่สามารถนำไป ประยุกต์ใช้กับการประกอบอาชีพของตนเองและการดำเนินชีวิตให้ดีขึ้น มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องรวม 30 สภาพ นอกจากนั้นในกลุ่มประสบการณ์เสริม (เลือก) มีวิชาเลือก 5 วิชา คือ ภาษาไทย คณิตศาสตร์ ส่งเสริมคุณภาพชีวิต ภาษาต่างประเทศ และอาชีพ (ทักษะ) ซึ่งเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ ท้องถิ่นจะอยู่ในวิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิตภาคกลาง 20 สภาพ และวิชาอาชีพ (ทักษะ) 30, 60 สภาพ erner ที่ผู้เรียนเป็นชาวสวน แสดงว่ามีพื้นฐานความรู้เดิมอยู่แล้ว สามารถนำ ความรู้นั้นมาเทียบโอนผลการเรียนจากประสบการณ์ทางอาชีพที่ตนเองมีอยู่ หรือผ่านการทดสอบ ตามเกณฑ์ที่กำหนดได้

2.1.2 หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2530 (กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2539ข: 1-82) เป็นหลักสูตรต่อเนื่องจากหลักสูตรการศึกษานอก โรงเรียนระดับประถมศึกษา มุ่งที่จะส่งเสริมให้ผู้ที่ต้องการศึกษาหาความรู้แต่พลาดโอกาสที่จะ ศึกษาต่อในระบบโรงเรียน ได้มีโอกาสศึกษาหาความรู้ฝึกทักษะและปลูกฝังเจตคติที่จำเป็นในการ ดำรงชีวิต และการประกอบอาชีพได้เท่าเทียมกับผู้อื่น สามารถปฏิบัติตนให้ดำรงอยู่ในสังคมได้ อย่างมีความสุขตามสมควรแก่อัตภาพ มีความสอดคล้องกับหลักสูตรระดับเดียวกับในระบบ โรงเรียน และมีความยืดหยุ่นพอเพียงที่จะให้ผู้เรียนเลือกเรียนได้ตามความสามารถ ความถนัด ความสนใจ และความต้องการของตน

ในปีการศึกษาหนึ่ง แบ่งออกเป็น 2 ภาคเรียน ภาคเรียนละ 20 สัปดาห์ และอาจ เปิดเรียนภาคฤดูร้อนได้ตามที่เห็นสมควร

หลักสูตรกำหนดให้เรียนวิชาบังคับ 4 หมวดวิชา คือ หมวดวิชาภาษาไทย หมวดวิชาคณิตศาสตร์ หมวดวิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิต หมวดวิชาอาชีพ และวิชาเลือกไม่น้อยกว่า 3 หมวดวิชา ซึ่งมีให้เลือกทั้งหมด 7 หมวด เป็นหมวดเดียวกับหมวดวิชาบังคับ 4 หมวด และเพิ่ม หมวดวิชาต่างประเทศ และหมวดวิชาวิทยาศาสตร์อีก 2 หมวด

จากการวิเคราะห์หลักสูตรนี้ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านเกษตร หรือ ท้องถิ่น หรือวิถีชีวิตชาวสวน พบว่า สอดแทรกอยู่ในหมวดวิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิตและหมวดวิชา อาชีพ รวมทั้งหมวดวิชาวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นหมวดวิชาเลือก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

หมวดวิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิต แบ่งเป็นวิชาบังคับและวิชาเลือก ดังนี้

- วิชาบังคับ เนื้อหาของหลักสูตรมีลักษณะบูรณาการเนื้อหาวิชาต่างๆที่เกี่ยวกับตัวผู้เรียน โดยเริ่มต้นการเรียนรู้จากสิ่งที่อยู่รอบๆ ตัวไปยังสิ่งที่อยู่ไกลตัว แบ่งออกเป็น 4 ตอน คือ ชีวิตความเป็นอยู่ รักเมืองไทย ท่องไปในโลกกว้าง และพลังงานกับชีวิตประจำวัน

ในเนื้อหาตอนแรก เรื่องชีวิตความเป็นอยู่นั้น ได้สอดแทรกความรู้เกี่ยวกับชุมชนไว้หลายเรื่อง เช่น การถ่ายทอดวัฒนธรรมให้แก่สมาชิกในครอบครัว ศาสนาในชุมชน ประเพณีในชุมชน การรวมกลุ่มเพื่อพัฒนาชุมชน เศรษฐกิจในครอบครัวและชุมชน เศรษฐกิจของชุมชน การศึกษาของชุมชน เป็นต้น

- วิชาเลือก แบ่งออกเป็นสาขาวิชาต่างๆ ที่สอดคล้องกับสภาพท้องถิ่น เป็นหมวดวิชาที่เปิดโอกาสให้ครูผู้สอนหรือกลุ่มโรงเรียนอาจร่างหลักสูตรวิชาต่างๆ ที่เห็นว่าจำเป็นให้ผู้เรียนศึกษา เสนอให้กรมการศึกษานอกโรงเรียนขออนุมัติเพิ่มเติมได้ เช่น รายวิชาที่เกี่ยวกับการสาธารณสุข การพัฒนาท้องถิ่น ฯลฯ หลักสูตรนี้ได้ยกร่างวิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิตแต่ละภาคไว้ด้วย

ในที่นี้ ขอเสนอขอขยายเนื้อหาของหลักสูตรเฉพาะวิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิต 3 ภาคกลาง (วิชาเลือก) ซึ่งแบ่งออกเป็น 7 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 วัฒนธรรมพื้นบ้านภาคกลาง อธิบายเกี่ยวกับประเภทของวัฒนธรรมพื้นบ้าน หมวดหมู่ของวัฒนธรรม โดยยกตัวอย่างในภาคกลาง เช่น เพลงพื้นบ้าน ภาษาสำนวน ไวหาร ภาษิต ปริศนาคำทาย จิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม และศิลปหัตถกรรม ระบายละครชาบ้าน กีฬาพื้นบ้าน ประเพณีพื้นบ้าน ความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีพื้นบ้าน เวทมนตร์ คุณไสย ลอยกระทง ลงแขก

ตอนที่ 2 ความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีพื้นบ้าน อธิบายเกี่ยวกับความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีพื้นบ้าน โดยยกตัวอย่างในภาคกลาง เช่น เครื่องรางของขลัง การหาฤกษ์หายาม พฤติกรรมที่มีแบบแผนของกลุ่มชน โหราศาสตร์ ประเพณีชีวิต เช่น การเกิด ทำบุญอายุ บวช แต่งงาน ดาย ประเพณีสังคัม เช่น ลอยกระทง ชักพระ โยนบัว แห่นางแมว

ตอนที่ 3 ภาษาและวรรณกรรม อธิบายความหมายของภาษาพื้นบ้านและวรรณกรรมพื้นบ้าน ประเภทของวรรณกรรมพื้นบ้าน โดยยกตัวอย่างในภาคกลาง เช่น ศรีธนญชัย ท้าวทศนาถ พระรถเมรี เพลงเหย่ย เพลงน้อย เพลงอีแซว ปริศนาคำทาย เช่น อะไรเอ๋ย... ฯลฯ

ตอนที่ 4 ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน อธิบายความหมายของศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านกับหัตถกรรมพื้นบ้าน ประเภทของศิลปะพื้นบ้าน โดยยกตัวอย่างในภาคกลาง เช่น งานปั้น แกะสลัก หล่อ บุป ติ เคาะคุณ สถาปัตยกรรมพื้นบ้าน หัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น งานทอ ผ้าทอบ้านไร่ งานตัดกระดาษ จักสาน

ตอนที่ 5 คนตรี นาฏศิลป์ และการละเล่นพื้นบ้าน อธิบายความหมายของคนตรี พื้นบ้าน นาฏศิลป์พื้นบ้าน การละเล่นพื้นบ้าน การแบ่งประเภท โดยยกตัวอย่างในภาคกลาง เช่น รำ โขน รำกลองยาว ละครชาตรี ลิเก หมากเก็บ ลูกข่าง ตีจับ กระบี่กระบอง มวยไทย

ตอนที่ 6 ปัจจัยด้านชีวิตและความเป็นอยู่ อธิบายความหมายของปัจจัยด้านชีวิตและความเป็นอยู่ ประเภทของวัฒนธรรมพื้นบ้านด้านนี้ โดยยกตัวอย่างในภาคกลาง เช่น ที่อยู่ อาศัย อาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม คหกรรม เครื่องประดับ การแพทย์แผนโบราณ สมุนไพร

ตอนที่ 7 คุณค่าประโยชน์และการอนุรักษ์ส่งเสริมเผยแพร่วัฒนธรรมพื้นบ้าน อธิบายคุณค่าและประโยชน์ของวัฒนธรรมพื้นบ้าน รวมทั้งการอนุรักษ์ส่งเสริมเผยแพร่ โดยยกตัวอย่างในภาคกลาง เช่น การสำรวจรวบรวม การรักษาไว้ให้คงสภาพเดิม การระแวดระวังปกป้องรักษา การฟื้นฟู การปลูกฝัง การสืบทอด การประยุกต์พัฒนา ฯลฯ

หมวดวิชาอาชีพ แบ่งเป็นหมวดวิชาอาชีพบังคับ ซึ่งเป็นเรื่องโลกของงานอาชีพ และหมวดวิชาอาชีพเลือก ซึ่งเป็นการฝึกทักษะ (200 ชั่วโมง = 1 หมวดวิชา) ผู้เรียนจะเลือกเรียน และหรือเทียบโอนผลการเรียนไม่เกิน 3 หมวดวิชา ทั้งนี้ให้เลือกเรียนในหมวดวิชาที่มีเนื้อหาไม่ซ้ำกับที่เคยเรียนมาแล้ว โดยวิธีการดังนี้ 1) เทียบโอนผลการเรียนจากแหล่งวิทยาการ 2) โอนผลการเรียนจากสถานประกอบการ และสถานประกอบอาชีพอิสระ 3) เทียบโอนผลการเรียนจากประสบการณ์ของอาชีพ 4) เทียบโอนผลการเรียนจากการประกอบอาชีพ 5) เทียบโอนผลการเรียนจากการทำโครงการประกอบอาชีพ

หมวดวิชาวิทยาศาสตร์ เป็นวิชาเลือก แบ่งออกเป็น 2 หมวดวิชา คือ วิทยาศาสตร์ 1 และ 2 สำหรับวิทยาศาสตร์ 1 นั้น ได้สอดแทรกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรโดยตรงไว้หลายเรื่อง เช่น การเจริญเติบโตของพืช ผลผลิตทางการเกษตร วิธีการเพิ่มผลผลิต (การคัดเลือกพันธุ์ การปรับปรุงดิน ปุ๋ย การป้องกันและการกำจัดศัตรูพืช ฯลฯ) วิธีการจัดการเกี่ยวกับผลผลิตทางการเกษตร (การถนอมอาหาร การแปรรูปอาหาร ฯลฯ) การนำเทคโนโลยีใหม่ๆ มาใช้ในการเกษตร ความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตกับสิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศน์ สมดุลธรรมชาติ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า **ด้านเนื้อหาหลักสูตร** โดยภาพรวม หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2530 เป็นการให้การศึกษาทั่วไปและพื้นฐานวิชาอาชีพอย่างกว้างๆ มีหลายหมวดว่าด้วยการศึกษาด้านเกษตร สอดแทรกความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวสวน บางส่วนมีความยืดหยุ่นพอเพียง เปิดโอกาสให้ครูเขียนหลักสูตรเพิ่มเติมได้

ด้านผู้สอน ปัญหาสำคัญ คือ เวลาเรียนวิชาหนึ่งๆ ในแต่ละภาคการศึกษา มีเพียง 18 ครั้งที่ครูจะได้พบกับผู้เรียน นับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับเนื้อหาหลักสูตรที่ต้องสอนให้ทัน เท่าที่ผ่าน

มาการสอนยังยึดติดกับเนื้อหาในแบบเรียน และไม่สามารถเชื่อมโยงลงลึกถึงวิถีชีวิตชาวสวนที่อยู่ใกล้สถานศึกษาได้

ครูประจำกลุ่ม (สัมภาษณ์, 15 มีนาคม 2546) เป็นผู้สอนหลายวิชาในแต่ละภาคการศึกษา ได้แก่ ภาษาอังกฤษ คณิตศาสตร์ ส่งเสริมคุณภาพชีวิต วิทยาศาสตร์ ให้ความเห็นว่า ไม่มีเวลาเพียงพอที่จะสอนเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวสวนจอมทองได้ แต่สามารถสอดแทรกได้บ้างในบางหมวดวิชาและบางคาบเรียนเท่านั้น เช่น หมวดวิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิต เรื่องสภาพแวดล้อมชุมชน อาจสอนเชื่อมโยงไปถึงการปลูกต้นไม้ในบ้าน เน้นให้เห็นคุณประโยชน์ของต้นไม้ ทำให้ชุมชนมีสภาพแวดล้อมที่ดีขึ้น และหมวดวิชาวิทยาศาสตร์ เรื่องระบบนิเวศ อาจสอดแทรกเรื่องการทำสวนผสมซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของสวนในถิ่นนี้ได้

กิจกรรมการเรียนการสอนส่วนใหญ่เป็นการบรรยายในห้องเรียน อีกส่วนหนึ่งเป็นกิจกรรมการพัฒนาคุณภาพชีวิต ซึ่งเป็นกิจกรรมบังคับนอกห้องเรียน เทอมละ 1 ครั้ง (รวม 30 หน่วย) ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนแต่ละแห่งจะกำหนด เช่น เข้าร่วมกิจกรรมวันสำคัญต่างๆ เช่น วันพ่อ วันแม่ วันสงกรานต์ ทัศนศึกษาทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด เช่น วัดพระแก้ว วัดสวนแก้ว เป็นต้น (ผู้ช่วยผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์ 23 กุมภาพันธ์ 2546) ศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนที่สำนักงานเขตจอมทอง ครูประจำกลุ่มวางแผนว่า ในภาคการศึกษาหน้าจะจัดไปทัศนศึกษาที่สวนจิตรลดา เพื่อศึกษาโครงการทดลองด้านการเกษตรต่างๆ (ครูประจำกลุ่ม สัมภาษณ์, 15 มีนาคม 2546)

ด้านผู้เรียน ผู้เรียนส่วนมากประกอบอาชีพรับจ้าง เช่น ลูกจ้างในโรงงาน พนักงานห้าง และตั้งใจที่จะเพิ่มพูนความรู้ให้แก่ตนเอง ส่วนใหญ่ทำงานวันเสาร์ด้วย จึงมีเวลามาเรียนเฉพาะวันอาทิตย์เท่านั้น ซึ่งน่าจะเป็นวันหยุดที่ผู้เรียนได้พักผ่อนหรือศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง ศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนหลายแห่งจำเป็นต้องปิดเรียนวันเสาร์ เปิดเฉพาะวันอาทิตย์ ทำให้เวลาเรียนแต่ละสัปดาห์จำกัดมาก

สำหรับชาวสวนฝั่งธนบุรี ส่วนใหญ่จบการศึกษาในระบบภาคบังคับแค่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 หรือ 6 เท่านั้น หลักสูตรนี้จึงเหมาะสมกับชาวสวนที่สนใจจะศึกษาต่อในระดับที่สูงขึ้น แต่ปัญหาเท่าที่พบ คือ “บางคนอยากมาเรียน แต่ไม่มีเวลา เพราะต้องทำงานในสวน” (ผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 14 กุมภาพันธ์ 2546) ชาวสวนดั่งชั้นที่มาเรียนต่อคือผู้นำท้องถิ่นหรือผู้นำชุมชนเท่านั้น ซึ่งมีประมาณ 10 รายจบการศึกษาไปหมดแล้ว นอกนั้น “ไม่รู้จะมาเรียนทำไม” (อรรด กันภัย, สัมภาษณ์, 18 มกราคม 2546) ชาวสวนจอมทอง “ส่วนมากตั้งหน้าตั้งตาทำสวน เขาทำกันจริงๆ ไม่มีเวลาเรียน และมีฐานะดี ส่งลูกเรียนในโรงเรียนกันสูงๆ ทั้งนี้ มีบางคนเคยมาเรียน ตั้งแต่ระดับมัธยมจนจบปริญญาตรี พอได้วุฒิสูงขึ้นไปสมัครเป็นสมาชิกสภา

กรุงเทพมหานคร” (ผู้ช่วยผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2546)

จะเห็นได้ว่า ชาวสวนในพื้นที่ดิ่งชันหรือจอมทองส่วนใหญ่ไม่ได้ศึกษาต่อผ่านการศึกษานอกระบบ แม้ว่าในพื้นที่จะมีหน่วยงานพร้อมที่จะให้บริการการศึกษาก็ดี

2.1.3 หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2530 (กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2539ค: 1-72) หลักการสำคัญบางประการของหลักสูตรนี้ คือเน้นการเลือกกลุ่มวิชาตามความถนัด ความสามารถ และความสนใจ เพื่อผู้เรียนจะยึดอาชีพต่อไป มุ่งฝึกผู้เรียนให้มีประสบการณ์เพื่อให้เกิดความรู้ความชำนาญที่สามารถจะนำไปใช้ปฏิบัติและประกอบอาชีพได้จริง หรือเพื่อหาความรู้เพิ่มเติม หรือเป็นพื้นฐานสำหรับศึกษาต่อในระดับสูงขึ้น นอกจากนี้เปิดโอกาสให้ผู้เรียนสามารถศึกษาหาความรู้และทักษะจากแหล่งวิทยากร สถานประกอบการ และสถานประกอบอาชีพอิสระ

หลักสูตรนี้ แบ่งออกเป็นหมวดวิชาบังคับและหมวดวิชาเลือก และเพิ่มหมวดกิจกรรมอีก 1 หมวดตามที่โรงเรียนกำหนด

หมวดวิชาบังคับ มี 5 หมวดวิชา คือ ภาษาไทย 1 สังคมศึกษา 1 พละนามัย วิทยา ศาสตร์ (วิทยาศาสตร์ 1 และ 2) และพื้นฐานวิชาอาชีพ

หมวดวิชาเลือก มีให้เลือก 6 หมวดวิชา เลือกอย่างน้อย 3 หมวด คือ ภาษาไทย 2 สังคมศึกษา 2 วิทยาศาสตร์ 3 (ฟิสิกส์ เคมี ชีววิทยา) คณิตศาสตร์ ภาษาต่างประเทศ และวิชาอาชีพ

หมวดกิจกรรม มีกิจกรรม 3 ประเภท คือ 1) กิจกรรมศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรม และ ประเพณี 2) กิจกรรมพัฒนาชุมชนและสังคม 3) กิจกรรมสนับสนุนการศึกษานอกโรงเรียน

การวิเคราะห์หลักสูตร ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านเกษตรและวิถีชีวิตชาวสวน พบว่า สอดแทรกอยู่ในหมวดวิชาพื้นฐานวิชาอาชีพ และหมวดวิชาอาชีพ (วิชาเลือก) กล่าวคือ - **หมวดวิชาพื้นฐานวิชาอาชีพ** มี 6 สาขา คือ ช่างอุตสาหกรรม เกษตรกรรม คหกรรม พาณิชยกรรม ศิลปหัตถกรรม และศิลปกรรม เลือกเรียนเพียง 1 สาขา

สำหรับสาขาเกษตรกรรม ประกอบด้วยวิชา 7 วิชา คือ หลักพืชกรรม ดินและปุ๋ย หลักการเลี้ยงสัตว์ ช่างเกษตรเบื้องต้น 1 หลักเศรษฐศาสตร์เกษตร หลักการถนอมผลิตผลเกษตร ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

- **หมวดวิชาอาชีพ (วิชาเลือก)** ให้เลือกจากหลักสูตรวิชาอาชีพที่กระทรวงศึกษา อนุมัติ หรือศึกษาจากสถานฝึกงานอาชีพ หรือสามารถผ่านเกณฑ์การประเมินจากประสบการณ์ด้าน อาชีพ โดยมีแนวปฏิบัติดังนี้

1. เรียนตามหลักสูตรวิชาอาชีพที่กระทรวงศึกษาอนุมัติ โดยอาจจะเลือกเรียนวิชา เดี่ยวสาขาเดียว หรือหลายรายวิชาสาขาเดียว หรือหลายรายวิชาต่างสาขากัน ที่มีเวลาเรียนตามหลัก สูตรรวมกัน ไม่น้อยกว่า 250 ชั่วโมง นับให้ 1 หมวดวิชา โดยสถานศึกษาจัดสอนเองหรือโอนผลการ เรียนมาจากสถานศึกษาอื่น

2. โอนผลการเรียนจากสถานฝึกงานอาชีพ ตามวิธีการและเกณฑ์ที่กรมการศึกษา นอกโรงเรียนกำหนด

3. เทียบจากประสบการณ์ด้านอาชีพ โดยประเมินจากประสบการณ์ที่มีอยู่ ประเมินจากอาชีพที่ประกอบการอยู่ และประเมินจากโครงการประกอบอาชีพใหม่หรือโครงการ พัฒนาอาชีพเดิม

ทั้งนี้ให้เป็นไปตามวิธีการและเกณฑ์ที่กรมการศึกษานอกโรงเรียนกำหนด

จะเห็นได้ว่า **ด้านเนื้อหาหลักสูตร** เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติ เป็นการให้ประสบ การณ์ตรงที่สอดคล้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของกลุ่มเป้าหมายต่างๆ และได้เพิ่มหลักสูตรในการจัด กิจกรรมพบกลุ่มเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการเรียนการสอนด้วย ทำให้ผู้เรียนสามารถดำรงชีวิตอย่าง มีคุณภาพร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้

ด้านผู้สอน เนื่องจากเวลาเรียนจำกัดมาก จะได้พบผู้เรียนเพียง 18 ครั้งต่อภาคเท่านั้น และยังมีหมวดกิจกรรมเสริมเข้ามาอีก ยิ่งทำให้เวลาเรียนลดน้อยลงไปอีก ครูที่ใส่ใจอยากเพิ่มความ รู้ให้แก่ผู้เรียน ต้องใช้เวลาออกจัดกิจกรรมเสริม โดยจัดให้ตามความต้องการของผู้เรียน เช่น วิชา ช่างเกษตรเบื้องต้น จะพาไปเรียนที่สวนกล้วยไม้ของเอกชน

ในสาขาเกษตรกรรม ซึ่งเป็นวิชาเลือก การเรียนการสอนใช้การบรรยายเป็นหลัก ไม่ เน้นทักษะ เพราะศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนหลายแห่งไม่เอื้ออำนวย เช่น ที่วัดหรือโรงเรียน ไม่มีเรือน เพาะชำ ไม่มีแปลงเกษตร จึงไม่สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของหลักสูตรที่เน้นภาคปฏิบัติเท่าที่ควร หลายศูนย์พยายามหา “สวน” ในชุมชนเพื่อใช้เป็นห้องปฏิบัติการด้านการเกษตร

ในหมวดกิจกรรม แต่ละศูนย์จะกำหนดกิจกรรมบังคับ 48 หน่วย นักศึกษาเป็นผู้ ออกค่าใช้จ่ายเอง เหมารถบัสไปพร้อมกันกับนักศึกษามัธยมศึกษาตอนต้น กลับมาแล้วทำรายงาน ส่งเพื่อฝึกทักษะการเขียนไปด้วย เช่น ศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนที่สำนักงานเขตจอมทองมีกิจกรรม หลากหลาย กิจกรรมหลักที่จัดประจำทุกปี ได้แก่ การปลูกป่าชายเลน 12 หน่วย การเข้าค่าย 12

หน่วย ทัศนศึกษานอกสถานที่ 12 หน่วย เช่น ไปวัดพระแก้ว วัดสวนแก้ว กิจกรรมวันสำคัญทางศาสนา 6 หน่วย เช่น วันสงกรานต์ วันเข้าพรรษา ตลอดจน วันพ่อ วันแม่ ฯลฯ (ผู้ช่วยผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2546) บางกิจกรรมช่วยส่งเสริมด้านอาชีพ โดยใช้กระบวนการกลุ่มในการฝึกคิด แก้ปัญหา เพื่อที่จะสร้างงานในอนาคตและสามารถบริหารงานได้ ดังที่ ครูประจำกลุ่มคนหนึ่ง (สัมภาษณ์, 15 มีนาคม 2546) กล่าวว่า

...ทอมก่อนได้ตั้งโจทย์ว่า ถ้ามีเงินลงทุนจำนวนหนึ่ง จะทำโครงการอะไร ให้นักศึกษาแบ่งกลุ่มกันเสนอโครงการ บางกลุ่มทำเรื่องธุรกิจ มีกลุ่มหนึ่งทำเรื่องเกษตรผสมผสาน ไปเก็บข้อมูลสัมภาษณ์เกษตรกรจริงๆ ที่อยุธยา สุพรรณบุรี แล้วนำมาเสนอในชั้นเรียน มี chart แสดงตัวเลข ใช้บแท่งอะไร มีรูปถ่ายประกอบ ทำได้ดีมาก สรุปแล้วเป็นการสอนให้เขาคิดเป็น แก้ปัญหาเป็น และบริหารงานเป็นด้วยในรูปแบบกลุ่ม เพราะในชีวิตจริงเขาทำคนเดียวไม่ได้...

กิจกรรมดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่า มีผู้เรียนกลุ่มหนึ่งให้ความสนใจทางด้านการเกษตร แต่ยังไม่เห็นความสัมพันธ์กับสภาพท้องถิ่นของจอมทองชัดเจน

ส่วนกิจกรรมที่เกี่ยวกับสวนหรือชาวสวนนั้น ยังไม่เคยจัด โดยครูให้เหตุผลว่า “เน้นไปวัดไปต่างจังหวัดมากกว่า ที่หน้าสำนักงานเขตจอมทองก็มีสวนส้มอยู่ ประมาณ 1-2 ไร่ เพิ่งปลูกได้ 2-3 ปี เจ้าของสวนบอกว่าปลูกด้วยเมล็ดเลยโตช้า ถ้าจะพานักศึกษาไปสวน คิดว่าคนที่มีความรู้ในจุดนั้นไม่ค่อยมี ชาวสวนไม่ค่อยว่างกัน” (ผู้ช่วยผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2546)

ด้านผู้เรียน ผู้เรียนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้าง ที่เขตตลิ่งชันเป็นพนักงานห้างมากที่สุด ส่วนที่เขตจอมทองเป็นลูกจ้างในโรงงานมากที่สุด ผู้ที่จบมัธยมปลาย ประมาณ 70% มุ่งเรียนต่อในระดับปริญญาตรี ทั้งที่รามคำแหง และมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช เพราะ “มีโอกาเรียนแล้ว อยากเรียนให้ได้ปริญญา” (ผู้ช่วยผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2546)

ที่เขตตลิ่งชัน มีชาวสวนบางระมาดซึ่งเป็นสมาชิกสภาเขตตลิ่งชันเพียงคนเดียวที่เข้าเรียนหลักสูตรนี้เมื่อภาคปลาย ปีการศึกษา 2545 คาดว่าจะจบภายในปีหน้า ซึ่งครูจะแนะนำให้เลือกสาขาเกษตรกรรมในหมวดวิชาพื้นฐานวิชาอาชีพ (ผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 14 กุมภาพันธ์ 2546)

2.1.4 หลักสูตรวิชาชีพพระยะสัน พ.ศ. 2543 (กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2543: 1-58)

เพื่อเปิดโอกาสให้กลุ่มเป้าหมายเลือกเรียนได้ตามความต้องการ เป็นการแก้ปัญหาของสังคมใน สถานการณ์เศรษฐกิจวิกฤต และสามารถพัฒนาระดับการศึกษาให้สูงขึ้น โดยนำวิชาชีพไปใช้เป็นส่วนหนึ่งของการเรียนตามหลักสูตรพื้นฐาน 12 ปีได้ แบ่งเป็น 5 ประเภทวิชา คือ อุตสาหกรรม ศิลปกรรม คหกรรม เกษตรกรรม และพาณิชยกรรม

จากการวิเคราะห์หลักสูตรนี้ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านเกษตร และวิถีชีวิตชาวสวน พบว่า สอดแทรกอยู่ในหลักสูตรประเภทวิชาคหกรรมและเกษตรกรรม กล่าวคือ

- ประเภทวิชาคหกรรม ประกอบด้วยวิชา 5 วิชา คือ ช่างตัดเสื้อผ้าสตรี ช่างตัดเสื้อผ้าชาย ช่างเสริมสวย ช่างตัดผมชาย อาหารและขนม

ในวิชาอาหารและขนม แบ่งเป็น 25 รายวิชา แต่ละรายวิชา มีจำนวนชั่วโมงไม่เท่ากัน ประมาณ 10-80 ชั่วโมง เช่น ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับอาหารและโภชนาการ (10) อาหารคาว (15-30) อาหารหวาน (15-30) ขนมไทย (80) อาหารว่าง (30) การถนอมอาหาร (20) เครื่องดื่ม (20) เป็นต้น

- ประเภทวิชาเกษตรกรรม มีวิชาเดียวคือวิชาเกษตรกรรม ประกอบด้วยรายวิชา 49 รายวิชา แต่ละรายวิชา มีจำนวนชั่วโมงไม่เท่ากัน รายวิชาที่เกี่ยวข้องกับการทำสวน เช่น การปลูกพืชโดยวิธีเกษตรธรรมชาติ (60) ปุ๋ยมูลสัตว์ (12) ปุ๋ยหมัก (12) ปุ๋ยพืชสด (6) ปุ๋ยน้ำชีวภาพ (12) ดินหมัก (6) การเกษตรแบบผสมผสาน (60) ความรู้พื้นฐานในการขยายพันธุ์พืช (6) การเพาะเมล็ด (6) การแบ่งการแยกกอและหน่อ (6) การปักชำ (6) การตอนกิ่ง (12) การทาบกิ่ง (12) การติดตา (12) การต่อกิ่ง (12) การเสียบยอด (12) การจัดการขยายพันธุ์เพื่อการจำหน่าย (15) การปลูกพืชผักสวนครัว (30) การขยายพันธุ์พืชสวนผักครัว (30) การปลูกมะเขือเพื่อการจำหน่าย (30) การปลูกพริกเพื่อการจำหน่าย (30) เป็นต้น รายวิชาอื่นนั้นเกี่ยวข้องกับการเลี้ยงสัตว์

หลักสูตรวิชาชีพพระยะสันนี้ ถ้าใช้เวลาเรียน 30 ชั่วโมงขึ้นไป จะได้รับวุฒิบัตร การเปิดสอนรายวิชาใดในหลักสูตรนั้น ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนจะส่งแบบสอบถามสำรวจความต้องการของชุมชนก่อน จากนั้นจึงพยายามจัดรายวิชาให้สอดคล้องกับความต้องการมากที่สุด แล้วประชาสัมพันธ์ออกไป ผู้เรียนที่สนใจไม่ว่าอยู่ที่ไหนสามารถมาสมัครเรียนได้ตามวันเวลาที่กำหนด ถ้ามีจำนวนผู้เรียนประมาณ 10 คนขึ้นไปจึงจะเปิดสอนรายวิชานั้นได้

นอกจากหลักสูตรวิชาชีพพระยะสันแล้ว ยังเปิดสอนอาชีพสำหรับ “กลุ่มสนใจ” เน้นทักษะอาชีพเบื้องต้น ในกรณีที่ผู้เรียนประสงค์จะเรียนรายวิชาใหม่ที่มีได้บรรจุอยู่ในหลักสูตรวิชาชีพพระยะสันก็สามารถรวมกลุ่มประมาณ 10 คนหรือ 15 คนขึ้นไป แล้วแจ้งศูนย์บริการการ

ศึกษานอกโรงเรียนหรือศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนให้จัดวิทยากรมาสอนได้เช่นกัน สถานที่จัดการเรียนการสอนคำนึงถึงความเหมาะสม อาจจะให้บริการถึงที่บ้าน หรือเดินทางมาเรียนที่ศูนย์ก็ได้ ทั้งนี้เมื่อจบการศึกษาแล้ว จะไม่ได้รับวุฒิปัตร์ เพราะเป็นหลักสูตรที่ยังไม่ผ่านการพิจารณาจากกรมการศึกษานอกโรงเรียน

กลุ่มสนใจในเขตดิ่งชัน นิยมเรียนวิชา ได้แก่ การวางแผนโบราณ การแปรรูปสมุนไพร การเย็บเสื้อโหล งานประดิษฐ์ต่างๆ เช่น ประดิษฐ์ดอกไม้ด้วยดินหอม การปลูกกล้วยไม้ ซึ่งผู้เรียนเป็นชาวสวนกล้วยไม้จากเขตทวีวัฒนาและเขตจอมทอง ประมาณ 10 กว่าคน

กลุ่มสนใจในเขตจอมทองนิยมเรียน แอโรบิกมากที่สุดในช่วงนี้ นอกจากนั้นก็มีการคอมพิวเตอร์ อินเทอร์เน็ตซึ่งมุ่งเปิดสำหรับผู้สูงอายุมาเรียน เพื่อให้ทันกับโลกของเด็ก โดยมีเด็กร่วมชั้นเรียนคอยช่วยเหลือ

นโยบายใหม่ของกรมการศึกษานอกโรงเรียนต้องการลดปริมาณการผลิตนักศึกษาสายสามัญ และเน้นการผลิตนักศึกษาอาชีพมากขึ้น โดยที่นักศึกษาเรียนจบแล้วจะต้องทำงานได้จริง หลักสูตรวิชาชีพจึงแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ ระดับแรก “ทักษะอาชีพ” เรียนตามหลักสูตรวิชาชีพระยะสั้นหรือหลักสูตรที่เปิดสำหรับกลุ่มสนใจ ดังได้กล่าวมาแล้ว ระดับที่ 2 “เข้าสู่อาชีพ” สำหรับกลุ่มผู้เรียนกลุ่มเดิมที่เรียน “ทักษะอาชีพ” มาแล้วและตั้งใจจะยึดเป็นอาชีพ จะเป็นการสาธิต หรือไปดูงานกลุ่มที่ประสบความสำเร็จแล้ว ระดับที่ 3 “พัฒนาอาชีพ” จะมุ่งสู่การพัฒนาผลผลิตให้ดียิ่งขึ้น (ผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 18 มีนาคม 2546)

จะเห็นได้ว่า ด้านเนื้อหาหลักสูตร หลักสูตรวิชาชีพระยะสั้นมีความหลากหลายมาก เน้นมุ่งสู่อาชีพและจัดเฉพาะกลุ่ม และมีความยืดหยุ่นเพียงพอที่จะจัดให้ตามความต้องการของผู้เรียนอย่างแท้จริง แต่เนื้อหาสาระที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวสวนในถิ่นนี้ค่อนข้างน้อย ยังไม่สามารถเชื่อมโยงให้สอดคล้องกับสภาพท้องถิ่นอย่างชัดเจนได้

ด้านผู้สอน มักเป็นวิทยากรในท้องถิ่นที่มีความรู้ ความชำนาญ และประกอบอาชีพนั้นๆ อยู่แล้ว เช่น เสถียร เกิดสนอง สอนการแปรรูปสมุนไพรที่เขตจอมทอง เช่น ยาหม่อง พิมเสน ระบุหอม ยากันยุง เป็นต้น วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ นักศึกษาจ่ายเอง ผลผลิตภัณฑ์ที่ได้ศูนย์จะหาตลาดรองรับให้

ด้านผู้เรียน ผู้ที่มาสมัครเรียนคือผู้ที่ตั้งใจจะนำความรู้ไปประกอบอาชีพหรือทำธุรกิจอย่างจริงจัง ปรากฏว่า คนในชุมชนมาเรียนน้อยกว่าคนนอกชุมชน ยิ่งเป็นชาวสวนด้วยแล้วไม่ค่อยตื่นเต็นกับหลักสูตรวิชาเกษตรกรรม เพราะคุ้นเคยคืออยู่แล้ว หรือถึงแม้ชาวสวนอยากจะมาเรียนบางรายวิชาแต่จะบอกว่า “ไม่มีเวลา”

นอกจากเปิดสอนหลักสูตรต่างๆ แล้ว เมื่อปลายปี พ.ศ. 2545 ศูนย์บริการการศึกษาออกโรงเรียน เขตจอมทอง ได้จัดอบรมผู้ประกอบการธุรกิจขนาดย่อม เป็นเวลา 5 วัน มีการบรรยายโดยวิทยากรจากภายนอก และดูงาน จากนั้นจัดอบรมต่อเนื่องเพื่อติดตามผล ปรากฏว่ามีผู้เข้ารับการอบรมคนหนึ่ง คือ ป้าเดือนเพ็ญ ชุมสาย ณ อยุธยา ทำไข่เค็มสมุนไพรจำหน่ายมานานแล้ว โดยใช้สมุนไพร เช่น ใบมะกรูด กระชาย ใบเตย ตะไคร้ ผสมกับดินสอพองพอก ทำให้ได้ไข่เค็มที่อร่อยไม่ซ้ำใคร มีกลิ่นและรสชาติของสมุนไพรนั้นๆ แต่ไม่มีใครรู้จัก ไม่เป็นที่นิยมของตลาด หลังการอบรมและติดตามผล ได้รับการแนะนำให้ไปจดทะเบียนลิขสิทธิ์ มีการประชาสัมพันธ์ออกโทรทัศน์หลายช่อง หนังสือพิมพ์เรียกว่า “ไข่หยก” ตั้งแต่นั้นมายอดจำหน่ายสูงขึ้นมากจนทำไม่ทัน ได้ตั้งกลุ่มแม่บ้านในชุมชนช่วยกันทำแล้วแบ่งกำไรกัน โดยใช้บ้านเป็นแหล่งผลิต สร้างรายได้ให้แก่ชุมชนอย่างมาก เคยมีคนมาขอซื้อลิขสิทธิ์ 5 ล้านแต่ท่านไม่ยอมขาย และบอกว่า กศน. ได้ชุบชีวิตท่าน (ผู้ช่วยผู้บริหารศูนย์บริการการศึกษาออกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2546)

กรณีไข่เค็มสมุนไพรนี้ สะท้อนให้เห็นว่า การศึกษาออกกระบบมีส่วนช่วยสนับสนุนส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาทางวัฒนธรรม บนพื้นฐานภูมิปัญญาเดิม อย่างแพร่หลายและทำให้คนในชุมชนได้รับความภาคภูมิใจสมค่าแห่งชีวิต

กิจกรรมของศูนย์บริการการศึกษาออกโรงเรียนที่จัดการศึกษาออกกระบบ ในเขตดิ่งชั้น และเขตจอมทองมีมากมาย สรุปได้ดังตารางที่ 13

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 13 สรุปกิจกรรมของศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนที่จัดการศึกษานอกระบบ
ในเขตคลังชั้นและเขตจอมทอง

หน่วยงาน	กิจกรรมการศึกษา	สาระการเรียนรู้	การนำไปใช้
ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน	-หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียน ระดับประถมศึกษา พ.ศ.2531	-มีเนื้อหาเกี่ยวกับวิชา อาชีพท้องถิ่น	-สอนตามเนื้อหา ในหลักสูตร
	-หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียน ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ.2530	- สอดแทรกอยู่ในหมวด วิชาส่งเสริมคุณภาพชีวิต หมวดวิชาอาชีพ หมวดวิชาวิทยาศาสตร์	- สอนตามเนื้อหาใน หลักสูตร ไม่ เชื่อมโยงกับวิถีชีวิต เพราะเวลาน้อย
	- หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียน ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2530	- สอดแทรกอยู่ในหมวด วิชาพื้นฐานวิชาอาชีพ และหมวดวิชาอาชีพ ซึ่งเน้นภาคปฏิบัติ	- ไม่เน้นภาคปฏิบัติ
	- หลักสูตรวิชาชีพพระยะสั้น พ.ศ. 2543	- สอดแทรกอยู่ในหลักสูตร ประเภทวิชาคหกรรมและ เกษตรกรรม	- เปิดสอนตาม ความสนใจของ ผู้เรียน ซึ่งไม่ใช่ ชาวสวน
- จัดอบรมผู้ประกอบการ ขนาดย่อม	- การประกอบการ ขนาดย่อม	- เน้นภาคปฏิบัติ เกี่ยวข้องกับ ปรับเปลี่ยน วิถีชีวิต	

กล่าวโดยสรุป บทบาทการศึกษานอกระบบในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม
ชาวสวนยังไม่เห็นเด่นชัด เพราะชาวสวน ในฐานะผู้รับการถ่ายทอด ไม่ใช่กลุ่มเป้าหมายแท้จริงที่มา
สมัครเรียนการศึกษานอกระบบ และมีจำนวนน้อยมากที่มาศึกษาต่อในหลักสูตรที่กรมการศึกษานอก
โรงเรียนจัดขึ้น

ในภาพรวม ด้านหลักสูตร แม้ทุกหลักสูตรจะมีการสอดแทรกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับ
อาชีพเกษตรหรือความรู้ในท้องถิ่นซึ่งสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวสวนก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติ พบว่า

การนำหลักสูตรไปใช้ยังไม่สามารถเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตชาวสวน หรือไม่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนชาวสวนอย่างแท้จริง ดังนั้นถ้าจะให้เป็นไปได้ตามวัตถุประสงค์ของหลักสูตรที่ตั้งไว้ ครูจำเป็นต้องเข้าไปในชุมชนเพื่อศึกษาค้นคว้าให้เข้าใจลึกซึ้ง เพราะความรู้ที่อยู่ในชุมชนทั้งหมดและองค์ความรู้ที่มีอยู่มากมายเหล่านี้ยังไม่มีระบบที่เป็นระบบ เพื่อที่จะนำไปสู่บทเรียนที่เป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน

เงื่อนไขของเวลาเรียนแต่ละภาคมีระยะสั้นมาก เนื้อหาตามหลักสูตรก็มีมากที่ต้องเร่งสอนให้ทัน จึงเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการถ่ายทอดความรู้ในท้องถิ่นซึ่งครูอาจจะทำได้เพียงผิวเผินเท่านั้น เพราะเวลาไม่อำนวย

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ จำนวนครูมีน้อย ครูคนเดียวต้องสอนหลายวิชาและหลายระดับ ครูหลายคนไม่ได้จบวิชาชีพครูมาโดยตรงหรือต้องสอนวิชาที่ไม่ตรงกับสาขาที่เรียนมา แหล่งการเรียนรู้ในชุมชนมีมากมาย โดยเฉพาะสวน ไม่ว่าจะเป็นสวนไม้ผล สวนผัก หรือสวนกล้วยไม้ ถูกมองข้ามและยังใช้ประโยชน์ไม่คุ้มค่า

อย่างไรก็ตาม ในปีการศึกษา 2546 เริ่มมีผู้เห็นคุณค่าของสวนบ้างแล้ว คือ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนเขตดลิ่งชัน กำลังวางแผนว่าจะจัดหลักสูตรบางรายวิชาให้ผู้เรียนได้ “ลงมือปฏิบัติจริงในสวน” มากขึ้น โดยได้ติดต่ออดีตผู้ใหญ่บ้านลำไย ตำบลบ้าน ขอนอนุญาตให้สวนผสมประมาณ 15 ไร่ ใกล้วัดมะกอก เป็นแหล่งการเรียนรู้ เช่นเดียวกับ โรงเรียนวัดเกาะเกด (ชื่อสมมติ) ได้ติดต่อขอเช่าสวนร้างประมาณ 7 ไร่ซึ่งอยู่ติดกับโรงเรียน เพื่อใช้เป็นห้องฝึกปฏิบัติการด้านอาชีพสำหรับนักเรียนนอกระบบ ซึ่งจะเริ่มดำเนินการปรับปรุงสถานที่ในเดือนมีนาคม 2546 นับว่าเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ที่ควรจะสนับสนุนให้ดำเนินการอย่างจริงจังและต่อเนื่อง

2.2 ฝายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตดลิ่งชันและเขตจอมทอง

ฝายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม เป็นหน่วยงานที่สำคัญมาก เพราะเป็นหน่วยงานของรัฐที่ใกล้ชิดและ “เข้าถึง” คนในชุมชนมากกว่าหน่วยงานอื่นๆ ฝายนี้มีหน้าที่รับผิดชอบที่สำคัญประการหนึ่ง คือ ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการรวมกลุ่มองค์กรและการพัฒนาองค์กรในชุมชน ส่งเสริมการจัดกิจกรรมเพื่อส่วนรวม ได้แก่

- จัดประชุมกลุ่มต่างๆ อย่างน้อยเดือนละครั้ง
- จัดทัศนศึกษาให้แก่กลุ่มเกษตรกร เช่น ไปดูงานที่ศูนย์การศึกษาและพัฒนาเขาหิน

ซ้อน อันเนื่องมาจากพระราชดำริ และ โรงพยาบาลอภัยภูเบศร์ เพื่อศึกษาผลิตภัณฑ์แปรรูปจากสมุนไพร

- ร่วมมือกับหน่วยงานอื่นในการพัฒนาชุมชน เช่น ร่วมกับคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดอบรมให้ความรู้แก่ประชาชนในเขตจอมทองเรื่องการรักษาคลอง เมื่อวันที่ 21 ธันวาคม 2545 มีผู้เข้ารับการอบรม 50 คน

- ประสานงานกับหน่วยงานต่างๆ ในการจัดกิจกรรมส่งเสริมอาชีพและพัฒนาชุมชน ได้แก่ สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร สำนักงานเกษตรเขตคลังชั้น โดยฝ่ายพัฒนาชุมชน และสวัสดิการสังคมจะเป็นตัวกลางติดต่อกับเกษตรกรในพื้นที่ เพื่อส่งตัวแทนเข้าร่วมกิจกรรม โครงการต่างๆ ซึ่งมีมากมายหลายรูปแบบตลอดทั้งปี

2.3 สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร

ด้วยกรุงเทพมหานครมีพื้นที่ทำการเกษตรเท่ากับ 1 ใน 5 ของพื้นที่ทั้งหมด และอยู่ใน 27 เขตชั้นนอก ซึ่งถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่สีเขียวและเป็นพื้นที่ประเภทอนุรักษ์ชนบทและเกษตรกรรม จึงจำเป็นต้องจัดตั้งฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรรม กองส่งเสริมอาชีพขึ้น โดยมีหน้าที่รับผิดชอบต่อไปนี้ (ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรรม สำนักพัฒนาชุมชน, ม.ป.ป.)

1. ส่งเสริมและพัฒนาอาชีพเกษตรกรใน 27 เขตชั้นนอก
2. ติดตามและประเมินผลโครงการส่งเสริมอาชีพด้านการเกษตรของสำนักงานเขตชั้นนอก
3. ประสาน ดำเนินการ ติดตามและประเมินผล โครงการที่เริ่มจากสำนักเขต สำนักพัฒนาชุมชน หรือเกษตรกร
4. ประสานงานกับหน่วยงานของรัฐและหน่วยงานภายนอก เพื่อสนับสนุนในการประกอบวิชาชีพเกษตรกรรม
5. จัดทำโครงการด้านส่งเสริมอาชีพการเกษตร บรรจุในแผนพัฒนากรุงเทพมหานคร และติดตามประเมินผล
6. ส่งเสริมเผยแพร่ ประชาสัมพันธ์ด้านวิชาการและข้อมูลทางการเกษตร
7. มีหน้าที่ส่งเสริมด้านการผลิต สนับสนุนการผลิตพัฒนากลุ่ม องค์กร และชุมชน
8. ศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรและศูนย์เอกสารทางวิชาการเกษตรและวิดิโอด้านการเกษตร
9. จัดอบรมด้านการเกษตรหลักสูตรระยะสั้นตามความต้องการของเกษตรกรและชุมชน

ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรรม ประกอบด้วยกลุ่มงาน 4 กลุ่มคือ 1) กลุ่มงานข้าว 2) กลุ่มงานไม้ดอกไม้ประดับ 3) กลุ่มงานพืชผัก เห็ด พืชสมุนไพร และผักพื้นบ้าน 4) กลุ่มงานไม้ผล

ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรรมได้จัดตั้งศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตรขึ้น 3 ศูนย์ คือ

1. ศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตรกรุงเทพมหานคร (ฝั่งธนบุรี) ตั้งอยู่ที่โรงเรียนฝึกอาชีพกรุงเทพมหานคร (อาทร สังฆะวิวัฒนะ) ถนนประชาอุทิศ เขตทุ่งครุ
2. ศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตรกรุงเทพมหานคร (ฝั่งพระนคร) ตั้งอยู่ที่โรงเรียนฝึกอาชีพกรุงเทพมหานคร (ดินแดง 2) ซอยประชาสงเคราะห์ 17 ถนนประชาสงเคราะห์ เขตดินแดง
3. ศูนย์ฝึกอบรมวิชาชีพการเกษตรสำหรับผู้เข้ารับการบำบัดยาเสพติด บ้านพิชิตใจ ตั้งอยู่ในบริเวณศูนย์ฟื้นฟูสมรรถภาพผู้บำบัดยาเสพติดบ้านพิชิตใจ ซอยอ่อนนุช 90 ถนนอ่อนนุช เขตประเวศ

ในที่นี้ จะได้กล่าวถึงรายละเอียดเฉพาะที่ศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตร กรุงเทพมหานคร (ฝั่งธนบุรี) เท่านั้น ศูนย์แห่งนี้เป็นแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญสำหรับชาวสวนฝั่งธนบุรี โดยเฉพาะชาวสวนในเขตจอมทอง โดยมีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อเป็นศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตรกรุงเทพมหานคร (ฝั่งธนบุรี)
2. เพื่อเป็นแหล่งเผยแพร่ข้อมูลทางวิชาการเกษตรและเทคโนโลยีการเกษตร
3. เพื่อให้คำปรึกษาแนะนำการประกอบอาชีพการเกษตรแก่เกษตรกรในฝั่งธนบุรี
4. เพื่อส่งเสริมการเกษตรปลอดสารพิษ

กิจกรรมของศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตรกรุงเทพมหานคร (ฝั่งธนบุรี) ได้แก่

1. จัดทำแปลงสาธิตการปลูกพืชผักสวนครัวปลอดสารพิษในภาชนะ การเพาะเห็ด และการใช้ปุ๋ยจากธรรมชาติ
2. การปลูกไม้ดอกไม้ประดับ
3. การใช้ประโยชน์จากผักตบชวา เช่น ทำกระถางจากผักตบชวา และการเพาะเห็ดฟางจากผักตบชวา
4. ศึกษาและทดสอบพันธุ์พืชใหม่ๆ
5. บริการและประสานงานส่งเสริมอาชีพการเกษตร
6. ฝึกอบรมด้านการเกษตรหลักสูตรระยะสั้น เปิดอบรมวิชาชีพการเกษตรหลักสูตรระยะสั้นทุกวันอาทิตย์ ช่วงเดือนกุมภาพันธ์-กันยายน

กิจกรรมฝึกอบรมวิชาชีพการเกษตรหลักสูตรระยะสั้น ศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตรกรุงเทพมหานคร (ฝั่งธนบุรี) ได้เริ่มจัดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 เพื่อช่วยเหลือประชาชนให้มีอาชีพหรือมีรายได้เสริมในช่วงที่กำลังเผชิญภาวะวิกฤตเศรษฐกิจ โดยเปิดอบรมฟรีทุกวันอาทิตย์ ตั้งแต่เวลา 9.00-15.00 น. ช่วงเดือนกุมภาพันธ์-กันยายน ณ โรงเรียนฝึกอาชีพกรุงเทพมหานคร ทุ่ง

ครู ใช้งบประมาณปีละ 5,000 บาท มีผู้เข้ารับการฝึกอบรมรวมทั้งสิ้น 1,000 กว่าคนต่อปี ในปี 2546 ใช้งบประมาณเพียง 35,000 บาท ทำให้เปิดอบรมได้แค่ช่วงเดือนกุมภาพันธ์-สิงหาคม

วิชาหลักที่เปิดสอนในหลักสูตรระยะสั้นนี้มี 5 วิชา เน้นสอนเฉพาะด้านเกษตรกรรม เท่านั้น คือ 1) การเพาะเห็ด 2) การขยายพันธุ์พืช 3) การแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร 4) การปลูกไม้ดอกไม้ประดับ และ 5) พืชสมุนไพร แต่ละวิชาประกอบด้วยภาคทฤษฎีและปฏิบัติ หมุนเวียนกันไปแต่ละเดือนตามความต้องการของประชาชน โดยตั้งระเบียบว่าประชาชนสนใจจะเรียนอะไร แจ้งเจ้าหน้าที่ได้ เมื่อการเปิดอบรมใกล้จะเสร็จสิ้นในอาทิตย์สุดท้าย เจ้าหน้าที่และวิทยากร จะประชุมวางแผนจัดตารางเรียนในเดือนถัดไป ซึ่งจะปรับเปลี่ยนไปตามความต้องการของผู้เรียน เช่น ในปี 2543 เปิดสอนทุกเสาร์-อาทิตย์ ปรากฏว่ามีผู้เรียนน้อย เพราะประชาชนในพื้นที่ทุ่งครุและบริเวณใกล้เคียงส่วนใหญ่จะไปทำงานในโรงงานในวันเสาร์ จึงปรับเหลือเพียงวันอาทิตย์วันเดียว

ทุกวิชาเปิดกว้างและอิสระที่ผู้เรียนเลือกเรียนได้ตามความสนใจ ทันทีที่กรอกใบสมัครเสร็จเข้าเรียนได้เลยโดยไม่มีเงื่อนไขใดๆ ทั้งสิ้น การจัดกิจกรรมตลอด 3 ปีที่ผ่านมา พบว่า วิชาที่ผู้เรียนสนใจมากที่สุด คือ การเพาะเห็ด รองลงมาคือพืชสมุนไพร การขยายพันธุ์พืช ตามลำดับ

วิทยากรที่เชิญมาสอนจะเป็นชาวบ้านที่มีความรู้ความชำนาญเฉพาะทางอย่างดี ถือว่ามาช่วยสอนเป็นวิทยาทาน โดยได้รับค่าตอบแทนเพียงชั่วโมงละ 120 บาท หรือวันละ 720 บาท เช่น วิชาการปลูกไม้ดอกไม้ประดับ เรื่องการปลูกกล้วยไม้ วิทยากรรับเชิญคือนายมนัส เฟิงพูน ชาวสวนกล้วยไม้จอมทอง ซึ่งเป็นประธานกลุ่มเกษตรกรกล้วยไม้ของเขตจอมทอง การเรียนการสอนจะไม่มีการแจกเอกสารให้ ผู้เรียนต้องตั้งใจเรียนและจดเอาเองจากกระดานดำ แต่จะจัดเตรียมวัสดุอุปกรณ์ทุกอย่างไว้ให้ และอำนวยความสะดวกแก่วิทยากรในการทำสื่อการสอนถ้าต้องการ นอกจากนี้ ยังช่วยติดต่อหาตลาดรองรับให้ด้วยถ้าผู้เรียนจะยึดเป็นอาชีพ

ตัวอย่างกิจกรรมฝึกอบรมวิชาชีพการเกษตรของศูนย์ศึกษาและส่งเสริมการเกษตร กรุงเทพมหานคร (ฝั่งธนบุรี) ที่จัดขึ้นเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2546 ดังปรากฏในตารางที่ 14

ตารางที่ 14 แสดงตารางการฝึกอบรมวิชาชีพการเกษตรหลักสูตรระยะสั้น ประจำเดือนกุมภาพันธ์ 2546 ณ โรงเรียนฝักอาชีพกรุงเทพมหานคร อาทร สังฆะวัฒนะ เขตทุ่งครุ

วิชาที่เปิดสอน	อาทิตย์ที่ 2 กพ. 46	อาทิตย์ที่ 9 กพ. 46	อาทิตย์ที่ 16 กพ. 46	อาทิตย์ที่ 23 กพ. 46
การเพาะเห็ด	ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเพาะเห็ดในถุงพลาสติก	ทฤษฎีและปฏิบัติ การเพาะเห็ด นางรม นางฟ้า	ทฤษฎีและปฏิบัติ การเพาะเห็ด หลินจือ	ทฤษฎีและปฏิบัติ การเพาะเห็ด เป้าอ้อ
การขยายพันธุ์พืช	ทฤษฎีและปฏิบัติ การทาบทและการตอนกิ่งมะม่วง	ทฤษฎีและปฏิบัติ การบังคับมะนาวให้ออกนอกฤดู	การสาธิต การจัดสวนแก้ว	การสาธิต การจัดสวนถาด
การแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร	สาธิตการทำเห็ดสมุนไพรมะขาม	สาธิตการทำนํ้านมข้าวโพด	สาธิตการทำมะขามหยี	สาธิตการทำขนมก้วยฉ่าย
การปลูกไม้ดอกไม้ประดับ	การปลูกเลี้ยงกล้วยไม้ในอาคารนอกอาคาร และบริเวณต้นไม้	การขยายพันธุ์กล้วยไม้โดยวิธีแยกหน่อ และการดูแลรักษา	การขยายพันธุ์กล้วยไม้โดยวิธีเพาะเมล็ด และการดูแลรักษา	แนะนำตลาดกล้วยไม้และการจำหน่ายเป็นการค้า
พืชสมุนไพร	ความรู้เกี่ยวกับพืชสมุนไพรที่นำมาใช้ประโยชน์	สาธิตการทำสมุนไพรทิพย์	สาธิตการทำครีมอาบน้ำสมุนไพร	สาธิตการทำแชมพูดอกอัญชัน

จากกิจกรรมตามตารางข้างต้น พบว่า มีผู้สนใจมาเรียนพอสมควร วิชาพืชสมุนไพรมีผู้สนใจเรียนมากที่สุด ประมาณ 10 คน รองลงมาคือ การปลูกไม้ดอกไม้ประดับ ประมาณ 5 คน จำนวนผู้เรียนแต่ละวิชาแต่ละอาทิตย์มักไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับความสนใจของผู้เรียน

กลุ่มเป้าหมายของโครงการนี้ คือ เกษตรกรและประชาชนทั่วไป แต่ผู้มาสมัครเรียน ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มผู้สูงอายุ เกษียณจากการทำงานแล้ว หรือกลุ่มแม่บ้านที่อยู่ว่างๆ ก็มาเรียน กลุ่มเกษตรกรในพื้นที่มาสมัครเรียนน้อยมาก เคยมีกลุ่มเกษตรกรจากสุพรรณบุรีส่งคนงานในสวนมารับการอบรมเป็นจำนวน 10 คน มีรถตู้มารับส่งประจำ

เป็นที่น่าสังเกตว่า ไม่มีชาวสวนในเขตดงลิ้นหรือจอมทองสนใจมาเรียนหลักสูตรนี้ แต่มีชาวสวนจอมทอง 1 คน เป็นวิทยากร ทำหน้าที่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้เรื่องกล้วยไม้

โครงการส่งเสริมเกษตรกร นอกจากการจัดหลักสูตรระยะสั้นแล้ว ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกร สำนักงานพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร ยังได้จัดกิจกรรมงานด้านการเกษตรเป็นประจำทุกปี ปีละครั้ง โดยแต่ละเขตทั้ง 11 เขตในกรุงเทพมหานครจะส่งตัวแทนเกษตรกรมาร่วมกิจกรรมนี้

ในปี พ.ศ. 2544 ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดใหม่ในการส่งเสริมอาชีพ โดยจัดโครงการส่งเสริมเกษตรกร แยกตามประเภทกลุ่มเกษตรกร 3 กลุ่ม คือ กลุ่มผัก กลุ่มไม้ผล และกลุ่มไม้ดอก ดังนี้

1. โครงการส่งเสริมเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ

ในปี พ.ศ. 2544 เริ่มจัดอบรมเป็นครั้งแรก ผู้เข้ารับการอบรมเป็นตัวแทนเกษตรกรจาก 11 เขต จำนวน 40 คน มีวิทยากรภายนอกมาบรรยาย และเปิดเวทีให้ซักถาม แสดงความคิดเห็นแลกเปลี่ยนกัน

แม้การอบรมครั้งนี้เป็นเรื่องใหม่สำหรับผู้จัดอบรมและผู้เข้ารับการอบรม แต่นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีที่เกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษจะได้มารวมตัวกัน ร่วมกันคิด ร่วมกันทำเพื่อพัฒนาอาชีพของตน เปิดโลกทัศน์ให้กว้างขึ้นกว่าเดิมจากที่เคยรวมกลุ่มกันเล็กๆ เฉพาะภายในแขวง โดยมีหน่วยราชการที่เกี่ยวข้องเป็นที่ปรึกษา หลังการอบรม ผู้เข้ารับการอบรมต้องนำความรู้ไปปฏิบัติจริง

ในปี พ.ศ. 2545 จัดอบรมต่อเนื่องทุกเดือน เดือนละครั้ง เพื่อติดตามผลว่าชาวสวนนำไปปฏิบัติได้ผลหรือไม่ มีปัญหาที่ต้องแก้ไขอย่างไร สำหรับชาวสวนดงลิ้น พบว่า มีไม่กี่รายที่ทำได้ผล เพราะสภาพดินไม่ค่อยดีอันเนื่องมาจากการใช้สารเคมีค่อนข้างมาก ในปีนี้มีสมาชิกเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็น 64 คน

ผลจากการอบรม ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้จัดอบรมและผู้เข้ารับการอบรมซึ่งอยู่ในวัยสูงกว่าเข้าใจกันดียิ่งขึ้น สมาชิกในกลุ่มคุ้นเคยสนิทสนมกันยิ่งขึ้นด้วย มีการติดต่อประสานงานขอความช่วยเหลือเรื่องการตลาด แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารตลอดเวลา เกิดเป็นเครือข่ายการ

เรียนรู้ระหว่างเขตในกลุ่มอาชีพเดียวกัน ปัญหาที่พบคือบางรายไม่เคยมาประชุมหรือให้ผู้อื่นมาแทน บางรายขาดอบรมหลายครั้ง โดยอ้างว่า “ตัดผัก” ซึ่งจะถูกตัดออกจากสมาชิกกลุ่ม

ในปี พ.ศ. 2546 ได้รับอนุมัติงบประมาณเกือบ 300,000 บาท เพื่อจัดอบรมต่อเนื่องจากปีที่แล้ว โดยมีสมาชิกเพิ่มขึ้นเป็น 80 คน

12 มีนาคม 2546 จัดอบรมที่สำนักพัฒนาชุมชน มีการเชิญวิทยากรมาบรรยาย

13 มีนาคม 2546 ประชุมที่สำนักงานเขตคลองสาน เปิด “เวทีชาวบ้าน” ถกปัญหาต่างๆ ซึ่งสมาชิกในกลุ่มกล้าแสดงความคิดเห็นมากขึ้น

14 มีนาคม 2546 คูงานการบรรจุผลิตภัณฑ์ ที่สำนักงานเกษตรจังหวัดนครปฐม และสวนผักปลอดสารพิษของเอกชนที่กำลังแสวงหา เพื่อให้เกิดแนวคิดใหม่ๆ จะได้นำไปปรับปรุงงานของตนเอง จากนั้นจะได้เสนอความเห็นหรือความต้องการไปยังฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรรมเพื่อดำเนินการต่อไป

ผลจากการพบปะพูดคุยกันอย่างสม่ำเสมอ ในเดือนมีนาคม 2546 กลุ่มได้เสนอจัดทำถุงผักปลอดสารพิษขึ้น โดยออกแบบถุงเสร็จเรียบร้อยแล้ว แต่ยังขาดตรารับรองว่าปลอดสารพิษจริง หน่วยงานราชการต้องเข้ามาช่วยเหลือเรื่องนี้ โดยทำหน้าที่ตรวจสอบสารพิษอย่างต่อเนื่อง ซึ่งจะต้องปรึกษาหารือกันต่อไปว่าจะป็นหน่วยงานใดที่จะรับผิดชอบเรื่องนี้ การออกตรารับรองดังกล่าวจะส่งผลต่อความเชื่อมั่นของผู้บริโภคเป็นอันมาก ถ้าผู้บริโภคมั่นใจว่าปลอดภัย จะทำให้ตลาดขยายตัวมากขึ้น เกษตรกรที่ใช้สารเคมีคงจะเปลี่ยนพฤติกรรมหันมาปลูกผักปลอดสารพิษมากขึ้นด้วย

2. โครงการส่งเสริมเกษตรกรปลูกไม้ผลปลอดภัยจากสารพิษ

เริ่มจัดครั้งแรกในปี พ.ศ. 2546 ของบประมาณ 150,000 บาท กิจกรรมสำคัญ คือไปดูงานต่างจังหวัด 1 ครั้ง เป็นเวลา 2 วัน 1 คืน ระหว่างวันที่ 20-21 มีนาคม 2546 ชมสวนไม้ผลปลอดสารพิษของเอกชน อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งเปิดเป็นจุดท่องเที่ยวเชิงเกษตรอยู่แล้ว และชมศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตร จังหวัดนครนายก เน้นเรื่องการป้องกันและกำจัดศัตรูไม้ผลโดยวิธีผสมผสาน และดูการใช้สารสกัดจากพืชธรรมชาติในการป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ณ สวนมะปรางหวาน

ผู้เข้าร่วมโครงการนี้ เป็นกลุ่มเกษตรกรที่ปลูกไม้ผลซึ่งเป็นตัวแทนเกษตรกรจาก 11 เขต จำนวน 35 คน และเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง จำนวน 49 คน รวมทั้งสิ้น 84 คน ในจำนวนนี้เป็นตัวแทนเกษตรกรจากเขตคลองสาน จำนวน 4 คน และเขตจอมทอง 2 คน

การดูงานครั้งนี้ เป็นจุดเริ่มต้นให้เกษตรกรที่ปลูกไม้ผลได้รวมตัวกันเป็นกลุ่มครั้งแรก ระหว่างเดินทางจะได้สนทนากัน และก่อนรับประทานอาหารเย็น จะจัดให้มีการประชุมกลุ่ม หรือเวทีชาวบ้าน เปิดโอกาสให้แสดงความคิดเห็น แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

ผู้ผ่านการอบรม (จ.ส.อ. ชิน เรืองศรี, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2546) ให้ความเห็นว่า การไปดูงานครั้งนี้ “ดีมาก” ได้รับความรู้มากมาย ชาวสวนนครนายกรวมกลุ่มกันเข้มแข็ง ผิดกับชาวสวนดงลิ้นจี่ยังรวมกลุ่มกันไม่ค่อยได้ หลังเสร็จสิ้นการอบรม ผู้ผ่านการอบรมจะต้องขยายผลต่อไปในชุมชนของตน ขณะนี้กำลังพยายามจัดตั้ง “กลุ่มอนุรักษ์ไม้ผล” ของดงลิ้นจี่ขึ้น และทางสำนักงานเขตดงลิ้นจี่ให้การสนับสนุนเรื่องงบประมาณ โดยจะจัดสร้างโรงเพาะชำขึ้นใหม่ริมทางรถไฟ สำหรับใช้เป็นแหล่งจำหน่ายกล้าไม้ที่เพาะขึ้น และขณะเดียวกันจะได้ใช้เป็นแหล่งการเรียนรู้ของชุมชนด้านการเกษตร สำหรับนักเรียน นักศึกษา ประชาชนทั่วไปได้เข้ามาศึกษาด้วยตนเองกับชาวสวนโดยตรง

การจัดการศึกษานอกระบบในแนวทาง “เครือข่ายการเรียนรู้” ดังกล่าวข้างต้น ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร ประสบการณ์ และความรู้กับชุมชนภายนอก เป็นการเรียนรู้จากปัญหาจริง แล้วนำความรู้ที่ได้รับมาพัฒนาชุมชนของตนต่อไป ภายใต้ความช่วยเหลือจากรัฐ การจัดการศึกษาแนวนี้จึงมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาทางวัฒนธรรมให้ยั่งยืน

3. โครงการส่งเสริมเกษตรกรปลูกไม้ดอกปลอดสารพิษ วางแผนว่าจะจัดครั้งแรกในปี พ.ศ. 2546 แต่ขออนุมัติงบประมาณช้าเกินไป จึงต้องเลื่อนไปจัดในปีหน้า

จะเห็นได้ว่า โครงการส่งเสริมเกษตรกรดังกล่าว เป็นการเรียนรู้ด้วยกระบวนการกลุ่ม โดยมีหน่วยงานราชการสนับสนุนช่วยเหลือตามที่กลุ่มร้องขอ วิธีนี้เกิดผลดีกับทั้งสองฝ่าย ราชการสามารถตอบสนองได้ตรงกับความต้องการของกลุ่มมากที่สุด ซึ่ง 3 ปีที่ผ่านมา ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรจะเป็นผู้หยิบยื่นให้เกษตรกรทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นคำแนะนำหรือปัจจัยการผลิตอะไรก็ตาม อย่างเช่นเมล็ดพันธุ์ผัก ทำให้เกษตรกรไม่สามารถยืนได้ด้วยตัวเอง เป็นการส่งเสริมอาชีพที่ไม่ยั่งยืน ดังที่ ธีระวัฒน์ พิริยะจิตตะ (สัมภาษณ์, 10 มีนาคม 2546) นักวิชาการเกษตร ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกร กล่าวว่

...3 ปีก่อน เราป้อนให้ทุกอย่าง ไม่ได้ผล อย่างเพาะเห็ดก็สร้างโรงเพาะให้ แจกเมล็ดพันธุ์ผัก พอจบโครงการ ก็ซาๆ ไป สร้างพฤติกรรมที่ไม่ดี รอให้เราป้อน พอไม่ได้ ก็เงียบไปเฉยๆ แนวใหม่นี้ ให้มีส่วนร่วม แต่ยังไม่ให้เมล็ดผักอะไรบ้าง เพื่อให้เกิดแรงจูงใจ แต่เราจะช่วยเสริมเท่านั้น...

อย่างไรก็ตาม ทุกโครงการจะมีแบบประเมินและมีการติดตามผลว่าแต่ละโครงการดำเนินไปอย่างไร บรรลุเป้าหมายหรือไม่ อันจะนำไปสู่การวางแผนพัฒนาต่อไปในอนาคต

โครงการเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า แนวการจัดการศึกษานอกระบบที่อาศัย “กระบวนการกลุ่ม” และให้ผู้เรียน “มีส่วนร่วม” อย่างต่อเนื่องนั้น ทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ ค่อยๆ พัฒนาตนเอง รู้จักแสวงหาทางออกที่เหมาะสมและสอดคล้องกับวิถีชีวิต และพึ่งตนเองได้มากขึ้นเรื่อยๆ

2.4 สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

ผลการดำเนินงานของสำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน ระหว่างปี พ.ศ. 2542-2545 มีมากมาย เพื่อช่วยเหลือและพัฒนาการเกษตรให้แก่เกษตรกรหรือชาวนา ในที่นี้จะได้ยกตัวอย่างบางโครงการเป็นกรณีศึกษาของการจัดการศึกษานอกระบบในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรมชาวนา ดังนี้ (สมลักษณ์ พิภพอม, สัมภาษณ์, 2 กุมภาพันธ์ 2546)

2.4.1 โครงการอบรมการใช้สารเคมีอย่างถูกต้องและปลอดภัย โดยร่วมกับบริษัทเอกชน เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม 2542 ณ หมู่ 4 แขวงบางเข็อกหน้่ง มีผู้เข้ารับการอบรม 19 คน เป็นชาวนาบางระมาด 10 คน เป็นการรณรงค์ให้ลดการใช้สารเคมีลง มีการฉายวิดีโอให้ชม เน้นอันตรายจากการใช้สารเคมีและวิธีการป้องกันตัว

นับว่าเป็นโครงการที่จุดประกายให้ชาวนาตื่นตัวเรื่องการใช้สารเคมีอย่างถูกต้อง และปลอดภัย ซึ่งจะส่งผลดีต่อคุณภาพชีวิตของชาวนาและผู้บริโภค รวมทั้งสภาพแวดล้อมของชุมชนด้วย ประการสำคัญคือในปี พ.ศ. 2545 ประเทศไทยจำเป็นต้องผลิตพืชผักผลไม้ปลอดสารพิษ เนื่องจากองค์การค้าของโลก WTO มีมาตรการกีดกันสินค้าการเกษตรที่มีสารพิษ ประเทศไทยเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตรอันเปรียบเสมือนครัวของโลก ดังนั้น หากชาวนายังคงยึดวิธีการผลิตที่ใช้สารเคมีเกินความจำเป็นแล้ว ย่อมเกิดปัญหาอุปสรรคตามมามากมาย ยกแก่การแก้ไข ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ต้นทุนทางธรรมชาติดินน้ำอากาศเสื่อมโทรม สิ่งแวดล้อมเป็นมลพิษ ขณะเดียวกันการใช้สารเคมีต่างๆ ต้องนำเข้าจากต่างประเทศสูญเสียเงินตรา และต้นทุนชีวิตของชาวนามีค่ามากจึงต้องคำนึงถึงความปลอดภัยของชีวิตให้มากที่สุด

2.4.2 โครงการศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรชุมชน

เป็นโครงการของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่น่าสนใจ เพราะเป็นการจัดการศึกษาแบบการศึกษานอกระบบที่เข้าถึงกลุ่มเป้าหมายที่เป็นเกษตรกรหรือชาวนาในชุมชนโดยตรง โครงการนี้จึงมีบทบาทสำคัญมากในการสืบทอดและพัฒนาอาชีพเกษตรกรให้ยั่งยืน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

กรุงเทพมหานครดำเนินการจัดตั้งศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำแขวงทุกแขวงที่มีพื้นที่การเกษตร เพื่อให้เป็นตัวอย่างและเป็นแม่ข่ายในการเรียนรู้

รวมทั้งสิ้น 67 แขวง เป็นการดำเนินงานภายใต้มติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน 2543 เพื่อให้เกิดศูนย์กลางในการบริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรชุมชน

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ได้ให้ความสำคัญและเน้นจุดแข็งของการจัดตั้งศูนย์นี้ คือ การส่งเสริมบทบาทการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในชุมชน โดยเฉพาะบทบาทของคณะกรรมการบริหารศูนย์ฯ และผู้อำนวยการศูนย์ฯ ที่เข้ามาทำหน้าที่สำคัญในการส่งเสริมและการเพิ่มศักยภาพของชุมชน คือ

1. การจัดประชุม จัดเวทีชาวบ้าน
2. การกำหนดทิศทางการพัฒนาและการทำแผนของแขวง
3. การบริหารโครงการและงบประมาณที่จัดลงสู่ชุมชน
4. การบริหารจัดการทรัพยากรด้านการเกษตรในแขวง
5. การถ่ายทอดเทคโนโลยีและการเชื่อมโยงตามตารางการทำงานที่กำหนดขึ้นร่วมกันระหว่างชุมชน กรรมการศูนย์ และเจ้าหน้าที่
6. การแนะนำแหล่งทุนและการควบคุมการทำบัญชีฟาร์ม เพื่อการติดตามและประเมินผล

ลักษณะของกิจกรรมการถ่ายทอดเทคโนโลยีและส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ เป็นการถ่ายทอดความรู้และเทคโนโลยีที่เหมาะสมเพื่อฟื้นฟูและสร้างความเข้มแข็งแก่เกษตรกร ทั้งด้านการผลิต แปรรูป และการตลาด โดยมีกิจกรรม ดังนี้

1. เผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร การผลิต การตลาด และทางเลือกอาชีพแก่เกษตรกร
2. สร้างแกนนำในการเปลี่ยนแปลง ได้แก่ วิทยากรเกษตรกร แทนเจ้าหน้าที่ภาครัฐเพื่อสาธิตอาชีพหรือเทคโนโลยีการผลิต
3. อบรมศึกษาดูงาน ทั้งด้านการจัดการกลุ่ม การผลิต การแปรรูป
4. การให้บริการและสนับสนุนแก่เกษตรกรในการดำเนินกิจกรรมตามแผน ด้วยการให้ความช่วยเหลือทางวิชาการ และสนับสนุนการจัดทำอาชีพตามแผนและตามคำร้องขอของเกษตรกร

ศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรชุมชนที่จัดตั้งขึ้นมีหลายแห่ง ในที่นี้จะได้กล่าวเฉพาะกิจกรรมของศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรชุมชน ต่ลิ่งชั้น ดังนี้

2.4.2.1 โครงการลงสู่ศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตร

ปีงบประมาณ 2543 โครงการที่สำคัญ คือ โครงการฝึกอาชีพการเกษตรในโรงเรียน ได้แก่

การฝึกกลุ่มผู้เกษตรกร โรงเรียนวัดทอง แขวงฉิมพลี เขตตลิ่งชัน ใช้งบประมาณ 30,000 บาท จำนวนสมาชิก 30 คน เป็นนักเรียนระดับประถมศึกษา ชาย 17 คน หญิง 13 คน กิจกรรมที่ดำเนินการ ได้แก่ การเพาะเห็ด การเลี้ยงปลา กุ้ง เลี้ยงกบ

2.4.2.2 โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรตามกระบวนการโรงเรียนเกษตรกรฝักในพระราชดำริ จัดขึ้น 2 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2544

โรงเรียนเกษตรกรฝักในพระราชดำริ หมายถึง กระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมที่นำมาใช้ในการส่งเสริมให้เกษตรกรได้ร่วมกันคิด แลกเปลี่ยนประสบการณ์แก้ไขปัญหาสามารถตัดสินใจได้ด้วยตนเองในกระบวนการผลิตได้ทุกขั้นตอน ดังนั้น การถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรตามกระบวนการโรงเรียนเกษตรกรฝักในพระราชดำริ มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาให้เกษตรกรเกิดความรู้และทักษะในการผลิตพืชที่มีคุณภาพ ตั้งแต่ก่อนปลูกจนถึงเก็บเกี่ยวได้อย่างเหมาะสมและปลอดภัยจากสารพิษ และมีแนวทางในการดำเนินการดังนี้

1. รวมกลุ่มเกษตรกรที่มีกิจกรรมเดียวกัน กลุ่มละประมาณ 20-30 คน
2. เกษตรกรที่ร่วมกิจกรรมต้องสมัครใจ
3. จัดกิจกรรมการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตามระยะการเจริญเติบโตของพืช ตามฤดูกาลผลิต (จำนวนครั้งขึ้นอยู่กับชนิดของพืช)
4. ประเด็นในการเรียนรู้ต้องสอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของเกษตรกร
5. สถานที่สำหรับการเรียนรู้ควรอยู่ใกล้กับแปลงฝักมากที่สุด
6. จัดให้เกษตรกรได้มีการศึกษาทดลอง ได้พิสูจน์ทราบเพื่อให้เกิดความเชื่อมั่น
7. เกษตรกรจะเรียนรู้ด้วยการค้นพบด้วยตนเอง โดยเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเป็นวิทยากรที่เลี้ยงในกิจกรรมเรียนรู้

ครั้งแรก จัดระหว่างวันที่ 20 เมษายน – 29 มิถุนายน 2544 โดยทำแปลงทดลองปลูกคะน้าปลอดสารพิษ 1 แปลง พื้นที่ 40 ตารางวา ณ หมู่ 1 แขวงบางเขิน เขตตลิ่งชัน จัดกิจกรรมเรียนรู้ตลอด 10 สัปดาห์ (ทุกวันศุกร์) กำหนดประเด็นวิชาการ 7 เรื่อง มีผู้เข้ารับการอบรมจำนวน 25 คน ในวันสุดท้ายของการอบรมจัดงานวันสาธิตการปลูกฝัก สามารถเผยแพร่ความรู้และสร้างความเชื่อมั่นในการปลูกคะน้าปลอดสารพิษจำหน่ายฝักให้ประชาชนไปบริโภคอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งสามารถคัดเลือก “วิทยากรเกษตรกร” ได้จำนวน 8 คน

ครั้งที่ 2 จัดระหว่างวันที่ 20 กรกฎาคม – 24 กันยายน 2544 โดยทำแปลงฝักรวม 3 ชนิด มะระจีน คำน้า ผักบุ้งจีน แต่ละแปลงพื้นที่ไม่เท่ากัน ณ หมู่ 7 แขวงบางพรหม เขตตลิ่งชัน จัดกิจกรรมเรียนรู้ตลอด 10 สัปดาห์ (ทุกวันศุกร์) กำหนดประเด็นวิชาการ 12 เรื่อง มีผู้เข้ารับการ

อบรมจำนวน 32 คน วิทยากรเกษตรกร 8 คน (คัดเลือกมาจากโครงการครั้งแรก) วิทยากรพี่เลี้ยง (เจ้าพนักงานการเกษตร) 1 คน ในวันสุดท้ายของการอบรมจัดงานวันสาธิตการปลูกผัก เผยแพร่ความรู้สู่ประชาชนทั่วไป

จากโครงการดังกล่าว สะท้อนให้เห็นแนวทางใหม่ของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ในการถ่ายทอดความรู้สู่เกษตรกร ซึ่งแตกต่างจากในอดีตที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร มักจะจัดอบรมแบบเบ็ดเสร็จ คือ กำหนดโครงการ ผลที่เกษตรกรจะได้รับ รวมทั้งปัจจัยการผลิต เช่น ปุ๋ย พันธุ์พืช สารเคมีกำจัดศัตรูพืช เป็นต้น โดยคาดหวังว่าเกษตรกรจะปฏิบัติตามต่อไป แต่วิธีดังกล่าวอาจจะไม่ตรงกับความต้องการที่แท้จริงของเกษตรกร การส่งเสริมการเกษตรตามแนวนี้จึงไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร กระบวนการเผยแพร่ความรู้สู่เกษตรกรตามแนวทางใหม่เน้นเป็นการถ่ายทอดความรู้ ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ผู้เรียนมีส่วนร่วมตลอดกระบวนการ ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กับวิทยากรเกษตรกร ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมอาชีพเดียวกันที่มีประสบการณ์คล้ายคลึงกัน นับเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของการพัฒนาทางวัฒนธรรมชาวสวน ซึ่งจะได้ขยายผลต่อไป

2.4.2.3 โครงการส่งเสริมการผลิตผักปลอดภัยจากสารพิษ ปีงบประมาณ 2545 จัดอบรมระหว่างวันที่ 21 มิถุนายน – 23 สิงหาคม 2545 รวม 10 ครั้ง มีผู้เข้ารับการอบรมจำนวน 30 คน ส่วนใหญ่เป็นผู้มีฐานะและอยู่ในวัยสูงอายุ ประมาณ 40-65 ปี สถานที่ฝึกอบรมอยู่ที่หมู่ 2 แขวงบางเขื่อนขันธ์ เขตตลิ่งชัน มี “วิทยากรเกษตรกร” จำนวน 3 คน ช่วยเจ้าหน้าที่ภาครัฐในการสาธิตการปลูกและการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เหมาะสม

การจัดอบรมนี้มุ่งให้ผู้เข้ารับการอบรมได้สัมผัสจริง เรียนรู้จากการสังเกต จดบันทึก เป็นขั้นตอนตั้งแต่การเตรียมดินจนกระทั่งเก็บผลผลิตขายได้ แต่ผู้เข้ารับการอบรมเป็นชาวสวนที่มีพื้นฐานความรู้และมีประสบการณ์มากอยู่แล้ว จึงมัก “ใจร้อน” อยากรู้ได้เนื้อหา หรือวิธีลัดจากนักวิชาการเกษตรโดยตรง (สมลักษณ์ ฝึกป้อม, สัมภาษณ์, 2 กุมภาพันธ์ 2546)

จะเห็นได้ว่า โครงการฝึกอบรมต่างๆ ที่สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์จัดขึ้นนั้น ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วมของกลุ่มชาวสวน ส่งเสริมให้มีการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม เพื่อลดต้นทุนการผลิตพร้อมกับเพิ่มผลผลิตให้สูงขึ้น และรักษาสมดุลของสภาพแวดล้อม ชาวสวนผักแถบบางพรมและบางเขื่อนขันธ์ได้รับประโยชน์โดยตรง ประชาชนทั่วไปได้รับประโยชน์ทางอ้อม นอกจากนี้ยังสนับสนุนการฝึกอาชีพเกษตรกรในโรงเรียนอีกด้วย ซึ่งนักเรียนในโรงเรียนเหล่านี้จะเป็นผู้สืบทอดองค์ความรู้ด้านการเกษตรต่อไป

กล่าวโดยสรุป บทบาทการศึกษานอกระบบในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน พิจารณาจากการดำเนินงานของหน่วยงานราชการ 4 แห่ง คือ 1) กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ 2) ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตตลิ่งชันและสำนักงานเขตจอมทอง 3) กองส่งเสริมอาชีพ สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร และ 4) สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ พบว่า ทั้ง 4 หน่วยงานมีการจัดหลักสูตรหรือโครงการที่สอดคล้องหรือเชื่อมโยงกับอาชีพเกษตรชัดเจน แต่ในทางปฏิบัติ การนำหลักสูตรไปใช้ของหน่วยงานในกรมการศึกษานอกโรงเรียนนั้นยังไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวนฝั่งธนบุรีเท่าที่ควร แต่หน่วยงานอีก 3 หน่วยงานนั้นพยายามทำงานประสานสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ทำให้การดำเนินงานตามโครงการต่างๆ ไปในทิศทางเดียวกัน สามารถตอบสนองความต้องการของชาวสวนได้ดี

โครงการที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวน ได้แก่ โครงการส่งเสริมเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ โครงการส่งเสริมเกษตรกรปลูกไม้ผลปลอดภัยจากสารพิษ โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรตามกระบวนการ โรงเรียนเกษตรกรฝึกในพระราชดำริ โครงการส่งเสริมการผลิตผักปลอดภัยจากสารพิษ และโครงการฝึกอาชีพการเกษตรในโรงเรียน โครงการเหล่านี้ได้เปิดโอกาสให้คนในชุมชน “มีส่วนร่วม” อย่างกว้างขวาง ส่งเสริมให้มีการ “รวมกลุ่ม” และเปลี่ยนจากการ “สอน” ชาวสวนมาเป็น “แลกเปลี่ยนเรียนรู้” กันทุกระดับ ทั้งในระดับชุมชน ระดับเขต รวมทั้งติดตามและประเมินผล เป็นผลให้ชาวสวนได้รับการพัฒนาศักยภาพของตนอย่างเต็มที่ นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาทางวัฒนธรรมที่ดี

นอกจากนี้ พบว่า รัฐเริ่มมีการปรับเปลี่ยนแนวการจัดการศึกษานอกระบบใหม่ โดยอาศัย “เครือข่ายการเรียนรู้” เป็นหัวใจสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยงานรัฐกับชุมชนระหว่างชุมชนกับชุมชน ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาาระบบคิด ระบบการจัดการที่สามารถแก้ปัญหาให้แก่ผู้เรียนและชุมชนได้ จึงควรสนับสนุนการจัดการศึกษาแนวนี้ให้ดำเนินต่อไปอย่างจริงจัง ยิ่งในสังคมปัจจุบันที่ความสัมพันธ์แบบเครือญาติได้คลายพลังลงไปมากแล้ว สิ่งทดแทนได้คือ การพึ่งพาอาศัยกันในหมู่สมาชิกเครือข่าย นับวันเครือข่ายเหล่านี้จะขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง สมาชิกของเครือข่ายไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะภายในชุมชนเท่านั้น แต่ข้ามขอบเขตการปกครองไปสู่คนภายนอกชุมชนที่มีความสนใจร่วมกันหรืออาชีพเดียวกัน รวมไปถึงนักเรียนในโรงเรียน ซึ่งเป็นกลุ่มเยาวชนเกษตรกรด้วย ส่งผลต่อการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรมที่ยั่งยืน

3. บทบาทการศึกษาในระบบในการสืบทอดวัฒนธรรม

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ฉบับ พ.ศ. 2542 มาตรา 15 ได้ระบุว่า “การศึกษาในระบบ เป็นการศึกษาที่กำหนดจุดมุ่งหมาย วิธีการศึกษา หลักสูตร ระยะเวลาของการศึกษา การวัด และประเมินผล ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการสำเร็จการศึกษาที่แน่นอน”

3.1 การศึกษาในระบบด้านการเกษตร

การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนผ่านการศึกษาในระบบนั้น จะเกี่ยวข้องกับการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการเกษตรหรืออาชีพเกษตรเป็นหลัก ซึ่งจะปรากฏในโครงการศึกษา แผนการศึกษาแห่งชาติ ตลอดจนหลักสูตรแต่ละยุคสมัยที่แตกต่างกันไป (ดังรายละเอียดในบทที่ 2)

การศึกษาในระบบ เริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา จากการศึกษา พบว่า ในการเตรียมคนเข้ารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ล่วงไปแล้ว รัฐได้ใช้ความพยายามมิใช่น้อยที่จะเบี่ยงเบนกระแสที่ไปทางตะวันตกสุดโต่งให้กลับมาสอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวบ้านมากขึ้น โดยจัดการศึกษาเพื่อสนองตอบด้านอาชีพ การแก้ปัญหาด้านการเกษตรมากขึ้น

ในช่วงระยะเวลาประมาณ 75 ปี ก่อนใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 การศึกษาในระบบด้านการเกษตรได้ขยายตัวและพัฒนาอย่างรวดเร็ว ระยะเวลา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ริเริ่มโครงการศึกษากสิกรรม พ.ศ. 2459 เป็นจัดการศึกษาเพียงระดับประถมวิสามัญศึกษา มุ่งที่จะสอนวิชาเพาะปลูก เพื่อป้องกันมิให้ลูกหลานทิ้งไร่นาไปรับราชการ เพราะถือว่าอาชีพเกษตรเป็นอาชีพหลักของคนไทย แสดงให้เห็นว่า การศึกษาสมัยนั้นมุ่งเน้นการสืบทอดอาชีพเกษตรอย่างชัดเจน

ต่อมาการศึกษาด้านนี้ได้พัฒนากระดับขึ้นไปถึงขั้นปริญญาโท สถาบันการศึกษาได้จัดการศึกษาตอบสนองกับความต้องการกำลังคนของหน่วยราชการได้อย่างดี ส่วนการศึกษาด้านเกษตรเพื่อประกอบอาชีพเกษตรยังไม่ได้รับการเอาใจใส่มากนัก ความสนใจของสถาบันการศึกษาเกษตรที่มุ่งผลิตข้าราชการและลูกจ้างให้หน่วยงานเอกชนได้ทำให้แนววิชาการเกษตรเปลี่ยนไป กล่าวคือแนวของหลักสูตรกว้างขวางขึ้น และชั่วโมงฝึกภาคปฏิบัติลดลง จึงมีผลให้ผู้สำเร็จการศึกษาส่วนใหญ่ขาดความเชื่อมั่นในการปฏิบัติงาน ทำให้จำนวนผู้สำเร็จการศึกษาที่ไปประกอบอาชีพเกษตรโดยตรงมีน้อยมาก นอกจากนั้นสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบทไม่ได้รับการปรับปรุง ฐานะของเกษตรกรส่วนใหญ่จึงยังยากจนเช่นเดิม เยาวชนในชนบทเมื่อได้รับการศึกษาจึงทิ้งไร่นาตามที่ได้คาดการณ์ไว้เมื่อเริ่มโครงการศึกษากสิกรรม พ.ศ. 2459 (กวี จุติกุล, 2525: 49)

ช่วงหลังจากการประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 จะเห็นว่ารัฐให้ความสำคัญกับการศึกษาด้านการเกษตรมาก โดยได้บรรจุไว้ในหลักสูตรทุกระดับ โครงสร้างหลักสูตรในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เป็นหลักสูตรใหม่ที่จัดให้เนื้อหาด้านการเกษตรอยู่ในกลุ่มวิชาการงานและพื้นฐานอาชีพ เน้นทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ซึ่งนักเรียนจะถูกฝึกให้คิดเป็น ทำเป็น และแก้ปัญหาเป็น และในปี พ.ศ. 2533 หลักสูตรเปิดโอกาสให้นำภูมิปัญญาท้องถิ่น ไปใช้ในการจัดการเรียนการสอน แต่จนกระทั่งปี พ.ศ. 2541 การดำเนินงานในลักษณะดังกล่าวยังไม่เป็นที่แพร่หลายเท่าใดนัก

โดยสรุป ในภาพรวมของประเทศ การจัดการศึกษาในระบบเอื้อต่อการสืบต่อองค์ความรู้ด้านการเกษตรมาทุกยุคทุกสมัย แต่ไม่อาจสนองพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ที่ต้องการให้มีผู้สืบทอดอาชีพเกษตร ดังนั้นผู้ที่สืบทอดอาชีพเกษตรโดยตรงนับวันจะมีจำนวนลดลงและต้องพึ่งพาการศึกษาตามอัยศาสตร์มากกว่าการศึกษาในระบบ

3.2 การจัดการเรียนการสอนปัจจุบันกับการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน

การจัดการศึกษาในระบบ ระหว่างปี พ.ศ. 2533-2545 นั้น (ก่อนเริ่มใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544) ได้ใช้หลักสูตรระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา พ.ศ. 2521 ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533 โครงสร้างหลักสูตรนี้ได้เปิดโอกาสให้ท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบในการจัดการศึกษาของโรงเรียนมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ผู้เรียนสามารถพัฒนาตนเองและพัฒนาชุมชนให้ก้าวหน้าไปในทิศทางที่พึงประสงค์ กล่าวคือ โรงเรียนสามารถจัดรายวิชาเลือกเสรีให้นักเรียนเลือกเรียนอย่างหลากหลาย ตามสภาพและทรัพยากรในท้องถิ่นนั้น และสามารถนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาช่วยในการจัดการเรียนการสอนได้ โดยรัฐมีค่าตอบแทนให้ นอกจากนี้ยังสามารถปรับเนื้อหาในหลักสูตรและจัดกิจกรรมให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียนและท้องถิ่นได้เช่นกัน

ดังนั้น การจัดการศึกษาของโรงเรียนจะต้องเน้นการให้นักเรียนได้เรียนรู้จากสิ่งแวดล้อมและสภาพชีวิตจริงมากที่สุด

3.2.1 ด้านหลักสูตร

จากการวิเคราะห์หลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2521 ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533 ที่เป็นหลักสูตรแกนกลาง เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวน พบว่า

1. หลักสูตรประถมศึกษา ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533 มีเนื้อหาวิทยาศาสตร์เบื้องต้นที่เกี่ยวกับการเกษตร และลักษณะอาชีพเกษตรประเภทต่างๆ ของคนไทยแทรกอยู่ในกลุ่มสร้างเสริม

ประสบการณ์ชีวิต ส่วนเนื้อหาวิชาด้านการเกษตรเบื้องต้นและภาคปฏิบัติอยู่ในกลุ่มวิชาการงาน และพื้นฐานอาชีพ ทุกคนต้องเรียนเรื่องดิน ปุ๋ย เครื่องมือการเกษตร การปลูกและบำรุงรักษาพืช กลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการทำสวนแตกต่างกัน ตามระดับชั้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ป.1 และป.2 เรื่องชุมชนของเรา มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

ป.3 และป.4 เรื่องสิ่งที่อยู่รอบตัวเรา การทำมาหากิน - การทำไร่ทำสวน - วิธีการปลูกผักสวนครัว

ป.5 เรื่อง สิ่งที่อยู่รอบตัวเรา- ดิน น้ำ ชาติไทย – การประกอบอาชีพของคนไทย การทำมาหากิน - การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร

ป.6 การทำมาหากิน - การรวมกลุ่มสหกรณ์

2. หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533 ตามโครงสร้างหลักสูตร กลุ่มวิชาการงานและอาชีพ แยกเป็น

- วิชาการงาน มีวิชาบังคับเลือก สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 และ 2 จำนวน 5 รายวิชา ที่เกี่ยวข้องกับด้านการเกษตรมี 2 รายวิชา ได้แก่ วิชางานเกษตรพื้นฐาน และวิชางานผลิตภัณฑ์ จากวัสดุท้องถิ่น สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 เปิดโอกาสให้ผู้เรียนเลือกทำโครงการเป็นกลุ่มหรือรายบุคคลก็ได้ตามความเหมาะสม

คำอธิบายรายวิชางานเกษตรพื้นฐาน มีดังนี้ “ศึกษาเกี่ยวกับคุณสมบัติของดิน การเตรียมดิน การอนุรักษ์ดินและน้ำที่ใช้ในการเกษตร ปุ๋ยและคุณสมบัติของปุ๋ย การคัดเลือกพันธุ์พืช ชนิด ประเภท และพันธุ์สัตว์ในท้องถิ่น การให้อาหาร การเลือกใช้ เกือบ และบำรุงรักษาเครื่องมือการเกษตร วิเคราะห์ วางแผน และลงมือปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ ให้อาหาร บำรุงรักษาป้องกันโรค และใช้ประโยชน์จากผลผลิตตามหลักวิชาการเกษตร เพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับการเกษตรเบื้องต้นที่ใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน สามารถปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ที่เหมาะสมกับท้องถิ่น และเป็นประโยชน์กับครอบครัว มีความรับผิดชอบ ขยัน อดทน ประหยัด ซื่อสัตย์ และทำงานร่วมกับผู้อื่นได้”

คำอธิบายรายวิชางานผลิตภัณฑ์จากวัสดุท้องถิ่น มีดังนี้ “ศึกษาวิธีการผลิตชิ้นงานจากวัสดุท้องถิ่น วิเคราะห์ วางแผน และลงมือปฏิบัติในเรื่องการเลือกใช้วัสดุท้องถิ่น การออกแบบ การอ่านแบบ การใช้ การเก็บ และบำรุงรักษาเครื่องมือและอุปกรณ์ และผลิตชิ้นงานตามความต้องการของตนเองและครอบครัว เพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจในหลักการผลิตเบื้องต้น มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ สามารถผลิตชิ้นงานได้ตามขั้นตอนการทำงานและปลอดภัย มีนิสัยขยัน อดทน ประณีต มีระเบียบ และประหยัด”

- วิชาอาชีพ มีวิชาเลือกเสรี ในกลุ่มงานผลิต 59 รายวิชา เฉพาะรายวิชาที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร เช่น การปลูกพืชผักสวนครัว การปลูกพืชผักทั่วไป การปลูกไม้ตัดดอก การปลูกไม้ดอกประดับ การปลูกไม้ประดับ การปลูกไม้ผลประเภทล้มลุก การปลูกไม้ผลเศรษฐกิจทั่วไป การปลูกพืชสมุนไพร การผลิตกล้าไม้ การผลิตพันธุ์ไม้ การเพาะเห็ดอย่างง่าย เป็นต้น นอกนั้นเกี่ยวข้องกับการเลี้ยงสัตว์และอื่นๆ เช่น การเพาะเลี้ยงปลาสวยงาม การเลี้ยงปลาสวยงาม ช่างอาหารไทย ช่างขนมไทย ช่างถนอมอาหาร ช่างร้อยมาลัย ดังจะได้ยกตัวอย่างคำอธิบายบางรายวิชา

คำอธิบายรายวิชาการปลูกพืชผักสวนครัว มีดังนี้ “ศึกษาความหมาย ความสำคัญ และประโยชน์ของพืชผักสวนครัว เช่น จิง ตะไคร้ พริก โหระพา ฯลฯ สภาพแวดล้อมที่เหมาะสม การเตรียมดินปลูก แปลงเพาะ แปลงปลูก วิธีการปลูก การปฏิบัติดูแลรักษา การเก็บเกี่ยว วิเคราะห์ข้อมูลความต้องการของตลาด เลือกปลูกพืชผักสวนครัวอย่างน้อย 2 ชนิด ปฏิบัติงานเตรียมดิน เพาะเมล็ดพืชผัก ย้ายปลูกหรือปลูกลงด้วยการแยก แบ่ง ปักชำ ดูแลรักษา เก็บเกี่ยว และจัดผลิตผลจำหน่าย คำนวณค่าใช้จ่าย กำหนดราคาขายและจัดจำหน่าย จดบันทึกการปฏิบัติงาน ทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย และประเมินผล เพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจ และมีทักษะในการปลูกพืชผักสวนครัว และจำหน่ายได้”

คำอธิบายรายวิชาการปลูกพืชผักทั่วไป มีดังนี้ “ศึกษาความหมาย ความสำคัญ และประโยชน์ของพืชผักทั่วไป เช่น ผักกาด ผักคะน้า กะหล่ำปลี ฯลฯ การจำแนกและการแบ่งชนิดของพืชผัก ทำเลที่เหมาะสมสำหรับสวนผัก ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเจริญเติบโตของพืชผัก ลักษณะของเมล็ดพันธุ์ที่ดี การเตรียมดินปลูก การปฏิบัติดูแลรักษา การป้องกัน โรคและกำจัดศัตรู การเก็บเกี่ยว และการปฏิบัติหลังการเก็บเกี่ยว การถนอมอาหารและการแปรรูป วิเคราะห์ข้อมูลความต้องการของตลาด เลือกปลูกพืชผักอย่างน้อย 3 ชนิด ปฏิบัติงานเตรียมดินปลูก การทำแปลงเพาะเมล็ด ทดสอบการงอกของเมล็ด เพาะเมล็ด หว่านเมล็ด ย้ายกล้าปลูก ดูแลรักษา เก็บเกี่ยว แปรรูป และจัดผลิตผลจำหน่าย คำนวณค่าใช้จ่าย กำหนดราคาขาย จัดจำหน่าย จดบันทึกการปฏิบัติงาน ทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย และประเมินผล เพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจ และมีทักษะในการปลูกพืชผักทั่วไป สามารถแปรรูปพืชผัก และจำหน่ายได้”

จะเห็นว่า หลักสูตรระดับประถมศึกษาได้ปูพื้นฐานอย่างกว้างๆ ให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจเรื่องการทำสวนของคนไทย ซึ่งสามารถเชื่อมโยงมาสู่การทำสวนของชาวฝั่งธนบุรีได้โดยตรง นอกจากนี้ในกลุ่มวิชาการงานและพื้นฐานอาชีพ เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เรื่อง การเกษตร เน้นการปลูกผัก และการขยายพันธุ์ แสดงว่าผู้เรียนที่ผ่านหลักสูตรนี้น่าจะประกอบอาชีพ ทำสวนผักและขยายพันธุ์ไม้ได้ นับว่าหลักสูตรนี้มีความสำคัญมากต่อการสืบสานความรู้พื้นฐานของชาวสวนและเป็นการฝึกอบรมเบื้องต้นให้ผู้เรียนได้สัมผัสกับงานในสวน

ส่วนหลักสูตรระดับมัธยมศึกษาเปิดโอกาสให้ผู้เรียนที่สนใจด้านการเกษตร ได้เรียนรู้วิชาเกษตรพื้นฐานที่มีเนื้อหากว้างขวางและลึกซึ้งกว่าระดับประถมศึกษา รวมทั้งคุณลักษณะความเป็นชาวสวนที่ดีด้วย มีการฝึกทักษะต่อเนื่องตามความสนใจในวิชาเลือกเสรี นับว่าหลักสูตรนี้ช่วยส่งเสริมให้ผู้เรียนที่สนใจการเกษตรจริงจัง มีประสบการณ์ตรง เข้าใจถึงวิธีการผลิตของชาวสวน และสามารถจะสืบทอดอาชีพนี้ได้ถ้าต้องการ

3.2.2 ด้านการนำหลักสูตรไปใช้ในการเรียนการสอน

การจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษาเป็นการศึกษาที่ใกล้ชิดชุมชนมากที่สุด และในเขตตลิ่งชันและจอมทองมีโรงเรียนประถมศึกษาในสังกัดกรุงเทพมหานครกระจายอยู่ทั่วเขต มีโรงเรียนมัธยมศึกษาในสังกัดกรมสามัญศึกษาอยู่น้อย ในที่นี้จึงได้เน้นศึกษาบทบาทของโรงเรียนประถมศึกษาในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน

เมื่อโครงสร้างหลักสูตรดังกล่าวเน้นความสำคัญของท้องถิ่นแล้ว โรงเรียนหรือครูสามารถนำสาระความรู้ที่กำหนดไว้ในหลักสูตรไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับวิถีชีวิต สภาพปัญหาในชุมชน สอดคล้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และคุณลักษณะอันพึงประสงค์ในท้องถิ่นนั้นได้ โดยนับนี้เนื้อหาหรือกิจกรรมการเรียนการสอนของโรงเรียนในเขตตลิ่งชันและเขตจอมทองน่าจะเชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กับสภาพชุมชนดั้งเดิมและวัฒนธรรมชาวสวนได้ ในฐานะที่เป็นรากเหง้าของชุมชนที่สืบทอดมาจนทุกวันนี้ อย่างน้อยที่สุดนักเรียนน่าจะได้เรียนรู้เรื่องราวของชุมชนที่โรงเรียนตั้งอยู่ ซึ่งเป็นเรื่องที่ใกล้ตัว และสามารถนำความรู้ที่ได้รับนั้นมาช่วยสนับสนุนการเรียนรู้ในวงกว้างออกไปยังชุมชนอื่นๆ ที่อยู่นอกพื้นที่ และกระบวนการเรียนการสอนน่าจะเกิดขึ้นในแหล่งการเรียนรู้ต่างๆ ที่อยู่ในชุมชนรอบๆ โรงเรียน ไม่ใช่เฉพาะในห้องเรียนแคบๆ เท่านั้น

จากการศึกษาในประเด็นที่ว่า ช่วงปี 2544-2545 โรงเรียนได้นำหลักสูตรที่เชื่อมโยกับวัฒนธรรมชาวสวนหรือภูมิปัญญาชาวสวนไปใช้ในการจัดการเรียนการสอนมากน้อยเพียงใดนั้นพบว่า

ด้านแนวคิดของผู้บริหารและครู

1. ผู้บริหารและครูส่วนใหญ่เห็นพ้องต้องกันว่า นักเรียนในโรงเรียนประมาณ 80% มาจากพื้นที่อื่น ฐานะครอบครัวยากจน พ่อแม่ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม อาศัยอยู่บ้านเช่าชั่วคราว และมีปัญหาเด็กเรียนลาออกกลางคันอยู่เสมอ ฉะนั้น เรื่องราวเกี่ยวกับชุมชนที่โรงเรียนตั้งอยู่ หรือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวสวนเป็นเรื่องที่ไกลตัวเด็ก จึงไม่มีการสอนเรื่องเหล่านี้
2. ผู้บริหารและครูเห็นด้วยในหลักการว่า ควรจัดกิจกรรมนอกห้องเรียนในแหล่งการเรียนรู้ต่างๆ ของชุมชน แต่ในทางปฏิบัติครูยังหวั่นเกรงเรื่องอุบัติเหตุที่อาจเกิดขึ้นกับเด็กซึ่งครู

จะต้องรับผิดชอบ และบางครั้งกำลังครูไม่เพียงพอที่จะดูแลได้ทั่วถึง และเรื่องเวลาที่เป็นอุปสรรคสำคัญอีกตัวหนึ่ง ฉะนั้น การจัดกิจกรรมนอกห้องเรียนส่วนใหญ่จะอยู่ในบริเวณโรงเรียนมากกว่า ในชุมชน ดังคำบอกเล่าที่ว่า

โรงเรียนเราไม่ได้จัดกิจกรรมตรวจวัดคุณภาพน้ำในคลอง เพราะเคยมีเด็กตกลงไปตาย ผู้ช่วยฝ่ายปกครองต้องรับผิดชอบ...

(อาจารย์โรงเรียนประถมศึกษา, สัมภาษณ์, 29 มิถุนายน 2545)

แถวนี้เป็นหมู่บ้านจัดสรร มีสวนกล้วยไม้ อยากจะพานักเรียนไปสวน คู่อเรียนธรรมชาติก็ดี แต่เวลาไม่อำนวย เป็นข้อจำกัดของเรา ครูสอนสัปดาห์ละ 21 ชั่วโมง เด็กก็มาก...

(อาจารย์โรงเรียนขยายโอกาส, สัมภาษณ์ 7 มีนาคม 2546)

ด้านกระบวนการในการดำเนินงาน

1. การรวบรวมองค์ความรู้ในท้องถิ่น พบว่า ไม่มีการสืบค้นหรือรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับสภาพชุมชนที่โรงเรียนตั้งอยู่ และวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีอย่างเป็นระบบ ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพื่อนำไปใช้ในการเรียนการสอนหรือจัดทำหลักสูตรท้องถิ่น ผู้บริหารและครูส่วนใหญ่มักไม่ใช่คนในพื้นที่มาก่อน เพราะมักจะถูกโยกย้ายภายใน 2 ปีเสมอ จึงรู้จักท้องถิ่นเพียงผิวเผิน โดยเฉพาะขาดความรู้ในมิติของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีหลักฐานเก่าแก่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดมากมาย เช่น น้อยคนที่จะทราบว่าคลองบางระมาดเป็นคลองประวัติศาสตร์ที่คณะรัฐมนตรีลงมติให้อนุรักษ์ไว้เมื่อปี พ.ศ.2510 บางคนไม่ทราบชื่อคลองที่อยู่ใกล้โรงเรียน บางคนรู้จักแต่ชื่อทางการ แต่ไม่รู้จักชื่อที่ชาวริมคลองเรียกกันมาช้านาน โรงเรียนกับวัดมักอยู่ใกล้กันจึงผูกพันกันมาก แต่ไม่ค่อยมีใครกล่าวถึงคุณค่าทางโบราณสถานหรือประวัติวัด อย่างวัดมะกอก พระครูสมุห์ชาลัชย อธิปัตโต (แสวง จีระวงศ์) อายุ 82 ปี ได้รวบรวมข้อมูลสมัยแรกตั้งวัด ต้นฉบับเป็นลายมือเขียนด้วยดินสอ ไม่มีใครสนใจนำไปเผยแพร่ ท่านจะเก็บไว้พิมพ์แจกเมื่อท่านมรณภาพแล้ว (สัมภาษณ์, 1 กรกฎาคม 2544)

2. การเสาะหาผู้รู้ในท้องถิ่น พบว่า ผู้รู้ในท้องถิ่นมักเป็นเจ้าอาวาสวัดหรือพระ มีการส่งนักเรียนกลุ่มเล็กๆ ไปฝึกงานกับผู้รู้ในท้องถิ่น แล้วนำกลับมาขยายผลในชั้นเรียนบ้างเล็กน้อย เช่น การทำโมบาย บางโรงเรียนไม่มีงบประมาณค่าตอบแทนวิทยากรท้องถิ่น และห้องเรียนมีหลายห้องไม่สะดวกที่จะเชิญวิทยากรหลายครั้ง นอกจากนั้นแล้ว โรงเรียนใช้ทรัพยากรบุคคลหรือ

ผู้รู้ในท้องถิ่นไม่คุ้มค่า เช่น ในคณะกรรมการศึกษาของโรงเรียน หลายคนเป็นชาวสวนโดยกำเนิด โรงเรียนเห็นว่ากรรมการช่วยทางด้านวิชาการได้น้อย บางโรงเรียนจะให้พิจารณาความยากง่ายของหลักสูตรว่าเหมาะกับเด็กหรือไม่ ชาวสวนจึงแทบจะไม่มีส่วนร่วมในการสร้างหลักสูตรท้องถิ่น บทบาทสำคัญของคณะกรรมการศึกษาคือช่วยหาเงินทุนเข้าโรงเรียน ซึ่งกรรมการมักจะต้องมีส่วนร่วมปรึกษาคัดช่วย หรือให้ความร่วมมือในการจัดงานกิจกรรมต่างๆ ของโรงเรียนเท่าที่จะช่วยได้ เช่น ส่งไอศกรีมไปแจกในงานวันเด็ก จัดหาอุปกรณ์กีฬาให้ เป็นต้น ดังที่กรรมการท่านหนึ่งเล่าว่า

ผมเป็นกรรมการ 15 โรงเรียน ไม่เคยมีที่ไหนให้ช่วยเรื่องวิชาการ ถามเรื่องสวน เรื่องต้นไม้ อะไรไม่มี ส่วนมากให้ไปฟังนโยบายที่ กทม. สั่ง หาเงินเข้าโรงเรียน เราก็ต้องช่วย... ถ้าจะให้ผมสอน ก็ได้ ผมเคยทำมาทุกอย่าง ยกเว้นทำนา... จะให้ผมเขียนเรื่องอะไรก็ได้... พวกที่ตลกกึ่งกึ่งๆ เชี่ยวชาญก็มีเยอะ หลายคน ผมแนะนำให้ก็ได้...

(กรรมการศึกษาของโรงเรียน, สัมภาษณ์, 18 มกราคม 2546)

3. การติดต่อประสานงานระหว่างโรงเรียนกับชุมชน หรือหน่วยงานอื่น พบว่า ได้รับความช่วยเหลือร่วมมืออย่างดี ทั้งด้านความรู้ งบประมาณ ฯลฯ เช่น มีการติดต่อกับชุมชน โดยผ่านคณะกรรมการศึกษาของโรงเรียน ซึ่งมักเป็นผู้นำท้องถิ่นหรือผู้นำชุมชนอยู่แล้ว อยากรู้โรงเรียนอยากจะสอน เรื่อง การสานตะกร้าด้วยทางมะพร้าว ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นนี้ จะขอความช่วยเหลือจากกรรมการศึกษาของโรงเรียนช่วยจัดหาวัสดุคือทางมะพร้าวให้ นอกจากนี้ก็มีการประสานงานกับสำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เพื่อจัดทำโครงการฝึกอาชีพการเกษตรในโรงเรียน ซึ่งโรงเรียนจะต้องเขียนโครงการเสนอเพื่อขอรับงบประมาณสนับสนุน บางโรงเรียนเคยได้รับงบประมาณเป็นจำนวน 30,000 บาท และมีการเชิญเจ้าหน้าที่การเกษตรมาเป็นวิทยากร สอนเรื่องการทำปุ๋ยชีวภาพด้วย

ด้านกิจกรรม พบว่า

1. กิจกรรมเด่นที่ทุกโรงเรียนเห็นความสำคัญและจัดขึ้นอย่างต่อเนื่อง คือ การเพาะปลูก ส่วนใหญ่เป็นการปลูกผัก มีไม้ดอกไม้ประดับเล็กน้อย และมีการเลี้ยงปลาบ้าง กิจกรรมนี้สอดคล้องกับเนื้อหาในหลักสูตรกลุ่มวิชาการงานและพื้นฐานอาชีพ ว่าด้วยการปลูกผักและการขยายพันธุ์พืช โดยมีสำนักงานเขตสนับสนุนด้านงบประมาณให้โรงเรียนดำเนินการตามโครงการ

“ผักดีไม่มีสารพิษ ธุรกิจการเกษตร” ลักษณะของกิจกรรมที่โรงเรียนจัดขึ้นมีหลากหลายรูปแบบ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ของโรงเรียนด้วย กล่าวคือ

โรงเรียนที่มีพื้นที่ทำการเกษตรน้อย ได้จัดกิจกรรมดังนี้

- ปลูกผักในกระถาง หรือกระบะ นำไปจัดวางตกแต่งในบริเวณโรงเรียน หรือบนอาคารตามระเบียบหน้าห้องเรียน
- ทำเรือนเพาะชำ วางกระถางปลูกผักเป็นชั้นๆ 3 ชั้น ทำระบบน้ำฝอยให้ความชุ่มชื้น
- ทำสวนแขวน ปลูกไม้ดอกไม้ประดับ เช่น กล้วยไม้ พุด่าง
- ทำสวนถาด
- ขยายพันธุ์พืช พักไม้ประดับไม้ใบ เช่น โกสน ไทร และพวกที่ใช้ในงานกิจกรรมดอกไม้ใบตอง เช่น พุด ลั่นกระบือ หมากผู้หมากเมีย
- เพาะเห็ด
- เลี้ยงปลาสวยงาม

ส่วนโรงเรียนที่มีพื้นที่การเกษตรกว้างมาก ซึ่งมีอยู่ไม่กี่โรงเรียน สามารถทำแปลงเกษตรหลายอย่างภายในบริเวณโรงเรียน อาทิ

- ปลูกพืชผักปลอดสารพิษหลายชนิด หมุนเวียนกันตลอดทั้งปี เช่น คื่นช่าย กวางตุ้ง ผักบุ้งจีน เป็นต้น ผลผลิตที่ได้ใช้เป็นอาหารกลางวันในโรงเรียน ส่วนที่เหลือนำไปจำหน่ายให้แก่ผู้ปกครองและประชาชนทั่วไป
- ปลูกพืชอายุสั้น หมุนเวียนกันไป เช่น กล้วย ข้าวโพด ทานตะวัน
- ทำสวนแขวน ปลูกพวกไม้ประดับ
- ทำสวนสมุนไพร
- ทำสวนดอกไม้ในวรรณคดี
- แปรรูปสมุนไพร เช่น แชมพูมะกรูด
- เลี้ยงปลา

2. โรงเรียนส่วนมากใช้ประโยชน์จากแหล่งการเรียนรู้ในการจัดกิจกรรมน้อยและไม่คุ้มค่า โดยเฉพาะวัด สวน หรือคลอง ซึ่งล้วนแต่อยู่ใกล้โรงเรียนทั้งนั้น ตามนโยบายของกรุงเทพมหานคร โรงเรียนจะต้องดูแลวัดที่อยู่ใกล้โรงเรียนทุกวัด โรงเรียนมักจะพานักเรียนไปร่วมกิจกรรมในวันสำคัญทางศาสนา หรือขอใช้สถานที่วัดจัดกิจกรรมต่างๆ บางโรงเรียนให้นักเรียนไป

ศึกษาระบบนิเวศภายในวัด คูจิตรกรรมฝาผนัง บางโรงเรียนพาไปชมศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร เพื่อศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มนุษย์

ส่วนเรื่องของสวนหรือคลองมักถูกมองข้าม และมีอุปสรรคต่างๆ ดังคำบอกเล่าต่อไปนี้

สวนติดกับโรงเรียน เป็นสวนทิ้งร้าง เจ้าของสวนทำอาชีพอื่น ผมจะเข้าสวนเมื่อไปจับเด็กหนีโรงเรียนกับเด็กติดยา...

(อาจารย์โรงเรียนมัธยม, สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2545)

มีสวนอยู่ข้างโรงเรียน ปลูกผักสวนครัว ครึ่งก่อนลงข้าวโพด หมดข้าวโพดจะลงกล้วย เคยถามหลานเจ้าของสวนว่าจะขอพาเด็กมาดูได้หรือเปล่า เขาบอกต้องถามยายก่อน กล้วยเดี๋ยงจะมาว่านวย...

(อาจารย์โรงเรียนประถมศึกษา, สัมภาษณ์, 7 มีนาคม 2546)

เราใช้น้ำในคลองรดผักในแปลงเกษตร ต่อท่อจากคลองมา แต่ไม่เคยตรวจวัดคุณภาพน้ำ ผมจะลองปรึกษาครูวิทยาศาสตร์ ทำโครงการของบประมาณจากเทศบาลเอเชีย...

(อาจารย์ใหญ่โรงเรียนประถมศึกษา, สัมภาษณ์, 10 มกราคม 2546)

โรงเรียนอยู่ห่างจากคลองประมาณ 500 เมตร ไม่เคยตรวจวัดคุณภาพน้ำ มีแต่จัดอบรม ให้ฟังการบรรยาย ให้เด็กรู้จักรักษาดูแลคลอง...

(ผู้อำนวยการโรงเรียนประถมศึกษา, สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2546)

จากการศึกษา พบว่า บางโรงเรียนมีพื้นที่ทำแปลงน้อย แต่พยายามเสาะหาพื้นที่อื่นในชุมชน ดังกรณีศึกษาโรงเรียนวัดจันทร์ (ชื่อสมมติ) เขตตลิ่งชัน ซึ่งมีพื้นที่ทำการเกษตรค่อนข้างคับแคบ จึงได้ขออนุญาตเจ้าของบ้านหลังหนึ่ง ซึ่งอยู่ห่างจากโรงเรียนประมาณ 500 เมตร บริเวณบ้านเป็นพื้นที่สวนประมาณ 2 ไร่ เด็กจะเดินไปเรียนวิชาเกษตรที่นี่ เช่น ดายหญ้า ปลูกผัก จึงติดป้ายหน้าบ้านว่า “หลักสูตรท้องถิ่น” ต่อมาบ้านนี้ถูกเวนคืนที่ดินเพื่อทำถนน เหลือที่ว่างเพียงเล็กน้อย โรงเรียนจึงต้องยกเลิกการเรียนที่นี่ไป กลับมาพัฒนาพื้นที่ในโรงเรียนใหม่ ในรูปของแปลงสาธิตไร่นาสวนผสม มอบหมายให้นักเรียนชั้นประถมปีที่ 6 แบ่งกลุ่มกัน 9 กลุ่มๆ ละ 4 คน รวม 36 คน ทำโครงการกลุ่มละเรื่อง นำไปสู่การวิจัยในชั้นเรียน ได้แก่ เพาะเห็ดนางฟ้า (2 กลุ่ม) การปลูก

ผักกวางมว้ง ปลูกข้าวโพด มะเขือ ฟองฟ้า สมุนไพร เลี้ยงปลาตก และเลี้ยงไก่ เมื่อจบโครงการแล้ว นักเรียนจะได้รับวุฒิบัตร (อาจารย์, สัมภาษณ์, 10 มกราคม 2546) จะเห็นได้ว่า ผู้บริหารมีระบบการบริหารจัดการที่ดี พยายามสนับสนุนและส่งเสริมให้เด็กได้เรียนรู้จากการปฏิบัติจริงควบคู่กับการฝึกวิจัย แต่เนื้อหาสาระจะเน้นไปในเชิงกระแสเศรษฐกิจพอเพียงมากกว่าวิถีชีวิตแท้จริงของชาวสวนในถิ่นนี้

นอกจากนี้ หลายโรงเรียนพยายามสนองนโยบายของกระทรวงศึกษาธิการ ที่ต้องการให้โรงเรียนนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการเรียนการสอน ครูทำงานหนักมากในการคิดและเสาะแสวงหาความรู้เพื่อนำมาจัดกิจกรรมต่างๆ เช่น การสานทางมะพร้าว การเพาะเห็ด การเพาะเลี้ยงจิ้งหรีด การเลี้ยงไก่แจ้ การทำไวน์อัญชัน ฯลฯ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจึงไม่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวสวนซึ่งทำสวนไม้ผลเป็นหลัก ทำสวนผักเป็นรอง มากเท่าที่ควร กิจกรรมที่จัดนั้นมุ่งตอบสนองความต้องการของตลาดเชิงธุรกิจมากกว่า และกิจกรรมด้านการแปรรูปผลผลิตอาจจะสอดคล้องกับกระแสส่งเสริมภูมิปัญญาไทยขณะนี้ ซึ่งเป็นการ “ทำตามๆ กัน” ไม่มีอะไรแปลกใหม่ โรงเรียนนำที่จะพัฒนาต่อยอดขึ้นไปด้วยการสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้เกิดนวัตกรรมใหม่หรือสินค้าแปรรูปใหม่ๆ โดยใช้วัตถุดิบที่หาง่ายในท้องถิ่น

แต่หลังจากกระทรวงศึกษาธิการได้ประกาศใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 เมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน 2544 ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิดด้านสาระและกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญ นับเป็นช่วงการเปลี่ยนผ่านที่สำคัญมาก โดยกำหนดให้สถานศึกษาทั่วประเทศเริ่มใช้หลักสูตรนี้ในปีการศึกษา 2546 และขยายปีละชั้นจนครบทุกชั้นในปีการศึกษา 2548

หลักสูตรใหม่นี้ มีหลักการสำคัญคือทำให้สถานศึกษาใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานเป็น “หลักสูตรแกนกลาง” หรือเป็นกรอบทิศทางในการพัฒนา “หลักสูตรสถานศึกษา” ของตนขึ้นมา สถานศึกษาต้องนำสาระและมาตรฐานการเรียนรู้ที่กำหนดในหลักสูตรไปจัดทำหลักสูตรสถานศึกษา โดยจัดให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาในชุมชนและสังคม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และคุณลักษณะอันพึงประสงค์ในสังคมหรือชุมชนนั้น

ตั้งแต่ปลายปี 2545 เป็นต้นมา ทุกโรงเรียนเริ่มดำเนินการสร้างหลักสูตรใหม่ ซึ่งถือว่าเป็นนวัตกรรมการศึกษาไทยอย่างหนึ่ง และเตรียมพร้อมในทุกๆ ด้านเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ จากการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรดังกล่าวส่งผลกระทบถึงแนวคิดและวิธีปฏิบัติของผู้บริหารอย่างชัดเจน โดยเน้นให้ความสำคัญกับท้องถิ่นมากขึ้น การสร้างสรรค์กระบวนการเรียนรู้เป็นไปในทิศทางที่สอดคล้องกับบริบทของโรงเรียน ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาโรงเรียนต่อไปนี้

กรณีศึกษาโรงเรียนหนึ่ง ในเขตดิ่งชัน ผู้บริหารได้วางแผนไว้ว่าจะสัมภาษณ์คนในชุมชน โดยกำหนดประเด็นครอบคลุมสภาพชุมชนและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวดิ่งชัน ดังคำบอกเล่าว่า

ผมรู้จักแต่มะไฟ แต่ไม่รู้ว่ามีพันธุ์ครูดิน... ผมเพิ่งย้ายมาอยู่ได้ปีกว่า ผมว่าจะสัมภาษณ์คนในชุมชนเรื่องวิถีชีวิตต่างๆ แต่ตอนนี้ยังวุ่นๆ เรื่องหลักสูตร เรื่องประเมินคุณภาพอยู่เลยยังไม่มีเวลาทำ แต่ผมทำประเด็นที่จะถามไว้หมดแล้ว...
(อาจารย์ใหญ่โรงเรียนประถมศึกษา, สัมภาษณ์, 10 มกราคม 2546)

กรณีศึกษาโรงเรียนวัดมะไฟ (ชื่อสมมติ) ในเขตดิ่งชัน ครูผู้สอนเกษตรเห็นความสำคัญของห้องเรียนธรรมชาติซึ่งเป็นสวนใกล้โรงเรียน มีแนวคิดที่จะจัดการเรียนการสอนนอกบริเวณโรงเรียน ซึ่งผู้ใหญ่บ้านให้การสนับสนุนที่จะพาเดินสำรวจสวน เพราะบางชนิดเป็นสวนร้างของทางราชการ อาจจะมีปัญหาบุกรุกที่ดินได้

มีสวนร้างใกล้โรงเรียน เดินไปปลอดภัยมาก มีหลายชนิด อยากรู้ให้เด็กไปสัมผัสจริงๆ แต่ตอนนี้คิดขัดเรื่องเวลา อยากรู้ได้ 3 ชั่วโมงติดกัน กำลังจะคุยกับฝ่ายวิชาการ... พยายามจะเน้นคุณค่าของต้นไม้ ให้รู้จักต้นไม้ เคยชี้ต้นไม้ในโรงเรียนให้บอกชื่อ เด็กตอบไม่ได้ สั่งให้เด็กไปซักใบตอง เด็กก็ไม่เข้าใจ ต้องบอกว่าไปตัดใบตอง...

(อาจารย์โรงเรียนประถมศึกษา, สัมภาษณ์, 7 มีนาคม 2546)

กรณีศึกษาโรงเรียนวัดนวลจันทร์ (ชื่อสมมติ) เขตจอมทอง เป็นตัวอย่างหนึ่งของโรงเรียนที่เห็นคุณค่าของกรรมการศึกษาของโรงเรียนที่เป็นชาวสวน โดยได้เชิญมาเป็นวิทยากรให้ความรู้เบื้องต้นแก่ครูและนักเรียน กล่าวคือ ในเดือนกุมภาพันธ์ 2546 ได้เชิญประธานกรรมการโรงเรียน ซึ่งเป็นชาวสวนและผู้นำท้องถิ่นมาเล่าเรื่องสวนส้มบางมดให้นักเรียนชั้นประถมปีที่ 5-6 ฟัง เพื่อให้ครูและนักเรียนรู้เรื่องของท้องถิ่นในอดีต หลังจากการฟังบรรยายแล้วนักเรียนจะทำรายงานส่ง ซึ่งผลงานของนักเรียนเป็นที่พึงพอใจของผู้บริหารโรงเรียนมาก ถือว่าเป็นก้าวแรกของการทำหลักสูตรสถานศึกษา ขึ้นต่อไป จะดำเนินงานด้านการสอนร่วมกับผู้รู้ในท้องถิ่นอีกเช่นกัน โดยวางแผนไว้ว่าจะพัฒนาพื้นที่ด้านหลังของโรงเรียนทำ "สวนส้มจำลอง" ปลูกส้มเขียวหวานประมาณ 20 ต้น เพื่อให้ครูและนักเรียนได้เรียนรู้และปฏิบัติจริงไปพร้อมกัน โดยขอความร่วมมือ

จากกรรมการโรงเรียนอีกท่านหนึ่งซึ่งเป็นชาวสวนส้ม นำทีมงานมาสำรวจพื้นที่ ให้คำแนะนำต่างๆ ในการเตรียมแปลงเพาะปลูก แต่ขณะนี้ยังขาดงบประมาณประมาณ 40,000-50,000 บาท ในการปรับพื้นที่ด้วยการกระเทาะปูนออก ทำให้การดำเนินงานหยุดชะงักไป (ผู้อำนวยการโรงเรียน, สัมภาษณ์, 15 มีนาคม 2546) จะเห็นว่า โรงเรียนนี้พยายามดึงเอกลักษณ์ของท้องถิ่นบางมดมาใช้ในการเรียนการสอน และได้รับความร่วมมืออย่างดีจากกรรมการโรงเรียนหรือคนในชุมชนนั่นเอง แม้ว่ากรรมการหลายคนในฐานะวิทยากรท้องถิ่นอาจจะไม่ถนัดสอนหรือบรรยายเชิงวิชาการ แต่สามารถ “เล่าเรื่อง” และ “สาธิตให้เห็นจริง” ได้ นับว่าหลักสูตรนี้สอดคล้อง และเชื่อมโยงเข้ากับวิถีชีวิตของชาวสวนส้มบางมดอย่างแท้จริง จึงน่าที่จะได้รับการสนับสนุนด้านงบประมาณเพื่อให้สามารถดำเนินการต่อไปได้

กรณีศึกษาโรงเรียนวัดกระแจะ (ชื่อสมมติ) เขตจอมทอง เป็นตัวอย่างหนึ่งของโรงเรียนที่พยายามจะใช้แหล่งการเรียนรู้อย่างคุ้มค่า ไม่ว่าจะเป็นชุมชนรอบโรงเรียน คลอง และสวน เพื่อจัดกิจกรรมที่เหมาะสมกับผู้เรียนและสภาพปัญหาในชุมชน โดยยังคงรักษาเอกลักษณ์ท้องถิ่นไว้ กิจกรรมที่ได้จัดไปแล้วและกำลังอยู่ระหว่างดำเนินการ ได้แก่ (ผู้อำนวยการโรงเรียน, สัมภาษณ์, 6 มีนาคม 2546)

1. สำรวจชุมชนโดยรอบ ตั้งแต่ระดับอนุบาลจนถึงประถมศึกษา เพื่อศึกษาข้อมูลจากชุมชนผ่านประสบการณ์ตรงของนักเรียน ลักษณะของกิจกรรมถูกปรับให้เหมาะกับวัยและเวลา มีครูคอยควบคุมดูแลใกล้ชิด และมีหนังสือแนะนำวัตถุประสงค์ของการจัดกิจกรรมให้ชุมชนรับทราบ กิจกรรมที่จัด ได้แก่ เดินสำรวจชุมชนที่อยู่รอบโรงเรียน เขียนแผนที่ สัมภาษณ์ร้านค้าถ่ายรูป เป็นต้น ข้อมูลที่ได้นำมาสรุปร่วมกันในชั้นเรียน

2. จัดโครงการลดแลกขะ สอนตั้งแต่ระดับอนุบาลจนถึงประถมศึกษา มีการคัดแยกขยะอย่างถูกต้อง เพื่อนำไปทิ้งในถังขยะที่ออกแบบให้ง่ายต่อการใช้ และพัฒนาขึ้นเป็น “ถังมหัศจรรย์” เพื่อแปรรูปขยะเป็นน้ำชีวภาพ ขณะนี้ขอความร่วมมือจากสมาชิกสภากรุงเทพมหานคร ในการทำต้นแบบถังมหัศจรรย์ดังกล่าว ขึ้นต่อไปจะได้ผลิตออกแจกจ่ายไปยังโรงเรียนและวัดริมคลอง สามารถที่จะต่อท่อให้น้ำชีวภาพจากถังไหลลงสู่คลอง ช่วยให้คลองใสสะอาดยิ่งขึ้น กิจกรรมนี้นับว่าสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนและวิถีชีวิตของชาวสวนเป็นอย่างมาก ที่ต้องการฟื้นฟูสภาพคลองให้สะอาด

3. จัดกิจกรรมตรวจสอบคุณภาพน้ำในคลองหน้าวัดบางขุนเทียนนอก สืบเนื่องจากคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม เขตจอมทอง ภายใต้งานรณรงค์เพื่อการปรับปรุงและฟื้นฟูสภาพแวดล้อมคลองด้าน-

คลองบางขุนเทียน-คลองสนามชัย ได้มาจัดฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ: การตรวจสอบคุณภาพน้ำและการเฝ้าระวังแหล่งกำเนิดมลพิษ เมื่อวันที่ 21 ธันวาคม 2545

ในช่วงเช้า เป็นการอบรมนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4-6 จำนวน 65 คน จาก 3 โรงเรียนที่อยู่ริมคลอง มีครูที่เลี้ยงคววมควมดูแล นักเรียนได้ศึกษาคุณภาพน้ำของแหล่งน้ำทางด้านกายภาพและเคมี รู้จักเลือกดัชนีหรือตัวบ่งชี้ที่เหมาะสม ตลอดจนเปรียบเทียบผลการศึกษาก่อนหน้ากับมาตรฐานคุณภาพแหล่งน้ำผิวดิน โดยใช้อุปกรณ์ 5 ชนิด คือ เครื่องวัดอุณหภูมิ เครื่องวัดการนำไฟฟ้า เครื่องวัดความเค็ม เครื่องวัดความเป็นกรด-ด่าง และเครื่องวัดปริมาณของแข็งละลายทั้งหมด และมีการฝึกภาคสนามที่ริมคลองหน้าวัดบางขุนเทียนนอก ซึ่งนักเรียนสนใจกิจกรรมนี้มาก เช่นเดียวกับชาวริมคลองแถบนั้นก็สนใจอยากรู้ว่านักเรียนกำลังทำอะไรกัน เพราะไม่เคยมีปรากฏการณ์เช่นนี้มาก่อน

หลังจากเสร็จสิ้นการอบรม โรงเรียนได้รับมอบอุปกรณ์เพื่อนำไปขยายผลต่อ โดยจัดทำในรูปโครงการวิทยาศาสตร์ มีการบันทึกผลการตรวจสอบอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสามารถจะนำไปเทียบเคียงหรือเสริมกับข้อมูลของกรมเจ้าท่าและสำนักงานระบายน้ำได้

ในช่วงบ่าย เป็นการอบรมชาวบ้านอาสาสมัครจากชุมชนริมคลอง จำนวน 50 คน มีการฉายวิดีโอให้ชมเป็นหลัก เพื่อสร้างจิตสำนึกที่ดีต่อการดูแลรักษาคลอง

หลังจากการอบรม โรงเรียนนี้สังเกตเห็นว่าขยะในคลองลดน้อยลง ชาวบ้านริมคลองเอาใจใส่เรื่องการรักษาความสะอาดมากขึ้น แสดงว่าการจัดอบรมครั้งนี้ส่งผลกระทบต่อบวกแก่ชุมชน จึงควรขยายผลต่อไป แต่จากการติดตามผลในโรงเรียนที่เข้าร่วมการอบรมด้วยพบว่า โรงเรียนทั้งสองแห่งไม่เห็นความสำคัญของการจัดอบรมครั้งนี้เท่าที่ควร จึงไม่มีการขยายผลในโรงเรียนให้กว้างขวางออกไป แต่นักเรียนในโรงเรียนแห่งหนึ่งที่ผ่านการอบรมมาแล้วขอทำกิจกรรมนี้ต่อ จึงได้จัดทำโครงการขึ้นและดำเนินการตรวจวัดได้เพียง 2 ครั้งก็ต้องหยุดไป เพราะเป็นช่วงใกล้ปิดเทอม

4. กิจกรรมการใช้สวนเป็นแหล่งการเรียนรู้สำหรับนักเรียนและประชาชน

โรงเรียนมีพื้นที่ทั้งหมด 4 ไร่ 2 งาน เป็นพื้นที่ทำแปลงสวนผักปลอดสารพิษ และสวนสมุนไพรประมาณ 1 ไร่ ซึ่งคับแคบเกินไป บริเวณด้านข้างโรงเรียนมีสวนทิ้งร้างอยู่หนึ่ง ไร่ เนื่องจากการจัดกิจกรรมตรวจสอบคุณภาพน้ำในคลองดังกล่าวข้างต้น ทำให้เจ้าของสวนร้างดังกล่าวสนใจและสนับสนุนกิจกรรมของโรงเรียน ขอมอบสิทธิการใช้พื้นที่สวน 7 ไร่ 2 งาน เป็นเวลา 5 ปี สวนนี้อยู่ในทำเลที่เหมาะสมที่จะพัฒนาให้เป็นแหล่งการเรียนรู้สำหรับนักเรียนและประชาชนทั่วไป เพราะด้านหน้าสวนติดกับถนน และด้านหลังติดกับวัด โรงเรียนมีโครงการจะ

พัฒนาสวนแห่งนี้ให้เป็น “สวนในกรุง” โดยจัดกิจกรรมหลากหลายรูปแบบ บางกิจกรรมได้ดำเนินการไปบ้างแล้ว ดังนี้

- ได้สำรวจพันธุ์พืชและจัดทำบัญชีรายชื่อ จำนวนพันธุ์ไม้ไทยที่ขึ้นอยู่ในโรงเรียน บันทึกข้อมูลเก็บไว้ในคอมพิวเตอร์

- ได้สำรวจตรวจสอบพันธุ์พืชที่ควรอนุรักษ์ที่ขึ้นอยู่ในพื้นที่สวนของโรงเรียนและเอกชน โดยเข้าร่วมโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี พืชพันธุ์สำคัญในสวนเอกชนที่พบ ได้แก่ หมากกล้วยหอม

- ได้แบ่งกลุ่มนักเรียนให้ค้นคว้าหารายชื่อทางพฤกษศาสตร์ รวมทั้งถิ่นกำเนิด สรรพคุณ และอื่นๆ และจัดทำแผ่นป้ายชื่ออย่างสวยงามและถาวร

- เตรียมปรับปรุงพื้นที่สวนของเอกชน เพื่อใช้เป็นสถานที่ฝึกงานเชิงปฏิบัติการของนักเรียนและผู้สนใจในลักษณะครบวงจร เริ่มดำเนินการในราวเดือนมีนาคม 2546 โดยได้วางแผนปฏิบัติงานระยะยาวไว้ สรุปได้ดังนี้

- โครงการเพาะเห็ดครบวงจร ตั้งแต่จัดทำถุงเชื้อเห็ดไปจนถึงการจำหน่าย

- โครงการผักปลอดสารพิษ เป็นโครงการที่โรงเรียนกำลังดำเนินการอยู่ภายในโรงเรียน ผลผลิตที่ได้ส่งโครงการอาหารกลางวันและจำหน่ายให้กับประชาชนที่สนใจทั่วไป เป็นโครงการต่อเนื่องกับโครงการลดแลกขยะและโครงการน้ำสกัดชีวภาพ โรงเรียนจะได้บูรณาการทั้ง 3 โครงการเข้าด้วยกัน

- โครงการผักกางมุ้ง เปิดให้ประชาชนเข้ามาชมและเก็บผลผลิตด้วยตนเอง

- โครงการสวนหย่อมสมุนไพร ขยายผลต่อจากที่ทำอยู่แล้วภายในโรงเรียน

- โครงการเลี้ยงปลาในท้องร่องสวน เพื่อทำปลาสดเคดเคเดียว

- จัดทำลานสังคีตศิลป์ โดยใช้พื้นที่ร่องสวน ทำเป็นลานกว้าง เพื่อใช้เป็นประชาชนเข้ามานั่งเล่นพักผ่อนหย่อนใจ พร้อมกับชมการแสดงศิลปวัฒนธรรมของนักเรียนกรุงเทพมหานครในช่วงเย็น

- จัดทำซุ้มจำหน่ายสินค้าและซุ้มประกอบอาชีพต่างๆ เพื่อเปิดบริการแก่ประชาชนที่มาศึกษาดูงานหรือท่องเที่ยว ทำให้เกิดเศรษฐกิจที่ดีในชุมชน เนื่องจากขณะนี้โรงเรียนได้รับการสนับสนุนจากสำนักพัฒนาชุมชน โดยงบประมาณอุดหนุนของสมาชิกสภากรุงเทพมหานคร จัดฝึกอาชีพให้แก่ประชาชน 8 กลุ่มอาชีพ คือ นวดแผนโบราณ ประกอบอาหาร ทำผ้าบาติกมัดย้อมประดิษฐ์ของชำร่วย เสริมสวย ตัดผม ซ่อมคอมพิวเตอร์ และเพนท์กระຈก โรงเรียนจึงได้เตรียมสถานที่แห่งนี้เป็นแหล่งประกอบอาชีพและเกิดการรวมตัวเป็นสหกรณ์ต่อไป

จะเห็นว่า การจัดกิจกรรมสวนในกรุงดังกล่าวเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และเน้นการฝึกปฏิบัติเพื่อการดำรงชีวิตของผู้เรียน สวนในกรุงจึงเป็นห้องเรียนธรรมชาติที่เปิดกว้างสำหรับนักเรียนและคนในชุมชนได้เข้ามาเรียนรู้ ทุกตารางนิ้วของสวนเอื้อต่อการเรียนรู้ที่มีความหมายต่อชีวิต

ทุกรูปแบบของการจัดการเรียนการสอนที่โรงเรียนวัดการะเกดจัดขึ้นหรือกำลังจะดำเนินการนั้น ทั้งผู้สอน ผู้เรียน และชุมชนได้ร่วมกันคิดและสร้าง โดยคำนึงถึงผู้เรียนเป็นสำคัญ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีขอบเขตของเนื้อหาครอบคลุมได้ทุกกลุ่มวิชา สอดคล้องกับสภาพของชุมชนชาวสวน และเป็นการเรียนรู้เพื่อพัฒนามากกว่าการท่องจำตำรา ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องควรจะทำให้ความร่วมมือในการผลักดันให้กิจกรรมเหล่านี้บรรลุผลสำเร็จ

กรณีศึกษาโรงเรียนวัดการะเกด จึงเป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงถึงวิสัยทัศน์และการบริหารจัดการของผู้บริหารโรงเรียน รวมทั้งแนวปฏิบัติที่น่าจะส่งผลกระทบต่อการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนด้วย

โดยสรุป ในระยะ 2-3 ปีที่ผ่านมา วิถีคิดและวิถีปฏิบัติของโรงเรียนส่วนใหญ่ไม่ตอบสนองหรือเอื้อต่อการสืบต่อวัฒนธรรมชาวสวนมากเท่าที่ควร โดยเฉพาะผู้บริหารมองว่าอาชีพทำสวนเป็นอาชีพดั้งเดิมของคนในถิ่นนี้ ไม่สอดคล้องกับภูมิหลังของนักเรียนซึ่งส่วนมากอพยพมาจากต่างจังหวัดในภาคอีสาน ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนจะไม่คำนึงถึงเรื่องวัฒนธรรมชาวสวนเป็นสำคัญ และด้วยความเจริญของเมืองที่ขยายเข้าสู่ชุมชนอย่างรวดเร็ว ภาคธุรกิจโรงงานเกิดขึ้นมากมายอย่างเห็นได้ชัด การจัดการศึกษาของโรงเรียนจึงมุ่งที่จะตอบสนองตลาดธุรกิจมากกว่า โดยคาดหวังว่าเด็กจบไปแล้วจะนำไปประกอบอาชีพได้ แม้แต่มุมมองในการจัดหลักสูตรสถานศึกษาจะเป็นไปในแนวมุ่งสู่อาชีพอื่น เช่น ป.1-2 เรียนการจักสาน ป.3-4 เลี้ยงปลาสาวยงาม ป.5-6 ทำดอกไม้จันทน์ ออกสู่ตลาด

ในการจัดการเรียนการสอนโดยนำภูมิปัญญาในท้องถิ่นมาสอนนั้น ยังไม่เป็นที่แพร่หลายเท่าที่ควร มีเพียงบางโรงเรียนเท่านั้นที่พยายามจะทำ และมักจะเน้นการถ่ายทอด “ความรู้เฉพาะเรื่องของท้องถิ่น” มากกว่าเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นของคน หรือบางที่เป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่นอื่น วิถีคิดและวิถีปฏิบัติของผู้บริหาร ครู และชุมชนยังไม่สอดคล้องกันเท่าที่ควร ครูส่วนมากยึดตามแบบส่วนกลาง ครูที่เป็นลูกหลานชาวสวนหรืออพยพมาอยู่ในถิ่นนี้หลายสิบปีแล้วมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนอย่างลึกซึ้ง แต่โดยมากไม่มีโอกาสนำความรู้ที่ตนมีอยู่ไปใช้สอนในชั้นเรียน เพราะการสอนยึดติดกับเนื้อหาในแบบเรียนมากเกินไป อีกประการหนึ่งคือภารกิจ

ประจำวันที่ครูได้รับมอบหมายมีมากมายอยู่แล้ว และอัตรากำลังครูไม่ค่อยจะเพียงพอ ครูไม่มีเวลาที่จะไปศึกษาชุมชนหรือสัมผัสชุมชนได้อย่างแท้จริง จึงรับรู้สภาพของชุมชนเพียงผิวเผินเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2545 การจัดการเรียนการสอนเริ่มคำนึงถึงชุมชนรอบโรงเรียน หรือ “เข้าใกล้” วิถีชีวิตชาวสวนมากขึ้น โดยเฉพาะในหลักสูตรสถานศึกษา

สรุปได้ว่า การศึกษาในระบบที่ผ่านมามีบทบาทน้อยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน แต่มีแนวโน้มที่จะเชื่อมโยงกับชุมชนหรือวิถีชีวิตของชาวสวนมากขึ้นในการสร้างหลักสูตรสถานศึกษาในปี พ.ศ. 2546 ทั้งนี้ แนวคิดของผู้บริหารระดับสูงจะเป็นตัวแปรที่สำคัญมากกว่าจะสนับสนุนการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนมากนักน้อยเพียงใด ถ้ามโนบายของผู้บริหารไม่สนับสนุนจริงจังกแล้ว การสืบทอดองค์ความรู้เรื่องเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นได้ยาก

4. ปัญหาสำคัญที่พบในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี สรุปได้ดังนี้คือ

4.1 ขาดผู้สืบทอดอาชีพทำสวนที่เป็นทายาทโดยตรง

4.2 คนรุ่นใหม่ไม่สนใจประกอบอาชีพทำสวนเป็นหลัก แต่สนใจทำเป็นอาชีพเสริมมากกว่า ดังจะเห็นได้จากการสนทนากลุ่มนักเรียนซึ่งจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 (11 มีนาคม 2546) ทุกคนเห็นพ้องต้องกันว่าไม่อยากจะประกอบอาชีพทำสวน โดยให้เหตุผลว่า

- ทำสวนเหนื่อย
- รายได้ไม่แน่นอน
- รอนานกว่าจะได้ผลผลิต
- รักสบาย
- ทำงานออฟฟิศได้เงินดีกว่า สบายกว่า

แต่ทุกคนเห็นว่า ถ้าทำเป็นอาชีพเสริมจะดีกว่าอาชีพหลัก เพราะเห็นประโยชน์ของการทำสวนหลายอย่าง คือ

- นำผลผลิตมาทานได้
- สร้างงาน สร้างรายได้
- ช่วยให้สุขภาพดี ได้ออกกำลังกาย สูดอากาศบริสุทธิ์
- ให้ความร่มเย็น
- มีอิสระดี อยากรหยุดเมื่อไรก็ได้
- จัดทำเป็นของขวัญได้

ในกลุ่มนี้มีนักเรียนเพียงคนเดียวที่คิดว่าจะเรียนต่อทางด้านเกษตร เพราะครอบครัวมีที่ดินในต่างจังหวัดหลายแปลง

4.3 การรวมกลุ่มของชาวสวนที่เกิดขึ้นทั้งที่เป็นแบบทางการและไม่เป็นทางการมีมากมาย แต่ส่วนมากเป็นความสัมพันธ์แบบหลวมๆ สมาชิกกลุ่มที่มีฐานะดีจะมีโอกาสเรียนรู้จากกระบวนการกลุ่มได้มากกว่า เพราะมีเวลา อาศัยแรงงานอื่นทำงานในสวนแทนได้ และกล้าที่จะเสี่ยงทดลองเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ ในขณะที่สมาชิกกลุ่มที่มีฐานะไม่ดีจะหาเวลามาร่วมกิจกรรมได้ยาก เพราะยุ่งกับการทำงานในสวนของตน และไม่กล้าเสี่ยงลงทุนกับสิ่งใหม่ๆ หรือแม้แต่เวลานัดประชุมกลุ่มสมาชิกไม่ค่อยมาร่วมประชุม บางคนเป็นสมาชิกหลายกลุ่มในเวลาเดียวกันถึง 5 กลุ่ม พลังของกลุ่มต่างๆ จึงค่อนข้างอ่อนแอ มีเพียงไม่กี่กลุ่มที่รวมตัวกันเข้มแข็ง เช่น กลุ่มแม่บ้านบางพรมผลิตสินค้าแปรรูป เช่น จิงตอง สหกรณ์บางมดหลวงพ่อดาว กลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ เป็นต้น

4.4 มีช่องว่างระหว่างวัยของชาวสวนกับนักวิชาการเกษตร ชาวสวนส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุที่มีความรู้และผ่านประสบการณ์ในการทำสวนมากกว่านักวิชาการเกษตรซึ่งมักอยู่ในวัยหนุ่มสาวคราวลูก จึงไม่ค่อยไว้วางใจหรือเชื่อมั่นในตัวนักวิชาการมากนัก ทำให้ความสัมพันธ์ไม่ราบรื่นเท่าที่ควร และกว่าจะสร้างความเป็นกัลยาณมิตรหรือ “เพื่อนร่วมทาง” ขึ้นได้ต้องใช้เวลาานพอควร

4.5 องค์ความรู้ที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวสวนหรือวัฒนธรรมชาวสวนฝังชนบรีมีมากมาย และครอบคลุมหลากหลายสาขาวิชา แต่ยังไม่มีการรวบรวมข้อมูลและบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างเป็นระบบ ออกเผยแพร่เพื่อประโยชน์ทางวิชาการ ในขณะที่ผู้รู้ในท้องถิ่นกล่าวว่า “ทำมาเยอะอยู่ในสมองหมด ไม่เคยบันทึกไว้” (อรรถ กันภัย, สัมภาษณ์, 18 มกราคม 2546) และผู้รู้เหล่านั้นในวันจะเหลือน้อยลงไปทุกที หน่วยงานอย่างสภาวัฒนธรรมประจำเขตก็มีได้คำนึงถึงเรื่องนี้เท่าใดนัก

4.6 ความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนนั้น ยังคงมีปัญหาที่จะให้ชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมจัดการศึกษาอย่างแท้จริง ดังนั้น การพัฒนาหลักสูตรร่วมกับผู้รู้ในท้องถิ่นในเรื่องที่จะนำมาสอน จึงเป็นเพียงแนวทางที่กำหนดในหลักสูตร ซึ่งออกมาในรูปของระเบียบหรือคำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ ด้วยเหตุนี้การนำไปใช้ให้บังเกิดผลเพียงใดขึ้นอยู่กับตัวบุคคล ผู้บริหารทุกระดับ ครู และผู้นำชุมชนค่อนข้างสูง

4.7 ในการนำหลักสูตรท้องถิ่นไปใช้ควบคู่หลักสูตรแกนกลางนั้น เนื่องจากหลักสูตรท้องถิ่นไม่มีการกำหนดรูปแบบรายละเอียดไว้ชัดเจน โรงเรียนจะสอนมากน้อยเพียงใดก็ไม่มีผลกระทบต่อโรงเรียน สถานภาพของหลักสูตรท้องถิ่นจึงด้อยกว่าหลักสูตรแกนกลางที่มีสถานะเชิงบังคับ โรงเรียนจึงให้ความสำคัญกับหลักสูตรแกนกลางมากกว่า ส่วนครูก็เช่นกันจะยึดถือหลักสูตรแกนกลางมากกว่าจะคำนึงถึงหลักสูตรท้องถิ่น สำหรับครูที่ต้องการจะสอนหลักสูตรท้องถิ่นอย่างจริงจัง ครูจะต้องทำงานหนักเพิ่มขึ้นอีกในการศึกษาค้นคว้าเนื้อหาสาระและจัดกิจกรรมเชื่อมโยง

อย่างเหมาะสม เป็นการสร้างและพัฒนาหลักสูตรขึ้นเอง แต่ครูจะไม่มีเวลามากพอที่จะทำเช่นนั้นได้ ดังนั้น การพัฒนาหลักสูตรเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทความต้องการและความจำเป็นของท้องถิ่นจึงไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

4.8 การกำหนดให้เริ่มใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 ทั่วประเทศ ในปีการศึกษา 2546 นับเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในระบบการศึกษา ช่วงนี้จึงเป็นรอยต่อที่สำคัญมาก ในขณะที่โรงเรียนใช้หลักสูตรเดิมอยู่ โรงเรียนต้องเตรียมความพร้อมรองรับหลักสูตรใหม่ ซึ่งประกอบด้วยหลักสูตรแกนกลางและหลักสูตรสถานศึกษา ผู้บริหารและครูได้ทุ่มเทเวลาให้กับนโยบายใหม่นี้เป็นอันมาก การพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษากลายเป็นเรื่องรองเช่นเดิม แต่มีข้อคืออยู่ข้างตรงที่ทำให้โรงเรียนต้องคำนึงถึงหลักสูตรสถานศึกษามากขึ้นกว่าในอดีต แต่จะสามารถเชื่อมโยงให้ “เข้าถึง” วัฒนธรรมของชุมชนที่แท้จริงได้หรือไม่เป็นเรื่องที่ต้องติดตามต่อไป

5. การนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรม

นอกจากการศึกษาจะมีบทบาทในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีแล้ว ยังมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาทางวัฒนธรรมด้วย เพื่อให้วัฒนธรรมชาวสวนสามารถดำรงอยู่ได้ต่อไปในบริบทที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

จากการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ผ่านระบบการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น พบว่า กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในหลายกรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นถึงแนวทางการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวน ซึ่งมีลักษณะสำคัญ สรุปได้ดังนี้

1. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นภายในชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน หรือกล่าวได้ว่าชุมชนชาวสวนมีบทบาทหลักในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทางวัฒนธรรม
2. อาศัยภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้เดิมของชาวสวนเป็นฐานของการพัฒนาวัฒนธรรม
3. อาศัยการรวมกลุ่ม และกระบวนการกลุ่มในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และแก้ปัญหาร่วมกัน เป็นการเปิดโอกาสให้คนในชุมชน ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาศักยภาพของตน
4. อาศัยเครือข่ายการเรียนรู้ในการสนับสนุนส่งเสริมทุกด้าน เพื่อให้เกิดความแข็งแกร่งในการจัดการกระบวนการเรียนรู้และพัฒนา
5. อาศัยโรงเรียนเป็นเครื่องมือในการจัดการศึกษาให้แก่คนรุ่นใหม่ ผ่านหลักสูตรสถานศึกษา ซึ่งชุมชนต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการสร้างและพัฒนาหลักสูตร

ลักษณะดังกล่าวข้างต้น เป็นฐานคิดที่สำคัญ ที่สามารถเชื่อมโยงไปสู่การนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรีต่อไป

5.1 ทิศทางของการพัฒนาทางวัฒนธรรม

ทิศทางที่พึงประสงค์ในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชาวสวน ฝั่งธนบุรี เพื่อให้ชุมชนเป็นฐานแห่งปัญญา เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิต ปรับตัวได้ทันต่อกระแสที่กำลังเปลี่ยนแปลง ควรมีทิศทางดังนี้

1. อนุรักษ์วัฒนธรรมชาวสวน สามารถดำรงความเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น โดยอาศัยพลังกลุ่มที่เข้มแข็ง
2. ยอมรับวิทยาการและเทคโนโลยีใหม่ที่เหมาะสมกับท้องถิ่น โดยปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตให้มีคุณภาพดีขึ้น จัดกิจกรรมส่งเสริมให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ สร้างนวัตกรรมใหม่
3. เป็นแหล่งวิทยาการด้านการเกษตรที่มีความสมดุลทางธรรมชาติ โดยมีการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชนในการรักษาและเฝ้าระวังสิ่งแวดล้อม มีการเผยแพร่ให้ชุมชนอื่นได้รับรู้และเห็นคุณค่าสมศักดิ์ศรีที่มีวัฒนธรรมของตนเอง
4. มีบทบาทสำคัญในการสร้างและพัฒนาหลักสูตรของโรงเรียน โดยมีส่วนร่วมในการกำหนดเป้าหมายหลักสูตรและสาระ รวมทั้งกิจกรรมการเรียนการสอน เป็นแหล่งการเรียนรู้และวิทยาการท้องถิ่น

5.2 บทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี

จากการที่ชุมชนชาวสวนเคยเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ เมื่อต้องเผชิญกับกระแสการพัฒนาที่ทันสมัยและมีพลังเหนือกว่า ทำให้พลังของชุมชนอ่อนแอลงอย่างเห็นได้ชัด เปรียบเสมือนชุมชนกำลังเจ็บป่วย ดังนั้น ในการจัดการศึกษาเพื่อพลิกฟื้นชุมชนให้สามารถดำรงอยู่ต่อไปได้ หรือมีการพัฒนาทางวัฒนธรรมไปในทิศทางที่พึงประสงค์นั้น จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือของทุกคนในชุมชน ทุกหน่วยงานทั้งที่เป็นภาครัฐและเอกชน ในการจัดการศึกษาอย่างจริงจังและต่อเนื่อง โดยผู้วิจัยขอเสนอให้มีการแบ่งกลุ่มผู้ที่ควรจะมีบทบาทในการจัดการศึกษาออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ดังนี้

1. กลุ่มชาวสวนฝั่งธนบุรี น่าจะรับผิดชอบและมีบทบาทหลักในการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อชุมชนเอง
2. กลุ่มโรงเรียนในชุมชน น่าจะรับผิดชอบและมีบทบาทหลักในการจัดการศึกษาในระบบ
3. เครือข่ายการเรียนรู้ น่าจะรับผิดชอบและมีบทบาทหลักในการจัดการศึกษานอกระบบ และส่งเสริมสนับสนุน 2 กลุ่มแรกให้ดำเนินการไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เมื่อชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรีมีผู้ร่วมกันรับผิดชอบในแต่ละด้านโดยตรงแล้ว จะทำให้เกิดพลังที่จะขับเคลื่อนการพลิกฟื้นชุมชนขึ้นมาได้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. กลุ่มชาวสวนฝั่งธนบุรี

ที่มาของแนวคิด ฝั่งธนบุรีเป็นพื้นที่ที่มีองค์ความรู้หลากหลายอยู่เป็นจำนวนมากที่ผ่านการสั่งสมมาหลายชั่วอายุคน ซึ่งเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและมีความหมายต่อวิถีชีวิตของชาวสวนฝั่งธนบุรี องค์ความรู้เหล่านี้แฝงอยู่ในตัวบุคคล ผ่านกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัย โดยยังไม่มีการบินทัก แต่จากการสนทนากลุ่มผู้นำท้องถิ่น (6 ธันวาคม 2545) เห็นพ้องต้องกันว่า ควรจะมีการเก็บบันทึกองค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนอย่างเป็นระบบและเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อเป็นมรดกฝากไว้กับแผ่นดิน โดยเริ่มจากฐานรากของชุมชน คือ “ชาวสวน” เพราะชาวสวนจะเป็นผู้ที่รู้ดีที่สุดในเรื่องที่จะบันทึก และปัจจุบันมีผู้สืบทอดอาชีพทำสวนเหลืออยู่น้อยมาก จึงมีความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องบันทึกองค์ความรู้อันทรงคุณค่าเหล่านี้ไว้ โดยแต่ละหมู่บ้านและหลายองค์กรในชุมชนสามารถเข้ามาเป็นแนวร่วมในลักษณะเครือข่ายร่วมมือกันทำอย่างจริงจัง เรื่องราวที่จะบันทึกขึ้นอยู่กับความจัดเจนของแต่ละกลุ่ม แต่ละถิ่น ดังคำบอกเล่าที่ว่า

...หมู่บ้านปลุกมะกรูดส่งออก ผมจะเขียนเรื่องนี้ หมู่อื่นก็เขียนเรื่องอื่นๆไป...

(สนทนากลุ่มผู้นำท้องถิ่น, 6 ธันวาคม 2545)

ขั้นตอนที่ 1 การสร้าง “บันทึกชาวสวน” โดยชาวสวนฝั่งธนบุรี

สาระของบันทึกชาวสวน เนื้อหาสาระที่บรรจุลงในบันทึกเน้นความหลากหลายทั้งรูปแบบและกิจกรรม ที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวสวนโดยตรง เป็นสิ่งที่มีความหมายและมีคุณค่าต่อการดำรงชีวิต และเป็นสิ่งที่ชาวสวนเห็นพ้องต้องกันว่าสามารถช่วยให้ชุมชนพัฒนาตนเองได้บนฐานภูมิปัญญาดั้งเดิม

ตัวอย่างสาระที่ควรบันทึก ได้แก่

การอนุรักษ์ไม้ผล บันทึกเกี่ยวกับไม้ผลที่เป็นพันธุ์ดั้งเดิม และพันธุ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในถิ่นนี้ และเป็นที่ยอมรับของตลาด

การอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืช บันทึกเกี่ยวกับพันธุ์ไม้เก่าแก่หายาก ที่ขึ้นอยู่ในถิ่นของตน เช่น ต้นสะตือ ต้นยาง ต้นจันทร์กะพ้อ เป็นต้น และจัดทำทะเบียนพันธุ์กรรมพืช

นวัตกรรมการทำสวน บันทึกเกี่ยวกับวิธีการยกร่อง ทำคันดิน ขุดล้ากระโถง

แบบแผนการทำสวนแต่ละประเภท บันทึกเกี่ยวกับขั้นตอนการทำสวน ได้แก่ การเตรียมดิน การปลูกพืช การบำรุงรักษาดิน การเก็บผลผลิต

ประวัตินิเวศ บันทึกเกี่ยวกับความเป็นมา ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ คุณค่าทางโบราณสถาน คุณค่าทางสถาปัตยกรรมและจิตรกรรม ความผูกพันของวัดกับชาวสวน

ประวัติคลอง บันทึกเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของคลอง ความสำคัญตั้งแต่ในอดีตจนปัจจุบัน ความผูกพันของคลองกับชาวสวน ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับคลอง

ประเพณีชักพระ บันทึกเรื่องราวของประเพณีชักพระ คติความเชื่อ คุณค่าทางวัฒนธรรม รูปแบบของการสร้างบันทึกชาวสวน ควรกำหนดไว้ในรูปแบบของ “โครงการ” แต่ละโครงการย่อยมีเป้าหมายเดียวกัน แตกต่างไปตามความสนใจและความถนัด แบ่งหน้าที่กันรับผิดชอบ เพื่อการสืบทอดภูมิปัญญาชาวสวน ประวัติความเป็นมา เอกลักษณะ และความภาคภูมิใจของชาวสวน ในชุมชนนั้นๆ องค์ประกอบของบันทึกครอบคลุมเป้าหมาย เนื้อหาสาระ กระบวนการเรียนรู้ ไปจนถึงการประเมินผล วิธีการบันทึกเริ่มจากสิ่งที่ใกล้ตัวก่อน ที่เกี่ยวข้องกับบางเรื่องในชีวิตประจำวันแล้วค่อยๆ ขยายออกไปสู่เนื้อหาหรือกิจกรรมที่ซับซ้อน หรือจากสิ่งที่ง่ายไปหายาก มีความยืดหยุ่นอย่างอิสระ และขึ้นอยู่กับศักยภาพของผู้ร่วมโครงการ โครงการแรกเริ่มอาจเป็นเพียงโครงการเล็กๆ ที่มีผู้ร่วมงานเพียง 2-3 คน เพื่อเป็นการนำร่อง จากนั้นจึงค่อยๆ พัฒนาขยายออกไปตามความเหมาะสม

ผู้รับผิดชอบ ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบ โดยผ่านคณะกรรมการสร้างบันทึกชาวสวน ประกอบด้วยหัวหน้าโครงการแต่ละโครงการ และผู้เกี่ยวข้อง

ขั้นตอนที่ 2 กระบวนการเรียนรู้และพัฒนาโดยกลุ่มชาวสวน

ในขั้นตอนนี้ เป็นการเปิดโอกาสในการเรียนรู้ด้วยกระบวนการกลุ่ม และพัฒนาศักยภาพของตนเองจากขั้นตอนที่ 1 การจัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง เป็นวงจรเรื่อยไป และจะเป็นบ่อเกิดแห่งประสบการณ์และความรู้ใหม่

สาระแห่งการเรียนรู้ มีความซับซ้อน ลุ่มลึกกว่าขั้นตอนแรก หรือเป็นการต่อยอดองค์ความรู้เดิมที่ได้เก็บรวบรวมไว้ในบันทึกชาวสวน เช่น เมื่อจัดทำบันทึก “ประวัติคลอง” แล้ว อาจทำให้ชุมชนตระหนักถึงความสำคัญและคุณค่าของคลองมากยิ่งขึ้น ทำให้เริ่มได้คิด วิเคราะห์ร่วมกันว่าจะพัฒนาคลองอย่างไรต่อไป

กระบวนการเรียนรู้และพัฒนา มี 4 ขั้น ดังนี้

1. **รวมคน** สร้างพลังกลุ่ม พร้อมทั้งจะเรียนรู้ร่วมกัน ฟังพาอาศัยกัน หรืออาจจะเชื่อมประสานกับกลุ่มโรงเรียนหรือเครือข่ายการเรียนรู้ เพื่อเสริมสร้างศักยภาพของกลุ่มให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น
2. **รวมสมอง** สร้างสรรค์แนวคิดใหม่ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับผู้อื่น วิเคราะห์ทางเลือก
3. **รวมสองมือ** สร้างองค์ความรู้ใหม่หรือนวัตกรรมใหม่ในการพัฒนาหรือแก้ปัญหาชุมชน
4. **รวมใจ** สร้างจิตสำนึกของความเป็นเจ้าของร่วมกัน มีความผูกพัน เอื้ออาทรต่อกัน สามารถขยายผลการเรียนรู้ออกไปให้กว้างไกล

การจัดการศึกษาโดยกลุ่มชาวสวนในลักษณะนี้ เป็นกระบวนการแห่งพลวัต จะเกิดขึ้นเป็นวงจรการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ไม่มีที่สิ้นสุด สามารถปรับให้สอดคล้องกับบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปได้ตลอดเวลา และสามารถขยายเครือข่ายภายในชุมชน นำไปสู่โครงการที่มีกิจกรรมหลากหลายและจำนวนสมาชิกเพิ่มขึ้น พลังของชุมชนจะเข้มแข็งขึ้นทีละน้อย

2. กลุ่มโรงเรียนในชุมชน

ที่มาของแนวคิด ตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ได้ระบุชัดเจนในมาตรา 8(2) และ 9 (6) ถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา กำหนดเป้าหมาย สร้าง กำกับ และ ประเมินการจัดการศึกษาในสถานศึกษา มุ่งเป้าหมายการให้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

กระทรวงศึกษาธิการได้ประกาศใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 เมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน 2544 เป็นหลักสูตรแกนกลางที่มีโครงสร้างหลักสูตรยืดหยุ่น กำหนดจุดหมาย ซึ่งถือเป็นมาตรฐานการเรียนรู้ในภาพรวม 12 ปี สารการเรียนรู้ มาตรฐานการเรียนรู้แต่ละกลุ่ม มาตรฐานการเรียนรู้ช่วงชั้น เป็นช่วงชั้นละ 3 ปี

จุดเน้นของหลักสูตรอยู่ที่การพัฒนาคุณภาพของผู้เรียนให้สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ คุณธรรม มีจริยธรรมในการดำรงชีวิต และสามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข เปิดโอกาสให้สถานศึกษาจัดเวลาเรียน วิธีการเรียน และการวัดผลประเมินผลตามสภาพจริงที่สอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายและวิธีการจัดการศึกษา มีการกำหนดคุณภาพและมาตรฐานการเรียนรู้ไว้เฉพาะแกนกลาง สถานศึกษาสามารถนำมาพัฒนามาตรฐานการเรียนรู้หรือจัดเป็นรายวิชาเพิ่มเติมได้ ส่วนกระบวนการเรียนรู้เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ โดยให้ผู้เรียนเรียนรู้สาระวิชาการได้อย่างมีความสุข ทั้งในและนอกห้องเรียน

สำหรับสถานศึกษาทั่วประเทศ ให้เริ่มใช้หลักสูตรนี้ในปีการศึกษา 2546 และขยายปีละชั้นจนครบทุกชั้นในปีการศึกษา 2548 จึงนับเป็นช่องทางที่ดีและเหมาะสมที่จะนำองค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวน ไปบรรจุไว้ในหลักสูตรสถานศึกษาของแต่ละโรงเรียนในเขตดงลิงชั้น และจอมทอง โดยชาวสวนมีส่วนร่วมในการสร้างและพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษา

ขั้นตอนที่ 1 การสร้างหลักสูตรสถานศึกษาในบริบทชุมชนชาวสวน โดยใช้โรงเรียนเป็นศูนย์กลาง

ในการสร้างหลักสูตรสถานศึกษาในบริบทชุมชนชาวสวน เบื้องต้นโรงเรียนควรที่จะขอความเห็นจากชุมชนโดยตรง เพื่อจะได้จัดการศึกษาให้สอดคล้องกับความต้องการที่แท้จริงของ

ชุมชน ดังที่ผู้นำท้องถิ่นได้เสนอความเห็น เกี่ยวกับ “หัวข้อเรื่องที่จะบรรจุลงในหลักสูตรของโรงเรียน” สรุปได้ดังนี้ (สัมภาษณ์กลุ่ม, 10 พฤษภาคม 2545)

1. การปลูกผักด้วยการเพาะเมล็ด
2. การขยายพันธุ์พืช เช่น ตอนกิ่ง ชำกิ่ง
3. การค้ายาสูบ
4. การทำปุ๋ย
5. พันธุ์พืชที่ควรอนุรักษ์ เช่น ส้มบางมด ลิ้นจี่บางขุนเทียน มะไฟครุฑิน มะม่วงพราหมณ์ชายเมีย กระท้อนทับทิม หมาก เป็นต้น
6. พันธุ์พืชที่นิยมปลูกในแถบนี้ เช่น ไม้ผลต่างๆ มะกรูด จิง ข่า ตะไคร้ กล้ายมะพร้าว
7. การทำสวนผสม
8. การแปรรูปผลผลิต เช่น จิงคอง สานทางมะพร้าว แยมพุ่มะกรูด
9. การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เช่น การรักษาคลองให้สะอาด
10. ความสัมพันธ์ของชาวสวนกับสิ่งแวดล้อม

นอกจากนี้ นักเรียนที่เรียนจบชั้นมัธยมปีที่ 3 ได้เสนอให้จัดการเรียนการสอนทางด้านการเกษตร ดังนี้ (สนทนากลุ่ม, 11 มีนาคม 2546)

1. ควรเป็นวิชาเลือก อยากเรียนเรื่อง กล้ายไม้ พืชเศรษฐกิจ พืชอนุรักษ์ในท้องถิ่น การขยายพันธุ์
2. จัดเป็นกิจกรรมเสริม เช่น ชุมนุมเกษตร
3. สอนแทรกเนื้อหาในรายวิชาต่างๆ เช่น
 - ภาษาอังกฤษ สอนศัพท์ ชื่อเรียกผลไม้ต่างๆ บทสนทนาแนะนำแหล่งท่องเที่ยว
 - ภาษาไทย แต่งเรื่อง แต่งกลอน
 - คณิตศาสตร์ กำหนดการเจริญเติบโต จำนวนผลผลิต ทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย จดสถิติผลผลิต
 - สังคม สอนวิธีจูงใจลูกค้า
 - ศิลปะ สอนวาดรูป การนำดอกไม้ ต้นไม้มาประดิษฐ์เป็นของขวัญ
 - วิทยาศาสตร์ สอนแปรรูปผลผลิต และทำโครงการต่างๆตามความสนใจ

จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่มข้างต้น สามารถนำมาเป็นฐานคิดในสร้างและพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาได้

เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวสวนสามารถสอดแทรกเชื่อมโยงในรายวิชาต่างๆ ตั้งแต่ระดับอนุบาลขึ้นไป แต่ในที่นี้ จะได้นำเสนอตัวอย่างการสร้างหลักสูตรสถานศึกษาแบบ บูรณาการ วิชาวถีชีวิตชาวสวน สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ซึ่งสอดคล้องกับความเห็น ของชาวสวนว่าควรปลูกฝังการทำสวนตั้งแต่วัยเด็ก เนื่องจากเป็นวัยที่มีความอยากรู้อยากเห็น ยังต้องการใช้พลังในการเคลื่อนไหวของร่างกาย ประกอบกับเด็กจะมีความพร้อมของอวัยวะ โดยเฉพาะมือที่มีความสัมพันธ์กับสายตา และเด็กได้รับการปูพื้นฐานการเรียนรู้รายวิชาต่างๆที่จะ นำมาบูรณาการในวิถีชีวิตชาวสวนมาแล้วจากชั้นเรียนที่ผ่านมา

ตัวอย่างการเรียนรู้แบบบูรณาการ วิชาวถีชีวิตชาวสวน ดังแผนภาพที่ 1
(รายละเอียดในภาคผนวก ข)

สถาบันวิจัยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนภาพที่ 1 การเรียนรู้แบบบูรณาการ วิชาวิถีชีวิตชาวสวน

การทำสวน (10)
 (การเพาะปลูก
 การขยายพันธุ์พืช
 การทำปุ๋ยชีวภาพ
 การเก็บผลผลิต
 การแปรรูปผลผลิต)

การงานอาชีพและเทคโนโลยี

กลุ่มสาระสังคม
 ศาสนา วัฒนธรรม

ภูมิปัญญาชาวบ้าน
 (ศัพท์ชาวบ้าน
 คำพังเพย
 สำนวน)

- (2) ลักษณะทางกายภาพภูมิประเทศในชุมชน
 (ที่ตั้ง , อากาศ , ภูมิประเทศ , อาชีพ , ประวัติศาสตร์)
- (2) การบริหารจัดการทรัพยากรในการผลิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ
 และคุ้มค่า (การทำสวนผสม)
- (2) การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ระบบนิเวศ
 (การคมนาคม,ที่อยู่อาศัย,ประเพณี, อาชีพ, ทรัพยากรน้ำ,ดิน)
- (2) แนวทางการฟื้นฟูสภาพสังคม ระบบนิเวศ
 (การอนุรักษ์แม่น้ำลำคลอง, อนุรักษ์พันธุ์ไม้, อนุรักษ์ประเพณี)

- (2) ความหลากหลายทางชีวภาพ
 (สวนผลไม้ พืชที่นิยมปลูก/ควรอนุรักษ์
 สวนผัก พืชที่นิยมปลูก/ควรอนุรักษ์
 สวนไม้ประดับ พืชที่นิยมปลูก/ควร
 อนุรักษ์)
- (2) การตรวจวัดคุณภาพน้ำ

ในกระบวนการสร้างหลักสูตรสถานศึกษาของแต่ละโรงเรียนนั้นมีหลายขั้นตอนซึ่งทุกขั้นตอนสามารถเชื่อมประสานกับกลุ่มแรก คือ กลุ่มชาวสวนฝั่งธนบุรี ได้ นับตั้งแต่การกำหนดสาระ กิจกรรมการเรียนรู้ การสอน การวัดและประเมินผล ตลอดจนการปรับปรุงแก้ไขหลักสูตร ดังกรณีศึกษา กิจกรรม “สวนส้มจำลอง” ของโรงเรียนวัดนวลจันทร์ เป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของโรงเรียนที่ได้มีการเชิญวิทยากรชาวสวนมาบรรยายให้ครูและนักเรียนฟัง เพื่อสะสมองค์ความรู้ก่อนจะลงมือสร้างหลักสูตร

ขั้นตอนที่ 2 กระบวนการเรียนรู้และพัฒนา โดยกลุ่มนักเรียน

นักเรียนที่เรียนจบชั้นมัธยมปีที่ 3 เสนอโครงการที่อยากทำ ดังนี้ (สนทนากลุ่ม, 11 มีนาคม 2546) ได้แก่

- จัดสวนในถาด
- สวนขกร่องในถาด
- ปลูกผักไม่ใช้ดิน
- ขยายพันธุ์พืช
- คิดสายพันธุ์ใหม่
- เพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อกล้วยไม้
- เพาะกระบี่จับ
- ตกแต่งสวนหย่อม
- กล้วยตานี
- เอาของเหลือใช้มาทำประโยชน์

ในกระบวนการเรียนรู้และพัฒนา นักเรียนสามารถเรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพของตนเองและสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ จากฐานความรู้เดิม ผ่าน “โครงการ” ต่างๆ ตามที่ตนสนใจ โรงเรียนควรเปิดโอกาสให้นักเรียนได้ฝึกกระบวนการคิด ฝึกปฏิบัติ ทดลองจริงด้วยตนเอง โดยใช้แหล่งการเรียนรู้ภายในชุมชน เช่น สวน วัด คลอง หรือได้สัมผัสวิถีชีวิตชุมชนแท้จริง เช่น ไปพักอยู่กับชาวสวน สัมภาษณ์ชาวสวนหรือผู้รู้ในชุมชนที่เป็นเครือข่ายการเรียนรู้ หลังจากนั้น ให้เด็กนำประสบการณ์จากชุมชนมาขยายผล โดยแลกเปลี่ยนกับเพื่อนในชั้นเรียน ผลงานของนักเรียนอาจจะเป็น “บันทึกชาวสวน ฉบับนักเรียน” ในมุมมองของนักเรียน ซึ่งจะก่อให้เกิดความสำนึกรักในท้องถิ่น มีความผูกพันกับชาวสวนและสวนยิ่งขึ้น ส่วนโครงการของนักเรียนที่แปลกใหม่น่าสนใจ ชุมชนอาจจะนำไปสานต่อหรือปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ในวงกว้างต่อไป เช่น โครงการตรวจวัดคุณภาพน้ำในคลองของนักเรียน สามารถนำข้อมูลไปเสริมกับข้อมูลของทางราชการได้

กรณีศึกษากิจกรรมของโรงเรียนวัดจันทร์ เป็นตัวอย่างที่ครูพยายามพาเด็กไปเรียนรู้ และฝึกปฏิบัติในสวนที่อยู่ในชุมชน

กรณีศึกษากิจกรรมของโรงเรียนวัดเกาะเกิดซึ่งมีมากมายหลายโครงการ มุ่งที่จะให้นักเรียนได้ลงมือปฏิบัติจริง และขยายผลออกไปสู่คนในชุมชนรอบโรงเรียน

การจัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาเช่นนี้ นอกจากจะเหมาะกับโรงเรียนแล้ว ยังเอื้อต่อการศึกษานอกระบบอีกด้วย ดังกรณีศึกษาศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนเขตดงช้าง เป็นตัวอย่างที่ดีที่พยายามจะแสวงหา “สวน” ในชุมชนสำหรับให้นักศึกษาใช้เป็น “ห้องเรียนธรรมชาติ” ทำให้นักศึกษาได้ใกล้ชิดกับชาวสวนมากยิ่งขึ้น

กระบวนการเรียนรู้และพัฒนาจะช่วยให้โรงเรียนกับชุมชนก้าวไปพร้อมๆ กัน ในลักษณะที่พึ่งพาอาศัยกันในเชิงวิชาการ ได้มากกว่าที่ผ่านมา สนองต่อนโยบายของรัฐที่ต้องการให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา

3. เครื่องมือการเรียนรู้

ที่มาของแนวคิด การพัฒนาทางวัฒนธรรมอย่างยั่งยืนจำเป็นต้องขยายให้กว้างขวางออกไปจากภายในชุมชน โดยมีการเชื่อมต่อกับภายนอก เพื่อการขยายผล เผยแพร่ความรู้ รวมทั้งเปิดรับเทคโนโลยีและนวัตกรรมจากภายนอกเข้ามาปรับใช้อย่างเหมาะสม เป็นการพัฒนาที่ต่อยอด และมีการบูรณาการกับความรู้เดิม หรืออาศัยภูมิปัญญาเดิมเป็นฐานการพัฒนา ซึ่งจะช่วยให้ชาวสวนสามารถปรับตัวได้ทันกับกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว รวมทั้งสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆ ที่ซับซ้อนมากขึ้นได้

บทบาทเครื่องมือการเรียนรู้ ทำหน้าที่ร่วมมือกับชุมชนในการแสวงหาความรู้และรังสรรค์ความรู้ใหม่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

เครื่องมือการเรียนรู้มีมากมาย หลายรูปแบบ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ได้แก่

1. องค์กรภาครัฐ ได้แก่ สำนักงานเขต สภาวัฒนธรรมเขต เขตพื้นที่การศึกษา หน่วยงานสังกัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงวิทยาศาสตร์ กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงวัฒนธรรม

2. ชุมชน ได้แก่ เครือข่ายชุมชนกับชุมชนอื่นที่อยู่ภายนอก

3. องค์กรเครือข่ายการเรียนรู้ ได้แก่ นักวิชาการสาขาต่างๆ เช่น นักวิชาการเกษตร นักการศึกษา นักจัดการวัฒนธรรม นักพัฒนาศึกษา

ดังกรณีศึกษา เจ้าหน้าที่เกษตรจากสำนักงานเกษตรเขตดงช้าง กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ได้จัดอบรมชาวสวนดงช้างในเรื่องการปลูกผักปลอดสารพิษชนิดต่างๆ เน้นการสร้าง

“วิทยากรเกษตรกร” ซึ่งเป็นชาวสวนที่ผ่านการอบรมและมีประสบการณ์ตรงแล้วเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ชาวสวนด้วยกันต่อไป ทำให้ชาวสวนยอมรับเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับท้องถิ่นได้ง่ายขึ้น ก่อให้เกิด “การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต” ที่ช่วยเพิ่มพูนรายได้มากขึ้นด้วย นอกจากนี้ยังมีการจัดโครงการฝึกอาชีพการเกษตรในโรงเรียน สนับสนุนทั้งงบประมาณและวิทยากรมาสอนนักเรียน ยุวเกษตรกร โรงเรียนวัดทองในการทำปุ๋ยชีวภาพ นับว่าเป็นการอนุรักษ์และสืบต่อองค์ความรู้ด้านการทำสวนให้แก่คนรุ่นใหม่

กรณีศึกษา ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรรม สำนักพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร ได้จัดโครงการส่งเสริมเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวสวนในกลุ่มอาชีพเดียวกันแต่อยู่กันคนละเขตได้มารวมตัวกัน เพื่อแลกเปลี่ยน แบ่งปันความรู้ และขยายผลการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง จนสามารถแก้ปัญหาและพัฒนาอาชีพของตนได้ เป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตอย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีหน่วยงานของรัฐเป็นผู้สนับสนุนงบประมาณและให้ความช่วยเหลือตามความต้องการของกลุ่ม จึงเป็นตัวอย่างหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาที่เกิดขึ้นกับผู้เรียน

กรณีศึกษา คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม เขตจอมทอง ได้มาจัดฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการให้แก่นักเรียนชั้นประถมศึกษาในการตรวจสอบคุณภาพน้ำ ที่ริมคลองหน้าวัดบางขุนเทียนนอก โดยใช้อุปกรณ์ทางวิทยาศาสตร์ต่างๆ แสดงให้เห็นถึงการเชื่อมประสานความร่วมมือทางวิชาการระหว่างสถาบันอุดมศึกษา สำนักงานเขตกับโรงเรียน ทำให้ทั้ง 3 ฝ่ายต่างได้รับประโยชน์ร่วมกัน ก่อให้เกิดเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ที่กว้างขวางขึ้น หากพัฒนาต่อไปอย่างต่อเนื่องอาจจะแก้ปัญหาเรื่องน้ำเน่าเสียได้สำเร็จ

ในการเชื่อมประสานความร่วมมือดังกล่าว เป็นหัวใจสำคัญมากของกระบวนการเรียนรู้และพัฒนา เป็นการเสริมพลังให้กระบวนการเรียนรู้และพัฒนาของแต่ละกลุ่มเข้มแข็งขึ้น และเป็นการรวมศักยภาพหรือจุดแข็งของแต่ละกลุ่มเข้าด้วยกัน การเชื่อมประสานความร่วมมือระหว่างกลุ่มไม่มีรูปแบบที่ตายตัวแน่นอน ขึ้นอยู่กับความต้องการของกลุ่ม อาจจะเป็นลักษณะของการเชื่อมประสานระหว่าง 2 กลุ่ม เช่น กลุ่มชาวสวนกับกลุ่มโรงเรียน กลุ่มชาวสวนกับเครือข่ายการเรียนรู้ และกลุ่มโรงเรียนกับเครือข่ายการเรียนรู้ หรือซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

การจัดตั้ง “ศูนย์วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี”

ถ้าทุกคน ทุกกลุ่ม ร่วมมือกันจัดการศึกษาด้วยกระบวนการเรียนรู้และพัฒนา บนฐานวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี เป็นอย่างดีแล้ว ชุมชนชาวสวนจำเป็นจะต้องมีการจัดตั้ง “ศูนย์วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี” ขึ้น เป็นองค์กรชุมชนอิสระ มีหน้าที่หลักดังนี้

1. เป็นแม่ข่าย ในการประสานงานทั้งสามกลุ่มเข้าด้วยกัน
 2. เป็นแหล่งรวมวิทยาการด้านวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีที่มีการจัดเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบ โดยอาศัยสื่อรูปแบบต่างๆ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ เช่น บันทึกรวบรวมชาวสวน หลักสูตรสถานศึกษา ของโรงเรียนต่างๆ ทะเบียนพันธุกรรมพืช หนังสือ ภาพประวัติศาสตร์ ภาพถ่ายปัจจุบัน เป็นต้น สื่อของจริง เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำสวน สื่อจำลอง เช่น สวนผสมจำลอง สื่อเทคโนโลยี เช่น CD-Rom, วิดีโอ, เทปบันทึกเสียง เป็นต้น เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลในการค้นคว้าวิจัยต่อไป และอีกมุมหนึ่ง อาจจะจัดในลักษณะถาวร เป็น “สวนสาธิตที่มีชีวิต” ซึ่งมีโรงเพาะชำ ขยายพันธุ์พืชต่างๆ เพื่อใช้เป็นแหล่งการเรียนรู้ที่ประชาชนทุกเพศทุกวัยเข้ามาสัมผัสได้
 3. เผยแพร่องค์ความรู้เหล่านี้ด้วยวิธีที่หลากหลาย ผ่านสื่อต่างๆ โดยเฉพาะสื่ออินเทอร์เน็ต ในรูปของ website รวมทั้งจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เช่น การจัดนิทรรศการ ประกอบด้วยสื่อของจริงและสื่อจำลอง การประชุมสัมมนา การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เป็นต้น
- การจัดตั้งศูนย์วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี อาจเริ่มขึ้นที่วัด เพราะวัดเป็นศูนย์รวมทางสังคมและเป็นแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชนมาช้านาน เช่น ในเขตตลิ่งชัน วัดจำปาน่าจะเหมาะสมที่จะเป็นสถานที่ตั้งศูนย์แห่งนี้ เพราะวัดมีบริเวณกว้างขวาง และเจ้าอาวาสวัดเห็นความสำคัญของการศึกษามาก ภายในวัดมีศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน เขตตลิ่งชัน ตั้งอยู่ และหน้าวัด เป็นที่ตั้งของห้องสมุดเฉลิมพระเกียรติซึ่งการก่อสร้างกำลังจะแล้วเสร็จ นอกจากนี้ยังมีสวนสมุนไพร ซึ่งวัดขออนุญาตใช้ที่ดินทิ้งร้างฝั่งตรงข้ามห้องสมุดมาจัดทำสวน บริเวณนี้จึงเป็นแหล่งรวมความรู้หลากหลาย

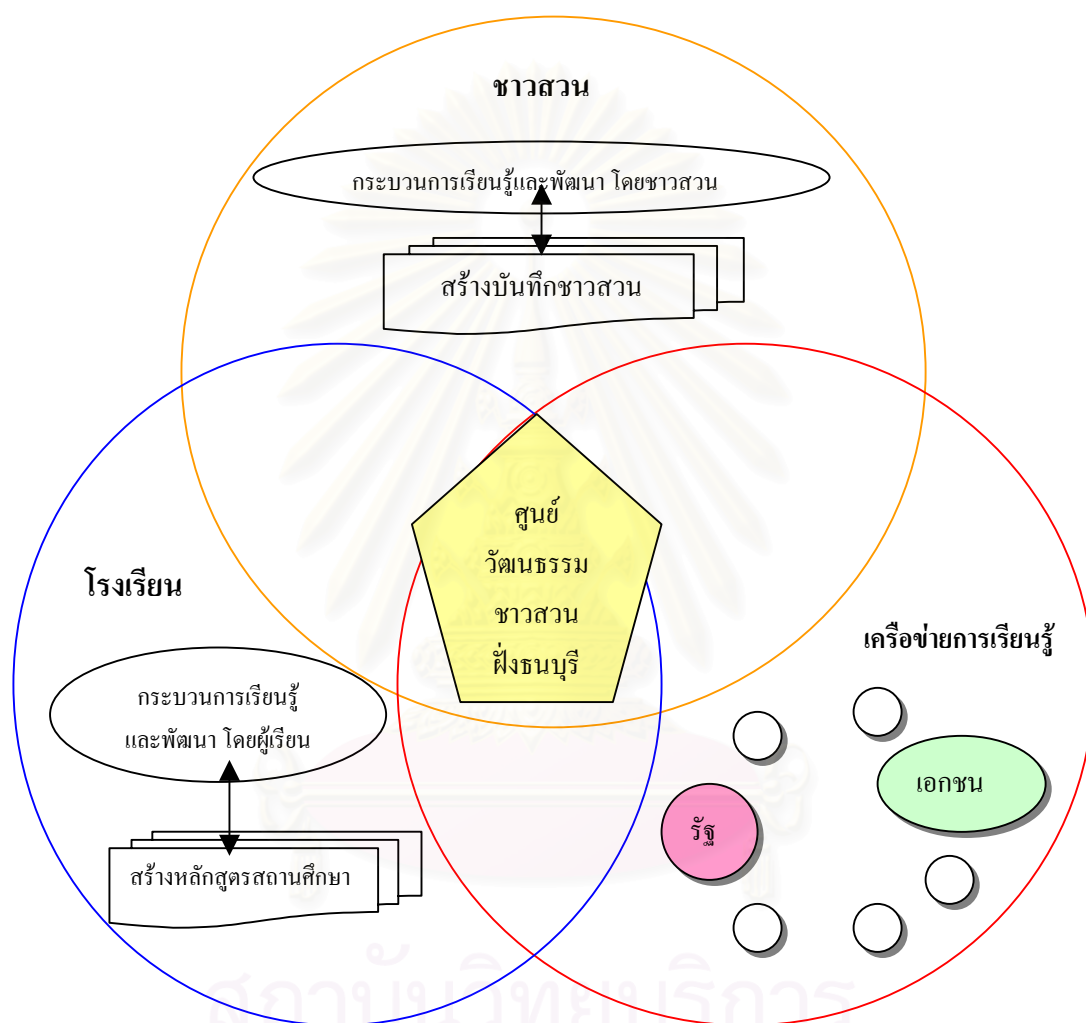
ในที่นี้ จะได้นำเสนอแผนภาพการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี ในหน้าถัดไป

เงื่อนไขของความสำเร็จ

ความสำเร็จของการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี ขึ้นอยู่กับความร่วมมือร่วมใจของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องเป็นสำคัญ เพราะการสืบทอดและอนุรักษ์องค์ความรู้เหล่านี้เป็นหน้าที่ของทุกคนและทุกหน่วยสังคมในชุมชน

รูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนนี้ ถ้าจะนำไปใช้ในพื้นที่อื่น ต้องมีการปรับใช้หรือประยุกต์อย่างเหมาะสมกับบริบทของพื้นที่นั้น

แผนภาพการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี

บทที่ 7

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มุ่งที่จะศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนหรือวิถีชีวิตของชาวสวนฝั่งธนบุรี และบทบาทของการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม โดยมีวัตถุประสงค์ของการวิจัย คือ

1. เพื่อศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
2. เพื่อวิเคราะห์การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย

การศึกษาในระบบ และศึกษานอกระบบ

3. เพื่อนำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรี

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตเชิงเนื้อหา เป็นการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมชาวสวนหรือวิถีการดำรงชีวิตของชาวสวนที่มีความเคลื่อนไหว ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพสังคม สิ่งแวดล้อม และกาลเวลา ข้อมูลด้านคติชนวิทยา อันได้แก่ ความเชื่อ ตำนาน พิธีกรรม เป็นต้น รวมทั้งการสืบทอดวัฒนธรรมในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษานอกระบบ และการศึกษาในระบบตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ตลอดจนบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมอย่างมีส่วนร่วมของชุมชน

2. ขอบเขตเชิงพื้นที่ ภาคสนามของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ คือพื้นที่แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน ซึ่งอยู่ทางตอนบนของฝั่งธนบุรี และพื้นที่แขวงบางมด เขตจอมทอง ซึ่งอยู่ก่อนไปทางตอนล่างของฝั่งธนบุรี รวมทั้งบริเวณใกล้เคียงที่เชื่อมต่อกับพื้นที่ทั้งสองแห่ง

วิธีดำเนินการวิจัย

ขั้นตอนของการวิจัย มี 4 ขั้นตอน ดังนี้

1. ศึกษาเอกสาร เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวสวนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน บทบาทของการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรในอดีตจนถึงปัจจุบัน แผนการศึกษา หลักสูตรต่างๆ

2. ศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่า เพื่อให้เข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน สภาพภูมิประเทศดั้งเดิม สภาพสวนและพันธุ์ไม้ท้องถิ่น คติความเชื่อ ตำนาน ขนบธรรมเนียมประเพณี ภูมิปัญญาของชาวสวน และการปรับปรนวิถีชีวิตเมื่อเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ รวมทั้งการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ทั้งนี้ศึกษาโดยการสัมภาษณ์ผู้

อาวุโส 2 คน ชาวสวน 7 คน พระสงฆ์ 4 รูป และผู้นำท้องถิ่น 5 คน รวม 18 คน

3. ศึกษาภาคสนาม เพื่อศึกษาสภาพทั่วไป บริบทของชุมชนที่ศึกษา วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณี เศรษฐกิจ สังคม การจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศเกษตร และการจัดการศึกษาทั้งนอกระบบและในระบบที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชาวสวนหรือด้านการเกษตรของสถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐ โดยใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและแบบไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เจาะลึก การสัมภาษณ์กลุ่ม การสนทนากลุ่ม และใช้การตรวจสอบข้อมูลสามเส้า

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักในการสัมภาษณ์เจาะลึก ประกอบด้วย พระสงฆ์ 2 รูป ผู้นำท้องถิ่น และผู้นำชุมชน 8 คน ชาวสวน 9 คน นักวิชาการเกษตร 4 คน เจ้าหน้าที่การเกษตร 2 คน ผู้บริหารและครูโรงเรียนประถมศึกษาและโรงเรียนขยายโอกาส สังกัดกรุงเทพมหานคร 13 คน ผู้บริหารและครูโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา สังกัดกรมสามัญศึกษา 6 คน ผู้บริหาร ครู ศูนย์บริการการศึกษาเขต คลิ่งชันและจอมทอง 3 คน รวมทั้งสิ้น 47 คน ผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์กลุ่ม คือ ผู้นำท้องถิ่น แขวงบางมด 5 คน การสนทนากลุ่มจัด 2 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้นำท้องถิ่นแขวงบางระมาด 7 คน และกลุ่มนักเรียนที่จบชั้นมัธยมศึกษาปีที่สาม 11 คน

4. ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา ผู้วิจัยนำข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการศึกษา เอกสาร ประวัติศาสตร์บอกเล่า และภาคสนาม มาสังเคราะห์และวิเคราะห์ รวมทั้งสรุปข้อมูลแบบอุปนัย จากนั้น ผู้วิจัยได้นำเสนอบทบาทการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวสวน ฟังชนบุรีต่อผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา เพื่อตรวจสอบและให้ความเห็น จำนวน 5 คน

เมื่อได้ข้อมูลจากการวิเคราะห์ในขั้นสุดท้ายแล้ว นำเสนอผลการวิจัยด้วยการพรรณนา มีตารางและแผนภาพประกอบ

ผลการวิจัย สรุปได้ดังนี้

1. วัฒนธรรมชาวสวนฟังชนบุรีเป็นมรดกทางสังคมไทยที่ตกทอดกันมายาวนานหลายชั่วอายุคน ชาวสวนได้ตั้งถิ่นฐานริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฟังชนบุรี ที่มีความอุดมสมบูรณ์และมีความหลากหลายทางชีวภาพ การทำสวนของชาวสวนฟังชนบุรีมีลักษณะเฉพาะ คือ การขกร่อง ทำคันดินกันโดยรอบขندق และขุดลำกระโคงเชื่อมต่อกับคลอง สวนแต่ละขندقเป็นสวนผสมที่ปลูกพืชหลายชนิดต่างระดับกัน สวนจะแตกต่างกันไปตามความเหมาะสมและฐานะของเจ้าของสวน สวนที่มีพื้นที่น้อยมักปลูกพืชเบญจพรรณคละกัน ไปสร้างรายได้สูงต่อหน่วยพื้นที่ เป็นระบบการปลูกแบบดั้งเดิมเพื่อการยังชีพ สวนที่มีพื้นที่มากมักปลูกไม้ผลยืนต้นหรือพืชเศรษฐกิจเป็นหลัก แซมด้วยพืชอื่นที่อิงอาศัยกันได้ตามธรรมชาติ เป็นระบบการปลูกเพื่อการค้าขาย สวนฟังชนบุรีที่นิยมทำกันมี 3 ประเภท คือ สวนไม้ผล ได้รับความนิยมสูงสุด รองลงมาคือสวนผัก ปลูกพวกมะกรูด ขิง ข่า ตะไคร้ และสวนไม้ดอกไม้ประดับ ได้แก่ แก้ว กล้วยไม้ ตามลำดับ ปัจจุบัน ชาวสวนหันมาทำสวนผักและสวน

ไม้ดอกไม้ประดับกันมากขึ้น เพราะใช้พื้นที่น้อยและเก็บผลผลิตได้เร็ว สวนฝั่งธนบุรีเป็นแหล่งผลิตพืชผักผลไม้และดอกไม้ที่สำคัญแห่งหนึ่ง และมีการส่งออกไปยังตลาดต่างประเทศในฐานะที่ประเทศไทยต้องการจะเป็นครัวของโลกและอาหารไทยกำลังเป็นที่นิยม ได้แก่ มะกรูดอบแห้ง กล้วยไม้ สวนจึงเป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจของประเทศด้วย สวนฝั่งธนบุรีเป็นแหล่งรวมพันธุกรรมพืชเก่าแก่มากมาย เช่น ลิ้นจี่อายุ 150 ปี ชาวสวนได้ใช้ภูมิปัญญา ทักษะ ความสามารถ และความอดทนในการเพาะพันธุ์และคัดเลือกพันธุ์ ถิ่นนี้จึงเป็นถิ่นกำเนิดพืชพันธุ์ไม้ผลที่ดีหลายชนิด ซึ่งมีผู้นำไปปลูกในจังหวัดต่างๆ เช่น มะไฟพันธุ์ครุฑิน พันธุ์ยายเพาะ พืชพันธุ์เหล่านี้ผูกพันกับวิถีชีวิตชาวสวนอย่างมาก จึงมีคุณค่าทางจิตใจยิ่งกว่าทางเศรษฐกิจ ชาวสวนได้ใช้ความขยันหมั่นเพียรกับภูมิปัญญาที่สืบทอดมาในการทำสวนจนสามารถสร้างเอกลักษณ์ของท้องถิ่นได้อย่างภาคภูมิใจ เช่น ส้มบางมด ลิ้นจี่บางขุนเทียน กล้วยหอมจอมทอง มะม่วงพราหมณ์ชายเมียบางระมาด สวนแห่งนี้จึงเป็นต้นทุนทางธรรมชาติที่ล้ำค่าของชุมชน ของประเทศ และของโลก

การทำสวนเป็นอาชีพอิสระ ชาวสวนรักที่จะทำงานในสวนจนแทบไม่มีวันหยุด และทำอย่างมีแบบแผน ซึ่งสอดคล้องกับฤดูกาลในรอบปี งานในสวนมีมากมาย ทุกขั้นตอนล้วนแต่ต้องอาศัยความรู้ที่ละเอียด ลึกซึ้ง และทักษะความชำนาญที่สั่งสมมาตลอดชีวิต เป็นงานที่ต้องใช้ทั้งศาสตร์และศิลป์เพื่อให้ได้สวนสวยงดงามตามธรรมชาติ และก่อให้เกิดผลผลิตจำนวนมาก ซึ่งถือว่าเป็นรางวัลแห่งชีวิต สวนจึงมีความหมายต่อชีวิตชาวสวนตั้งแต่เกิดจนตาย

ด้านเศรษฐกิจ รายได้ของชาวสวนฝั่งธนบุรีมักไม่แน่นอน แต่ปัจจุบันมีแนวโน้มลดลง เพราะพื้นที่สวนเหลือน้อย สภาพสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมมาก ลงทุนสูงแต่ผลผลิตที่ได้มีจำนวนน้อยในอดีตมากและพลูเป็นพืชเศรษฐกิจที่สร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำให้แก่ชาวสวนเป็นอันมาก และรัฐมีรายได้จากการเก็บอากรมากเช่นเดียวกัน ชาวสวนบางมดปัจจุบันอยากทำสวนส้มอย่างเดียว เพราะเคยทำรายได้สูงมาก ประมาณ 5-6 เท่า แรงงานแต่เดิมใช้แรงงานในครอบครัว และใช้การลงแขกหรือเอาแรงแลกกัน ปัจจุบันแรงงานในครัวเรือนเหลือน้อย การลงแขกเปลี่ยนเป็นการจ้างด้วยเงิน และแรงงานในท้องถิ่นหายากจนต้องจูงจูงกัน ชาวสวนต้องเผชิญกับสภาพแรงงานขาดแคลนและค่าจ้างแรงงานสูง ในขณะที่ราคาผลผลิตตกต่ำ ไม่คุ้มค่าจ้างแรงงาน

ในการจำหน่ายผลผลิตนั้น สมัยก่อนใช้วิธีแลกของต่อของ แลกไว้ด้วยความเอื้ออาทรต่อกัน ไม่ได้มุ่งหวังกำไร ชาวสวนจะนำ “ของสวน” มาแลกกับอาหารหรือสินค้าที่ต้องการ กับเรือที่มาจากต่างถิ่นไกลๆ เกิดเป็นเครือข่ายการค้า เป็นสายใยเชื่อมคนสองดินแดนเข้าด้วยกัน แต่เมื่อเข้าสู่ระบบทุนนิยม มีการซื้อขายด้วยเงินตราอย่างเดียว ชาวสวนจึงต้องพึ่งพาตลาดในการแลกเปลี่ยนของสวนเป็นเงินตรา และแลกเปลี่ยนเงินตราเป็นสิ่งที่ต้องการในชีวิตประจำวัน

ด้านการตลาด ชาวสวนนำผลผลิตออกสู่ตลาดทั้งทางน้ำและทางบก วิธีแรก ขายให้พ่อค้าคนกลางในท้องถิ่น พ่อค้าจะนำเรือมารับผลผลิตเพื่อนำไปจำหน่ายต่อ ปัจจุบันพ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคา ซึ่งเจ้าของสวนต้องยอมจำนนด้วยเกรงว่าพ่อค้าจะไปซื้อที่อื่นแทน อีกวิธีหนึ่ง ชาวสวนขายผลผลิตเองในตลาดท้องถิ่นหรือตลาดประจำ การนำของสวนออกสู่ตลาดทางน้ำเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวสวนที่เกิดขึ้นเป็นประจำทุกวัน ภาพของตลาดน้ำในอดีตกลายเป็นเอกลักษณ์โดดเด่นและเป็นจุดขายของการท่องเที่ยวที่ดึงดูดชาวต่างชาติทั่วโลกมาจนทุกวันนี้ รัฐได้พยายามส่งเสริมให้ชาวสวนรวมตัวกันในรูปแบบต่างๆ เพื่อสร้างพลังต่อรองกับพ่อค้าคนกลางมิให้กดราคาได้ แต่ยังไม่ค่อยประสบความสำเร็จมากนัก เพราะขาดความร่วมมือร่วมใจของสมาชิกในกลุ่ม

โครงสร้างสังคมของชาวสวนฝั่งธนบุรีมีพื้นฐานมาจากความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ความเป็นอยู่ของชาวสวนเรียบง่าย สงบสุข ต้องพึ่งพาอิงอาศัยสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ พอยู่พอกิน สอดคล้องกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง วิถีชีวิตผูกพันกับสายน้ำ ริมคลองเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมทางสังคมต่างๆ ร่วมกันของคนในชุมชน มีระบบครอบครัวเครือญาติเป็นฐานที่มั่นคงและสำคัญยิ่งต่อการสืบทอดอาชีพทำสวน ความสัมพันธ์ในระดับนี้ยึดถือความกตัญญูรู้คุณและการตอบแทนบุญคุณ ส่วนความสัมพันธ์ในระดับชุมชนและสังคมยึดหลักการตอบแทนกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แบ่งปันอาหารกัน มีการสละพื้นที่ของตนในส่วนที่เป็นคันดินล้อมสวนและถ้ำกระโดงให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกันในการสัญจรไปมา ในแต่ละชุมชนยึดถือขนบธรรมเนียมประเพณี ความคิด ความเชื่อที่เป็นมรดกตกทอดสืบกันมา แต่เมื่อพื้นที่ฝั่งธนบุรีเพิ่งเปลี่ยนจากสภาพชนบทมาเป็นสภาพกึ่งชนบทกึ่งเมือง ดังนั้น โครงสร้างทางสังคมจึงเปลี่ยนไป มีลักษณะผสมเช่นกัน ชาวสวนอาวุโสยังคงใช้วิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ในขณะที่ลูกหลานใช้วิถีชีวิตสมัยใหม่ตามกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยม สถาบันครอบครัวอ่อนแอลง ยากที่จะถ่ายทอดคุณค่าทางวัฒนธรรมชาวสวนให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่

ความเชื่อของชาวสวนยังคงมีอยู่แต่จางคลายไปมากแล้ว ที่เห็นได้ชัด คือ การตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่และศาลตายาย การบนพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์และแก้บนด้วยลิเก ส่วนการทรงเจ้าเคยมีอยู่หลายสำนักค่อยๆ หายไป นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับต้นไม้ผลไม้มงคลหรืออยู่บ้างในบางกลุ่ม มหรสพที่ชาวสวนนิยมดูมีหลายอย่าง วัดจะเป็นศูนย์รวมการแสดง ที่พบเห็นในปัจจุบัน ได้แก่ ลิเก โขนหน้าไฟก่อนฉาปนกิจศพ และดนตรีไทย เวลามีสงานบุญ งานบวช งานศพ

อาหารของชาวสวนส่วนใหญ่เป็นอาหารธรรมชาติ จำพวกพืชผักที่หาได้จากในสวน พวกปลาและกุ้งหาได้จากในคลอง มีการปรุงแต่งน้อยแต่ได้รสชาติและกลิ่นหอมโดยใช้เคล็ดลับในการปรุงอาหาร จึงมีคุณค่าสูงทางโภชนาการ อุดมด้วยสรรพคุณทางยาและสมุนไพร อาหารคาวจำพวกแกง น้ำพริก ของยำ เป็นอาหารประจำครัวเรือน อาหารหวาน ทำจากของสวนที่มีอยู่ หรือแปรรูป

ของสวนที่มีมากตามฤดูกาล บางอย่างทำพิเศษเฉพาะในเทศกาล อาทิ กระจยาสารท กาละแม ข้าวต้มลูกโยน งานบุญของชาวสวนต้องมีขนมไทย จำพวกทองหยิบ ทองหยอด เป็นหลัก ยิ่งใช้ใจมาก ยิ่งแสดงฐานะของเจ้าภาพ ตามธรรมเนียมของชาวสวน บ้านไหนจัดงานจะมีการเลี้ยงอาหาร พ่อครัวแม่ครัวที่มีฝีมือจะมาช่วยงาน โดยไม่คิดค่าแรง ผิดกับสมัยนี้หากคนทำครัวได้ยาก เจ้าภาพนิยมตั้งโต๊ะจีนมาเลี้ยง และครอบครัวชาวสวนเริ่มเปลี่ยนพฤติกรรมการบริโภคตามแบบตะวันตก มักพึ่งอาหารสำเร็จรูปหรืออาหารถุงมากกว่าปรุงขึ้นเอง

วัดเป็นจุดศูนย์รวมทางสังคม ประเพณีในรอบปียังถือปฏิบัติสืบต่อมา งานประเพณีที่สำคัญที่สุดของชาวฝั่งธนบุรีคือประเพณีชักพระ ชาวสวนจะจัดงานทำบุญกลางสวนหรือทำขวัญสวน เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้เจ้าที่เจ้าทางหรือเจ้าของสวนเดิมอันแสดงออกถึงความกตัญญูรู้คุณ และขอให้พืชผลงอกงาม แต่ประเพณีบางอย่างเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ความสำคัญของกิจกรรมเหล่านี้ลดน้อยลงทุกปี ผู้ร่วมงานส่วนมากเป็นผู้สูงวัย ผู้ที่มาทำบุญที่วัดครั้งหนึ่งเป็นคนแปลกหน้าที่อาศัยอยู่ตามบ้านเช่าและหมู่บ้านจัดสรร

ภูมิปัญญาชาวสวนฝั่งธนบุรีที่สำคัญ ได้แก่ ภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่สวน ด้วยการยกร่อง ทำคันดิน ขุดลำกระโดง และทำสวนผสม ภูมิปัญญาในการจัดการและบริหารทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดความสมดุลทางธรรมชาติ ภูมิปัญญาในการประดิษฐ์หัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น การจักสานด้วยทางมะพร้าว การทำออบ การประดิษฐ์เครื่องมือ เช่น “ตะขาบ” สำหรับไล่สัตว์ที่เป็นศัตรูพืช ภูมิปัญญาด้านภาษา ได้แก่ ศัพท์เกี่ยวกับสวนและการทำสวน การตั้งชื่อพันธุ์ไม้ต่างๆ รวมทั้งภูมิปัญญาด้านอาหารการกิน

ปัญหาสำคัญที่ชาวสวนฝั่งธนบุรีเผชิญ คือ ปัญหาเรื่องน้ำ ทั้งน้ำท่วม น้ำเค็ม และน้ำเสีย ซึ่งเกิดขึ้นแต่ละช่วงต่อเนื่องกันไปตลอดปี เป็นวงจรธรรมชาติ จึงเป็นตัวเร่งให้ชาวสวนละทิ้งสวนฝั่งธนบุรีไปเรื่อยๆ เพราะไม่มั่นใจเรื่องน้ำ ปัญหาสภาพดินเสื่อมโทรมทั้งๆ ที่ดินบริเวณนี้มีคุณสมบัติเหมาะสมต่อการเพาะปลูกมากโดยเฉพาะปลูกส้มเขียวหวาน รัฐได้เร่งรณรงค์ให้ชาวสวนหันมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์แทนปุ๋ยเคมี มีการรวมกลุ่มกันผลิตปุ๋ยใช้เอง ที่เหลือนำออกขาย เช่น สหกรณ์บางมดหลวงพ่อดาวร กลุ่มเกษตรกรบางพรหม ปัญหาโรคและแมลงระบาด ชาวสวนรู้จักใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2505 และเพิ่มปริมาณการใช้มากขึ้น ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงและระบบนิเวศเสียสมดุล หลายหน่วยงานของรัฐด้านการเกษตรสนับสนุนให้ชาวสวนหันมาใช้ในการกำจัดศัตรูพืชด้วยชีววิธีอย่างจริงจัง นอกจากนี้ ยังมีปัญหาการขายที่ดินสวน ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่และส่งผลกระทบต่อมากมายน

ในบริบทของสวนฝั่งธนบุรีกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น พบว่า ภัยธรรมชาติจากน้ำท่วมและอิทธิพลของการขยายเมืองจากเขตชั้นในมาสู่เขตชั้นนอก ตลอดจนความเจริญทางเศรษฐกิจ

ทุนนิยมของสังคมโลกาภิวัตน์ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ ส่งผลให้โครงสร้างสังคมและวิถีชีวิตชาวสวนต้องปรับเปลี่ยนไป ทั้งในเชิงพลิกฟื้นและบั้นทอน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระยะ 85 ปีที่ผ่านมา ระหว่างปี พ.ศ. 2460-2545 แบ่งเป็น 3 ช่วงดังนี้

1. ช่วง พ.ศ. 2460 - พ.ศ. 2526 เป็น “ช่วงผจญน้ำท่วม” เกิดอุทกภัยรุนแรง 4 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2460, 2485, 2518 และ 2526 สวนล้มเสียหายหนัก แต่ด้วยความอดสาหัสชาวสวนได้พลิกฟื้นสวนขึ้นมาใหม่ สามารถสร้างรายได้มากมายจากขายผลผลิต โดยเฉพาะช่วงปี พ.ศ. 2520-2522 ชาวสวนสืบบางมคมีฐานะร่ำรวยกันทั้งนั้น ชาวสวนได้เรียนรู้ถึงปรากฏการณ์ธรรมชาติว่า น้ำจะท่วมทุกปีซึ่งจะนำแร่ธาตุและปุ๋ยอย่างคึกคักมาด้วยมากมาย รู้วิธีป้องกันรักษาสวน และปรับปรนวิถีชีวิตให้ดำรงอยู่ได้ ด้วยการปลูกพืชล้มลุกทดแทน หรือปลูกพืชชนิดใหม่ที่ทนต่อสภาพน้ำท่วม

2. ช่วงปี พ.ศ. 2527 - 2538 เป็น “ช่วงผจญเศรษฐกิจทุนนิยม” หลังน้ำท่วมรุนแรงมาก ในปี พ.ศ. 2526 สวนล้มหมด ชาวสวนยังถูกกระหน่ำซ้ำเติมด้วยอิทธิพลของการพัฒนาขยายตัวเมืองส่งผลให้ที่ดินมีราคาสูงลิ่ว ชาวสวนจึงหันมาขายที่ดินสวนจำนวนมาก แล้วอพยพโยกย้ายไปบุกเบิกที่นา ใช้ภูมิปัญญาเดิมยกร่องสวนขึ้นใหม่ในหลายจังหวัด และมีการปรับใช้ให้เหมาะสมกับพื้นที่ พืชพันธุ์ไม้ผลจากถิ่นนี้ได้แพร่กระจายไปสู่ถิ่นใหม่ แต่รสชาติเปลี่ยนไป สู้ของเดิมไม่ได้ ทั้งนี้เป็นเพราะสภาพดินต่างกัน ส่วนชาวสวนอีกกลุ่มหนึ่งยังไม่ยอมพ่ายแพ้ต่อปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ การรุกเข้ามาของหมู่บ้านจัดสรรและโรงงานอุตสาหกรรม ปัญหาน้ำเน่าเสีย และน้ำเค็มที่ยากแก่การแก้ไข

3. ช่วงปี พ.ศ. 2539 – 2545 เป็น “ช่วงผจญวิกฤตเศรษฐกิจ” เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจทำให้ราคาที่ดินตก ไม่มีคนซื้อ สวนถูกทิ้งร้าง ทำให้ระบบนิเวศเสื่อมโทรม ในขณะที่รัฐดำเนินการก่อสร้างโครงข่ายคมนาคมทางบกหลายโครงการอย่างไม่หยุดยั้ง มีการเวนคืนที่ดินสวนมากมาย และตัดถนนหลายสายผ่านใจกลางสวน ในปี พ.ศ. 2545 เศรษฐกิจเริ่มฟื้นตัว นายทุนกลับมากว้านซื้อที่ดินใหม่อีก ขณะเดียวกันชาวสวนที่มีเลือดรักสวนเต็มตัวกลุ่มหนึ่งไม่ยอมละทิ้งสวน แต่พยายามต่อสู้กับสภาพปัญหาที่รุมเร้าอย่างทรหดอดทน และยอมเสี่ยงลงทุนเพื่อรื้อฟื้นสืบบางมคกลับมาใหม่ในหลายพื้นที่ เพราะความสุขของชาวสวนคือการได้ทำงานในสวน ได้ใกล้ชิดกับธรรมชาติ

ในขณะที่ชุมชนชาวสวนต้องเผชิญกับกระแสการพัฒนาที่ทันสมัย ส่งผลให้ชาวสวนซึ่งเคยพึ่งตนเองได้ ประสบปัญหาในการดำเนินชีวิตมากมาย อาชีพชาวสวนถูกประเมินค่าต่ำ สมาชิกรุ่นใหม่ไม่มีใครอยากสืบทอดอาชีพนี้ แรงงานในครอบครัวลดน้อยลง มีการละทิ้งถิ่นเกิด กิจกรรมทางศาสนาซบเซาลงไป การรวมกลุ่มของชุมชนเพื่อทำกิจกรรมส่วนรวมเป็นไปอย่างหลวมๆ พลั้งอันเคยเข้มแข็งของชุมชนถูกดึงเอาคุณค่าอันดีงามไปโดยชุมชนอื่นที่เติบโตมาที่หลังแต่มีพลังเหนือ

กว่า ชุมชนชาวสวนที่เคยเข้มแข็ง มีชีวิตชีวา กลายเป็น “ชุมชนที่กำลังเจ็บป่วย” เหลือเพียงชาวสวน ผู้สูงอายุกลุ่มหนึ่งเท่านั้นที่พยายามรักษาวัฒนธรรมชาวสวนอย่างเหนียวแน่นมาจนทุกวันนี้ ผู้ที่จะแก้ไขเยียวยาให้พลังชุมชนฟื้นตัวนั้นคือทุกคนทุกฝ่ายทุกหน่วยงานจะต้องร่วมมือกัน เพื่อให้ชุมชนสามารถปรับตัวและดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว

2. จากการศึกษาร่องรอยของการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผ่านระบบการศึกษา 3 ระบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษานอกระบบ และการศึกษาในระบบ พบว่า

2.1 การศึกษาตามอัธยาศัยมีบทบาทสำคัญที่สุดในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี ทำให้วัฒนธรรมชาวสวนสามารถอยู่รอดและดำรงอยู่มาได้จนถึงทุกวันนี้ การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคมหรือเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวสวนที่มีบิดามารดาหรือเครือญาติเป็นผู้สั่งสอน อบรมในเบื้องต้น เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสังคมไทยมาหลายชั่วอายุคน เป็นการเรียนรู้แบบองค์รวม ไม่แยกส่วน ครอบคลุมหลายมิติทั้งการทำมาหากิน ความเชื่อ พิธีกรรม การนับถือพุทธศาสนา ระบบอาวุโส บทบาทหน้าที่ของสมาชิกในครอบครัว แหล่งการเรียนรู้มีอยู่ทุกที่ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน ที่สำคัญคือบ้าน สวน ตลาดและวัด สาธารณการเรียนรู้ตอบสนองต่อการดำรงชีวิตของชาวสวน โดยเน้นการทำสวนเป็นหลัก รวมทั้งภูมิปัญญาชาวสวนที่ถ่ายทอดสืบกันมา วิธีการเรียนรู้มีทั้งเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยผ่านช่องทางหลากหลาย เช่น สังเกต และจดจำ ลองผิดลองถูก ลงมือปฏิบัติจริง และเรียนรู้จากกระบวนการกลุ่ม โดยแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้อื่นทั้งแบบทางการและไม่ทางการ การประเมินผลจากการเรียนรู้ในวิถีชีวิตนั้น ชาวสวนจะตระหนักรู้ได้ด้วยตนเอง ดังนั้นสิ่งที่เกิดขึ้นในตัวของผู้เรียนคือความสามารถ ความชำนาญ และความเชื่อมั่นในตนเอง สามารถที่จะพึ่งตนเองได้ และผูกพันกับสวนอย่างแน่นแฟ้น

ปัญหาสำคัญที่พบคือ ขาดผู้สืบทอดอาชีพทำสวนที่เป็นทายาทโดยตรง ชาวสวนรุ่นปัจจุบัน ซึ่งมีอายุประมาณ 45 ขึ้นไป อาจจะเป็นรุ่นสุดท้ายที่ยึดอาชีพนี้ เพราะลูกหลานชาวสวนรุ่นใหม่ไม่สนใจประกอบอาชีพทำสวนแต่จะไปประกอบอาชีพอื่น และมีแนวโน้มจะขายที่สวนซึ่งเป็นมรดกตกทอดแลกเปลี่ยนกับเงินตรา บทบาททางการศึกษาตามอัธยาศัยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนลดน้อยลงมาก จนไม่สามารถที่จะถ่ายทอดความรู้ไปสู่ผู้อื่นหนึ่งได้

2.2 บทบาทของการศึกษานอกระบบในสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน พบว่า การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนผ่านกระบวนการศึกษานอกระบบ กระทำโดยผ่านหน่วยงานราชการ 4 แห่ง คือ 1) กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ 2) ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขตตลิ่งชันและสำนักงานเขตจอมทอง 3) กองส่งเสริมอาชีพ สำนักพัฒนาชุมชน

กรุงเทพมหานคร และ 4) สำนักงานเกษตรเขตลิ่งชั้น กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยมีการจัดหลักสูตรหรือโครงการที่สอดคล้องหรือเชื่อมโยงกับอาชีพเกษตร แต่ในทางปฏิบัติ การนำหลักสูตรไปใช้ บางหน่วยงานยังไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวน หลายโครงการของหน่วยงานเหล่านี้มีการทำงานที่ประสานสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ตอบสนองความต้องการของชาวสวน เปิดโอกาสให้กลุ่มชาวสวนมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง ส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันทุกระดับ ทั้งในระดับชุมชน ระดับเขต รวมทั้งติดตามและประเมินผล เป็นผลให้ชาวสวนได้รับการพัฒนาศักยภาพของตนอย่างเต็มที่ นับว่าเป็นแนวทางของการพัฒนาทางวัฒนธรรมของชาวสวนที่ดี

นอกจากนี้ การจัดการศึกษานอกระบบของหน่วยงานรัฐที่ส่งเสริมด้านการเกษตรเริ่มมีการปรับเปลี่ยนแนวคิด จากการ “สอน” ชาวสวนโดยตรง มาเป็น “การแลกเปลี่ยนเรียนรู้” โดยอาศัย “กระบวนการกลุ่ม” เปิดโอกาสให้ชาวสวนเรียนรู้ร่วมกันและพัฒนาศักยภาพของตนเอง รัฐเป็นเพียงผู้สนับสนุนส่งเสริมตามความต้องการของชาวสวน “เครือข่ายการเรียนรู้” นี้จึงเป็นหัวใจสำคัญ ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยงานรัฐกับชุมชน ระหว่างชุมชนของตนกับชุมชนอื่น เกิดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาที่สามารถแก้ปัญหาให้แก่ชาวสวนและชุมชนได้

2.3 การจัดการศึกษาในระบบของประเทศไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมานั้น เอื้อต่อการสืบทอดองค์ความรู้ด้านการเกษตรมาทุกยุคทุกสมัย แต่ไม่อาจสนองพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ที่ต้องการให้มีผู้สืบทอดอาชีพเกษตร ผู้ที่สืบทอดอาชีพเกษตรโดยตรงนับวันจะมีจำนวนลดลงและต้องพึ่งพาการศึกษาตามอัยศาสตร์มากกว่าการศึกษาในระบบ

การศึกษาในระบบ โดยใช้หลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษา พ.ศ. 2521 ฉบับปรับปรุงพ.ศ. 2533 ที่ผ่านมา พบว่ามีบทบาทน้อยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน แม้ว่าหลักสูตรจะได้แทรกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับด้านการเกษตรไว้แล้ว และเปิดโอกาสกว้างให้มีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้ในการเรียนการสอน แต่ในทางปฏิบัติ ผู้บริหาร ครู และชุมชน ไม่ได้ร่วมมือกันอย่างจริงจัง เรื่องวัฒนธรรมชาวสวนอันเป็นรากเหง้าของชุมชนที่โรงเรียนตั้งอยู่จึงถูกละเลย ส่วนใหญ่โรงเรียนจะจัดกิจกรรมการปลูกผักและขยายพันธุ์พืชตามเนื้อหาหลักสูตรเป็นหลัก

อย่างไรก็ตาม หลังจากที่มีการประกาศใช้หลักสูตรขั้นพื้นฐาน พ.ศ. 2544 แล้ว ปลายปี พ.ศ. 2545 เป็นต้นมา พบว่าหลายโรงเรียนพยายามจะสร้างหลักสูตรสถานศึกษาเชื่อมโยงกับชุมชนหรือวิถีชีวิตของชาวสวนมากขึ้น ทั้งนี้ ผู้บริหารระดับสูงจะเป็นกลไกที่สำคัญกว่าจะผลักดันและประสานความร่วมมือจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องเพื่อสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนให้ประสบความสำเร็จได้มากนักน้อยเพียงใด

3. ในการจัดการศึกษาเพื่อพลิกฟื้นชุมชนให้สามารถดำรงอยู่ต่อไปได้หรือมีการพัฒนาทางวัฒนธรรมไปในทิศทางที่พึงประสงค์นั้น ควรให้ทุกคนในชุมชนและทุกหน่วยงานมีส่วนร่วมด้วย ในที่นี้ได้เสนอแบ่งกลุ่มผู้ที่ควรจะได้รับผิชอบในการจัดการศึกษาออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ คือ

1. กลุ่มชาวสวนฝักรุนบุรี มีบทบาทหลักในการจัดการศึกษาเพื่อชุมชน ดังนี้

1.1 สร้าง “บันทึกชาวสวน” โดยเริ่มจากฐานรากของชุมชน คือ ชาวสวน ซึ่งเป็นผู้ที่รู้ดีที่สุดในเรื่องที่จะบันทึก เพื่อเป็นมรดกฝากไว้กับแผ่นดิน จัดทำในรูปแบบของโครงการ เนื้อหาสาระเป็นสิ่งที่มีความหมายและมีคุณค่าต่อการดำรงชีวิต ช่วยให้ชุมชนพัฒนาตนเองได้บนฐานภูมิปัญญาดั้งเดิม โดยเริ่มจากโครงการเล็กๆ ก่อน จากนั้นค่อยๆ ขยายออกไปตามความเหมาะสม

1.2 จัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนา เปิดโอกาสให้ชาวสวนเรียนรู้ด้วยกระบวนการกลุ่มและพัฒนาศักยภาพของตนเอง สาระแห่งการเรียนรู้มีความซับซ้อน ลุ่มลึกยิ่งขึ้น หรือเป็นการต่อยอดจากองค์ความรู้เดิมที่ได้บันทึกไว้ ในกระบวนการนี้มี 4 ขั้นตอน คือ รวมคน รวมสมอง รวมสองมือ และรวมใจ เป็นกระบวนการแห่งพลวัตที่เกิดเป็นวงจรการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง นำไปสู่โครงการที่มีกิจกรรมหลากหลายและจำนวนสมาชิกเพิ่มขึ้น

2. กลุ่มโรงเรียนในชุมชน มีบทบาทหลักในการจัดการศึกษาในระบบตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ฉบับ พ.ศ. 2542 และตามหลักสูตรขั้นพื้นฐาน พ.ศ. 2544 ซึ่งจะเริ่มใช้ในสถานศึกษาทั่วประเทศในปีการศึกษา 2546 โดยชาวสวนจะต้องมีส่วนร่วมในการสร้างและพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษา

2.1 สร้างหลักสูตรสถานศึกษาในบริบทชุมชนชาวสวน โดยใช้โรงเรียนเป็นศูนย์กลาง สามารถสอดแทรกบูรณาการเนื้อหาสาระไว้ในรายวิชาต่างๆ ทุกระดับชั้น บางโรงเรียนได้เริ่มต้นสร้างหลักสูตรตามแนวนี้อแล้ว

2.2 จัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนา โดยกลุ่มนักเรียน จัดทำ “โครงการ” ต่างๆ ตามความสนใจ เพื่อพัฒนาศักยภาพของตนและสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ จากความรู้เดิม นักเรียนจะได้ฝึกกระบวนการคิดวิเคราะห์ แสวงหาความรู้ด้วยตนเองจากแหล่งการเรียนรู้ที่มีอยู่ในชุมชน ได้สัมผัสชีวิตจริงของชาวสวน อันจะทำให้เด็กเกิดความผูกพันและสำนึกรักในท้องถิ่น เห็นคุณค่าของสวน ผลงานของนักเรียนที่แปลกใหม่น่าสนใจ ชุมชนอาจจะนำไปสานต่อให้เกิดประโยชน์กว้างไกลยิ่งขึ้น

3. เครือข่ายการเรียนรู้ มีบทบาทหลักในการจัดการศึกษานอกระบบ หรือส่งเสริมและสนับสนุนการจัดการศึกษาของ 2 กลุ่มแรก ในการแสวงหาความรู้และรังสรรค์ความรู้ใหม่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ทำให้ชาวสวนสามารถปรับตัวได้ทันกับกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว

เครือข่ายการเรียนรู้นี้มีมากมายทั้งภายในและภายนอกชุมชน ทั้งภาครัฐและเอกชน การเชื่อมประสานความร่วมมือกับกลุ่มต่างๆ ไม่มีรูปแบบตายตัว ขึ้นอยู่กับความต้องการของแต่ละกลุ่ม เพื่อให้การจัดการศึกษาในการพัฒนาทางวัฒนธรรมดำเนินไปด้วยดี ชุมชนควรจัดตั้ง “ศูนย์วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี” ขึ้น เป็นองค์กรชุมชนอิสระ ทำหน้าที่เป็นแม่ข่ายในการประสานงานทั้ง 3 กลุ่ม เป็นแหล่งรวมวิชาการด้านวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี ที่มีการจัดเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบ โดยอาศัยสื่อรูปแบบต่างๆ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ สื่อของจริง สื่อจำลอง สื่อเทคโนโลยี รวมทั้งอาจจะจัดเป็น “สวนสาธิตที่มีชีวิต” และเผยแพร่องค์ความรู้เหล่านี้ด้วยวิธีที่หลากหลาย เช่น จัดทำ website จัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เช่น นิทรรศการ ประชุมสัมมนา ท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เป็นต้น

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยบทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม: กรณีศึกษาวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี มีประเด็นที่น่าสนใจหลายประเด็น ดังจะได้นำมาอภิปรายผลต่อไปนี้

1. คุณค่าของสวนฝั่งธนบุรี

ชาวสวนสร้างสวนขึ้นมาด้วยสองมือของตนเองและจากภูมิปัญญาที่ได้รับการถ่ายทอดมา สวนจึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวสวนที่ผูกพันกันอย่างใกล้ชิด ถ้าไม่มีสวน ชีวิตของชาวสวนแทบจะหมดความหมาย แต่สวนมิได้มีความหมายเฉพาะชาวสวนเท่านั้น แต่ยังมีความหมายและคุณค่าต่อสรรพชีวิตอื่นๆ บนโลกนี้ด้วย

1.1 สวนในฐานะต้นทุนทางธรรมชาติ ที่เอื้อประโยชน์มากมายแก่ชีวิตมนุษย์ ดังนี้

เป็นแหล่งรวมพันธุ์พืชนานาชนิด ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งที่เป็นพืชเศรษฐกิจและพืชพันธุ์ดั้งเดิมของถิ่นนี้ ซึ่งเป็นมรดกทางธรรมชาติที่ควรจะได้รับปกป้องมิให้ความเจริญของเมืองเข้ามาทำลาย เพื่อให้ดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน

เป็นแหล่งกำเนิดพันธุ์ไม้ผล ไม้ดอกไม้ประดับต่างๆ ที่มีมูลค่าสูงทางเศรษฐกิจ เช่น ทุเรียน มะม่วง กัลยไม้ เป็นต้น พันธุ์ไม้ดีๆ หลายชนิดถูกนำไปแพร่พันธุ์ในจังหวัดต่างๆ อย่างกว้างขวาง

เป็นแหล่งสร้างความรื่นรมย์แก่ชีวิต ไม้ดอกไม้ประดับสีสันสดสวยรูปทรงต่างๆ ช่วยผ่อนคลายความเครียด เสริมสร้างจิตใจให้แจ่มใส เบิกบาน และอ่อนโยน ส่วนต้นไม้ใหญ่เพียงหนึ่งต้นเทียบได้กับเครื่องปรับอากาศ 1 ตัน จึงทำให้บริเวณนั้นสงบร่มเย็น เหมาะแก่การนั่งเล่นพักผ่อน

ผ่อน ใต้ต้นไม้ปลูกเสื่อ มีของอร่อยเก็บจากต้นไม้ให้ชิมลิ้มลองมากมายสารพัด เป็นความสุขอย่างเรียบง่ายที่ได้มาโดยไม่ต้องซื้อหาและยากจะหาได้ในเมืองใหญ่

เป็นแหล่งผลิตออกซิเจนให้แก่โลก พื้นที่สีเขียวผืนใหญ่ที่ชาวสวนร่วมกันสร้าง จึงเปรียบเสมือนปอดของเมืองใหญ่ หรือเป็นสวนสาธารณะที่รัฐไม่ต้องลงทุนเสียค่าใช้จ่ายในการบำรุงรักษาแม้แต่น้อย และช่วยให้รัฐประหยัดงบประมาณในการสร้างและดูแลสวนสาธารณะ

1.2 สวนในฐานะต้นทุนทางเศรษฐกิจ

เป็นแหล่งผลิตอาหารและยา ทั้งพืชผัก ผลไม้ สมุนไพร ตลอดจนสัตว์น้ำจำพวกปลา และกุ้ง ซึ่งอาหารที่ได้มาเหล่านี้ ชาวสวนแทบจะไม่ต้องลงทุนอะไรเลย ช่วยประหยัดรายจ่ายของครอบครัวเพราะสามารถนำไปบริโภคในครัวเรือนได้ทุกวัน เป็นของสดที่ไม่ต้องซื้อหา ล้วนแต่มีคุณค่าทางโภชนาการสูง ยิ่งบริโภคมาก สุขภาพยิ่งแข็งแรง ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาล นอกจากนี้สวนรอบบ้านยังช่วยบังแดดบังเงา ภายในบ้านจึงเย็นสบาย โดยไม่ต้องใช้พัดลมหรือเครื่องปรับอากาศ ช่วยลดค่ากระแสไฟฟ้าได้อย่างดี และประหยัดพลังงานไฟฟ้าให้แก่ชาติได้อีกด้วย

เป็นแหล่งวัสดุในการประดิษฐ์หัตถกรรมพื้นบ้าน ข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ที่จำเป็นในการดำรงชีวิตและการทำมาหากิน เช่น กบ เป็นการประหยัดรายจ่าย เพราะผลิตขึ้นใช้เองด้วยวัสดุที่หาได้ง่ายในสวน และอาจเป็นรายได้เสริมอีกทางหนึ่ง

เป็นแหล่งสร้างรายได้หลักให้แก่ครอบครัว และสร้างรายได้เข้าประเทศจากการส่งผลผลิตออกสู่ตลาดต่างประเทศ ในฐานะที่ประเทศไทยต้องการจะเป็นครัวของโลก เพราะสวนฝั่งธนบุรีมีทรัพยากรธรรมชาติที่ดีคือดินและน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ชาวสวนลงทุนไม่มากนักแต่ได้ผลผลิตคุ้มค่า ล้นเหลือ สามารถเก็บขายได้ตลอดปี และขายดี เพราะได้ชื่อว่าเป็น “ของสวน” ทำให้ชาวสวนมีรายได้เลี้ยงตัวเองได้อย่างพอเพียง จนมีคำกล่าวที่ว่า “ชาวสวนไม่เคยจน” หรือ “ถ้าใครบอกว่าชาวสวนจน อย่าไปเชื่อ” ผลผลิตจำนวนมากหลายอย่างถูกส่งไปขายที่ตลาดทั้งใกล้และไกลถึงต่างประเทศ เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตคนในกรุงเทพมหานครเป็นส่วนใหญ่ ยิ่งสวนฝั่งธนบุรีอยู่ใกล้ศูนย์กลางขนส่งของประเทศ ยิ่งเป็นข้อได้เปรียบแหล่งผลิตอาหารอื่นๆ ที่อยู่ไกลออกไป เพราะสามารถส่งผลิตผลถึงมือผู้บริโภคได้อย่างรวดเร็ว รักษาความสดใหม่ของผลผลิตไว้ได้อย่างดี จึงเป็นที่ต้องการของตลาด และประหยัดค่าใช้จ่ายในการขนส่งได้มาก โดยเฉพาะในช่วงที่น้ำมันมีราคาแพง

1.3 สวนในฐานะต้นทุนทางวัฒนธรรม

ก่อให้เกิดวัฒนธรรมชาวสวน ที่มีแบบแผนการประพฤติปฏิบัติ การอยู่ร่วมกันอย่างเรียบง่าย เอื้ออาทร และสันติสุข ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์

ชาวสวนที่เติบโตมาพร้อมกับสวน จะตระหนักดีถึงคุณค่าของสวนดังที่กล่าวมาแล้ว ความผูกพันที่มีกับสวนนั้นแน่นแฟ้นชั่วชีวิต แม้เมื่อเติบโตขึ้นจะต้องไปประกอบอาชีพอื่น เช่น เป็นครู ตำรวจ ลูกจ้างในโรงงาน เป็นต้น เมื่อเกษียณจากการทำงานเหล่านั้นแล้วก็จะหวนกลับมาทำสวนอีก ชาวสวนบางคนกล่าวว่า “ชีวิตนี้จะอยู่กับสวน ตายกับสวน” งานในสวนมิให้ทำได้ อย่างเพลิดเพลินตลอดทั้งวัน และดูจะเป็นงานหนักสำหรับผู้สูงวัย แต่ด้วยความเคยชินที่ถูกฝึกมา ตั้งแต่เด็กจึงทำได้สบาย การทำงานในสวนที่พอเหมาะสำหรับผู้สูงวัยถือเป็นการออกกำลังกายไปในตัว ได้ตื่นแต่เช้าตรู่รับอากาศบริสุทธิ์ มีสุขภาพแข็งแรง คล่องแคล่วว่องไว จิตใจเบิกบาน แจ่มใส การได้เดินเท้าเปล่าสัมผัสกับดินนั้น ชาวสวนเชื่อว่าทำให้สุขภาพของตนดี

1.4 สวนในฐานะต้นทุนทางการศึกษา

เป็นพิพิธภัณฑที่มีชีวิตซึ่งได้สะสมพันธุ์ไม้ไว้หลากหลายชนิด บ่งบอกถึงร่องรอย ในอดีตเชื่อมต่อกับปัจจุบัน โดยเฉพาะพันธุ์ไม้เก่าแก่อายุนับร้อยปี ยืนตระหง่านเป็นประจักษ์ พยานถึงความเป็นมาของชุมชนดั้งเดิม รอคอยให้คนรุ่นใหม่ได้มาศึกษาเพื่อจะได้ “รู้ซึ่ง” ถึงอดีต ของตนเอง

เป็นแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญที่สุดในวิถีชีวิตของชาวสวน เป็นแหล่งถ่ายทอด ภูมิปัญญาชาวสวนที่สืบทอดต่อกันมา เป็นห้องทดลองทางด้านการเกษตร เช่น คัดเลือกพันธุ์ ขยายพันธุ์ เป็นห้องเรียนธรรมชาติอันกว้างใหญ่ที่รวมสรรพวิชาหลายสาขา เช่น วิชาวิทยาศาสตร์ ว่าด้วยเรื่องของทรัพยากรธรรมชาติ ความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตกับสิ่งแวดล้อม วิชาสังคมศึกษา ว่าด้วยเรื่องวิถีชีวิตชาวสวน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิชาภาษาไทย ว่าด้วยเรื่องศัพท์ชาวสวน วิชา การงานและอาชีพ ว่าด้วยเรื่องการทำสวนผสม หัตถกรรม ฯลฯ นอกจากนี้ ยังได้เรียนรู้ธรรมะจาก ธรรมชาติในสวน มีจิตสำนึกที่จะรักและหวงแหนธรรมชาติ ปลูกนิสัยให้มีความขยันหมั่นเพียร อดทน หนักเอาเบาผู้ เกื้อกูลซึ่งกันและกัน สวนจึงเหมาะกับทุกเพศทุกวัยที่จะเข้าไปสัมผัสเรียนรู้ อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต

ในบริบทของสวนที่มีต้นทุนอยู่มากมายดังได้กล่าวมาข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่า เรา ควรจะสงวนพื้นที่นี้ไว้เป็นแหล่งการเรียนรู้ของผู้เฒ่าผู้แก่และผู้รู้ทั้งหลาย และเป็นแหล่งข้อมูลสหวิทยาการ เพราะประเทศไทยต้องการรวบรวมและสร้างองค์ความรู้ของชาติที่หลากหลายสาขาวิชา เพื่อใช้เป็น ฐานข้อมูลในการพิจารณาวางแผนพัฒนาชาติต่อไป อาทิ นักวิทยาศาสตร์ สามารถเข้ามาศึกษาวิจัย ทางด้านวิทยาศาสตร์ เพราะสวนฝั่งธนบุรีมีความหลากหลายของพันธุ์พืช ซึ่งจะสอดคล้องกับทิศ ทางการวิจัยของประเทศไทย ในการวิจัยและพัฒนาทรัพยากรเศรษฐกิจพื้นเมือง และการวิจัยการจัด สร้างแหล่งอนุรักษ์พันธุกรรมและปรับปรุงสายพันธุ์ นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ สามารถเข้ามาเรียนรู้

ระบบนิเวศ การจัดการทรัพยากรอย่างสมดุล และสัมพันธธรรมชาติที่เรียบง่ายได้อย่างใกล้ชิด สะดวก และปลอดภัย ดังเช่นที่เขตคลังชั้นจัดทัวร์คลองชมสวนผลไม้หรือสวนกล้วยไม้ ซึ่งจะ ช่วยส่งเสริมรายได้ของชาวสวนอีกทางหนึ่ง รวมทั้ง นักจัดการด้านวัฒนธรรม (cultural managment) สามารถเข้ามาศึกษาแนวทางการบริหารจัดการสวนเหล่านี้ให้ชาวสวนได้รับประโยชน์ สูงสุดและยั่งยืน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาของชาติควรที่จะสนับสนุนส่งเสริมทุกวิถีทาง เพื่อให้เยาวชนได้ใช้พื้นที่สวนเหล่านี้เป็น “สวนแห่งการเรียนรู้”

2. สวนในบริบทที่เปลี่ยนแปลง

สวนฝั่งธนบุรีในอดีตยังประโยชน์ให้แก่ชาวสวนและมวลมนุษย์อย่างคุ้มค่าและยาวนาน หลายชั่วอายุคน แต่สวนในปัจจุบันต้องเผชิญกับปัญหาอุปด้าน โดยเฉพาะเรื่องน้ำไม่ดี สภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวยต่อการทำสวนอย่างสมัยก่อน สวนจึงค่อยๆ หดความสำคัญและลดคุณค่าลง อย่างเห็นได้ชัดท่ามกลางบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนี้

สวนเป็นแหล่งรวมพันธุ์พืชที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ แต่ความหลากหลายนั้น ลดน้อยลงมาก เพราะเหตุปัจจัยหลายประการ เช่น น้ำท่วมรุนแรงหลายครั้ง สวนลุ่มหมด พืชหลาย ชนิดลดจำนวนลงและค่อยๆ สูญพันธุ์ไปจนที่สุด บางปีประสบปัญหาน้ำเค็ม สวนสัมถูกปล่อยทิ้ง ร้างนานหลายปี บางชนิดต้นแก่เกินไปต้องโค่นทิ้ง และปลูกไม้ล้มลุกที่ให้ผลเร็วแทน หรือเลือก ปลูกพืชเศรษฐกิจเพียงไม่กี่ชนิดตามความต้องการของตลาด

สวนเป็นแหล่งกำเนิดพันธุ์ไม้ผล ไม้ดอกหลายสายพันธุ์ที่เป็นพืชเศรษฐกิจ หลายชนิด สูญพันธุ์ไปจากถิ่นนี้ อีกหลายชนิดใกล้จะสูญพันธุ์ อย่างทุเรียนของคลังชั้น มีผู้นำไปปลูกใน จังหวัดต่างๆ อย่างกว้างขวาง แต่ปัจจุบันนี้ในเขตคลังชั้นและจอมทอง ยากจะเห็นต้นทุเรียนแล้ว เนื่องจากมีน้ำท่วมสลับกับน้ำเค็ม เช่นเดียวกับส้มบางมดเหลือเพียง “ตำนาน” รอคอยการผลิตซ้ำ ขึ้นใหม่

สวนเป็นแหล่งสร้างความรื่นรมย์แก่ชีวิตโดยไม่ต้องลงทุนซื้อหา เดี่ยวนี้ลูกหลานชาว สวนหาความสุขได้จากแหล่งอื่นๆ มากมาย แต่ต้องยอมเสียเงินตราแลกเปลี่ยนบ้าง เช่น ดูโทรทัศน์ วีดิโอ หรือออกไปเดินตามศูนย์การค้า เป็นต้น

สวนเป็นแหล่งผลิตออกซิเจน ช่วยทำให้อากาศในเมืองบริสุทธิ์ ปราศจากมลพิษ แต่ พื้นที่สีเขียวลดจำนวนลงไปเรื่อยๆ อย่างน่าใจหาย เพราะถูกแทนที่ด้วยตึกกรมบ้านช่องที่ขยายตัว ตามความเจริญเติบโตของกรุงเทพมหานคร ถนนที่ตัดผ่านสวนเมื่อรถวิ่ง ทำให้เกิดฝุ่นละอองปลิว ไปจับตามใบและลำต้น รากพืชสั้นสะเทือนตลอดเวลา ทำให้พืชแคระแกร็น ไม่เจริญเติบโตเท่าที่ ควร การสร้างสวนสาธารณะของรัฐเป็นสิ่งที่ดี แต่รัฐต้องลงทุนสูงในการจัดหาที่ดินแปลงใหญ่ และลงทุนระยะยาวในการบำรุงรักษาดูแลสวนสาธารณะให้สวยงามและปลอดภัยอยู่ตลอดเวลา

ดังจะเห็นได้จากที่เขตดลิ่งชัน มีการสร้างสวนสาธารณะ 4 แห่ง รวมพื้นที่ 36 ไร่ สวนสาธารณะแห่งหนึ่งจัดเป็นสวนอนุรักษ์พันธุ์ไม้ผล มีพื้นที่ 20 ไร่ โดยขออนุญาตใช้ที่ดินของการรถไฟ และใช้งบประมาณของกรุงเทพมหานคร ปลูกพันธุ์ไม้ผลพื้นเมืองของเขตนี้อีกว่าเป็นสวนสาธารณะที่ปลูกเฉพาะไม้ผลแห่งเดียวของกรุงเทพมหานคร มีประชาคม กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เข้ามาช่วยดูแลรับผิดชอบ (สำนักงานเขตดลิ่งชัน, 2543: 9) สวนนี้สร้างเมื่อประมาณปี 2541 ลี้นงบประมาณไปราว 15 ล้านบาท และยังคงจัดสรรงบประมาณในการจัดซื้ออุปกรณ์ทำสวน วัสดุสิ้นเปลืองต่างๆ อีกหลายแสนเป็นประจำทุกปี แต่ภายในไม่กี่ปีสวนแห่งนี้จะหมดไป กลายเป็นถนนสายใหม่เลียบทางรถไฟ จะเห็นได้ชัดว่ารัฐต้องลงทุนสูงแต่ไม่คุ้มค่าในระยะยาว

สวนเป็นแหล่งผลิตธัญญาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการสูงและมีสรรพคุณทางยา การเก็บของสวนไปประกอบอาหารรับประทานกันในครัวเรือนอย่างแต่ก่อนกลายเป็นความยุ่งยาก เสียเวลา ผู้ซื้อจากตลาดไม่ได้ การซื้ออาหารสำเร็จ (อาหารถุง) แม้จะสะดวกและรวดเร็ว แต่สิ้นเปลืองและอาจจะมีคุณค่าทางโภชนาการต่ำ กลับเป็นที่นิยมกันแทบทุกบ้าน จะเห็นได้ชัดว่า ชาวสวนยอมรับวิถีชีวิตแบบบริโภคนิยมอย่างชาวเมืองไปแล้ว ในขณะที่ในเมืองมีการณรงค์ให้ปลูกผักกินเองภายในบ้านเพื่อให้แน่ใจว่าปลอดสารพิษ และแนะนำให้ทานผักทุกวันอย่างน้อยวันละ 15 ชนิดเพื่อสุขภาพจะได้แข็งแรง รวมทั้งกระแสอาหารชีวจิตกำลังมาแรง ซึ่งเป็นทางเลือกใหม่ของผู้ที่ใส่ใจในสุขภาพของตนเอง

สวนเป็นแหล่งสร้างรายได้หลักของครอบครัว ในยุคที่การเกษตรเฟื่องฟู ผลผลิตล้นเหลือเต็มท้องตลาด หลายครอบครัวมีฐานะร่ำรวยขึ้นจากการทำสวน โดยเฉพาะสวนลิ้นจี่และสวนส้ม ชาวสวนไม่ยอมให้ลูกรับราชการ เพราะรายได้้น้อยกว่าชาวสวน แต่ปัจจุบันผลผลิตตกต่ำมาก เพราะสภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม รายได้เหล่านี้กลายเป็นรายได้เสริม ไม่ใช่รายได้หลักอย่างแต่ก่อน รายได้จากการขายของสวนหรือจ้างที่ดินสวนหรือขายสวน ช่วยให้ลูกหลานชาวสวนมีโอกาสดีกว่ารุ่นพ่อแม่ ได้เรียนหนังสือในโรงเรียนชั้นต้นจนจบการศึกษาระดับ ปวช. ปริญญาตรีหรือปริญญาโท แต่ลูกหลานเหล่านี้ทำสวนไม่เป็น จึงหันไปยึดอาชีพอื่นที่มีรายได้สูงกว่าหรือเป็นรายได้ประจำแทน สภาพเช่นนี้ไม่ต่างไปจากลูกหลานชาวนา เพราะธรรมชาติมนุษย์ย่อมต้องเลือกอาชีพที่สบายและรายได้สูงกว่าอยู่แล้วถ้าปราศจากซึ่งใจรักในอาชีพทำสวนทำนา

สวนเป็นแหล่งการเรียนรู้ที่ถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวสวนสืบต่อกันมา สวนจึงเปรียบเสมือนโรงเรียนแห่งชีวิตที่ปลูกฝังอบรมนิสัยให้มีใจรักในการทำสวนตั้งแต่ยังเยาว์วัย แต่ปัจจุบันสวนกับโรงเรียนแยกจากกันชัดเจน พ่อแม่ต้องการให้ลูกหลานสนใจเรียนหนังสืออย่างเดียว ดังนั้นโอกาสที่ลูกหลานจะไปสวนเพื่อสร้างเสริมประสบการณ์ตรงมีน้อยมาก หลักสูตรในโรงเรียนส่วนใหญ่ไม่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวสวน ลูกหลานชาวสวนจึงไม่ผูกพันและไม่เห็นคุณค่าความสำคัญ

ของสวน อีกทั้งสนับสนุนให้พ่อแม่ขายเพื่อแลกเปลี่ยนกับเงินตรา และเงินที่ได้จากขายที่ดินมักจะหมดลงอย่างรวดเร็วตามกระแสบริโภคนิยมหรือทุนนิยม ก่อให้เกิดปัญหาตามมาอีกมากมาย

สวนเป็นแหล่งสร้างสรรค์วัฒนธรรมชาวสวน เป็นมรดกที่พ่อแม่หวงแหนเก็บไว้ให้ลูกหลานทำมาหากินต่อไป แต่เมื่อการขยายเมืองรุกเข้ามา สวนถูกขายกลายเป็นอาคารบ้านเรือน และถูกทิ้งร้างรอเก็งกำไรขายต่อ วัฒนธรรมชาวสวนถูกปรับเปลี่ยนไปตามกระแสสังคมเมืองมากขึ้นทุกที

สวนและวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรีภายใต้บริบทที่เปลี่ยนไปกำลังตกอยู่ในภาวะวิกฤต ที่อาจจะสูญสลายไปตามกระแสการพัฒนาที่ทันสมัย กระแสทุนนิยม และกระแสการบริโภคนิยม แต่นับวันกระแสที่คุกคามเหล่านี้กำลังถูกท้าทายและถูกแทนที่ด้วยกระแส localization และกระแสการพัฒนาที่ยั่งยืน ดังนั้นจึงควรมีการผนึกกำลังกันจากทุกฝ่ายในการพลิกฟื้นวิกฤตนี้ให้เป็นโอกาส เพื่อจะได้รักษามรดกธรรมชาติและมรดกทางวัฒนธรรมนี้ไว้ให้ยั่งยืนยาวนานที่สุด

3. วิถีชีวิตของชาวสวนบางระมาดกับวิถีชีวิตชาวสวนบางมด

วิถีชีวิตของชาวสวนบางระมาดค่อนข้างจะคล้ายคลึงกับวิถีชีวิตชาวสวนบางมด ไม่ว่าจะเป็นสังคมจะแปรเปลี่ยนอย่างไร ยังยึดถือแบบแผนความประพฤตินั้นเดิม มีความเป็นอยู่เรียบง่าย ไม่ฟุ้งเฟ้อ มีความเอื้ออาทรต่อกัน เลื่อมใสในพุทธศาสนา ชอบไปวัดทำบุญ ถือนิสสัยปฏิบัติธรรมในวันสำคัญทางศาสนา พึ่งตนเองได้อย่างดี ไม่รอคอยความช่วยเหลือจากผู้อื่นหรือจากรัฐ รักสงบ ขยันขันแข็งในการทำสวน ไม่ย่อท้อต่อปัญหาหรืออุปสรรคต่างๆ ความเชื่อที่เป็นมรดกตกทอดกันมายังหลงเหลืออยู่บ้างในกลุ่มชาวสวนบางระมาด มหรสพที่นิยมตรงกันคือลิเกกับโขน

ชาวบางระมาดนั้นค่อนข้างจะโชคดีกว่าชาวบางมดที่เผชิญกับปัญหาน้อยกว่า ปัญหาใหญ่ของบางระมาดขณะนี้คือน้ำเสีย กับการตัดถนนผ่านสวน และการสร้างหมู่บ้านจัดสรรล้อมชุมชน ปัญหาของบางมดที่เพิ่มเข้ามา คือน้ำเค็ม น้ำเสียที่รุนแรงกว่าที่บางระมาด การตั้งโรงงานอุตสาหกรรม และการตัดถนนเพิ่มอีกหลายโครงการ ดังนั้น พื้นที่สวนของบางระมาดจึงยังเหลืออยู่มากกว่าของบางมด แต่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ให้เช่าทำสวน

สวนที่บางระมาดเป็นสวนผสมเช่นเดียวกับสวนที่บางมด แต่นิยมปลูกไม้ต่างชนิดกัน ชาวสวนบางระมาดนิยมปลูกไม้ยืนต้นมาช้านาน มีไม้พันธุ์ดีคุณภาพเยี่ยมเป็นไม้ผลประจำถิ่น ซึ่งหลงเหลืออยู่ตามสวนเก่าดั้งเดิม แต่ผลผลิตมีน้อยไม่เพียงพอับความต้องการของผู้บริโภค ชาวสวนจึงนำไปขยายพันธุ์เพื่อจำหน่ายเป็นรายได้หลัก ทุกวันนี้ชาวสวนเลือกที่จะทำ “สวนต้มยำ” ปลูกพวกมะกรูด เก็บใบขายได้ตลอดปี มีพ่อค้านำไปอบแห้งส่งออกไปยังยุโรปจนผลิตไม่ทันกับความต้องการของตลาด สร้างรายได้ดีกว่าพืชชนิดอื่น นอกจากนี้ก็มีผักสวนครัวทั้งผักจีน ผักไทยต่างๆ แต่ชาวสวนบางมดในอดีตปลูกส้มเขียวหวานเป็นหลักแทบทุกสวน ปัจจุบันปลูกไม้ผลมากที่สุด

จำพวกกล้วย หนาม มะพร้าว น้ำหอม และปลูกกล้วยไม้รองลงมา แต่ปลูกผักกัสน้อยมาก รายได้ไม่ดีเท่าปลูกส้ม ชาวสวนจึงคิดอยากกลับไปปลูกส้มกันอีกครั้งหนึ่ง เมื่ออพยพไปต่างถิ่นก็ยังคงปลูกส้มกันอยู่ เช่น ที่รังสิต จังหวัดปทุมธานี จังหวัดลพบุรี จังหวัดกำแพงเพชร ไม่ว่าชาวสวนบางมดไปอยู่ที่ใด มิได้ทิ้งวัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี ยังคงใช้ภูมิปัญญาเดิมและปรับปรนไปตามสภาพพื้นที่นั้นๆ ชุมชนชาวสวนในต่างถิ่นเหล่านี้จึงเป็นเครือข่ายที่ยังมีความสัมพันธ์อันเครือญาติกับชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรีอยู่ตลอดมา

4. ถนน สัญลักษณ์แห่งการพัฒนาและการทำลาย

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมในรอบสี่ทศวรรษที่ผ่านมา มักจะเรียกกันว่า “การพัฒนา” ซึ่งรัฐมองด้านเดียวว่าเป็นการนำมาซึ่งความเจริญและความทันสมัย แต่มาบัดนี้พบว่าการพัฒนาในลักษณะดังกล่าวเป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน ประการสำคัญคือก่อให้เกิดความได้เปรียบเสียเปรียบ ความไม่เท่าเทียมกันที่ดำรงอยู่ในสังคม ระหว่างภาคเกษตรกรรมกับภาคอุตสาหกรรม ทำให้ชาวสวนและชุมชนชนบทต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตการพัฒนา โดยเฉพาะการใช้ประโยชน์และการพัฒนาที่ดินกระทบต่อพื้นที่สวนและวิถีชีวิตชาวสวนเป็นอันมาก กลายเป็นปัญหาใหญ่สำหรับชาวสวนและมีแนวโน้มจะรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ

เมื่อความเจริญของเมืองหลวงพัฒนาเป็นสากลมากขึ้น กรุงเทพมหานครได้พัฒนาโครงข่ายคมนาคมขนส่งให้มีโครงข่ายการสัญจรเชื่อมโยงกับพื้นที่ชานเมืองขึ้นอย่างต่อเนื่อง ผนวกกับนโยบายกระจายการพัฒนาโดยเฉพาะด้านอุตสาหกรรมออกสู่ย่านชานกรุงเทพมหานคร ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 ทำให้พื้นที่ติดกับศูนย์กลางเมืองได้รับอิทธิพลจากความเจริญเข้าทางด้านตะวันตกของกรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะเขตจอมทอง เขตบางขุนเทียน เกิดความเจริญเติบโตของพื้นที่อย่างรวดเร็ว การขยายตัวของพื้นที่เมืองเติบโตตามโครงข่ายคมนาคมแทนที่พื้นที่สวนดั้งเดิม โดยเฉพาะในช่วงระยะ 10 กว่าปีที่ผ่านมา พื้นที่เกษตรกรรมลดลงอย่างมาก ในขณะที่พื้นที่ที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทางพาณิชยกรรมเพิ่มมากขึ้น มีการปลูกสร้างอาคารพักอาศัยหนาแน่นมากตามแนวถนนสายหลัก ได้แก่ บริเวณถนนเอกชัย ถนนจอมทอง ถนนวุฒากาศ และถนนพระราม 2 ซึ่งลักษณะการขยายตัวของปลูกสร้างอาคารพักอาศัยนี้เปลี่ยนจากตามแนวคลองมาเกาะตัวตามเส้นทางถนนแทน โดยส่วนใหญ่จะพัฒนาพื้นที่ในช่วง 1 กิโลเมตรจากแนวถนน

ยังมีการพัฒนาขยายตัวเมืองมากเท่าไร ยังมีการตัดถนนผ่านกลางที่สวนมากขึ้นเท่านั้น ทำให้พื้นที่สวนจำนวนมากถูกเปลี่ยนสภาพไปโดยสิ้นเชิง และมักจะทำในลักษณะเดียวกัน คือ ชาวสวนจะขายที่ดิน เหลือไว้ส่วนหนึ่งสำหรับปลูกบ้านของตัวเองพร้อมกับปลูกบ้านเช่า เก็บค่าเช่าเป็นรายได้ประจำแทนรายได้จากการทำสวน ซึ่งบ้านเช่าเหล่านี้จะมีผู้อพยพจากต่างถิ่นมาอยู่กันมากจน

กลายเป็นชุมชนแออัดในเวลาต่อมา บ้างก็ลงทุนปลูกตึกแถว ที่ดินแปลงใหญ่ถูกกว้านซื้อเพื่อนำไปสร้างหมู่บ้านจัดสรรหลายโครงการ รวมทั้งตั้งโรงงานอุตสาหกรรม จนมีคำกล่าวว่า “ปลูกอะไรก็ไม่งามเท่าปลูกตึก”

เมื่อพิจารณาแนวโน้มของการใช้ประโยชน์ที่ดินในอนาคตของเขตจอมทอง พบว่า ราชการเดินหน้าก่อสร้างปรับปรุงถนนหนทางอย่างไม่หยุดยั้ง มีการวางโครงการพัฒนาโครงข่ายคมนาคมทางบกอย่างกว้างขวาง กระทบต่อเขตจอมทองและบริเวณใกล้เคียงเป็นอันมาก ดังจะเห็นได้จากโครงการถนนสายหลักและสายรอง 6 สาย โครงการระบบทางด่วนสายดาวคะนอง-วงแหวนรอบนอก และโครงการซึ่งอยู่ระหว่างดำเนินการการศึกษาอีก 2 โครงการ คือ โครงการสะสมที่ดินเพื่อการพัฒนาบริเวณศูนย์คมนาคม (Intermodal Station) กรุงเทพฯ ด้านใต้ ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่ครอบคลุมแขวงบางค้อทั้งหมดประมาณ 3,000 ไร่ คาดว่าจะอำนวยความสะดวกในการดำเนินการด้านสาธารณูปโภคและสาธารณูปการที่ปราศจากความล่าช้าในการเวนคืนที่ดิน และโครงการศูนย์คมนาคมกรุงเทพฯ ด้านใต้ ซึ่งส่วนหนึ่งของโครงการจะมีการก่อสร้างสถานีขนส่งสายใต้แห่งใหม่ และเชื่อมต่อกับระบบขนส่งสาธารณะอื่นๆ (สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2544: (5) 18-23) ดังนั้น ในอนาคต เขตจอมทองจะเป็นพื้นที่รองรับการขยายตัวของที่อยู่อาศัยในบริเวณฝั่งตะวันตกของกรุงเทพมหานครที่สำคัญ เพราะความได้เปรียบทางด้านที่ตั้งที่อยู่ไม่ไกลจากศูนย์กลางเมืองที่ติดกับพื้นที่เขตเมืองชั้นใน และระบบโครงข่ายคมนาคมที่สะดวกรวดเร็ว เช่นเดียวกับเขตคลองตัน เป็นเขตชั้นนอกที่ถูกเปลี่ยนสภาพจากพื้นที่สวนเป็นเขตที่อยู่อาศัยใหม่ที่มีการคมนาคมสะดวก เนื่องจากบริเวณนี้เป็นพื้นที่สีเขียวปลอดจากมลพิษของโรงงานอุตสาหกรรม จึงเป็นที่นิยมเข้ามาอยู่อาศัยกันมาก

ทิศทางในการใช้ประโยชน์และพัฒนาที่ดินของทั้งสองเขตดังกล่าวมุ่งตอบสนองและรองรับการขยายตัวของเมืองเพื่อความทันสมัยและสะดวกรวดเร็ว ซึ่งให้เห็นว่ารัฐมิได้คำนึงถึงพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมอันเป็นรากเหง้าของชุมชนดั้งเดิม พื้นที่เหล่านี้เป็นพื้นที่แรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานที่มาจากทางน้ำ โดยมีบ้านเช่า หมู่บ้านจัดสรร หรือ โรงงานอุตสาหกรรมเติบโตมาทีหลัง และกำลังสร้างความเดือดร้อนในด้านมลพิษต่อสภาพแวดล้อม ผลกระทบต่อภาคเกษตรกรรมเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ สภาพทั่วไปของพื้นที่นี้ถือว่าเป็น “ทำเลทอง” ของชาวสวน หากควบคุมสภาวะสมดุลทางธรรมชาติไว้ได้เช่นในอดีต การนำพื้นที่เกษตรกรรมชั้นดีเหล่านี้ไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นจึงเป็นการใช้ที่ดินผิดประเภท หรือใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่คุ้มค่า

ผลกระทบจากการขยายเมืองดังกล่าวยังก่อให้เกิดปัญหาวิกฤตวัฒนธรรมชาวสวน ซึ่งได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องหลายแห่งและหลายจังหวัด ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ จากผลการวิจัยเรื่องการสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมชาวสวน จังหวัดนนทบุรี (ญูณี สรประไพ,

2538) พบว่า การขยายเมืองโดยรอบกรุงเทพฯ ทำลายสวนผลไม้ ถมคูคลอง เฉพาะในจังหวัดนนทบุรี พื้นที่สวนเป็นบริเวณกว้างขวางได้เปลี่ยนแปลงเป็นโรงงานอุตสาหกรรม หมู่บ้านจัดสรร ศูนย์การค้า ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ทำให้สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม ระบบนิเวศขาดความสมดุล ซึ่งเป็นผลกระทบต่อการทำสวนโดยตรง

ภายใต้ทิศทางของการพัฒนาไปสู่ความเจริญและทันสมัย และยึดแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ก่อให้เกิดวิถีการดำรงชีวิตที่สะดวกสบายยิ่งขึ้นและค่านิยมแบบใหม่ แต่ขณะเดียวกัน การพัฒนาที่ดินได้ทำลายพื้นที่สวนอันเป็นต้นทุนทางธรรมชาติ ทางเศรษฐกิจ ทางการศึกษา และทางวัฒนธรรม ให้สูญสิ้นไปจากถิ่นนี้อย่างยากจะหวนคืน รวมทั้งทำลายสายสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมชาวสวนดั้งเดิม ซึ่งเป็นรากฐานของความสุข ความมั่นคง และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ พลังของชุมชนอ่อนแอลง สะท้อนให้เห็นความไม่เป็นธรรมของการพัฒนาได้เป็นอย่างดี ฉะนั้น รัฐจึงควรตระหนักอย่างยิ่งถึงมิติทางด้านพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ อันถือได้ว่าเป็นมรดกทางสังคมและรากฐานของสังคมไทย การพัฒนาพื้นที่ในอนาคตควรเป็นการพัฒนาควบคู่ไปกับการรักษาไว้ซึ่งความเป็นเอกลักษณ์ของพื้นที่นั้นอย่างจริงจัง

5. การจัดการศึกษาของชุมชน

ภายใต้การดำเนินงานของรัฐในช่วงที่ผ่านมา 100 กว่าปีนั้นสะท้อนให้เห็นว่ารัฐเป็นผู้จัดการศึกษาเพียงฝ่ายเดียว ทำให้โรงเรียนกับชุมชนแยกออกจากกัน ทั้งที่สมัยก่อนนั้น ครอบครัวหรือชุมชนเป็นผู้จัดการศึกษาให้แก่บุตรหลานของตน ปัจจุบันเมื่อมีการปฏิรูปการศึกษาขึ้น จึงได้คืนบทบาทการจัดการศึกษาให้กับชุมชน

ในการจัดการศึกษาของชุมชนชาวสวนฝั่งธนบุรีเพื่อสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรมนั้น ชุมชนมีปัจจัยพื้นฐานในการพัฒนาที่พอเพียง คือ มีทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่สวน คลอง มีทรัพยากรบุคคล ได้แก่ ชาวสวน พระสงฆ์ และมีทุน ได้แก่ ผลผลิต รายได้ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยแห่งความเข้มแข็งบางส่วนเหลืออยู่ ได้แก่ กลุ่มผู้นำท้องถิ่นซึ่งเป็นชาวสวน ภูมิปัญญาชาวสวน การรวมกลุ่มประชาคมต่างๆ ปัจจัยเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่จะช่วยให้ภาคีอื่นเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ในการพัฒนาทางวัฒนธรรม และช่วยกระตุ้นให้เกิดการรวมกลุ่มที่เข้มแข็ง

การจัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำไปสู่การพัฒนาทางวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของเสรี พงศ์พิศ วิจิต นันทสุวรรณ และทีมงานมูลนิธิหมู่บ้าน (2545: 3) ที่เน้นว่าการจัดกระบวนการเรียนรู้สำหรับชุมชนคือการช่วยให้ชุมชนค้นพบและพัฒนาศักยภาพของตนเองจนสามารถพึ่งพาตนเองได้

6. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

6.1 ภาครัฐควรจะมีนโยบายในการจัดวางผังเมือง แบ่งประเภทการใช้ประโยชน์พื้นที่อย่างชัดเจนและเหมาะสม ควรที่จะอนุรักษ์พื้นที่สีเขียวไว้เพื่อการเกษตรเท่านั้น

6.2 ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคมของแต่ละเขต ควรร่วมมือในการจัดอบรมให้ความรู้แก่ผู้บริหาร โรงเรียนและครูเกี่ยวกับชุมชนที่โรงเรียนตั้งอยู่ เพราะฝ่ายนี้มีนักวิชาการหลายด้านและเป็นหน่วยงานที่ใกล้ชิดกับชุมชนมากที่สุด จะรู้สึกซึ่งเกี่ยวกับปัญหาความต้องการของชุมชนอย่างดี อย่างน้อยที่สุดผู้บริหารและครูจะเห็นภาพของชุมชนได้ใกล้เคียงกัน เข้าใจตรงกัน ทำให้การพัฒนาหลักสูตรหรือการจัดกิจกรรมต่างๆ ไปสู่เป้าหมายเดียวกันได้ง่ายขึ้น

6.3 ในหลักสูตรครุศาสตรบัณฑิตหรือศึกษาศาสตรบัณฑิต หมวดวิชาครู ควรจะบรรจุรายวิชาว่าด้วยการศึกษาและพัฒนาชุมชน เน้นการฝึกภาคสนาม เพื่อเตรียมครูรุ่นใหม่ให้สามารถทำวิจัยเชิงคุณภาพเกี่ยวกับชุมชนหรือท้องถิ่นที่โรงเรียนตั้งอยู่ได้ ซึ่งองค์ความรู้ที่ได้รับควรจะเป็นภาพรวมและครอบคลุมหลายมิติ เช่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วัฒนธรรมของชุมชน ปัญหาของชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้อาจจะบูรณาการกับรายวิชาที่ว่าด้วยการวิจัยได้

ข้อเสนอแนะ

1. ควรจะมีการวิจัยเพื่อติดตามผลการนำวัฒนธรรมชาวสวนหรือภูมิปัญญาชาวสวนไปใช้ในการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาและการจัดการเรียนการสอน
2. ควรจะมีการวิจัยเรื่องภูมิปัญญาชาวสวนแต่ละภาค แต่ละท้องถิ่นอย่างลึกซึ้ง
3. ควรจะมีการศึกษาและวิเคราะห์ผลกระทบของระบบโครงข่ายคมนาคมทางบกที่มีต่อภาคเกษตรกรรมและเสนอแนวทางแก้ไข
4. ควรจะมีการสำรวจและวิจัยเกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพของฝั่งธนบุรี

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กรุงเทพมหานคร, สำนักการโยธา. รายละเอียดถนนที่อยู่ในความรับผิดชอบของศูนย์ก่อสร้างและบูรณะถนน 4 กองก่อสร้างและบูรณะ สำนักการโยธา [แผ่นดิสเก็ตต์]. กรุงเทพมหานคร: สำนักการโยธา, มปป. แหล่งที่มา: สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร 2 [10 เมษายน 2545].
- กรุงเทพมหานคร, สำนักการโยธา. รายละเอียดถนนที่อยู่ในความรับผิดชอบของศูนย์ก่อสร้างและบูรณะถนน 5 กองก่อสร้างและบูรณะ สำนักการโยธา [แผ่นดิสเก็ตต์]. กรุงเทพมหานคร: สำนักการโยธา, มปป. แหล่งที่มา: สำนักการโยธา กรุงเทพมหานคร 2 [10 เมษายน 2545].
- กรุงเทพมหานคร, สำนักผังเมือง. รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการจัดทำแผนผังพัฒนาเขต กรุงเทพมหานคร เขตจอมทอง ปีงบประมาณ 2543. กรุงเทพมหานคร: สำนักผังเมือง, 2544.
- กรุงเทพมหานคร, สำนักสวัสดิการสังคม กองสวนสาธารณะ. ดันไม้ใหญ่ในกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพมหานคร: กองสวนสาธารณะ, 2542.
- กวี จุติกุล. วัตนาการของการศึกษาเกษตรในประเทศไทย. วารสารแม่โจ้เทคโนโลยีการเกษตร. ฉบับพิเศษ อนุสรณ์แม่โจ้ 50 ปี (พ.ศ. 2477-2527): 41-52.
- กองทุนสนับสนุนการวิจัย, สำนักงาน. สรุปผลการดำเนินงานของฝ่ายสนับสนุนการวิจัยเกี่ยวกับชุมชน. หน้า 1-15. งานวิจัยเพื่อชุมชนของ สกว. 2543.
- กาญจนา แก้วเทพ. สื่อสองวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538.
- กาญจนา คัพันธ์ (นามแฝง). เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี, 2540.
- การศึกษานอกโรงเรียน, กรม. หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับประถมศึกษา พุทธศักราช 2531. กรุงเทพมหานคร: กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2539ก.
- การศึกษานอกโรงเรียน, กรม. หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2530. กรุงเทพมหานคร: กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2539ข.
- การศึกษานอกโรงเรียน, กรม. หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2530. กรุงเทพมหานคร: กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2539ค.
- การศึกษานอกโรงเรียน, กรม. หลักสูตรวิชาชีพพระยาศน์ เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร: กลุ่มพัฒนาและส่งเสริมการศึกษาอาชีพ กองส่งเสริมปฏิบัติการ กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2543.

- กุศุมารักษ์มณี. บรรณาธิการ. **วัฒนธรรมเมือง**. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2537.
- เกษตร, สำนักงาน. **จังหวัดสมุทรสงคราม. พื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ปี 2540 จังหวัดสมุทรสงคราม**. (อัครสำเนา).
- ครูศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน สำนักงานเขตจอมทอง. สัมภาษณ์, 23 กุมภาพันธ์ 2546.
- คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงาน. “แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา.” เอกสารประกอบการร่างนโยบายส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, 2541.
- คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. **คู่มือการจัดตั้งและดำเนินงานสภาวัฒนธรรมจังหวัด**. กรุงเทพมหานคร. 2538.
- คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนแม่บท วาระแห่งชาติ ว่าด้วย “ทศวรรษสืบสานวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา” (พ.ศ. 2541-2550)**. กรุงเทพมหานคร: (ม.ป.ป.)
- คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, สำนักงาน. **ทิศทางและแผนวิจัยเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ตรวจสอบแผนงานวิจัยหรือชุดโครงการวิจัยและโครงการวิจัยของส่วนราชการและรัฐวิสาหกิจที่เสนอของบประมาณประจำปีตามมติคณะรัฐมนตรี สำหรับปีงบประมาณ 2544-2546. ฉบับปรับปรุง**. 2543.
- คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, สำนักงาน. **ห้องสมุดศูนย์ข้อเสนอเทศการวิจัย. วิถีชีวิตของชุมชนชาวสวนในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑลกับสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลง** [online]. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2541. แหล่งที่มา: <http://www.riclib.nrct.go.th> [29 เมษายน 2546].
- คึกฤทธิ์ ปราโมช. พลตรี ม.ร.ว. การศึกษากับการสืบทอดและการเสริมสร้างวัฒนธรรม. ใน **การศึกษากับการถ่ายทอดวัฒนธรรม: กรณีศึกษาหนังใหญ่วัดขนอน**, หน้า 12-20. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์วัฒนธรรมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537. เอกสารประกอบการประชุมวิชาการ เนื่องในโอกาสวันคล้ายวันสถาปนาคณะครุศาสตร์ครบ 37 ปี วันที่ 8-9 กรกฎาคม 2537.
- โคสนาคาร, กรม. **คำแนะนำของสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ เรื่อง โทษของการกินหมาก**. ใน **ประมวลวัฒนธรรมแห่งชาติ**, หน้า 75-82. พระนคร: 2486.
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. **สพ. 2.32/4 คำแนะนำของกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 2 เรื่องวิชาเพาะปลูกเป็นส่วนสำคัญสำหรับพระราชบัญญัติ**. โดย จางวางเอก เจ้าพระยาธรรมศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2465.

- จอมทอง, สำนักงานเขต. **คู่มือประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวเขตจอมทอง.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขตจอมทอง, 2545. จัดทำโดยงบประมาณสมาชิกสภาเขต ปี 2545.
- จอมทอง, สำนักงานเขต. ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม. **ข้อมูลการเกษตร เขตจอมทอง ปี พ.ศ. 2543/2544.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขตจอมทอง, 2544. (อัคราณา)
- จอมทอง, สำนักงานเขต. ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม. **เอกสารสรุปข้อมูลชุมชน.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขตจอมทอง, 2540.
- จิระศักดิ์ อรุณศรี และสมใจ ปฎิยูทธ. การใช้เชื้อไรโซเบียมเพื่อเพิ่มผลผลิตพืชตระกูลถั่ว. ใน **งานแสดงเกษตรและอุตสาหกรรมโลก อาหารเพื่อมวลมนุษย.** หน้า 97. นครราชสีมา: มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2538. (หนังสือที่ระลึกเนื่องในโอกาสงานแสดงเกษตรและอุตสาหกรรมโลก ในส่วนของอาหารเพื่อมวลมนุษย วันที่ 4 พฤศจิกายน-16 ธันวาคม 2538.)
- จิราภรณ์ คชเสนี, นันทนา คชเสนี และเมือง โคกทุ่ง. ระบบสวนรอบบ้านแบบดั้งเดิมในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา: ความสมเหตุสมผลทางนิเวศวิทยา. **รายงานการวิจัย.** กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สถาบันไทยศึกษา. **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “ชาวสวนฝั่งธนฯ: สองฝั่งคลองแห่งการเปลี่ยนแปลง.** กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยศึกษา, 2543.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- ชลิตา บัณฑุวงศ์ และคณะ. **หัวโทง: พัฒนาการ ลักษณะ และการปรับตัวของชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน.** กรุงเทพมหานคร: โครงการความร่วมมือเพื่อการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอันดามัน, 2544.
- ชอบ แสงทอง. **ชาวสวนบางระมาด. สัมภาษณ์ 2 เมษายน 2545.**
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการแปล. **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์.** กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2529. (แปลจาก Chinese society in Thailand: An analytical history by William G. Skinner).
- ชิน เรื่องศรี, จ.ศ.อ. **ประธานกรรมการชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 13 แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน. สัมภาษณ์ 6 ธันวาคม 2545.**
- ชูเกียรติ ทรัพย์ไพศาล และไทรรัตน์ ศรีวัฒนา. **การป้องกันน้ำท่วมและการระบายน้ำของมหานคร.** กรุงเทพมหานคร: สำนักส่งเสริมและฝึกอบรม มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2530.
- เซียงไฮ้ แซ่ตั้ง. **ชาวบางมด. อายุ 63 ปี. สัมภาษณ์ 15 มิถุนายน 2545.**

- ญาติี สรประไพ. การสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมชาวสวนจังหวัด
นนทบุรี. วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามนุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538.
- เดชา ศิริภัทร. **ข้าวประดับดิน รูปแบบอันงดงามของความสัมพันธ์ระหว่างเกษตรกรกับระบบ
นิเวศ.** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2531.
- ตลิ่งชัน, สำนักงานเขต. **คู่มือติดต่อราชการ สำนักเขตตลิ่งชัน.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขต
ตลิ่งชัน, 2543.
- ตลิ่งชัน, สำนักงานเขต. **ตลิ่งชัน “เขตน่าอยู่”.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2543ข.
(อัดสำเนา).
- ตลิ่งชัน, สำนักงานเขต. ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม. **ข้อมูลชุมชนเขตตลิ่งชัน.
กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2543.**
- ตลิ่งชัน, สำนักงานเขต. ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม. **ข้อมูลการเกษตร เขตตลิ่งชัน
ปี พ.ศ. 2543/2544.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขตตลิ่งชัน, 2544. (อัดสำเนา)
- ตามรอยประเพณีซักพระของคนฝั่งธน. กทม. สาร ฉบับกลุ่มเขตเหนือ “กรุงธน”. 2 (22 มกราคม
2542): 4.
- ทรงรัตน์ ปานจำรุณ. นักวิชาการเกษตร 4 ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขต
จอมทอง. สัมภาษณ์, 29 พฤศจิกายน 2545.
- ทุ่งครุ, สำนักงานเขต. **เขตทุ่งครุ แหล่งไม้ผลการเกษตร.** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเขตทุ่งครุ,
2544.
- เทพศาสตร์สถิตย์, พระยา (โห้ กาศพิชัย). **หลักการสอนวิชาทำสวนสำหรับโรงเรียนประถมศึกษา.
พิมพ์ครั้งที่ 4.** พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2478.
- ชเรศ ศรีสถิตย์ และ ช่าง เปรมปรีดี. **ความคิดและภูมิปัญญา ชุม ความเป็นอยู่และการทำมาหากิน.
กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.** (เอกสารสำเนา) .
- ธีระวัฒน์ พิริยะจิตตะ. นักวิชาการเกษตร 6 กองส่งเสริมอาชีพ สำนักพัฒนาชุมชน
กรุงเทพมหานคร. สัมภาษณ์ 9 กุมภาพันธ์ 2546.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากร. ใน จตุรงค์ บุญยรัตนสุนทร
(บรรณาธิการ), สังคมไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง.** หน้า 238-239. กรุงเทพมหานคร:
คณะกรรมการเผยแพร่ส่งเสริมงานพัฒนา (คสพ.).
- นิพัทธ์พร เฟื่องแก้ว. **ชีวิตและความทรงจำ...ริมฝั่งน้ำธนบุรี. ใน ธนบุรี.** หน้า 118-137.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี, 2542.

นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว และสุตารา สุขฉายา. ธนบุรี ภาพเก่าของบางกอก. ใน **ธนบุรี**. หน้า 29-75.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี, 2542.

นำพล โพธิ์พลากร. ชาวสวนลีนี่ ชุมชนสามง่ามพัฒนา แขวงจอมทอง เขตจอมทอง. อายุ 64 ปี.

สัมภาษณ์ 2 พฤษภาคม 2545.

เนื่อง จงโยธา. เรื่องเครื่องหอม 7 ประการ เรื่องการทำสวนดอกไม้ เรื่องการทำไร่. พระนคร:

โรงพิมพ์หุโทย, 2475. พิมพ์แจกในการสพหลวงศรีบริบาล (โต เพ็ชรศิริ) ณ วัดสัมป๋วย

จังหวัดนครนายก วันที่ 7 มีนาคม พ.ศ. 2475. (คัดลอกมาจากหนังสือวชิรญาณวิเศษ ของ

ราชบัณฑิตยสภา พิมพ์มานาน 40 ปี ได้อนุญาตให้ตีพิมพ์ได้เมื่อ 14 กุมภาพันธ์ 2475).

บุญชอบ จารุสัมฤทธิ์. ชาวสวนบางระมาด อายุ 73 ปี. สัมภาษณ์ 11 พฤษภาคม 2545.

บุญปลุก ทับมาโนช. ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 7 แขวงบางมด เขตจอมทอง. อายุ 63 ปี. สัมภาษณ์ 10

พฤษภาคม 2545.

ประทีป วีระพัฒนานิรันดร์. ความสำคัญของภาคเกษตรกรรมต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต. **วารสาร**

นิเวศวิทยา. 22 (กันยายน-ธันวาคม) 2538: 77-80.

ประยงค์ ป้อมน้อย. ประธานกรรมการชุมชนหมู่บ้านพัฒนา หมู่ 4 แขวงบางระมาด เขตตลิ่ง

ชัน. สัมภาษณ์ 6 ธันวาคม 2545.

ประยูร วงศ์พุทธคำ. นักวิชาการเกษตร 5 ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขต

จอมทอง. สัมภาษณ์ 28 กุมภาพันธ์ และ 15 มีนาคม 2546.

ประโยชน์ ปานเพชร. ประธานสหกรณ์บางมดหลวงพ่อดาว. สัมภาษณ์, 29 มิถุนายน 2545 และ

20 มีนาคม 2546.

ประเวศ วะสี. ยุทธศาสตร์ทางปัญญาแห่งชาติ: ยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกัน.

พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิปัญญา, 2538.

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. **ภูมิปัญญานิเวศวิทยาชนพื้นเมือง: ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่า**

ทุ่งใหญ่นเรศวร. กรุงเทพมหานคร: โลกดุลยภาพ, 2539.

ผู้ช่วยผู้อำนวยการศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน. สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2546.

ผู้อำนวยการศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน. สัมภาษณ์ 14 กุมภาพันธ์ 2546.

พรทิพย์ อันทิวโรทัย, อนงค์นุช ภูยานนท์. แนวปฏิบัติเพื่อให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมจัดการศึกษา.

วารสารครุศาสตร์. 28 (พฤศจิกายน 2542 – กุมภาพันธ์ 2543): 130-137.

พาณิชย์, สำนักงาน. จังหวัดสมุทรสงคราม. **ข้อมูลการตลาดจังหวัดสมุทรสงคราม ปี 2536**.

สมุทรสงคราม, 2537.

พ่ายแพ้ ปั่นเกิด. มาตรการคุ้มครองพื้นที่เกษตรกรรม ถึงเวลาที่ต้องกำหนดให้ชัดเจน. **เกษตรกร
พัฒนา**. 14 (สิงหาคม 2537): 12-16.

พิบูลพัฒนาเขต, พระครู. เจ้าอาวาสวัดมณฑป. สัมภาษณ์ 27 พฤษภาคม 2544. (มรณภาพในปี 2546)
พิทยา หยูทอง สมปอง ยอดมณี และคณะ. **เกาะป็นหยี: เวทียุทธกรรมกลางน้ำ**. กรุงเทพฯ: สำนัก
งานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.

พิศาลพัฒนาทร, พระ. (ถาวร จิตตถาวโร). สัมภาษณ์, 21 สิงหาคม 2545.

พีรพน พิสนพงษ์. แต่แม่น้ำและลำคลองที่ถูกลืม. **The Earth 2000**. 2 (2538): 52-58.

ภาสกรวงศ์, เจ้าพระยา. **ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: 2515.

มงคล ปลั่งศรีนนท์. เจ้าหน้าที่การเกษตร 5 สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน. สัมภาษณ์ 3 กุมภาพันธ์
2546.

เมธาธิปดี, พระยา. **แบบสอนอ่านเรื่องการเพาะปลูกเบื้องต้น พ.ศ. 2458**. พระนคร: ราชวัด, 2458.

ยศ สันตสมบัติ. **ท่าเกวียน: บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย**

ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ: คบไฟ, 2539.

วัลฤดี จตุกุล. ชาวบางมด. สัมภาษณ์ 4 กรกฎาคม 2545.

วิทย์ พินคันเงิน. สวนผลไม้ของไทย. **วารสารวัฒนธรรมไทย**. 5 (2 เมษายน 2508): 6-9.

ศรี ศรีแจ่ม. ชาวสวนบางระมาด อายุ 30 ปี. สัมภาษณ์ 30 มิถุนายน 2544.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ชีวิตวัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย**. ใน **มองอนาคต: บทวิเคราะห์เพื่อ
การปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิปัญญา, 2536.

ศิริศักดิ์ คุ้มรักษา. งานบุญประเพณีฝั่งธนร่องรอยที่หลงเหลือ. ใน **ธนบุรี**. หน้า 200-209.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี, 2542.

ศิลปากร, กรม. **ประวัติและโคลงกำสรวลศรีปราชญ์**. พระนคร: ศิวพร, 2504.

สีลวัต สุยิลวรรณ. **วารสารเมืองโบราณ**. 17 (เมษายน-มิถุนายน 2534).

ศึกษาธิการ, กระทรวง. **พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ฉบับเป็นกฎหมาย**. กรุงเทพมหานคร:
สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ, 2542.

ศูนย์ข้อมูลกรุงเทพมหานคร. **เขตจอมทอง** [Online]. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ข้อมูล

กรุงเทพมหานคร, 2545. แหล่งที่มา: <http://www.bma.go.th> [10 เมษายน 2545].

ส. พลายน้อย. **ชีวิตตามคลอง**. กรุงเทพฯ: แสงศิลป์การพิมพ์, 2534.

ส. พลายน้อย. **เล่าเรื่องบางกอก**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: บำรุงสาส์น, 2535.

สถิตย์ เผือกสามัญ. ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6 แขวงบางมด เขตจอมทอง. อายุ 45 ปี สัมภาษณ์ 10
พฤษภาคม 2545.

สนับ อ่อนเบา. นักวิชาการเกษตร 5 ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม สำนักงานเขต
จอมทอง. สัมภาษณ์ 15 มีนาคม 2544.

สมัชชาศิลปวัฒนธรรมไทย สภาผู้แทนราษฎร. **แนวทางการส่งเสริมและพัฒนาวัฒนธรรมไทย
วัฒนธรรมโลก.** กรุงเทพมหานคร: สมชายการพิมพ์, (ม.ป.ป).

สวรรค์ จันทร์ม่วง. กำนันและผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 แขวงบางมด เขตจอมทอง. อายุ 56 ปี. สัมภาษณ์ 10
พฤษภาคม 2545.

สฎีพิเศษ...จับตาการปลูกเสก “ตลาดน้ำวัดไทร” จอมทอง ถู้อกฤษ์ 29 มิษ. น้ดค้กกลางคลอง.
แนวหน้า. 8 มีนาคม 2545.

สมพร อัครวิธานนท์. **ความต้องการและสถานการณ์พืชสวนไทย.** กรุงเทพฯ: TDRI, 2535.

สมลักษณ์ พิภป้อม. เจ้าหน้าที่การเกษตร 5 สำนักงานเกษตรเขตตลิ่งชัน. สัมภาษณ์ 3 กุมภาพันธ์
2546.

สมศักดิ์ เมนะทัต. ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 2 แขวงบางมด เขตจอมทอง. อายุ 49 ปี สัมภาษณ์ 10
พฤษภาคม 2545 และ 9 มกราคม 2546.

สถาบันศึกษาวิจัยวัฒนธรรมหัวเมืองฝ่ายเหนือ. **สารานุกรมของใช้พื้นบ้านไทยในอดีตเขตหัวเมือง
ฝ่ายเหนือ.** พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, 2530.

สมุห์ชาญชัย อธิปัตโต, พระครู. (แสง จิระวงศ์). วัดมะกอก อายุ 82 ปี. สัมภาษณ์ 1 กรกฎาคม
2544.

สายัณฑ์ อุ่นอุ่น. ชาวตลิ่งชัน. สัมภาษณ์ 8, 23 สิงหาคม 2544.

สิริพร สมบูรณ์บูรณะ. สวน ชาวสวนในกรุงเทพฯ และปริมณฑลกับการเปลี่ยนแปลงเชิง
โครงสร้าง. 2538.

สุกัญญา สุจฉายา. รายงานวิจัยเรื่องความเชื่อและพิธีกรรมในวิถีชีวิตของชาวสวนคลองบางระมาด.
เสนอต่อสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ. เรือกสวนไร่นา ถิ่นฐาน บ้านเรือน และผู้คน. ใน **บางขุนเทียน:
ส่วนหนึ่งของแผ่นดินไทยและกรุงรัตนโกสินทร์.** หน้า 75-86. กรุงเทพมหานคร. 2530.
(พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ น.ท.สุขุม บุนปาน รน.)

สุนิสา มั่นคง และคณะกรมศิลปากร. สถานที่สำคัญ ใน **กรุงธนบุรี.** หน้า 113-210.
กรุงเทพมหานคร: บวรสารการพิมพ์, 2541.

สุพรรณิ เมนะเนตร. ชาวบางมด. สัมภาษณ์ 6 มีนาคม 2546.

สุกร ดงภักกิจ. ชาวบางมด. สัมภาษณ์ 6 มีนาคม 2546.

- สุภางศ์ จันทวานิช. **วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- ศุมน อมรวิวัฒน์. **ชุดวิชาทักษะและประสบการณ์พื้นฐานสำหรับเด็กประถมศึกษา หน่วยที่ 9.เอกสารประมวลสาระสำหรับนักศึกษาปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาหลักสูตรและการสอน บัณฑิตวิทยาลัย สุโขทัยธรรมราช, 2537.**
- เสรี พงศ์พิศ วิชิต นันทสุวรรณ และทีมงานมูลนิธิหมู่บ้าน. **บทประกอบ powerpoint ชุดกระบวนการเรียนรู้สู่การพัฒนาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิหมู่บ้าน, 2545.
- แสวง คำลิ่งอิ่ง. **ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 18 แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน. สนทนากลุ่ม 6 ธันวาคม 2545.**
- แสวง จำรัสสุวรรณ. **ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 10 แขวงบางมด เขตจอมทอง อายุ 55 ปี. สัมภาษณ์ 10 พฤษภาคม 2545.**
- คำดี ทองธิว. **หลักและแนวปฏิบัติในการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษา: กรณีวิชาวิทยาศาสตร์ระดับประถมศึกษา**. กรุงเทพฯ: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.
- หุขุ พึ่งภพ. **วิชาทำสวนสำหรับนักเรียนประถมและมัธยมวิสามัญเกษตรกรรม เหมาะแก่ครูกิจกรรมและกสิกรทั่วไป**. พระนคร: โรงพิมพ์กิมหลีหงวน, 2478.
- อนวัชร บุญเกียรติบุตร. **ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 11 แขวงบางมด เขตจอมทอง อายุ 42 ปี. สัมภาษณ์ 10 พฤษภาคม 2545.**
- อมรรัตน์ ปานกล้า. **จากความคิดทางวัฒนธรรมถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน...ทางออกของสังคมไทย. วารสารสยามอารยะ. 3 (กรกฎาคม 2539): 29-34.**
- อรรถ ก้นก้อย. **สมาชิกสภาเขตตลิ่งชัน และหัวหน้ากลุ่มเกษตรกร บางระมาด. สัมภาษณ์ 19 เมษายน 2545 และ 6 มีนาคม 2546.**
- อนุภาสสิขานุสาร, หลวง. **พฤษศาสตร์ ภาคสาม ว่าด้วยการฝึกหัดทำสวนในโรงเรียน. พิมพ์ครั้งที่ 1. พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร, 2456.**
- อนรรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง. **กับข้าวสวนและขนมโบราณในธนบุรี. ใน ธนบุรี. หน้า 167-181. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี, 2542.**
- อนรรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง. **ที่ตั้งอาณาเขต และการปกครอง. ใน ธนบุรี. หน้า 313-316. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี, 2542.**
- อนรรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง. **เรือสวน คูคลอง และดินดอนบนตะกอนปากแม่น้ำ. ใน ธนบุรี. หน้า 15-28. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี, 2542.**
- อาคม คุณสัวโร, พระ. **วัดยาขรม. สัมภาษณ์ 7 กรกฎาคม 2545.**

- อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์. **วิถีชีวิตและสวนไทยในบริบทการพัฒนา: กรณีศึกษาชุมชนชาวสวนใน
จังหวัดสมุทรสงคราม**. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเทคโนโลยี
การบริหารสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2541.
- อิรวาสี ปัทมะสุนทร, เรืออากาศโท. **สารจากผู้อำนวยการเขต. คู่มือติดต่อราชการ สำนักเขต
ตลิ่งชัน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักเขตตลิ่งชัน, 2543.
- อุดมลักษณ์ ช้อยหิรัญ. **ชาวบางมด . สัมภาษณ์ 10 กรกฎาคม 2545**.
- อุ้นตา นพคุณ. **กรอบแนวความคิดการพัฒนาโปรแกรมอย่างมีส่วนร่วมทางการศึกษานอกระบบ
โรงเรียน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2546.

ภาษาอังกฤษ

- Bogdan, R.C., and Biklen, S.K. **Qualitative research for education an introduction to theory
and methods**. (second edition) MA: Allyn and Bacon, 1992.
- Cohen, John M. and Uphoff, Norman T. Participation's place in rural development: seeking
clarity through specificity. **World Development**. 8 (1980): 219-222.
- United Nations. **Popular participation in decision making for development**. New York:
United Nations publishing, 1983.
- White, Alastair T. Why community participation? **A discussion of the argument community
participation: Current issue and lesson learned**. United Nations Children's Fund.
1982.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แบบสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก

ข้อมูลส่วนตัวของผู้ให้ข้อมูลหลัก
 ชื่อ-สกุล หมายเลขรหัส..... ครั้งที่.....
 อาชีพ อายุ ปี ระดับการศึกษา.....
 วันเดือนปีที่สัมภาษณ์..... เวลา..... สถานที่.....
 บุคคลที่ร่วมในเหตุการณ์.....
 สภาพแวดล้อม.....
 ปฏิกิริยาของผู้ให้ข้อมูล.....
 พฤติกรรมหรือเหตุการณ์ขณะให้ข้อมูล.....

แนวทางการสัมภาษณ์

1. ประวัติความเป็นมาของชุมชนชาวสวน

- เข้ามาอยู่ตั้งแต่เมื่อไร
- สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นอย่างไร เช่น คลอง ป่า ลัดหัว พันธุ์ไม้ต่างๆ ฯลฯ
- การประกอบอาชีพ ส่วนใหญ่ทำอะไรเป็นหลัก
- แหล่งที่ทำสวนอยู่บริเวณใด

2. สภาพสวนฝั่งธนบุรีเป็นอย่างไรตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

- วิวัฒนาการในการทำสวนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเป็นอย่างไร ในช่วงประมาณ 100 ปี
- ลักษณะของสวนปัจจุบันเป็นอย่างไร
- ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นอย่างไร
- พืชพันธุ์ที่นิยมปลูก มีอะไรบ้าง จำพวกไม้ผล
- ลักษณะเด่นของพืชพันธุ์แต่ละชนิดเป็นอย่างไร
- พืชพันธุ์ที่ควรอนุรักษ์ มีอะไรบ้าง
- พืชที่สูญพันธุ์ หรือใกล้สูญพันธุ์ มีหรือไม่ อะไรบ้าง
- สวนเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรในแต่ละช่วงเวลา
- อะไรเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้พื้นที่สวนเปลี่ยนแปลง
- สวนในบางระมดต่างกับสวนบางมดอย่างไร
- แนวโน้มการทำสวนในอนาคตเป็นอย่างไร

3. การทำสวน

- แบบแผนในการทำสวน มีลักษณะอย่างไร ที่เห็นได้ชัด
- กิจกรรมประจำวันของชาวสวน เป็นอย่างไร ตั้งแต่เช้าจนค่ำ

- งานในสวน มีอะไรบ้าง ตั้งแต่การเตรียมดิน การบำรุงรักษา การเก็บผลผลิต การจำหน่ายผลผลิต ฯลฯ

- อุปกรณ์ที่ใช้ทำสวน มีอะไรบ้าง มีอุปกรณ์สมัยใหม่หรือไม่
- การทำสวนในรอบปี มีกิจกรรมแต่ละช่วงฤดูกาลอะไรบ้าง
- มีวิธีบริหารจัดการกับทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร ระบบนิเวศเป็นอย่างไร
- มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยากำจัดศัตรูพืชมากน้อยแค่ไหน อย่างไร
- ปัญหาและอุปสรรคในการทำสวน

4. สภาพเศรษฐกิจ

- ลักษณะของการผลิตเป็นแบบใด ทำเพื่อยังชีพหรือเพื่อขาย
- ภาษีอากร รัฐจัดเก็บภาษีอากรอย่างไรในอดีต ได้ทำอะไร
- รายได้จากการขายผลผลิต รายได้ดีหรือไม่ พืชชนิดไหนทำรายได้ดี
- การลงทุนทำสวน เสียค่าใช้จ่ายในการทำสวนอะไรบ้าง มีปัญหาเงินทุนหรือไม่ มีแหล่งเงินทุนกู้ยืมหรือไม่
- แรงงาน แรงงานในท้องถิ่นคือใคร นอกท้องถิ่นคือใคร มีปัญหาอะไรบ้าง มีการลงแขกหรือไม่ ทำอย่างไร
- อัตราค่าจ้างแรงงาน คิดอย่างไร ใครกำหนด มีความแตกต่างระหว่างชายกับหญิงหรือไม่
- การแลกเปลี่ยนสินค้าทำอย่างไร ใช้เงินอย่างไร แลกเปลี่ยนกับใคร ช่วงเวลาใด
- การนำผลผลิตออกสู่ตลาด มีวิธีการอย่างไรบ้าง ใครเป็นคนขาย มีพ่อค้าคนกลางหรือไม่ รายได้จากการขายเป็นอย่างไร
- ตลาด อยู่ที่ใดบ้าง ทั้งตลาดน้ำ ตลาดบก แตกต่างกันอย่างไรในอดีตและปัจจุบัน
- ปัญหาด้านเศรษฐกิจมีอะไรบ้าง
- มีการปรับตัวทางด้านวิธีการผลิตอย่างไร
- กลุ่มต่างๆ เช่น กลุ่มไม้ผล กลุ่มสวนผัก มีการรวมกลุ่มกันอย่างไร มีผลต่อการผลิตและค้าขายมากน้อยเพียงใด
- หน่วยงานของรัฐช่วยเหลือด้านเงินลงทุนหรือการหาตลาดรองรับผลผลิตอย่างไร

5. สภาพสังคมชาวสวน

- โครงสร้างทางสังคมมีลักษณะอย่างไร
- มีการพึ่งพาญาติพี่น้องหรือไม่
- ความสัมพันธ์ในระดับครอบครัวเป็นอย่างไร
- ระบบเครือญาติเป็นอย่างไร อะไรทำให้นับถือกันเป็นญาติ เช่น แต่งงาน การพึ่งพาอาศัยกัน
- ความสัมพันธ์ในระดับชุมชนเป็นอย่างไร ดูได้จากอะไร มีการรวมกลุ่มภายใน ชุมชนหรือไม่ ติดต่อสัมพันธ์กันอย่างไร ใครเป็นผู้สนับสนุน มีกิจกรรมเด่นอะไรบ้าง มีจำนวนสมาชิกกี่คน มีระบบการบริหารจัดการกลุ่มอย่างไร ความร่วมมือร่วมใจของสมาชิกแต่ละกลุ่มมากน้อยเพียงใด อะไรเป็นอุปสรรคหรือปัญหา

- ความสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนเช่น เจ้าหน้าที่รัฐ พ่อค้าแม่ค้า เป็นอย่างไร มีการรวมกลุ่มกันหรือไม่ อย่างไร ติดต่อกันเรื่องอะไร
- ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับหน่วยงานของรัฐเป็นอย่างไร มีหน่วยงานใดบ้าง ความช่วยเหลือที่ชุมชนชาวสวนได้รับจากหน่วยงานรัฐมีอะไรบ้าง ติดต่อกับใครบ้าง ลักษณะการติดต่อเป็นอย่างไร ชาวสวนให้ความร่วมมือดีหรือไม่
- ชุมชนที่รัฐจัดตั้งมีลักษณะอย่างไร ใครเป็นผู้นำชุมชน ต่างจากผู้นำหมู่บ้านหรือไม่

6. สภาพทางวัฒนธรรมชาวสวน

- มีความเชื่อเรื่องผี วิญญาณ และอำนาจนอกเหนือธรรมชาติหรือไม่ มากน้อยเพียงใด เช่น การตั้งศาลพระภูมิ ศาลตายาย ศาลต่างๆ การบนและการแก้บน การทรงเจ้าเข้าผี ฯลฯ
- มีความเชื่อที่สัมพันธ์กับธรรมชาติ หรือไม่ เช่น ข้อห้ามต่างๆ เกี่ยวกับต้นไม้ ความเชื่อเรื่องการปลูกไม้มงคล คาถาปลูกต้นไม้
- มีคติความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาอย่างไร
- มีนิทาน หรือตำนานอะไรบ้าง
- มีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชุมชนอะไรบ้าง
- ขนบธรรมเนียมประเพณีในรอบปี แต่ละเดือน จัดกิจกรรมอะไรบ้าง แตกต่างกับสมัยก่อนอย่างไร ชุมชนมาร่วมงานมากน้อยเพียงใด
- การละเล่นหรือมหรสพที่ชาวสวนนิยมมีอะไรบ้าง เช่น ลิเก ดนตรีไทย โขน ฯลฯ จะจัดขึ้นที่ไหน เมื่อไร แตกต่างจากในอดีตอย่างไร ยังหาดูได้ในปัจจุบันหรือไม่
- อาหารของชาวสวนมีลักษณะอย่างไร อาหารคาวและอาหารหวานที่นิยมรับประทานกันในครัวเรือนมีอะไรบ้าง อาหารตามเทศกาลมีอะไรบ้าง
- ภูมิปัญญาชาวสวนมีอะไรบ้าง แสดงออกทางด้านไหน
- สภาพการปรับปรุงทางวัฒนธรรมชาวสวนเป็นอย่างไร ช่วงเวลาใดที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงคืออะไร ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างไร

7. สภาพทางการศึกษา

- การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ผ่านการศึกษาตามอัยาศัย เป็นอย่างไร ใครเป็น ผู้สอน สาระ การเรียนรู้มีอะไรบ้าง มีกระบวนการเรียนรู้ในชีวิตจริงอย่างไร แหล่งการเรียนรู้ในชุมชนมีอะไรบ้าง มีปัจจัยอะไรที่เอื้อต่อการเรียนรู้ มีอุปสรรคอะไรต่อการเรียนรู้ บทบาทการศึกษาตามอัยาศัยในการสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวนมีความสำคัญมากน้อยเพียงใด
- การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ผ่านการศึกษานอกระบบ เป็นอย่างไร โดยพิจารณาจากหลักสูตร และการนำหลักสูตรไปใช้ในการเรียนการสอน หน่วยงานของรัฐหรือองค์กรเอกชนที่ให้ความช่วยเหลือด้านการศึกษานอกระบบที่เกี่ยวข้องกับอาชีพเกษตรมีอะไรบ้าง แต่ละหน่วยจัดกิจ

กรรมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ของชาวสวนอย่างไร ชาวสวนได้รับประโยชน์ในด้านใดบ้าง โดยเฉพาะด้านการพัฒนาทางวัฒนธรรม

- การสืบทอดวัฒนธรรมชาวสวน ผ่านการศึกษาในระบบ เป็นอย่างไร โดยพิจารณาจากหลักสูตร และการนำหลักสูตรไปใช้ในการเรียนการสอนในโรงเรียน
- ผู้บริหารและครูมีแนวคิดอย่างไรในการนำองค์ความรู้เรื่องวัฒนธรรมชาวสวนไปใช้ในการเรียนการสอน ในทางปฏิบัติครูสามารถสอนเชื่อมโยงสอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวนได้หรือไม่เพียงไร ปัญหาที่เกิดขึ้นคืออะไร ความสัมพันธ์ระหว่าง โรงเรียนกับชุมชนเป็นอย่างไร ชุมชนมีส่วนร่วมในการสร้างและพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นหรือหลักสูตรสถานศึกษามากน้อยเพียงใด ในลักษณะใดบ้าง มีการใช้แหล่งการเรียนรู้ในชุมชนหรือไม่ อย่างไร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิชาวิถีชีวิตชาวสวน

กลุ่มสาระการเรียนรู้	สาระและมาตรฐานการเรียนรู้	หน่วย	หน่วยการเรียนรู้	เวลา (ชั่วโมง)	ผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง
สังคม ศาสนา และ วัฒนธรรม	<p>สาระที่ 4 ประวัติศาสตร์</p> <p>ส 4.2 เข้าใจพัฒนาการของมนุษยชาติ จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ในแง่ความสำคัญและการเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์อย่างต่อเนื่อง ตระหนักถึงความสำคัญ และสามารถวิเคราะห์ผลกระทบที่เกิดขึ้น</p> <p>สาระที่ 5 ภูมิศาสตร์</p> <p>ส 5.1 เข้าใจลักษณะของโลกทางกายภาพ ตระหนักความสำคัญของสรรพสิ่ง ที่ปรากฏในระวางที่ ซึ่งมีผลต่อกันและกัน ในระบบของธรรมชาติ ใช้แผนที่และเครื่องมือทางภูมิศาสตร์ ในการค้นหาข้อมูล ภูมิสารสนเทศ อันจะนำไปสู่การใช้ และการจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ</p>	1	<p><u>ลักษณะทางกายภาพ ภูมิประเทศในชุมชน</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - ที่ตั้ง - อากาศ - ภูมิประเทศ - อาชีพ - ประวัติศาสตร์ชุมชน 	(2)	<ol style="list-style-type: none"> 1. อธิบายประวัติศาสตร์ชุมชนได้ 2. เกิดความรัก ภาคภูมิใจในชุมชน

วิชาวิถีชีวิตชาวสวน (ต่อ)

กลุ่มสาระการเรียนรู้	สาระและมาตรฐานการเรียนรู้	หน่วย	หน่วยการเรียนรู้	เวลา (ชั่วโมง)	ผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง
วิทยาศาสตร์	<p>สาระที่ 1 สิ่งมีชีวิตกับกระบวนการดำรงชีวิต</p> <p>ว 1.2 เข้าใจกระบวนการและความสำคัญของการถ่ายทอดลักษณะทางพันธุกรรม วิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต ความหลากหลายทางชีวภาพ การใช้เทคโนโลยีชีวภาพที่มีผลต่อมนุษย์และสิ่งแวดล้อม มีกระบวนการสืบเสาะหาความรู้และจิตวิทยาศาสตร์ สื่อสารสิ่งที่เรียนรู้และนำความรู้ไปใช้ประโยชน์</p>	2	<p><u>ความหลากหลายทางชีวภาพ</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - สวนผลไม้ (พืชที่นิยมปลูก/ควรอนุรักษ์) - สวนผัก (พืชที่นิยมปลูก/ควรอนุรักษ์) - สวนไม้ประดับ (พืชที่นิยมปลูก/ควรอนุรักษ์) 	(2)	<ol style="list-style-type: none"> 1. ระบุถึงทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนได้ 2. ยกตัวอย่างพืชพันธุ์ ทรัพยากรที่มีในชุมชน
สังคม ศาสนา และวัฒนธรรม	<p>สาระที่ 3 เศรษฐศาสตร์</p> <p>ส 3.1 เข้าใจและสามารถบริหารจัดการทรัพยากรในการผลิต และการบริโภค การใช้ทรัพยากรที่มีอยู่จำกัดได้อย่างมีประสิทธิภาพและคุ้มค่า รวมทั้งเศรษฐกิจอย่างพอเพียง เพื่อการดำรงชีวิตอย่างมีดุลยภาพ</p>	3	<p><u>การบริหารจัดการทรัพยากรในการผลิตได้อย่างมีประสิทธิภาพและคุ้มค่า</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - การทำสวนผสม 	(2)	<ol style="list-style-type: none"> 1. สามารถอธิบายการบริหารจัดการทรัพยากร ในการทำสวน 2. เห็นคุณค่าของภูมิปัญญาชาวสวนด้านการทำสวน

วิชาวิถีชีวิตชาวสวน (ต่อ)

กลุ่มสาระการเรียนรู้	สาระและมาตรฐานการเรียนรู้	หน่วย	หน่วยการเรียนรู้	เวลา (ชั่วโมง)	ผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง
<p>การงานอาชีพและเทคโนโลยี</p>	<p>สาระที่ 2 การอาชีพ</p> <p>ง 2.1 เข้าใจ มีทักษะ มีประสบการณ์ในอาชีพ สุจริต มีคุณธรรม มีเจตคติที่ดีต่องานอาชีพ และเห็นแนวทางในการประกอบอาชีพสุจริต</p>	4	<p><u>การทำสวน</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - การเพาะปลูก - การขยายพันธุ์พืช - การทำปุ๋ยชีวภาพ - การเก็บผลผลิต - การแปรรูปผลผลิต 	<p>(10)</p> <p>2</p> <p>2</p> <p>2</p> <p>2</p> <p>2</p>	<p>1. อธิบายวิธีการทำสวนตามวิธีของชุมชน</p> <p>2. ทำสวนตามวิธีการของชุมชน</p>
ภาษาไทย	<p>สาระที่ 4 หลักการใช้ภาษาไทย</p> <p>ท 4.1 เข้าใจธรรมชาติของภาษาและหลักภาษาไทย การเปลี่ยนแปลงของภาษาและพลังของภาษา ภูมิปัญญาทางภาษา และรักษาภาษาไทยไว้เป็นสมบัติของชาติ</p> <p>ท 4.2 สามารถใช้ภาษาแสวงหาความรู้ เสริมสร้างลักษณะนิสัย บุคลิกภาพ และความสัมพันธระหว่างภาษากับวัฒนธรรม อาชีพ สังคม และชีวิตประจำวัน</p>	5	<p><u>ภูมิปัญญาชาวสวน</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - ศัพท์ชาวสวน - ส่วนวน - คำพังเพย <p>ฯลฯ</p>	(2)	<p>1. อธิบายและยกตัวอย่างคำศัพท์ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นได้</p>

วิชาวิถีชีวิตชาวสวน (ต่อ)

กลุ่มสาระการเรียนรู้	สาระและมาตรฐานการเรียนรู้	หน่วย	หน่วยการเรียนรู้	เวลา (ชั่วโมง)	ผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง
สังคม ศาสนา และ วัฒนธรรม	<p>สาระที่ 5 ภูมิศาสตร์</p> <p>ส 5.2 เข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ ที่ก่อให้เกิดการสร้างสรรควัฒนธรรมและมีจิตสำนึกอนุรักษ์ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน</p>	6	<p><u>การเปลี่ยนทางสังคม และระบบนิเวศ</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - การคมนาคม - ที่อยู่อาศัย - ประเพณี - อาชีพ - ทรัพยากรน้ำ ดิน 	(2)	<ol style="list-style-type: none"> 1. สามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อม ภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม และระบบนิเวศ 2. ระบุปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ระบบนิเวศ 3. สามารถแสวงหาความรู้ ข้อมูล
วิทยาศาสตร์	<p>สาระที่ 8 ธรรมชาติของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี</p> <p>ว 8.1 ในกระบวนการทางวิทยาศาสตร์และจิตวิทยาศาสตร์ ในการสืบเสาะหาความรู้ การแก้ปัญหา รู้ว่าถ้าปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่มีรูปแบบที่แน่นอน สามารถอธิบายและตรวจสอบได้ ภายใต้อข้อมูลและเครื่องมือที่มีอยู่ในช่วงเวลานั้นๆ เข้าใจว่าวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี สังคม และสิ่งแวดล้อมมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน</p>				<p>ด้วยกระบวนการทดลองทางวิทยาศาสตร์</p>

วิชาวิถีชีวิตชาวสวน (ต่อ)

กลุ่มสาระการเรียนรู้	สาระและมาตรฐานการเรียนรู้	หน่วย	หน่วยการเรียนรู้	เวลา (ชั่วโมง)	ผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง
สังคม ศาสนา วัฒนธรรม	สาระที่ 5 ภูมิศาสตร์ ส 5.2 เข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ กับ สภาพแวดล้อมทางกายภาพ ที่ก่อให้เกิด การสร้างสรรค์วัฒนธรรมและมีจิตสำนึก อนุรักษ์ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมเพื่อ การพัฒนาที่ยั่งยืน	7	แนวทางการฟื้นฟูสภาพสังคม ระบบนิเวศ - การอนุรักษ์แม่น้ำลำคลอง - การอนุรักษ์ต้นไม้ - การอนุรักษ์ประเพณี	(2)	1. เกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ระบบ นิเวศ 2. สามารถค้นหากระบวนการฟื้นฟู อนุรักษ์ระบบนิเวศ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวพรทิพย์ อันทิวโรทัย เกิดเมื่อวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ.2500 ที่กรุงเทพมหานคร
สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีครุศาสตรบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการศึกษาและแนะแนว คณะครุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปี พ.ศ. 2521 สำเร็จการศึกษาปริญญาโทครุศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพื้นฐานการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปี พ.ศ. 2540

ปัจจุบันเป็นอาจารย์ประจำภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย